ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى

12

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
مىللەتلەر نەشرىياتى

ئەوێنەکەم خەلوەتێکە بێ دەرگا و پەنجەرە

شەنجاڵ خەلوەتێکە بێ دەرگا و پەنجەرە

مەڵلە تەڵەرە خەلوەتێکە بێ دەرگا و پەنجەرە

«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»
تەھرىر ھەيئىتى

باش مۇھەررىر: ئابدۇراخمان ئەبەي

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇكېرىم راخمان، ئابلىمىت سادىق، ئارسلان ئابدۇللا، ئالىمجان سابىت، ئەخمەت ئىمىن، ئەركىن ئابدۇقادىر، غازى ئەمەت، نىياز كېرىم شەرقى، ئوسمان ئىسمائىل، ياسىن زىلال، ياقۇپ مۇھەممەتروزى

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇبەسىر شۇكۇر، ئابدۇراخمان ئەبەي، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، ئابدۇكېرىم راخمان، ئابلىمىت سادىق، ئارسلان ئابدۇللا، ئالىمجان سابىت، ئايشەم ئەخمەت، ئەخمەت ھاشىم، ئەخمەت ئىمىن، ئەركىن ئابدۇقادىر، ئەكبەر غۇلام، تۇرسۇن زېرىدىن، تۇرسۇن غازى، تۇنىياز مەتنىياز، راھىلە داۋۇت، رەۋىدۇللا ھەمدۇللا، ساۋۇت سالاھىدىن، شېرىپ خۇشتار، غازى ئەمەت، غەيرەتجان ئوسمان، ماخمۇت مۇھەممەت، مۇھەممەت ئابلىز بۆرىيار، مۇھەممەت رېھىم، مۇھەممەت شاھنىياز، مۇھەممەتئېلى لېتىپ، مۇراددىل ئابىد، نىياز كېرىم شەرقى، ئوسمان ئىسمائىل، ئۇچقۇنجان ئۆمەر، ئېزىز خۇدابەردى، ئېلى ئىسمائىل، ياسىن زىلال، ياقۇپ مۇھەممەتروزى، يۇسۇپ ئىسھاق

«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» غا ئىشلىگۈچىلەر:

«قامۇس»نى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار:
ئابلىمىت سادىق (نەسرىي قىسمى)، ئابدۇكېرىم راخمان (داستانلار قىسمى)، ياسىن زىلال (چۆچەك ۋە قوشاقلار قىسمى)، ئارسلان ئابدۇللا (ماقال ـ تەمسىللەر قىسمى)، ئوسمان ئىسمائىل، ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، ئابدە، ئادالەت ئىمىن، (تۆھپىكارلار قىسمى)، نىياز كېرىم شەرقى (گۈزەل سەنئەت قىسمى)

ردىسسامىلار: (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئالىمجان مەتقاسىم، ئەسقەر تۇردى، ئەنۋەر ئوسمان، ئەنۋەر ھاشىم، باھىر ياسىن، پەرھات ئەخمەت، پەرھات ئىبراھىم، مەۋلان نىياز، مۇختار مۇزەپپەر، مۇساجان ۋاھاپ، مۇھەممەت ئابدۇرېھىم، مۇھەممەت نەۋبەت، نجات ھوشۇر، نىياز كېرىم شەرقى، نۇرمۇھەممەت ئابلىز، يۈسۈپجان قادىر

«قامۇس» قا گۈزەل سەنئەت ئەسىرىنى تەقدىم قىلغۇچىلار(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇشۇكۇر كېرىم كۆك، ئابدۇقادىر ئىبراھىم، ئابدۇكېرىم نەسىردىن، ئابلىكىم باست، ئايتىللا، ئابدۇغېنى مەتروزى، ئەنۋەر، بەي كۇنتىك، بەي گاك، تالىپجان، تەلئەت، تەي جەنشىك، تەي يىك، تۇردى ئىمىن، جاك لېيجىك، جاك ۋېنىپىك، جاك ۋېي، جاك يۇفېك، جۇمە يۈسۈپ، چىك لىڭشىك، چىك ۋېنجىك، خەن جىڭجۇن، خۇاك جيەنشىك، خۇاك دالەي، خۇرشىدە ئابدۇكېرىم، دىلشات سابىت، دىلمۇرات تۇردى، راخمان ھاپىز، رەھىم سېلىم، رۇستەم، زورەم ياسىن، زۇمرەت ماخمۇت، سالام ئابدۇراخمان، سەي شىڭچۇن، سۇپاخۇن، سۇلتان قۇربان، شۇي شۆجى، شۇيىڭژۇ، شى دېۋىن، غازى ئەمەت، غېنى، فەن دىڭدىك، قەيسەر ئەنۋەر، قەيسەر ھېسامىدىن، كاك شۇزىك، كامىل، گۇەن ۋېيلىك، گۇياۋجۇن، گۇك جەنشىك، گۆھەرنىسا ئىبراھىم، لو لىشىك، لۇك چىڭلىيەن، لېي جۇڭشۇن، لېي خۇا، لى شياۋ، لى ياۋتيەن، لىۋجەنگو، لىۋشىجۇ، ماشىيىك، مۇتەللىپ، مۇزەپپەر، مۇھەممەت ھېيت، مۇيەسسەر، مېك ئەرخۇ، نۇرمۇھەممەت ئابلىز، ئوسمانجان ئابلا، ئۆركەش جاپپار، ۋاك جىڭخۇا، ۋاك جىڭكەي، ۋاك گۇاڭشىك، ۋاك گۇدې، ۋاك يۇڭشىك، ۋۇچىفىك، ۋىك فاكې، ئېلى ئىسمايىل، ئېلى ياقۇپ، ئېلشات تۇردى، ئىمىنجان ئابدۇرەھىم، ئىمىن ھاسىل، يارمۇھەممەت، ياك شىك، يالقۇن غازى، يالقۇن ھابىل، يۈسۈپجان، يۇۋېنيا

كومپيۇتېر تېخنىك خادىملىرى:
ئەكرەم ئايىت، گۈلىستان قۇربانئېلى، مۇھەممەت نەۋبەت

«ئۇيغۇر خەلق پەخرىنىڭ دوسيالىق قامۇسى»
تومىلارنىڭ مەزمۇنى

1 - تۇم ئەپسانە - رىۋايەتلەر

2 - تۇم چۆچەكلەر

3 - تۇم چۆچەكلەر

4 - تۇم چۆچەكلەر

5 - تۇم چۆچەكلەر

6 - تۇم لەتىپە - چاقچاقلار

7 - تۇم ماقال - تەمسىللەر، مەسەللەر

8 - تۇم داستانلار

9 - تۇم داستانلار

10 - تۇم قوشاقلار

11 - تۇم قوشاقلار، خەلق ئويۇنلىرى، مەشرەپ ئويۇنلىرى، تېپىشماقلار، لاپلار

12 - تۇم ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى، تۆھپىكارلار

ئۇيغۇر ئۇرۇپ - ئادەت تىلىرى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىزەكى ئەدەبىياتى تۆھپىكارلىرى

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى..... III

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۆھپىكارلىرى.....373

«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»نىڭ ئومۇمىي

مۇندەرىجىسى 465

ئۇيغۇرئۇرۇپ-ئادەتلىرى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئىقتىسادىي ئادەتلەر VII

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى 1

ئوۋچىلىق 1

ئوۋ قۇشلىرىنى كۆندۈرۈش ئۇسۇلى 3

ئوۋچىلىقتا ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپلار 5

بېلىقچىلىق 6

چارۋىچىلىق 7

دېھقانچىلىق 10

تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى 12

خامان ناخشىسى 13

كۆكتاتچىلىق 14

باغۋەنچىلىك 15

ئۈزۈمچىلىك.....17

ھوك قوغۇنى 18

قوغۇننىڭ شىپالىق رولى.....20

چۈنچە.....21

تۇغمەن 22

سوقا 24

ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار 26

كارىز 27

ئەر قانىتى ــ ئات 28

قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى 30

چار بازار 32

ئائىلە باقمىچىلىقى 33

ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق

ساقلاش.....34

بېدىك 36

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى.....38

كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى 38

باش كىيىم 41

تەلپەك 43

ئاياغ كىيىم 45

پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش 48

ئەرلەرنىڭ تۇرقى 49

قەدىمكى سەنئەت كىيىم ـ كېچەكلىرى 50

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى 52

ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى 52

ئۆي تامىقى 55

مېھمان تامىقى 56

ھېيت ـ ئايەم يېمەكلىكلىرى 57

تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش 58

پەرھىزلىك تاماقلار 59

نان 60

سامسا 64

پەرمۇدە 65

پولۇ.....65

كاۋاپ 67

ئۆپكە ـ ھېسىپ 69

دۇمبىجىگەر 70

چەينەك شورپىسى.....71

لەڭمەن 71

مانتا 73

شويلا 74

شوۋىگۇرۇچ 75

ئۇگرە 75

چۆچۈرە 76

كۆك چۆچۈرىسى 76

جۇۋاۋا.....77

چۆپ 77

ھالۋا 78

قورداق 79

ياپما 79

پوشكال 80
تۇخۇم پوشكىلى 80
قىيىقچە 80
قۇيماق 81
پۆرە 81
تۇرمەل 82
سامبۇسا 82
ھۇممەلچاي 82
زاك 83
كۆجە 83
سىقماق 84
ساڭزا 85
تالقان 86
چۈلە 87
مۇرابا 88
ئىچىملىك ۋە چېكىملىك 89
تاماق سايمانلىرى 90
قازانيۇغۇچ 91
چاي خۇمار ئۇيغۇرلار 92
ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى 94
ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى 94
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ
ئۇلگىلىرى 96
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش
ۋە كاھىش 99
مېھرابچە نەقىشلەر 101
مۇنار 102
مورا ئوچاق 104
چېدىر ئۆي 105
كېمىر ئۆي 106
كاڭ 107
ئابىدە تىكلەش 107
ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى 110
بۆشۈك 110
خوتەن قاشتېشى 112
ئەتلەس 114
خوتەن گىلىمى 116
يېڭىسار پىچىقى 118
خوتەن قەغىزى 120
ئىلمىچىلىك 121
چاق ۋە چاق ئېگىرىش 122
كەندىر توقۇمىچىلىقى 123
پۇل ۋە پۇلچىلىق 124
توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق 125
سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش 126
پىلىچىلىك 128
جۇۋىچىلىق 129
تۇماقچىلىق 130
كۆنچىلىك 132
توقۇمىچىلىق 133
مەشۇتچىلىك 134
دوپپىچىلىق 135
كىگىز چىلىك 136
تارىشا گۈڭگۈرت 138
شامچىلىق 139
سوپۇنچىلىق 140
قاسساپلىق 141
ساتىراشلىق 142
موزدۇزلۇق 144
تۇلۇم 145
چورۇق 147
ھەيكەلتىراشلىق 148
سىرچىلىق 149
ياغاچ قىرمىچىلىق 150
باققاللىق 151
تۇنكىسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق 152
مىسكەرلىك 153
تاقىچىلىق 155
قۇيمىچىلىق 156
سەررا چىلىق 157

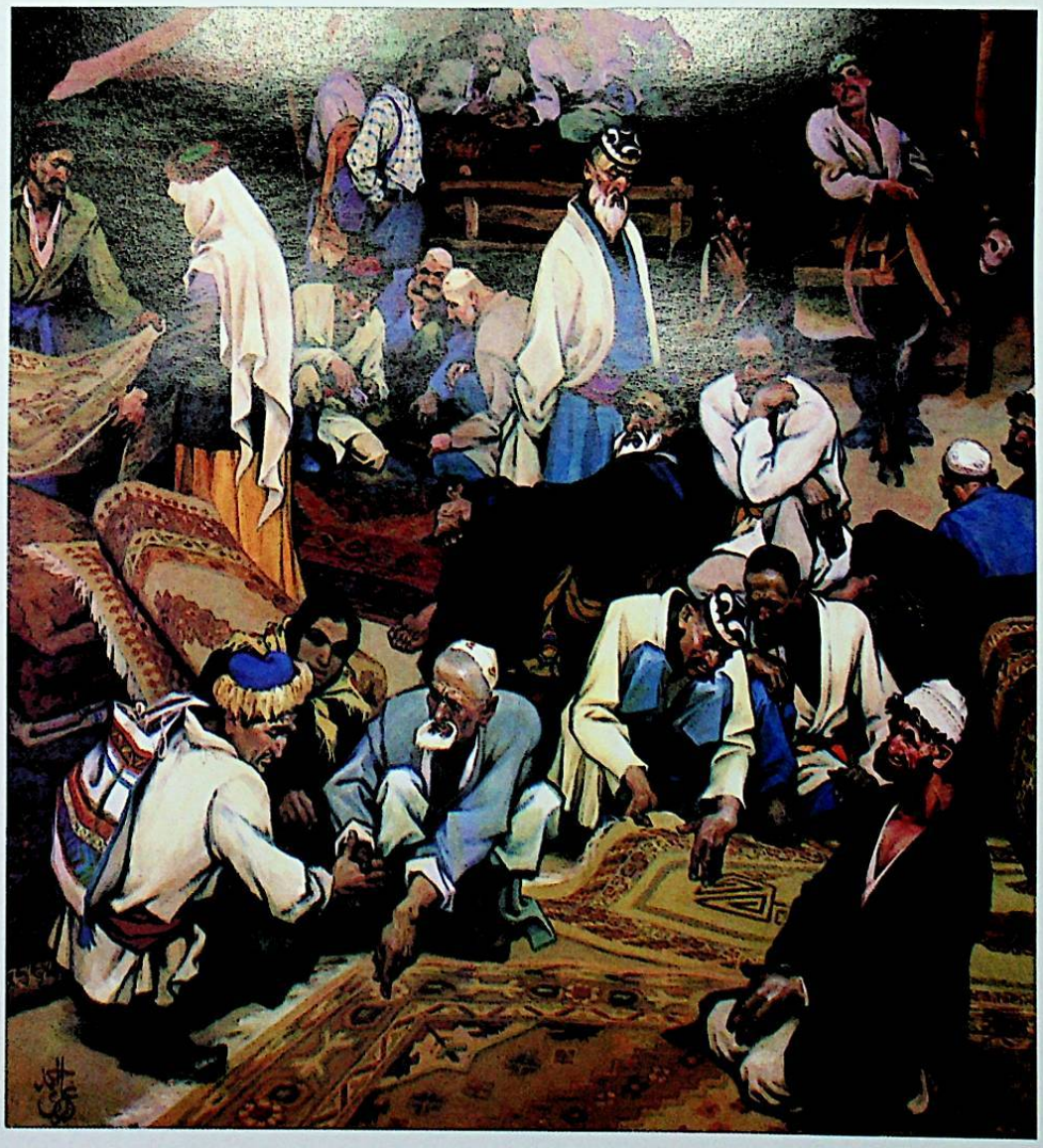
كۆلالچىلىق 158
زەرگەرلىك 159
ساندۇقچىلىق 160
تۆمۈرچىلىك 162
رىسالىچىلىك 163
دۇغاپ ۋە جۇلاپ 163
قەندالەتچىلىك 165
قىيامى كاللەك (زىماتاك) 166
سەكسەنخالتا 169
چالغۇ ئەسۋابلار 170
سەندەل 181
تونۇر 181
جۇۋازچىلىق 183
مېۋە قۇرۇتۇش 184
رەڭچىلىك 186
سەرراپلىق 188
ھاممام 189
ئىككىنچى باب ئىجتىمائىي ئادەتلەر 191
ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە، كىشىلىك مۇناسىۋىتى ئادەتلىرى 193
ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى 193
ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى 196
يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى 198
قوشنىدارچىلىق 199
ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق 200
مېھماندوستلۇق 201
داستىخان ئۈستىدە 202
ئىسىم قويۇش 204
چوڭلارنى ھۆرمەتلەش 207
بوۋاقلارنى بېقىش 209
سالاملىشىش ئادەتلىرى 210
ئاپتوۋا - چىلاپچا 213
لەقەم 214
تامغا 215
مەھكىمە شەرئى 216
خەير - ساخاۋەت 217
ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار 217
بالا تەشنالىقى 219
مىراسخورلۇق 220
ئۇيغۇرلارنىڭ توي- تۆكۈن ۋە ئۆلۈم-يېتىم ئادەتلىرى 222
بۆشۈك توي 222
سۈننەت توي 222
قىز - يىگىت تويى 224
توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى 228
جۇۋان تويى ۋە جۇۋانچە كۆڭلەك 229
بالىغا ئات قويۇش 231
ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر 231
ھازا قوشاقلىرى 235
ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت- بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى 237
نورۇز بايرىمى 237
نورۇز بايرىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى 240
ھېيت 245
قارلىق ئويۇنى 247
مايسا بايرىمى 247
ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى 249
مەشرەپ ئويۇنلىرى 252
قېيت مەشرەپى 253
كۆك مەشرەپى 256
ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى 259
ئۇچنچى باب مەنۋى ئادەتلەر 261
ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى 263
شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى 263
گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار 265
قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار 267
كەپتەر بېقىش 269
سۇمبۇل چاچلىق قىزلار 271
ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى 272

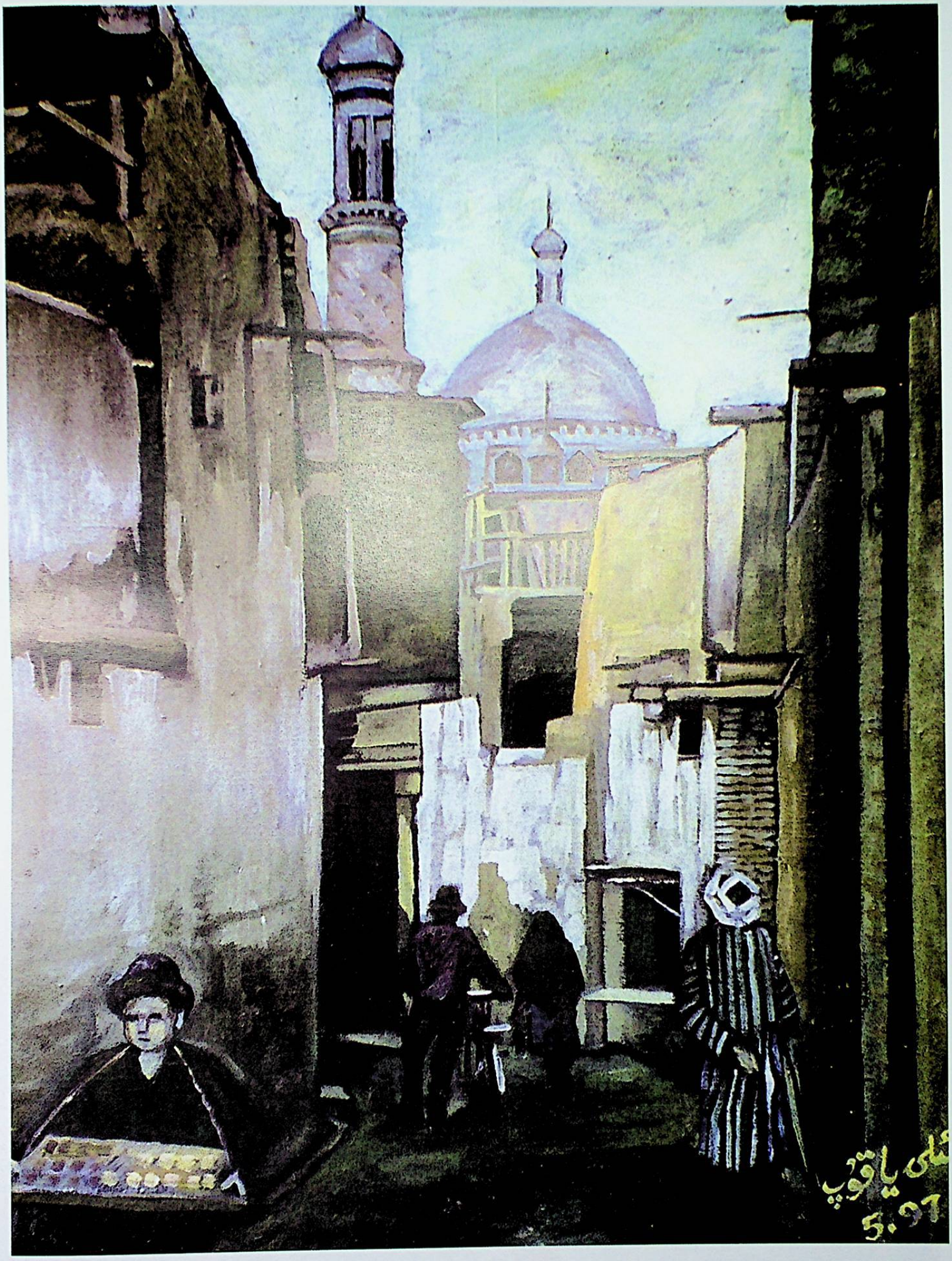
تازلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى.....275
سىمۇوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى.....276
ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى 280
يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى.....280
ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى.....282
تاق سان.....284
مۇقەددەس سان ــ «توققۇز».....285
خاسىيەتلىك سان ــ «يەتتە» ۋە «قىرىق»...287
تەبىئەت قاراشلىرى.....288
ئۇيغۇرلاردا «قۇش باخشى».....289
ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم ـ ئېرەم)...291
تۈپراققا بولغان ئېتىقاد.....294
سۈنى ئۇلۇغلاش.....295
ئوتنى ئۇلۇغلاش.....296
دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش.....297
تۈزنى ئۇلۇغلاش.....298
ناننى ئۇلۇغلاش.....300
تۇمارغا ئەقىدە.....300
«ئوك» ۋە «سول» 301
«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش.....302
جۈمە.....304
تۇغۇتنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار 304
ھەر قايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر...306
«ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش 307
مەۋلۇت ئوقۇش 309
بارات كېچىسى 309
تۇنەك كېچىسى 311
غوسۇل.....311
ئىددەت 312
چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش 312
سېھرىي ئادەتلەر 313
پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى 315
تۆتىنچى باب تىل سەنئىتى، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار.....317
.ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى 319
ئۇيغۇر سەنئەت ئادەتىنىڭ مۇجەسسەمى ــ «ئون ئىككى مۇقام».....319
دولان مەشرەپى ۋە دولان ئۇسسۇلى 322
ھېيتگاھدىكى ساما ئۇسسۇلى 323
ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر.....325
ئىرسالنامە 326
مەدداھلىق 328
چاقچاق 329
خەتتاتلىق 332
ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى 334
پۇتبول 334
داۋازلىق 335
چېلىشىش.....337
ئوغلاق تارتىشىش 338
جانبازلىق، چەۋەندازلىق.....340
«ئوردىكام» ئويۇنى 341
«قاچ ـ قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى.....342
سارغايدى (چاقپەلەك).....344
«ياڭاق» ئويۇنى.....345
«قوشماق ئاداش» ۋە «توپۇق» ئويۇنى.....346
«توپ» ئويۇنى.....347
تاشتەرمەك.....348
«ۋاللەي» ئويۇنى.....349
«قارا ـ قارا قۇشلارىم» ئويۇنى.....351
«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك» ئويۇنى.....352
تەپكۈچ.....353
قوچقار سوقۇشتۇرۇش.....354
توخۇ سوقۇشتۇرۇش 354
قوشۇمچە.....356
ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى.....356
ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى 363
ھەر قايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مەجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا 369

ئابدۇشۈكۈر كېرىم سىزغان

ئەستايدىل ئادەتلەر

ئىلى ياقۇپ سىزغان

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

ئوۋچىلىق

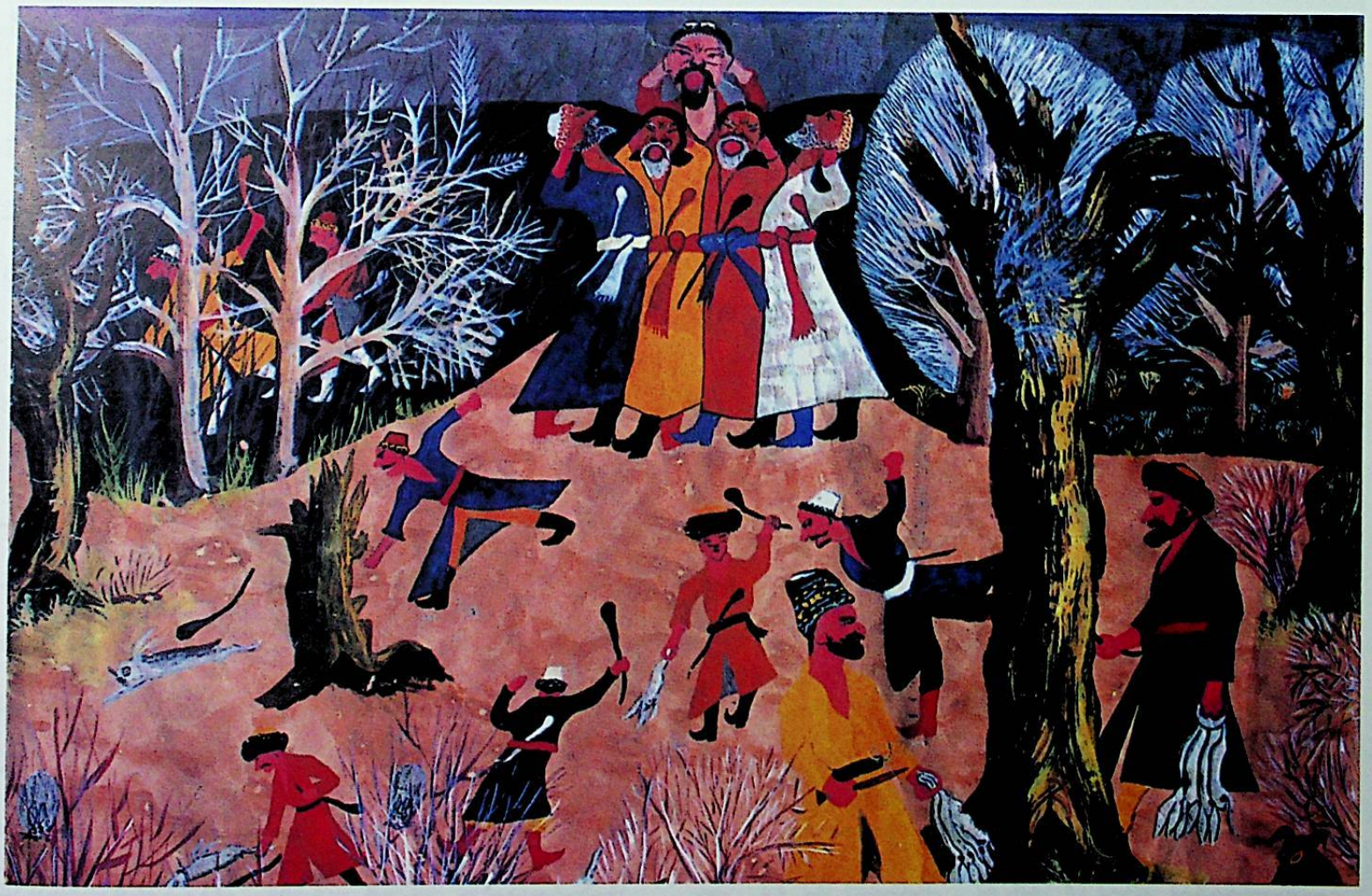
ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمدىن تارتىپ تەكرىتاغلىرى، ئالتاي تېغى ۋە پامىر، كۇئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ بۈيۈك تاغ تىزمىسىنىڭ ئارىسىدا ياشاپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن تولىمۇ ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە رايونلار ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ئوۋچىلىق بىر پۈتۈن ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە خېلى راۋاج تاپقان. بۇنى شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلاردا تېپىلغان ئوۋچىلىققا ئائىت كۆپلىگەن ماددىي بۇيۇملار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىۋاستە مەقسىتى، ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىنىش ئېھتىياجىنى قامداشتىن سىرت، يەنە ھايۋانلار بىلەن دائىملىق ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە ھايۋانات دۇنياسىنىڭ بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىر قىسىم ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. ھەمىدىن بۇرۇن قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋان — ئىت، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى قوي، كالا، ئات، ئۆچكە بولغانلىقى مەلۇم. ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش باشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، يەنە بۇركۇت، قارچىغا قاتارلىق بىر قىسىم گۆشخور قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش باشلانغان. مانا بۇ ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوۋچىلىق ئىگىلىكى يەنە ئەڭ دەسلەپكى مىللىي تېبابەتچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرگە ئائىت دورا ـ دەرمەك رېتسېپلىرىدىن قارىغاندا، دورا ـ دەرمەكلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئوۋ مەھسۇلاتلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇغا مۈڭگۈزى، بۆكەن مۈڭگۈزى، يولۋاس، ئېيىق، بۆرە سۆڭەكلىرى، ئېيىق تاپىنى ۋە يېغى، ئىپار، قۇنەزقەرى، ئەنبەر، بۇقا چىۋىقى، قۇشقاچ مېڭىسى... قاتارلىقلار ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى ئېسىل دورا ـ دەرمەكلەر ھېسابلانغان.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي

فولكلورىدا خىلمۇخىل ئادەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىگە ئاساس ياراتقان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھايۋانات چۆچەكلىرىنىڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلىشى، بىر قىسىم ھايۋانلارنى سىرلىقلاشتۇرۇش ۋە ئۇلۇغلاش ئاساسىدا شەكىللەنگەن توتېمىلىق ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، باتۇرلۇققا ئىنتىلىدىغان، باتۇرلۇقنى مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان پىسخىك روھنىڭ يېتىلىشى قاتارلىق قەھرىمانلىق ئاڭلىرىمۇ بۇ ۋاستە ھالدا ئۆڭچىلىق ئىگىلىكىگە باغلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ، ئەنئەنىۋى ئۆڭچىلىق ئىگىلىكىنى بۇ يېڭىچە ئىگىلىكنىڭ شەكىللىرى بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ، قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. يېقىنقى يىللارغا كەلگەندە، بولۇپمۇ XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا يۇز بەرگەن زور ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ، ئۆڭچىلىق بىر خىل ئىگىلىك شەكلىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئۆڭچىلىقنىڭ قۇلاي تەبىئىي شارائىتىغا ئىگە بولغان بىر قىسىم تاغلىق رايونلار ۋە شەھەردىن چەت يېزا ـ قىشلاقلاردا تۇرمۇشتىكى بىر خىل زوق ـ ھەۋەس ۋە ئادەت شەكلىدە ئۆڭچىلىق يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ۋە دولانلاردا XX ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىغا قەدەر، تويلىشىشتا ئالدى بىلەن توققۇز دانە بېلىقنىڭ بېشى ياكى توققۇز قويۇنىڭ كاللىسىنى پىشۇرۇپ قىز تەرەپكە داستخان ئاپىرىش ئادىتى بار ئىدى. تويلۇق ئۇچۇن بەلگىلىك ساندا خام بېلىق، گولمە (بېلىق تورى)، كېمە قاتارلىق بېلىق ئۆڭلايدىغان قورال ـ

رەھىم سېلىم سىزغان

سايمان، جەرەن، كېيىك گۆشى، قىرغاۋۇل، ياۋا توشقان، ئۇلاي، كەكلىك ۋە تۈلكە، مولۇن تېرىسى سالاتتى. روشەنكى، بۇ ئەجدادلىرىمىز-نىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدە شەكىللەنگەن ئۆرپ-ئادەت ئەنئەنىلىرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تاغلىق رايونلاردا ياشايدىغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوۋچىلىق بىر خىل قوشۇمچە ئىگىلىك شەكلىدە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ رايونلاردا XX ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىن بۇرۇن يىلپىز، مارال، ئارقار، بۆرە، تۈلكە، جەرەن (كېيىك)، مولۇن، ياۋا تۆگە، ياۋا توڭگۇز، سۇغۇر، سۆسەر، توشقان، ياۋا قوتاز... قاتارلىق ھايۋانلار ھەمدە بۇركۇت، لاچىن، قارچىغا، قۇرغۇي، تۇرۇمتاي، چاغالماي، ئۇلار، خورتەك، كەكلىك، قىرغاۋۇل، ياۋا كەپتەر، جىگە، چول، چۈلاك، سېرىق ئالا كۆتەن، سۇڭگۇچ، چىمچىق، تورغاي، تۇرۇلغا، مۇشۇكياپىلاق، چۇغۇندەك، ساي سېغىزخىنى، سار، قاغا، قارا قۇشقاچ، ئاق قۇشقاچ، پاختەك، ياۋا ئۆردەك، تۇرنا قاتارلىق ئۇچار قۇشلار يا-شىغان. 1958-يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنىدا يۇز بەرگەن قالايمىقان كان ئېچىش، دەرەخ كېسىش، تەبىئىي ئورمان، يايلاقلارنى بۇزۇش، «تۆت زىيانداشنى يوقىتىش» جانلىقلار ئېكولوگىيىسىنى بۇزۇش تەسىرىدە يۇقىرىقى ھايۋانلارنىڭ بىر قىسىملىرى پاناھلىق ئىزدەپ باشقا جايلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسىملىرى ئاچ كۆز ئىنسانلارنىڭ يېمىگە ئايلىنىپ كەتكەن. ۋەھالەنكى، بۇ رايونلاردا ئوۋچىلىققا مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان. بىز بۇ ئېرەملىك ئادەتلەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەزەلدىن قالايمىقان ئوۋ ئوۋلاشقا يول قويماسلىقتەك كۆچلۈك ئىنسانىي جاۋابكارلىق تۇيغۇسىنى كۆرەلەيمىز. (ئا)

ئوۋ قۇشلىرىنى كۆندۈرۈش ئۇسۇلى

بىر قىسىم گۆشخور قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈپ، ئۇلاردىن ئوۋ قورالىلىرى سۈپىتىدە پايدىلىنىش قەدىمدىن تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئوۋچىلىق ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە خەلق ھېكايەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ گۈزەل ئەسلىمىلەر ئۇچرايدۇ. بۇگۈنكى كۈندىمۇ لوپنۇر، شايار، ئاۋات، مەكىت، مارال-بېشى، قاغىلىق، ئوتياغ، يەكەن، خوتەننىڭ تاغلىق رايونلىرى، چەرچەن، چاقىلىق ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم ئۇيغۇر رايونلىرى قاتارلىق كۆپلىگەن جايلاردا قۇش ئوۋچىلىقى باتۇرلۇق ۋە جەسۇرلۇقنى نامايان قىلىدىغان ئاممىۋى تەنتەربىيە ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ئىزچىل داۋاملاشماقتا.

ئوۋ قۇشلىرى ئادەتتە قاراقۇش (بۇركۇت، لاچىن، ھۇۋقۇش) ۋە ئاق قۇش (قارچىغا، قۇر-

غۇي، تۇرۇمتاي) دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىدى. بۇ قۇشچىلار بۇ ئوۋ قۇشلىرىنىڭ تەبىئىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئوخشاشمىغان ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قولغا كۆندۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ۋاستە قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ئاجايىپ قىزىقارلىق ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلغان. قۇشچىلارنىڭ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىشى مۇنداق ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، كۆندۈرۈش باسقۇچى: بۇ باسقۇچ ئادەتتە قىرىق كۈن بولۇپ، قۇشلار تۈتۈلغان بىرىنچى كۈنىدىن ئون بەشىنچى كۈنىگىچە، بۇ قۇشلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قاراڭغۇ ئۆيدە بېقىلىدۇ. قۇشچى ئون بەشىنچى كۈنىدىن يېگىرمىنچى كۈنىگىچە بەش كۈن، ئۇ قۇشنىڭ كۆزىنى تېڭىپ سىرتقا ئاچمايدۇ، جامائەت توپلانغان جايلاردا كۆتۈرۈپ يۈرۈش ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ ھىدىنى پۇرىتىدۇ، يېگىرمىنچى كۈنىدىن قىرىقىنچى كۈنىگىچە بۇ قۇشنىڭ كۆزىدىكى تۇماقىنى ئېلىۋېتىپ، ئادەم كۆپ جايلاردا بازار ئارىلىتىپ يۈرۈپ ئادەمگە كۆندۈرىدۇ. سىرتقا ئاچىققان مەزگىللەردە بۇ قۇشنىڭ ئۆتكۈر تىرناقلىرىغا قاپچۇق بېكىتىپ، بىر پۇتىنى زەنجىرلىۋالىدۇ، زەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قۇشچىنىڭ قولىدا بولىدۇ. كۆندۈرۈش باسقۇچىدىكى مۇشۇ قىرىق كۈن ئىچىدە، كېچىسى بۇ قۇشنى ئىلەڭگۈچكە سېلىپ مەيىن تەۋرىتىپ ئۇخلاتمايدۇ. نەتىجىدە، بۇ قۇش ياۋاشلىشىپ، ئادەمدىن ئۇركۈمەيدىغان ۋە ئۆگىنىنى تونۇيالايدىغان ھالەتكە كېلىدۇ.

ئىككىنچى، تاۋلاش باسقۇچى: قۇشلار كۆندۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن بىر ھەپتىگىچە ھەر كۈنلۈكى بۇ قۇش ئۇلاي، توشقان، كەكلىك، كەپتەر قاتارلىق جاندارلارنىڭ گۆشى بەلەن تويغۇچە ئوزۇقلاندۇرۇلىدۇ. نەتىجىدە، بۇ قۇشلاردا ئوزۇقلىنىش ئادىتى مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ، ئاشۇ خىل جانداراغا بولغان ھېرىسمەنلىكى كۈچىيىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ قۇشلارنىڭ مىجەزى تەڭشىلىپ روھلۇق ۋە چەبدەس بولۇپ يېتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىندەككە كەلتۈرۈش باسقۇچى: قۇشلار تاۋلىنىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ قۇش ئوۋغا سېلىنىشتىن ئىلگىرى ئۇچ كۈن ئاچ گىچە يەم يېگۈزمەي ئاچ قويۇلىدۇ، ئاندىن قۇشچى قولدا بېقىلغان كەكلىك ياكى كەپتەر گە ئوخشاش ئۈچار قاناتلاردىن بىر ـ ئىككىنى قويۇپ بېرىپ، ئارقىدىن قولىدىكى قۇشنىڭ تۇماقىنى ۋە پۇتىدىكى زەنجىرنى ئېلىۋېتىپ، ھېلىقى جاندارغا قارىتىپ كۆككە قويۇۋېتىدۇ. ئاچ قالغان بۇ قۇش چەبدەسلىك بىلەن جاندارغا قاراپ ئېتىلىپ، تۆمۈردەك تىرنىقى بىلەن ئۇنى قاماللاپ يەرگە بېسىۋالىدۇ، بۇ ھالەتنى كۆزىتىپ تۇرغان قۇشچى دەرھال نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىپ، ئولجىنى قۇشنىڭ تىرنىقىدىن ئاجرىتىۋېلىپ ئۇنى بوغۇزلايدۇ ھەمدە نەق مەيداندا بۇ قۇشقا ئولجىنىڭ قېنىنى ۋە بىر چىشلەم گۆشىنى بېرىپ، قالغان گۆشنى كۆ. تۇرۇپ 80 ــ 90 مېتىر ئەتراپىدا يىراقلاپ، ھېلىقى ئولجىنى قولىدا پۇلاڭلىتىپ: «كەھ، كەھ، كەھ» دەپ قۇشنى چاقىرىدۇ. كۆزى ئۆتكۈر، قۇلىقى دىك بۇ قۇشلار ئولجىغا قاراپ ئېتىلىپ، «ئىگىسى»نىڭ بىلىكىگە قونىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن قۇشچى قولىدىكى ئولجىدىن يەنە بىر چىشلەم بېرىپ، قۇشنى يەنە جايىدا تاشلاپ قويۇپ، يۇقىرىقى ئۇسۇلنى قايتا تەكرارلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ قۇش سىناقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن دائىملىق ئوۋ

ئۆۋلاشقا سېلىنىدۇ. ئۇ ئوبيېكتى يۇقىرىقى كىچىك جاندارلار ۋە ئۇچار قاناتلاردىن باشقا جەرەن، ئارقار قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارمۇ نەشانلىنىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئۇ قۇشلىرىنى كۆندۈرۈش ئالاھىدە بىر خىل ھۈنەر - كەسىپ سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىدۇ ۋە ئۇ قۇشلىرى سىرلىقلاشتۇرۇلۇپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئۇ قۇشلىرىنى بېقىش ۋە ئۇۋغا كۆندۈرۈش كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر ئارىسىدا تېخىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت ھېسابلىنىدۇ، ھازىر بۇ ئادەت بارغانسېرى تارايماقتا. (ئا)

ئۇۋچىلىقتا ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپلار

گەرچە ئۇۋچىلىق تۈرمۇش تىرىكچىلىكىنىڭ بىر مەزمۇنى بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدە: «ھايۋانلارنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىش ئانا تەبىئەتكە قىلىنغان خائىنلىق» دېگەن قاراش ئۇستۈن تۇرۇپ كەلگەن. مۇشۇ قاراش ئاساسىدا ئۇۋچىلار ئۇۋغا چىققاندا تۆۋەندىكى قائىدە - نىزاملارغا ئېتىقاد شەكىللىدە ئەمەل قىلغان.

(1) ئۇۋچىلار ئۇۋلىماقچى بولغان ھايۋانلارنىڭ كۆيلەش ۋە بوغاز بولۇش مەزگىللىرىنى ئەتراپلىق بايقاپ، بۇ مەزگىللەردە ئۇۋغا چىقىشنى قاتتىق چەكلىگەن. ناۋادا بۇ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئەمەل قىلماي ئۇۋغا چىققان مەرگەنلەرنى «نائىنساپ»، «مۇناپىق» مەرگەن دەپ قاتتىق ئەيىبلەشكەن ۋە بۇنداق مەرگەننىڭ ھامان بىر كۈنى پېشكەللىككە ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن.

(2) ئۇۋچىلار بىر توپ كېيىكنى ياكى باشقا ئۇۋ ئوبيېكتلىرىنى بىر جىراغا قاپسۇلىدىغان قۇلاي شارائىتقا دۇچ كەلگەندە، بۇ ئۇۋ ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرقانچىسىنى مەجبۇرىي قاچۇرۇۋېتىشنى ئۇۋچىلىقتىكى بىر ئېرەمگە ياكى قائىدە - يوسۇنغا ئايلاندۇرغان، بۇنىڭدا «نەسلى قۇرۇپ كەتمىسۇن»، «ئەۋلاد قالسۇن» دېگەن قاراش ئەكس ئېتىلگەن. ئۇۋچىلارنىڭ نەزەردە مىڭ كېيىك ئاتقاندا، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرى تەبىئەتنىن ھالقىغان بىر سېھرىي كۈچ-نىڭ تەسىرىدە يىقىلماي تۆت پۇتلاپ ئۆرە تۇرۇپ قالارمىش. دەرۋەقە، خەلق ھېكايىلىرىدە: «مەن بىر كېيىكنى تىك تۇرغۇزدۇم» دەيدىغان ئىدىئوملار مەۋجۇت. كېيىكنىڭ «تىك تۇرۇش»ى، ئۇۋچىلارنىڭ نەزەردە «ئىلاھىنىڭ مەرگەنگە بەرگەن ئاگاھلاندۇرۇشى»مىش. بۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن مەرگەن ئەل - جامائەتكە نەزىر بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇۋ ئۇۋلىماسلىققا قەسەم قىلىدىكەن. ئۇۋچىلىققا خاس بۇ ئەقىدىدە: «كېيىكلەرنى رەھىمسىز قىرغىن قىلغان ئادەمنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كېلىدۇ، تەبىئەتنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ» دەيدىغان ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن.

(3) بالىلىرىنى ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ يۈرگەن ھايۋانلار كۆزگە چېلىقماندا، ئۇۋچىلار ئۇنىڭغا قەتئىي چېقىلماسلىقنى، بەلكى ئۇۋچى يوشۇرۇنغان جايىدىن تۇرۇپ:

«هويت ـ هۇيت» قىلىپ، بۇ خىل باللىق هايۋانلارنىڭ ئۆز ئۇۋىلىرىغا ئامان ـ ئېسەن بېرىۋېلىشىغا شارائىت هازىرلاپ بېرىشنى ئۇۋچىلارنىڭ ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپىغا ئايلاندۇرغان. بۇنىڭغا ئەمەل قىلمىغان ئۇۋچىلار «باللىرىغا خىيانەت قىلغان گۇناھكار» سۈپىتىدە ئاللانىڭ جازاسىغا ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن.

(4) ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بويىچە ئۇچار قاناتلار ۋە بىر قىسىم هايۋانلار (مەسىلەن، ئېيىق، يولۋاس، بۆرە، تۈلكە، يىلپىز، مولۇن، سۇغۇر، سۆسەر، توشقاۋۇز... قاناتلىقلار)نىڭ گۆشى «هارام» دەپ قارالغاچقا، ئۇلارنى ئۆۋ ئوبيېكتى سۈپىتىدە قىرغىن قىلىش ئاساسىي جەهەتتىن چەكلەنگەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ياۋا ئۇچار قۇشلارنى تۈتۈپ يېيىش ئادىتى يوق. ناۋادا، قىرغاۋۇل، كەكلىك، كەپتەر قاناتلىق شىپالىق قۇشلارنى ئۆۋلاشقا توغرا كەلسە، كەچ كۈز ياكى قىش پەسلىدە، يەنى تۇغۇمسىز مەزگىلدە تۇتۇش، ياز ۋە ئەتىياز پەسىللىرىدە ئۇلارغا قەتئىي چېقىلماسلىق بىر خىل ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلانغان. شۇ ۋەجىدىن هۆپۈپ، سېغىزخان، تۇرنا، قارلىغاچ، قارا قۇشقاچ، تورغاي... قاتارلىق ئەتىۋارلىق قۇشلارنى ئۆلتۈرسە يامان بولىدۇ، دېگەن ئەقىدە ئومۇملاشقان.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆۋچىلىق ئادەتلىرىدە تەبىئەت ئەركىلىرى بولمىش هايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نەسلىنى پۈتۈنلەي قۇرۇتۇۋەتمەسلىك هەققىدە قانۇنىدىنمۇ ئۇستۇن تۇرىدىغان روهىي چەكلىمىلەر ۋە ئېتىقاد ئادەتلىرى بولغانلىقى مەلۇم. ئۇلارنىڭ هەممىسى خەلقىمىزنىڭ ئەزەلدىن تەبىئەت ئېكولوگىيىسىنى قوغداش ئاڭلىقلىقىنىڭ ئىنكاسلىرىدىن ئىبارەت. (ئا)

بېلىقچىلىق

ئۇيغۇرلار دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق، قۇرغاق ئېقىلمىدا ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ماكانلاشقان بۇ جۇغراپىيىلىك مۇهىت بېلىقچىلىق ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇشنىڭ ئەۋزەل شارائىتىغا ئىگە ئىدى، بولۇپمۇ سۇيى ئەلۋەك ئانا دەريا ــ تارىم دەرياسى، ئىلى دەريا-سى، ئېرتىش دەرياسى قاتارلىق ئىچكى ـ تاشقى غول دەريالار، لوپنۇر كۆلى، سايرام كۆلى، ئىبنۇر كۆلى، ئولونگۇر كۆلى قاتارلىق دېڭىزسىمان تەبىئىي كۆللەر بېلىق زاپىسىغا ئىنتايىن باي بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان خەلقلەر قەدىمدىن تارتىپ بېلىقچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئادەتلىرىنى ياراتقان.

بولۇپمۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىملىقلار XX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە ئاساسەن بېلىقچىلىق ئىگىلىكىگە تايىنىپ ياشىغان، بۇ هەقتە 1959 ـ يىلى لوپنۇردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان شياۋ لەن ئەپەندى مۇنداق يازغان: «لوپنۇر ئەتراپىدىكى كۆللەردە بېلىق ناهايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ يەردىكى كىشىلەر ئەسىرلەردىن بېرى بېلىق تۇتۇپ كۈن كەچۈرۈپ كەلمەكتە. ئۇلار بېلىقنى ئاساسلىقى قىلىپ ئوزۇقلىنىدۇ، بېلىق تېرىسىدىن كىيىم-كېچەك تىكىدۇ، بېلىق ياغىدىن چىراغ يېقىدۇ، بېلىق سۆڭىكىدىن ئوت قالايدۇ، بېلىق ئۈچۈن ئوۋلايدىغان تورلارنى ئۆزلىرى توقۇيدۇ، بېلىق ئوۋلايدىغان قايىقلارنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. بېلىق ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقى، ئالماشتۇرۇش ۋاسىتىسى ۋە بايلىق مەنبەسى بولۇپ، ئۇلار بېلىقنى ئۆزىنىڭ ئانا سۈتىدەك ئەزىز كۆرىدۇ. ئۇلار بېلىقنى ئۆلتۈرۈشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورايدۇ، بېلىقنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇن ئۇھ تارتىدۇ، بېلىقنى ئۆلتۈرگەندە ئۇنىڭ ئاغرىقىنى ئازايتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېشىغا بىرنى ئۇرىدۇ. بېلىقنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ تامىزىدۇ، بېلىقنى ئۆلتۈرگەندە ئۇنىڭ ئىچ-باغرىنى ئېلىۋېتىدۇ، بېلىقنى ئۆلتۈرگەندە ئۇنىڭ ئۇرۇق

لەر يىل بويى بېلىق ئوۋلاپ هايات كەچۈرىدۇ. كەن. باهار كەلگەندە، سۇ قۇشلىرى بۇ جايغا كېلىپ ياشايدىكەن، بۇ پەسلىدە، ئۇلار ئاساسەن ياۋا غاز تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئېھتىيا- جىدىن ئېشىپ قالغانلىرىنى قۇملۇقتا قۇرۇ- تۇپ، ھەر ئەللىكنى بىر باغلام قىلىپ ساقلاپ يەيدىكەن»[1]. دەرۋەقە، لوپنۇرلۇقلار ياز كۈنلە- رى بېلىقنى قۇرۇتۇپ، ياۋا جىگدە بىلەن قو- شۇپ، «بېلىق تالقىنى» تەييارلىۋالىدۇ، لازىم تېپىلغاندا تالقانىنى قاينىتىپ ئىچىدۇ، شۇنداقلا يەنە ئۇجۇل (يېكەن)نىڭ گۈلىنى تو- زۇپ كەتمەستىن بۇرۇن يىغىۋېلىپ، ئۇنى تاس- قاپ تازىلىغاندىن كېيىن بېلىقنىڭ يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئۇماچ قىلىپ ئىچىدۇ. بۇنداق بېلىق تالقانلىرى لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تامىقىدۇر. لوپنۇرلۇقلار ئارىسىدا: «قوغۇن سويدۇك، ئاشلىق بەت گوپا (ۋاپاسىز)، بوز تىرىمنى ياقلا، بېلىق چولۇق، قورساق توق» دەيدىغان بىر تەمسىل بار. ئۇنىڭدا لوپ- نۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىققا بولغان ھېرىسمەن- لىكى ئىپادىلەنگەن. باشقا جايدىكىلەرنىڭ: «بې- لىقنىڭ ئۆپكىسىنى قۇيۇپ يەيدىغان تارىم- لىقلار» دېيىشىمۇ، بۇ رايونلاردا بېلىقچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خېلى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.(ش)

چارۋىچىلىق

قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان چوڭ ھىنگان ۋە كىچىك ھىنگان تاغلىرى، نويان تاغلىرى، تىلەۋ تاغ- لىرى، ئالچى (چىلىيەنشەن) تاغلىرى، تەڭرى- تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، پامىر تاغلىرى... قاتارلىق تىزما تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى چەكسىز يايلاقلار، يەنسەي دەرياسى، ئونفور (ئۇيغۇر) دەرياسى، سىلىنگا دەرياسى، قورۇلۇن دەرياسى، توغلا دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى، ئە- لى دەريا سى قاتارلىق غول ئېقىن ۋادىلىرى، ئۆتۈكەن يايلىقى، كۆكنۇر يايلىقى، ئىرىن يايـ- لىقى، باركۆل يايلىقى، ئىلى يايلىقى، جۇڭغار يايلىقى، تارىم يايلىقى قاتارلىق رايونلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئالاھىدە تە- رەققىي تاپقان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ X ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي ئىگىلىكىدە ئاساسلىق مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ رايونلاردىكى ئېتنىك قېرىنداشلىرىنىڭ شە- ھەرلەشكەن بوستانلىق مەدەنىيەت چەمبىرى ئىچىدە تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلغان ئول- تۇراقلاشقان ئىگىلىك شەكلىگە قەدەم قويدى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئىككىن- چى ئورۇنغا چۈشتى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىما- لىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەنئەنىسى خېلى ئۇزاق دەۋرلەر- گىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، تەڭرىتاغ- لىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ياشايدىغان ئۇيـ-

غۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئىگىلىك مۇھىتى ئىچىدە تەرىقچىلىق، ئائىلە باقمىچىلىقى ئاساسىدىكى چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇردى.

ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە، ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئات، كالا، قوي، ئۆچكە، تۆگە، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق جانلارلارنى بېقىشنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلاندۇرغان. قولغا كۆندۈرۈلگەن بۇ ھايۋانلارنى كۆشەيدىغان ۋە كۆشىمەيدىغان دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئاجرىتىپ، كۆشەيدىغان ھايۋانلار (قوي، ئۆچكە، كالا، قوتاز، تۆگە قاتارلىقلار)نىڭ گۆشىنى يېيىش ھالال دەپ قارىغان. ئەكسىچە، كۆشىمەيدىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشتىن پەرھىز تۇتقان. مۇشۇ پەرھىز بويىچە ئۇيغۇرلار مەلۇم زۆرۈرىيەت تۇغۇلمىغۇچە ئات گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېمەسلىك ئادىتى، ھازىرقى زامان ئۇرۇش قوراللىرى كەشپ قىلىنمىغان يىراق ئۆتمۈش دەۋرلەردە، ئاتنىڭ ھەل قىلغۇچ جەڭ قورالى بولغانلىقىدەك يۈكسەك ئىقتىدارغا ئىگە ھايۋان بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ۋەھالەنكى، زامانىۋىلاشقان بۈگۈنكى دەۋردە، ئاتنىڭ ئىقتىدارى ۋە رولى بارغانسېرى تارايماقتا. بۈنىڭغا ماس ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئېچىدىكى بەلگىلىك ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇپ، شەھەر ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا ئات گۆشى يېيىش ئادىتى شەكىللەنمەكتە. لېكىن، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئات گۆشىنى ئاساسىي جەھەتتىن يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلىك چارۋىچىلىق ئەمەلىيىتىدە ھايۋانلارنىڭ ئوخشاشمىغان بەلگىلىك خۇسۇسىيەتلىرى، ئوزۇقلۇق قىممىتى، ھايۋانلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئىچىدە يېيىشكە بولىدىغان ياكى بولمايدىغان قىسىملىرى ھەققىدە كۆپلىگەن ئەمەلىي تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان ۋە مۇشۇ تەجرىبىلەر ئاساسىدا ھايۋانات گۆشلىرىنى «ھالال» ۋە «ھارام» دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىپ، «ھارام» دەپ قارالغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشنى مەنئى قىلغان، شۇنداقلا بوغۇزلانمىغان ياكى ھەر خىل ھادىسىلەر تۈپەيلى ئۆزلۈكىدىن ئۆلۈپ قالغان چارۋىلارنىڭ گۆشىنى يېيىشمۇ قاتتىق چەكلەنگەن. يېيىشكە بولىدۇ، دەپ قارالغان ھالال مالىلارنى ئۆلتۈرگەندە، گۆش ئارىسىدىكى چوڭ ـ كىچىك بەز، ئاچچىق ئۈچەي، ئۆت، كۆتەن ئۈچەي، كۆزقارىچۇقى، تېرە، قان قاتارلىق ئەزالىرىنى يېيىش مەنئى قىلىنغان. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا:

ئىككى كۆزنىڭ قاراسى،
ئىككى شىراق ئاراسى.
بىرى كۆتەن، بىرى ئۆت،
بىرى پورداق، بىرى كۆت.

دېگەن نەقىل بار. بۇنىڭغا بەزىنى قوشقاندا، ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ مۇشۇ توققۇز ئەزاسىنى يېيىشكە بولمايدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

ئۇيغۇرلاردا چارۋىچىلىق مۇھىم ئىقتىسادىي ئىگىلىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغاچقا، چارۋا مالىلارنى پەرۋىش قىلىشقا ئالاھىدە

ده ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ. چارۋا مالىلارنى ئۇرۇش، قىيناش، خورلاشقا قەتئىي يول قويمايدۇ. ئەگەر بىرەرسىنىڭ ئۆيىگە ئات ـ ئۇلاغلىق مېھمان كېلىپ قالسا، ئۆي ئىگىسى بۇ ئات ـ ئۇلاغلارنى مېھماندىنمۇ ئەزىزلەپ، ئالاھىدە يېم ـ خەشەك تەييارلاپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا مال ـ چارۋىلارغا پەرقلىق ئەن (بەلگە) سېلىش ئادىتى بولغان. بۇنداق ئەن سېلىش ئادىتى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارغا ئورتاق بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە، ئوغۇز تۈركلىرى ئارىسىدىكى چارۋا ـ مالىلارغا بېسىلىدىغان 22 ئۇرۇق ـ قەبىلە تامغىلىرىنى تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنداق تامغا ـ بەلگىلەر قىزدۇرۇلۇپ چوڭ چارۋىلارنىڭ ساغرىسىغا، كىچىك چارۋىلار (قوي، ئۆچكە)نىڭ قۇلىقى ياكى قاتتىرىغا بېسىلىدۇ. مۇشۇ ئەن بويىچە ئۆزىگە تەۋە چارۋىلارنى قەيەردە بولسا ئىزدەپ تېپىۋېلىش ياكى باشقا مال پادىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن چارۋىلارنى شۇ مال پادىلىرىنىڭ ئىگىلىرى سېلىنغان ئەنگە قاراپ ئەسلىي ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشتەك بىر قاتار ئادەت ۋە ياخشى خىسلەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. يايلاق چارۋىچىلىقىدىن ئائىلە باقمىچىلىقىغا يۆزلەنگەن بۇگۈنكى دەۋردە چارۋىلارغا ئەن سېلىش ئادىتى بارغانسېرى يوقالماقتا. (ئا)

ئەسقەر تۇردى سىزغان

دېھقانچىلىق

نۇرمۇھەممەت ئابلىز سىزغان

ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپىگە يۈزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىپ، بۇغداي، قوناق، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق، ماش قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان.

دېھقانچىلىق سايمانلىرى: قوش، بوقۇسا، يالغۇزئوغۇل، سۆرەتمە تاختاي، تارماق، تۇلۇق، كەتمەن، ئورغاق، ئوتىغۇچ، ئارا، كۈرەك، غەلۋىر، ئۆتكەرمە، موما ياغاچ، شامالدۇرغۇچ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى: ئۇيغۇرلار يەرلىك ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ، كۈزگى بۇغداينى قوناق يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن يەرنى تاختىلاپ (تۈزلەپ) ئوغۇتلاپ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇپ ئاپتاپقا سالىدۇ، نەملىك تەڭشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ، ئۇرۇق سالىدۇ، ئۇرۇق ئۇستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سېلىپ چىڭدايدۇ (ئۇرۇقنى باسۇردۇ). بۇغداي ئۇنگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزىدۇ، بەزىلەر مايسا ئۇستىدىن تۇلۇق سۆرەپ مايسىنىڭ قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ. ئەتىيازدا، يەر-گە تارماق سېلىپ بوشىتىدۇ، ئەخلەت-چاۋارلارنى تازىلايدۇ. مايسا بىخ سۈرۈپ 10 — 15

سانتىمېتىر ئۆسكەندە، سېپىل ياكى كونا تام توپىسى بىلەن توپىلايدۇ، ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

يازغى بۇغداي 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ. كۈزگى بۇغداي ئالدىدا، يازغى بۇغداي ئارقىدىن پىشىدۇ.

ئاشلىق يىغىش: دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئورۇپ باغ قىلىپ باغلايدۇ، مەخسۇس خامان راسلايدۇ. خامان ئورنى تۈزلىنىپ چىڭدىلىدۇ. ئوتتۇرىغا موما ياغاچ قاداپ يەرگە ئەنجۈ (باغلاغان بۇغداي)نى چۈۋۈپ سېلىپ، ئۇلاغقا تۇلۇق سۆرىتىپ مومىنى ئايلاندۇرۇپ، بۇغداينى باشاقتىن ئاجرىتىدۇ. بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدەشكە، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۇلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. باشاقتىن ئايرىلغان بۇغداي ئاستىدا قالىدۇ. ساماننى ئېلىپ تاشلاپ ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالغا قاراپ سورۇيدۇ، شامال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ.

قوناق: بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ. تېرىش شۇنچىلىك جىددىي بولىدۇكى، ئەتىگەندە سالغان ئۇرۇق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۇرۇقنىڭ پىشىشىدا پەرق بولىدۇ. ئوتاش، سۇغىرىش ۋاقتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. قوناق پىشقاندا ئۈزۈۋېلىپ، پالىخىنى سويۇپ تاشلاپ، كالتەك بىلەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ.

قائىدە ـ يوسۇنلار: خامان ئېلىنغاندا، شۇ مەيداندا بولغان، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھوسۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ. ئومۇمىي مەھسۇلات سادىغىسى ئۈچۈن مەدرىسە، مەسچىت، ئىمام، مەزىن، خاتىپلارنىڭ راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشرە بېرىدۇ. بۇغداي، قوناقلار ئورۇلۇپ، خامانغا توشۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئېگىزلىقتا يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ. جان ـ جانۋارلار ھەققى دەپ توپانلارنى ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ.

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، يىغىم ـ تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزئارا ھەمكارلىق، لاپقۇتلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. (ش)

نۇرمۇھەممەت ئابلىز سىزغان

تېرىم ۋە يىغىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇر دېھقانلىرى دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى، قايسى خىل ئۇرۇقنى قايسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار، جۇملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆلچەرلەپ تۇرىدۇ. مۇبادا ھۆل - يېغىن ئاز بولۇپ قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپىسى بولىدىغان بولسا، كونا قائىدىسى بويىچە، پۇتۇن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ ھەربىر ئادەم خالىغان نەرسە ئاچچىقىدۇ، قان قىلىپ، ياغ پۇرىتىپ سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا - تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ. بۇ مۇراسىمنى «زاراخەتمە» دەپ ئاتايدۇ.

زاراخەتمىدىن كېيىن ھەربىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۇزەپ سۇ كېلىشىنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق ئېتىز بېشىدا قوي، كالا دېگەندەك جانلىقلارنى سويۇپ «قان قىلىپ» نەزىر قىلىدۇ. جامائەت يىغىلىدۇ، بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسالىسى ئوقۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ، بولۇپمۇ رىسالىدىكى بەدەننى پاكىز، پاك تۇتۇش، تېرىقچىلىق ۋاقتىدا پىرلارغا سېغىنىش، شەرىئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش، ئېتىقادىنى پاك قىلىش، ئاللانى ياد ئېتىش، ئۇرۇقنى ئوڭ قول بىلەن سېلىش، خاپلىق، ئاچچىقلىنىشتىن خالىي بولۇش، كەڭ قورساق بولۇش، ئالىملارنى دوست تۇتۇش، قوش قېتىش، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش، ئۆشرە، كەپسەن بېرىش، يالغۇز بۇغداي، قوناق تېرىمای، قوغۇن - تاۋۇز، ماش، پۇرچاق، كۆكتات قاتارلىق ھەر خىل زىرائەتلەرنىمۇ تېرىش، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ.

يىغىم ۋاقتىدا، خامان بېشىدا بەركەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا - تەكبىر ئوقۇلىدۇ.

خامان چەشلىنىپ بولغاندا، ئالدى بىلەن «چەش بۇرنى» دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قويىدۇ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرىنى ئۆشرە دەپ ئايرىپ قويۇپ، مەسچىت، مەدرىسىلەرگە بېرىدۇ.

ئائىلە باشلىقى كەپسەن دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا، خامان ئۇستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ. جان - جانىۋارلار ھەققى دەپ خامانداا قالغان چار بۇغدايىنى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ. يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ. بۇلارنى سەدىقە، ئەلگە نەپ دەپ بىلىدۇ.

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ.

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا، دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ. مېۋە پىشقاندا ھەر قانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشكە رۇخسەت قىلىدۇ. بېغى يوق قولۇم - قوشنا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ. (ش)

خامان ناخشسى

خامان تېپىش ــ دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ جىددىي ۋە ئەڭ ئۇمىدلىك مەزگىلى بولغاچقا، دېھقانلار خامانىنىڭ مول ھوسۇلىغا بولۇشنى تىلەپ ھەر خىل ئېرەملىك ئادەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق ئېرەملىك ئادەتلەرنىڭ بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ خامان قاتقاندا ئېيتىدىغان «خامان ناخشىسى»دىن ئىبارەت. «خامان ناخشىسى»نى ھەممە دېھقان ئېيتمايدۇ ۋە ئېيتالمايدۇ. يۇرت ۋە مەھەللە ئىچىدە «خامان ناخشىسى»نى ئېيتىدىغان بىر-نەچچە تەجرىبىلىك پىشقەدەم دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار تەكلىپ بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن يۇرت ـ مەھەللىدىكى خامانلىقلارنى ئارىلاپ قەرەللىك ھالدا «خامان ناخشىسى»نى ئېيتىتىش بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان.

«خامان ناخشىسى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «لاي ـ لاي» دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغان. «لاي ـ لاي»چىلار ئادەتتە ئوك دولىسىغا ئارىنىپ، قولى بىلەن سول قولىقىنى تۇتۇپ، خامانغا قاتقان ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ مومنى دەۋرىي قىلىپ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەھەللە ـ كويغا ئاخلانغۇدەك يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «لاي ـ لاي» سالىدۇ. «لاي ـ لاي» ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاخلىغان ھەرقانداق كىشى قىلىۋاتقان ئىشنى توختىتىپ، دىققەت بىلەن تىڭشايدۇ. دېھقانلار ئارىسىدا «لاي ـ لاي»چىلار يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە. دېھقانلارنىڭ قارىشىچە، «لاي ـ لاي» سېلىنمىغان خاماندا بەرىكەت بولمايدۇ. «لاي ـ لاي» جىن ـ شەيتانلارنى قوغلاپ، ئەرۋاھلارنى خامانغا چاقىرىش ئۇچۇنمىش. «خامان ناخشىسى»نىڭ رېتىمى خامانغا قاتقان ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئاھاڭى ناھايىتى سۇرلۇك ۋە جۇشقۇنلۇق بولۇپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى تىترىتىدۇ. ناخشىدا دېھقاننىڭ ھوسۇلنى تېزرەك يىغىۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول ھوسۇل ئېلىش ئۈمىدى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلار ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ بۇ ھايۋانلارغا بولغان مۇھەببىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كۆيلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجىغا بېۋاستە ماسلاشقان بولۇپ، ھارغىنلىقىنى ئازايتىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئەمگەك مەيدانىغا جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

لاي ـ لاي
دەسسەڭلار، يانجىڭلار، جانۋارلىرىم،
مەيدە بولسۇن.
دانىنى ئايرىپ چەشلەڭلار، جانۋارلىرىم،
خامان تولسۇن.
لاي ـ لاي ـ لاي...

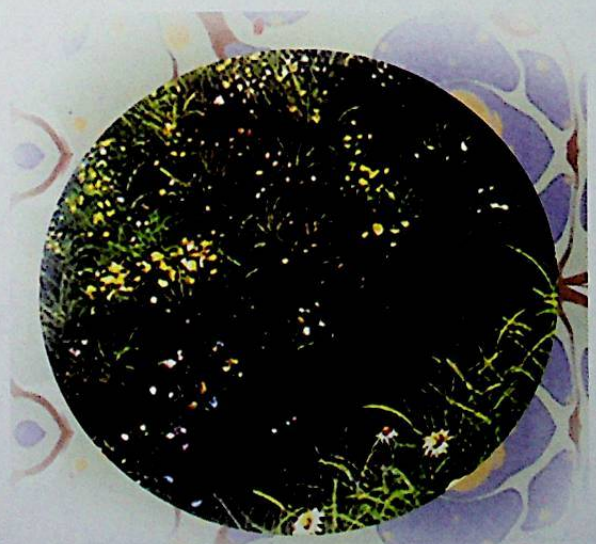
نەقرات:
دەسسەڭلار، يانجىڭلار، جانۋارلىرىم،
خامان تولسۇن.
لاي ـ لاي ـ لاي ـ لاي...

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي ـ لاي» دەپ ئاتالغان «خامان ناخشىلىرى»نىڭ تېكىستى ھەممە رايونلاردا بىردەك مۇقىم بولۇۋەرمەيدۇ، ئەمما ئاھاڭ رېتىملىرى بىرقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە. (ئا)

كۆكتاتچىلىق

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن. ئۇلار كەسپىي كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە كۆكتاتچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۆكتاتچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارغان. كەسپىي كۆكتاتچىلار مەخسۇس كۆكتات تېرىش، كۆكتاتلارنى پارچە، توپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. قوشۇمچە كۆكتاتچىلار ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا، كۈزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ، يەنى بازار كۈنلىرى دېھقاننىڭ سەۋزە، پىياز، چامغۇر، تۇرۇپ، يېسۈىلەكلىرى بازارغا كىرىدۇ.

كەسپىي كۆكتاتچىلار ئاساسەن بازارغا يۈزلەنگەن بولغاچقا، 2 ـ ئايدىلا قىزىل مۇچ، كۆك مۇچ، شوخلا، يېسۈىلەك، پېدىگەن، كالـلەكبەسەي قاتارلىق كۆكتاتلارنى سانداۋقىلارغا تېرىپ ئائىلىسىدە ئۆستۈرۈپ، 4 ـ ئايغا كەلگەندە كۆچۈرۈپ پەرۋىش قىلىدۇ. ئۇلار يېڭى سەي ـ كۆكتات بىلەن بازارنى بۇرۇنراق ئىگىلەش جەھەتتە ئۆزئارا بەسلىشىدۇ. كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كىشى دېھقانلار، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە، پىياز، كۆك تۇرۇپ، چامغۇر، يېسۈىلەك، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ. بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر دېھقانلىرى 10 ـ ئايدىن باشلاپ 11 ـ ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، سەۋزە، چامغۇر، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزىغا كۆمۈپ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ.

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەربىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكىلىپ توپ ۋە پارچە ساتىدۇ. بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ. مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ.

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەربىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ. بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ، پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتكە ماسلاشقان. ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قارىماي، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۇرىدىن ئاز ـ ئازدىن بېرىپ، خېرىدارلارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ. توپ ئېلىپ، پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسپىي كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىقى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. (ش)

باغۋەنچىلىك

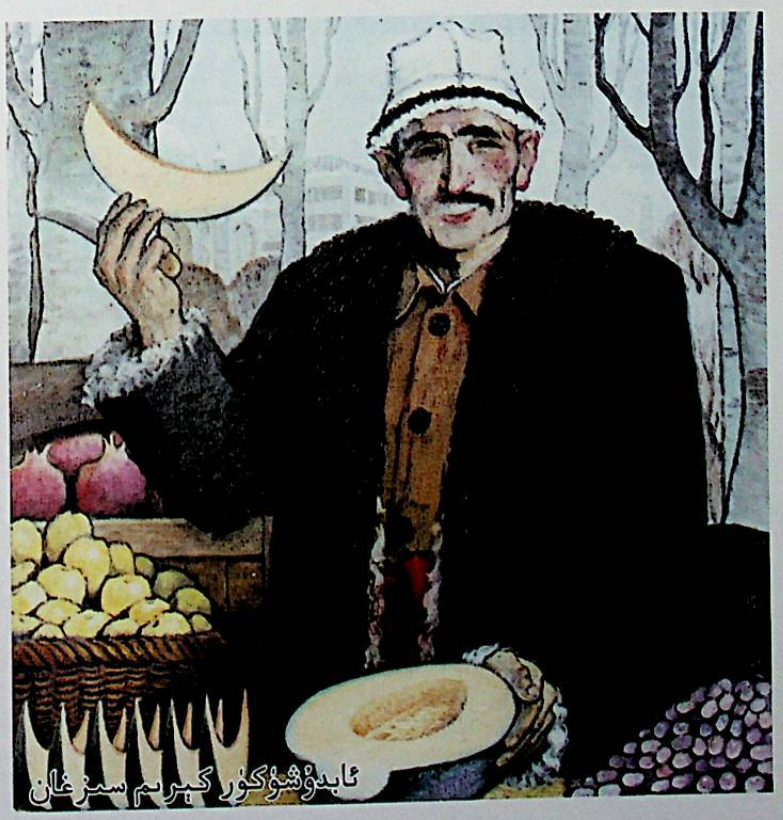
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا: «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىل بار. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار - نىڭ ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا، بىرەر تۇپ كۆ - چەت تىكسە پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش، دەپ قارىلىدۇ. بوستانلىق ئۇي - غۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم بەل - گىلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق يېزا - مەھەللىدە بۇ - باراقسانلىق باغ بولىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادە - تىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا باغۋەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق بول - غاچقا، شىنجاڭ مېۋە - چېۋىنىڭ ماكانى دەپ قا - رىلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى ئا - ساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، مېۋە تۇرلە - رىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بە - لەن دۇنياغا مەشھۇر. شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۇرلە - رى يۈز خىلدىن ئاشىدۇ. بىرقەدەر كەڭ ئو - مۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (سورتلىرى خۇۋەينى ئۆرۈك، ئەنجان ئۆرۈك، مايسەن ئۆرۈك، ياغلىق ئۆرۈك، خەشەك ئۆرۈك، سەمەت ئۆرۈك، كىش - مىش ئۆرۈك، كۆك پىشار، گۈل ئۆرۈك قاتار - لىقلار)، شاپتۇل، توغاچ، ئۈزۈم، ئانار، ئەنجۇر، ئالما، ئامۇت، چىلان، جىگدە، ئۇجمە، بېھى، ئەينۈلا، پىستە، بادام، ياڭاق، ئالگرات، جىنەس - تە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ھەربىر مېۋە تۈر - لىرىنىڭ يەنە خىلمۇخىل سورتلىرى بار. خو - تەن شاپتۇلى، قاغىلىق ياڭقى، پەيزاۋات قوغۇ - نى، قەشقەر ئانىرى، ئاتۇش ئەنجۇرى، كۇچا ئۆرۈكى، كورلا ئامۇتى، تۇرپان ئۈزۈمى، قۇمۇل چىلىنى، ئىلى ئالمىسى قاتارلىق داڭلىق يەر - لىك مەھسۇلاتلار خەلقئارا مېۋە بازىرىدا ئالا - ھىدە نام چىقارغان. 6 - ئايدا ئۇجمە پىشقان مەزگىلىدىن تارتىپ تاكى 10 - ئايغىچە بولغان ئۇچ - تۆت ئاي شىنجاڭدا ھەر خىل مېۋىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ مەي باغلىغان «ئالتۇن پەسىل». بۇ ئايلاردا ئۇيغۇرلار ئۆيىگە كىرگەن مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەرخىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغە - غا باشلاپ مېۋىلەرنى ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئە - نىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن مېۋە ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋە - چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلىنى تاللاپ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلار - غا چىقىپ «باغ سەيلىسى» ئۆتكۈزىدۇ. بۇرۇن قەشقەردە كەڭ قانات يايغان «ھەزرەت سەيلىسى»، «ئاتۇش سەيلىسى»، «بەشكېرەم سەيلىسى» قاتار - لىقلار ماھىيەتتە مېۋە سەيلىسى بولۇپ، بۇ ۋاقىتلاردا باغۋانلار يىراق - يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ.

مۇشۇ خىل مېۋە - چېۋە قاتاردا يەنە

شىنجاڭنىڭ قوغۇن - تاۋۇزىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ، بولۇپمۇ قوغۇن شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇيغۇرلار قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى، قاراكۆسەي، كۆكچى، بىشەكشېرىن، شېكەرسۇيى، سەۋزىنا-زۇك، قارىقاش، خامانچى، چىلگە قاتارلىقلار مەشھۇر بولۇپ، يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ. يېزىلاردا ھەربىر ئائىلە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرەر ئېتىز قوغۇن - تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلار قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ مەخسۇس ساقلايدۇ. شۇ ئارقىلىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۈزمەيدۇ. شىنجاڭدا مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ، ھەم تەملىك بولۇشى، بۇ رايونىنىڭ ئۆزىل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭ، بولۇپمۇ مېۋە - چېۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئىقلىم جەھەتتىن قۇرغاق رايون بولۇپ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، تۇپرىقى مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ. لېكىن، ئەڭ مۇھىمى، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېشىللىقنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي تەرەپ.

ئۇيغۇرلار ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش ياكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا، ھەرقانداق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسلىدە دېگۈدەك ھەر خىل قۇرۇق يېمىشلەر بولىدۇ. قۇرۇق يېمىشتىن باشقا، مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك يەرلىك ئۇسۇلدا مۇرابا تەييارلىنىدۇ، بولۇپمۇ خوتەن خەلقى مۇرابا تەييارلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، ئۇنى ھەم ئۇزۇقلۇق، ھەم مىللىي دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ھەرقانداق ئائىلىدە مېھمانىنىڭ ئالدىغا قەنت - گېزەك ئورنىدا ئۆزى تەييارلىغان مۇشۇ خىل مۇرابالارنى تىزىدۇ. مېۋىلەردىن ھەر خىل پايدىلىق ئىچىملىكلەرنى تەييارلاشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئادەتلىرىدىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ مېۋە - چېۋىدىن تەييارلىغان ھەر خىل ئىچىملىكلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا: «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىلنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. (ئا)

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

ئۇزۇمچىلىك

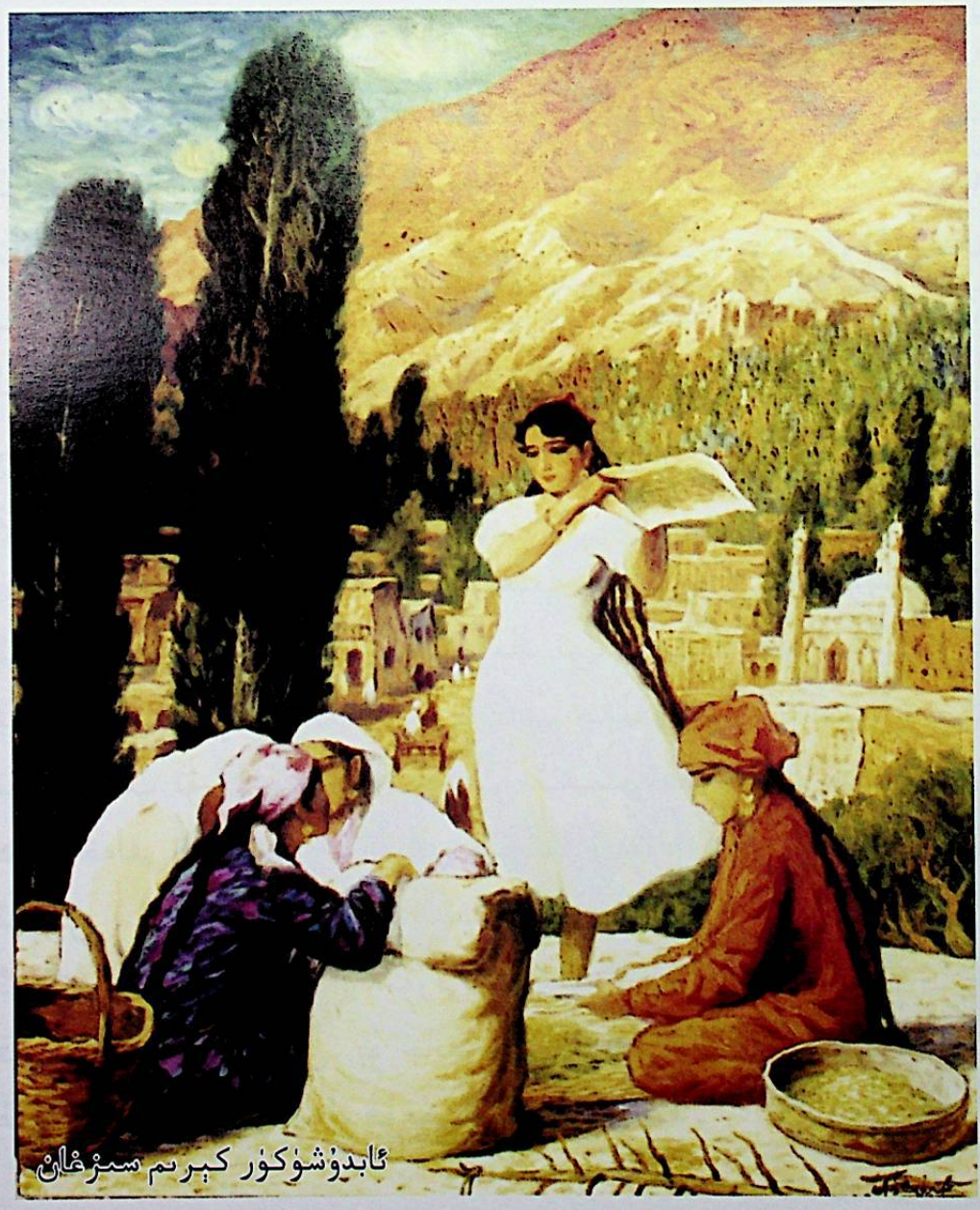
مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا، تۇرپان «ئۇزۇم ماكانى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. دەرۋەقە ئۇزۇم ھەقىقەتەن بۇ ۋادىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتى. تۇرپان ۋادىسىنىڭ تەبىئي شارائىتى ۋە ئۆزگىچە ھاۋا ئىقلىمى ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى باب كېلىدۇ.

ئۇزۇم ھەققىدە گەپ بولغاندا، ئىدىقۇت خەلقى ئۇنى تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن «يەتتە قىز رىۋايىتى» بىلەن باغلايدۇ. بۇ رىۋايەتتە: «يەتتە قىز تاشقا ئايلىنىش ۋاقتىدا بويۇنلىرىدىكى ئۇنچە ـ مارجانلىرىنى چېچىپ، بۇ ۋادىدا ئۇزۇمنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قىزىل سايۋا قىزىل ياقۇتتەك يالتىراق، كىشمىشلىرى ئۇنچە ـ مارجانلاردەك كۆركەم. ئۇزۇمنىڭ ھەر ساپىقى يەتتە قىزنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۇنچىلەردەك غۇزمەك» دەپ ھېكايە قىلىدۇ. يۇقىرىقىلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ئۇقۇملار بولسىمۇ، بۇ ۋادىدا زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئۇزۇم ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان.

تۇرپاندا: «ئۇزۇمى يوق كىشىنىڭ جېنى يوق» دېگەن نەقىل بار. دېمىسىمۇ، تارىختىن بۇيان بۇ مۇنبەت تۇپراقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ئۇزۇمچىلىك بولۇپ كەلگەن.

تۇرپان ئۇزۇمى تەمىنىڭ شېرىنلىكى (قەنت تەركىبى يىگىرمە بەش پىرسەنتكە يېتىدۇ)، سورتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مەھسۇلاتدارلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرپان كىشمىش ئۇزۇمى شىنجاڭ بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن پىشىپ، بازارنى ئىگىلەيدۇ.

بۇ ماكاندا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئۇزۇم سورتلىرى

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

كىشمىش، ئۈزۈن كىشمىش، يوغان كىشمىش، ئۇرۇقلۇق كىشمىش، قىزىل سايۇا، سايۇا ئۈزۈم، ئاق ئۈزۈم، قارا ئۈزۈم، غۇنچە ئۈزۈم، بىجاقىي ئۈزۈم، قىزىل بېلىقى ئۈزۈم، ئاق بېلىقى ئۈزۈم، قاشقىر ئۈزۈم، بوغۇم سايۇا، ھىمرىك سايۇا، يۇمىلاق سايۇا، قاپاق سايۇا، كەنجى ئۈزۈم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تۇرپاننىڭ ياز پەسلى ئۈزۈن، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولغاچقا، بۇ رايون قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ئىشلەپچىقىرىشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ. شۇڭا، تۇرپان ۋادىسىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆگزىسىدە، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئوچۇقچىلىقتا قەد كۆتۈرگەن ئۈزۈم قۇرۇتۇش چۇنچىلىرى بولىدۇ. ئەمگەكچان تۇرپان خەلقى ئۈزۈم قۇرۇتۇش تېخنىكىسىغا ماھىر. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۇرپاننىڭ قۇرۇتۇلغان كىشمىش ئۈزۈمى يېشىل مەرۋايىتتەك كۆركەم بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە خەلقئارا بازاردا سېتىلىدۇ. (ئا)

ھوڭ قوغۇنى

ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوغۇنلىرى ھازىر خەلقئارا بازارلاردا «خامىگۇا» (مەنىسى قۇمۇل قوغۇنى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەمەلىيەتتە، «خامىگۇا» دەپ ئاتالغان بۇ قوغۇن، ئىدىقۇت باغرىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ گۇزەل مەھەللىلىرىدىن بىرى بولغان ھوڭ دېگەن جايدىن چىقىدىغان ئالاھىدە سورتلۇق «ھوڭ قوغۇنى»نىڭ تارىخىي نامىدىن كەلگەن.

دەرۋەقە، ھوڭ قەدىمدىن تارتىپ قوغۇن ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن جاي. ھوڭنىڭ توپىسى قارا چىلان تۇپراق بولۇپ، بىر قىسىم جايلىرى نەم تارتىپ تۇرىدىغان شورلۇقتىن ئىبارەت. ھوڭ خەلقى قەدىمدىن باشلاپ مۇشۇ ئەۋزەل تۇپراق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، نەم يەرنىڭ ئۈستىگە ئۆرلەپ قالغان شورنى قىرىپ تاشلاپ قوغۇن تېرىپ كەلگەن. بۇ جايدا باشقا رايونلارغا ئوخشاشمىغان ھالدا، قوغۇن چۆنەك تارتىلماي تېرىلىدۇ ھەمدە سۇغىرىلمايدۇ. چۈنكى، يەرنىڭ ئەسلىدىكى نېمى قوغۇن پەلەكلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە يېتەرلىك شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. قوغۇن پەلەك تارتىشقا باشلىغاندا، ھەربىر تۇپ قوغۇننىڭ تۈۋىگە ياۋا بۇيا، بېدە، يانتاق ياكى مۇڭاپىق مىقدارىدا يەرلىك ئوغۇت (ئاساسەن قوي ۋە قۇش ماياقلىرى) كۆمۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھوڭنىڭ قوغۇنى بەكمۇ شېرىن، تاشقى كۆرۈنۈشىمۇ كىشى زوقلانغۇدەك چىرايلىق، تورلىنىشى تەكشى، گۆشى قېلىن، شاپىقىسى نېپىز، يېيىشلىك، چوڭ - كىچىكلىكى بىر خىل، تۇرى كۆپ، ساقلاشقا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

قوغۇننىڭ سورتى ئاسان بۆزۈلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ۋادىدىكى قوغۇنچىلار قوغۇن سورتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇرۇق ئېلىشقا ۋە ئۇنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگ-

گەن. ئۇلار قوغۇن ئۇرۇقى ئېلىشنىڭ بىر يو-
رۇش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى ياراتقان. مەسە-
لەن، قوغۇنچىلارنىڭ تەجرىبىسىدىن قارىغاندا،
ئەگەر قوغۇننىڭ ئۇرۇقى تۇمشۇق تەرەپتىن
ئېلىنسا، قوغۇننىڭ ئەسلىي سورتى بۇزۇلۇپ
شالغۇتلىشىپ كېتىدىكەن؛ ئەگەر ئۇرۇق ساپاق
تۇۋىدىن ئېلىنسا، قوغۇن ئۇششاق چوشىدە-
كەن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇق تاللاشتا قوغۇننىڭ
تۇمشۇقى ۋە ساپىقى تەرەپتىكى ئۇرۇقلار چو-
شۇرۇۋېتىلىپ، ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇق ئېلىنىدە-
كەن، ئېلىنغان بۇ ئۇرۇق يۇيۇلماستىن تىرىپى
بىلەن قوشۇپ شاپاقتا ئېلىنىپ ئۆز پېتى قۇ-
رۇتۇلىدىكەن. قۇرۇغان ئۇرۇقنى ئۆز تۇرى بو-
يىچە تېمپېراتۇرىسى مۇۋاپىق تەڭشەلگەن ئۆيدە
يۇز يىلغىچە ساقلىسىمۇ بۇزۇلمايدىكەن. مۇشۇ
ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھوڭ خەلقى ئۇزاق
ئەسىرلەردىن بۇيان قوغۇنچىلىق كەسپىنى ئە-
تىۋار بىلىپ، «ھوڭ قوغۇنى»نىڭ ئەسلىي
سورتلىرىنى ساقلاپ قالغان.

ھوڭدا ئۇزۇندىن بۇيان تېرىلىپ كەلگەن
يەرلىك قوغۇن تۇرلىرىنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە:

كۆكچى قوغۇن (بۇنىڭ قارا كۆكچى، ئاق
كۆكچى، ھۆر كۆكچى، ئايسىخان كۆكچى، سې-
رىق كۆكچى دېگەن تۇرلىرى بار)؛ بىشەكشېن
(بۇنىڭ ئەسلىي نامى بىشەكشېرىن بولۇپ، ئۇ-
زۇن بىشەكشېرىن، قارا بىشەكشېرىن، سېرىق
بىشەكشېرىن دېگەن تۇرلىرى بار)؛ مىجىگەن
(بۇنىڭ مىجگەن، قاراقاش مىجگەن، سېرىق
مىجگەن دېگەن تۇرلىرى بار)؛ ئالا قوغۇن (بۇ-
نىڭ سېرىق ئالا، كۆك ئالا، ئاق ئالا دېگەن
تۇرلىرى بار)؛ بەگزادە، پوستىپىياز، ناشپىكەر،
ئاقناۋات، شېكەرسۇيى، خامانچى، ئوينىغۇچ
(چىلگە) قاتارلىقلار.

ھوڭ قوغۇنلىرى ئىچىدە مىجگەن، قارا
مىجگەن ۋە ھۆر كۆكچى دۇنيا بازارلىرىدا
ھەممىدىن ئەتىۋارلىق قوغۇن سورتلىرى
ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، ھوڭ ــ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئە-
سىرلەردىن بۇيان ئېسىل قوغۇن تۇرلىرىنى
يارىتىپ دۇنياغا تونۇتقان ئىدىقۇت باغرىدىكى
مەشھۇر جايلارنىڭ بىرى. (ئا)

ئەسقەر تۇردى سىزغان

قوغۇننىڭ شپالىق رولى

شىنجاڭ قوغۇنى كۆركەم، رەڭدار، خۇش پۇراقلىق، ئەتلىك، سۇلۇق، چۈرۈك، ئۈرۈقى ئاز، تەملىك بولۇپ، تەركىبىدە شېكەر، ئاقسىل، تۆمۇر، فوسفور، كالتسىي ۋە باشقا ھەر خىل ۋىتامىنلار كۆپ. قوغۇن تۇرلۈك كېسەللىكلەرگە شىپا بولۇپلا قالماي، ئىقتىسادىي قىممىتى يۇقىرى. ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا ۋە يىراق جايلارغا توشۇشقا چىداملىق. ياز، كۈز، قىش ۋە ئەتىيازدا ھۆل پېتى ئىستېمال قىلغىلى، قاق، ھالۋا، مۇرابا قىلغىلى بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقى بىلەن مەملىكىتىمىز ھەم چەت ئەللەرگە داڭلىق. ئادەتتە ئوبدان پىشقان قوغۇنلۇق تەبىئىتى مۆتىدىل، ئىككىنچى دەرىجىلىك ھۆل كېلىدۇ. قوغۇننى مۇڭاپىق ئىستېمال قىلسا سۈيدۈكنى، تەرەتنى ۋە ئاياللارنىڭ سۈتىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. قوغۇننىڭ ئېتىنى كۆزگە چاپسا، كۆز ئاغرىقىغا پايدا قىلىدۇ ۋە كۆزدىكى ئىششىقلارنى ياندۇرىدۇ، يەنە نېرۋىنى تىنچلاندۇرۇش، نەپەس يوللىرى ۋە ئۆچەي يولىلىرىنى تازىلاش، جىگەر، يۈرەك، قان ئازلىق كېسەللىكلىرىنى داۋالاش رولىغا ئىگە. قوغۇن ئۈرۈقىنىڭ تەبىئىتى بىرىنچى دەرىجىلىك ئىسسىق، ئىككىنچى دەرىجىلىك ھۆل بولۇپ، جىگەردىكى توسالغۇلارنى ئېچىش، سۈيدۈكنى راۋانلاشتۇرۇش، بۆرەك، دوۋسۇن، ئۆچەيلەرنى تازىلاش، مىجەزنى تەڭشەش، باھنى قۇۋۋەتلەش رولىنى ئويناىدۇ، ئىسسىقتىن بولغان يۆتەل، كۆكرەك، گال ئاغرىقى، سۈيدۈكنىڭ ئېچىشىتۇرۇپ كېلىشى قاتارلىق كېسەللىكلەرگىمۇ شىپا بولىدۇ، ئۈرۈقىنىڭ پوستىنى يۇمشاق ئېزىپ يۇزگە ۋە بەدەنگە چاپسا يۇز ۋە بەدەننى سىلىقلاشتۇرىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە قوغۇنىڭ ئېتى ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش، قىزىتمىنى قايتۇرۇش، سۈيدۈكنى راۋانلاشتۇرۇش، ئاپتاپ ياكى يۇقىرى ھارارەتتە سۇسىزلىنىشتىن ساقلىنىش، ئىسسىقتىن بولغان قانلىق تولغاق، يىرىڭلىق تولغاق كېسەللىكلىرىنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قوغۇن قېقى ياساش: قوغۇننى تىلىپ شاپىقىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن بىر سانتىمېتىر قېلىنلىقتا توغراپ بوركا يېيىپ ياكى يىپقا ئوتكۈزۈپ سالقىن جايدا قۇرۇتۇلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا قۇرۇتۇلغان قاقنى شۇ پېتى يېيىشكىمۇ، پولۇغا بېسىپ يېيىشكىمۇ بولىدۇ.

قوغۇن ھالۋىسى: ئوبدان پىشقان قوغۇننى ئوتتۇرىسىدىن تىلىپ ئاجراتقاندىن كېيىن سۈيى بىلەن ئېتى قىرىۋېلىنىپ قاينىتىلىدۇ. قىيام ھالىتىگە كەلگەندە ئەلگەكتىن ئوتكۈزۈلىدۇ، ئەلگەكتىن ئوتكەن قوغۇن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقداردا بۇغداي ئۇنى سېلىپ يەنە قايناتىپ، ئازراق كۆيدۈرۈلگەن قوي مېيىنى ئارىلاشتۇرسا ھالۋا بولىدۇ.

قوغۇن شىرنىسى: قوغۇن ئېتى قىرىپ ئېلىنىپ قاينىتىلىپ، سوۋۇغاندىن كېيىن ئەلگەك بىلەن تىرىپى سۈزۈۋېتىلىپ، ئاغزى چوڭ بوتۇلكىلارغا قاچىلىنىدۇ، بۇنى ئۇزاق

مۇددەت ساقلاپ ئىستېمال قىلغىلى بولىدۇ، قاينىتقاندا ئازراق شېكەر قوشۇپ قاينىتىلسىمۇ بولىدۇ. قوغۇن شىرنىسىنى قاچىلا ئىستېمال قىلسا قوغۇن تەمى ئۆزگەرمەيدۇ.

قوغۇن مۇرابباسى: قوغۇن مۇرابباسى ھەر قايسى ئائىلىلەردە ياسىغىلى بولىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، قوغۇننى تىلىپ شاپىقىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن ئۇششاق توغراپ بىرلا قېتىم قاينىتقاندىن كېيىن مۇرابباغا بوتۇلكىلىرىغا ئېلىپ ساقلىنىدۇ. قوغۇن مۇرابباسىمۇ ئۇزاق ۋاقىت ساقلاپ ئىستېمال قىلىشقا بولىۋېرىدۇ.

قوغۇننىڭ ئۇرۇقىنى ئايالار چاچقا سۈرسە، چاچ پاتلىنىپ، ئۆسۈشى تېزلىشىپ چىدامچانلىقى ئاشىدۇ، يەنە قوغۇن سۈيىنى يۇزگە سۈرسە، تېرىنى ياخشىلاپ يۇزىنى سىلىقلاشتۇرىدۇ. ئۇزۇن سەپەر ياكى توپا - چاڭلاردا ئىشلىگەنلەر، يۇزى يېرىلغاندا قوغۇن ئۇرۇقىنىڭ سۈيى بولمىغاندا شاپىقىنى بولسىمۇ يېرىلغان يۇز - قوللارغا سۈرسە، يېرىقىنى داۋالاپ، يۇز - قولنى سىلىقلاشتۇرىدۇ.(ش)

چۇنچە

تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۇزۇمى ئۆزىنىڭ شېرىن تەمى، پوستىنىڭ نېپىزلىكى، مەسۇلاتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ھەممىدىن بۇرۇن پىشىپغانلىقى، بولۇپمۇ قۇرۇتۇلۇپ ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر.

تۇرپاندا شەھەر سىرتىدىكى ئېگىز يەرلەرگە، ئۆگزىلەرگە سېلىنغان تۆت تېمى كۈنگۈرىلىك ئۆيلەر كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئۆيلەر ئۇزۇم قۇرۇتۇش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ، «چۇنچە» دەپ ئاتىلىدۇ. چۇنچە ئومۇمەن شامال ئۇرۇپ تۇرىدىغان يەرلەرگە سېلىنىدۇ. چۇنچىنىڭ تۆت تېمى مەلۇم ئۆلچەمدە تۆشۈك بولۇپ، تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۇچ - تۆت مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۇستى ياپما بولىدۇ. چۇنچىنىڭ ئىچىگە كۈن نۇرى چۈشمەيدۇ، چۇنچىنىڭ ئىچىگە بويىدىن بويغا بادرا ئورنىتىلىدۇ، بادرىلارغا تۆشۈك تېشىلىپ قوزۇق قېقىلىدۇ. بۇ قوزۇق «تىكەن» دەپ ئاتىلىدۇ (تۇرپاننىڭ بەزى يەرلىرىدە بولسا «چاققا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۇزۇم پىشقاندا (8 - ئاينىڭ 15 - كۈنلىرىدىن باشلاپ) مەخسۇس ئۇستىلار تەرىپىدىن ئۇزۇم ساپىقى بىلەن ئاشۇ تىكەنگە ئېسىلىدۇ. ئۇزۇم 40 - 50 كۈندە قۇرۇيدۇ. ئۇزۇم قۇرۇغاندا، تىكەننى سىلكىگەندە ئۇزۇم يەرگە تۆكۈلىدۇ. ئۇزۇم سايە يەردە، شامالدا قۇرۇيدىغانلىقى ئۈچۈن رەڭگى يېشىل، سۆسۈن بولىدۇ. بۇ خىل ئۇزۇمنى ئۇزاق ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ. بىر چۇنچىدە 100 - 200، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىكەن بولىدۇ. تىكەنگە قاراپ بىر چۇنچىدىن قانچىلىك ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. دېمەك، «چۇنچە» تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى. (ر)

تۇگمەن

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تارىم بوستانلىقى ئەتراپلىرى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، تارىم بوستانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرى كۆپەيگەن. بۇ ھال دان ئايرىش ۋە يانجىش قورالىلىرىنى تەقەززا قىلغان. بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى يانجىپ ئۇن قىلىپ، نان، ئۇن تامقى قاتارلىق پىشىشىق يېمەكلىكىلەرنى ئىستېمال قىلىش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان. مۇشۇ ئېھتىياج ئاساسىدا، ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ سۇ تۇگمىنىنى كەشىپ قىلغان. تۇگمەن ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىششىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەننىڭ قاچان، قەيەردە ۋە كىم تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە قولىمىزدا مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نامى خېلى بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ. كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 230 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى كېرىيە دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان مارجانلىق خارابىسى (بۇ شەھەر مىلادىيە IV — VI ئەسىرلەردە خارابىلىككە ئايلانغان)دىن تۆت پاي تۇگمەن تېپىلغان. تۇرپان ئاستانە ۋە قاراغوجىدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان، چۆچۈرە قاتارلىق پىشىشىق يېمەكلىكلەر تېپىلغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «ئۇگىتچى» (ئۇن تارتقۇچى، تۇگمەنچى)، «ئىتەگو» (تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قۇلاق)، «قوغۇش» (قوش، نور)، «تەگىرمەن قوغۇشى» (تۇگمەن نورى)، «سىبەك» (سۆۋەك)، «سۇكەن»، «چىغرى» (تۇگمەن چاقى)، «تۇشۇرگۇ» (چۇشۇرگە)، «يارماش ئۇن» (يۇمشاق تارىلغان ئۇن)، «تەگىرمەن تىشەدى» (تۇگمەن تېشىنى چەكتى) (مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، I تۇم، 72 ـ ، 184 ـ ، 478 ـ ، 505 ـ ، 549 ـ ، 637 ـ بەتلەر ۋە III تۇم، 54 ـ ، 364 ـ بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇ ھال بىزگە قاراخانىيلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۇگمەننىڭ كەڭ دەرىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوزۇقلۇق ئادەتىدە، ئۇندىن ياسالغان تاماقلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ ئەھۋالمۇ سۇ تۇگمىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەنچىلىك مەخ-

سۇسلاشقان ھۇنەر - كەسىپ بولۇپ، سۇ تۇگمىنى ئەملىيەتتە، سۇ ئىلمى، مېخانىك ئىلمى، بىناكارلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۇنەر - ۋەنچىلىك، ئىقتىساد قاتارلىق ئىلىم - پەن. گە ئالاقىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئېرىق - ئۆستەك شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلىدۇ، سۇ - نىڭ كۆپ - ئازلىقىغا قاراپ بىر تاشلىق تۇگ - مەن، ئىككى تاشلىق تۇگمەن... دەپ ئايرىلى - دۇ. بىر تاشلىق تۇگمەن ئېھتىياجلىق بولغان سۇنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا، ئەگەر ئۆستەكتە ئارتۇق سۇ بولسا، تۇگمەن نورىنىڭ يېنىدىكى چۇشۇرگە ئارقىلىق تەكشەيدۇ. ئادەتتە - تىكى تۇگمەن تۇگمەنخانا (ئۇگۇت تازىلاپ تەيە - يارلانغان دان قويۇش ئۆيى، ئۇن تارتىشقا كەل - گەنلەر ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۇن تارتىش ئۆيى قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنە - دۇ)، نور، تاقاق، چاق، تاش، سۇكەن، چاناق، چېقىلدۇرۇق، خامپا، ئەلگەك، قوپارغۇ... قاتارلىقلاردىن تەركىب تا - پىدۇ. تۇگمەنچى بەلگىلىك ھۇنەر - تېخنىكىغا ئىگە بولغان كىشى بو - لۇپ، ئۇ بەلگىلىك قەرەلدە تاشنى چۇشۇرۇپ چېكىپ تۇرىدۇ. شۇ ئار - قىلىق ئۇننىڭ سۇپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا - كەنتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە سۇ تۇگمىنى بولۇپ، زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن خەل - قىمىز ئاساسەن تۇگمەنگە تايىنىپ ئوزۇقلىنىش مەسلىسىنى ھەل قىلغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا «تۇگمەن - بېشى»، «تۇگمەنلىك»، «ياقىتۇگ - مەن»، «تۇگمەنئېرىق»، «قوشتۇگمەن»، «سايـ - تۇگمەن»، «يارتۇگمەن»، «بەشتۇگمەن»، «جاڭ - گالتۇگمەن»، «قىرىقتۇگمەن» قاتارلىق تۇگ - مەنگە ئالاقىدار نام بىلەن ئاتىلىدىغان يېزا - كەنتلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشىمۇ ئۇيـ - غۇرلارنىڭ ماددىي ئادەتلىرى ئىچىدە تۇگمەن - چىلىكنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى كۆر - سىتىدۇ.

دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يەرلىك تۇگمەنلەرنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئامىسى يەنىلا زاۋۇت ئۇنىغا قارىغاندا تۇگمەن ئۇنىنى ئەتىۋار بىلىدۇ. (ئا)

سوقا

سوقا — ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۇزۇن تا-
رىختىن بۇيان ئىشلىتىپ كەلگەن سۇ كۇچى
بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان، ئەنئەنىۋى شال
ئاقلاش ئۇسكۇنىسى. سوقا قول سوقىسى، تەپمە
سوقا، سۇ سوقىسى دەپ ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
سۇ سوقىسى كويلا، تاناي، غولۇا، چاقپەلەك،
زەگىندە، بوي، چاناق قاتارلىق ئاساسىي ياغاچ
بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

كويلا بىلەن غولۇنىڭ تۈزۈلۈشى تۈگمەن-
نىڭكىگە، زەگىندە بىلەن بوي تەپمە سوقىنىڭ-
كىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مۇھىم قۇرۇلمىسى
تۆۋەندىكىچە: نور (قەدىمىي تىلىمىزدا تاناي دې-
يىلگەن)، توغرا نور، ئۆرە نور دەپ ئىككى بۆ-
لەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سۇ كۇچىنى
چاقپەلەككە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئاساسىي قۇ-
رۇلما. توغرا نور تېرەك ياغىچىدىن ئويۇپ ياكى
قېلىن تاختايدىن مىخلاپ ياسىلىدۇ. چوڭ ئې-
غىزى 50 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 40 سا-
نتىمېتىر، كىچىك ئېغىزىنىڭ كەڭلىكى 20 ـ
30 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ. بۇ كويلا يان باغ-
رىغا يانتۇ ھالەتتە (تۈگمەن نورىنىڭ ئورنىتى-
لىشىغا ئوخشاش) ئورۇنلاشتۇرىدۇ. چوڭ ئېغىزى
كويلا تېگىگە، كىچىك ئېغىزى ئۆرە نورنىڭ
چوڭ ئېغىزىغا ئۇدۇل ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

ئۆرە نور تېرەك ياغىچىنىڭ غولىنى ئويۇپ
يېيىق ھالەتتە ئىچكى ئويمىسى تۆت قىرلىق
نور شەكلىدە بولىدۇ. بۇنىڭ چوڭ ئېغىز ئۆل-
چىمى 20 ـ 30 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئۇچ
مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چوڭ ئېغىزى توغرا
نورنىڭ كىچىك ئېغىزىغا توغرىلىنىدۇ. قۇيرۇق
تەرىپى غولۇا تېگىدىكى تەگلىك تاشقا تاقىلى-
دۇ. ئۆرە نور يېيىق قىسمىنىڭ چاقپەلەك قا-
نىتىغا ئۇدۇل تەرىپى بىر يېرىم مېتىر ئوچۇق
ھالەتتە تۇرىدۇ. چاقپەلەك قانىتىنىڭ 40 سا-
نتىمېتىر قىسمى دەل مۇشۇ ئوچۇق جايدىن
ئۆرە نور ئىچىگە كىرىپ تۇرىدۇ ۋە سۇنىڭ بې-
سىمىنى كۇچلەندۇرۇپ چاقپەلەك ئوقىنى
ئايلاندۇرىدۇ. چاقپەلەك قانىتىنى ئايلاندۇرۇپ
ئاققان سۇ، سوقا ئۆيى ئاستىدىكى غولۇا ئار-
قىلىق ئېقىپ كېتىدۇ.

چاقپەلەك قانىتى سۇ بېسىمىدىن ئېنېر-
گىيە قوبۇل قىلىپ ئايلىنىش ئارقىلىق بويىنى
ھەرىكەتلەندۇرىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، تەكىيە
(ئوقىنىڭ ئاستىغا قويۇلغان كۆتەك)، ئوق،
قانات، پەشپا قاتارلىقلاردىن تۈزۈلىدۇ.

چاناق: سۇ سوقىسىنىڭ چاناق تۈزۈلۈشى
تەپمە سوقا چانقىنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ، بىراق
سىغىمى چوڭ بولۇپ، 150 ـ 200 جىڭ ئەترا-
پىدا شال سىغىدۇ.

شال ئاقلاش مەشغۇلاتى:

نورغا سۇ باشلىنىدۇ. يۇقىرىدىن بېغىرلاپ
چۈشكەن سۇنىڭ كۇچلۇك بېسىمىدا چاقپەلەك
ئايلىنىدۇ. پەشپا چاقپەلەك بىلەن تەڭ ئايلى-
نىدۇ. پەشپا تاپانلىقنى بېسىپ مەلۇم نۇقتىغا
يەتكەندە تاپانلىق ئۇچىدىن سىيرىلىدۇ ـ دە،
پەشپا بىلەن بوي ئايرىلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن تاپانلىق بېسىلىپ بوي بېشى تۆۋەنلەپ
تۇمشۇقىدا چاناقتىكى شالنى سوقىدۇ.

سۇ سوقىسى، دەسلەپكى قول سوقىسى ۋە تەپمە سوقمىغا قارىغاندا مېخانىزاتسىيىلەشكەن بولغانلىقى، چاقپەلەكنىڭ ئايلىنىشى ۋە شال سىغدۇرۇش دائىرىسىنىڭ چوڭ بولۇشى، مۇ- ھىمى سۇ كۆچى بىلەن ھەرىكەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش (شال ئاقلاش) ئۈ- نۈمدارلىقى يۇقىرى. چۈنكى، سۇ سوقىسىنىڭ چاقپىلىككە ئادەتتە تۆت پەشپا، تۆت بوي، تۆت چاناق سەپلەنگەن بولۇپ، ئوقنىڭ ھەربىر ئاي- لىنىشىدا ھەربىر بوي بىر قېتىم ھەرىكەتلە- نىدۇ. بەزى چاقپەلەككە ئىككى تال پەشپا، ئىككى بوي، ئىككى چاناق ئورنىتىلىدۇ.

مەشغۇلات تۆۋەندىكىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ: ياغاچ نوردىن كۆچلۈك بېسىم بىلەن چۈشكەن سۇ چاقپەلەكنى ئايلاندۇرىدۇ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوق پالىقمۇ تەڭ ئايلىنىپ، بوي ياغاچىنىڭ سىرتىغا قارىتىلغان ئۇچىنى بېسىپ بوي يا- غاچنى ئېگىز كۆتۈرىدۇ. بىرىنچى پاي سوقا بوي ياغىچى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، ئوق پالىقىدىن ئايرىلغاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تۇمشۇق شال قو- يۇلغان چاناققا «گۈپ» قىلىپ چۈشىدۇ. ئارقا- دىنلا ئىككىنچى پاي سوقا بوي ياغىچى ئوق پا- لىقى بىلەن ئۇچرىشىپ ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، پالاقتىن ئايرىلغاندىن كېيىن چاناققا چۈشىدۇ. مۇشۇ تەرىقىدە نۆۋەت بىلەن ياغاچلار كۆتۈرۇ- لۈپ چۈشۈپ، تۇمشۇق چاناقتىكى شالنى قاسا- رىقىدىن ئايرىيدۇ. شال 50 پىرسەنت ئاقلا- غاندىن كېيىن، سوقمچى (ياكى شال ئاقلىغۇ- چى) بوي ياغاچ يۇقىرىغا كۆتۈرۈلگەندە ناھايا- تى چەبدەسلىك بىلەن ئۇنى مۇرىسىدە كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، گۈرجەك سېپى چوڭلۇقىدىكى، بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاياقچىنىڭ بىر ئۇچىنى چاناقنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى كاۋاكچە- غا، يەنە بىر ئۇچىنى بوي ياغاچنىڭ كاۋاكچە- سىغا كىرگۈزۈپ تىرەپ قويۇپ، بىر پاي سو- قىنى توختىتىدۇ. قالغان ئۇچ پاي سوقا توخ- تىمای مېڭىۋېرىدۇ. توختىتىلغان سوقىنىڭ چانىقىدىكى 50 پىرسەنت ئاقلانغان شال ئەگرى گۈرجەك بىلەن چىقىرىۋېلىنىپ، بورانچىغا قۇ- يۇلىدۇ. بورانچى چوڭ ساندۇق شەكلىدە ياسا- لىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە نېپىز تاختايدىن چاقپە- لەكلىك شامالدۇرغۇچ ئورنىتىلغان. ئاقلانغان شال بورانچىنىڭ ئۈستىدىكى ساندۇقىغا قۇيۇ- لۇپ، شامالدۇرغۇچنىڭ تۆمۈر ئوقى قول بىلەن تېز ئايلاندۇرۇلىدۇ. ساندۇقنىڭ يېرىقچىسىدىن چۈشكەن شالنىڭ قۇغانى بورانچىنىڭ ئارقا تە- رىپىگە ئۇچۇپ چۈشۈپ، گۈرۈچ بورانچىنىڭ ئاستىغا چۈشىدۇ. مۇشۇ تەرىقىدە ھەربىر پاي سوقا توختىلىپ، ئېلىنغان يېرىم ئايلانغان شال بورانچىدا سورۇلۇپ، قايتا ـ قايتا سوقمىغا سېلىپ سوقۇپ، سورۇش ئارقىلىق پاكىز گۈ- رۈچ ئايرىۋېلىنىدۇ.

بۇ خىل سوقىلار توختىماي ھەرىكەتلەن- سە، بىر سوتكىدا تەخمىنەن مىڭ كىلوگرام شالنى ئاقلاشقا بولىدۇ. يۈز كىلوگرام شالدىن ئاتمىش كىلوگرام گۈرۈچ ئالغىلى بولىدۇ. سو- قىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن ھە- رىكىتى قوپال، ئاسان كاشىلا چىقىپ، بۈزۈلۈپ تۇرىدىغان، خەتىرى كۆپ بولغاچقا، ئۇنىڭدا تې- نى ئاجىز كىشىلەر، ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ مەشغۇلات قىلىشى چەكلىنىدۇ.

قول سوقىسى تۈزۈلۈشى ئاددىي بولۇپ، سوقا كۆتىكى ۋە توقماقتىن تەشكىل تاپىدۇ. سوقا كۆتىكى ئۆرۈك، چىلان، ئۇجمە قاتارلىق ياغاچلاردىن بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇن، دىئامې- تىرى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ياسىلىدۇ. كۆتەك توغرا كەسمە يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن 40 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا تۆشۈك تېشىلە-

دۇ. تۆشۈك تېگى يېرىم شار شەكلىدە، ئۈستى سىلىندىر شەكلىدە، دىئامېتىرى 25 ـ 30 سانتىمېتىر بولىدۇ. كۆتەك تۆشۈكى (ئويۇقى) ئۈستىگە قارىتىلىپ يەرگە كۆمۈپ مۇقىملاش-تۇرۇلىدۇ. توقماق دەستە ۋە تۇمشۇقتىن تۇ-زۇلگەن بولۇپ، شەكلى بازغانغا ئوخشاپ كېتى-دۇ. توقماقنىڭ بىر ئۇچى ئۇزۇن بولۇپ، تۇم-شۇق دېيىلىدۇ.

قول سوقىسىدا شال ئاقلىغاندا، توقماق-نىڭ ئۇزۇن تۇمشۇقى چاناقتىكى شالغا ئۇرۇ-لىدۇ، شال پاكىز تازىلىنىپ بولغاندا، سورۇپ قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن توقماقنىڭ تۇمشۇقى ئۇ-چىدا قايتا ـ قايتا سوقۇلۇپ، شال پوستى چې-قىپ ئاقلىنىدۇ، ئاندىن كاتەكتىن ئېلىپ گۇ-رۇچنى ئايرىۋالىدۇ.

تەپمە سوقا سوقا بوي، زەگىندە ۋە چاناق قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۇزۇلىدۇ. بوي ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتىر، چوڭ باش دىئامېتىرى 18 سانتىمېتىر، كىچىك باش دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر بولۇپ، تېرەك ياغىچىدىن ياسىلى-دۇ، ئۇنىڭ چوڭ بېشى چاناقتا توغرىلىنىدۇ، كىچىك بېشى زەگىندىكى تىزلىقتا مۇ-قىملاشتۇرۇلىدۇ. تىزلىق سىرتىدىكى قىسمى تاپانلىق (دەسسىلىدىغان يەلكە) قىلىنىدۇ. بو-يىنىڭ چاناقتا توغرىلانغان چوڭ بېشىغا تۇم-شۇق ئورنىتىلىدۇ. تۇمشۇق ئۇجمە ياكى جىگدە قاتارلىق قاتتىق ياغاچتىن ياسىلىدۇ.

زەگىندە چاناقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش مېخانىزمى سۇ سوقىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئوخشايدۇ.

تەپمە سوقىنىڭ چاناق سىغمچانلىقى كىچىكرەك بولۇپ، 80 ـ 100 جىڭ ئەتراپىدا شال سېلىنىدۇ. مەشغۇلات قىلغۇچى تۇتقىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، بەدەن ئېغىرلىقىنى بىر پۇتىغا چۈشۈرۈپ بوي تاپانلىقىغا دەسسەيدۇ. بوينىڭ تاپانلىق بېشى ئېغىرلىق كۈچ تەسىرىدىن تۆ-ۋەنلەپ ئاخىرقى نۇقتىغا يەتكەندە، مەشغۇلات قىلغۇچى دەسسەپ تۇرغان پۇتىنى يۆتكەيدۇ، تا-پانلىقنى تېز قويۇپ بېرىدۇ. دېمەك، مەشغۇلات قىلغۇچى ھەر قېتىم پۇتىنى يۆتكىگەندە كۆتۈ-رۈلگەن توقماق چاناققا چۈشۈپ شال پوستىنى ئاجرىتىدۇ. دېمەك، ئىككى پۇت ئاستىدىكى تا-پانغا پۇتنى يۆتكەش، دەسسەش ئارقىلىق، چاناققا توقماقنىڭ چۈشۈشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.(ش)

ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار

ئىدىقۇت ــ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بو-لۇپ، مەنىسى «بەخت (قۇت) بەرگۈچى تەڭرى» دېمەكتۇر. بۇ جاي ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى-نى كۆرسىتىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقى دېڭىز يۈ-زىدىن 154 مېتىر چوڭقۇر بولۇپ، قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە.

ئىدىقۇت ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئا-نا يۇرتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ جاينىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پارلاق مەدەنىيەت تارىخى بار. ھا-زىرغىچە ئىزى ئۆچمىگەن يارغول قەدىمكى شە-ھىرى، ئىدىقۇت خارابىلىكى، بېزەكلىك مىڭئۆ-يى قاتارلىق ئاسارئەتىقە ئورۇنلىرى ئىدىقۇت

مەدەنىيىتىگە گۈۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قەيسەر ۋە ئەمگەكچان خەلق بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆز گىچە جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بۇ مۇنبەت زېمىنىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا نۇرغۇن كەشپىياتلارنى ياراتقان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەدەنىيەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

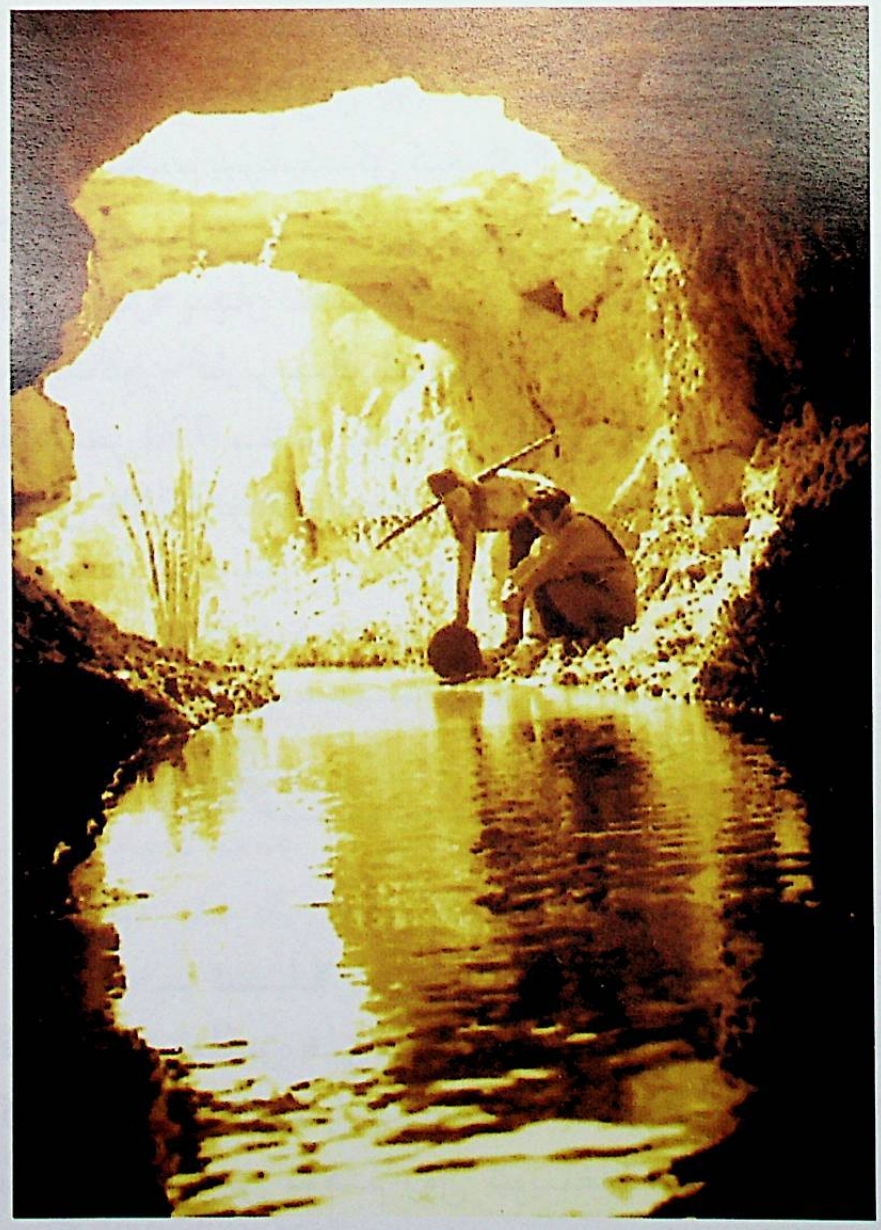
كارىز

كارىز — ئىدىقۇت خەلقىنىڭ پەم-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئۆزىگە خاس كەشپىياتى. ئىدىقۇت تېغى باغرىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مۇشۇ كارىزغا تايىنىپ بۇ ۋادىنى بۇگۇنكىدەك مۇنبەت بوستانلىققا، دۇنياغا مەشھۇر «ئۈزۈم شەھىرى»گە ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىقۇت خەلقى كارىزنى «ھاياتلىق مەنبەسى» دەپ تەرىپلەيدۇ.

تېخى يېقىنقى يىللارغىچە تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى كارىز ئىدى. كارىز خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان تومۇرلاردەك تۇرپان، پىچان، توقسۇن رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن.

كارىز، ئونلىغان، يۈزلىگەن يەر ئاستى سۇ قۇدۇقلىرىنىڭ ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇشىدىن ياسالغان يەر ئاستى سۇيىنى يەر ئۈستىگە باشلايدىغان ئاجايىپ مۆجىزىلىك بىر خىل ئېرىق بولۇپ، ئۇ پەقەت ئىدىقۇت باغرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىگە ماسلاشقان.

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت تاغ باغرىدا سۇلۇق بۇلاق بولغان، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق سۇيى يەر ئۈستىگە ئېتىلىپ چىقالماي، سۇ قاتلىمى پەسلەپ كەتكەن، كىشلەر سۇنى چىقىرىش مەقسىتىدە يەرنى چوڭقۇر كولاپ، بۇلاق سۇيىنىڭ راۋان ئېقىشىغا كاپالەتلىك قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى بىر قۇدۇقلۇق كارىز

رىز بارلىققا كەلگەن. كېيىن سۇنى كۆپەيتىش ئۈچۈن قۇدۇق بىلەن قۇدۇقنى بىر - بىرىگە تۇ- تاشتۇرىدىغان يەر ئاستى ئېرىق چېچىپ، ئېرىق ئىچىدىكى توپىلارنى سىرتقا يۆتكەش ئۈچۈن «تۆگىلۈك» ئاچقان. مۇشۇ تۆگىلۈك ئارقىلىق قۇدۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى قانالنىڭ توپىلىرىنى ياغاچ چىغرىق ياكى قول كۈچى بىلەن يەر ئۈستىگە تارتىپ چىقارغان. ھازىر- غىچە «يەتتە قىز»نىڭ تاش ھەيكىلى بار تاغ باغرىدىن قۇرۇپ كەتكەن بىر قۇدۇقلۇق، ئىك- كى قۇدۇقلۇق كارىز ئىزلىرى بۇنى ئىس- پاتلايدۇ. كارىزلار يەر تەكشىلىكىگە ئاساسەن، ئېگىزلىكتىن پەسلىككىچە قاراپ كولىنىدۇ. باش تەرىپى چوڭقۇر بولۇپ، بارغانسېرى تې- يىزلىشىپ ئاخىرى يەر ئۈستىگە ئۇلىنىدۇ. ھازىرغىچە بۇ يۇرتتا قېزىلغان كارىزلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى ئون كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، 200 گە يېقىن قۇدۇقى بار. پېچان ناھىيىسى- نىڭ چىقتىم يېزىسىدىكى كىچىك كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە يېرىم كىلومېتىر بولۇپ، 165 قۇدۇق بار. پېچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىندىكى «سەپتەگور» كارىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە كى- لومېتىر 750 مېتىر بولۇپ، 180 قۇدۇق بار. پېچان دالانكارىزدىكى «ھۇلۇك» كارىزىنىڭ ئۇ- زۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىر بولۇپ، 195 قۇ- دۇق بار. مۇشۇنداق كارىزلاردىن تۇرپان ۋادى- سىدا نەچچىسى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5000 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ.

كارىز سۇيى ھەم سوغۇق، ھەم سۈزۈك بولغاچقا، تۇرپانىنىڭ قىرىق گرادۇستىن ئاشى- دىغان يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كارىز ئېچە- گە كىرىپ ئولتۇرۇش ۋە سۇ ئېچىش، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ.

گەرچە ھازىر سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى- نىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ، تۇرپان ۋادىسىنىڭ سۇ مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولغان بولسىمۇ، كارىز ئىدىقۇت باغرىدا يەنىلا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

قىسقىسى، خۇددى روسىيە ئالىمى گرۇم گرژىمايلوف ئېيتقاندەك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجا- يىپ پاراسەت بىلەن تۇرپاندا ئىجاد قىلىپ چىققان ھەيۋەتلىك قەدىمىي كارىز سۇ ئىنشائا- تى — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردىلا يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار- نىڭ كارىزى مىسرلىقلارنىڭ پىرامىداسىدىن قېلىشمايدىغان، قايىل قىلارلىق كۆچكە ئىگە سۇ ئىنشائاتىدۇر.» (ئا)

ئەر قانىتى — ئات

ئات — ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇ- مۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈ- رۈش نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوت- تۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان.

ئاتنى كۆندۇرۇشمۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ رايوندا تارىخ-تىكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن.

ئات — يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئەڭ مۇھىم ئاساسلىق قورالدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى هەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئاتمۇ خۇددى «كۆك يالىلىق بۆرە»گە ئوخشاش مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى «ئىرق پۈتۈك»تە، ئات ئومۇمەن ياخشىلىق، بەختنىڭ بەلگىسى قىلىنغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۆگۈنگىچە «دۇلدۇل» هەققىدە ناهايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۇرمەكتە. دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى، ماهىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇشى هېسابلىنىدۇ. ئات هەقىقەتەن هەممە هايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىق. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماهىيەتلىك ئالاهىدىلىكىنى چوڭقۇر هېس قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ هېسابلىغان. قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبىرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈ تاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قەدىمكى دەۋرلەردە، يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن.

ئۇيغۇرلار ئاتنى هەقىقەتەن قەدىرلەيدۇ. ئاتنى ئۇرۇش ياكى خارلاشنى ئەڭ چوڭ گۇناه دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. ئات ئېغىلىغا پات ـ پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ مىنىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئەهمىيەت بېرىدۇ. بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ ـ تاراپ تۇرىدۇ. يۇگەن، ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنى مۇ خىللاپ، ئاتقا تېخىمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ. هارۋىغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاهىدە بېزەيدۇ. ئات گۆشى يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىدا گەرچە مەنئى قىلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ.

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۈگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق، بەلكى يېزا ـ قىشلاقلاردا، هەتتا شەهەرلەردە ئات هارۋىلىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا. خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەهەرلەردە كىرا ماشىنىلىرى بىلەن بەس ـ بەستە قاتناۋاتقان كۆركەم ئات هارۋىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاهىدىلىكى بىلەن چەت ئەللىك سایاهەتچى دوستلارنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. (ئا)

قاتناش ـ ترانسپورت ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش ـ ترانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات ـ ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەينى مەزگىللەردىكى «يىپەك يولى» سودىسىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۆگە كارۋانلىرى ئايغى ئۇزۇلمەستىن نەچچە ئايلاپ يۇرۇپ، خەلقئارالىق قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا ئۇلگە يارات-قانلىقى ھەققىدە ھەممىگە مەلۇم بولغان قىزىل قارلىق خاتىرىلەر بار.

تۆگە ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ياۋاش، ئەمما كۆچمەنلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆتمۈشتە شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان. ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان، بولۇپمۇ كەلپىن ناھىيىسى، قەشقەر كونا شەھرىنىڭ ئوپال، تاشمىلىق رايونلىرى تۆگە قاتنىشىدا مەشھۇر بولۇپ، بۇ جايلاردا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

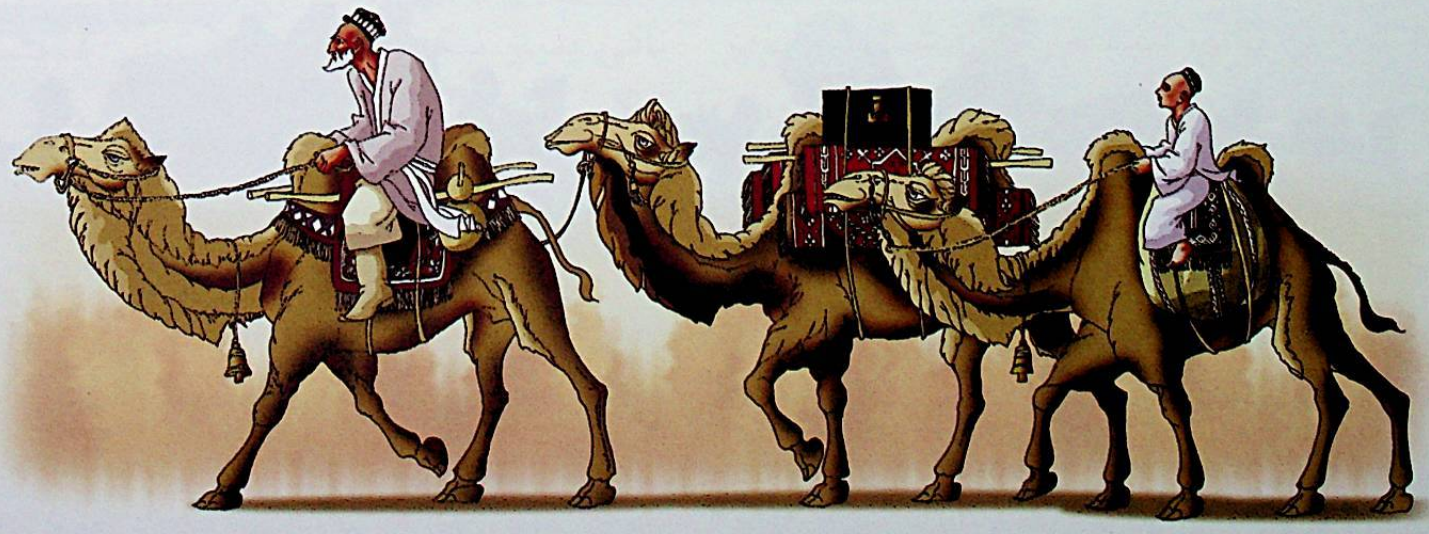
ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇزنامە» ئىچىدىكى تۆۋەندىكى ئابزاسلار بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ: ئوغۇزخاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ، ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇش غەنىيمىتىدىن توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيمەتلەرگە تارتقۇزغان، نۆۋەتلىك ۋە ئەل ـ جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشقان، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىغان، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا، «قانغا، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان، ئوغۇزخان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۆلۈپ كەتكەن ۋە مۇنداق دېگەن: قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭمىدىكەن. ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن «قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن». يۇقىرىقى پارچە ئارقىلىق ئوغۇزخاقان دەۋرىدىلا ئېگىز چاقلىق ھارۋا قاتناش ئىشلىرىدا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مۇشۇ خىل ھارۋىنىڭ كەشپ قىلىنىشىمۇ مۇقەررەركى، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «ياربىار ھارۋا» شەكىل جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

«ياربىار ھارۋا» بەزىدە «پەيزىۋات ھارۋىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ھارۋىغا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ. چاقنىڭ دىئامېتىرى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چەمبىرى سىرىق سۆگەتنىڭ ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ھارۋا ئوقىنىڭ

ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، هار-
ۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۇستىگە ئورنىتىلىدۇ.
بۇنداق هارۋا توپىلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە،
يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا هارۋىنىڭ تۈرلىرى
كۆپ بولۇپ، شەهەر قاتنىشىدا مەپە هارۋا كەڭ
ئومۇملاشقان. مەپە «يارىيار هارۋا»نىڭ ئۆزگەر-
تىپ ئىشلەنگەن يېڭى نۇسخىسى بولۇپ، ئۇ-
نىڭدا ئاساسەن ئادەم توشۇيدۇ. مەپە هارۋىمۇ
ئىككى چاقلىق بولۇپ، چاقنىڭ دىئامېترى
بىر مېتىر ئەتراپىدا، ئۇستى كېمىر ئۆي
شەكلىدە ياسىلىپ، يان تەرىپىگە ئىككى كۆز-
نەك قويۇلغان، ئالدى تەرىپىگە رەختتىن پەردە
تارتىلغان بولۇپ، ئادەتتە تۆت ئادەم ئولتۇرۇش-
قا بولىدۇ. مەپە هارۋا هۇنەر - سەنئەت جەهەت-
تە كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىدۇ، مەپىگە قاتى-
دىغان ئاتمۇ ئالاهىدە خىللىنىدۇ، ئاتنىڭ بې-
شىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە رەتلىك هالدا يا-
ڭاقتەك مىس كولدۇرمىلار ئېسىلىدۇ.

مەپىدىن باشقا يەنە «خادىك هارۋا»مۇ كەڭ
ئومۇملاشقان. خادىك هارۋا غۇلجا، ئۈرۈمچى،
ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق شەهەرلەرگە كەڭ
تارقالغان. خادىك هارۋىنىڭ چاقى تۆت بولۇپ،
ئالدى چاقى كىچىك، كەينى چاقى چوڭراق بو-
لىدۇ، جازىسى پەسرەك بولۇپ، ئىشلىتىشكە
قۇلاي، ئۇنىڭغا ئادەتتە بىر ياكى ئىككى ئات قې-
تىلىدۇ، ئون كىشى ئولتۇرۇشقا بولىدۇ، ئۇ شە-
هەر قاتنىشىدا «ئاپتوبۇس»نىڭ رولىنى ئوينىاپ
كەلگەن. هازىرمۇ تۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن
قاتارلىق شەهەرلەردىكى خادىك هارۋىنىڭ ئۆز-
گەرتىلگەن شەكلى — ئىككى چاقلىق يەڭگىل
هارۋا قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، تۇر-
مۇشتا قوللىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ.
بۇگۈنكى كۈندە بۇ يەرلىك هارۋىلار «تويوتا»،
«خۇاڭگۇەن»، «سانتانا» قاتارلىق زامانىۋى قات-
ناش ۋاستىلىرى بىلەن بەس - بەستە كۆپلە-
گەن چەت ئەل سایاهەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ
قىلماقتا. (ئا)

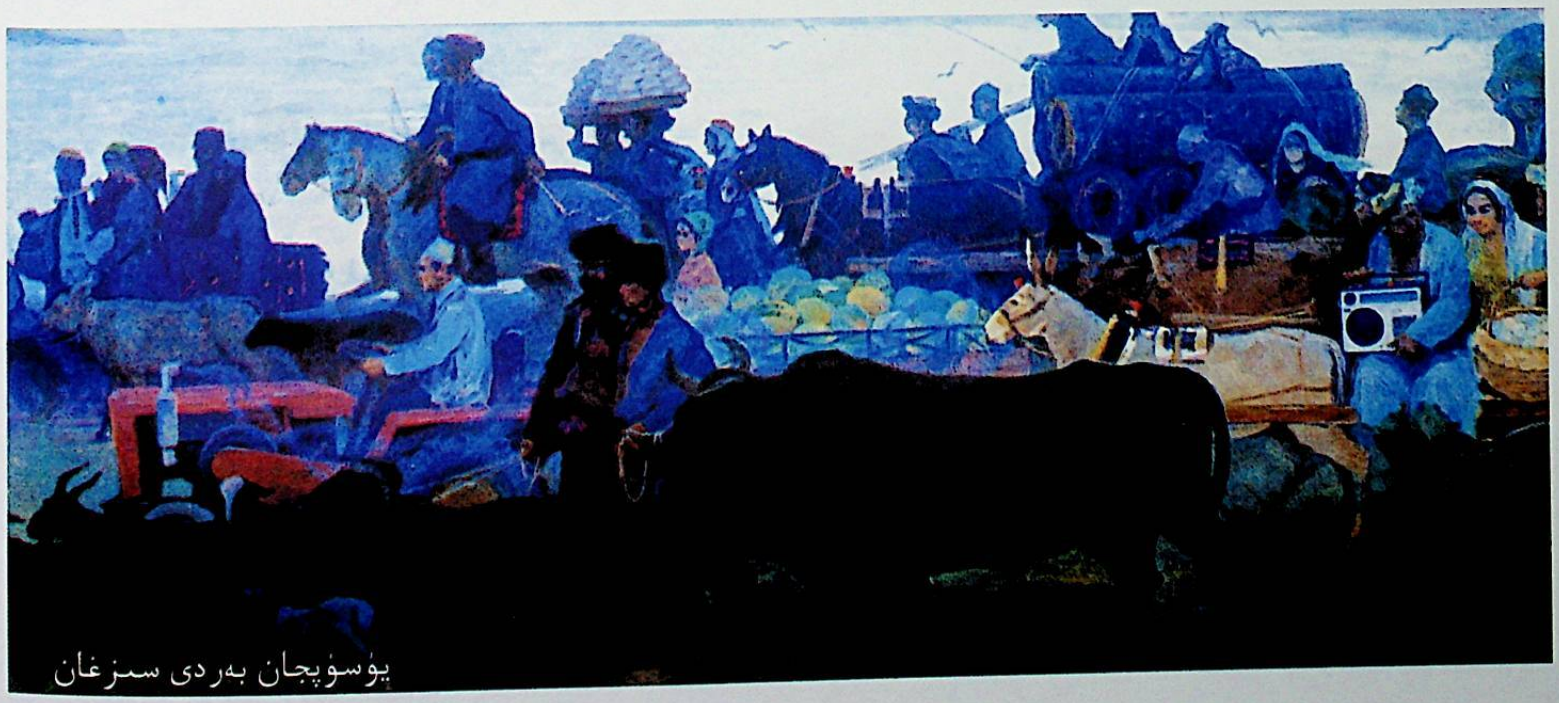
چار بازار

چار بازار — هەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا - باشقا يەرلەردە بولۇپ تۇرىدىغان سودا - سېتىق بازىرىنىڭ نامى. بىر يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق بازارلاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچى «چار بازارچى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئۇلاغ ياكى باشقا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمىدە، ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ.

بازار كۈنى ئايرىم - ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا - مال بازىرى، جۈۋا (ئاشلىق بازىرى)، گەزمال بازىرى، چەرچىنمال بازىرى، كۆكتات بازىرى، ئاياغ كىيىم بازىرى، باش كىيىم بازىرى، ئوتۇن بازىرى، سامان بازىرى، ياغ بازىرى قاتارلىقلار بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئاشخانا، ناۋايخانا، قاسساپ دۇكانلىرى بولىدۇ. ئەتراپتىكى دېھقانلار ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئەرسىلەرنى بازار كۈنى ساتىدۇ ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك ئەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ، بەزىلەر سودا - سېتىق ئۈچۈن بازارغا كېلىدۇ، بەزىلەر بولسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان سامسا، گۆشگىردە، كاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۈچۈن كېلىدۇ.

چار بازاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بولىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر چار بازار كۈنى يەنە بىر بازار كۈنى بولغۇچە يەتكۈدەك ئەرسە - كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ.

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ، مەددادىلار ئالاھىدە سورۇن تۈزۈپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، بەزىلەر باشقا سورۇن تۈزۈپ قوچقار سوقۇشتۇرىدۇ، توخۇ سوقۇشتۇرىدۇ، يەنە بەزىلەر تېكە ئويناتقۇزىدۇ، دارۋازلار دارغا چىقىدۇ، ۋەھاكازالار. (ئا)

يۈسۈپجان بەردى سىزغان

ئائىلە باقمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردا ئائىلە باقمىچىلىقى ۋە مال بورىشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن تارتىپ، ئائىلە ۋى باقمىچىلىقنى يولغا قويۇپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش، ئوزۇقلىنىش ۋە سودا - تىجارەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن كالا، قوتاز، قوي، تو- خۇ، ئۆردەك قاتارلىقلارنى مەخسۇس بوردايدۇ. كالا، قوي بورىشى ۋاقتى 11 - ئايدىن 4 - ئايغىچە بولىدۇ. مال بورىشى ئۈچۈن پاكىز، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆي تەييارلىنىدۇ، مال ئوقۇرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ، مال تۇرىدىغان جايىنىڭ ئالدى ئېگىز، ئارقىسى پەس بولىدۇ. مال بوردىغۇچىلار بوردىلىدىغان مالنىڭ بويى، ئۇستىخان چوڭلۇقى، يېشى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بوردىلىدىغان مالغا ياۋا ئوت - چۆپ، سېبىسغان، قاقشال بولۇپ قالغان يەم - خەشەك بەرمەيدۇ، قۇرۇق ئوت، بېدە، سامان بېرىلگەندە، ئۇلارنى يۇيۇپ، قاتمال بولسا ئىسسىق سۇغا بېسىپ يۇمشىتىپ بېرىدۇ.، بوردالغان قوي، كالىغا ھەلەپ ئەتكەندە كېپەك بىلەن قوناق ئۇننى ئارىلاشتۇرىدۇ. چۈنكى، يالغۇز كېپەكلا بەرسە ئۇنىڭ كۇچى بولمىغاچقا مال ئەت ئالمايدۇ، ئەكسىچە يالغۇز ئۇنلا بەرسە مالنىڭ ئىچىنى سۇرۇۋېتىدۇ. قويغا قوناق بېرىشكە توغرا كەلگەندە يارما قىلىپ ياكى قاينىتىپ بېرىدۇ، ئادەتتە ھۆل شاپاق شالتاقنى بەرمەيدۇ، بېرىشكە توغرا كەلسە ئالدى بىلەن شاپاقنى سايىدە قۇرۇتۇپ سۇ تەركىبى تۇغۇپ شىرشىم بولغاندا بېرىدۇ.

قوي سەمرىشكە باشلىغاندىن كېيىن ئالدىدىن يەم ئۇزمەيدۇ، يەم - خەشەكنىڭ كۆپ خىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەسىلەن، ئالدىدا بېدە بەرسە، ئارقىدىن ئاداپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەلەپ بېرىپ ئارقىدىن سۇغىرىدۇ. يەم بېرىش جەريانىدا يەملەرگە تۇز سالىدۇ ياكى يالاش ئۇچۈن شور تۇز قۇيۇپ قويىدۇ. قوي سەمرىپ يېتىلىشكە باشلىغاندا ئۇخلاتمايدۇ، بەلكى ئىككى تەرەپ تاختا قويۇپ، قوينىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۇرەلمەي يېقىلىپ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مالنىڭ ئاستىنى داۋاملىق قۇرۇتۇپ تۇرۇشتىن تاشقىرى، بۇرۇن، قۇلاق، تۇياقلىرىنى تەكشۈرۈپ مالدا پەيدا بولىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مالنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلسا، بۇرنىغا سۇ مېيى سۈركەپ ياكى پىياز يېگۈزۈپ ئىشتىھاسىنى ئاچىدۇ. كالا بورىشمۇ ئاشۇ خىلدا بولۇپ، يەم - خەشەكلىرىگە قوناق شېخى، مېۋىلىك دەرەخ يوپۇرماقلىرى قوشۇپ بېرىلىدۇ. بوردىلىدىغان قوي كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 500 گرامدىن 800 گرامغىچە، كالا بىر يېرىم كىلوگرامدىن ئىككى كىلوگرامغىچە يەم يېيىشى لازىم. مۇشۇ خىلدا باققان قويلارنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى110دىن 120 كىلوگرامغىچە، گۆش ئېغىرلىقى 70تىن 80 كىلوگرامغىچە، كالىنىڭ

گۆش ئېغىرلىقى 250 كىلوگرامدىن 300 كىلوگرامغىچە بولۇپ يېتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە، توخۇ، ئۆردەكنى مەخسۇس كاتەك ياساپ، ھەربىرىنى بىر كاتەككە سولاپ، ئايلىنالمايدىغان قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قوناق خېمىرىنى ئېچىتىپ بېرىپ بوردايدۇ. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىرەر ھەپتە ئىچىدە توخۇغا 800 گرامدىن بىر كىلوگرامغىچە، بىر ئۆردەككە بىر كىلوگرامدىن بىر يېرىم كىلوگرامغىچە ئەت قوندۇرىدۇ. بۇ خىل بورداش قىش كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەرقايسى جايلاردا مال بورداشنى كەسىپ قىلغان مەخسۇس كىشىلەر بولۇپ، ئۇ سودا ـ تىجارەتنىڭ بىر خىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ. (ش)

ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى يارىتىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئاشلىق ساقلاشنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى ۋە چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئىختىرا قىلغان.

زىرائەت پەرۋىشى ــ شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى، دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ رايوندا ئىچكى قۇرۇقلۇققا خاس تىپىك قۇرغاق ئىقلىم شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تۆت پەسىلنىڭ پەرقى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، تارىم بوستانلىقى، ئىلى ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرى ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئاشلىق ماكانلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن، زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنى زىيانداش ھاشاراتلاردىن ساقلاشنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسۇللىرىنى تاپقان.

دېھقانلار زىرائەتلەر يۇمران مايسا مەزگىلىدە ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرى ۋە غولىدا زىيانداش ھاشارات ئاسان پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، زىرائەتلەرگە مۇۋاپىق مىقداردا كۈل چاچىدۇ ياكى ئېتىز بېشىغا كۈلنى دۆۋىلەپ، ئۇنى شامالنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ سورۇيدۇ. نەتىجىدە، كۈل زىرائەتكە تەكشى قونۇپ، ئۇنىڭدىكى ھاشاراتلارنى ئۆلتۈرىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا زىرائەتتىكى «دات» چۈشۈش كېسىلىگىمۇ كۈل چېچىش ئۇسۇلى بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ.

يەنە ھاۋانىڭ تاسادىپىي تىنچىق بولۇشى بىلەن زىرائەتلەر ئۇستىدە قاناتلىق ھاشاراتلار پەيدا بولغاندا، شامال يۆنىلىشىدە تۇرۇپ ئادراسمان چاكاندىسىنى كۆيدۈرۈپ شامال كۈچى بىلەن ئېتىزلىقنى ئىسلاپ قۇرتىنى يوقىتىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا ياز ئايلىرى كۆپ چىقىدىغان ئىسسىق شامال دەستىدىن زىرائەت

لەردە ئاسانلا «ھال كېسىلى» پەيدا بولىدۇ. بۇنداق پەيتتە تېرەك شاخلىرىنى كېسىپ ئېتىزلىقىنىڭ شامال كېلىش يولىغا قاداپ قويىدۇ. بۇ ئىسسىق شامالنىڭ ھال كېلىش يولىنى توسىدۇ ھەمدە بۇ شاخلار ئىسسىق شامالنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالىدۇ. دېھقانلار ئارىسىدا يەنە ئوخشاشمىغان زىرائەتلەرگە «كۆز تەگمىسۇن» (ماھىيەت ھال چۈشمەسلىك ئۈچۈن) تېرەك شاخلىرىنىڭ ئۈچىغا قۇراق لاتىلاردىن تىكىلگەن قورچاق ئېسىپ قويۇش ئۇدۇمىمۇ بار.

چېكەتكە زىرائەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى بولغاچقا، دېھقانلار چېكەتكە يوقىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، چېكەتكىنىڭ پەيدا بولۇش، كۆپىيىش ۋاقىتلىرىنى پۈختا ئىگىلىگەن. دېھقانلار چېكەتكىنىڭ كۆپىيىش ۋاقتىنى 9 ـ، 10 ـ ئايلار دەپ بېكىتىدۇ. ئۇنىڭ تۈغۇش ئورنى ئوتلاق ياكى يۇمشاق توپا ئارىلىرى بولغاچقا، چېكەتكە تۈغۇش مەزگىلىدىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئۇۋۇسىنى قېزىپ يوقىتىدۇ، يوقالمىغان چېكەتكىلەر 4 ـ، 5 ـ ئايلاردا ئۇۋۇسىدىن چىقىپ زىرائەتكە ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇنداق چېكەتكىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر 100 قەدەمگە بىر غۇلاچ كەڭلىكتە، بىر مېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولاپ، كىشىلەر ھەر تەرەپتىن چېكەتكىلەرنى قوغلاپ ئورىغا قامايدۇ. ئاندىن ئورىغا ئوت قويۇپ، چېكەتكىلەرنى ئوتتا ئۆرتەپ يوقىتىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار، خانىپا (ياغاچ ساندۇق)، باداك (چۈشۈق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا ساقلايدۇ. يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يېرىك ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا توغرا كەلگەندە مەخسۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ. ئاشلىق ئورىسى ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ. ئاشلىق ئورىسى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئۇستى ئوچۇق تۈز كولانغان ئورا، يەنە بىرى، ئىچ گۈر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە، ھەر ئىككىسىنىڭ ئىچ تەرىپى ھاك، تۈز ئارىلاشتۇرۇلغان سامان لىق لاي بىلەن سۈۋىلىدۇ. بۇنداق سۈۋاقتىن چاشقان، ئاغمىخان قاتارلىق ئاشلىق «ئوغرى»لىرى ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۇزۇلمايدۇ. ئورنىڭ ئاغزى توپا چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم ئېتىلىدۇ. تارىم ئەتراپىدىكى قۇملۇق كەنتلەردە دېھقانلار ئارتۇق ئېشىنچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى توغراق چىۋىقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداك (گۈمبەز شەكلىدە توقۇلغان سېۋەت)غا قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ، ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ. بۇنداق ساقلانغان ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ. (ش)

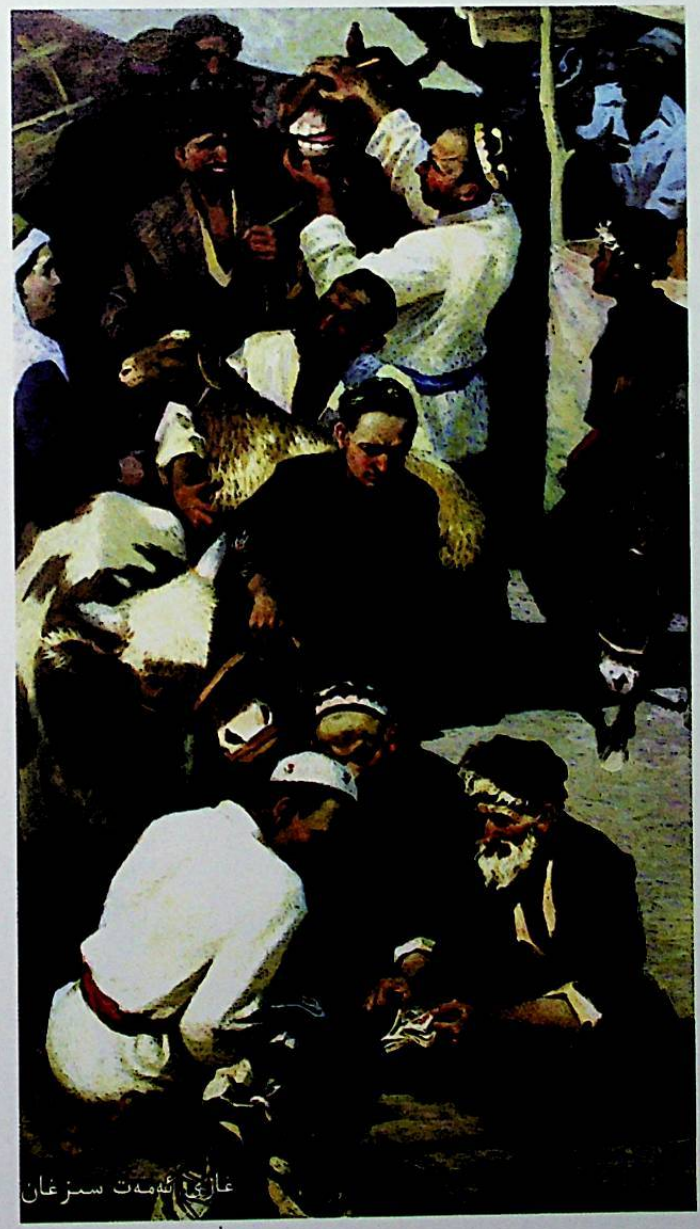

بېدىك

ھەرقايسى رايونلاردىكى قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي تۇسكە ئىگە چار بازار سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرگۈچى بېدىك (دەللال دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لەر پەيدا بولدى. بېدىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى بىۋاستە شەكلى (سودىلاشقۇچى A ۋە B تەرەپ) ۋاستىلىك شەكلىگە ئۆزگەردى، يەنى بېدىكلەر چار بازار سودىسىنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى ۋە تەشكىللىگۈچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ساتقۇچىلار قولىدىكى تاۋارلارنى كېلىشىم باھادا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئىستېمالچىلارغا پۈتۈشكەن باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق، دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن «تاپان ھەققى» تاپتى. بۇنداق سودا شەكلى بارغانسېرى ئادەتكە ئايلىنىپ، بازار سودىسىغا كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ساتماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ بېدىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بولغان تاۋارلارنى ئاشۇ بېدىكلەرنىڭ قولىدىن ئالىدىغان بولدى.

ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ تۈرى بويىچە (مەسىلەن، ئوتۇن - ياغاچ بازىرى، ساندۇق بازىرى، كەتمەن بازىرى، پاختا بازىرى، ئاشلىق بازىرى، قوي بازىرى، ئېشەك بازىرى، ئات - كالا بازىرى، يىپ بازىرى، خام (ماتا) بازىرى، قۇرۇق مېۋە بازىرى، سەي - كۆكتات بازىرى... دېگەندەك) مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ، ھەرقايسى بازارنىڭ ئۆزىگە خاس بېدىكلىرى بولغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپرەك چارۋا بازىرىدىكى سودىنى كېلىشتۈرگۈچىلەرنى «بېدىك» دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان. بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىسمىمۇ «پالانى بېدىك»، «پۇستانى بېدىك» دېيىلىپ، بۇ ئاتالغۇ شۇ خىل كىشىلەرنىڭ سۈپىتىگە ئايلىنىپ قالغان. ئۇلار سودىدا چېۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ، بازارغا كىرگەن ھەرقانداق چوڭ - كىچىك چارۋا شەرتسىز ھالدا «بېدىك»نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان.

بېدىكلەرنىڭ سودىنى باشقۇرۇش ئادىتى

غازىنىڭ ئەمەت سىزغان

ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولىدۇ: بىرى، مال ئىگىسى (ساتقۇچى) بىلەن «بېدىك» ئوتتۇرىسىدا باھا كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ. مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەننەرخىگە ئارىلاشمايدۇ. «بېدىك» ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچى (ئالغۇچى)نى ئىزدەپ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن،مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە نەقلەشتۈرۈپ، قالغان پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ. ئەگەر كېلىشكەن باھادا ساتالمىسا، ساتقۇچى بىلەن يەنە بىر قېتىم كېلىشىپ، باھانى مۇۋاپىق تۆۋەنلىتىدۇ ياكى كېلەر قېتىملىق بازارغىچە سېتىپ قويۇشقا بورۇن (كاپالەت) بولۇپ، مالنى ئۆزى ئېلىپ قالىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكىل، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» باھا كېلىشىمى تۈزمەستىنلا، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. مال ئالغۇچىنى تاپقاندىن كېيىن، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەننەرخ جەھەتتە نەق مەيداندا ئۆزئارا كېلىشتۈرىدۇ. كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەك سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ. «بېدىك» بىردەم ساتقۇچى بىلەن يەك ئىچىدە مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ، بىردەم ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا تىلىشىدۇ. ئىشقىلىپ، بىر ئامال بىلەن ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرىدۇ. خەلق ئىچىدە «بىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك بارماقلار ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئويناي-دۇ. شۇنداق قىلىپ «يەك سودىسى» ئارقىلىق «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن، ئادەت بويىچە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ: «ياپىرىم، ھەر ئىككىڭلارغا قۇتاتسۇن !» دەپ، ئۇلارنىڭ ئالقانلىرىنى يەر (تۇپراق)گە سۈرىدۇ. سودىغا تۇپراقنى گۇۋاھچى قىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شۇ بىر قېتىملىق سودا ئاياغلىشىدۇ. «بېدىك»نىڭ ئەجرى ئۈچۈن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە «شېرىنكانە» بېرىدۇ. بەزى رايونلاردا «بېدىك»نىڭ «سالاچىلىق ھەققى» شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان. چار بازار سودىسىدىكى بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت ھازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. (ئا)

ئۇيغۇرلارنىڭ كېسىش ئادەتلىرى

كېيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇر كېيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ. ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۈرۈپ، كېيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈش. كە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋر. لەرگە تەئەللۇق. بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە ھەر خىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كېيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۈرلىرى. نى، تاش كېيىم، ئىچ كېيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە؛ شەخسنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجنى چە. قىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، ئۆيئىچىلىك كە. يىم، تالالىق كېيىم، ئەمگەك كېيىمى، كەسـ پىي كېيىم ۋە مۇراسىم كېيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئومۇمەن، مادداي تۈرمۇش شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا ھەر خىل ئېھتىياج تۈپەيلى پەرقلىق كېيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

قاراخانىيلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۇ. يۇك ئەسەر ـــ «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كە. يىم ـ كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار. مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كېيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ، تېرە كېيىم، يۇڭ كېيىم، يىپەك كېيىم ۋە پاختا رەخت كېيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ. «تۈركي تىللار دىۋانى»دا «ئىچۇك» سۆزىنى ئىزاھلاپ «ئىچىك» دەپ ئاتالغان جۇۋا بولۇپ، ئۇنى بۇلغۇن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەتلىك ھايۋان تېرىسىدىن تىكىلگەن «جۇۋا» دېيىلگەن («تۈركي تىللار دىۋانى» I توم، 93 ـ بەت). دەرۋەقە، جۇۋا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق تاشقى كېيىمى بولۇپ، ئۇ-

نىڭ تۇرلىرى خىلمۇخىل. ئاساسەن، كېپىنەك تون شەكىللىك بولۇپ، كۆپرەك قوي، بۇلغۇن، سۆسەر، تۈلكە، ئۆچكە، بۆرە قاتارلىق ئۆي هايۋانلىرى ۋە ياۋايى هايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن. هۇنەر ـ سەنئەت ئەھۋالىغا قاراپ بەزى جۇۋىلار سىدام رەختلەر بىلەن قاپلانغان، بەزىلىرى رەخت بىلەن تاشلانماستىن، تېرىنىڭ يۇڭلۇق تەرىپىنى ئىچىگە ئالغان ياكى تېشىغا چىقىرىپ ئالاهىدە هۇنەر بىلەن ئىشلەنگەن.

يەنە بىرى، «قارس» دەپ ئاتالغان يۇڭ چەكمەن چاپان، بۇنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۆگە ياكى قوي يۇڭىدا ئىشلەنگەن «كىيىم» دەپ ئىزاهلىغان («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 453 ـ بەت). دەرۋەقە، شىنجاڭدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما كىيىملەر ناهايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما كىيىملەرنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، بىر ئورتاقلىق مەۋجۇت، يەنى هەممىسى بۆرەكچە ياقىلىق، ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك بولۇپ، ئالدى پەشكە رەڭلىك يۇڭ يىپتىن ئۆچ بۇلۇڭ شەكىللىك (هەرە چىشلىق) كەشتە ئىشلەنگەن، تونىنىڭ ئىككى كۆكرىكىگە ئۆچ دانىدىن ئۆچ بۇلۇڭ شەكىل كەشتىلەنگەن. بۇ خىل يۇڭ چەكمەنلەر هەم چىداملىق، هەم كۆركەم بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئەنئەنىسىدە، گۈللۈك يىپەك رەخت كىيىملەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى هەر خىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كىيىملەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ. بۇ ئەهۋالنى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر، ياراي دېسە يېشىل كىيەر» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 512 ـ بەت) دېگەن تەمسىل بىلەن سۈرەتلىگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي هالدا، قىزىل رەڭ ــ خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ، ئاق رەڭ ــ ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق رەڭ ــ پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، كۆك رەڭ ــ ياشلىق ۋە بەخت ـ سائادەتنىڭ، قارا رەڭ ــ قايغۇ ـ ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن جىنسىي ئايرىمىسىغا، ياش قۇرامىغا، كەسپىي ئالاهىدىلىكىگە، ئورۇن ـ مەرتىۋىسىگە، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇرمۇش ئېهتىياجىغا ئاساسەن، پەرقلىق كىيىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئەر ـ ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەهەتتىكى ئوخشاشماسلىق، گۈزەللىك تەلىپى

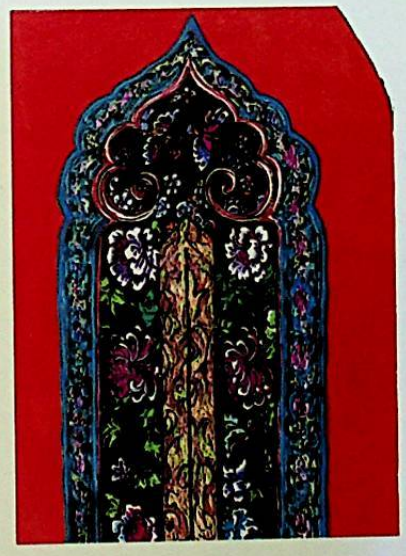

ۋە پسخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى، قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئاياللىرىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقنى يەپ، پىپ تۇرىدىغان ئىشتان، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياقىلىق جىلىتكە ياكى تاۋار جىلىتكە، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۈللۈك كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن؛ ئەرلەر بولسا، گۈلسىز سىدام رەختلەر (كۆپرەك ئاق، قارا، قارا كۆك، كۈل رەڭ)دىن تىزىنى بېسىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرلىك تونچە چاپان، ئۇزۇن ئىشتان، كاشا (تۆگە يۇڭىدا توقۇلغان بەش - ئون سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى بەلۋاغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ. بالىلار ۋە ياشلار كۆپرەك تىلە ياكى بۆرەك ياقىلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ. كۆڭلەكنىڭ ياقىسى ۋە ئالدى پېشىگە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۋا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

كىيىنىش ئادىتى تارىخىيۈلۈككە ئىگە بولۇپ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىيىم - كېچەكتىمۇ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ. جۇملىدىن، جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، كىيىم - كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتمۈشتىكى كىيىنىش ئادىتى، شەھەردىكىلەر بىلەن يېزىدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە. (ئا)

باش كېيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئۇيغۇر ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئاياللىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئىشقىلىپ، باش كىيىمسىز يۈرۈشنى ئۇيغۇرلار يامان كۆرىدۇ، بولۇپمۇ نەزىر ـ چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ئومۇمەن ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمسىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

رايون پەرقى، كەسىپىي پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ.

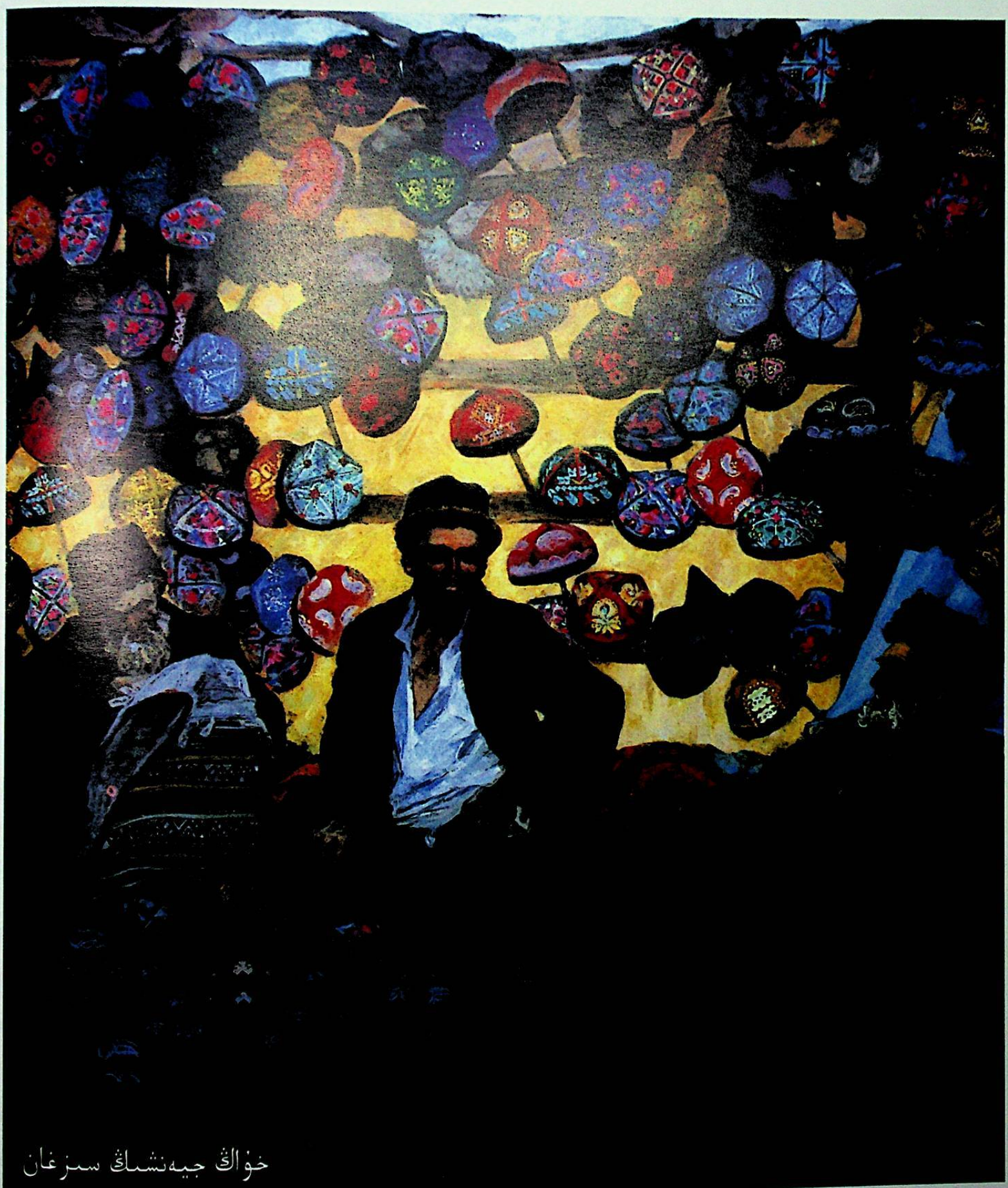
ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. بۇ باش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى تۈردىدە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن.

تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ. نۇسخا جەھەتتىن ئاق تۇماق، سالۇا تۇماق، سوغا تۇماق، كۆلا تۇماق، يېڭسار تۇمىقى، كېرىيە تۇمىقى، ساغان تۇمىقى، ھەربىيچە تۇماق، سۆسەر تۇماق، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن. بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ، ئېغىز گىرۇنكىگە سۇپەتلىك كۆرپىدىن چوڭ ـ كىچىك زىغىرىق تۇتۇلغان، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەسىتىرىگە تېرە ئېلىنغان. ھەرخىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن. ئۇيغۇر تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 20 سانتىمېتىردىن 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئاياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ، كۆپرەك ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ. بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ، ئۈستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ، قاسقىنىغا بۆرەكچە شەكىلدە ئۈچ ـ تۆت سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قا ـ

مىدىن گىرۇەك ئورنىتىلىدۇ، ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ. بۇ تۇماقنىڭ تەننەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىدە كۆپرەك ئومۇملاشقان.

«قۇلاقچا»مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەمدە شەھەرلەردە كەڭرەك ئومۇملاشقان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ.

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان

خۇاڭ جىيەنشىڭ سىزغان

يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقى، ھۇنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. قەشقەر شەھرىنىڭ «دوپپا بازىرى» گويىاكى تۇمەن مىڭ خىل رەڭدار گۈللەر بەس ـ بەسته ئېچىلغان گۈزەل باغچىغا ئوخشايدۇ. قەشقەر شەھرىدە دوپپىچىلىق كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ: بادامدوپپا، تاشكەنت دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنپۇ دوپپا، تۈگۈچ مەنپۇ دوپپا، ئۇنچە دوپپا، كالۇۋتۇن دوپپا، ئىلمە گۈللۈك دوپپا، چىمەن دوپپا، تور باسقان دوپپا، مارجان دوپپا، سىدام دۇخاۋا دوپپا، شاپاق دوپپا قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادامدوپپا بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ. بادامدوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ، ھەممىسىگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېرىم ئاي نۇسخىسى ۋە جىيەكنىڭ ئۇستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۇلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلگەن. بۇ گويىاكى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ. گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئاياللارغا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ. بادامدوپپا تۆت قىرلىق بولۇپ، ئەرلەر دوپپىسىنىڭ قىرىنى بۇرۇن بىلەن پاراللېل قىلىپ كىيىشكە ئادەتلەنگەن.

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. (ئا)

تەلىپەك

تەلىپەك ــ ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇخىل باش كىيىملىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان رايون خاراكتېرلىك بىر خىل قول ھۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى.

تەلىپەك پەقەت كېرىيە ئاياللىرىغا خاس بىر خىل باش كىيىم بولۇپ، باشقا رايونلارغا ئاساسەن تارقالمىغان.

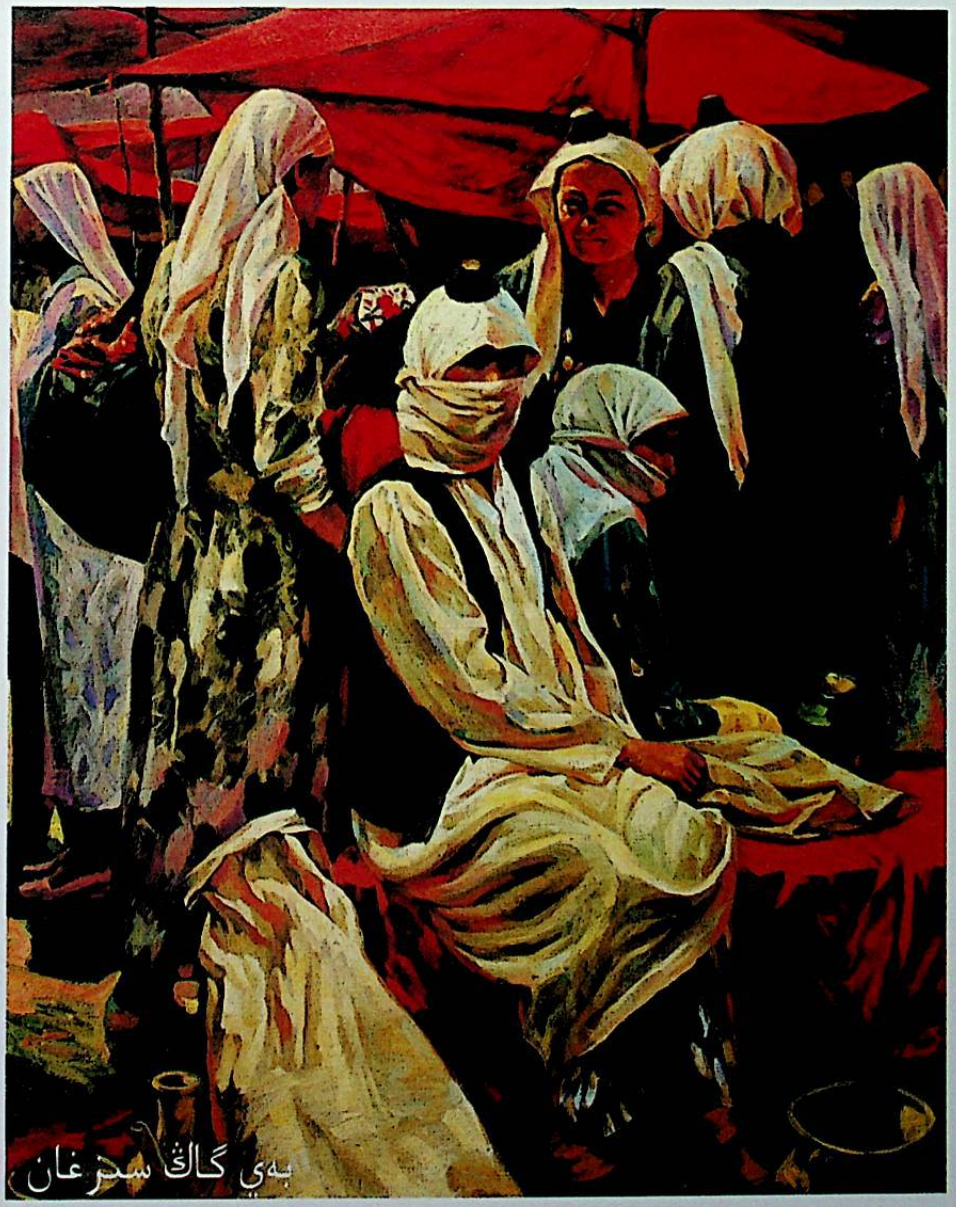
كېرىيە ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە، قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىغا، تەكلىماكان چۆلىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى «ئۇدۇن دۆلىتى»نىڭ مەدەنىيىتى ۋە سىياسىي مەركىزى، قەدىمكى «يەپەك يولى»نىڭ جەنۇبتىكى مۇھىم تۇگۇنى.

كېرىيە ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەندىن سىرت، يەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ

كېلىۋاتقان ئۆزگىچە كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدە «كېرىيە ئاياللىرىنىڭ پەرەنجىسى ۋە تەلپىكى» ھەممىدىن تېپىك كۆرۈنۈشكە ئىگە.

كېرىيە ئاياللىرى ئاق ياغلىقنىڭ ئۈستىگە كىچىك تەلپەكتىن بىرنى قوندۇرۇپ كىيىۋالىدۇ. بۇنداق كىچىك تەلپەكنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولۇپ، ئاستىنقى دىئامېتىرى ئون سانتىمېتىر، ئۈستۈنكى دىئامېتىرى ئۈچ - تۆت سانتىمېتىردىن ئاشمايدۇ. تەلپەكنىڭ قاسقىنى قارا يۇڭ يىپتىن توقۇلىدۇ. ئاستى گىرۋىكىگە بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا يۇڭ يىپتىن تەكشى قىلىپ كىرپىك تۈتۈلىدۇ. تەلپەكنىڭ ئىچىگە ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ، تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى ئۇنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، ئادەتتە رەڭلىك خاڭدەن تاۋار ياكى زەر باسقان رەختتىن تىكىلىدۇ. بۇ تەلپەك ئۆزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي، كۆپ خىل سەنئەت ۋە نەپىس ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق تەلپەك يېڭىنە ياكى يېڭىمىخ ئارقىلىق ئاياللارنىڭ باش ياغلىقىغا قىيىپاش ھالدا ئىلىندۇرۇلۇپ قويغاچقا، خۇددى گۈل بەرگىدە ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غۇنچىدەك، ئاياللارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ. بۇ كىچىك تەلپەكنىڭ كېرىيە ئاياللىرى ئارىسىدا قاچاندىن باشلاپ ئومۇملاشقانلىقى ۋە قانداق ئېھتىياج ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. ئەمما، كىچىك تەلپەكنىڭ ئاق ياغلىق ئۈستىگە قوندۇرۇلۇپ، ياغلىقنىڭ بىر ئۇچىنىڭ كۆزدىن باشقا يۈزىنىڭ كۆپ قىسمىنى ياپىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كېرىيە ئاياللىرى بۇ كىچىك تەلپەكنى ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى» بولغان كۈندىن ئېتىبارەن كىيىشكە باشلايدۇ، تېخى ياتلىق بولمىغان قىزلار كىيمەيدۇ. شۇڭا، تەلپەكنى «جۇۋانلىق دەۋرىنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل بەلگىسى» دېيىش مۇمكىن. تەلپەكنى كېرىيە ئاياللىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە كىيىدۇ، بولۇپمۇ ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغلاردا، توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىدا تەلپەكسىز

بەي گاك سۈرغان

ئاياللارنى ئۇچرىتىش تەس. ئادەتتە ماتەم مۇرا-سىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك بىلەن توي - تۆكۈن مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك رەڭ جەھەتتىن پەرقلىق بولىدۇ، يەنى ماتەم مۇراسىملىرىغا ماس تەلپەكنىڭ تۆپىلكى قارا ياكى قارىغا مايىل خاكىدەندىن تىكىلسە، توي - تۆكۈنلەردە كىيىلىدىغان تەلپەكنىڭ تۆپىلكى كۆك، يېشىل، قىزىل قاتارلىق ئوچۇق رەڭلىك خاكىدەنلەردىن تىكىلىدۇ.

كېرىيە ئەرلەرنىڭ ئومۇملاشقان باش كىيىمىمۇ تەلپەك دەپ ئاتىلىدۇ، لېكىن ئەر-لەر تەلپىكى ئاياللارنىڭ كىچىك تەلپىكىدىن پەرق قىلىدۇ. ئەرلەر تەلپىكى تۇغۇلغىنىغا تېخى بىرقانچە كۈن بولمىغان قارا ياكى بوز قوزىنىڭ تېرىسى (كۆرپىسى)دىن تىكىلىدۇ، يەنى قوزىنىڭ يۇمران تېرىسى ئاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن قاسقانلىق ئېلىنىدۇ. ئىچ-گە يېرىم قىرقىۋېتىلگەن ئاق ياكى بوز قوينىڭ تېرىسىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ. تەلپەكنىڭ ئاستى جىيىكىگە ئىككى سانتىمېتىر ئەترا-پىدا تەكشى كىرپىك تۇتۇلىدۇ، تۆپە تەرىپىگە قارا چىبەرقۇتتىن تۆت تالالىق قىلىپ تۆپە-لىك تۇتۇلىدۇ. قىشلىقى قېلىنراق (سالۇا تەل-پەك دېيىلىدۇ)، يازلىقى نېپىزرەك (يازلىق تەلپەك دېيىلىدۇ) قىلىپ تىكىلىدۇ. كېرىيە ئەرلىرى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تەلپەكنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇلار قوي تېرىسىنىڭ قىشتا سوغۇق ئۆتكۈزمەيدىغان، يازدا ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئۆزگىچە ئالا-ھىدىلىكىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. (ئا)

ئاياغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالا-ھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلار-نىڭ خىلمۇخىل ئاياغ كىيىملىرى ئىچىدە، ئۆ-تۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئوت-تۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنە-ۋى مەھسۇلاتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ئا-ربىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر كەسىپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئو-مۇملاشقان. «موزدۇز» سۆزى ئىران تىللىرىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇ موزا — ئۆتۈك، دۇز — تىكمەك دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپ-قان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈكچى دېيىل-گەن. ئۇيغۇر تىلىدا موزدۇزلۇق كەسپىگە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەنلىكى مەلۇم. ئادەتتە ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئىتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن، ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى، يېزا - قىشلاقلارغىچە كەڭ تارقالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۇتنى ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي قۇرۇق تۇتۇشنى

ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەر - ئاياللار دېگۈدەك ئۆيدىن تالاغا چىقسىلا، تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە - كالاچ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇڭاپىقلاشتۇرۇلۇپ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان، يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيىگە گىلەم، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ، ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۇستىگە باشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بارسا ئاياغ كىيىمىنى سېلىپ كۆرپە ئۇستىگە چىقىدىغان ئادەت بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ (كېپىش) ئوينىغان. دېمەك، كالاچنى سېلىۋېتىپ، پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز - كېچەكلىرى بۇلغانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسىنى ئاسراش رولىنى ئوينايدۇ. ئادەتتە ياشلار مەسە - كالاچ كىيمەيدۇ. بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى ياشانغان مويسىپىتلەر قىش - ياز دېگۈدەك پۇتىدىن ئاجراتمايدۇ. ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۇتىغا پايتىما ئورايدۇ. بۇ خىل پايتىما پۇتنى نەملىكتىن ساقلاپ، پۇت تەرلەشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ. بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن

بولۇپ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ، قونچى ئۇزۇن بولۇپ، تىزغا چىقىدۇ، رەڭگى قارا ياكى قىزىل بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ پاشىنىسى ئېگىز (ئۇچ - تۆت سانتىمېتىر)، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (بىر - ئىككى سانتىمېتىر) بولىدۇ، تۇمشۇقى بۆرەكچە، ئارا پاشنىلىق ئۆتۈك، خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دەيدىلىدۇ. تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قوش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كافكازچە ئۆتۈك دەيىلىدۇ. ئۇيغۇر موزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا، قېيىن مىخى قاقىدۇ ياكى مومىلانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ، بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ - غاچ (غاچىلداق) قويىدۇ.

تاغلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆتۈك ئورنىدا چورۇق ئاساسلىق ئاياغ كىيىم ھېسابلىنىدۇ. چورۇق ھەم يەڭگىل، ھەم چىداملىق بولۇپ، يول يۈرۈشكە ئەپلىك، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاشقان. چورۇقنىڭ پاشنىسى بولمايدۇ، چەمى پىششىق ۋە قېلىن بولۇپ، ئات ياكى قوتاز، كالا تېرىدىن ياسىلىدۇ. قونچى ئەستەرسىز بولۇپ، ئۆزىدىن چىقارغان رەڭلىك بويىتاسما بىلەن چىگىپ قويۇلىدۇ. چورۇق نۇسخىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بوۋاق بالىلارنىڭ يەنە بىر خىل ئايىغى بولۇپ، ئۇ «پوپۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پوپۇچ ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ، ئەمدى ئايىغى چىققان بوۋاق بالىلارغا كىيدۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئايىغى سەندەل كەش دېيىلىدۇ. سەندەل كەش نېپىز خۇرۇم ياكى شاۋرۇن تېرىدىن ئىشلەنگەچكە، ناھايىتى يەڭگىل بولۇپ، ھازىرقى زامانىنىڭ بەزى سېتكىلىق ئاياغلىرىغا ئوخشىشىدۇ.

ئۇيغۇلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى ئاياغ كىيىملىرىنى قاراخانىيلار دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئاياغ كىيىم نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، ئاساسەن ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «ئوغۇق» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «ئوغۇق — ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پاي-پاق، يەختەردەكتە» دەيدۇ (I تۇم، 91 - بەت). بۇ مەلۇمات بىزگە ئۆتۈك، مەسە ھەمدە يۇقىرىقى ئىككى خىل ئاساسلىق ئاياغ كىيىمنى ئاسراش ئۈچۈن ئىشلەنگەن تېرە پايپاق (ئەملە-يەتتە كالاچ)تىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاياغ كىيىمىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە «تۈركي تىللار دىۋانى»دا «بۆكۈش» دەپ ئاتىلىدىغان ئايالچە ئۆتۈك، «سامدا» دەپ ئاتىلىدىغان يازلىق سەندەل كەش، «تىزلىق» دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋان تېرىسىدىن ئىشلەنگەن چورۇق تونۇشتۇرۇلغان، شۇنداقلا يەنە «تىزلىدۇرۇك — ئۆتۈكنىڭ تۇمشۇقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر» (I تۇم، 686 - بەت) دېگەن ئىزاھات ئۇچرايدۇ. بۇ مەلۇمات بىزگە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ، ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمگە نىسبەتەن يالغۇز پۇتنى مۇھاپىزەت قىلىش مەقسىتى بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر ئۆتۈكى بۇگۈنكى كۈندە يالغۇز ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، يەنە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىغىمۇ كەڭ ئومۇملاشماقتا، ھەتتا سەنئەت كىيىمى سۈپىتىدە جاھان سەھنىلىرىدە نامايان بولماقتا. (ئا)

پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش

ئۇيغۇر ئەرلىرى بېلىگە پوتا باغلاشنى نا-
هايىتى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەرلەرگە
خاس مەردانىلىك ۋە چەبدەسلىكنىڭ نىشانى،
دەپ بىلىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇيغۇر ئەرلە-
رنىڭ پوتىسى ھەر خىل رەڭدىكى يىپ ياكى
يىپەك رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ، ئۇزۇن ـ قىسـ-
قىلىقى بىر دەك بولمايدۇ. تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى
ئىككى مېتىردىن كۆپرەك، كەڭلىكى 50 سانـ-
تىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ياش يىگىتلەر
كۆپرەك قىزىل، يېشىل ياكى گۈللۈك، ياشانـ-
غانلار قارا رەڭلىك رەختلەردىن پوتا باغلاشنى
ياخشى كۆرىدۇ. پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ
ئەنئەنىۋى تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاساـ-
سىدا پەيدا بولغان. بىزگە مەلۇمكى، ئەرلەرنىڭ
ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ،
تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون
شەكىللىك كۆڭلەك ياكى تون بولۇپ، ئۇنىڭغا
تۇڭمە ياكى ئىزما قادىمايدۇ، شۇڭا بۇ كىيىمنى
بەلدىن پوتا بىلەن باغلىۋېلىش زۆرۈرىيىتى
تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خىل تون ياكى
تونچە كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ. شۇ سەـ-
ۋەبتىن، پوتا يەنە يانچۇق رولىنىمۇ ئويناىدۇ.
ئۇيغۇر ئەرلىرى دائىم بېلىدىكى پوتىسىغا نان
ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى تۇگۈۋالىدۇ.
يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بەلنى
مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. بەلگە
سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات
قىلىدۇ. پوتا باغلاش بەلنى ئاسراشنىڭ ئەڭ
ياخشى چارىسى بولۇپ، ئۇ بەلگە سوغۇق تېگىش
ۋە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ. قورساق
سېلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشنىڭمۇ ئالـ-
دىنى ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك
ياكى تون كىيگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالـ-
ماستىن، كالتە چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك كـ-
ىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا باغلايدۇ. ئومۇمەن، پوتا
باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى ۋە
ئېستېتىك تەلىپى بىلەن زىچ باغلانغان. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپلىرىدە
مەخسۇس «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ يۇزىگە چۈمبەل تار-
تىش ياكى باش ياغلىقى بىلەن يۇزىنى ئوراش
ئادىتى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بو-
لۇپ، ئەسلىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر
ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان.

ئېتنىك جەھەتتىن قارىغاندا، يۇزىگە
چۈمبەل تارتىش ياكى ياغلىق بىلەن ئورىۋېلىش
ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بە-
لەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەرەب
يېرىم ئارىلى قۇم ـ بورانلىق قۇرغاق رايون
بولۇپ، كۈن نۇرى كۈچلۈك، شۇڭا ئەرەب ئايالـ-
لىرى يۇز ـ كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم ـ بوراـ-
نىدىن ئۆزىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۇزىنى رومال
بىلەن ئورىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن، كېيىنچە بۇ-
نىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭىپ
كەتكەن. ئىسلام دىنىدا: «ئاياللار غەيرىي ئەر
كىشىگە يۇزىنى كۆرسەتمەسلىك»، «ئاياللار
يۇزى ئوچۇق تالا ـ تۇزگە چىقسا نامەھرەم

بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش شەرىئەت پەتىۋالىرى بەلگىلەنگەن. ئۆتمۈشتە قازاكالانلار يۇزىنى ياپماي يۈرگەن ئايالنى ئۇچراتسا، تۈتۈۋېلىپ دەررە بىلەن ئۇرغان ياكى سازايى قىلغان، مۇشۇنداق دىنىي ۋاستىلەر بىلەن ئايالارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق ۋە چوڭقۇر بولغان رايونلار (ئاساسەن قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر) دا چۈمبەل تارتىش بىرقەدەر كەڭ ئەۋج ئالغان، شەھەردىن چەتكە يېزا قىشلاقلاردا يۈزىنى ئوراش ئۇمۇملاشمىغان. يۈزگە چۈمبەل تارتىش ياكى رومال بىلەن ئورۇش ئاساسەن ئاياللار تۇرمۇشلۇق بولغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ. ئاز ساندىكى خۇراپات ئائىلىلەردە بويىغا يەتكەن (رەسىدە بولغان قىزلار) قىزلارنمۇ يۈزىنى يېپىشقا مەجبۇرلىغان.

چۈمبەل قارا قىل يىپتا توقۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتر، كەڭلىكى 25 ـ 30 سانتىمېتر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ، باش تەرىپىدە باشقا ئىلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يېپى بولىدۇ. ئۇنى كۆپرەك «ئاقپىجا» دەپ ئاتىلىدۇ. غان بەدەننىڭ ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەرىجە كىيىدىغان ياشقا چوڭراق مۆتىۋەر ئايالار يۈزىگە بېكىتىدۇ، ئاقپىجىسى يوق ئايالار يۈزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ، چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رومال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۈزىنى ياپىدۇ. چۈمبەل ياكى رومال ئومۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا، كۆرۈشكە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئەر ـ ئايالارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۈزىگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ خۇراپىي ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا. (ئا)

ئەرلەرنىڭ تۇرقى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخى ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر ساقال ـ بۇرۇتنىغا تېغ تەگكۈزمەيدۇ، بېلىگە قىزىل يېكى گۈللۈك پوتا باغلاپ، يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ.

توي قىلغاندىن كېيىن بۇرۇتنى ياستىپ «چاشقان بۇرۇت» قويىدۇ، ئەمما ساقال قويمايدۇ، ئۆتۈك كىيىدۇ.

خوتۇنىنى قويۇۋەتكەن بويتاق يىگىتلەر بېلىگە سېرىق پوتا باغلايدۇ، بۇ بويتاق ئىكەنلىكىنى بىشارىتى.

ئادەتتە بالىلىق بولغان ئەرلەر كىچىك «كەكە ساقال» (بودەك ساقالمۇ دېيىلىدۇ) قويۇۋالىدۇ. نەۋرىلىك بولغاندا بۇرۇتى بىلەن سالىنى تۇتاشتۇرىدىغان «نۇقتىلىق ساقال» قويىدۇ ھەم داقال (ئاستىن كالپۇك تۈكى)نى قويۇۋېتىدۇ، بېشىغا بادامدوپپا ياكى باشقا خىلدىكى گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ.

ياشانغان ئەرلەر چوڭ ساقال قويۇ

يۇپ، گۈللۈك دوپپا كىيمەي، قارا ياكى يېشىل سىدام دوپپا كىيىدۇ. تەقۋادارلىرى بولسا بېشىغا سەللە ئورايدۇ، ئۇزۇن تون چاپان كىيىدۇ.

ئۇمۇمەن، قىرىق ياشتىن ئاشقان ئەرلەر ئۆزىگە لايىق ساقال قويمىسا، ئاممىۋى ئارىسىدا سۆز - چۆچەككە قالىدۇ. «سۆز كۆر - كى — ماقال، ئەر كۆركى — ساقال» دېگەن تەمسىل مۇشۇ ھالەتكە قارىتىلغان.

يۇقىرىدىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئەرلەرنىڭ ياش ئۆلچىمى، تۇرمۇش ئەھۋالىغا باھا بەرگىلى بولىدۇ. (ئا)

قەدىمكى سەنئەت كىيىم - كېچەكلىرى

كىيىنىش ئادىتى ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئۆزىنى بېزەشتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئېتىنىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋارىسچانلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ. ئالايلۇق، سۇيى، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ، يان ماڭلاي، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان؛ بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۈللۈك تاج، گۈلۈك جىغا قادىغان؛ قولىغا ئۆزۈك، بىلەزۈك سېلىپ، بوينىغا مارجان، زۇنnار ئاسقان، گۈللۈك ئۇزۇن كۆڭلەك ئۈستىگە ئالدى پەش ۋە ياقىلىرىغا كالۇۋتۇن يېپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل - جىلىتكە كىيگەن، پۇتىغا گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە قۇش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن. ئەرلەر بولسا تون، پەشمەت، يەكتەك، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا - يەڭلىرىگە گۈل نەقىشلەنگەن كۆڭلەك، گۈل پۇچقاقلىق تامبال، قىزىل ئۆتۈك، گۈللۈك دوپپا كىيگەن، ساقال - بۇرۇت قويغان، بەلىگە پوتا - بەلۋاغ ۋە نەقىشلىك كەمەر باغلىغان، يېنىغا خەنجەر ئاسقان.

كۇچا ئاياللىرى ئېگىز تۇرمە چاچ، يان ماڭلاي چاچ، چېكە ماڭلاي چاچ، گىجىم (بۇدۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قويۇپ، بېشىغا ئالتۇن جىرغا، گۈل قاداق، گۈللۈك تاج قادىغان، قولىغا ئۆزۈك، بىلەزۈك سالغان، بېلىگە نەقىشلىك كەمەر ياكى پوتا باغلىغان، پۇتىغا قىزىل، قارا ئۆتۈك ياكى باسماق كىيگەن، ئۇستىگە نىمچە - كەمزۇل، جىلىتكە، گۈل پۇچقاق تامبال كىيىپ، ئۈستىگە تور يوپۇق تارتقان. ئەرلىرى گۈللۈك ئەرەنچە كۆڭلەك، دوپپا، گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە رارا ئۆتۈك كىيگەن، سا-

قال ـ بۇرۇت قويغان. ئەر ـ ئايال سەن-
ئەتچىلەر چېكىسىنى قەدىمكى ئۇيغۇر
ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار ياغلىق بىلەن
تېڭىۋالغان. بۇنداق كىيىنىش ئادىتى
قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە يەنە مەلۇم
ئۆزگىرىشلەر ياسىغان. بۇ ھالنى بىز تا-
رىخىي رومان «سۇتۇق بۇغراخان»دا تەس-
ۋىرلەنگەن شاھزادىنىڭ تۆۋەندىكى تەسۋى-
رى سۇرىتىدىن كۆرەلەيمىز: «بېشىنىڭ
چوققىسىغا تۇرمەكلىۋالغان يىرىك، قارا،
ئۇزۇن چېچىنى باستۇرۇپ كالۋۇتۇن بىلەن
كەشتە بېسىلغان تەيتىللا بوغمىچا چىگ-
كەن، ئۇچىسىغا يېشىل يىپەك تون كىي-
گەن. تونىنىڭ تۇز ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە
ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن،
خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدىمۇ
جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. ئالتۇن توقىلىق كەڭ-
لىكى تۆت ئىلىك كېلىدىغان يىپەك بە-
ۋىغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۇچ غېرىچ ئۇزۇن-
لۇقتا كۇمۇش قىنىلىق، تۇچ ساپلىق خەن-
جەر ئېسىلغان. ئۇنىڭ سېپىغا سەدەپ قو-
يۇلغان. جۇپ تىللىق قامچىسىنى ئاتقا
ئۇرماي پات ـ پات سىلكىپ قويۇشى ۋە
ئۇچلۇق تۇمشۇقىغا مىس قاپلانغان، تۇچ-
تىن ئىشلەنگەن دېۋىتكۇچى بار ئۆتۈكلۈك
ئايىغى...» مانا بۇ تەسۋىرلەر قاراخا-
نىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش
ئادىتىدىن دېرەك بېرىدۇ. (ئا)

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرى

ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى

يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئۇ مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەكس ئېتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئۆزلىرى ياشىغان ئىقلىم شارائىتىغا ۋە ئوزۇقلىنىش ئادىتىگە ئاساسەن، نۇرغۇنلىغان تاماق ئېتىش ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى تاماقلارنى ئىجاد قىلغان.

ئۇيغۇر خەلقى تاماق ئېتىش سەنئىتىگە، تاماقنىڭ تازىلىقىغا ۋە تەملىك بولۇشىغا ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ تۈرى كۆپ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە گۆش ۋە ئاشلىق بىلەن قىلىنغان تاماق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمىي ئەنئەنىۋى تاماقلىرى ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بەزى مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، توقۇچ (I توم، 464 ـ بەت)، چۆرەك (I توم، 504 ـ بەت) سۆزلىرىگە «توقاچ» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ. كۆۋشەك (I توم، 628 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «بولدۇرغان نان» دېسە، چوقمىن (I توم، 578 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «ھور نانىنىڭ بىر خىلى» دەپ ئىزاھلىغان. كۆمەچ (I توم، 567 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان»، سىنچۇ (I توم، 544 ـ بەت)، «گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل نان، خۇيلىما نان»، پوسكەچ (I توم، 590 ـ بەت)، «كاكچى قاتما» (I توم، 564 ـ بەت) ۋە يۇغا (III توم، 34 ـ بەت) سۆزلىرىگە «قاتلىما»، «ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا تۆۋەندىكىلەرنى تونۇشتۇرىدۇ:

تۇرمەك (I توم، 622 ـ بەت) ـــ تۇرمەل.

سارماچۇق (I توم، 683 ـ بەت) ـــ «قۇشقاچ تىلى ئاش، سۇيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى».

ئۇگرە (I توم، 171 ـ بەت) ـــ «سۇيۇق ئاشنىڭ بىر تۈرى».

سوغۇت (I توم، 462 ـ بەت) ـــ «ھېـسسـپ ـــ ئۇچەي ئىچىگە گۇرۇچ، گـۆش، دورا ـ دەرمان سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك».

سوقتۇ (I توم، 543 ـ بـەت) ـــ «ھېـسىپىنـك بىر خىلى، جىگەر بـلـەن گـۆشـكـە دورا ـ دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ ئۇچەيگە تىقىلـدۇ. ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ».

تۇتماچ (I توم، 590 ـ بەت) ـــ «چۆپ، تۇركىەرنىك ئاتاقلىق تاماقلىرىنىك بىرى».

قوۋۇت (III توم، 233 ـ بەت) ـــ « ‹قاـغۇت، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتـكەن ئاياللارغا بېرىلىدىغان تـامـاق. بـۇ تـامـاق قورۇلغان تېرىق ئۇننىنى ياغ بىلەن شېكـەرگـە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ».

توپۇق (I توم، 492 ـ بەت) ـــ «قوينـىك توپۇق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا».

كـۆرشـەك (I تـوم، 625 ـ بـەت) ـــ «سوكىنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۇستـىگـە ياغ قوۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق».

بولدۇنى (I توم، 625 ـ بەت) ـــ «ئـىـچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارـلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك».

سۇرۇش (I توم، 477 ـ بەت) ـــ «چۇـرۇش بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئـىـلـگىرى ئۇزۇۋېلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ يانجىپ يېـيىلىدىغان يېمەكلىك».

بۇلغاما (I توم، 640 ـ بەت) ـــ «ياغـسىز ۋە تەمسىز بۇلماق».

قـوغـۇرمـاچ (I تـوم، 137 ـ بـەت) ـــ «قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى، ئىچى قـېـتىپ قالغان ئادەملەرنىك ئىچىنـى سـۇردۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىچۇرۇلىدۇ».

بۇخسى (I توم، 551 ـ بـەت) ـــ «بـىـر خىل يېمەكلىكنىك ئىسمى. بۇ يـېـمـەكـلـىـك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئـېـلـىـنـغـان بۇغداينىك ئۇستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلـماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ».

ياماتا (I توم، 580 ـ بەت) ـــ «قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلـغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ».

سىم سىراق (III توم، 187 ـ بەت) ـــ «بىر خىل تاماق، باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، دورا ـ دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۇستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ».

يازۇق (III تـوم، 19 ـ بـەت) ـــ «كـۈزدە ھەر خىل دورا ـ دەرمانلار بىلەن قۇرۇتۇپ قوـيۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش».

«تـۈركـي تىلـلار دىـۋانـى»دا يـەنـە ئـۈيـغۇرلارنىك يەرلىك مىللىي ئىچىملىكلىرىدىن قـۇمـلاق (I توم، 620 ـ بەت) ـــ «ھـەشـقـىپىچەككە ئوخشىشىدىغان بىر ئۆسۈملۈك. ئـۇـنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ شاراب ياسىلىدۇ». قىمىز (I توم، 474 ـ بـەت) ـــ «تـۈلـۈمـدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى»، بوخسـۇم (I توم، 631 ـ بەت) ـــ «بوزا، تېرىقتىن يـاـسىلىدىغان ئىچىملىك»، ئاغـارتـقـۇ (III تـوم، 600 ـ بەت) ـــ «بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك» قاتارلىقلارنىك نامى ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىقىلار «تۈركـي تـىـلـلار دـىـۋانـى»دا تىلغا ئېلىنغان X ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيـغـۇر تاماقلىرىنىك پەقەت بىر قىسمى. 1985 ـ يىـلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قـىـلـغـان «ئۇيغۇر تائاملىرى» دېگەن كىتابتـا 300خىلغا

يېقىن تاماق تۇرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى، خۇرۇچى قاتارلىقلار تەپسىلىي تونۇش-تۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە-كى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۇ-كى، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە، ئۇنىڭدىن نېسىۋە قىلىپ، يېقىن قولۇم - قوشنىلارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئا-دىتى بار، شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى، مە-سىلەن، باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرىسى، كۈدە مانتىسى، قاپاق مانتىسى، يالپۇز جۇۋاۋىسى قاتارلىق تاماقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ ئۆيىگە «يې-ڭىلىق تۇتىدىغان» ئادەت بولۇپ، «يېڭىلىق تۇ-تۇش» ياخشى كۆڭۈل ۋە ئىززەت - ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى.

ئۇيغۇرلاردا تاماقنى قوشۇپ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمى-غان، بولۇپمۇ ئىسلام شەرىئىتىدە هاراقنى ئوخ-شاش مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قى-لىپ كەلگەن. ئەمما، ئۇزۇقلۇق سۇپىتىدە يەرلىك ئۇسۇلدا قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇمدىن مۇسەللەس، مەيزاپ ئىشلەش ئەنئەنىسى هازىر-غىچە بەزى رايونلاردا داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ خىل ئىچىملىكلەرگە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە-كى بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر ئۇزاق تارىخىي جەر-يانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ، جەمئىيەت تەرەق-قىياتىغا ئەگىشىپ نىسپىي هالدا ئۆزگىرىدۇ ۋە يېڭىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمە-گەن. مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماش-تۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلار-نىڭ هازىرقى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە قو-رۇلغان سەيي تۇرلىرىمۇ خېلى كەڭ سېگىپ كىرىشكە باشلىدى. لېكىن، قورۇما سەيلەرنىڭ تۇرى، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتە يەنە مەلۇم مىللىي ئالاھىدىلىك مەۋجۇت.

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەن-ئەنىۋى تاماق تۇرلىرىدىن بىرقانچىنى تونۇش-تۇرۇپ ئۆتىمىز. (ئا)

ئۆي تامىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق ئادىتى ئەتىگەن، چۈش، كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخ بولىدۇ. يەمەك - ئىچمەك ئادىتى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. كۈنلۈك ئوزۇقلىنىش ئادىتى ئادەتتە ئىككى ۋاخ نان بىلەن چاي ئىچىدۇ، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشتى). ئۇيغۇرلار سەھەر تۇرۇپ يۇز - قوللىرىنى يۇيۇپ، ساپ ھاۋادىن بەھرەمەن بولىدۇ (چوڭلار تاھارەت ئېلىپ نامازئوقۇيدۇ)، ئاندىن يىغىلىپ چاي ئىچىشكە باشلايدۇ. ئەتىگەنلىك چايدا ئىمكانىيىتى بار ئائىلە سۈتلۈك چاي ياكى قايماقلىق چاي تەييارلايدۇ. ئائىلە ئەزالىرى ھۆرمىتى بويىچە چازا قۇرۇپ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ. چاي چوڭ چىنىگە قۇيۇلغان بولسا نانىنى چىلاپ، كىچىك چىنىدە بولسا تۆگۈرۈپ ئىچىلىدۇ.

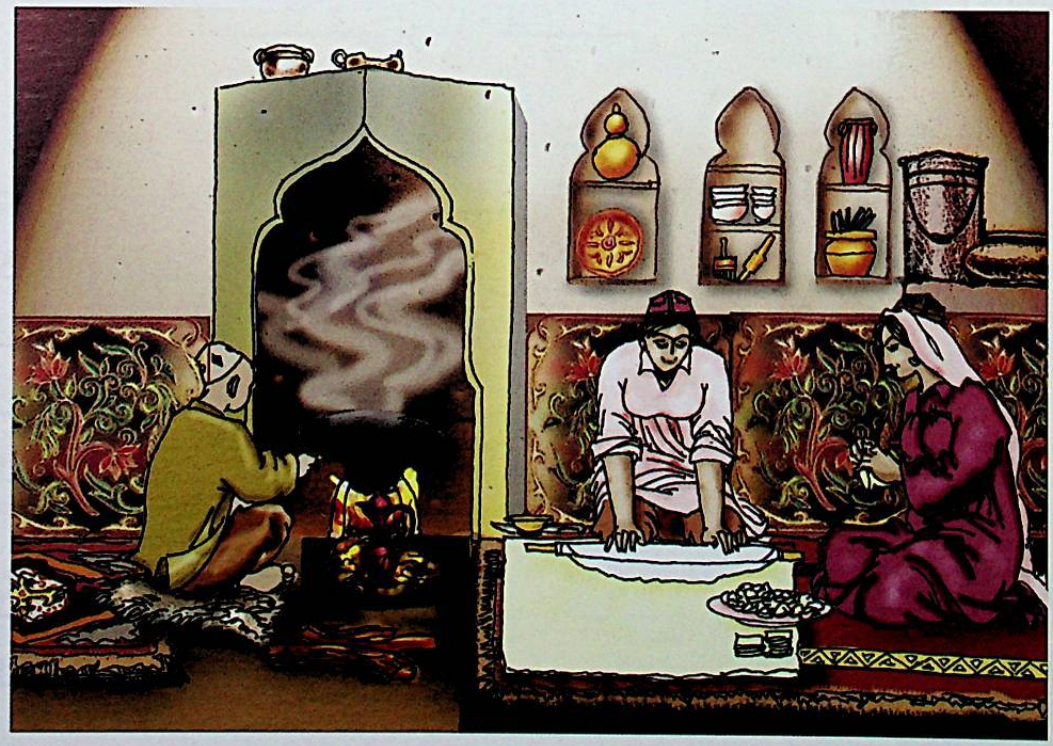
چۈشلۈك چاي تارقاق بولۇپ، ئېتىزدا چاي بىلەن نان ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىلىدۇ، ياز پەسلىدە قوغۇن - تاۋۇز بىلەن نان يېيىلىدۇ.

كەچتە ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ يىغىلغاندىن كېيىن، قوللىرىنى يۇيۇپ، ئائىلە تەرتىپى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ، ئاندىن تەييارلانغان تاماق كەلتۈرۈلىدۇ. تاماقتىن كېيىن، لەڭمەن بولسا ئاش سۈيىنى، پولۇ، مانتا قاتارلىقلار بولسا سىنچاي ئىچىدۇ.

ياز كۈنلىرى تاماقتىن كېيىن ھەر خىل ھۆل مېۋىلەرنى يەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىدە، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ قۇرۇق ئۈزۈم، ياڭاق مېغىزى، ھەر خىل مۇرابباسى، قەنت، ناۋات بىلەن چاي ئىچىش، ھۆل ئۈزۈم بىلەن يۇمشاق توقاچ نان يېيىش ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تامىقى گۆشلۈك يا كى گۆشسىز بولسۇن، كۆپ خىل بولۇپ، ھەر كۈنى مۇمكىنقەدەر ئوخشاشمىغان بىر خىل تاماق ئېتىلىدۇ. سەيلىك قورۇما تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ.(ش)

مېهمان تامىقى

ئۇيغۇر خەلقىدىكى مېھماندوستلۇق قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى مېھمان كەلسە «رىزقىنى ئەكېلىدۇ»، مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قىزغىن قارشى ئالىدۇ، ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئاچىقىدۇ، يوقىنى تەييارلايدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «كۆركەم، چىرايلىق تونۇشنى ئۆزۈڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھماننى ئىززەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن» (I توم، 64 ـ بەت) دېسە، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مېھماننى ياخشى كۈتۈش ھەققىدە مۇنداق دېگەن:

6446. قىچقىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى،
قىچقىر، ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى.
سېلىپ كۆرپە، داستىخان، قاچا تازا قىل،
يېمەك ـ ئىچمىكىڭنى ئوبدان خىللىغىن.

ئۇيغۇر خەلقى چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاسادىپىي كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوخشاش قەدىر ـ لەپ كۈتىدۇ. مېھماننى ئەڭ ئېسىل، ياخشى تاماق، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى، ئات ـ ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايدۇ.

ھەرقانداق ئائىلە مېھمان كەلگەن ھامان، ئۇنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ. ئالدىدا سىنچاي بىلەن كاكچا نان ياكى قاتلىما قويىدۇ، چېيىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ، ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ. چايدىن كېيىن، ياز بولسا ھۆل مېۋە كەلتۈرىدۇ ۋە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ. مېھمان خالىغان تاماقنى ئېيتىدۇ. ئەگەر مېھمان تۇزۇت قىلىپ بۇيرۇمىسا، ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار، مەسىلەن، كاۋاپ، پېتىر مانتا، بولاق مانتا، پولۇ، ئۇگرە، چۆچۈرە، لەڭمەن دېگەندەك تاماقلاردىن بىرىنى ئېتىدۇ (بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ). كۆپ ھاللاردا مېھمان تامىقى جۇپ بولۇپ، پولۇ ئەتسە ئارقىدىن ئۇگرە، شورپا سالسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار قوشۇپ ئېتىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىدە، ئەگەر مېھمان تۇن يېرىمدە كېلىپ قالسىمۇ، ھېچقانداق ئېرىنمەي ھاردۇق ئېشى دەپ، ئۇگرە، مەنچىزە قاتارلىق سۇيۇق تاماق ئېتىپ بېرىش ئەنئەنىسى بار. چاقىرىلغان ئايال مېھمانلار بولسا، ياخشى كۈتۈشتىن تاشقىرى، مېھمانلار قايتىش ۋاقتىدا پولۇ، مانتا قاتارلىق تاماقلاردىن زەللە قىلىدۇ (ئاش يۆگەيدۇ). ئەر مېھمانلارغا پىشىشق گۆش بىلەن نان ئالدۇرۇش، ئەڭ بولمىغاندا ئىككى نان تۇتۇش ئادىتى بار.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە بىرەر ئۆيگە مېھمان كەلسە بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم ـ قوشنىلىرى مېھمان ئالدىغا كىرىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، نۆۋەت بىلەن بۇ مېھمانلارنى ئۆيلىرىدە-

گه تەكلىپ قىلىدىغان ئادەت بار. تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېھمان ھۆرمىتىگە ئاتاپ بەر خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ. بۇ ئادەت بۇلۇپمۇ يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. قىسقىسى، «تاپقىنى قوي ئۆلتۈرۈر، تاپمىغىنى چۈجە - خوراز» دېگەندەك، ھەربىر كىشى ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ، مېھماندىن ھېچ نەرسىسىنى ئايماي، ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ. (ش)

ھېيت - ئايەم يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئۆرپ - ئادەتلىرى ئىچىدە ھېيت - ئايەم، تۇي - تۆكۈن، مۇراسىملار ۋە سەيلە - باراۋەت يېمەك - ئىچمەكلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە.

ھەربىر ھېيت - ئايەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماقلىرى بار. مەسىلەن، «نوروز» كۈنى بۇغداي يارمىسىدىن قىلىنغان مەخسۇس «نوروز كۆجىسى» ئېتىپ، كوللېكتىپ ئېغىز تەگكۈزىدۇ. دېھقانلار كالېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىدا مول ھوسۇل خاتىرىسى ۋە دىنىي ئەقىدە بويىچە كۆكۡۇاش يارمىسى بىلەن گۈلە، جىگدە، قاق، گۆش، ھەر خىل قۇرۇق گۈلە - قاق سېلىنغان «كۆجە» ئېتىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياغ پۇرىتىپ يىت (پوشكال) سالىدۇ.

مەۋلۇت ئېيىدا ياغ پۇرىتىپ پولۇ ۋە باشقا تاماقلارنى ئېتىپ دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ.

بارات ئېيتىدا ھەربىر ئائىلە ياغ پۇرىتىپ قۇيماق سالىدۇ ۋە باشقا ئېسىل تاماقلارنى ئېتىپ تۇنەيدۇ.

رامزان ئېيىدا روزا تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن زولۇق ۋە ئىپتار ۋاقتىدا خىلمۇخىل

ياخشى تاماقلارنى ئېتىپ، روزا تۇتىدۇ، ئىپتار قىلىدۇ.

روزا ھېيت كۈنى ئەتىگەندە ھەرقانداق ئا-ئىلە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرىنى ئې-تىش بىلەن روزىنى ئۇزاتتۇق، دېيىشىدۇ. يەنە روزا ھېيت ئۇچۇن ساڭزا، پېچىنە - پىرەنىك، پوشكال، سامبۇسا، قەنت - گېزەك، ھۆل، قۇ-رۇق يېمىشلەرنى تەييار قىلىدۇ. ئۆيمۇئۆي پە-تىلەپ، خىلمۇ خىل نازۇ نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزىدۇ. روزا ھېيتتا گەرچە قۇربانلىق قە-لىنمىسىمۇ، ھەربىر ئائىلە ئۆزىنىڭ ھالىغا يا-رىشا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ.

قۇربان ھېيت ئالاھىدە بولۇپ، قۇربى يەتكەن ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى قۇربانلىق قوي سويىدۇ. بۇ كۈندىكى تۇنجى تاماق قۇربانلىق قىلىنغان قوينىڭ دۇمبىجىگىرى بولۇپ، ئاد-دىن پىشۇرۇلغان گۆش يېيىلىدۇ. قۇربانلىق قىلغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆپكە - ھېسىپ قۇيۇلىدۇ. قۇربانلىق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن يوقسۇل ئائىلىلەر بولسا ھەرقايسى قوي سويغان ئائىلىلەر كىرگۈزگەن خامتالاش (خام تارقىتىل-غان) گۆشنى پىشۇرۇپ يەيدۇ. ھەرقانداق ئائىلە گۆشسىز قالمايدۇ.

بالىلارغا ئىسسىق قويۇش (ئات) تويىدا، ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ئۈچۈن لەڭمەن قاتارلىق تاماق ئەتسە، قىرىق تويىدا بالىلار ئۈچۈن مەخسۇس ئاتىلا ئېتىپ كىچىك توقاچلار بىلەن بېرىدۇ.

سۇننەت تويىدا، كۆپ مېھمان چاقىرىپ قوي، كالا سويۇپ ئاش (پولۇ) ئېتىشتىن تاش-قىرى، ئائىلىدە تۇخۇم يېيىش ئەنئەنىسىمۇ بار. قىز - يىگىت تويلىرىدا ئاساسىي تاماق پولۇ بولىدۇ. بىر لېگەن ئاش ئۈچ كىشىگە قو-يۇلىدۇ. توي داستىخىنى ھەر خىل نازۇ نېمەت-لەر بىلەن تولىدۇ. ئاياللار داستىخىنى تېخى-مۇ مولراق بولىدۇ. بەزى جايلار (جەنۇبىي شىنجاڭ)دا ئاياللارغا نىشالا قويۇش، نان قورداق قىلىش ئادەتلىرىمۇ بار.

توي چېيى قاتارلىقلاردا پولۇ ۋە قورداق ئېتىلىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - ئا-يەم، توي - تۆكۈن تاماقلىرى ئالاھىدە بولۇش-تىن تاشقىرى، يەنە مول بولىدۇ. (ش)

تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش

ئۇيغۇرلاردىكى تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش، كېسەل ئەھۋالىغا قاراپ يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش، پەرھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلمەيدىغان تاماقلار-نى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەر خىل شىپالىق يېمەك - ئىچمەكلەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ تېزرەك ساقىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان.

ئۇيغۇرلار كېسەلنى تاماق بىلەن داۋالاشتا، كېسەلگە مۇۋاپىق تاماقنى ئۇچكە بۆ-لىدۇ: (1) غىزايى مۇتلەق: ئوزۇقلۇق رولىنىلا

ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر. (2) داۋائى غىزايى: ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى، كېيىن ئوزۇق-لۇق رولىنى ئويناىدىغان داۋالىق يېمەكلىكلەر. (3) غىزايى داۋائى: ھەم ئوزۇقلۇق، ھەم داۋالىق رولىنى ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر.

غىزايى مۇتلەق: ئوزۇقلۇق رولىنى ئوي-ناىدىغان ۋە قۇۋۋەت بولىدىغان يېمەكلىكلەر غىزايى مۇتلەق دېيىلىدۇ. بۇلار، سۈيۇق، يۇم-شاق، ئاسان سىڭىدىغان، مىقدارى ئاز، قۇۋۋەت-تى كۆپ يېمەكلىكلەر. مەسىلەن، چالا پىشۇ-رۇلغان تۇخۇم، كۆپ خىللىق دورا - دەرمان بىلەن تەييارلانغان گۆش شورپىسى، كەكلىك، قۇشقاچ، چۈجە، مۇجۇلغان ئۇزۇم شەربىتى، ئا-نار، ئالما، ئامۇت، نەشپۈت قاتارلىق مېۋە مۇرابباللىرى، بۇغداي ئۇنى تامىقى، شۆڭگۇ-رۇچ، سېرىقماي، كالا سۈتى، يۇمشاق پىشۇرۇل-غان قوي گۆشى، بېلىق، پالەك، يېسۈىلەك، شوخلا، سۇئىپىياز قاتارلىقلار.

داۋائى غىزايى: قىزىلگۈل، پىنىنە، رەيھان بىلەن ياسالغان گۈلقەنت، قىيامىلار؛ ئەنجۈر، ئالما، بېھى، ئامۇت، سەۋزە ۋە باشقىلاردىن يا-سالغان مۇرابباا؛ بادام، نوقۇت، ياڭاق تالقانلىرى قاتارلىقلار ئالدى بىلەن داۋالىق، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوزۇقلۇق رولىغا ئىگە يېمەكلىكلەر-دۇر. گۈلقەنت ــ ئاشقازان، ئۇچەي يوللىرى، ھەزىم قىلىش تەس بولۇش، جىگەر، بۆرەك، ئۆپكە سىلى، ئۆپكە ھاۋا يوللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى، ئۆپكە يەللىك ئىششىقى، دەم سىقى-لىش كېسەللىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئو-زۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

غىزايى داۋائى: چامغۇر، تۇرۇپ، سەۋزە، شوخلا، پالەك، يېسۈىلەك قاتارلىق كۆكتاتلار ئالدى بىلەن ئوزۇقلۇق، ئاندىن داۋالىق رولى-نى ئويناىدۇ. بۇلار سۈيدۇك ھەيدەش، قەۋزىيەت-نى يوقىتىش، سەپرانى پەسەيتىش، ئىشتىھا-نى ئېچىش رولىغا ئىگە. (ش)

پەرھىزلىك تاماقلار

ئۇيغۇرلار تارىخىي تەجرىبىسىگە ئاسا-سەن، كېسەللەرنى شىپالىق ئوزۇقلۇق تاماق بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى، پەرھىزلىك تاماق بىلەنمۇ داۋالايدۇ.

پەرھىزلىك تاماقلار دېگىنىمىز، كېسەللىك خاراكتېرىگە ئاساسەن «زىيان قىلىدۇ» دېيى-لىپ، يېيىش چەكلەنگەن تاماقلارنى كۆرسىتى-دۇ. مەسىلەن، قان بېسىم، جىگەر، بۆرەك، ئۆت، يۈرەك كېسەللىكلىرى مايلىق گۆشنى پەرھىز قىلىدۇ. ئۇششاق يارا، تەمرەتكە، دانىخورەك، بوۋاسىر قاتارلىق يەرلىك كېسەللەر ئاچچىق-سۇ، لازا، جاڭيۇلاردىن پەرھىز قىلىدۇ.

يۇقىرى ھارارەتتىكى (ئىسسىق دەپ قارالغان) كېسەللەر ياغدا قورۇلغان گۆش، تۇ-خۇم، ئۆردەك، غاز، كەپتەر گۆشلىرىنى پەر-ھىز قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار كونا گۆش، ئورۇق، قېرى كالا، قېرى ئۆچكە، قېرى ساغلىق، ئورۇق توخۇ

گۆشلىرىنى زىيانلىق دەپ، ئۇنى يېيىشتىن پەرھىز قىلىدۇ.

ئاشقازان كېسەللىرى ھۆل مېۋە - چېۋە يېيىشتىن پەرھىز تۇتىدۇ.

قەنت سېيىش كېسىلى ۋە بۆرەك كېسىلىگە تاتلىق تاماق، بۇغداي ئۇنى بەرمەيدۇ.

زاغۇن يېغى، قىچا يېغى ۋە شىرىنلىك تاماقنى، كېزىك، زاتىل، سەرسام، زۇكام، زىققە، كېكىردەك، كاناي، قىزىتما كېسەللىرىگە بەر-مەيدۇ.

كېسەل داۋالاشتا، قوي يېغى، قىچا يېغى، زىغىر يېغىدىن باشقا ياغلارغىمۇ شەرتلىك قارايدۇ.

ئۇيغۇرلار تاماق بىلەن كېسەل داۋالىغاندا، پەرھىز تۇتۇش بىلەن بىرگە، يېتەرلىك ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش، تاماقنىڭ سىڭىشى، مەجەزنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىدۇ ۋە كېسەلنىڭ ئىشتىهاسىنى ئېچىش ئۇچۇن، تاماقنىڭ رەڭگى، كۆرۈنۈشى، تۇرى، پۇرىقى، تەمى، تازىلىقى، تاماق تەييارلىغۇ-چىنىڭ خۇلق - مەجەزى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئادەتتىكى تۇرمۇشىدا، ئۆز - ئۆزىنى تاماق بىلەن داۋالاشقا ئادەتلەنگەن. مە-سىلەن، سوغۇقى ئېشىپ قالسا ئوستۇن هارا-رەتلىك، ئىسسىق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يەپ مەجەزنى تەڭشەيدۇ، ئىسسىقى ئېشىپ قىزىپ قالسا، سوغۇق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يېيىش ئارقىلىق مەجەزنى تەڭشەيدۇ.

ئومۇمەن، تاماقتىن پەرھىز تۇتۇش خەلق ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسلىق ئوسۇللىرىدىن بىرى هېسابلىنىدۇ. (ش)

نان

نان — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كوندىلىك تۇرمۇشىدا نان‌دىن زادىلا ئايرىلالمايدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نانىنىڭ تۇرىمۇ كۆپەيدى. تۆۋەندە نانىنىڭ ئاساسلىق تۇرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

(1) ئۆي نېنى — ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، ئىسسىق يۆگەپ قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ، خېمىر بولغاندىن كېيىن، بىر جىنىڭ ئېغىرلىقتا زوۋۇلا ئوزۇپ قۇرۇق ئونلاپ تاۋلاپ قېلىن راسلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ چېكىپ، ئوستىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ. بۇ خىل ئۆي نېنىغا ياغ چەيلەسىمۇ ياكى جىگىردەك، سىيادان ئارىلاشتۇرسىمۇ بولىدۇ. تونۇر ئادەتتىكىدەك قىزىتىلىدۇ. تونۇرغا تۇز سېپىپ هاۋاسى تەڭشىلىدۇ. نانىنىڭ ئارقىسىنى تۇز سۇيى بىلەن سۇلاپ، يەڭلىك بىلەن يېقىپ تونۇرنى توشقۇزغاندىن كېيىن، نانىنىڭ يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ

ئاغزى چىڭ ئېتىلىدۇ. ئەگەر ئوت بوش بولسا داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ. نان قېلىن بولغىنى ئۈچۈن تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ، سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇنداق يەڭلىغان ئۆي نېنىنى ئۇزاق ساقلاشقا بولىدۇ.

(2) بازار نېنى — «ئاق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ: خېمىرى بوشراق يۇغۇرۇلۇپ ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ. خېمىر تىنغاندىن كېيىن زوۋۇلا قىلىنىدۇ. نان ئۇتتۇرلۇق ئېچىلىپ تونۇرغا ئۇتتۇرلۇق يېقىلىپ، قايسىسى پىشسا شۇ قومۇرۇۋېلىنىدۇ. بۇ نانىنىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز، گىرۋىكى توم بولىدۇ، يۇزىگە چەككۈچ چېكىلىدۇ. نانىنى ئېچىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىش ئالدىدا، يۈزىگە چانالغان باشپىياز ۋە كۈنجۈت سۇرۇلىدۇ. نان تونۇرغا گەزنە بىلەن يېقىلىدۇ.

بۇ خىل نانىنى يېگۈچىلەر ئۇتتۇرلۇق ئەكىرىپ يەيدۇ، ئۇزۇن ساقلاشقا بولمايدۇ. بۇ نانىنى ئىسسىق ۋاقتىدا يېسە ناھايىتى مەززىلىك، تەملىك بولىدۇ.

(3) گىرده — ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان نان تۇرلىرىنىڭ بىرى. ئۇزاق سەپەرگە چىققۇچىلار بۇ نانىدىن ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ نانىنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق: ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ، چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىرغا ئۇزۇنراق ئىشلەپ باستۇرۇپ قويۇلىدۇ. خېمىر كۆپكەندىن كېيىن، زوۋۇلا ئۇزۇلۇپ تاۋلىنىدۇ. نانىنىڭ گىرۋىكىنى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىنى ئويمان قىلىپ ياساپ، پەشخۇنغا ئوخشىتىپ تىزىپ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ، كۈنجۈت سېپىپ، ئىككى نانىنىڭ يۇزىنى بىر قىلىپ جۈپلەپ، داستىخان بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ئوتىنى كۆمۈپ، داپخۇننى ئېتىپ تونۇرغا تۇز سېپىپ، تونۇرنىڭ هاۋاسى پەس تەڭشىلىدۇ. نانىنى يېقىپ بولۇپ، يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ، يېرىم ساەتچە خۇيلىنىدۇ. نان قولغا چاپلاشمىسا، خۇي يېگەن بولىدۇ. خۇي يەتكەندە تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ نان يۈزىگە بوش سۇ چېچىپ داپخۇنىنى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى يەرلىرىدە جىگدىنى سۇغا چىلاپ، شەربەت چىقىرىپ گىرده يۈزىگە سۇركەيدۇ، بۇ خىل نان «شەربەت نان» دەپ ئاتىلىدۇ.

(4) گۆشگىرده — بۇ خىل گىرده ئۇيغۇر خەلقى سۆيۈپ يەيدىغان نان تۇرلىرىنىڭ بىرى. گۆشگىرده مۇنداق تەييارلىنىدۇ: بۇنىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ. لېكىن، خېمىرى چىڭ هەم تۇزلۇقراق يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ياخشى ئىشلىنىدۇ. زوۋۇلاپ ئۇزۇپ، تاۋلاپ بىرئاز تىندۇرۇلىدۇ، ئاندىن جىلىت ئېچىلىدۇ، قوي ياكى كالىنىڭ لوق گۆشى نېپىز، قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ يېدۇرۇلىدۇ، ئاندىن نېپىز توغرالغان باشپىياز، قارىمۇچ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، يەنە قۇيرۇق ياغىدىن ئازراق

ئېلى ئىسمايىل سىزغان

توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. جەلىتقا قىيما سېلىپ بولاق مانتا تۇگكەندەك تۇگۇپ، ئۇستىگە سۇ ئۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. قەزىتىلغان تونۇرنىڭ چوغلىرىنى تونۇرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىپ داپخۇننى ئېتىپ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۈيى ئۇرۇپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن يېقىلىدۇ. يېقىلىپ بولغان ناننىڭ يۈزىگە يەنە سۇ ئۇرۇلۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى ھەم يېپىلىدۇ. گۆشگىردە خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزى ۋە داپخۇن ئېچىۋېتىلىپ، ئوتنى يەلپۇپ يېلىنجىتىدۇ. گۆشگىردىنىڭ يۈزى قولغا چاپلاشمايدىغان دەرىجىدە قېتىشقاندا خۇي يېگەن بولىدۇ ۋە تونۇردىن قومۇرۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ.

(5) گۆشنان ــ گۆشنى ئۇششاق توغراپ، ئۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان باشپىياز، سوققان زىرە، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۇرغاندىن كېيىن، زوۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ، زوۋۇلىنىڭ گىرۋىكىنى نېپىز، ئوتتۇرىسىنى بىرئاز قېلىن قىلىپ، بىر چوڭ، بىر كىچىك جىلىت تەييارلىنىدۇ. چوڭ جىلىتقا قىيما تەكشى يېيىتىلىدۇ. ئۇستىگە كىچىك جىلىت يېپىلىپ، چوڭ جىلىتنىڭ گىرۋىكىنى ئارقىغا يانداپ، پۇرۇپ نان تەييارلىنىدۇ، ئاندىن تاۋا ياكى قازانغا ياغ قويۇلۇپ، نان ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندا، ھەربىر گۆشنان پىچاق بىلەن پارچە ـ پارچە قىلىپ كېسىلىپ، لېگەنگە ئېلىنىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل نان شورپىلىق، تەملىك، يۇمشاق بولۇپ، تولىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ.

(6) ھەمەك نان ــ بۇ نان ئۇيغۇرلار ئاسسىدا «چوڭ نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى نانلىرىدىن بىرى. بۇ نان كۆپىنچە ھېيتلاردا، تويلاردا داستىخانغا دەستىلەپ قويۇلۇپ، ئۇستىگە ئۇششاق ياغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ، ئۆزى قاتتىق بولىدۇ، لېكىن چايغا سالسا تېز ئېرىيدۇ، يېيىشلىك بولىدۇ.

ھەمەك نان مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ناننىڭ خېمىرى چىڭراق يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىرنىڭ ياشىنى ئىشلىنىدۇ، زوۋۇلا قىلىپ، تاۋلاپ چوڭراق ئەلگەكچىلىك راسلىنىدۇ، قىزىتىلغان تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن، ناننى گەزنىگە تەكشى قويۇپ يېقىپ، سىڭدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ، كۆچانىڭ «بىچاق نېنى»مۇ ھەمەك ناننىڭ چوڭايتىلغان شەكلى بولۇپ، ئۇ تېخىمۇ مەززىلىك.

(7) توقاچ ــ توقاچ ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئالاھىدە تۈرى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم، 464 ـ بەت)تە «توقاچ» دېگەن سۆزنى، بۇ سۆز «توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «توق» سۆزىدىن ياسالغان. «چۇنكى، توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» دەپ چۈشەندۈرگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئائىلىلىرىدە ئۆزلىرى يېيىش ۋە مېھمانلارغا قويۇش ئۈچۈن، سەپەرگە چىققۇچىلارغا يوللۇق تۇتۇش ئۈچۈن ياكى يىراقتىكى يېقىن ئادەملىرىگە خالتا قىلىپ ئەۋەتىش ئۈچۈن توقاچ يېقىلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن، زوۋۇلا قىلىنىپ پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك چوڭلۇقتا (ئۇنىڭدىن كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ) توقاچ راسلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ چېكىپ، يۇزىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ. تونۇرنى قىزىتىش، نانىنى

يېقىش ۋە پىشۇرۇش جەريانى، ئۇسۇلى گىردە ناننىڭكىدەك بولىدۇ. توقاچ پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن قومۇرۇپ، قىزىق ۋاقتىدىلا ئېرىمەگەن قوي يېغى سۈرۈلۈپ پارقىرىتىلىدۇ. تۇقاچنىڭ خېمىرى سۇت، تۇخۇم، قوي يېغى ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇلسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ، بۇ خىل توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى، قېتىپ كەتسە چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ. ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ، ئوڭاي كۆكىرىپ كەتمەيدۇ.

(8) جۆۋەندە — بۇ نان بەزى يەرلەردە «قوشۇقلۇق نان» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ: مەلۇم نىسبەتتە ئاق ئۇن بىلەن قوناق ئۇنى (مەيلى ئارپا ئۇنى، مەيلى ئاق قوناق ئۇنى ياكى كۆممىقوناق ئۇنى)نى ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن زوۋۇلا قىلىپ تاۋلاپ، ئېچىپ، يۈزىگە ئۇششاق توغرالغان باشپىياز سۈركىلىدۇ. قىزىتقان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ، داپخۇننى ئېتىپ، تونۇرنى دۇملەپ سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ.

(9) زاغرا — خاس قوناق ئۇنى بىلەن قىلىنغان نان «زاغرا» دەپ ئاتىلىدۇ. زاغرا ئۇچۇن كۆممىقوناق ياكى ئاق قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ. ئۇن قىزىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر سەل سوۋۇغاندا، ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بىرەر سائەت بولدۇرۇلىدۇ، ئاندىن زوۋۇلا قىلىنىپ ئاق ئۇنغا دومىلىتىپ، گىرۋىكى نېپىز، ئوتتۇرىسى قېلىن قىلىپ نان راسلىنىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىپ جۆۋەندە نانغا ئوخشاش قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. زاغرا تونۇردا ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ. زاغرىنىڭ خېمىرىنى

مۇساجان ۋاھاپ سىزغان

يۇغۇرغاندا ئۇششاق توغرالغان باشپىياز، مانتا كاۋىسى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلسا زاغرا تېخىمۇ يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ.

(10) قاتلىما ــ قاتلىما ئۈيغۇر نانلىرىدىن ئالاھىدە بولغان بىر تۈر. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 تۇم، 672 ـ بەت)دا، «قاغۇرغان» دېگەن سۆزنى: «ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ قاتلىمانىڭ ئۈيغۇر نانلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

قاتلىما مۇنداق تەييارلىنىدۇ: خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، تىندۈرۇلغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن يۇققا يېيىلىدۇ، ئاندىن يېيىلغان خېمىرغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ماي ياكى ئەبجەش ماي سۈرتۈلىدۇ، ئاندىن خېمىر تۈرۈلۈپ تۈرمە قىلىنىدۇ. تۈرمىنى تولغاپ، زوۋۇلا ئۇزۇلىدۇ، ھەربىر زوۋۇلا پۈزا بىلەن ئېچىلىپ نان ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاندىن قىزىق تونۇرغا يېقىلىدۇ ياكى دۇخوپكىدا پىشۇرۇلىدۇ. كۆپىنچە ئائىلىلەردە قاتلىما قازاندا ياكى تاۋىدا ياغدا ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ. تونۇر قاتلىمىسى يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ.

قاتلىمىنىڭ يەنە «گۆش قاتلىمىسى» دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىمۇ بار. بۇنىڭ خېمىرى يۇقىرىقى قاتلىمىنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ. خېمىر ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك چوڭ ھەم نېپىز يېيىلىدۇ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆش، نېپىز چانالغان باشپىياز، قارىمۇچ ۋە تۇزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قىيما سېلىپ تۈرمە تۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭدىن زوۋۇلا ئۇزۇلۇپ، زوۋۇلا پۈزا بىلەن ئېچىلىپ نان تەييارلىنىدۇ. بۇ خىل قاتلىمىنى تونۇرغا يېقىپ پىشۇرسىمۇ، قازاندا ياكى تاۋىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ.

قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى: خېمىرى قاتمۇقات بولىدۇ، يۇمشاق، يېيىشلىك، سىڭىشلىك بولىدۇ. (ر)

سامسا

سامسا ــ ئۈيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئۇششاق توغرىلىپ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق توغرالغان قۇيرۇق ياغ، توغرالغان باشپىياز، سوقۇلغان زىرە، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ. تۇزسىزراق پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ، ياخشى ئىشلەپ تىندۈرۈلىدۇ. ئاندىن زوۋۇلا ئۇزۇپ، پۈزا بىلەن جىلىت ئېچىپ، جىلىتقا قىيما سېلىپ ئۇزۇنچاق تۆت بۇرجەك قىلىپ سامسا تۇگۈلىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرنىڭ داپىخۇنىنى ئېتىپ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۈيى سېپىپ، ئوتىنى ئوتتۇرىغا يىغىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. تۇگۈلگەن سامسىنىڭ يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ، سامسىنىڭ تۇگۈلگەن تەرىپىنى تونۇرغا يېقىپ، ئۇستىگە ئازراق سۇ ئۇ-

رۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ، ئون مىنۇتقا قەدەر خۇيلىنىدۇ. خۇي يېگەندىن كېيىن تو- نۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋېتىپ، سامسىنىڭ يۈزى قىزارغان چاغقا قەدەر پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن مەخسۇس چۆمۈچ بىلەن ئاۋايلاپ قومۇرۇلىدۇ. بۇنداق سامسا ناھايىتى مەززىلىك ۋە تەملىك بولىدۇ. چىشلىگەن ھامان شۇرربدە مېيى ئې- قىپ تۇرىدۇ. (ر)

پەرمۇدە

پەرمۇدە — ئۇيغۇرلارنىڭ سامسىغا ئوخ- شاش ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. پەرمۇدە مۇنداق تەييارلىنىدۇ: سېمىز لوق گۆش قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ، ئۇنىڭغا بىر دانە تۇخۇم چېقىلىپ، سوققان قارىمۇچ، تۇز سېلىپ ئازراق سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، كېيىن چانالغان باشپىيازنى قوشۇپ قىيما تەييار- لىنىدۇ، ئۇنغا بىر دانە تۇخۇم چېقىپ خېمىر- تۇرۇچ، تۇز سېلىپ، خېمىر ئوبدان ئىشلىنى- دۇ. خېمىر چالا بولغاندا زوۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ، پۇزىدا كەڭلىكى ئالتەقاندەك چوڭلۇقتا نېپىز جىلىت ئېچىلىدۇ. جىلىتنى سول قولغا قويۇپ ئىچىگە قىيما سېلىپ جۇۋاۋا شەكلىدە تۇ- گۇلىدۇ، ئاندىن ئوڭ قولىنىڭ چوڭ بارمىقى بىلەن خېمىرنىڭ تۇگۇلگەن تەرىپىدىن بې- سىپ پەرمۇدە سقىلىدۇ، ئۇچ قولنىڭ ئارد- لىقىدىن خۇددى تۆگىنىڭ لوكىسىدەك خېمىر ئۇسۇپ چىقىدۇ. قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تونۇرغا يېقىپ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ، 10 ـ 20 مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلىنىدۇ. خېمىرنىڭ يۈزى قۇرۇغاندا داپخۇننى ئېچىپ، ئون نەچچە مىنۇت قاقلاپ سېرىق رەڭگە كىر- گەندە، يۈزىگە قۇيرۇق ياغ سۈركەپ تونۇردىن سويۇۋېلىنىدۇ. بۇ خىل پەرمۇدىنىڭ رەڭگى سېرىق، پارقىراق، چۈرۈك ھەم تەملىك بولـ- دۇ، پەرمۇدىنى توك دۇخوپكىسىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ. (ر)

پولۇ

پولۇ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن بۇ تاماق ئېتىلىدۇ، شۇنداقلا تۇي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم قاتارلىق مەرىكىلەردە مېھمانلار مۇشۇ تاماق بىلەن ئۇزىتىلىدۇ. ئۇيـ- غۇرلار بۇ تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ ئې- تىپ يەيدۇ.

قەدىمكى زامان جەڭ يۇرۇشلىرىدە،

كارۋانلار ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا ئوخشاشلا پولۇ ئېتىپ يەيتتى. ئۇلار ياغ، گۆرۈچ ۋە قەلەمچە قىلىپ توغراپ قۇرۇتقان سەۋزە ئېلىۋالاتتى، سەۋزىنى ئىسسىق سۇغا چىلىسا يۇمشاپ ئەسلىگە كېلەتتى. پولۇغا گۆش بولسا باساتتى، بولمىسا باسمايتتى. بۇ تاماقنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى، شېپالىق رولىمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇ تاماق لېگەنگە ئۈسۈلۇپ قول بىلەن يېيىلىدۇ، پولۇ يېگەندە قېتىق، تۇرۇپ، پەمىدۇر ۋە لازا بىلەن قىلىنغان سوغۇق سەي بولسا تاماق تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ، پولۇ قانچە مايلىق ئېتىلسىمۇ كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ.

پولۇنىڭ خۇرۇچى ياغ، گۆش، گۆرۈچ، باشپىياز، تۇزدىن ئىبارەت. بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ: سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ باشپىياز توغرىلىدۇ، پولۇغا بېسىلىدىغان گۆش پارچىلىنىدۇ، گۆرۈچ ئىككى - ئۈچ قېتىم يۇيۇلۇپ، ئىلمان سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇلۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن، تۇز سۇيى بىلەن داغلىنىدۇ، ئاندىن قازانغا گۆش، باشپىياز سېلىنىپ قورۇلىدۇ، ئاندىن قەلەمچە قىلىنغان سەۋزە قورۇلىدۇ. سەۋزە قورۇلغاندىن كېيىن مەلۇم نىسبەتتە سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ.

ئاندىن گۆش سۇزۇپ ئېلىنىپ، سۇغا گۆرۈچ سېلىنىدۇ. پولو دۇملىنىش ئالدىدا، ئېلىپ قويۇلغان گۆش بېسىلىپ 20 ـ 25 مىنۇت ئېتىرا پىدا پولو ئاستا ئوتتا دۇملەنسە پىشىدۇ.

پولۇغا ئادەتتە قوي گۆشى، كالا گۆشى، سۇرلەنگەن گۆش، توخۇ گۆشى، غاز گۆشى، قېزا قاتارلىقلار بېسىلىدۇ. بەزى يەرلەردە بولسا بېھى، قوغۇن قېقى، قۇرۇق كىشمىش ئۇزۇملەرمۇ بېسىلىدۇ.

پولۇ ئۇچۇن كۆپىنچە ئەبجەش ياغ ئىشلىتىلىدۇ، تەملىك بولىدۇ، دەپ خاس قوي يېغى ئىشلىتىلمەيدۇ.

پولۇنىڭ «بەتتە» دەپ ئاتىلىدىغان تۇرى بار. بۇنىڭ پولۇغا ئوخشاشمايدىغان يېرى، ئۇنىڭغا گۆش بېسىلمايدۇ، گۆش ئورنىغا قورۇلغان سەي سېلىنىپ يېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئۆرۈك غورا بولغاندا، قورۇماچى بولغان سەيگە غورا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ خىل سەي ئاچچىق - چۇچۇك بولىدۇ. بۇ خىل سەي ئارىلاشتۇرغان پولۇ ناھايىتى يېيىشلىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ.

پولۇنىڭ يەنە «سىڭدۇرمە» دەپ ئاتىلىدىغان تۇرىمۇ بار. «سىڭدۇرمە» دېگەنلىك، ئاددىي پولۇ دېگەنلىك. بۇنىڭغا كېتىدىغان خۇرۇچ ۋە ياسالمىش ئۇسۇلى پولۇنىڭ باشقا تۇرلىرىگە ئوخشاش. ئوخشاشمايدىغان يېرى، بىرى، سىڭدۇرمە باشقا پولۇ تۇرلىرىگە قارىغاندا ياغسىز بولىدۇ. يەنە بىرى، بۇنىڭ ئۇستىگە گۆش بېسىلمايدۇ، گۆش قاق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ، قورۇلغاندىن كېيىن سۇدىن ئېلىپ تاشلانماي، گۆرۈچ بىلەن بىللە دۇملىنىدۇ. (ر)

كاۋاپ

ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ (ئوۋچىلىق دەۋرىدىن تارتىپ) ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى ئۈچۈن، كاۋاپ خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان. كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي دەرىجىلىك تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى. ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كاۋاپنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيىپ باردى. ھازىر ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ 10 ـ 20 تۈرى بار. بۇلار ئۇستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز:

(1) زىخ كاۋاپ ــ بۇ كاۋاپنىڭ ئەڭ بالىدۇرقى تۈرى. بۇنىڭغا يېڭى گۆش ئىشلىتىلىدۇ. گۆش ھەم قۇيرۇق ياغ باش بارماق چوڭلۇقىدا ياپىلاق توغرىلىدۇ. ئۇنىڭغا تۇخۇم، يۇمشاق چانالغان باشپىياز، بىرئاز ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ بىرەر سائەتچە دۇملەپ قويۇلىدۇ، ئاندىن گۆش ھەم ياغ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر ياكى ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ، چوغ بولغاندا زىخنى كاۋاپدانغا تىزىپ ئۈۋاق لازا، زىرە، تۇز سېپىپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ يۇمشاق بولىدۇ ھەم «قۇۋۋەت دورىسى» سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ.

(2) قېرىن كاۋىپى ــ بۇ خىل كاۋاپ ئۇيغۇرلاردا چارۋىچىلىق ھاياتىغا كۆچكەندىن كېيىن پەيدا بولغان. ئالدى بىلەن پاكىز قۇم ئۇستىگە سۆكسۆك، توغراق ئوتۇنى قالىنىپ قۇم قىزدۇرۇلىدۇ. قۇم قىزىغاندىن كېيىن، قۇمنىڭ ئارىسىغا تەييارلانغان قېرىن كۆمۈلىدۇ.

قېرىن مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قوي (قوزا ياكى ئوغلاق) ئۆلتۈرۈلۈپ، گۆش سۆڭەكتىن ئاجرىتىلىدۇ. گۆش پارچىلىنىپ، ئۇنىڭغا تۇز، سامساق، باشپىياز، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ قېرىنى پاكىز يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن، تەييارلانغان گۆش قېرىنغا تىقىلىپ، قېرىننىڭ ئېچىلغان يېرى تىكىلىدۇ. ئاندىن قۇم ئۇستىدىكى چوغ قايرىۋېتىلىپ قۇم ئېچىلىپ، قېرىن كۆمۈلىدۇ. قۇم ئۇستىگە چوغ دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ. قېرىن قۇم ئىچىدە ئىككى ـ ئۈچ سائەت تۇرغاندىن كېيىن پىشىدۇ. پىشقاندىن كېيىن قېرىننى يېرىپ، گۆش يېيىلىشكە باشلايدۇ. بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دالىدا ــ چارۋا بېقىلىۋاتقان يەردە قىلىنىدۇ.

(3) تونۇر كاۋىپى ــ بۇ خىل كاۋاپ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قوي ئۆلتۈرۈلىدۇ، تېرىسى سويۇلۇپ، باش ۋە پاچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ. قورسىقى كىچىكرەك يېرىلىپ، قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئىچى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقىلىپ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتۈلىدۇ، ئاندىن قوي بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ، تونۇر ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن، ئوتنىڭ چوغى ئېلىپ تاشلىنىدۇ، تونۇرنىڭ داپخۇنى چىڭ ئېتىلىدۇ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تىكلەپ تۇرغۇزۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھور چىقمايدىغان دەرىجىدە ھىم ئېتىلىدۇ. بىر يېرىم سائەت مىقدارى ئوتتا قاقلىنىدۇ.

گۆش قاقلىنىپ سېرىق رەڭگە كىرگەندە پىشقان بولىدۇ. گۆشنى تونۇرغا سېلىشتىن بۇرۇن تۇخۇمنىڭ سېرىقى، تۇز، سوقمان زەرچىۋە، زىرە، قارىمۇچ ۋە ئاق ئۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قوچۇپ، گۆشنىڭ يۈزىگە سۈركىلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا كاۋاپقا تەم كىرىدۇ ھەم گۆشتىكى ياغنىڭ ئېقىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ، پىشقان كاۋاپ مېھمان ئالدىغا يا پۇتۇن پېتىچە، يا پارچىلاپ تارتىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر تائىلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تونۇر كاۋىپىنىڭ قوينىڭ پەش گۆشىنى شاكىرابقا چىلاپ، قىزىق تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان تۇرمۇ بار. بۇ خىل كاۋاپمۇ ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ.

(4) قازان كاۋىپى — بۇ «قورۇما كاۋاپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ كاۋاپىدان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا قىلىپ يېيىلىدۇ. گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ، قازانغا قۇيۇلغان ياغ ئوبدان قىزىغاندا گۆشنى سېلىپ ئوبدان قورۇپ قىزارتىلىدۇ، بۇنىڭغا ئۇۋاق تۇز، ئۇۋاق قىزىل لازا، سوقۇلغان زىرە سېلىنىدۇ. گۆش قورۇلغاندا قازانغا سۇ قۇيۇلمايدۇ.

(5) قېيما كاۋاپ — قېيما كاۋاپ ئۇچۇن زىخ كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق بولمىغان گۆش ئىشلىتىلىدۇ. گۆش يۇمشاق چانىلىدۇ، ئاندىن گۆشكە تۇخۇم، تۇز، سوقمان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىدۇ. قېيما كۇمىلاچ قىلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ. كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر قالىنىدۇ. كۆمۈر كۆيۈپ چوغ بولغاندا، كاۋاپدانغا زىخ تىزىپ، ئۇستىگە يۇمشاق تۇز، ئۇۋاق لازا، زىرە سېپىلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنىڭ گۆشى يۇمشاق، يېيىشلىك بولىدۇ، ئاشقازانىنى قۇۋۇەتلەيدۇ.

(6) تاۋا كاۋىپى — بۇ خىل كاۋاپ ئۇچۇن، گۆش سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا ياپىلاق توغرىلىدۇ. چانالغان باشپىياز، سوقمان زىرە، قارىمۇچلارنى گۆشكە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ، 10 ـ 20 مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ. تاۋا ئوبدان قىزىتىلىپ، گۆشنى ئۇنغا مىلەپ تاۋىغا تىزىپ، ھەر ئىككى تەرەپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقان كاۋاپنى تاۋىدىن ئېلىپ توغراپ، ئۇستىگە سوقمان لازا، تۇز سېپىپ، تەخسىگە ياكى نان ئۇستىگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنىڭ تېشى چۈرۈك، ئىچى يۇمشاق، تەملىك، يېيىشلىك بولىدۇ.

(7) بېلىق كاۋىپى — بۇ كاۋاپ تارىم بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ، يەنى بېلىق چىقىدىغان يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تاماق تۇرلىرىدىن بىرى. شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىنى مۇشۇ كاۋاپ بىلەن مېھمان قىلىدۇ، شۇنداقلا مۇشۇ رايونلاردا بازار كۈنلىرى مەخسۇس بېلىق كاۋىپى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار ھازىرمۇ بار.

بېلىق كاۋىپى مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئالدى بىلەن بېلىقنىڭ قاسىرىقى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ، قاناتلىرى ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، يۇيۇپ تازىلىنىدۇ. تازىلانغان بېلىق بويىدىن بويغا ئىككى قىلىنىپ، تۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇلىدۇ، ئاندىن يۇلغۇندىن ياسالغان ئىككى تال ئۇزۇن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئوتۇن قالاپ چۇشۇرۇلگەن چوغقا يىراق تۇتۇپ، پات ـ پات ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ، پىشقاندا ساپسېرىق بولىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ مەززىلىك بولىدۇ، قىلتىرىقلىرىدىن تارتىپ ئۇۋۇلىپ تۇرىدۇ. ھازىر مۇشۇ خىلدا تەييارلانغان بېلىق دۇخوپكىدا پىشۇرۇلىدىغان بولدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كاۋاپلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلار يەنە جىگەر، بۆرەك، تال قاتارلىقلارنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ، كاۋاپىداندا پىشۇرۇپ يەيدىغان (خۇرۇچلىرى زىخ كاۋاپنىڭ خۇرۇچلىرىغا ئوخشاش) كاۋاپ تۈرلىرىمۇ بار. بۇ خىل كاۋاپلارمۇ ناھايىتى مەززىلىك، تەملىك بولىدۇ. لېكىن، پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا، باشقا كاۋاپ تۈرلىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەرلىرىمۇ بار. ئېيتايلى، تالنى كاۋاپ قىلغاندا، ئۇ توغرالمايدۇ، ئارىسىنى يېرىپ ئىچىگە چاۋا ياغنى تىقىپ، يارغان يەرنى يىپ بىلەن تىكىۋېتىپ پىشۇرۇلىدۇ. جىگەرنى ياپىلاق توغراپ، قانىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتمەي خامراق قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. جىگەر كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ كەتكەچكۇچىلەرگە پايدا قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قېنىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتكەندە شىپالىق رولى قالمايدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىدە ئۆردەك، غاز، توخۇ، كەكلىك، كەپتەر، بۆدۈنە، ئاق توشقان قاتارلىقلارنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئادىتىمۇ بار. (ر)

ئۆپكە ـ ھېسىپ

ئۆپكە ـ ھېسىپ ـــ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق ئۇزۇن تاريخقا ئىگە بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بىرنەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان. بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ:

(1) ئۆپكە ـــ ئالدى بىلەن قېرىندىن ئۆپكە ئاغزى (قېرىنىڭ بۆكى) كېسىۋېلىنىپ ئۆپكە كانىيىنىڭ ئۇچىغا تىكىلىدۇ، ئاندىن ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە سۇزۇك سوغۇق سۇ ماڭدۇرۇلۇپ، ئۆپكە ئاغزى بوش مۇجۇپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە تومۇرلىرىدىكى قان سۇ بىلەن ئۆپكە تۆشۈكچىلىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ، ئۆپكىنىڭ تومۇرلىرى ئېچىلىدۇ ـ دە، ئۆپكە ئاپئاق ئاقىرىدۇ. بۇ «قانسىرىتىش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە خېمىر

يۇغۇرۇلۇپ، سۇزۈك سۇغا چىلاپ مۇجۇلىدۇ، ئۇننىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ، ئاندىن ئۇن شىرنىسى داكا بىلەن ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇن سۈيىنىڭ تۇز تەمى تەڭشىلىپ ئۆپكە ئاغرىق ئارقىلىق ئۆپكىگە ماڭدۇرۇلىدۇ، ئۇن سۈيى ماڭدۇرۇلۇۋاتقاندا ياكى ئاخىردا ئۆپكىگە بىر جىڭدەك سۇ يېغى ماڭدۇرۇلىدۇ، شۇنداقلا بەرەر تۇخۇمنى چېقىپ ماڭدۇرۇۋەتسىمۇ بولىدۇ. ئاخىردا شىرنىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىر تىرىپىگە سوققان لازا، جىگەر ياكى گۆش قىيمىسى قوشۇپ، ئۇنى ئۆپكە ئاغزىغا توشقۇزۇپ ئاغزىنى بوغۇپ ئۆپكە بىلەن بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ. بۇ «خېمىرلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇيۇلۇۋاتقان ئۆپكىنىڭ بىرەر يېرى تېشىلىپ كەتسە، ئۇ يەردىن ئۇن سۈيى چىقىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇ يەرنى داغلىۋەتسە توختاپ قالىدۇ.

(2) هېسسەپ ــ قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيى تەتۈر ئۆرۈلۇپ تۇز سۈيى بىلەن پاكىز يۇيۇلىدۇ، ئاندىن جىگەر، يۈرەك، چاۋا ياغ، گۆش، ئۇششاق توغرىلىپ، ئۇنىڭغا زىرە، قارىمۇچ ۋە پاكىز يۇيۇلۇپ ئىسسىق سۇغا چىلاپ قويۇلغان گۈرۈچ سېلىنىپ، سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. ئاندىن ئۇچەينىڭ چوڭ بېشىدىن قىيما ۋارونكا بىلەن ياكى قول بىلەن ئۇچەيگە قۇيۇپ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچەينىڭ ئىككى ئۇچى باغلىنىپ ئاۋايلاپ قازانغا سېلىنىدۇ. هېسسەپنىڭ گۈرۈچى يېرىم پىشقاندا، بىرقانچە يەرگە يىڭنە سانجىپ ئۇچەيدىكى سۇ ياكى هور چىقىرىۋېتىلىدۇ. ئۇچەيگە قىيما بەك چىڭ تىقىلماسلىقى لازىم، بولمىسا پىشمايلا تۇرۇپ يېرىلىپ كېتىدۇ.

ئۆپكە ـ هېسسەپكە قوشۇپ، تىرىپى پاكىز قىرىۋېتىلگەن قېرىنمۇ بىللە پىشۇرۇلىدۇ. ھەممىسى پىشقاندىن كېيىن لېگەنگە توغرامچە قىلىپ توغرىلىپ مېھمان ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا ئۆپكە ـ هېسسەپ قۇيۇش بىر خىل ئېرەملىك هادىسە هېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۆپكىنى قانسىراتقاندا ئۇستىگە داستىخان يېپىپ قويۇلىدۇ ھەمدە ئۆپكىنى قانسىرىتىۋاتقان ياكى قۇيۇۋاتقاندا ئۆيگە بالىلارنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئادەت تۇپەيلىدىن ھەممە كىشى ئۆپكە قۇيالمايدۇ. يۇرت ـ مەھەللىلەر ئىچىدە ئۆپكە قۇيۇشنى ئۇدۇم قىلغان ئايالىلار بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدۇ. بۇنداق ئەقىدە ئېھتىمال ئۆپكە ـ هېسسەپ قۇيۇش باشقا خىلدىكى تائاملارنى تەييارلاشقا قارىغاندا مۇرەككەپ تېخنىكىلىق ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. (ر)

دۇمبىجىگەر

بۇ يېمەكلىك كۆپىنچە مال سويۇلغاندا، ياز كۈنلىرى دالىغا باراۋەتكە چىقىقاندا تەييارلىنىدىغان ئەنئەنىۋى تاماقلاردىن بىرى. دۇمبىجىگەر قوي ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ نىشانى. قوي ئۆلتۈرمەي تەييار گۆش سېتىۋېلىپ مېھمان چاقىرغاندا، مېھمانلارغا دۇمبىجىگەر تارتىش

شەرت ئەمەس.

بۇنى مۇنداق تەييارلايدۇ: ئاۋۋال قۇيرۇق ياغ پىشۇرۇلىدۇ. ئۇ پىشاي دېگەندە، قازانغا جىگەر سېلىنىپ 80 ـ 90 پىرسەنت پىشۇرۇلىدۇ. قۇيرۇق ياغ بىلەن جىگەرنى قازاندىن ئېلىپ بىرئاز سوۋۇتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى يالپاقلاپ توغراپ ئىككى پارچە جىگەر ئارىسىغا بىر پارچە قۇيرۇق ياغ قىستۇرۇپ، ئۇستىگە ئۇۋاق تۇز، قارىمۇچلار سېپىلىپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ. بۇ باشقا تاماق يېيىشتىن بۇرۇن يېيىلىدۇ. بۇ ھەرگىز كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ. دۇمبىجىگەرنى تويغۇچە يەۋېلىش شەرت ئەمەس. ئۆي ئىگىسى تەييارلانغان دۇمبىجىگەرنى لېگەنگە تەكشى تىزىپ، مېھمانلارغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بىر ـ بىر ـ دىن ئالدۇرىدۇ. مېھمانلارمۇ پەقەت بىر تال ئېلىپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن. (ر)

چەينەك شورپىسى

گۆش (مەيلى لوق گۆش ياكى سۆڭەكلىك گۆش بولسۇن) ئۇچ ـ تۆت پارچە قىلىنىپ چوڭراق چىنە چەينەككە (چەينەك بولمىغاندا ئاغزى بار كۇرۇشكا بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىپ، سوغۇق سۇ قۇيۇلۇپ، 10 ـ 15 مىنۇت قاينىتىلىدۇ، تۇز، كاۋاۋېچىن سېلىنىپ، بوش ئوتتا يېرىم سائەت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ. بۇنىڭغا سوقۇلغان قارىمۇچ، توغرالغان باشپىياز سېلىنىپ، ئوتتا يەنە بەش مىنۇتچە قويۇلۇپ، گۆشى تەخسىگە ئېلىنىپ، شورپىسى چىنىگە ئۇسۇلۇپ داستىخانغا قويۇلىدۇ. بەزىدە مېھمان ئالدىغا چەينەك بىلەن كەلتۇرۇلۇشى مۇمكىن. بۇ خىل شورپا ناھايىتى مەززىلىك، گۆش ناھايىتى يۇمشاق، تەملىك بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە مەخسۇس چايخانىلار كۆپ بولۇپ، چەينەك شورپىسى ئەنە شۇ چايخانىلارنىڭ بەزىلىرىدە قوشۇمچە تەييارلىنىدۇ. چەينەك شورپىسى پەقەت بىر كىشىگە لايىق تەييارلىنىدىغان تاماق بولۇپ، ھەربىر كىشىگە بىر چەينەك شورپا تارتىلىدۇ. چەينەك شورپىسى ئۇچۇن ئاساسەن يېڭى قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ. (ر)

لەڭمەن

لەڭمەن ــ ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان، سېغىنىپ يەيدىغان تاماقلارنىڭ بىرى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار لەڭمەننىڭ خېمىرى ئوخشىسا ئېشى ئوخشايدۇ دەپ، خېمىرغا ئالاھىدە ئىشلەيدۇ ۋە خېمىر يۇغۇرۇشنى پەسلىگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ.

خېمىر يۇغۇرۇش: قىش كۈنلىرى لەڭمەن خېمىرىنى ئىسسىق سۇدا تۇزى كەم، بوشراق

قىلىپ يۇغۇرىدۇ. ئەتىيازدا، كۈزدە ئىلمان سۇدا تۇزنى مۇڭاپىق قىلىپ ئوتتۇراھال يۇغۇرىدۇ. يازدا، سوغۇق سۇدا تۇزنى ئۆتكۈزۈپ چىڭراق يۇغۇرىدۇ، يۇغۇرغان خېمىرنى پورەك ئۆرلىگۈچە ئىشلەپ، بىرئاز تىندۇرۇپ، چوڭ ياكى كىچىك پىلتە قىلىدۇ. چوڭ پىلتە ئۇچۇن ئالمىدەك ئۇزۇپ پىلتە قىلىپ ئىككى قول ئارىلىقىغا ئېلىپ ئېشىپ، ئاشتاختا ياكى لەگەنگە ماي سۇڭاپ چۆرگىلىتىپ يۆگەپ، قاتمۇقات ماي سۇڭايدۇ. پىلتىنى ئالدىغان چاغدا، پىلتىنىڭ بىر ئۇچىنى ئوڭ قولدا تۇتۇپ تارتىپ، سول قولدا لەگەندىن ئاجرىتىپ، تارتىدۇ. قولغا ئالدىغان چاغدا، ئىككى قولغا ئالماپ ئېلىپ ،ئاندىن پەشخۇنغا قاتتىق ئۇرۇپ ئىنچىكىلىتىدۇ، ئاندىن تېز قاياڭاتقان قازانغا سېلىپ، چاپلاشماسلىقى ئۇچۇن چوكا سېلىپ ئاستىدىن كۆتۈرۈپ قويىدۇ، پىشقاندا سۇزۇپ، سوغۇق سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ.

كىچىك پىلتە قىلغاندا، چوڭ ياڭاقتەك خېمىر ئۇزۇپ، ئىككى قول ئالقىنىدا دومىلىتىپ، پىلتىنى 20 ـ 25 سانتىمېتىر ئۇزارتىپ، ياغلانغان لەگەن ياكى پەشخۇنغا قات ـ قات قىلىپ تىزىپ، ھەربىر قېتىغا ماي سۇرىدۇ، سوزۇش ۋاقتىدا، پىلتىنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئىككى قولدا تۇتۇپ، دادىل غۇلاچ كېرىپ سوزىدۇ، ئاندىن ئىككى باشنى سول قولغا ئېلىپ ئوتتۇرىنى ئوڭ قول بىلەككە ئۆتكۈزۈپ يەنە سوزىدۇ، تەكرار سوزۇپ ئىنچىكىلەشتۈرۈپ، سول قولىدىكى پوملاشقان خېمىرنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ، قازانغا سالىدۇ، پىشۇرۇپ ئېلىپ، سوغۇق سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ.

لەڭمەنىڭ سەي خۇرۇچى ئاساسلىقى، گۆش، ياغ، سامساق، باشپىياز، سۇڭپىياز، لازا، شوخلا، جاڭدۇ، يېسۈلەك، ياڭيۇ، كاۋا-ۋېچىن، قارىمۇچ، تۇز، سوققان لازا، ئاچچىق-سۇدىن ئىبارەت. ئەمما، قايسى خۇرۇچ بىلەن سەي قورۇش ئۇستامنىڭ شەرت ـ شارائىتى ۋە ئىختىيارىدا بولىدۇ.

ئادەتتە گۆشنى سوقا چىلانىدەك توغراپ، قازاننى قىزىتىپ ياغ قۇيۇپ، ياغ ئوبدان چۇ-چۇگەندە، گۆشنى سېلىپ سارغايغۇچە قورۇپ تۇز سېلىپ، ئۇستىگە نېپىز توغرالغان باش-پىياز ياكى سۇڭپىياز، سامساق، كاۋاۋېچىن سېلىپ قورۇپ، شوخلا ۋە باشقا ئىختىيار قىلغان سەينى سېلىپ قورۇپ، پىشقاندا ئۇستىگە قارىمۇچ سېپىدۇ.

داستىخانغا سامساق ئارىلاشتۇرۇلغان ياغ لازا، ئاچچىقسۇ ئايرىم كەلتۇرۇلىدۇ، خالىغانلار سېلىپ يەيدۇ، ئاشتىن كېيىن بىرئاز ئاش سۇيى ئىچىش قەدىمىي ئادەت.

كەسكەن لەڭمەن: خېمىرنى چىڭ يۇغۇرۇپ يېيىپ، چوكا كەڭلىكىدە كېسىپ پىشۇرىدۇ. كۆپرەك كىشىلەر تاماقنى قىزىق ياكى سۇغا سالماي يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ خىل ئاشنىڭ سېيى سۇلۇق قورۇلۇپ، سەيلەر ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ.

ياغ لازا ھەممىگە ئورتاق، لېكىن ئۇيغۇرلار ياغ لازىغا سامساق سالىدۇ، سەۋەب، لازا يەللىك، سامساق يەل يېگۈچى، ئىككىسى ئارىلاشقاندا، تەم تەڭشىلىش بىلەن تاماققا لەززەت كىرگۈزىدۇ. (ش)

مانتا

مانتا — ئۇيغۇرلار سۆيۈپ يەيدىغان ئەنئە-نىۋى تاماق تۈرلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلاردا مانتىنىڭ بولاق مانتا، پېتىرمانتا، ئاشمانتا، كاۋا مانتا، شېكەر مانتا دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار.

(1) بولاق مانتا — ئۇنغا خېمىرتۈرۈچ سېلىپ تۇزنى كەم قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئىسسىق جايغا قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ. گۆش قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ (گۆش بولمىغاندا جىگىردەك توغرالسىمۇ بولىدۇ). يەنە يېسۈدىلەك، كۆدە، كاللەكىبەسەي، ماش ئۇندۇرمىسى قاتارلىق كۆكتاتلاردىن بىرنى ياكى ئىككى تۈرنى، شۇنداقلا باشپىيازنى يۇيۇپ، توغراپ، گۆشكە ئارىلاشتۇرۇپ، بىرئاز سۇ يېگۈزۈپ، يەنە بىرئاز ياغ مىجىپ، ئاندىن سوققان كاۋا-ۋېچىن، زىرە ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ، بولاق مانتىنىڭ قىيمىسى كۆپرەك گۆش بىلەن باشپىيازدىن تەييارلىنىدۇ. ئاخىرىدا بولدۇرۇلغان خېمىرغا ئازراق شۇلتا ياكى سودا ئارىلاشتۇرۇپ چەيلەپ، ئاندىن زوۋۇلا ئۇزۇپ مانتا تۇگۈلىدۇ. مانتا قاسقان ياكى جىمبىلدە پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل مانتا ياغ لازا، ئاچچىق-سۇغا مىلەپ يېيىلىدۇ. بولاق مانتا ناھايىتى يۇمشاق ۋە يېيىشلىك بولىدۇ.

(2) پېتىر مانتا — قوينىڭ سېمىز لوق گۆشى قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ (ئەگەر گۆش ئورۇق بولسا، بىرئاز قۇيرۇق ماي ئارىلاشتۇرۇلىدۇ). بۇنىڭغا بىرئاز سۇ قۇيۇپ، سۇ يېدۇرۇلىدۇ، ئاندىن شىلىنىپ چانالغان باشپىياز، تۇز ۋە سوقۇلغان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. چىڭ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن زوۋۇلا ئۇزۇلىدۇ. زوۋۇلىنى پۇزا بىلەن چېتى نېپىز، ئوتتۇرىسى قېلىنراق جىلىت ئېچىپ قىيما سېلىپ تۇگۇلىدۇ. قاسقان ياكى جىمبىلنى ياغلاپ مانتىنى قاسقانغا تىزىپ، قاسقانىنى ھىم يېپىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ مانتا 15 مىنۇتتىلا پىشىدۇ. مانتا پىشقاندا تاۋاققا ياكى قاسقانغا سېلىنىپ ئاق نان ئۇستىگە ئېلىنىپ، ئۇستىگە بىرئاز سوققان قارىمۇچ سېپىلىدۇ. بۇ خىل مانتا ناھايىتى شورپىلىق، قۇۋۇەتلىك بولۇپ، بەدەنگە قۇۋۇەت بېرىدۇ.

پېتىر مانتا ئۇيغۇر ئاشپۇزۇللىرىنىڭ ئاساسلىق تاماق تۈرلىرىدىن بىرى.

(3) ئاشمانتا (ئاشمانتا دېگەنلىك، ئۇسىتىگە پېتىرمانتا بېسىلغان پولۇ دېگەنلىك) — ئالدى بىلەن پېتىر مانتا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭ ئېتىلىشى ئادەتتىكى پېتىر مانتىنىڭ ئېتى-

لىشىگە ئوخشاش بولىدۇ. لېكىن، بۇ خىل ماد-
تىنىڭ زوۋۇلىسى كىچىكرەك ئۇزۇلۇپ، كىچ-
كىرەك توگۈلىدۇ. پولۇنىڭ ئېتىلىشىمۇ ئات-
دەتتىكى پولۇنىڭ ئېتىلىشىگە ئوخشاش بولىد-
ۇ. پولۇنى دۇملەش ۋاقتىدا، توگۈلگەن پېتىر
مانتىنى گۇرۇچ ئۇستىگە تىزىپ يېرىم سائەت-
چە دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. مانتىنىڭ پىشىپ ئۆ-
تۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دىققەت قىلىنىدۇ.

(4) كاۋا مانتىسى ــ بۇ تاماق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى بو-
لۇپ، مۇنداق ئېتىلىدۇ: مانتا كاۋىسىنىڭ پوستى ئاقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈرۈق ۋە لەشلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ، كېيىن قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ، يەنە قوي يېغى ۋە باشپىياز توغرد-
لىپ، ئۇنىڭغا سوققان زىرە، تۇز ۋە داغلانغان ياغ قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. ئاق ئۇندا چىڭ قىلىپ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇ-
لىدۇ، زوۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ قول بىلەن بېسىپ ياپىلاق قىلىنىدۇ، پۇزا بىلەن ئوتتۇرىسىنى قېلىنراق، چەتلىرىنى نېپىزرەك قىلىپ جد-
لىت ئېچىپ قىيما سېلىپ توگۈلىدۇ. قاسقاندا 20 مىنۇتقا قەدەر تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. مۇ-
شۇ خىلدا پىشۇرۇلغان مانتىنىڭ كاۋىسى تد-
رىك، تەمى ئۆزگىچە بولىدۇ. كاۋا مانتىسى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي تاماق تۇر-
لىرىدىن بىرى.

(5) شېكەر مانتىسى ــ ياڭاق مېغىزى پوستىدىن ئاجرىتىلىپ قوناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ. ئۇنىڭغا توغرالغان قۇيرۇق ياغ، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ.

خېمىرنى يۇغۇرۇش، بولدۇرۇش، جىلىت ئېچىش بولاق مانتىنىڭكىدەك بولىدۇ. جىلىتقا قىيمىدىن سېلىپ، سوقمچاق ياكى ئۇچ بۇر-
جەك قىلىپ توگۈپ قاسقانغا سېلىپ تېز ئوتتا 20 مىنۇت دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. (ر)

شويلا

شويلا ــ يۇمشاق، يېيىشلىق ھەم سد-
ىشلىق تاماقلاردىن بىرى بولۇپ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ياڭاق چوڭلۇقىدا، سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ. گۇرۇچ ئىسسىق سۇدا ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ داغلاپ، گۆش قىزارغۇچە قورۇ-
لىدۇ. كېيىن باشپىياز سېلىنىپ سارغايغۇچە قورۇلغاندىن كېيىن پەمدۇر ۋە سەۋزە سېلىپ قورۇپ، سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. زىرە سېلىپ تەمى تەڭشەلگەندىن كېيىن، سۇغا گۇرۇچ سېـ
لىنىپ، قازاننىڭ تېگى تۇتۇۋالماسلىق ئۈچۈن پات ـ پات ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئاشنىڭ سۇيى تۇ-
گەپ گۇرۇچ قويۇلغاندا، ئاندىن لېگەنگە ئۇسۇ-
لۇپ، ئۇستىگە قارىمۇچ سېپىلىپ، داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ. بۇ تاماق قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ.

بەزىدە سەۋزىنى ياغ بىلەن قورۇماي ئېـ
تىدىغان شويلىمۇ بار. بۇ «خام شويلا» دەپ ئا-
تىلىدۇ. خام شويلا كۆپىنچە بىتاب كىشىلەر ئۇ-
چۇن تەييارلانغاچقا، ئادەتتە «كېسەل تامىقى»مۇ دېيىلىدۇ. (ر)

شوۋىگۇرۇچ

شوۋىگۇرۇچ كۆپىنچە زۇكامداپ قالغان كىشىلەر ئۈچۈن قىلىنىدۇ. بۇ تاماق ئىسسىق ئېشىپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئىسسىقىنى چۈشۈرۈپ مىجەزىنى تەڭشەيدۇ.

بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئالدى بىلەن گۈرۈچ ئىسسىق سۇدا ئۈچ - تۆت قېتىم يۇيۇلۇپ، قازانغا سېلىنىدۇ ۋە قاينىتىلىپ يېرىم پىشقاندا قازانغا ئالدىن توغراپ تەييارلاپ قويۇلغان قۇيرۇق يېغى بىلەن تۇرۇپ سېلىنىدۇ، ئاندىن يۇيۇپ تازىلانغان قارىمۇرۇك، توغرالغان پەمىدۇر، تۇز سېلىنىپ تەمى تەڭشىلىدۇ. ئاش پىشقاندا ئاش سۇيىگە يۇمغاقسۇت سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ قاچىلارغا ئۈسۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. لازىم تېپىلغاندا ئاش سۇيىگە قارىمۇچ سېلىنىدۇ. بۇ تاماق ئادەمنى تەرلىتىپ، بەدەننى يەڭگىل قىلىدۇ.

شوۋىگۇرۇچنىڭ يەنە «ماشخوردا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۇرىمۇ بار. «ماشخوردا»نىڭ شوۋىگۇرۇچتىن پەرقى پەقەت ئۇنىڭ خۇرۇچىغا ماش (كۆك پۇرچاق) ئارىلاشتۇرۇلىدىغانلىقىدا. (ر)

ئۇگرە

ئۇگرە ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق تۈرلىرىدىن بىرى. بۇنى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم، 171 - بەت)دا، «ئۇگرە» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. ئۇ: «سۇيۇقئاش-نىڭ بىر تۈرى، ئۇ چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ» دەيدۇ.

بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئاق ئۇنغا ئىككى، ئۈچ تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ، خېمىر چىقىڭ يۇغۇرۇلىدۇ، ئاندىن خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ، ئاندىن بىرئاز شامالدىتىپ ئىنچىكە ئۇگرە كېسىلىدۇ. قازانغا سۆڭەكلىك گۆش سېلىنىپ قاينىتىلىپ شورپا تەييارلىنىدۇ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆشكە چانالغان باشپىياز، تۇز، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قازاندىكى شورپىغا تاشلىنىدۇ. بۇلار پىشاي دېگەندە ئۇششاق توغرالغان پەمىدۇر، چامغۇر (تۇرۇپ بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىدۇ. بەش - ئون مىنۇتتىن كېيىن قازانغا ئۇگرە سېلىنىدۇ. ئاش پىشىپ قاچىغا ئۇسۇشتىن بۇرۇن قازانغا يۇمغاقسۇت ياكى پىننە سېلىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇگرىگە ئاچچىقسۇ ياكى لازا قۇيۇلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئازراق قارىمۇچ سېپىپ ئىچسە كۈپايە قىلىدۇ.

ئۇگرە شورپىلىق، تەملىك، پۇراقلىق بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە سىڭىشلىق بولىدۇ. بۇ خىل تاماق مېھمانلار ئۈچۈنمۇ تەييارلىنىدۇ. (ر)

چۆچۈرە

چۆچۈرە — ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل تاماق-لىرىدىن بىرى. بۇ تاماقنى ئائىلىلەردە ئادەتتە قىلىپ يېيىشتىن تاشقىرى، يەنە ئەزىز مېھ-مانلار بۇ تاماق بىلەن كۈتۈلىدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق: سېمىز قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ، بۇنىڭغا باشپىياز چانىلىپ ئا-رىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن تۇز، قارىمۇچ ئارىلاش-تۇرۇلۇپ قېيما قىلىنىدۇ. ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ (خېمىرنىڭ ئېزىلىپ كەت-مەسلىكى ئۈچۈن خېمىرغا بىرەر تۇخۇم ئا-رىلاشتۇرۇۋەتسە تېخىمۇ ياخشى) ئۇزۇنىڭ خېمىرىدەك يېيىلىدۇ، ئاندىن بۇنىڭدىن تۆت بۇرجەك جىلىت تەييارلىنىدۇ. جىلىتقا تەي-يارلانغان قېيما سېلىنىپ گۈلە قاق چۆگىلەپ قىدا تۇگۈلىدۇ. بۇ تاماقنىڭ سۇيى مۇنداق تەي-يارلىنىدۇ: داغ سۇغا سۆڭەك تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ ياكى ئازراق چۆچۈرە قېيمىسى تاش-لىنىپ، شورپا قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان تۇرۇپ ياكى چامغۇر تاشلىنىدۇ. سۇ-يى تازا پىشقاندا چۆچۈرە سېلىنىدۇ. ئاشنى قاچىغا ئۇسۇش ۋاقتىدا قازانغا ئازراق (مەيلى ھۆل ياكى قۇرۇتۇلغان بولسۇن) ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت)، رەيھان ياكى پىننە سېلىنىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ ئۇسۇلىدۇ. چۆچۈرە تەملىك، لەززەتلىك ھەم قۇۋۇەتلىك بولىدۇ. (ر)

كۆك چۆچۈرىسى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر يىلى ئەتىيازدا، يېڭى ئۇنۇپ چىققان بېدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان. بۇ تاماقنى ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: بېدە پاكىز تازىلىنىپ چانىلىدۇ، سىقىپ سۇيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كۆيدۇرۇلگەن قوي مېيى ئا-رىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىپ، چۆچۈرە تۇگۇپ سۇدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلار، ئارقا-ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ، سالامەتلىكىگە پايدا قىلىدۇ، دېمىسىمۇ بېدىنىڭ شىپالىق رولى بار. مۇشۇنداق كۇنلەردە يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بېدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ، شۇنداقلا شۇ كۇنلەردە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇ-چىلارمۇ بولىدۇ. بېدە ئەمدى بىخ سۇرۇشكە باشلىغاندا، ئۇنى تېرىپ تۇغقانلىرىغا، يېقىن دوست - بۇرادەرلىرىگە ياكى قولۇم - قوشنا-لىرىغا «يېڭىلىق تۇتۇش» ئادىتى يېزا - قىشلاقلاردا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. «يېڭى-لىق تۇتۇلغان» كۈك بەدىلىگە «يېڭىلىق»نى قوبۇل قىلغۇچى «يېڭىلىق»نى تۇتقان كىشىگە ئەھۋالغا يارىشا سوۋغات بېرىدۇ. (ر)

جۇۋاۋا

جۇۋاۋا — بەزى يەرلەردە «بەنشە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇنداق ئېتىلىدۇ: بوشراق پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، زوۋۇلا ئۇزۇلۇپ، تاۋلىنىپ، قۇرۇق ئۇن سېپىپ، ئۇستىنى نەم لاتا بىلەن يېپىپ قويۇپ جىلىت ئېچىلىدۇ. گۆشىنى توغراپ ئۇنىڭغا سۇ يېگۈزۈپ، ئۇششاق توغرالغان بەسەي ياكى كۆدىنى سىقىپ سۇيىنى چىقىرىۋېتىپ، تۇز، سوققان قارىمۇچ، ياغ سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ. ئېچىلغان جىلىتقا بىر قوشۇق مىقدارى قېيما سېلىپ تۇگۈلۈپ، قايناۋاتقان قازانغا سېلىنىپ، پەس ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. قازان ژاراقلاپ قاينىپ كەتسە سوغۇق سۇ تېمىتىپ تۇرۇلىدۇ، بولمىسا، جۇۋاۋا تېشىلىپ كېتىدۇ. بەزى ئائىلىلەر گۆش بىلەن باشپىيازدىن قېيما قىلىپ جۇۋاۋا قىلىدۇ. جۇۋاۋا پىشقاندا لېگەنگە ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ. داستىخاندا ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىغا بىر دىن كىچىك تەخسە قويۇلىدۇ. يېگۈچىلەر ياغ لازا، ئاچچىقسۇ قوشۇپ يەيدۇ، بۇ تاماقنى تېخىمۇ مەززىلىك قىلىدۇ. (ر)

چۆپ

چۆپ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۆتىۋەر تاماقلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇنى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I tom، 590 - بەت)دا «تۇتماچ» دېگەن سۆزگە ھەم (III tom، 599 - بەت) «چاۋلى» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھلاردىن بىلگىلى بولىدۇ. ئۇ: «بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۇزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنى ئىچىدۇ» دەپ يازغان. ھازىر ئۇيغۇر خەلقىدە چۆپنىڭ «نېرىن چۆپ»، «ئاتۇش چۆپى»، «نانچۆپ» دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار.

(1) نېرىن چۆپ — بۇ پىشۇرۇلغان خېمىر ۋە گۆشنى ئۇششاق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاماق.

بۇ تاماق ئاساسەن مۇنداق تەييارلىنىدۇ: سېمىز گۆش پىشۇرۇلىدۇ. قازان قاينىغاندا شورپا سورۇلۇپ تۇرۇلىدۇ، شورپا پىشقاندا ئۇنىڭ يۇزىدىن بىر قاچىغا ئېلىپ قويۇلىدۇ. پىشقان گۆشنى قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن نېپىز ھەم ئۇزۇنچاق قىلىپ توغرىلىدۇ (شارائىتى يار بەرسە، قوي گۆشى ئورنىغا قېزا ئىشلىتىلىدۇ). خېمىرنىڭ سۇدا ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇنغا مەلۇم مىقداردا تۇخۇم چېقىپ، تۇزنى ئۆتكۈزۈپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر تىنغاندىن كېيىن

نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ، بىرئاز شامالدا تىپ، ئاندىن تۆت ـ بەشلىك ئۇزۇنلۇقتا ئوگ-رە كېسىلىدۇ. ئوگرە قازاندىكى شورپىدا پىشۇرۇلىدۇ. خېمىر پىشقاندىن كېيىن، مەلىچلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن، چويلىدا سۈزۈۋېلىپ سوغۇق سۇدا چايقىلىدۇ. خېمىر قاچىغا ئېلىنىدىغان چاغدا، قازاندىكى شورپىدا قىزدىتىلىدۇ. باشپىياز ئوششاق يالپاقداپ توغرىلىدۇ. بۇنىڭغا سوققان قارىمۇچ، تۇز سېلىپ مەجبۇر تەييارلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قاچىغا ئېلىنغان خېمىر ئوستىگە تەييارلانغان نېرىن، توغرالغان باشپىياز ۋە شورپىنىڭ يۇزى قۇيۇلۇپ ئىلەشتۇرۇلۇپ، قوشۇق بىلەن كىچىك چىنىلەرگە بۆلۈپ يېيىلىدۇ. شارائىت يار بەرسە، قۇرۇتنى سۇدا ئېزىپ سۈيۇقلاندۇرۇپ قاچىغا خالىغانچە قۇيۇپ يېسە تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قازاندىكى شورپىدىن بىرەر پىيالىدىن ئىچىلىدۇ.

(2) ئاتۇش چۆپى — لوق قوي گۆشى قازاندا پىشۇرۇلىدۇ. گۆش يېرىم پىشقاندا، قازانغا چامغۇر ياكى سەۋزە سېلىنىدۇ. بۇلار پىشقاندا قازاندىن سۈزۈپ ئېلىنىپ، ئوششاق توغرىلىپ، ئۇنىڭغا توغرالغان باشپىياز، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇلۇپ نېرىن تەييارلىنىدۇ. ئۇنغا تۇز، تۇخۇم قوشۇپ چىڭ يۇغۇرۇپ، نېپىز يېيىلىدۇ ئاندىن ئۇ ئالقانىڭ يېرىمى چىلىك چوڭلۇقتا كېسىلىپ تەييارلىنىدۇ. كېسىلگەن چۆپنى پىشۇرۇپ، قازاندىن لېگەنگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ئوستىگە تەييارلانغان نېرىن سېلىنىپ، داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. ئىچىش ئۈچۈن شورپا ئايرىم قاچىدا كەلتۈرۈلىدۇ.

(3) نانچۆپ — بۇ تاماق بەزى يەرلەردە «ناقاياناق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇنداق ئېتىلىدۇ: گۆش توغرىلىپ قازاندا قورۇلىدۇ. گۆش چالا پىشقاندا قازانغا توغرالغان ياڭيۇ، تۇرۇپ، يېسۇنەك، جاڭدۇ، باشپىياز، سامساق، پەمىدۇر قاتارلىقلار سېلىنىپ قورۇلىدۇ. بۇلار چالا پىشقاندا سەيلەر چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭغا قېتىپ قالغان نانلار سۇندۇرۇلۇپ سېلىنىدۇ ۋە قازاندا نان يۇمشىغانغا قەدەر قاينايدۇ. تەييار بولغاندا ئايرىم ـ ئايرىم قاچىغا ياكى لېگەنگە ئۇسۇلۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. (ر)

ھالۋا

ھالۋا — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئېرىتىلگەن قوي يېغىنى قازانغا سېلىپ ياخشى قىزىتقاندىن كېيىن قازاننى ئوتتىن ئېلىپ ياغنى بىرئاز سوۋۇتۇپ، قازاننى يەنە ئوتقا قويۇپ ياغقا ئۇن سېلىپ قورۇلىدۇ. شېكەر ياكى قەنت، ناۋات ئوستىگە قاينىق سۇ قۇيۇلۇپ جۇلاپ قىلىنىدۇ، ئاندىن قورۇلۇۋاتقان ئۇنغا قۇيۇلۇپ پات ـ پات قوچۇلىدۇ. سۇيى تۆگەپ پىشقاندا ياغ پۈتۈنلەي چەلگىپ ئوستىگە چىقىدۇ، ئاندىن ئۇ كىچىك گېزەك تەخسىلىرىگە ئېلىنىپ يۇمشاق نان ھالۋىغا مىلەپ يېيىلىدۇ. ھالۋا تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ، تەبىئىتى ئىسسىق، شۇڭا ئەڭگىزى ئېشىپ كەتكەن كىشىلەر بىرقانچە قېتىم ھالۋا ئېتىپ يېسە مىجەزى تەڭشىلىدۇ. (ر)

قورداق

قوي ياكى كالىنىڭ سۆڭەكلىك گۆشى سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇلىدۇ، ياغ ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن گۆش سېلىنىپ قىزارغۇچە قورۇلىدۇ، ئاندىن چوڭ - چوڭ توغرالغان پەمىدۇر، لازا ۋە باشـ پىياز سېلىپ ئوبدان قورۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ياڭيۇ، سەۋزە سېلىپ بىر ئاز قورۇغاندىن كېيىن، بۇلار چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ، تەمىنى تەڭشەپ دورا - دەرمان سېلىپ، پەس ئوتتا بىرەر سائەت سىم - سىم قاينىتىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن لېگەن ياكى باشقا قاچىلارغا ئۇسۇلۇپ داستىخانغا ئەكېلىنىدۇ.

قەشقەر، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا توي - تۆكۈن بولغاندا ئاياللار ئۇچۇن پولۇدىن باشقا يەنە قورداقمۇ ئېتىلىدۇ. توي قوردىقى ئۇچ كىشىگە بىر لېگەندىن تارتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوراقنىڭ «نان قورداق» دېگەن تۇرىمۇ بار. بۇ خىل قوراقنىڭ سۇيى كۆپرەك بولۇپ، پىشاي دېگەندە، قېتىپ قالغان نانلارنى پارچىلاپ قورداق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، بىرقانچە مىنۇت دۇملىگەندىن كېيىن لېگەن ياكى قاچىغا ئۇسۇپ يېيىلىدۇ. (ر)

ياپما

بۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۆتىۋەر تامقى. بۇنىڭ «بولاق ياپما»، «پېتىر ياپما» دېگەن تۇرلىرى بولىدۇ. «بولاق ياپما» مۇنداق تەييارلىنىدۇ: سۆڭەكلىك گۆش، ئاسان ئېزىلمەيدىغان كۆكتات ــ سەۋزە، ياڭيۇ، چاقما كاۋا، جاڭدۇ، كاللەكبەسەي قاتارلىق سەيلەر (بۇ كۆكتاتلارنىڭ ئىككى ياكى ئۇچ تۇرى بىلەن) قازاندا چالا قورۇلغاندىن كېيىن، قازانغا سەي چۆككۈدەك سۇ قۇيۇلىدۇ. بولدۇرۇلغان خېمىر قول بىلەن ئىككىلىك قېلىنلىقتا ئېچىلىدۇ. ئاندىن قورۇلغان سەي ئۇستىگە يېپىلىدۇ - دە، قازان دۇملىنىدۇ، يېرىم سائەتچە دۇملەندىگەندىن كېيىن پىشىدۇ.

«پېتىر ياپما»نىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ. ئۇنىڭ خېمىرى قاتلىمىنىڭ خېمىرىغا ئوخشاش قات - قات بولىدۇ. ئۇنىڭ سېيىسى «بولاق ياپما»نىڭ سېيىگە، پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ «بولاق ياپما»نى پىشۇرۇش ئۇسۇلىغا ئوخشاش بولىدۇ. ئەزىز مېھمانلار ئۇچۇن ياپما قىلىنغاندا توخۇ گۆشى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل ياپما ھەممەززىلىك، ھەم يېيىشلىك بولىدۇ. (ر)

پوشكال

پوشكال ــ كۆپىنچە «ئەرۋاھ»لارنى يوقلاش ئۈچۈن ياغ پۈراتقاندا ھەمدە چوك نەزىر ـ چىراغلاردا قىلىنىدۇ.

پوشكال مۇنداق قىلىنىدۇ: ئۇنغا خېمىر ـ تۇرۇچ سېلىپ، يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، ئىسسىق يەرگە قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن، ئۇششاق ـ ئۇششاق زوۋۇلا ئۇزۇلىدۇ، ئاندىن پۇزا بىلەن نېپىز ئېچىلىپ ئوتتۇرىسىغا ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتقاندىن كېيىن، پوشكالنى سېلىپ، سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پوشكال ناھايىتى يۇمشاق، يېيىشلىك بولىدۇ. پوشكالنىڭ چوك ـ كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ. نەزىر ـ چىراغلار ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان پوشكال يالپاقراق ھەم چوك بولىدۇ. ئادەتتە ئۆيدە يېيىش ئۈچۈن سېلىنغان پوشكال قېلىنراق ھەم كىچىكرەك بولۇپ، 100 گرام ئۇندا ئۇچ ـ تۆت پوشكال تەييارلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەندە چوقۇم پوشكال سېلىش شەرت. (ر)

تۇخۇم پوشكىلى

تۇخۇمنى قاچىغا چېقىپ قوچۇپ سۈيۈلىدۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭغا بىرئاز ئۇۋاق تۇز سېلىنىدۇ، ئاندىن ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىدۇ. تۇخۇم بىلەن ئۇننىڭ نىسبىتىگە كەلسەك، تۇخۇم كۆپرەك بولىدۇ. ئاندىن قازانغا قوي يېغى ياكى ئەبجەش ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ، تەييارلانغان خېمىرنى ياغقا قۇيۇپ تەكشى يېيىتىپ ھەر ئىككى يۈزىنى سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئەگەر تۇخۇمغا ئۇن چېلىنغاندىن كېيىن بىرئاز قويۇق بولۇپ قالسا، ئازراق سۇ قۇيۇپ سۈيۈلىدۇرسىمۇ بولىدۇ.

بۇ تاماق ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، تەبئىي ئىسسىق. (ر)

قىيىقچە

قىيىقچە كۆپىنچە ھاللاردا ھېيتلاردا سېلىنىدۇ، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا سېلىنمايدۇ. بۇنىڭ تەمى تاتلىق، شەكلى كۆركەم، داستىخانغا ئالاھىدە زىننەت بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق سېلىنىدۇ:

تۇخۇمنى چېقىپ ئۇنىڭغا تۇز، ياغ ئارىلاشتۇرۇ-
لۇپ، چىڭ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر تىنغاز-
دىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىپ قە-
يىقچە بىلەن ئايلاندۇرۇلۇپ كېسىلىپ قىيىقچە
تەييارلىنىدۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىلىپ،
كېسىلگەن قىيىقچىنى بىر - بىرىدىن ئۇزۇن
قىلىپ قولغا كولو قىلىپ، چۇڭۇڭۇەتمەستىن
ياغقا سېلىپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. قىيىق-
چە ۋازىغا ياكى لېگەنگە تىزىلىدۇ. قىيىقچە قە-
زىق ۋاقتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ. (ر)

قۇيماق

قۇيماق — قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر
يېمەكلىرىدىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈر-
كىي تىللار دىۋانى» (III تۇم، 239 - بەت)دا،
«قويما» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بۇ يې-
مەكلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئە-
كەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:
«خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ قازاندىكى ياغقا
سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇستىگە شېكەر
سېپىپ يېيىلىدۇ». قۇيماقنى ئادەتتە ئۆيلەردە
يېيىش ئۈچۈن سېلىشتىن تاشقىرى، يەنە نە-
زىر - چىراغلار ئۈچۈنمۇ سېلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق
سېلىنىدۇ: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ سۇيۇق
خېمىر چېلىنىدۇ، خېمىر بىرئاز تىندۇرۇلە-
دۇ. قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتىلىدۇ.
خېمىر قول بىلەن مانتا جىلىتى چوڭلۇقىدا
ئېچىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ. ئۆرۈپ - چۆرۈپ
پىشۇرغاندىن كېيىن، قازاندىن ئېلىپ ئىسسىق
ۋاقتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ. كۆپ
ھاللاردا قۇيماقنىڭ خېمىرىغا تۇخۇم سېلىنى-
دۇ. بۇنداق قۇيماق ئاسانلىقچە قېتىپ قالماي-
دۇ، ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ. (ر)

پۆرە

پۆرە — تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنە-
ۋى تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق مۇنداق ئې-
تىلىدۇ: پېتىر خېمىردىن پۇزا بىلەن پوشكال
چوڭلۇقىدا جىلىت ئېچىلىدۇ. گۆشلۈك ياكى
گۆشسىز قىيما جىلىتىنىڭ يېرىمىغا يېيىتە-
لىدۇ. يەنە بىر يېرىمى قىيما يېيىتىلغان تە-
رەپكە يېپىلىدۇ، ئەتراپى پۇرۇلىدۇ ياكى بولمىسا
پۇتۇن جىلىتكە قىيما سېلىنىپ ئۇستىگە يەنە
بىر جىلىت يېپىلىپ ئەتراپى پۇرۇلىدۇ. بۇلار
قاينىۋاتقان قازانىنىڭ چۆرىسىگە يېقىلىپ ھوردا
پىشۇرۇلىدۇ ياكى ياغدا چالا - بۇلا پىشۇرۇلۇپ،
قازاندا دۆملەپ تەييارلىنىدۇ. (ر)

تـۈرمـەل

تۈرمەل — ئۈيغۇرلار، بولـۇپمـۇ تـۈرپـان ئۈيغۇرلىرى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلاردىن بىرى. بۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق. بۇنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تـوم، 622 - بەت)دا «تۈرمەل» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھ بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن. بۇ تاماق مۇنداق ئېتىلىدۇ: پېتىر خېمىر نوغۇچ بىلەن چوڭ يېيىلىدۇ (ئۇگرە سۈيۇقئاشنىڭ خېمىر دەك) كۆكتات بىلەن قىلىنغان (مەيلى گۆشلۈك، مەيلى گۆشسىز) قىيما يېيىلغان خېمىرغا تەكشى يېيىتىلىدۇ، ئاندىن خېمىر تۈرۈلىدۇ، ئۇزۇپ پومزەك قىلىنىدۇ، ئاندىن قاسقان ياكى جىمبىلغا سېلىپ هوردا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ تاماق بىر قات خېمىر، بىر قات قىيما بولۇپ پىشىدۇ، ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ. (ر)

سـامبـۇسا

ئۇلمان سۈدا پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ياخشى ئىشلەپ تىندۇرغاندىن كېيىن، زوۋۇلا ئۇزۇپ، پۇزا بىلەن جىلىت ئېچىلىدۇ. گۆش ۋە باشپىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئۇنىڭغا قارىمۇچ، تۇز ئارىلاشتۇرۇپ ياغدا قورۇلىدۇ. ئۇنىڭغا سۈدا ياكى هوردا پىشۇرۇلغان گۈرۈچ قوشۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ (گۈرۈچ قوشمىسىمۇ بولىدۇ). ئېچىلغان جىلىتقا پىششىق قىيما سېلىپ جىلىتنى پۈكلەپ يېرىم ئاي شەكلىدە تۈگۈپ، قىيىقچە كېسىدىغان ئەسۋاب بىلەن خېمىرنىڭ چۆرىسى كېسىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ، سامبۇسىنى سېلىپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل سامبۇسا ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ. سامبۇسا كۆپىنچە بىرەر يەرگە تاۋاق قىلغاندا ياكى مېھمان چاقىرغاندا داستخانغا گېزەك سۈپىتىدە تىزىلىدۇ. (ر)

هـۈممـەلچـاي

ئۇيغۇرلاردا «هـۈممەلچاي» دەپ ئاتىلىدىغان چاي تۈرىمۇ بار. بۇ كۆپىنچە قىش كۈنلىرى ئىچىلىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ.

بۇ مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئالدى بىلەن قارا چاي قېنىق دەملىنىدۇ، دەملەنگەن چاينىڭ شامىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە قازانغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ياغ سېلىنىدۇ، ياغ قىزىغاندىن كېيىن، ياغقا ئۇن سېلىپ، سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ، ئۇن قورۇلۇپ سارغايغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەييارلاپ قويۇلغان چاي قۇيۇلىدۇ، ئاندىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. ئۇنىڭ قويۇق - سۇيۇقلۇقى ئۇماچتەك بولغاندا، ئاندىن قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ، بۇنىڭغا نان چىلاپ ئىچىلىدۇ. (ر)

زاك

بۇ تاماق بەزى يەرلەردە «جوتاك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى، بولۇپمۇ دېھقانلار قىش كۈنلىرى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ، دەپ بۇ تاماقنى ئېتىپ يەيدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق: قوناق ئۇنى (بەزى يەرلەردە كۆممىقوناق ئۇنى، بەزى يەرلەردە ئاق قوناق ئۇنى) قازاندا قاياۋاتقان قاينات سۇغا چېلىنىدۇ. ۋە نوغۇچ بىلەن داۋاملىق ئىلەشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ، قويۇلۇپ پىشقاندىن كېيىن قاچىلارغا ئۇسۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىن قورۇپ تەييارلانغان سۇلۇق ھەم ئاچچىق - چۇچۇك سەي سېلىنىپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ.

ئوماچمۇ زاكنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ زاكقا قارىغاندا سۇيۇقراق بولىدۇ، قورۇلغان سەي سېلىنمايدۇ. ئۇماچقا ئادەتتە باش-پىياز، چامغۇر، گۈلە ياكى شارائىتى بولسا توغرامچە گۆش (ئەك ياخشىسى قوينىڭ قوۋۇرغىسى چىمچىلاق چوڭلۇقىدا پارچىلىنىپ سېلىنىدۇ) قېتىلىدۇ، ئاستا ئوتتا ئۇزۇن قايناتىلىدۇ. ئۇماچ كۆپىنچە ئەتىگەنلىك ياكى كەچلىك چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ. ئۇماچ قان بېسىم يۇقىرى بولۇپ كېتىشنىڭ ۋە قاندا ماي تەركىبىنىڭ ئېشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. (ر)

كۆجە

كۆجە — ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان مەززىلىك تائاملاردىن بىرى. ئۇنىڭغا كۆكۇاش ئاساسلىق خۇرۇچ قىلىنغاچقا، ئۇنى كۈزدىلا ئېتىپ ئىچىشكە بولىدۇ. كۆجىنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىرەر ئېنىق تارىخىي مەلۇمات بولمىسىمۇ، بىراق ئۇنى ئەجدادلىرىمىز كۆممىقوناق تېرىشقا باشلىغاندا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، دېسەك ئۇنچە ئاساسسىز

بولمايدۇ.

كۆجه ئىنتايىن سىگنىشلىك تاماق بولۇپ، ھەرقانداق ئادەمگە ئېغىر كەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن سوت تەمى تېتىپ تۇرىدۇ، ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنىڭ مەيدىسى يەڭگىللەپ قالىدۇ.

كۆجه مۇنداق ئېتىلىدۇ: ئاۋۋال يېتەرلىك مىقداردا پاكىز سويۇلغان كۆكۆاش تەييارلاپ، دېننى كاساڭغا مەدىكى قالغۇچه قىرىپ چۇشۇرۇپ، يۇمشاق سوقمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن، سوقمىغا ئازراق سۇ سېپىپ، تىرىپى بىلەن سوتىنى ئايرىيمىز. كېيىن گۆش، چامغۇر سېلىپ قاينىتىلغان شورپىغا ئايرىلغان دانىنى سېلىپ بىرەم قاينىتىمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن قاياۋاتقان قازانغا قوناق سوتىنى ئاز - ئازدىن قۇيۇپ، قوچۇپ پىشۇرىمىز. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئەگەر كۆكۆاش سوتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋېتىلسە ياكى ياخشى قوچۇپ بېرىلمىسە، سوت بىلەن دان ئارىلاشمايدۇ، كۆجه بۇزۇلىدۇ. كۆجه پىشاي دېگەندە ئازراق يۇمغاقسوت سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ. بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشىلا يۇقىرىقى كۆجه بىلەن ئوخشىشىدۇ.

كۆجىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زەرەپشان دەريالىق بويلىرىدىكى دولان ئائىلىلىرىدە ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتىدۇ. (ئا)

سقماق

سقماق — قوناق كۆپ تېرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق تۇرلىرىدىن بىرى.

بۇ تاماقنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق: خۇرۇچى قوناق ئۇنى بولۇپ، قېلىن ئەلگەكتە تاسقالغان قوناق ئۇنىدا تۇزسىزراق ۋە بوش قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، چامغۇر ياكى چاقما كاۋا توغرامچە قىلىنىپ، قازانغا سېلىنىدۇ. سەي - كۆكتات پىشاي دېگەندە تەييار بولغان خېمىرنى ئالقانغا پاتقۇدەك ئۇزۇۋېلىپ، ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن سقىپ بارماق ئارىسىدىن ئۆتكۈزىدۇ. بارماق ئارىلىقىدىكى سىقىلىپ ئۆتكەن خېمىر خۇددى كەسمە لەڭمەنگە چوڭلۇقىدا ئۇزۇلۇپ، قاياۋاتقان قازانغا چۈشىدۇ. تاماق تەييارلىغۇچى ئۇستا بارمىقى ئارىسىدىن خېمىرنى سىققاندا، بارمىقىنى كەڭ ئېچىۋەتمەستىن، خېمىر كەسمىسىنىڭ بىر خىل ئۆلچەملىك بولۇشىغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئادەتتە بارماق ئارىلىقىدىن قىسىلىپ چىققان ئاش (سقماق)نىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۆتۈ - بەش سانتىمېتىر، كەڭلىكى (تومۇلۇقى) چوكىنىڭ ئۇچىدەك بولسا ئەڭ مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ. سقماقنى قوناق ئۇنىدا تەييارلانغان سۇيۇقئاش دېيىش مۇمكىن، چۈنكى ئۇ سۇيى بىلەن ئىچىلىدۇ. شارائىتى بار ئائىلىلەردە

لىلەر سىقماققا توغرامچە گۆش، شوخلا قاتار-
لىقلارنى سېلىپ پىشۇرسىمۇ بولىدۇ.
سىقماق تەييارلىنىشى ئاددىي، كۆپ ھە-
شەم كەتمەيدىغان، تەمى ئۆزگە خاس تاماق بو-
لۇپ، دېھقانلار كۆپرەك ئەتىگەنلىك چاي ئور-
نىدا ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. (ئا)

ساڭزا

ساڭزا — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى يې-
مەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ، كۆپرەك ھېيىت -
بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش
ئۇچۇن پىشۇرۇلىدۇ. ھازىر توي - تۆكۈنلەردە-
مۇ ساڭزا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا. ساڭ-
زىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ھەم چۈرۈك،
ھەم مەززىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.
ساڭزىنىڭ خۇرۇچى ئادەتتە ئاق ئۇن، ئا-
لىي دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ،
باشپىياز، كاۋاۋىچىن ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى
تۇزدىن ئىبارەت.
ساڭزا سېلىش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن
باشپىيازنى يالپاقلاپ توغراپ، كاۋاۋىچىن بىلەن
قوشۇپ قاينىتىپ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىر-
گەندە، باشپىياز بىلەن كاۋاۋىچىننى سۈزۈۋې-
تىپ (ئەڭ ياخشىسى داكىدا ياكى نېپىز ئەل-
گەكتە سۈزۈش كېرەك)، سۈيىنى سوۋۇتىمىز،
مۇۋاپىق مىقداردا سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ
سوۋۇتىمىز (ئادەتتە بەش جىڭ ئۇندا تەييارلە-
نىدىغان ساڭزا ئۇچۇن بەش سەر ئەتراپىدا ياغ
داغلاش كېرەك). سوۋۇتۇلغان كاۋاۋىچىن سۇ-
يىگە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇز سېلىپ، ئۇنى
ۋە داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى ئۇنغا قۇيۇپ
قاتتىقراق قىلىپ خېمىر يۇغۇرىمىز. خېمىر-
نى بارلىق كۈچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇ-
رۇپ 15 مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن بىر سەر
چوڭلۇقتا زوۋۇلا ئۇزۇپ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ،
ئازراق ياغلاپ، قۇرۇق داسقا ياكى لېگەنگە
ئۇستى - ئۇستىلەپ تىزىپ، ئۇستىنى تەكشى
ياغلاپ 20 مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرىمىز (تىن-
دۇرۇش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى، تۇزنىڭ مىقدارى
ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق - يۇمشاقلىق دەرىجە-
سىگە باغلىق). زوۋۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ
ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بارماق بىلەن تۆشۈك ئې-
چىپ، خېمىرنى ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بە-
لەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلتە ياساپ، ئۇنى
يەنە ئېشىپ ئىنچىكە چوكىنىڭ تومىلۇقىدەك
بولغاندا، ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر قىلىپ

كالولاپ، ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئېلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ، ساڭزا پەشۇرۇش چوكىسى بىلەن ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆرۈپ تەكشى سارغايتىپ پىشۇرىمىز. باشپىياز ۋە كاۋاۋۇنچىن قوشۇپ قاينىتقان سۇ ساڭزىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. ساڭزا قازانىدىكى مايدا چېچەكلەپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۈزۈۋېلىنىدۇ، ئاندىن ئىسسىق ۋاقتىدىلا تەلەڭگىگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زوۋۇلۇق بىر - بىرىگە يېرىم چىشلەپ تېپىپ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئۇستى - ئۈستىگە ئوراپ، پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ.

ساڭزا سېلىشتا ئوت كۈچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. ناۋادا قازاندىكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا، ساڭزا چېچەكلەمەي، لەڭمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ. ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە، ساڭزىنىڭ ئىچى خام، تېشى كۆيۈك چىقىدۇ. شۇڭا، ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقىسىدە ساڭزا خېمىرىدىن بىر - ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك. ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا، ئاندىن ساڭزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك.

ساڭزا سېلىش، خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىقىقۇچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر. شۇڭا، ساڭزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت، بىرى زوۋۇلىنى ئېشىپ تەييارلىسا، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ. (ئا)

تالقان

تالقان ــ قەدىمكى يېمەك تۈرلىرىدىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى (Ⅱ توم، 271 ـ بەت) »دا «قاتتۇردى» دېگەن سۆزنى «ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن. بۇ مىسال بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. تالقان ئۇزاققىچە بۇزۇلۇپ قالمىغاچقا، قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە، شۇنداقلا ئۇزۇن سەپەر قىلغان كارۋانلار تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى. ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۈستىگە قاينىق سۇ قۇيۇپ ئىچىشكە بولىدۇ، بۇ قورساقنى ئاچۇرمايدۇ. ئۇ مۇنداق قورۇلىدۇ: قازانغا قوي يېغى سېلىپ قىزىتقاندىن كېيىن ئۇننى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ. ئۇن سارغايغاندىن كېيىن شېكەر سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ يەنە قورۇلىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا كۈنجۈت ياكى ئۇششاق توغرالغان ياڭاق مېغىزى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن بۇ تالقاننى خالتىغا قاچىلاۋېلىپ، خالىغان ۋاقىتتا ئىشلەتسە بولىدۇ. تالقان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. (ر)

چۈلە

قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك گۈلىسىدىن تەييارلىنىدىغان بەقۇۋۋەت يېمەكلىكى، ئۇ ئىككى خىل تەييارلىنىدۇ.

ساپ - پاكىز قۇرۇتۇلغان گۈلىنى پاكىز يۇيۇپ ئازراق سوقا چىلان بىلەن كەچتە قاينىق سۇغا چىلاپ قويىدۇ. بىر ئاخشام تۇرغاندىن كېيىن گۈلىدىكى كراخمال ــ قەنت ماددىسى سۇغا ئۆتۈپ سۇيى تاتلىق بولىدۇ. بۇ خىل چۇلىنى ئادەتتە ئائىلىلەردە قەدىمىي ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى رېتسېپلار بويىچە قانتېپەر (قانىنى سۇيۇلدۇرۇپ، ئايلىنىشىنى ياخشىلايدۇ) دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئەتىياز پەسلىدە كۆپلىگەن ئائىلىلەردە بۇ خىل چۈلە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

بازاردا سېتىلىدىغان چۇلىنى تەييارلاش ئۇسۇلى يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. بازارغا ئاچىققاندىن كېيىن چۈلە چىلىغان سۇ چوڭ داسقا ئېلىنىپ، داسنىڭ ئۈستىگە ئەنبەل قويۇپ، ئەنبەل ئۈستىگە گۈلىنى رەتلىك، كۆركەم قىلىپ بىر قانچە قەۋەت تىزىدۇ - دە، كەلگەن خېرىدارنىڭ سورىغىنى بويىچە گۈلە، بىرقانچە تال چىلان ۋە گۈلىنىڭ تاتلىق سۇيىنى تاۋاقىغا ئېلىپ بېرىدۇ.

تۇرى: چۇلىنىڭ ئاساسىي خام ئەشياسى گۈلە (قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك قېقى) بولىدۇ. قوشۇمچە ئازراقتىن قوناق، بۇغداي ئۇنى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ خىل چۈلە تامىقى ئۈيغۇرلارنىڭ قەدىمىي تاماقلىرىنىڭ بىرى. ھازىرقى ۋاقىتتا چۈلە قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ چۈپان يېزىسى ۋە بىر قىسىم تاغلىق جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە.

چۈپانلىقلار تەلۈە بىغى، تېرىم جانىنى، ئاقمەيرەم، بوستانباغلىق دەپ ئاتىلىدىغان ئۆزۈگۈلىسىدە چۈلە قىلىدۇ. ئۇسۇلى مۇنداق: پاكىز يۇيۇلغان گۈلىنى كاسا (ياغاچ تەخلە)غا سېلىپ چىلاشقۇدەك سوغۇق سۇ قۇيىدۇ. گۈلە قۇيۇلغان سۇنى ئىچىپ يۇمشايدۇ، بۇ چاغدا گۈلىنى سىقىپ سۇيىنى چىقىرىپ ئۇنى ئەلگەكتىن ئۆتكۈزىدۇ. سۇيىنى سۈزۈپ قۇم قازانغا سېلىپ، بىرئاز گۈلە قېقى سېلىپ قاينىتىدۇ. چۈلىنىڭ قۇۋۋەت ۋە تەمىنى ياخشىلاش ئۈچۈن مۇۋاپىق ھالدا بۇغداي ۋە قوناق ئۇنى ئارىلاشتۇرىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چۇپان خەلقى بۇ خىل چۈلە تامىقىنى كۈزگى بۇغداي تېرىغاندا ياكى ئەڭ ئەزىز مېھمان كەلگەندە، بەزىدە كۆكيۆتەل ۋە قاتتىق زۇكام بولغان كىشى ئۈچۈن تەييارلايدۇ. ئۇيغۇرلار ئادەتتە باش ئەتىياز مەزگىلىدە مىزاجىنى تەڭشەش، قانىنى راۋانلاشتۇرۇش، قۇرۇق ئىسسىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش ئۈچۈن چۈلە ئىچىشكە ئادەتلەنگەن.(ر)

مۇرابا

«مېۋە ـ چېۋە ماكانى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭ تۇرلۇك ياۋا مېۋىلەرگىمۇ ناھايىتى باي. ئۇيغۇر خەلقى بۇ مېۋىلەردىن كۆپ تەرەپ-لىمىلىك پايدىلىنىشنى ياخشى بىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈسۈلى مېۋىنى شېكەر قىيامىدا قايناتقاندىن كېيىن «مۇرابا» قىلىپ يېيىش.

مۇرابانىڭ ئۆزۈقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. ئۇ كىشىلەرنىڭ مەجەزىنى تەڭشەشتە رولى ناھايىتى زور.

ھەرقايسى ئائىلىدە ئۆزلىرى يېيىش ئۈچۈن مۇرابا تەييارلاشتىن تاشقىرى، يەنە مېھمان ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە تەييارلايدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە داستىخاندا باشقا گېزەكلەر قاتارىدا يەنە مۇرابامۇ بولىدۇ.

مۇرابا مۇنداق ياسىلىدۇ: پاكىز سىرلىق قاچىغا سۇ قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭغا مەلۇم نىسبەتتە شېكەر سېلىنىدۇ، ئاندىن قاينىتىلىدۇ. شېكەر قاياناپ قىيام بولغاندا (سوزۇلغۇدەك ھالغا كەلگەندە) قايسى خىلدىكى مېۋىدىن مۇرابا ياسىماقچى بولسا، شۇنى قىيامغا سېلىپ بوش ئوتتا بىرئاز قايناتقاندىن كېيىن ئېلىنىدۇ.

مۇرابا قاينىتىلىغان قاچا ياغ يۇقى بولماسلىقى كېرەك. ئەگەر قاچا ياغ يۇقى بولسا مۇرابا پاختىلىشىپ قالىدۇ، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ. مۇرابا ئۈچۈن ئەنجۇر، ئالما، تاشئالما، ۋېھى، قارىئۆرۈك، گۈلە، بۆلجۇر-گەن، قارىقات، سەۋزە... قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. بۇلاردىن ئالما، ۋېھى قاتارلىقلار تىرناق چوڭلۇقىدا توغراپ سېلىنىدۇ... سەۋزىدىن مۇرابا ياسالغاندا سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ، قالغانلىرى قىيامغا پۈتۈن سېلىنىدۇ.

مۇرابا، بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك ھەر خىل مېۋە ـ چېۋىلەردىن تەبئىتى ئوخشاشمايدىغان مۇرابالارنى تەييارلاپ، مەجەزىنى مۇرابا ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. بەزى ئائىلىلەر، ھەتتا ھەر خىل مېۋىلەرنى ئېزىپ مەلھەم بولغۇچە سۈس ئوتتا قاينىتىپ، ئۇنى قۇرۇتۇپ ناۋاتقا ئوخشاش قاتۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق مېۋە قاتمىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ.

مۇرابانىڭ شىپالىق رولى چوڭ بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكىدە دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. (ر)

ئىچىملىك ۋە چېكىملىك

ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ھەر خىل سۈيۈق ئىچىملىكلەرنى ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. يىلقا (ئات) سۈتىنى تۇلۇمغا سېلىپ، ئېچىتىپ قىمىز ياساپ ئىچكەن. يەنە تېرىقنى يارما قىلىپ قايناتىپ، ئۇنىڭغا ئۇدۇرمە قىلىنغان بۇغداينى سوقۇپ سېلىپ، بىر قانچە كۈن تۇرغۇزۇپ، تېرىق سۈيۈقلۇقى قاينىتىپ چۆپۈك چىقىرىپ پىشقاندا، ئۇنى سۈزۈۋېلىپ بوخسۇم («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 631 ـ بەت) » (بوزا) قىلىپ ئىچكەن. يەنە بۇغداي يارمىسى ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرىقى ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان «ئاغاتقۇ»، «پىشماق» دېگەنگە ئوخشاش ئىچىملىكلىرى بولغان.

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن، ئۈزۈمدىن مەي (مۇسەللەس) ياساپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئۈزۈم تاتلىق پىشقاندا، ئۈزۈمنى پاكىز يۇيۇپ، سىقىپ تىرىپى ۋە دۇغلىرىنى سۈزۈپ ئېلىۋېتىپ، ھېچقانداق ئېچىتقۇ سالماي قازاندا قايناتىدۇ (مۇسەللەس قىزارسۇن دېسە، قايناشتا بىرقانچە تال تازىلانغان ئالما سالىدۇ)، قازانغا ئۇچ چېلەك ئۈزۈم سۈيى قۇيغان بولسا بىر چېلەك قالغۇچە قايناتىدۇ. بۇ چاغدا ئۈزۈم سۈيى شىرنىگە ئايلىنىدۇ، ئاندىن ئىككى چېلەك سۈزۈك سۇ قۇيۇپ، يەنە قايناتىپ بىر چېلەك تۇگەپ ئىككى چېلەك قالغاندا ئوتنى توختىتىپ، قول كۆيمىگۈدەك سوۋۇغاندا قۇرۇق، پاكىز كۈپكە ئېلىپ ئاغزىنى ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ ئېتىپ، ھاۋاسى تەڭشەلگەن جايدا قويۇپ قويىدۇ. كۈپتىكى ئۇزۇم سۈيى ئىككى كۈندىن كېيىن بۇلدۇقلاپ قاياناشقا باشلايدۇ. مۇسەللەس پىشقاندا كۆپۈك يوقىلىدۇ، ئاندىن قۇرۇق چۆمۈچ بىلەن چېيىنەككە ئېلىپ پىيالىگە قۇيۇپ ئىچىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار مۇسەللەسنى ھەرگىزمۇ باشقا ئىچىملىكلەرگە ئوخشىتىپ ئىچمەيدۇ. مۇسەللەسنىڭ تەبىئىتى ئىككى خىل بولۇپ، ھۆل ئۈزۈمدە ياسالغىنى سوغۇققا مايىل، ئۇ ئىسسىق مىجەزلىك كىشىلەرگە شىپا بولىدۇ، قۇرۇق ئۈزۈمدە ياسالغىنى ياكى ئېچىتقۇ ئورنىدا ھەر خىل ئىسسىقلىق دورا ـ دەرمانلار ۋە كەپتەر باچكىسىنى سېلىپ تەييارلانغان مۇسەللەس ئىسسىق تەبىئەتلىك بولۇپ، سوغۇقچان، ھۆل مىجەز ئادەملەر ئىچسە كۆرۈنەرلىك مەنپەئەت قىلىدۇ. مۇسەللەس قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ. ئۇنى ئىسسىق جايلاردا كۆمۈپ ساقلاشقىمۇ بولىدۇ، خوتەندە ياسىلىدىغان «مەيزاپ»مۇ مۇسەللەسنىڭ بىر خىلى.

چېكىملىك: ئۇيغۇرلاردا كۆك تاماكا، سېرىق تاماكىلارنى چىلىمدا چېكىش بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان. كېيىنچە بۇ خىل چېكىملىك ئۆزلۈكىدىن قېلىپ، موخۇركا چېكىش ئادىتى شەكىللەندى. موخۇركىنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياسايدۇ. موخۇركا غولىنى چاناپ، يانجىپ، تاسقاپ توپىسىنى چىقىرىپ، تېرىقتەك دانچىلارنى ئايرىپ ئۇنى قازاندا قورۇپ، ئۇنىڭغا مەلۇم

مىقداردا كۆك تاماكا ئارىلاشتۇرۇپ قەغەزگە ئوراپ چېكىدۇ.

قەغەزدە چېكىش ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، قەغەزنى كاناي شەكلىدە ئوراپ، موخۇر-كا تولدۇرسا، يەنە بىرى، قەغەزنى ئىككى قول-دەك كېسىپ موخۇركا سىلىپ پاپىروس شەكلىدە يۆگەپ چېكىدۇ. ھازىر موخۇركا ئوراپ چېكىش ئادىتى بارغانسېرى ئازىيىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زاۋۇتتا ياسالغان تەييار قاپلىق تاماكا چېكىش ئومۇملاشماقتا. تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاماكا چېكىدىغانلارنىڭ نىسبىتى باشقا خەلقلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئانچە يۇقىرى ئەمەس. ئاياللار ئىچىدە تاماكا چېكىدىغانلار يوق دېيەرلىك، چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە تاماكا چېكىدىغان ئاياللارنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ. (ش)

تاماق سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق سايمانلىرى دېگەندە، تاماق راسلاش سايمىنى ۋە تاماق يېيىش سايمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل سايمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، تونۇر، زىخ، ئوچاق، كۆسەي، لاخشىگىر، سۇپرا، ئاشتاختا، پۇزا، نوغۇچ، تۇكچە، رېپىدە، گەزنە، داس (تەڭلە)، قازان، داڭقان، تاۋا، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق)، مانتا قازىنى، چۆموچ، كەپكۇر، چويلا، قوشۇق، قوشۇقلۇق، پىلتە لېگىنى، سەي كورىسى، چۆگۈن، چېلەك، كۇپ، ياغ تۇڭى، تۇز قاچىسى، پىچاق، قىڭراق، كەكە، پالتا، ئەلگەك، بەل، پېچىنە ـ پىرەنىك قېلىپى، دۇخوپكا، پەشتاما قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

چوكا، قوشۇق، پىيالە، چىنە، ھەر خىل تەخسە، لېگەن، تاماق ئۈستىلى، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايمىنىغا كىرىدۇ. ئەمما، بۇ سايمانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىش، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىدۇ. بۇ خىل تاماق سايمانلىرى ئاساسەن يەرلىك قول ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا قوشۇق ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايمىنى بولۇپ، ئۇ ئۇجمە ياغىچى، ئۆرۈك، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ. يېزىلاردا چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان. بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئاياللار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەڭمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن. (ش)

قازانیۇغۇچ

قازانیۇغۇچنی ئۇیغۇرلار ئۇزۇندىن بېرى تېرىپ ئىشلىتىپ كەلگەن، ئۇنى ھويلا - ئارامىلارغا، كۆكتات ئېتىزى ۋە بەزى ئېتىز قىرلىرىغا تېرىيدۇ. قازانیۇغۇچنى كىشىلەر ھەر خىل ئاتىغان. مەسىلەن، قازانیۇغۇچ، دەسمال، قاپاق، ئاغىچىنىم، ئاغىچىيۇغۇچ ۋەھاكازالار دەپ ئاتىسا، ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمىدە بەدرەڭ دەپ ئاتايدۇ.

قازانیۇغۇچ چىداملىق بولۇپ، سېخىي تەبىئەت ئۇنىڭغا چىدام ۋە ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەت ئاتا قىلغان. قازانیۇغۇچنى سۇغا سالغاندىن كېيىن يۇمشايدۇ - دە، يۇغاندا خېلى ئۇزاق مۇددەت ئىشلەتكىلى بولىدۇ. ئۇ قازان، قاچا - قومۇچلاردىكى ماي ۋە باشقا داغلارنى پاكىز چىقارغاندىن سىرت، يەنە ئۆزىدە كىر توختاتمايدۇ، يۇيۇلۇپ بولغان قاچا - قۇچىلاردا غەيرىي پۇراق قالدۇرمايدۇ.

قازانیۇغۇچنى تېرىش جەھەتتە، ئوبدان پىشقان قازانیۇغۇچ ئۇرۇقى تاللىنىپ، كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن باشلاپ 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە تېرىلىدۇ. قازانیۇغۇچ غولى پىلەك تارتىپ ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك بولغاچقا، چۆنەك تارتىپ چۆنەك قىرىغا تېرىلىدۇ. مايسا ئۇنۇپ چىققاندىن كېيىن، يەرلىك ئوغۇت بىلەن ئوغۇتلىنىپ پەرۋىش قىلىنىدۇ. ئۇ، تېزلا پىلەك تارتىپ ئۆسۈپ، سېرىق رەڭدە چېچەكلەيدۇ. ئۇ پىلەكلىك ئۆسۈملۈك ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغاچقا، پىلەكلىرى دەرەخنىڭ شاخلىرىغا ياماشتۇرۇپ قويۇلىدۇ ياكى چۆنەك ئەتراپىغا كۈنگەي قىلىپ باراڭ ياساپ، پىلەكلىرى ياماشتۇرۇپ قويۇلىدۇ، باراڭ بولمىسا، سۇپىتى ياخشى، يوغان قازانیۇغۇچ چۈشمەيدۇ. مايسا ئوبدان پەرۋىش قىلىنسا، بىر توپ پەلەكتىن ئوتتۇزدىن ئارتۇق قازانیۇغۇچ چىقىدۇ. ئۇ كۈز پەسلىدە باشقا پىلەكلىك ئۆسۈملۈكلەر غازان قىلىنغانغا ئوخشاشلا، غازان قىلىنىدۇ. پىشقانلىرى سېرىق رەڭدە بولىدۇ، پىشمىغانلىرى يېشىل رەڭدە بولىدۇ. پىشقان قازانیۇغۇچ سىرتى قاتتىق قاپاقتەك چىڭ بولىدۇ. ئۇنىڭ پىلەكتىن ئۇزۇلگەن تەرىپىدىن ئېغىز ئېچىلسا ئۇرۇقى چۈشىدۇ (شۇ چاغدا يېتىلگەن ئۇرۇق يىغىۋېلىنىدۇ). ئۇرۇقىنى چۈشۈرۈۋېتىپ قاياق سۇغا بېسىلسا، سىرتىدىكى قاسراقلار سويۇلۇپ، تورسىمان يۇغۇچ چىقىدۇ. قازانیۇغۇچ ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، قازانیۇغۇچ تەركىبىدە ئاقسىل، كراخمال، كالتسىي، فوسفور، تۆمۇر، كاروتىن ۋىتامىن B_1، B_2، C قاتارلىق ماددىلار بولۇشتىن سىرت، يەنە ئازراق مىقداردا مېۋە كىسلاتاسى، لىمونات كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلارنىڭمۇ بارلىقى ئىسپاتلانغان.

قازانیۇغۇچنىڭ تەبىئىتى مۆتىدىل بولۇپ، ئۇنىڭ ھارارەتنى پەسەيتىپ، قانىنى سوۋۇتۇش، زەھەر قايتۇرۇش، تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، بەلغەم بوشىتىش، مۇسكۇللارنى سىلىقلاپ چىرايىنى گۈزەللەشتۇرۇش، ئايالىلاردا سۈتنى كۆپەيتىش رولى بارلىقى ئىسپاتلانغان.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان قازانیۇغۇچتىن ئىبارەت بۇ ئۆسۈملۈك مېۋىسىنى ئۆز قولى بىلەن تېرىپ، ئارزۇلاپ ئىشلەتكەن. (ش)

چاي خۇمار ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە چاي ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. بىز ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قايسىبىر رايونغا بارايلى، چاي ئالاھىدە ئىچىملىك بولۇپ، ئۇلار ھەرقانداق تاماقنىڭ ئالدى - كەينىدە دەملەنگەن بىرەر پىيالە چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن، بولۇپمۇ ياشانغانلار چاينى بىر خىل شىپالىق دورا دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دوست - يارەنلىرىنى ئۆيگە چاقىرىپ، چاي ئىچكەچ ئۆزئارا مۇڭدىشىنى بىر خىل ھۇزۇرلىنىش دەپ بىلىدۇ. ئادەتتە كوچا - كويلاردا بىرەر يېقىن تونۇشلىرى يولۇقۇپ قالسا، سالام - سەھەتلەشكەندىن كېيىن: «ئۆيگە مەرھەمەت، بىر پىيالە چاي ئىچكەچ ئۆتسىلە» دەپ تەكەللۇپ قىلىش ئومۇملاشقان قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بىرى.

سىز قەشقەر، خوتەن شەھەرلىرىنى ئايلانسىڭىز، دوقمۇش - دوقمۇشتا مەخسۇس چايخانىلارنى ئۇچرىتىسىز. بۇ چايخانىلارنىڭ كەڭ ۋە ئازادە ئورنىتىلغان ئوچاق بېشىدا ھەمىشە دېگۈدەك 20 - 30 چەينەك تىزىلغان بولۇپ، چايخانىدىن خېرىدارلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. چاي خۇمار ئۇيغۇرلار ئۈچ - تۆت بۇرادەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن چاي ئىچكەچ ئۆزئارا پاراڭلىشىدۇ، چاقچاقلىشىدۇ ياكى چايخانا سازەندىلىرىنىڭ يېقىملىق نەغمىسىدىن ھۇزۇر ئالىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر چايخانىلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە دۇتار، راۋاب تەييارلانغان بولۇپ، ئۇنى بەزىدە شۇ چايخانىنىڭ ئىشتىن سىرتقى مۇزىكانتلىرى خېرىدارلارغا چېلىپ بېرىدۇ. بەزىدە چاي ئىچىشكە كىرگەن خېرىدارلار (چاي خۇمار) ئارىسىدىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى چالىدۇ.

مەيلى چايخانىنىڭ چېيى بولسۇن ياكى ئۆيدە دەملەپ ئىچىدىغان چاي بولسۇن، ئۇ ئادەتتىكى چاي بولماستىن، بەلكى مەجەز تەڭشەش رولىنى ئويناپدىغان دورا چېيىدىن ئىبارەت. بۇ خىل «دورا چېيى»غا ئىشلىتىدىغان چاي ئاساسەن قارىچاي بولۇپ، بۇنىڭغا بەزى ئۆسۈملۈك دورىلىرى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇ سۈملۈك دورىلىرىنى ئۇندەك سوقۇپ، قارىچايىنى قايناق سۇدا دەملەپ، بىردەم ئۆتكەندىن كېيىن ئۇستىگە سوقۇلغان ئۆسۈملۈك دورىسىنى سېلىپ چەينەك ئوتنىڭ تەپتىدە ۋاللىدە بىر ئۆرلىگەندىن كېيىن، پىيالىگە ئاز - ئاز دىن قۇيۇپ ئىچىلىدۇ. بۇ خىل دورا چاينىڭ كۆپىنچىسى بەدەننىڭ ئىسسىقلىق كالورىيىسى (مىقدارى)نى ئاشۇرىدىغان، ئىشتىھانى ئاچىدىغان، يۇرەكنى قۇۋۋەتلەيدىغان، نېرۋىنى كۈچلەندۇرىدىغان دورىلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن، قارىمۇچ، زەنجىۋىل، قوۋزاقدارچىن، لاچىندانە، قەلەمپۇر، پىلپىل، زىرە، چىلان، ئالىقات، چۇچۇكبۇيا، توشقانزەدىكى، زەپەر، پىللە... قاتارلىقلار. بۇ دورىلار پەسلىنىڭ ئىسسىق - سوغۇق، ھۆل - قۇرۇق بولۇشىغا قاراپ تەڭشەپ ئىشلىتىلىدۇ. بەزىلىرىنى ئايرىم (يەككە)، بەزىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ. ھەربىر كىشىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى، يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، يېگەن تامىقىنىڭ ئوخشاشماسلى-

قى، مىزاج پەرقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، ئىشلىتىدىغان چاي دورىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، كاۋاپ، پولۇ، پەتىر مانتا تۇرىدىكى ئىسسىقلىق تاماقلار يەيىلسە، ھەزىم قىلىشقا ياردىمى بولىدىغان تەبىئىتى سوغۇققا مايىل دورىلار ئارىلاشتۇرۇلغان چاي ئىچىلىدۇ. ئەگەر تەبىئىتى سوغۇققا مايىل سۈيۇقئاش قاتارلىق تاماقلار يېيىلسە، ئىسسىقلىق مىقدارىنى ئاشۇرىدىغان دورىلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. مۇشۇ خىل ئەنئەنىۋى چاي ئىچىش ئادىتى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۆز - ئۆزىنى داۋالايدۇ، پەسىل ئۆزگىرىشلىرىگە ماسلىشىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار بىرەر كۈن تاماق يېمىسە رازىكى، ئەمما ئالاھىدە دەملەنگەن مۇشۇ خىل چايدىن بىرەر پىيالە ئىچمىسە كۆڭلى ئۇنىمايدۇ. (ئا)

نۇرمۇھەممەت ئابلىز سىزغان

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى

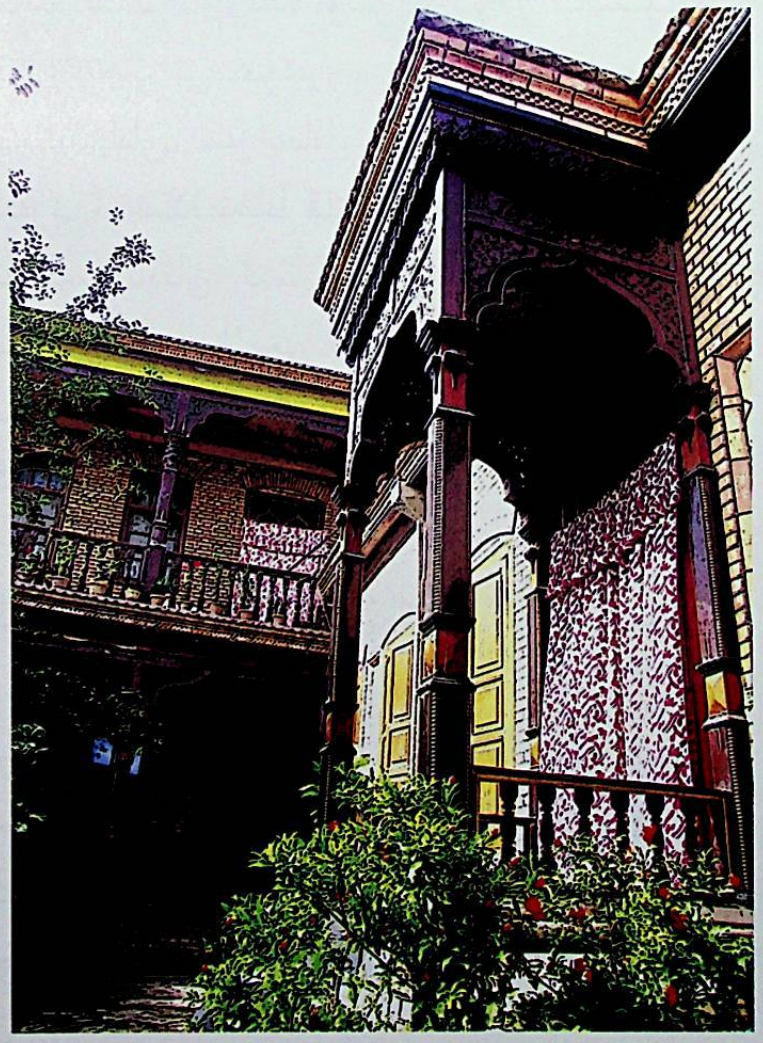
ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە، مۇشۇ ئىگىلىك شەكلىگە ماس بولغان ئاقئۆي (كىگىز ئۆي)لەردە ياشىغان. كېيىنچە ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ، مۇقىملاشقان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچكەندىن كېيىن، قەدىمكى يۆتكەشكە بولىدىغان «كىگىز ئۆي»دە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ، خىش ياكى كېسەكتىن ياسىلىدىغان كۆپ قەۋرىلىملىق تۆت چاسا ئۆيلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان خاراكتېرى، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قەۋرىلىمىسىدا روشەن ئەكس ئېتىپ، ئۆيلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە زىننەتلىنىشى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقاچقا، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان. گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆي قۇرۇلما شەكلىنى شەرتلىك هالدا ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

بىرىنچى خىلى، ئۆگزىسى تۈز، چاسا شەكىللىك، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر. بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۇلى خاڭ بىلەن چىگدىلىدۇ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۇلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە خام كېسەك تام قويۇرۇلىدۇ، بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ. ئۆينىڭ ئۇستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ. ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال، توققۇز تال، ئون بىر تال مەزمۇت خادا ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ. خادا ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ 40 سانتىمېتىردىن 60 سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ. خادا

ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۇپ ياكى ۋاسا دەميان قىلىپ يېپىلىدۇ. ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆڭەت بادرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بورا سېلىپ، پاخال بىلەن چۈمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ، قارا لاي قۇيغاندىن كېيىن سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۈۋىلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۈۋاق ۋە سىلىق سۈۋاق قىلىنىدۇ. ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ، قالغان تاملارغا بىر كۈادرات مېتىر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ، ئۇنىڭغا چىنە - قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ. دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلەرگە قىشلىق قوغۇن - تاۋۇز، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ. بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمانخانا ئۆي، ئايۋان ياكى دەھلىز، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانغا بۆلۈنىدۇ. ياتاق ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ. قازناق — تازىلىق ئۆيى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز يىسلىدۇ. «ئەۋرەز» يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندى - سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. دەھلىز ئۆيگە تۇۋرۇك قويۇلۇپ، تۇۋرۇك بىلەن پاراللېل تەكشىلىكتە سۇپا ياكى كاك ئورنىتىلىدۇ. مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۇستىدىن تۇڭلۇك قويۇلىدۇ. ئۆينىڭ ئىشكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە قارىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا ياسىلىپ ئۇستى پېشايۋان قىلىنىدۇ. پېشايۋان ئالدىغا ئۇزۇم بارىگى ياسىلىپ، ھويلىغا قويۇلغان ئۇزۇم تالى باراك ئارقىلىق پېشايۋانغا يامىشىدۇ. ھەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ، ھويلىنىڭ ئىشكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى خىلى، ئۇستى كېسەك بىلەن يېرىم چەمبەر شەكلىدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدىغان كېمىر ئۆيلەر. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىشىك - دېرىزىسىدىن باشقا جايلارغا ياغاچ ئىشلىتىلمەيدۇ. كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئاستىنقى قەۋىتى بىر - ئىككى مېتىر چوڭقۇرلۇقتا گېرەم قىلىپ كولىنىدۇ. ئۈستىگە بىر مېتىر ئەتراپىدا كېسەكتىن تام قۇيۇپ ئۆلچەملىك قېلىپتا قۇيۇلغان خام كېسەك بىلەن گېئومېتىرىيلىك شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدۇ. بەزى ئەگمىلەرنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت كېسەك بىلەن ئىمارەت قوپۇرۇلىدۇ. كېمىر ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق، ياز كۈنلىرى سالقىن بولغاچقا، ئۇ تۇرپانلىك ھاۋا كىلىماتىغا تازا ماس كېلىدۇ.

كېمىر ئۆي تۇرپان، توقسۇن، پىچان قاتارلىق ھەم قۇرغاق، ھەم ئىسسىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۈنگەي جاينى تاللايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە. ئىسلامىيەت كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئىسلام مېمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەر ئومۇمىدا شىشقا باشلىدى، شۇنداقلا جامە، مەسچىت، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مېمارچىلىقىدىكى مۇنار، گۈمبەز، قۇبە، مېھراب، بالاخانا، ئىشىك بېشى، تەكچە ئويۇقى، مورا، پېشايۋان، تۈرۈكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى سۈپىتىدە ئېلىمىزنىڭ بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى بېيىتتى. (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۇلگىلىرى

ھازىر شىنجاڭدا 20 مىڭدىن كۆپرەك مەسچىت ـ مەدرىسە بولۇپ، ئۇلار تالىپلار قىرائەتخانىسى، مۇدەررىس ئىشخانىسى، مەسچىت، ياتاق، سەرايخانا، قازىخانا (مەھكىمە شەرئى)، تىلاۋەتخانا قاتارلىق بۆلۈمچىلەردىن تەركىب تاپقان. ئىمارەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىدا ياسالغان بولۇپ، قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

(1) ھېيتگاھ جامەسى ـــ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك ئۇلگىلىرىدىن بىرى بولغان ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 600 يىللىق تارىخقا ئىگە. دەسلەپ 1442 ـ يىلى بۇ يەرگە كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان. 1557 ـ يىلى قەشقەر ھاكىمى ئوبۇل بەگ تەرىپىدىن، 1787 ـ يىلى خانئىپ تەرىپىدىن، 1809 ـ يىلى ئىسكەندەر ۋاڭ تەرىپىدىن، 1839 ـ يىلى زۆھۈردۇن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن، 1873 ـ يىلى پۇقرالار تەرىپىدىن ئىلگىرى ـ كېيىن كېڭەيتىپ ياسالغان.

ھېيتگاھ جامەسى چوڭ دەرۋازا، مەدرىسە، مەسچىت قاتارلىق ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 15 مىڭ 600 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. چوڭ دەرۋازا پەشتىقى خىش بىلەن ئېگىز ھەم كۆركەم ياسالغان بولۇپ، ئىككى تەرىپىگە 18 مېتىر ئېگىزلىكتىكى پەشتاقلىق ئىككى مۇنار ئورنىتىلغان. مۇنار ئۇستىدىن قارىسا قەشقەر شەھرىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ. دەرۋازا زالى تەكشى، يۇزى سەككىز قىرلىق، ئۇستى گۈم-

بەز تورۇسلۇق ياسالغان، ئىچكى قىسمى مەسچىت ۋە مەدرىسىگە بۆلۈنگەن ھەم ياغاچ ۋادەكلىك خىش تام بىلەن ئايرىلغان. جامەنىڭ ئالدىدا مەدرىسە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرغان ھۇجرا ۋە دەرسخانىدىن تەشكىل تاپقان. جامە ھويلىسى ئىچىدە ئىككى كۆل بولۇپ، كۆل ئەتراپى ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان. مەسچىت جامە ھويلىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىچكىرىكى مەسچىت، تاشقىرىقى مەسچىت، ئايۋان دەپ ئۈچكە بۆلۈنگەن. مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 140 مېتىر، كەڭلىكى 16 مېتىر كېلىدۇ. پۈتۈن مەسچىت قاپارتما نەقىش ئويۇلغان 140 دانە تۆت قىرلىق تۇۋرۇك بىلەن تۇرغۇزۇلغان. ئۇستى 100 ئاراغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق ياسالغان. ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ غەربىگە ئەگمە مېھراب ۋە ياغاچ بىلەن نەپىس ياسالغان مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان، يان، ئالدى تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ۋە ئىشىك قويۇلغان. تاشقى مەسچىت ئالدى تەرىپى ئوچۇق ياسالغان كەڭ ۋە ئۇزۇن ئايۋاندىن تەشكىل تاپقان، توققۇز ئارانىڭ تورۇسىغا چاسا - خالىق ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭلىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، پۈتۈن جامە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش، بېزەكلەر جەھەتتە قويۇق يېرىلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە.

(2) مەھمۇت قەشقەرى مازىرى — ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى (مىلادىيە 1008 — 1105 - يىللار) ئانا يۇرتى قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا 97 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەردىكى «تاشبېلىق تېغى» (ھەزرىتى موللام تېغى) باغرىدىكى

سۇزۇكبۇلاق ئۇستىگە دەپنە قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيگۈچى كىشىلەر ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان. ئالىمنىڭ مازىرى ئۇرۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولۇپ، روزا - مەرىكە، تىلاۋەتخانا، ئايۋان، ئېتىكاپخانا، ھۇجرا، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق بىر يۇرۇش ئۆي - ئىمارەتلەر دىن تەشكىل تاپقان. بۇنىڭ روزا - مەرىكە، ئايۋان، مەسچىت قىسمى توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق ياسالغان. ئېتىكاپخانا، ھۇجرا ۋە دەرۋازا زالى توپا قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان، لىم، جەگە، ھاراق - پەرمانلىرىغا نەقىش ئويۇلغان. نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر، غۇنچە، چېچەك، ياپراق، ئۈزۈم، بادام، يازا، كۇرگۈل، سەددە، بېلىق قاسرىقى ۋە ھەر خىل گۈل، ئۆسۈملۈكلەر نۇسخىلىرى بار. بۇ قەدىمىي ئىمارەت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي يار - دەمى ۋە قوللىشى بىلەن 1985 - يىلى ئەسلىي شەكلى بويىچە قايتا ياسىلىپ تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم تۇسكە كىردى. ئۇ، ھازىر مەملىكەتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ۋە چەت ئەللىك دوستلارنىڭ ساياھەت ۋە ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنى بولۇپ قالدى.

(3) يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى — قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇتەپەككۇر ئالىمى، پەيلاسوپ ۋە شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ (مىلادىيە 1018 — 1085 - يىللار) قەشقەر تۇمەن دەرياسى بويىدىكى «بارگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان. ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە (1533 — 1570 - يىللار) ئالىمنىڭ قەبرىسىنى تۇمەن دەرياسى كەلكۇنىدىن ساقلاش ئۈچۈن، قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى يېنىدىكى پايناپ مەھەللىسىگە يۆتكىگەن ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئالىمنىڭ مازىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىگەن، يەنى شەرقىي تەرىپىگە مازار، غەربىي تەرىپىگە مەسچىت ئورۇنلاشقان. مازار قۇرۇلۇشى

خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالـ
غان. ئالدى تىك يۇزى ھەر خىل نۇسخىدىكى
رەڭلىك نەقىشلەر ئويۇلغان كاھىشلار بىلەن
زىننەتلەنگەن، تۆت بۇلۇڭغا يۇمىلاق مۇنار چە-
قىرىلغان. مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ - كـ-
چىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ
ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان.
مەسچىت قىسمى ئىچكىرى، تاشقىرى دەپ
ئىككىگە بۆلۈنگەن. ئىچكىرىدىكى مەسچىت
خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالـ
غان. تاشقىرىقى مەسچىت ياغاچ تۈۋرۈك ۋە
لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق يېپىلـ
غان. پۈتۈن مازارنىڭ ياسلىشى كۆركەم. ئۇـ
نىڭغا ئىشلىتىلگەن رەڭلىك كاھىش ياغاچ
ئويما نەقىش ۋە گەچ ئويما نەقىشلەر يۇقىرى
ھۇنەر - سەنئەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ،
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكـ
نى تولۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ھەيۋەتلىك مازار
«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مالىمانچىلىقىدا
ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. 1988 - يىلى پارتىيە
ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ھەر
مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ياردىمى
بىلەن بۇرۇنقى نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ئۆز
ئورنىغا قايتا ياساپ چىقىلدى. ئالمىنىڭ يېـ
كىدىن تۇرغۇزۇلغان بۇ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك
مازىرى دۆلەتلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش

ئۇيغۇرلار ئۆي - ئىمارەتلەرگە نەقىش ئو-
يۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆي - ئىما-
رەت نەقىشلىرى شەكىل جەھەتتىن سىر ياكى
رەڭ بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر، گەچ
نەقىشلىرى، قاپارتما نەقىشلەر، ئويما نەقىش
قاتارلىق بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

رەڭلىك رەسىم شەكلىدىكى نەقىشلەر
كۆپرەك مېھمانخانا ئۆينىڭ ئىشىك - دېرىزە-
لىرىگە، مېھرابنىڭ گىرۋەكلىرىگە، تەكچىنىڭ
ئەتراپىغا، ئۆينىڭ ئۈستىدىكى خادا ياغاچ ۋە
بالابېشىغا، ئايۋان - ساراي، پېشايۋانلارنىڭ
كۆرۈنەرلىك جايلىرىغا سىر ياكى رەڭ بىلەن
ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا كۆركەم،
ئوبرازلىق قىلىپ سىزىلىدۇ. ئۇنىڭغا كۆپرەك
ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماس كېـ-
لىدىغان ھەر خىل مەنزىرىلەر، گۈللەر، قول
ھۇنەر بۇيۇملىرىنىڭ شەكلى... قاتارلىقلار
سىزىلىدۇ. ئادەمنىڭ سۈرىتىنى نەقىش قىلىپ
سىزىش ئادىتى يوق. چۈنكى، خەلق ئارىسىدا،
«ئادەمنىڭ سۈرىتى سىزىلسا ئۇ دۇنياغا بار-
غاندا ئۇ سۈرەت جان تەلەپ قىلىدۇ» دەيدىغان
دىنىي قاراش ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدە گەچ نە-
قىشلىرى ھەممىدىن كەڭ تارقالغان بولۇپ،
ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن كىشىلەرنىڭ
كۆپچىلىكى ئۆيلىرىنى گەچجاھ قىلىدۇ. يەنى

پىشۇرۇلغان ھاك ئۇنىغا مەلۇم ئۆلچەم بىلەن تۇخۇمنىڭ ئېقى، توزغاق، ئاز مىقداردا قۇم شېكەر، قۇم ياكى سېمونت ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۆي تاملىرىنى سۇۋىغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا گەچ نەقىشلىرى ئىشلىنىدۇ. بۇنداق نەقىشلەر - نىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ، بەزىلىرى بىر ئورگاننى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا، يەنە بەزىلىرى يۇمىلاق، تۆت چاسا، ئۇچ بۇرجەك، روجا شەكىللىك، بادام شەكىللىك، يۇلتۇز، ئاي، نۇر شەكىللىك بولىدۇ. ئومۇمەن بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى گېئومېتىرىيىلىك شەكىلدىكى مۇرەككەپ سىزىقلار بىلەن بىر - بىرىگە ماس كەلتۇرۇلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى نەقىش ئۇسلۇبلىرى ئىچىدە گىرۇھنىڭ نەقىشى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. گىرۇھنىڭ نەقىشى كۆپىنچە مۇنار، گۈمبەز، تۇۋرۇك، ئىشىك قاتارلىقلارغا قاپارتما شەكلىدە ئويۇلىدۇ. ئۇ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، شەۋلان، كۆپۈشەك، كەكلىك قېشى، قەنخش، توقۇناق، زەنجىر، بادامچە، پىلتە، ناۋا، غۇنچە، زونجى، نەمۇيان، سوخەر، ئانار، چېچەك، مودەن، ئۈزۈم، شەددە، سولا، يورۇق، پىنچە، زەمىس، ئېسىلما، سەبدە، گۈلشەن، قوشقۇراق، نەستە، كەلكۇن، بېلىق قاسرىقى، رېشات، كۇن، ئاي، يۇلتۇز، ھەشقىپىچەك، ساندۇقچە، گېزەك، تالا، يوپۇرماق، تۇمارچە، زەنجىر، پەتنۇسچە، قىيپاش زەنجىر، گۈل - گىياھ قاتارلىقلارنى سۇزۇت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ ۋە نەقىش تۈرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن پەرقلىنىدۇ. گىرۇھنىڭ نەقىشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۇپ بەرگەن.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ، ھال رەڭ، ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان كاھىشلارمۇ بار. كاھىش مەخسۇس خۇمداندا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، رەڭگى ئۆچمەسلىك ۋە چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. كاھىش كۆپىنچە مەسچىت، جامە، زىيارەتگاھلار، گۈمبەزلەر ۋە بۇيۇك زاتلارنىڭ مازارلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق كاھىشلارغا گۈل چېكىلىدۇ. كاھىشلار ئۇچ بۇرجەك، تۆت بۇرجەك، ئالتە بۇرجەك ۋە رومبا شەكىللىك ياسىلىپ، ئۇلارنى ماس ھالدا گىرەلەشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق ھەر خىل نەقىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. خىشلارنى ھەر خىل شەكىلدە ياساپ گېئومېتىرىيىلىك شەكىلدە تىزىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بۇنداق نەقىشلەر بىناغا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۇس كىرگۈزىدۇ. (ئا)

مېھرابچە نەقشلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىدە مېھرابچە نەقشلەرنىڭ ئىشلىنىدىغان ئورنى كۆپ، جەلپكارلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ. مېھرابچە قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى چېدىر، گۈمبەز شەكىللىرىدىن تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ دىزىم مەدەنىيىتى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن «مىڭئۆي»لەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ مېھرابچە شەكىللەرگە قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن، ئىسلام مېمارچىلىقىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا مېھرابچە شەكىل مەسچىت، مەدرىسە، مازار قۇرۇلۇشلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ، قويۇق ئىسلام تۇسىنى پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيلەرگىچە كەڭ ئومۇملىشىپ، ئىمارەتنىڭ سىرتقى شەكلى بەلەن ماسلاشقان ھالدا ئىشىك بېشى، دېرىزە بېشىغا گەچ ۋە خىش ئارقىلىق مېھرابچە نەقىش چۇشۇرۇلگەندىن تاشقىرى تام يۈزلىرىدىكى نەقىش ئورنىدا ئىشلىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي نەققاشلىق سەنئىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان نەقىش شەكلىگە ئايلانغان. مېھرابچە نەقشلەرنى ئىشلەشتە مېھراب ئىچىگە ئاساسىي نەقىش (گۈل ـ گىياھ نەقىشلىرى ياكى گېئومېتىرىيلىك شەكىللەر) جايلاشتۇرۇلۇپ، ئۇستىگە ئوق ۋە سول بۇر-جەكلىرىگە بۇلۇڭ نەقشلىرى ۋە گىرۇھەك نەقىشلىرى بىر ـ بىرىگە ماس ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ھەربىر مېھراب ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن نۇسخا بولۇپ شەكىللىنىپ، باشقا نۇسخىلار بىلەن پاراللېل ھالدا گىرەلەشتۇرۇلىدۇ. چوڭ ـ كىچىكلىكى بىلەن بىرەك بولۇشنى تەلەپ قىلمايدۇ.

مېھرابچە نەقىشلەر ئاساسەن ئۆي - ئىما-رەتلەرنىڭ تام، تەكچە، مورا، مېھراب قاتارلىق جايلىرىغا ئىشلىنىپ، ھەر خىل مۇرەككەپ گېئومېتىرىيىلىك سىزىقلار ۋە گۈل - گىياھ نۇسخىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مېھرابچە نەقىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى قاپارتما شەكىلدە بولۇپ، كۆك، يېشىل، ئاق (گەجنىڭ ئەسلىي رەڭگى) قاتارلىق رەڭلەردە ئاددىي قىلىپ بېزىلىدۇ، ئوچۇق رەڭلەر ئىشلىتىلمەيدۇ. مېھرابچە نەقىش ئۇچۇن تاللانغان رەڭلەر ئاددىي، رەڭ پەرقى كۆچلۈك، ئەمما بىر - بىرىگە ماسلاشقان بولغاچقا، ئىمارەتلەرگە ھەيۋەتلىك تۇس كىرگۈزۈپ، كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مېھرابچە نەقىش ئۇسلۇبى بارغانسېرى تەرەققي قىلىپ، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلماقتا.

مېھرابچە نەقىشلەردە قويۇق مىللىي ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەچكە، ئۇ يالغۇز ئۆي - ئىمارەتلەرنى كۆركەملەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىدىن كېپىنەك توننى ئالساق، ئۇنىڭ ئالدى پېشىگە ۋە بۆرەكچە ياقا گىرۋەكلىرىگە مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر كەشتىلەنگەن. ئۇيغۇر كۇلالچىلىق سەنئىتىدە ئىشلەنگەن ھەر خىل قاچا - قۇمۇچلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇ ھال بىزگە مېھرابچە نەقىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىتېتىك تۇيغۇسى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. (ئا)

مۇنار

مۇنار — ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى. مۇنار قەدىمكى دەۋرلەردە كۆزىتىش ۋە خەۋەرلىشىش مەقسىتىدە ياسالغان تۇر (تۇرا)لار ئاساسىدا تەرەققي قىلغان.

دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن قەلئە، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ يېنىغا ۋە شەھەرلەر ئارىسىدىكى دۆڭلۇكلەرنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلغان بۇنداق ئېگىز تۇرالار شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بەزى جايلاردا ئۇنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، قۇمۇل رايونىدا تۇر (تۇرا) نامى بىلەن ئاتالغان يۇزدىن ئارتۇق مەھەللە ياكى يۇرت بار. تۇرا ئاساسەن قەدىمكى زامانىنىڭ خەۋەرلىشىش پونكىتى بولۇپ، دۇشمەننىڭ شەپىسى كۆرۈنگەن ھامان تۇرا ئۇستىگە ئوت يېقىپ، ئۇنىڭدىن چىقىقان تۇتۇن ئارقىلىق ئۇ تۇرادىن بۇ تۇراغا... شۇنداق قىلىپ ئوردىغا خەۋەر يەتكۈزگەن. بۇنداقچە ئېيتقاندا تۇر (تۇرا)لار قەدىمكى زامانىنىڭ تېلېفونى ياكى تېلېگراممىسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان. كېيىنچە تۇرالار تەرەققي قىلىپ، كۆزىتىش مۇنارى، بۇددا مۇنارى، پەش-

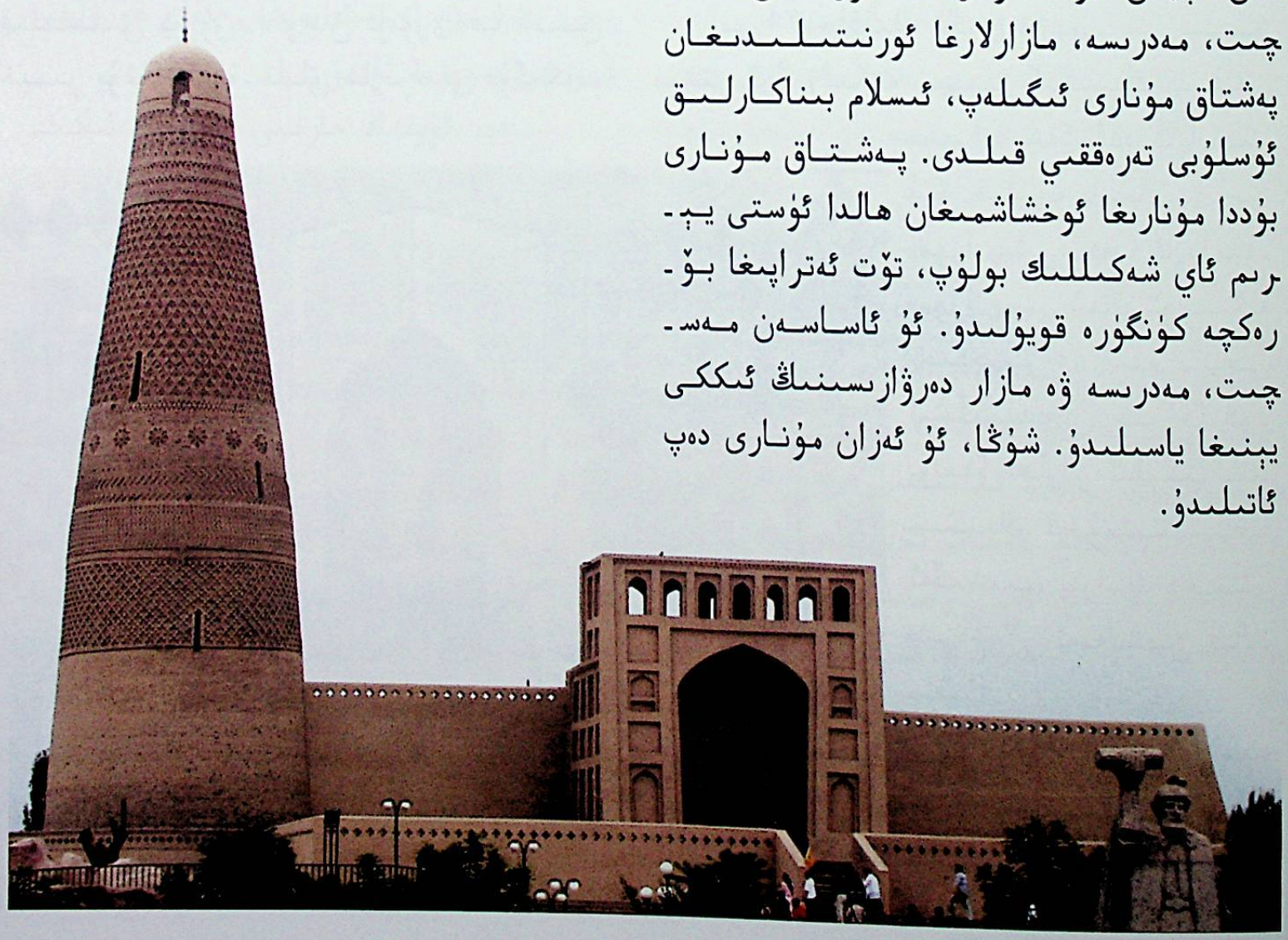
تاق مۇنارى (ئەزان چىللاش مۇنارى)، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى قاتارلىق مۇنار شەكىللىرى پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بىناكارلىقىمىزدىكى مۇنار سەنئىتى بۇددا تۇسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، بۇددا مۇنارىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنداق بۇددا مۇنارلىرى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ، تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. كوران قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن ئون مېتىر 62 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۇستى يۇمىلاق بۇددا مۇنارى، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۆت بۇت تەكچىسىگە 100 بۇت قويۇلغان بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بۇددا مۇنارىنىڭ ئورنىنى مەسچىت، مەدرىسە، مازارلارغا ئورنىتىلىدىغان پەشتاق مۇنارى ئېگىلەپ، ئىسلام بىناكارلىقى ئۇسلۇبى تەرەققىي قىلدى. پەشتاق مۇنارى بۇددا مۇنارىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئۇستى يېرىم ئاي شەكىللىك بولۇپ، تۆت ئەتراپىغا بۆرەكچە كۇنگۇرە قويۇلىدۇ. ئۇ ئاساسەن مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازار دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا ياسىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئەزان مۇنارى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەنزىرە مۇنارى جامە، مەسچىت ۋە خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ. ئۇ شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىغا ئوخشىشىدۇ. ئەمما، رولى جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىدەك ئەزان چىللاش ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ پۇختا بولۇشىغا تۇتۇرۇك بولۇشتەك رولى بار.

خاتىرە مۇنارى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى خاتىرىلەش ئۇچۇن ياسىلىدۇ: تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ مۇنار تۇرا شەكلىدە بولۇپ، ئېگىزلىكى 44 مېتىر، ئاستىنىڭ دىئامېترى ئون مېتىر، مۇنارنىڭ ئىچىگە 72 ئايلانما پەلەمپەي ياسالغان. بۇ مۇنار 1777 ـ يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭ تەرىپىدىن دادىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ياسالغان.

شۇڭا، كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ، خىشلارنى گېئومېتىرىيىلىك شەكىلدە بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق خىلمۇخىل گۈللەر، تاغلار، ئۆركەشلەپ ئېـ-

قىۋاتقان سۇ شەكلى قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەقىش چىقىرىلغان. بۇ مۇنار ئۆزىنىڭ كۆرـ كەملىكى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملـ كەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن سایاھەتچىـ لەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. (ئا)

مورا ئوچاق

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى «مورا ئوـ چاق»نى كەشپ قىلىپ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپـ لىمىلىك پايدىلىنىپ كەلدى. مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ: ئۆينىڭ تۆر تېمىغا مورا چىـ قىرىلىدۇ. مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئېـ لىنىپ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكلىدە ئوچاق سېلـ نىدۇ. بۇ ئوچاق «ئوچاق تونۇرى» دەپ ئاتىلـ دۇ. ئوچاقنى ئوتون قالىنىدۇ. تاماقنى تۇتۇش قىلماستىن بۇرۇن، «ئوچاق تونۇرى»غا لايىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەنـ

دە، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىنىدۇ. ئوچاق ئالـ دىغا ئۆرە مىس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ. تاماق پىشقۇچە «ئوچاق تونۇرى» قىزىپ تەيىار بولىدۇ. قازاننى چۈشۈرۈپ ئوچاقنى تۈز سېپىلىپ نان يېقىلىدۇ. تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ. دېمەك، مورا ئوچاق يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك ۋەزىـ پىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى، يەنە قىش كۈنـ لىرى ئىسسىنىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ.

مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى بىر يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكىلدە قاپارتمـ لىق قىلىپ ياسىلىدۇ. بۇ «مورا بېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. «مورا بېشى»نىڭ ئۈستىگە «جىنچىراغ» (سۇ يېغى ئىشلىتىدىغان چىراغ) قوـ يۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكترلـ شىشىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، يەرلىك «جىنـ چىراغ»لار ئەمەلدىن قالـ ماقتا).

«مورا بېشى» ئالاھىـ دە تېخنىكا بىلەن ياسالـ غاچقا، ئۆيگە يارىشىدۇ. (ر)

چېدىر ئۆي

چېدىر ئۆي (ئاقئۆي، كىگىز ئۆي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) — ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ھايات كەچۈرگۈچى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان ئۆي شەكلىدۇر. دەرۋەقە، چېدىر ئۆيلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا، يۆتكەشكە ئەپلىك بولغان بۇنداق كۆچمە ئۆيلەر گەرچە شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، دۇنيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت. تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇلار ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاساسەن چېدىر ئۆيلەردە ھايات كەچۈرگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چېدىر» سۆزى «دۆم كۆمتۇرۇلگەن كومزەك» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «چېدىر» دېگەن سۆز «چاغاتاي تىلى» دەپ نام قويۇلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە «چېدىر» دەپ يېزىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم ئەسەرلىرىدە بۇ سۆز «چادار» شەكلىدە يېزىلىپ «چېدىر» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان ھەمدە «كۆمۈزەككە قاچىلانغان جەسەت كۈلى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن. بۇ ئەينى زاماندا جەسەت كۈلى قاچىلانغان كومزەكلەرنىڭ چېدىر ئۆي شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

چېدىر ئۆيلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى تولۇقلاش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا كۆك (ئاسمان)نى گويا كى دۆم كۆمۈتۈرۈلگەن كومزەكتەك يەرنى قاپسىپ تۇرغان ئىلاھىي كۈچ دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى. مۇشۇ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ۋە ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە گۈزەللىك قارىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ چېدىر ئۆي شەكلىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان. دېمەك، چېدىر ئۆيلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىتىتىك تەسەۋۋۇرىدىكى كۆك تەڭرىلىرىنىڭ بەدىئىي خەرىتىسىدىن ئىبارەت.

چېدىر ئۆيلەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ پەسىل ئۆزگىرىش خاراكتېرىگە ئاساسەن كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇراشتۇرما ئۆيدۇر.

چېدىر ئۆينىڭ جازىسى ئاساسەن ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. ئاستىنقى بۆلىكىنىڭ دىۋارى روىما شەكىللىك قىلىپ بىر-بىرىگە كىرىشتۇرۇلگەن كەرەگە (ياغاچ پەنجىرە) ياغاچلاردىن تۈزۈلىدۇ. كەرەگە ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، كەڭ كۆزلۈك پەنجىرە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل پەنجىرىلىك كەرەگە يۆتكەشكە يەڭگىل بولسىمۇ، لېكىن شامالغا چىدامسىز كېلىدۇ. يەنە بىرى، تار كۆزلۈك پەنجىرە بولۇپ، ئۇ يۆتكەشكە ئېغىر بولغىنى بىلەن شامالغا چىداملىق كېلىدۇ. چېدىر ئۆينىڭ ياغاچ پەنجىرىلىرى يىغىلىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، پارچە - پارچە قاناتلار رەتلىك كىرىشتۇرۇلۇپ ياسىلىدۇ. ئىككىنچى بۆلەك —

«ئوۋق» دەپ ئاتالغان سلىق، ئىنچىكە ياغاچلار. ئۇنىڭ بىر تەرىپى گۈمبەزسىمان يەيلغان ياغاچ پەنجىرىنىڭ ئۈستىگە چىگىلىدۇ، يەنە بىر ئۇچى چېدىر ئۆينىڭ ئۆگزىسى ھەم دېرىزىسى ھېسابلانغان يۇمىلاق توڭلۇك (چاڭغىراق)كە توتاشتۇرۇلىدۇ. توڭلۇك چەمبەرسىمان ئېگىلگەن ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭغا ئوۋقنىڭ بىر ئۇچى پاتقۇدەك توشۇك ئېچىلىدۇ. ئاشۇ توشۇككە ئوۋق توتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى بولەك بىرلىشىپ گۈمبەزسىمان چېدىر ئۆي شەكىللىنىدۇ.

ياغاچ پەنجىرە بىلەن ئوۋق ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ كاشايىپلار بىلەن مەھكەم چىگىلىدۇ ھەمدە ياغاچ پەنجىرىنىڭ سىرتىغا رەڭلىك يىپلار ئارقىلىق بېزەلگەن چىغ توتۇلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گۈمبەز شەكلىگە كىرگەن بۇ ياغاچ جازىنىڭ ھەممە ئەتراپى ئۆلچەملىك كىگىزلەر بىلەن چۈمكىلىدۇ. بۇ كىگىزلەر ئوچ خىل بولىدۇ. ياغاچ پەنجىرە ئۈستىگە ياپىدىغىنى «توغۇرلوق»، ئوۋق قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «ئۇزۇك»، توڭلۇكنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «توڭلوكلوك» دەپىلىدۇ. بۇ ئوچ بۆلەك كىگىز يۇڭ يىپلار بىلەن بىر - بىرىگە توتاشتۇرۇپ چىگىلىدۇ.

چېدىر ئۆينىڭ ئىشىكى ئادەتتە ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ ئىشىك ياغاچتىن نەقىشلەپ ياسالغان بولۇپ، ئۈستىگە بېزەلگەن كىگىزدىن مەلەڭزە تارتىلىدۇ. چېدىر ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى (توڭلوكنىڭ ئۈدۈلى)غا تاماق پىشۇرىدىغان ئوچاق قويۇلىدۇ. بۇ خىل ئوچاقمۇ يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان تۆمۈر جازىدىن ئىبارەت.

چېدىر ئۆيلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ. ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ چېدىر ئۆيى تۆت قانات، ھال - ئوقەتى ياخشى ئاقلارنىڭ ئالتە قانات بولىدۇ. ئەڭ چوڭى 12 قاناتلىق بولۇپ، ئۇنىڭغا تەخمىنەن 40 - 50 كىشى سىغىدۇ.

ھازىر دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، چېدىر ئۆيلەردە ئولتۇرۇش بارغانسىرى ئازايماقتا. (ئا)

كېمىر ئۆي

تۇرپان رايونىدا ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، «كېمىر ئۆي» دەپ ئاتالسا، يەنە بىرى، «ياپما ئۆي» دەپ ئاتىلىدۇ. «كېمىر» ئالاھىدە قۇرۇلمىلىق ئۆي ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆي كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئۆي تۇرپان رايونىنىڭ يامغۇر ياغماسلىق ۋە قۇرغاق بولۇشتەك شارائىتىغا ماس كېلىدۇ. كېمىر ئۆي ياز كۈنى سالقىن، قىش كۈنى ئىسسىق بولىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپان رايونىدا ياغاچ ناھايىتى قىس بولغىنى ئۈچۈن بازار ۋە يېزىلارنىڭ ئۆيلىرى ئومۇمەن كېمىر ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئورمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ ياغاچ ماتېرىياللىرى ھەل بولغانلىقتىن، كېمىر ئۆيلەر ئورنىغا «ياپما ئۆي» (ئۈستى ياغاچ بىلەن

يېپىلغان ئۆي)لەر ياسىلىشقا باشلىدى.

«كېمىر ئۆي» مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئىككى - ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە تام قوپۇرۇلىدۇ، ئاندىن كېسەك بىلەن ئەگمە ئېگىلىدۇ، ئەگمىگە تۈڭلۈك قويۇلىدۇ. كېمىر ئۇزۇنچاق بولىدۇ، تۆت چاسا بولمايدۇ. ئۆي پۈتكەندىن كېيىن كاڭ قۇرۇلىدۇ. ئىشكىنىڭ ئۈدۈلى (تۆر)دىكى تامغا ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتا، بىرەر مېتىر كەڭلىكتە ئويۇق - تەكچە قوپۇرۇلىدۇ. باشقا تاملارغا كىچىك تەكچىلەر چىقىرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا تاملار ئىنچىكە سۇۋاق (كاكىل لاي) بىلەن سۇۋىلىدۇ. تام - تورۇسلار ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ. قول ئىلكىدە بارلار تامنى گەج سۇۋاق بىلەن سۇۋايدۇ، تاملارغا تۇرلۇك نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ.

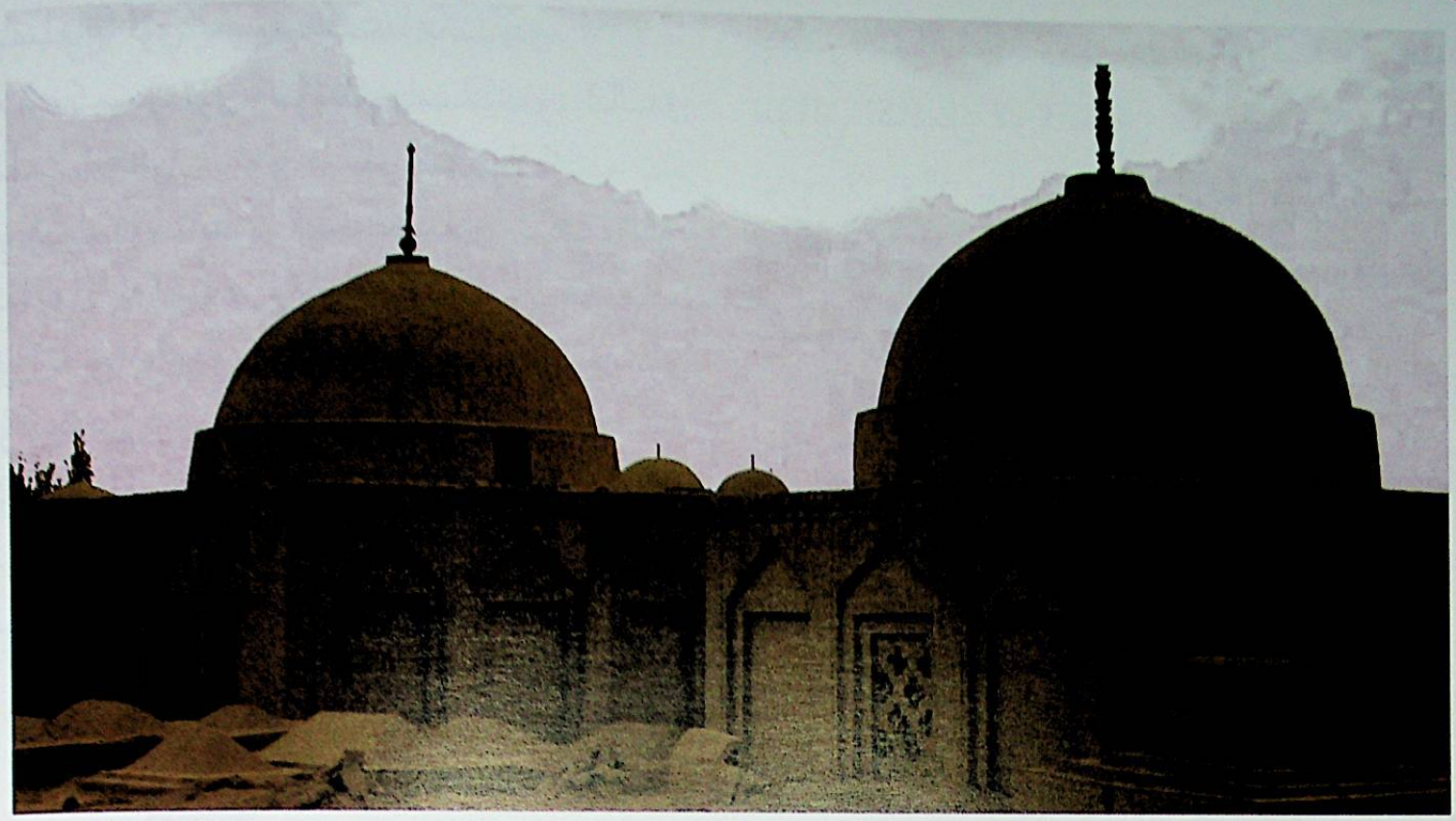
تۆر تامغا چىقىرىلغان ئويۇققا يوتقان - كۆرپە يېغىلىدۇ. باشقا تاملاردىكى كىچىك تەكچىلەرگە چىنە - قاچا قاتارلىقلار تىزىلىدۇ. تامنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە زەدىۋال تارتىلىدۇ. (ر)

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىرقەدەر سوغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ. سۇپا ئۈستىگە خام كېسەك بىلەن تۇتۇن يولى چىقىرىلىدۇ. بىر بۇلۇڭغا مورا چىقىرىلىدۇ. ئاندىن تۇتۇن يولىنىڭ ئۈستىگە كاڭمەنزە (كاڭمەنزە — 15 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا، يېرىم مېتىر كەڭلىكتە، سامانلىق لاي بىلەن قۇيۇلغان تۆت چاسا كېسەك) يېپىلىدۇ، كاڭمەنزىنىڭ ئۈستى ئىنچىكە سۇۋاق بىلەن سۇۋىلىدۇ. ئوچاققا قالانغان ئوتنىڭ تۈتۈنى تۇتۇن يولى ئارقىلىق مورىغا بېرىپ سىرتقا چىقىپ كېتىدۇ. تۇتۇن ئارقىلىق كاڭمەنزە قىزىپ ئۆينى ئىسسىتىدۇ. كاڭنى ئىسستىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلتە سېلىنىدۇ.

كاڭغا كىگىز، پالاس ياكى گىلەم سېلىندۇ. قىش كۈنلىرى، بولۇپمۇ ئۇششاق بالىلىرى بار ئائىلىلەردە كاڭ مۇھىم رول ئوينايدۇ. بەل ئاغرىقى، رېماتىزم قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ - قوپۇشنىڭ شىپالىق رولى چوڭ. (ر)

ئابدە تىكلەش

«ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»غا پۈتۈلگەن نەسەب ۋە قاغانلار ئىش ئىزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى، ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقىدىن باشلاپ ئابدە تىكلەشكە ئادەتلەنـ

گەن، كېيىنكى دەۋرلەردە، يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ قەبرە قاتۇرۇش ئەۋج ئالغان، شۇنىڭدىن باشلاپ تاش پۈتۈك مەرسىيىلىرى كاھىش ۋە مەرمەر قەبرە ـ گۇمبەزلەرگە پۈتۈلگەن.

ئۇيغۇرلاردا قەبرە قاتۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچى، ئۆز ئاتا ـ ئانا، ئەجداد ـ ئەۋلادلىرىغا ئىزنا قالدۇرۇش، ئىككىنچى، ئۇلۇغ خاقان ۋە ئالىملار، باتۇرلار، مۇددەررىس ـ لەر قاتارلىق ئاتاقلىق زاتلارنىڭ نامىغا ئاتاپ، ھەيۋەتلىك گۇمبەز ۋە خاتىرە مۇنارى تىكلەش ـ تىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار ھەر ئىككى قەبرىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يوقلايدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەبرىسىگە ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە شەجەرىسى ۋە نامىشەرىپىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ. ئاتاقلىق شەخس، ئۇلۇغزات زاتلارنىڭ مەقبەرىسىنى ئالاھىدە ھەشەمەتلىك قىلىپ، كۆك ـ يېشىل گۇمبەزلەر تۇرغۇزۇپ بېزەش بىلەن، ئۇلارنىڭ نەسەبلىرىنى يېزىپ قالدۇ ـ رۇشتىن تاشقىرى، مەرسىيىلەرمۇ پۈتۈلىدۇ ۋە ئۇ جايىنى مەرھۇمنىڭ خاتىرىسى ئۇچۇن سەيلە ـ تاۋاپ ئورنى قىلىدۇ. بۇنداق جايلار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، خوتەنده «كومارم»، لوپتا «ئىمام ئاسىم»، قۇمۇلدا «بوغاز غوجام»، ئىلىدا «خونخاي مازار»، «سۇلتان ئوۋەيس»، «تۇغلۇق تۆمۇرخان»، يەكەندە «ئالتۇنلۇقۇم»، مەكىتتە «چىلتىرخان»، قەشقەر كونا شەھەر قوغان يېزىسىدا «قارا ساقال ئاتام» (ھارۇن بۇغراخان)، «ئوسمان بۇغراخان»، قەشقەر شە ـ ھىرى تاربوغۇزدا «ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ» (ھۇسەيىن پەيزۇللا غوجام)، قەشقەر شەھىرىدە «يۇسۇپ قادىرخان»، «يۇسۇپ خاس ھاجىپ»، ئوپالدا «ھەزرىتى موللام» (مەھمۇت قەشقەرى)، قەشقەر شەھىرى تاربوغۇزدا «سىيىت ئەلى ئارسلانخان» (ئارسلان خېنىم)، ئاتۇشتا «ھەس ـ سۇلتىنىم» (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان)، تۇر ـ پاندا «ئەسھا بولكەپ»، «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى»، ئۇچتۇرپاندا «يەتتە قىزلىرىم» قاتارلىق يۇزلە ـ گەن تارىخىي ئابىدىلەر ۋە خاتىرە قەبرىلىرى تاۋاپ قىلىنىدۇ. مۇنداق مازار ـ ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىشنىڭ گەرچە دىنىي تۇسى قويۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە

بولغان بىر خىل ئادەت سۈپىتىدە سەيلە ۋە مۇراسىم شەكلىنى ئالغان. مەسىلەن، بۇنىڭ- دىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ئوردام چۆلىدە شېھىت بولغان ئارسلانخاننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ھەر يىلى 6 - ئايدا يۇرت - يۇرت بويىچە نەچچە تۈمەن ئادەم ئوردامغا تاۋاپقا كېلىدۇ. بىر قانچە كۈن بۇ چۆلدە تۈنەپ ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن خاتىرىلەش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تاربۇغۇز يېزىسىغا ئورنىتىلغان «ئارسلان خېنىم مازىرى»غا، ئۈنىڭدىن كېيىن ئاتۇشتىكى «ھەسسۈلتىنىم مازىرى»غا تاۋاپ قىلىپ، «ئوردىخېنىم سەيلىسى»نى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. خوتەندىكى «كومارم» سەيلىسىمۇ ئاشۇنداق ھەشەمەتلىك ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق:

ئۇيغۇرلار قەبرىنى ئىچ گۆر، تاش گۆر قىلىپ كولايدۇ، تاش گۆر بىر يېرىم مېتىر چوڭقۇر بولىدۇ، ئاندىن يان تەرەپتىن ئىچ گۆر قازىدۇ. جەسەت ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ، جەسەت قويۇلۇپ بولغاندا ئىچ گۆرنىڭ ئاغزىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ، تاش گۆرنى كۆمۈۋېتىدۇ. ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا، ھەربىر تاش گۆردىن تۆت ئىچ گۆر كولايدۇ، ئۇنى «شام گۆر» دەپ ئاتايدۇ، جەسەت ياتقان يەرنىڭ ئۈستىگە 80 سانتىمېتىر كەڭ، بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇن، 40 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى سۇپا ياساپ، ئىككى پەلەمپەي سۇپا قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەبرە قاتۇرىدۇ. «شام گۆر» كۆپىنچە ھال - ئوقۇتى ياخشىراق، نەسەبلىك ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئالدىن كولاپ تەييارلىنىپ قويۇلىدۇ. ئۇ پەقەت بىر ئائىلە كىشىلىرىگە خاس بولۇپ، شۇ ئائىلىدە قازا تاپقانلار ئىلگىرى - كېيىن ئۆزىگە تەئەللۇق شام گۆرگە دەپنە قىلىنىدۇ. شام گۆرنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز قاتۇرۇلىدۇ.

ئادەتتە ئاياللارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسىگە قارىغاندا كىچىكرەك (ئۇچتىن بىر نىسبەتتە) قاتۇرۇلىدۇ. ئەرلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ سۇپا پەلەمپىيىدىن باشقا يەنە ئىككى قاتار پەلەمپىيى (بۇلارنىڭ چوڭى تالالىق، كىچىكى ئۆيلۈك، قاتۇرۇلغان قەبرە بۆشۈك دەپ ئاتىلىدۇ) بولىدۇ. ئاياللار قەبرىسى ئۈچ پەلەمپەيلىك بولۇپ، بۇلار ئۆيلۈك، سۇپرا، ئاشتاختا، نوغۇچ دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئەر - ئاياللارنىڭ قەبرىسى روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. (ش)

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇنەر-كەسىپ ئادەتلىرى

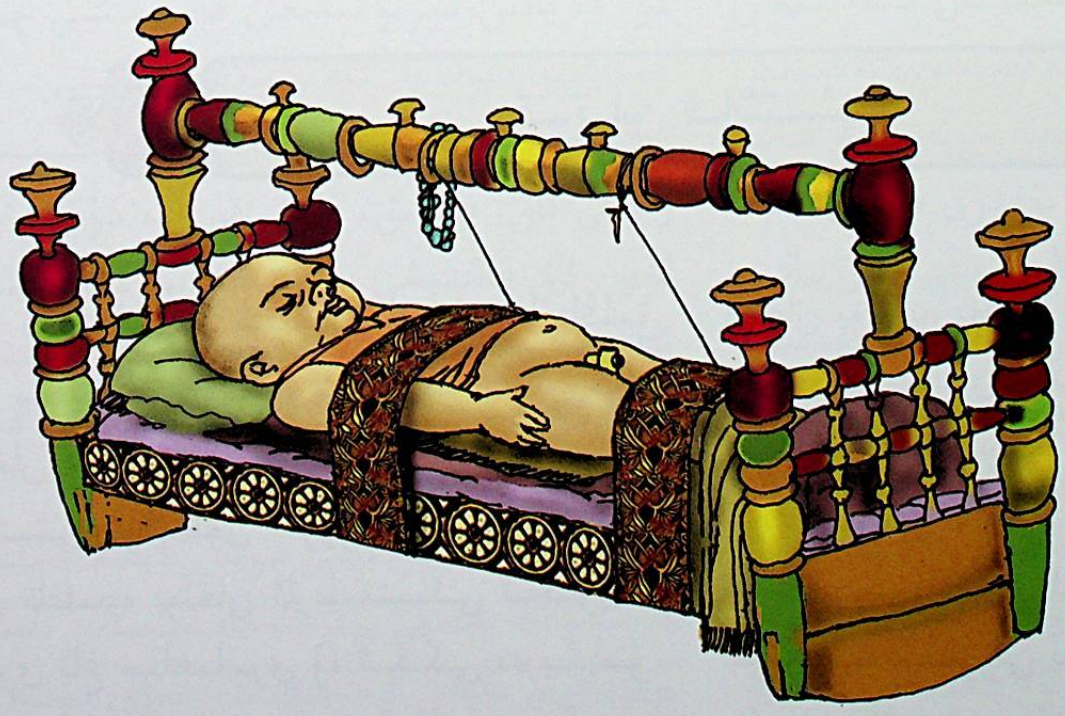
بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلار ئۈچۈن مەخسۇس لايىھىلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر «كارىۋات» بولۇپ، ئۇ «بۆشۈك» دەپ ئاتىلىدۇ. بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تۈرك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۈختىلىقى، ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى 60 نەچچە سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا، ھەتتا بىر تال تۆمۈر مىخمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. بۆشۈكنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەتتىن، ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتىكى كۆركەم ۋە نەپىسلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل - سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۆشۈككە بىر خىل مۇقەددەس ئېرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى «بۆشۈك توي مۇراسىمى» ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى توشقۇچە ئارىلىقتا بولىدۇ، يەنى بوۋاق ھاياتقا كۆز ئاچقاندىن كېيىنلا «كىندىكئانىسى» بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ. «كىندىكئانىسى»نىڭ قولى يەڭگىل بولسا بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە كىندىك يىرىسى ساقىيىپ كېتىدۇ. بۇ «كىندىكى چۈشتى» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى بۆشۈككە سالىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئېرىملىق ئادەت تۈسىنى ئالغاچقا، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ. بوۋاقنى تۇنجى

بۆشۇككە سېلىشتا، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم «بۆشۇكئانىسى» تەكلىپ قىلىندۇ. بۇنىڭدىن مەقسەت، بالىنىڭ «بۆشۇكئانىسى»نىڭ ئۇدۇمىنى ئېلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. خەلق ئارىسىدا «بۆشۇكئانىسى» — «ئېرىمچى» دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەقىدە قىلىنىدۇ. «بۆشۇكئانىسى» بالىغا تەييارلىغان بۆشۇكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ، دۇئا - تەكبىر قىلغاندىن كېيىن، بۆشۇكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ. ئالدى بىلەن بۆشۇكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۇلتۇك)نى ئورنىتىدۇ. جاكنىڭ تۆشۇككە تۇتاشقان يۇزىگە چەمبىرەكنى (جاك تۇمقى) كىيدۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۆشۇكنىڭ چوڭلۇقىغا «ئودا» (جاكقا ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈك قويۇپ تىكلىگەن پاختىلىق كۆرپە) قويۇلىدۇ. ئودىنىڭ ئۇستىگە يۇمشاق پاختىلىق ئىچ كۆرپە (بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولىدۇ) سېلىنىدۇ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە 15 سانتىمېتىرکۋادرات كەڭلىكتە چۆرىگۈچ قويۇلىدۇ، ئاندىن زاكا (كىرلىك) بىلەن ئورىلىدۇ. باش تەرەپىگە بوۋاقنىڭ ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ. ئاستى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن، «بۆشۇكئانىسى» بوۋاقنى يالىڭاچلاپ، بەدەنلىرىنى يۇمشاق سلاپ ئېرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۇككە سالىدۇ، ئاندىن جاكقا توغرىلاپ شۇمەك (يا- غاچتىن نەيچە قىلىپ ياسالغان سۈيدۈك يولى ئېغىزى) سالغاندىن كېيىن، ئىككى پۇتىنى تۇزلەيدۇ ۋە يۆگەك بىلەن مەھكەم ئورايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئىككى تىزىغا «تىزلىق» كۆرپە قويۇپ، پۇتتارتقۇ (بىر سويام كەڭلىكتە ئەستەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۇكنىڭ ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىگىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىنمۇ يۆگەك بىلەن چۈمكەيدۇ. ئىككى قولنى بالىنىڭ بىقىنىغا تەكشى رۇسلاپ، ئىككى جەينىكىگىچە جەينەكلىك قويۇپ «قولتارتقۇ» (پۇتتارتقۇغا ئوخشىشىدۇ) بىلەن تاڭىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۇككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ. بۆشۇكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاقنا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان ئېسىپ قويىدۇ. قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۇكنىڭ ئۇستىدىكى گورىزونتال ياغاچ (بۆشۇك تۇرمىلى)قا بالىنى يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېرىملىق تۇمار ئېسىلىدۇ ۋە بەزىدە كۆز مونچاق مارجان بېكىتىلىدۇ. بۆشۇكنىڭ ئۇستىگە رەڭلىك ئېسىل

رەختلەردىن ياسالغان «بۆشۇك ياپقۇ» يېپىلىدۇ. بۆشۇكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق)، قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇرۇپ قويۇلىدۇ. بۇ بالىنى «قارا بېسىپ قالماسلىق»نىڭ ئىرىمىدۇر. تۇنجى قېتىم بالىنى بۆشۇككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن، «بۆشۈكئانىسى» ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىر چىمدىم يىرىك تۇز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ، بۆشۇكنىڭ ئوستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشۋالغان «يامان روھ»لارنى قوغلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغلىشىدۇ.

بۆشۇكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە:

بىرىنچىدىن، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ. چۈنكى، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن، بۆشۇك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ. بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ. بالىنىڭ چوڭ ـ كىچىك تەرىتى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاكالا قۇيۇلىدۇ. ئىككىنچىدىن، بالا ئېچىلىپ قېلىپ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. ئۇچىنچىدىن، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۈرسەت يارىتىلىدۇ. تۆتىنچىدىن، بالىنىڭ فىزىئولوگىيە جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق. چۈنكى، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ، قول، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، بۆشۈك ــ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئانىلارنى تېپىش تەس. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەكىرىلگەن «ئەللەي ناخشىسى» (بۆشۈك ناخشىسى) ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر. (ئا)

خوتەن قاشتېشى

قاشتېشى ــ شىنجاڭنىڭ دۇنياغا داڭلىق كان مەھسۇلاتى بولۇپ، خوتەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان قاشتېشى ماكانى ھېسابلىنىدۇ. خوتەن قاشتېشى كوئېنلۇن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن ئالتۇن تاغقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەگرى ـ بۈگرى تاغ جىلغىلىرى ۋە ئىككى دەريا (يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەريالىرى) ۋادىلىرىغا تارقالغان بولۇپ، يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى مىرداي تېغى، يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريا ۋادىلىرى، چىرا رايونى قاتارلىق ئۇچ ئورۇنغا مەركەزلەشكەن. قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خوتەندىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى خوتەننىڭ سىمۋولى بولغان ئىككى دەريا ۋادىسىدىن قاشتېشى سۈزۈپ، ئۇنىڭدىن نەپىس

سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان ھەمدە خەلقئارا-
لىق قاشتېشى سودا بازىرىنى شەكىللەندۇر-
گەن، قاشتېشى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا
تۇزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستلۇق،
ھەمكارلىق ئالاقىلىرىنى كۈچەيتكەن. دۇنياغا
مەشھۇر «يىپەك يولى» بارلىققا كېلىشتىن بۇ-
رۇنلا «قاشتېشى يولى»نى ئېچىپ، خەلقئارالىق
«قاشتېشى سودىسى»نى قانات يايدۇرغان. شۇ-
نىڭدىن باشلاپ، خوتەن «ئېسىل تاشلار ماكا-
نى»، «قاشتېشى ماكانى» دېگەن نام بىلەن مەم-
لىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان. ماتېرد-
يالىلارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ
قاشتېشىدىن پايدىلىنىش تارىخى يېڭى تاش
قورال دەۋرىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقى مەلۇم.
بۇنى ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قې-
زىۋېلىنغان خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان بۇ-
يۇملارنىڭ تارىخي دەۋرى ھەققىدىكى تەكشۈ-
رۈش نەتىجىلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە يېزىق بارلىققا كەلگەن-
دىن بۇيانقى تارىخي خاتىرىلەردىمۇ خوتەن
ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ھۈنەر -
سەنئىتى ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر ئۇچرايدۇ.
شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن
بۇرۇنقى XVI ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى
XI ئەسىرگىچە)گە كەلگەندە، خوتەننىڭ قاش-
تېشى ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرى سەۋىيىگە
يەتكەن. بۇ دەۋردە قۇلدارلار، مەيلى ئەر ياكى
ئايال بولسۇن، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن زىننەت
بۇيۇملىرىنى تاقايتتى، بىر - بىرىگە قاشتې-
شىدىن ياسالغان ھەر خىل بۇيۇملارنى سوۋغات
قىلىشاتتى. ئۇ دەۋردە مىستىن ياسالغان
بۇيۇملارغا قاشتېشىدىن كۆز قويۇلاتتى («شىن-
جاڭنىڭ ئېسىل تاشلىرى ۋە قاشتاشلىرى»
دېگەن خەنزۇچە كىتابنىڭ 16 - بېتىگە قارال-
سۇن). خوتەننىڭ قاشتېشى سودىسى چىن
(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 — 207 -يىللار)،
خەن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 220 - يىلىدىن
مىلادىيە 206 - يىلىغىچە) سۇلالىلىرى دەۋرد-
ىدىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋج ئالغان. شۇڭا، مۇشۇ
دەۋرلەردە ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى توشۇ-
لىدىغان ئېغىزلار «قاشتوسمىسى»، «قاشقو-
ۋۇق»، «قاشتېشى ئۆتكىلى» دېگەن ناملار بىلەن
ئاتالغان. قاشتېشى ھەققىدىكى بۇنداق تارىخي
خاتىرىلەر ناھايىتى كۆپ.

خوتەن قاشتېشىنىڭ تۇرلىرى كۆپ،
رەڭدار ۋە جۇلالىق، سۇپىتى ئېسىل، پارقىراق
ۋە پۈختا بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمدىن تارتىپ
«ئېسىل گۆھەر» دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ
ئۈچۈن، خوتەن خەلقى ئارىسىدا قاشتېشىنى
ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەس بىلىش ئەقىدىسى بار-
لىققا كەلگەن. ئىككى دەريانىڭ نامىنىمۇ قاش-
تېشى شەرپى بىلەن ئاتىغان.

دەريا ۋادىلىرىدىن سۇزۇۋېلىنىدىغان
قاشتېشى كىچىك، ئەمما ئىنتايىن سۇزۇك بو-
لۇپ، ئۇنى خالىغان كىشى دەريادىن سۇزۇۋالى-
دۇ. دەريادىن قېزىۋالىدىغان قاشتېشى چوڭ
ھەم ئۇيۇل بولۇپ، ئېلاستىكلىقى ياخشى، ئا-
سانلىقچە چېقىلمايدۇ. خوتەن قاشتېشىنىڭ
رەڭگى ئاق، سېرىق، كۆك، قارا ۋە كۆكۈچ بو-
لۇپ، ئاق قاشتېشى بىلەن سېرىق قاشتېشى
ئەڭ ئەتىۋار ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىۋايەت-
لەردە، خوتەن قاشتېشى ئارخاتنىڭ تاش قات-
مىسىدىن پەيدا بولغان، دەپ قارىلىدۇ.

ئومۇمەن، قاشتېشى خوتەن خەلقىنىڭ
قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ، قاشتېشىدىن نەپس
بۇيۇملارنى ياساش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر -

كەسىپ ئادەتلىرىدىن بىرى. ھازىرمۇ يۇرۇقچاش دەريا‌سى بويىغا بارسىڭىز، مىڭلىغان كىشىلەر - نىڭ دەريادىن قاشتېشى سۈزۈۋاتقىنىنى ئۆچ - رىتىسىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قاشتېشى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنـ ـۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. «تۇر - كىي تىللار دىۋانى»دا، تۇركلەردە، كىمنىڭ يې - نىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەي - دۇ، دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قى - لىپ سالىدۇ. بۇ ئۇزۇكنى سېلىشتۇرالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ، ئۇسسۇغان ئادەم بۇنى ئاغ - زىغا سالسا، ئۇسسۇلۇقنى باسىدۇ، دەپ خاتىر - لىنەن. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا قاشتېشى سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. (ئا)

ئەتلەس

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر يىپەكچىلىكىدىكى داڭدار مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى ۋە ئۇيغۇر ئايال - لىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يىپەك رەختى - لىرىدىن بىرى، شۇڭا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە بىر يۈرۈشتىن ئەتلەس كۆڭلەك بولىدۇ. مەلۇم نۇقتىدا ئەتلەس كۆڭ - لەكنى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مىللىي بەلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇرىدا ئۆز ېپرىنىڭ يەر تۇزۇلۇشىنى، گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى، ېپشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يىپەك بىلەن تەقلىدىي ئىپادە قىلغان سەنئەت خەزىنىسىدۇر.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەس كۆڭلەكنى نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ؟ «قۇرئان»دا: «جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەكتىن كىيىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. چۈنكى، ئۇ يىپەكتىن توقۇلغاچقا، سۈپىتى يۇقىرى، يۇمشاق ھەم نەپ - پىس بولغاچقا، بەدەنگە ھۇزۇر ـ ھالاۋەت بې - غىشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەتلەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزەڭ زىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ تۇرى كۆپ، رەڭگى خىلمۇخىل.

شىنجاڭ قەدىمدىن باشلاپ يىپەكچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان رايونلارنىڭ بى - رى، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا يىپەكچىلىك بىرقەدەر بۇ - رۇن تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ بۇ - رۇن «يىپەك يولى» دەپ نام قويغۇچى گېرمانى - يىلىك مەشھۇر گېئوگراف ۋە ئارخېئولوگ رېچفوفېن (1833 ـــ 1905)دۇر. ئۇ، قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن)نىڭ نەپىس ئىشلەن - گەن جۇلالىق يىپەك رەختلىرى «يىپەك يولى» سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك قول

ھۇنەر مەھسۇلاتى. خوتەن شەھرى، لوپ، گۇ-
ما، يەكەن، يېڭسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئەت-
لەس توقۇشنى ھۇنەر - كەسىپ قىلغان نۇر-
غۇن كاسىپلار بولۇپ، يىپەك سانائىتى زامان-
ۋىلاشقان بۇگۈنكى زامانىمۇ، ئۇلار قولىغا تا-
يىنىپ ئەتلەس توقۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنە-
ۋى مىللىي ئادىتىنى يوقاتقىنى يوق.

ئەتلەس توقۇمىچىلىقى مۇنداق بىرقانچە باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ — پىلدىن يىپ ئېگىرىش: يەرلىك ئۇسۇلدا پىلە غوزىسى قازانغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ. غوزا يۇمشىغاندىن كېيىن يىپەك تالاسىنى ئايرىپ، داۋۇزچاپ دەپ ئاتالمىدىغان يىپ تۇرۇش ئەسۋابىغا ئىلىنىدۇرۇپ، تۇرۇم چاق ئارقىلىق يىككە تۇرۇلىدۇ. سەيناق دەپ ئاتىلىدىغان كېرەكسىز غوزەكلەرنى تاللاۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئادەتتە بىر تال غوزەكتىن يىگىرمە بەش مېتىر ئەتراپىدا يىپ ئالىدۇ. قول بىلەن بىر ئادەم ھەر كۈنلۈكى ئوتتۇرا ھېسابتا تۆت كىلوگرام پىلە غوزىسىدىن يىپ ئايرىپ چىقالايدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچ — يىپنى بوياش: يىپ توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن خىلمۇخىل رەڭدە بويىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رەڭگى كۆپرەك قىزىل، كۆك (ھاۋا رەڭ)، سېرىق، ماش رەڭ، قارا، زەيتۇن رەڭلىرىدە بولۇپ، بىر خىل ئەتلەس ئادەتتە ئۈچ - تۆت خىل رەڭنىڭ مۇۋاپىق بىرىكىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. يىپ بوياشتا ئاساسەن يەرلىك تەبىئىي رەڭ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇنداق رەڭلەر مەڭگۈ ئۆڭمەيدۇ.

ئۈچىنچى باسقۇچ — توقۇش: بوياپ قۇرۇتۇلغان يىپ ئىنچىكە تالاسى بويىچە ئەتلەس توقۇش دەستىگاھىغا تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تاراق (يەرلىك مەلۇم بىر خىل چۆپنىڭ يىلتىزىدىن كىيىم چوتكىسىغا ئوخشاش يا-

سالغان) بىلەن يىپنى تەكشىلەپ، يىپەك مويـ
لىرىنى تازىلايدۇ، ئارقىدىن قوناق ئۇنىدىن
سۈيۈق قىلىپ ياسالغان ئاھا بىلەن يىپنى
پاتلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن مەشۇت يىپ تارالغان
چاچتەك تالا ــ تالا ھالەتكە كېلىدۇ، ئاندىن
ئۆرۈش يىپىنى موكا بىلەن ئارقاش يىپ ئارىسـ
دىن ئۆتكۈزۈپ، ئەتلەسنى توقۇشقا باشلايدۇ. توـ
قۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭ تۈرى ۋە نۇسـ
خىسى ئۇستىكارنىڭ مېڭىسىگە «سىزىلغان» بوـ
لۇپ، ئۇلار ھېچقانداق ئىسخېما تەلەپ قىلمايدۇ.

ئادەتتە قولدا توقۇلغان يەرلىك ئەتلەسـ
نىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە مېتىر 40 سانتىمېتىر،
ئېنى 45 سانتىمېتىر بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياش قۇرا-
مىغا قاراپ ئەتلەسنىڭ رەڭگىنى تاللاپ كـ-
يىشكە ئادەتلەنگەن. قارا ئەتلەس (دارايى ئەتلەس
دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى كۆپرەك يېشى چوڭراق ئا-
يالار، خانىئەتلەس (ئوچۇق رەڭلىك ئەتلەس)نى
قىزلار ۋە چوكانلار، خوجەنە نۇسخا دەپ ئاتالغان
كۆك ياكى زەيتۇن ئەتلەسنى ئوتتۇرا ياشلىق
ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ.

دېمەك، ئەتلەس، شايى، بەقەسەملەر روشەن
يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخ-
شى كۆرىدىغان يىپەك رەختلىرىدۇر. (ئا)

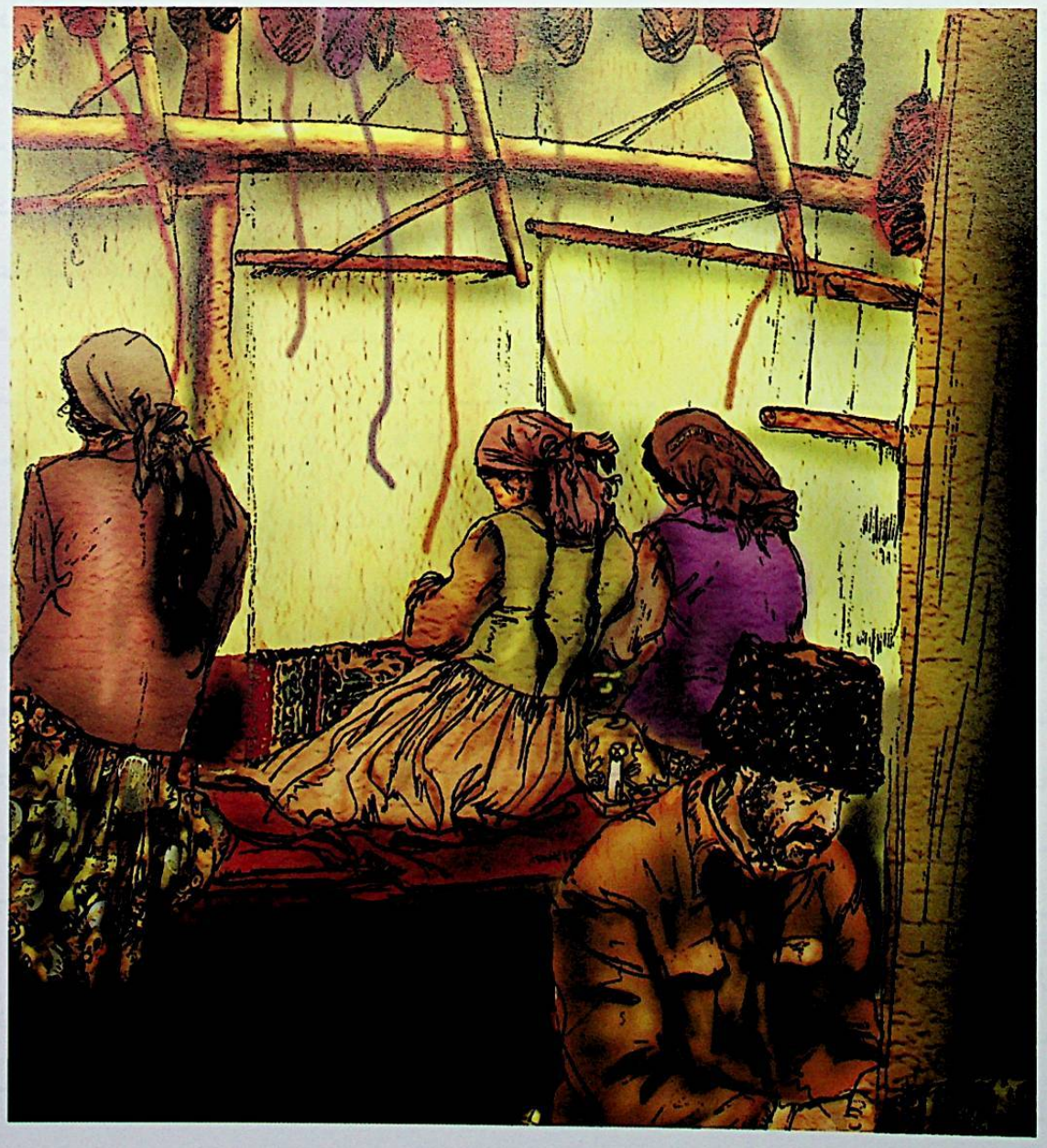
خوتەن گىلىمى

گىلەم ــ ئۇيغۇر قول ھۈنەر بۇيۇملىرى
ئىچىدە ھەممىدىن ئەتىۋارلىق ۋە ئەڭ كەڭ ئو-
مۇملاشقان مىللىي مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى. خو-
تەن ــ گىلەمچىلىكنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بە-
رى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ گىلىمىگە ۋەكىللىك
قىلىدۇ. ھەقىقەتەن گىلەم خوتەن خەلقىنىڭ
ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ
تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. بۇنىڭدىن 2000 يىل
بۇرۇنلا، خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ قانات يايغا-
لىقى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەر بار. خەلق
ئارىسىدا گىلەم ئەسلىدە يۇرۇقچاشلىق گۈلەم-
خان ئىسىملىك بىر قىزنىڭ ئىجادىيىتى ئى-
كەنلىكى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ قىزنىڭ
نامىغا گۈلەم (ئاستا ـ ئاستا «گىلەم»گە ئۆز-
گەرگەن) دەپ ئاتالغانلىق ھەققىدە ھەر خىل
رىۋايەتلەر بار. 1959 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە خوتەن ۋىلا-
يىتىگە قاراشلىق نىيە بازىرىدىن 150 كىلومې-
تىر يىراقلىقتىكى قەدىمكى نىيران دۆلىتىنىڭ
قەبرىستانلىقىدىن ھەر خىل ماددىي بۇيۇملار بە-
لەن بىرلىكتە بىر پارچە گۈللۈك گىلەممۇ قې-
زىۋېلىنغان. ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ
گىلەمنىڭ شەرقىي خەن (مىلادىيەدىن ئىلگە-
رىكى 220 ـ يىللاردىن مىلادىيە 206 ـ
يىللار)سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكى دەلىل-
لەنگەن بولۇپ، ھازىرغىچە ئېلىممىزنىڭ تارىخىدا
مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى گىلەم بولۇپ ھېساب-
لىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى نىيە خارا-
بىسىدىن قازۇشتى يېزىقىدا «گىلەم خوتەن گە-
لىمى» دەپ پۈتۈلگەن تارىخىي پۈتۈكلەر تېپىل-
دى. بۇ خىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇ-
ماتلار خوتەن گىلىمىنىڭ تارىخىنىڭ ھەقىقەتەن

ئۇزۇنلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دەرۋەقە، خوتەندە يەتتە ياشتىن 70 ياشقىچە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى گىلەم توقۇشقا ئادەتلەنگەن، دېيىلسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. ھازىرمۇ زامانىۋىلاشقان گىلەمچىلىك كارخانىلىرىدىن تاشقىرى كۆپچىلىك ئائىلىلەردە گىلەم توقۇش دەستىگاھى ئورنىتىلغان. خوتەن گىلىمى خوتەن قويىنىڭ يۇڭىدىن توقۇلىدۇ. خوتەن قويىنىڭ يۇڭى ئەۋرىشىمچانلىق ۋە ئۇزۇن تالالىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا، خوتەندە يۇڭ يىپ بويىشقا ئىشلىتىلىدىغان تەبىئىي بويىق ماتېرىياللىرى (ياڭاق پوستى، ئانار پوستى، توغرىغا، زەمچە، شاخار... قاتارلىقلار) ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ. بۇنداق ئەۋزەل شارائىتلار خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس بولغان. خوتەن گىلىمى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە. ئۇ نۇسخا جەھەتتىن «شەرق ئۇسلۇبى»غا تەۋە بولۇپ، شەكلى خىلمۇخىل ۋە رەڭدار، ئىشلەتىشكە قۇلايلىق، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېستېتىك تەلىپى ئەكس ئەتكەن.

خوتەن گىلىمى نۇسخا جەھەتتىن ئاچچىق ئانار نۇسخا (ئانارگۈل نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىران نۇسخا، كەشمىر نۇسخا، چېچەك نۇسخا، لوڭقا نۇسخا، كەلكۇن نۇسخا، شام نۇسخا، ئەدىيال نۇسخا، يۇلتۇز نۇسخا قاتارلىق ئون نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ خىل نۇسخىلىق گىلەملەرنىڭ ھەممىسىدە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك بار، يەنى بۇ گىلەملەرنىڭ چۆرىسىگە ھەرە چىشلىق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىل نەقىشلەنگەن. ئۇيغۇرلار-نىڭ مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئۆي - ئىمارەت نەقىشلىرىدە مۇشۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەن. خوتەن گىلەملىرى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەر گىلىمى (يەرگە سالىدىغان گىلەم)، تام گىلىمى (ئاسما گىلەم)، كارىۋات گىلىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇ خىل گىلەملەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە رەڭ تۈرلىرى

بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

گىلەم توقۇش يۇكسەك ئەقىل - پاراسەت ۋە گۈزەللىك تۈيغۇ تەلەپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئەمگەك بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە پەخىرلىنىدۇ. گىلەم ناھايىتى چىداملىق بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «كەمبەغەل بولساڭ گىلەم ئال» دەيدىغان نەقىل بار. دەرۋەقە، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ شەھەردىن يېزىلارغىچە بىرەر پارچە گىلىمى يوق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى ئۇچرىتىش تەس. خوتەن گىلىمى بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، خەلقئارا بازاردا رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولغان بىر مىللىي قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ قالماقتا. (ئا)

يېڭسار پىچىقى

يېڭسار پىچىقى — ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي قول ھۈنەر - سەنئىتى بۇيۇملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى. ئۇ ئەسلىدە يېڭسارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتى بولغاچقا، شۇ جاينىڭ نامىغا ماس ھالدا «يېڭسار پىچىقى» دەپ ئاتالغان. دەرۋەقە تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان يېڭسار ناھىيىسىدە پىچاق ياساش ھۈنەر كەسپى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان. بۇ يەردە ئىشلەنگەن يېڭسار پىچىقىنىڭ تۈرلىرى يىگىرمە خىلدىن ئاشىدۇ. 1987 - يىلى مەملىكەت بويىچە ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنى باھالاشتا، يېڭسار پىچىقى بىرىنچىلىككە ئېرىشكەن. بۇگۈنكى يېڭسار پىچىقى بۇنىڭدىن 300 يىللار ئىلگىرى يېڭسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراباش يېزىلىق داڭلىق ئۇستا مۇھەممەد قۇلاخۇن نامى بىلەن ھەممە يەرگە داڭقى كەتكەن.

يېڭسار پىچىقى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن نەپىس ۋە كۆركەم بولۇپ، ئىشلىتىشكە ناھايىتى قۇلاي، يېڭسار پىچىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۇرۇش مۇمكىن:

بىرىنچى، يېڭسار پىچىقىنىڭ تېغى ئۇچۇن سۇپەتلىك پولات تاللىنىدۇ. تاللانغان پولات ماتېرىيالىنى پىچاقچى ئۇستام يۇكسەك ماھارەت بىلەن قايتا - قايتا سۇغىرىپ ھەم داتلاشمايدىغان ھەم تېغى گاللاشمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ.

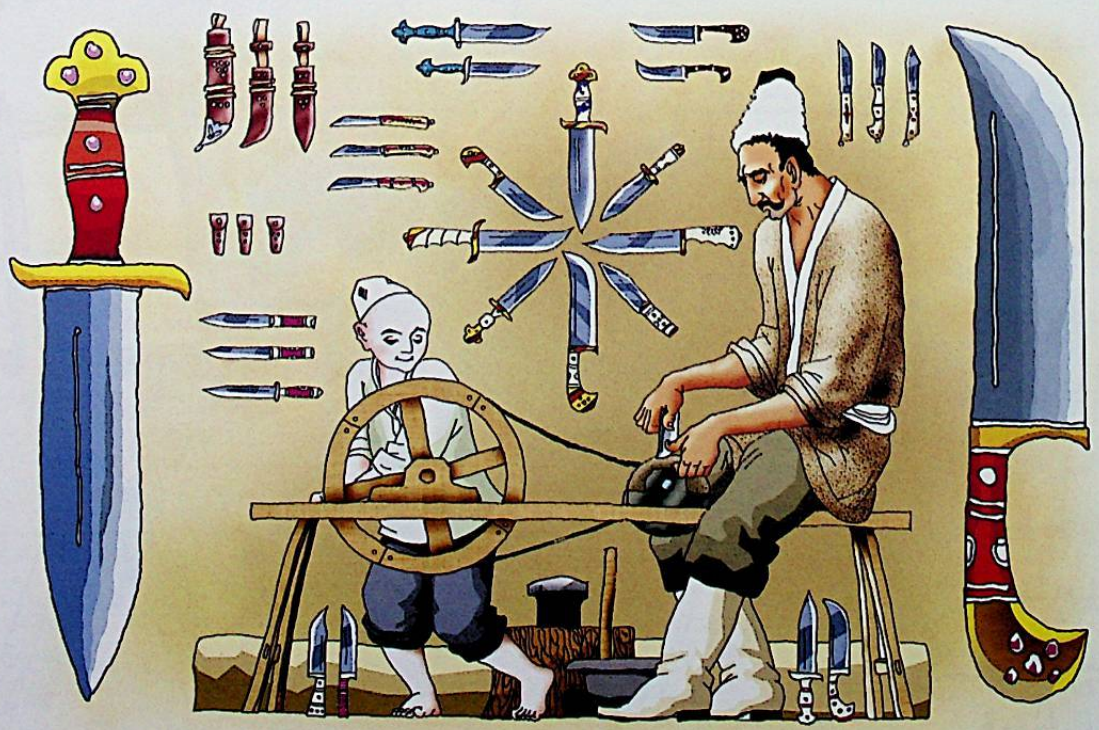
ئىككىنچى، ئىشلىتىش ئۇرنىغا قاراپ، پىچاقنىڭ بىسى ۋە سېپى ھەر خىل شەكىللىك ياسىلىدۇ. ھەربىر تۈرنىڭ خاس نامى بولىدۇ. مەسىلەن، قوش بىسلىق پىچاق، خەنجەر نۇسخىلىق پىچاق، قاسساپ پىچىقى، تۆشۈك پىچىقى (ئائىلە پىچىقى)، يان پىچىقى (يانغا ئاسىدىغان پىچاق)، كۆرگەزمە پىچىقى (سەنئەت بۇيۇمى) قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك تەلىپىگە ماس ھالدا ياسىلىدىغان پىچاقلارمۇ بار.

ئۈچىنچى، يېڭسار پىچىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تېغ قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، سېپىغا قويۇلغان نەقىشلەردىمۇ ئالا-

هىده ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. يېڭىسار پىچىقىنىڭ سېپى ئۇچۇن ئاساسلىقى هەر خىل هايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزى ۋە سۆڭەكلىرى، مىس، كۈمۈش، قاشـ تېشى، مەرۋايىت قاتارلىق ئەتىۋارلىق ماتېرىـ يالالار ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خام ئەشيالار ئىنچىكە هۇنەر ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇلۇپ، كىشىنىڭ كۆزىنى چاقنىتىدىغان گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ، هەتتا تىغ قىسمىغىمۇ مىس ياكى ئالتۇن هەللىك مېتالـ دىن بىرنەچچە تال خال قويۇلۇپ، تىخ بىلەن ساپنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇـ چە «يېڭىسار» دېگەن خەت ئويۇلىدۇ. بۇ يېڭىسار پىچىقىنىڭ ماركىسى هېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، يېڭىسار پىچىقىنىڭ هەممىسـ گە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان غىلاپ ياسىلىدۇ. غىلاپسىز يېڭىسار پىچىقى بولمايدۇ. بۇ غىلاپلارنىڭ كۆپچىلىكى هەر خىل رەڭلىك كالا خۇرۇمىدىن قاتۇرما قىلىپ ياسىلىدۇ. يەنە بەزى غىلاپلار مىس ياكى ئالىيۇمىندىن ئىشلـ ـنىپ، يۈزىگە هەر خىل نەقىش ئويۇلىدۇ. خۇـ رۇم ياكى كۆندىن ياسالغان غىلاپلارنىڭ هەمـ مىسىگە بويىتاسما بېكىتىلىدۇ.

پىچاق قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە ئەر ـ يىگىتلەرنىڭ كېچە ـ كۈندۈز يېـ ـنىدىن ئايرىلمايدىغان «قورالى» بولۇپ كەلـ گەن، هەتتا ئۇيـ غۇرلارنىڭ بېلىنى بەلۋاغ بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ پىچاقنى يانغا ئېسىش ئېهتىياجىدىن كېلىپ چىققان. قىسقىسى، پىچاقنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى يانغا ئېـ ـسىپ يۈرۈش، پىچاقنى ئەرلىك جاسارىتىنىڭ مۇهىم بەلگىسى دەپ بىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇـ هىم ئەنئەنىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبـ ـتىن، بالىنى تۇنجى قېتىم بۆشۈككە سالغاندا، ئەگەر ئوغۇل بالا بولسا، ئۇنىڭغا هەمراه قىلىپ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق قويۇپ قويىدىغان ئادەتلەر، قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە، پىچاقـ ـنى يەرگە سانجىپ قويۇپ، ئۇنى «گۈۋاهچى» قىـ ـلىش قاتارلىق ئەقىدىلەر پەيدا بولغان، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىراقتىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىغا ئېسىل سۆۋغات سۈپىتىده «يېڭىسار پىچىقى»نى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار. دېمەك، يېڭىسار پىـ ـچىقى يۈرىقىدەك ئالاهىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاهىده شۆهرەت قازىنىپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا، ئۇ يالغۇز تۇرمۇش قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى سۈـ ـپىتىده مىللىي قول سانائەت تەرەققىياتىمىزنى نامايان قىلماقتا. (ئا)

خوتەن قەغەزى

خوتەن قەغەزى — ئىلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى تۆت چوڭ كەشپىياتنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۇزاق تارىختىن بۇيان مىللىي قول سانائىتىمىزدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. دەرۋەقە، بۈگۈنكى زامانىنىڭ يېڭىچە سانائىتى گەرچە ئۇنى بازار ئىگىلىكى ۋە تاۋار قىممىتىدىن سقىپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى ھامان سىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەسىقىلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، ھەر خىل ئىلىم - پەن ھۆججەتلىرى ئەنە شۇ خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن بولۇپ، قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى سۈپىتىدە دۇنيانىڭ يېتىپ كەلگەن. قەدىمكى «يىپەك يولى» سودا سىدا يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، «خوتەن قەغىزى» نامى بىلەن ئەتراپقا داڭقى چىقىلغان. چۈنكى، «خوتەن قەغىزى» ئاسانلىقچە يىرتىلمايدىغان ۋە چىرىمەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ ئەۋرىشكىچان بولغاچقا، خەت يېزىشتىن باشقا يەنە دورا - دەرمانلارنى ئوراش، كىيىم - كېچەكلەرگە قاتۇرما قىلىش، ھەر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساش قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

خوتەن قەغىزىنى ئىشلەش خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا، يەكەن ۋە قەشقەرلەرگىچە كەڭ ئومۇملاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن شەھىرى (ئىلچى)دىكى بىرقانچە مەھەللىلەر ھازىرغىچە «قەغەز مەھەللىسى» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ياسىلىش ئۇسۇلى: خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسلىق خام ئەشيالىسى «سامان قەغىزى»نىڭ خام ماتېرىيالىغا ئوخشاشمىغان ھالدا، توغراق ۋە ئۇجمە دەرەخنىڭ قوۋزىقىدىن ئىبارەت. دەسلەپ توغراق ياكى ئۇجمە قوۋزىقىنى يىغىپ سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ. قوۋزاق بىرئاز يۇمۇ-

شىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سىرتقى قوپال قاتلىمىنى سويۇپ ئېلىۋېتىپ، ئىچىدىكى بىر قەۋەت نېپىز ئاپئاق قەۋىتى ئايرىۋېلىنىدۇ. مانا شۇ خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسىي خام ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەۋەتنى قازاندا ئىككى سائەتچە قاينىتىپ بوتقا (لاتقا) قىلىنىدۇ. بۇ قوۋزاق بوتقىسىنى ياغاچ توقماق بىلەن سوقۇپ ئەزگەندىن كېيىن، مەخسۇس ياغاچ تۇڭغا سېلىپ، ئۇستىگە مەلۇم مىقداردا سۇ قۇيۇلىدۇ ۋە ئۇ توختىماي قوچۇپ ئۇماچقا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچتا، بۇ قوۋزاق ئۇمىچى مەخسۇس ياسالغان چۆمۈچ (پېچكوك دېيىلىدۇ) ئارقىلىق ئۆلچەملىك ياغاچ قېلىپقا تەكشى قۇيۇلۇپ، سۇ كۆلچىكىدە سۈزۈلىدۇ. قېلىپنىڭ يۈزى تەكشىلەنگەندىن كېيىن، شۇ پېتى كۈن نۇرىغا قاقلاپ قويۇلىدۇ. قەغەز بوتقىسى قۇرۇغاندىن كېيىن، قەغەز قېلىپتىن سويۇۋېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەغەز تاختىسى پۈتىدۇ. بۇنداق قەغەزنىڭ بىر تاختىسى ياسىلىپ چىقىشى ئۈچۈن، تەخمىنەن سەككىز - ئون چېلەك سۇ سەرپ قىلىنىدۇ. ئەگەر ماتېرىيال تەييار بولسا، بىر قەغەزچى ئۈستا بىر كۈندە بۇنداق قەغەزدىن 300 تاختا ياساپ چىقالايدۇ. بۇنداق قەغەزنى قېلىپتىن ئالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئەگەر ئۇنى تېخمۇ سېپتا ۋە پارقىراق قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەشكە ھاجەت تۇغۇلسا، گۈرۈچنى ئېزىلىگۈچە قاينىتىپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ھېلىقى قەغەز يۈزىنى تەكشى پاتلاپ، قاشتېشى بىلەن سۈركەپ سىلىقلايدۇ. قەدىمكى مۇھىم تاريخىي ھۆججەتلەر پۈتۈلگەن قەغەزلەر مانا شۇ سىلىقلانغان خوتەن قەغىزىدۇر.

قولغا تايىنىپ خوتەن قەغىزىنى ياساش بۇگۈنكى كۈندە بارغانسېرى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر خىل ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئىتى سۈپىتىدە تارىختىن ئۆچكىنى يوق. ھازىرمۇ دوپپىچىلار ۋە دورىپۈرۈشلار بۇ قەغەزنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە. (ئا)

ئىلمىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا ئىلمىچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارىشىدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈلگە بولغان خۇمارى ئۆزلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدە، ئۆي بىساتلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن، ئېيتايلى، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ گۈل قىستىشى، گۈللۈك دوپپا كىيىشى، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم كىيىشى، گۈللۈك رەختتىن قىلىنغان زەدىۋال تارتىشى، كاڭ، سۇپىلارغا تەڭلىمات، گۈللۈك كىگىز سېلىشى، تام - تورۇسلارغا نەقىش چىقىرىشى... بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ياستۇقلىرىغا، لىمتاق ياپقۇچلىرىغا، قىز - جۇۋانلارنىڭ ئۇزۇن ئىشتانلىرىنىڭ پۇچقىقىغا ئىلمە ئېلىنغان. بوۋاقلارنىڭ ئىشتان - پايپاقلىرىغا، ھەتتا چاي

خالتىسى، تاماكا خالتىسى، ئۇزۇن لۆڭگىلەر. گىمۇ ئىلمە ئېلىنغان. بۇرۇن ئۆتۈك ياكى مە. سە ئىچىگە كىيىدىغان ئۇزۇن پايپاقلارغا، ئەر. لەر بېلىگە باغلايدىغان تۆت چاسا ياغلىقلارغا ئىلمە ئېلىناتتى.

ئومۇمەن، ئىلمىچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ سەنئىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان. ئىلمىچىلىك ئاياللارغا خاس ھۈنەر بولغاچقا، ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ قىز بالىلىرىنى يەتتە ياشتىن باشلاپ قولىغا ئىلمە يېگىنىسى تۇتقۇزۇپ ئىلمىچىلىككە ئۆگىتىدۇ. ناۋادا ئىلمىچىلىكنى بىلمەيدىغان قىزلار چېلىقسا، جامائەت تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئانىسى ئەيىبلىنىدۇ. شۇڭا، يېگىنە بىلەن ئويماق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئايرىلماس ھەمراھى. (ر)

چاق ۋە چاق ئېگىرىش

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئائىلە ئىشىدىن بوشىغاندا چاق ئېگىرىپ، يىپ تولاپ ئائىلىنىڭ يىپ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ، يەنە بىر قىسىم ئاياللار يىپ ئېگىرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار بازار كۈنلىرى ھال ـ ئوقىتىگە يارىشا پاختا سېتىۋېلىپ ئۇنى ئېگىرىپ، يەنە بىر بازار كۈنى سېتىپ دەسمايىسىگە پاختا ئالسا، پايدىسىغا گۆش، ياغ، چاي، تۇز، سەي ـ كۆكتات ئېلىپ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىدۇ.

بەزى يۇرت ـ مەھەللىلەردە چاق ئېگىرىش كەسپىلەشكەن بولۇپ، توپلىشىپ چاق ئېگىرىدۇ. توپلىشىپ چاق ئېگىرىش قىزىقارلىق بولۇپ، ئونلىغان، ھەتتا يۈزلىگەن چاقنىڭ ئاۋازى بىلەن ئاياللارنىڭ توپ بولۇپ ئوقۇغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

ھەرقانداق بازاردا مەخسۇس يىپ بازىرى بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ بازارغا توپلىشىپ يىپ ساتىدۇ، پاختا ئالىدۇ.

چاق ـــ چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىدۇ. 80 سانتىمېتىرلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا 50 سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئون سانتىمېتىر ئارىلىق قو-

يۇپ تۇرغۇزىدۇ. يەنە بىر بېشىغا 20 سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا يىگىت تۇرغۇزىدۇ. سەككىزىدىن 16 چىشلىق قىلىپ ياسالغان يۇمىلاق ئىككى چاقنى پۇزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ، چاقنىڭ قارىمۇقارشى چىشىنى يىپ بىلەن ئۇدۇل چېتىپ قويىدۇ ۋە چاق بىلەن يىگىت ئارىلىقىغا ئۆلچەپ تاناب بېكىتىدۇ، بۇ تاناب چاق بىلەن يىكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

ئېگىرىش: ئۇچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يىپ ئېشىلىپ، يىگىت ئۇچىغا ئىلىپ قويۇپ ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ، سول قولىدا پىلتە پاختىنى سوزىدۇ. يىپ ئېشىپ غۇلاچ بولغاندا، ئوقنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ئېشىلگەن يىپنى يىكە يۆگەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ناھايىتى تېز بولۇپ، بىر دەمدىلا يىگىت توشىدۇ، ئاندىن يېڭىسىنى يىپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كاللەك قىلىدۇ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكېلىدۇ.

يېزىلاردا چاق ئېگىرىش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قوشۇمچە ھۈنەر - كەسىپ بولۇغاچقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس «چاق ئېگىرىش ناخشىسى» بولۇپ، ئۇنىڭدا چاقچىلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە بۇ ئەمگەك تۇرنىڭ جەريانلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىلگەن. (ش)

كەندىر توقۇمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردىكى كەندىر توقۇمىچىلىقى ئەڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشىدىن باشلاپ ياۋا كەندىر تالالىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم - كېچەك توقۇپ كىيگەن. «لوپنۇر كەندىرى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ياۋا كەندىرى قەدىمدىن باشلاپ ناھايىتى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ، تارىم دەرياسى بويلىرىدىن ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قول توقۇمىچىلىقى تەرەققىي

قىلغان مەزگىلدە، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياۋا كەندىرلەرنى بىر مەزگىل كۆمۈپ قويۇش ئار- قىلىق تالالىرىنى غولىدىن ئاجرىتىپ (بۇنداق قىلغاندا، تالالىرى پۈتۈن چىقىدىكەن)، ئۇنى شاخار سۇيى بىلەن قاينىتىپ تالالىرىنى ئاج- رىتىپ، ئۇنىڭدا ئەڭ داڭلىق شايى - ئەتلەس، كىمخاب، زەرباب، تەتىلا ۋە ھەر خىل داستە- خان (كاناپ داستىخان كەندىر تالاسىدا توقۇل- غان)، چۈمپەردە (پەرەنجە)، ئەغۋانە قاتارلىق كەندىر رەختلىرىنى توقۇغان.

ئادەتتىكى مالچىلار كەندىردىن زەمبىل، قوتان ئىشىكى، قاشا تام ياساشتىن باشقا، يەنە يەرلىك ئۇسۇلدا تالالىرىنى ئاجرىتىپ، پالاس، كەندىر ئارغامچا قاتارلىقلارنى توقۇۋالىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە، كەندىر يىپ توقۇلمىلىرى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپە- تىدە، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارغا يۈز- لەنمەكتە. (ش)

پۇل ۋە پۇلچىلىق

شىنجاڭنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يەرلىك پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپكى قۇيۇل- غان يەرلىك پۇل مىلادىيە I ئەسىردىن II ئە- سىرگىچە ئۇدۇن دۆلىتى (ھازىرقى خوتەن) قۇيغان ئات سۈرەتلىك خوتەن پۇلىدۇر.

مىلادىيە III — IV ئەسىردىن VII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا قۇيۇلغان كۈسەن پۇلى، مىلادىيە VI — VII ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن ئىدىقۇت پۇلى، مىلادىيە X ئەسىردە، يەنى ئىسلام دىنى- نىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن قۇرۇلغان قاراخانىيلار دۆلەت پۇلى (1056 - 1057 - يىل- لىرى قۇيۇلغان)، مىلادىيە XIII — XIV ئەسىردە ئالمىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانىنىڭ كۈمۈش پۇلى (بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە ھىجرىيە 727 - يىل، مىلادىيە 1327 - يىل دېگەن خەت چۈشۇ- رۇلگەن)، مىلادىيە XVII ئەسىردە ياركەنت (ھا- زىرقى يەكەن)دە قۇيۇلغان مىس پۇل، 1760 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەكەندە قۇيۇلغان، بىر يۈزىگە «چىيەنلۇڭ تۇڭچاۋ»، يەنە بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە «يەركەنت» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل، XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىلى كۇچا پادىشاھى راشىدىن خان غوجا ئۇيغۇر يېزىقىدا «سەيدى غازى راشىدىن خان»، «پايتەخت كۇچادا قۇيۇلدى» دېگەن خەتلەر چۈ- شۈرۈلگەن مىس پۇل ۋە ئالتۇن پۇل، مىلادىيە 1917 - يىلى ياڭ زىڭشىن تارقاتقان ئۆلكە ۋە قەشقەر پۇلى (قەغەز پۇل)، تاش ئاخۇنۇم قۇي- دۇرغان «زەرەبە كاشغەر» دېگەن خەت چۈشۈ- رۈلگەن كۈمۈش تەڭگە، 1925 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە مۇسابايوفلار غۇلجىدا قۇي- دۇرغان «مۇسابايوف» ناملىق ئەللىك سەرلىك كۈمۈش يامبۇ، 1935 - يىلى شېڭ شىسەي تارقاتقان ئەللىك سەرلىك قەغەز پۇل (ئۆلكە پۇلى)، 1939 - يىلى ماۋ زېمىن تارقاتقان ئۆلكە

(قەغەز) پۇلى، 1943 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلى كۇزگىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى تارقاتقان ھەر خىل قەغەز پۇل ۋە بىر يۈەنلىك تەڭگە، 1947 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىق يەرلىك پۇللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. (ش)

توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق

ھۈنەر ـ سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يەنە پەك يولىدىكى سودا ئالاقىسىنىڭ مۇھىم نىشانىغا جايلاشقان. ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىككە تايىنىپ، تاۋار ـ دۇردۇن، كىمخاب، شايى ـ ئەتلەس، بەقەسەم، ماتا ـ چەكمەنلەرنى توقۇپ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندۇرغان.

بۇنىڭدىن 70 ــ 80 يىللار ئىلگىرى، يەكەن، خوتەن، قەشقەر ئۇستىلىرى توقۇغان تەتىللا، كىمخاب، ئاق كالۇتۇن، سىرىق كالۇتۇنلۇق زەرباب رەختلەر چەت ئەلگە ئېكسپورت قىلىنغان، كېيىنكى ۋاقىتتىلاردا، شايى گىرت تەربىيىلىمەسلىك نەتىجىسىدە ئۇسۇتىلارنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، بۇ كەسىپ ئۇزۇلۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەينى ۋاقىتىنىڭ كىمخاب، تەتىللالىرى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇيغۇرلار بىرقەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق رايونلار يەنە پەكچىلىكنىڭ ئانا يۇرتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان، يىپەكتىن سىرىق، ئات باغرى، قىزىل ئالا، سىرىق ئالا، ئالا قاغا، قارا قاتارلىق كۆپ خىل ئەتلەس، تۆمۇررەڭ، يېشىل، يېشىل ئالاقاغا، مۇجەت قاتارلىق يەنە نەچچە خىل بەقەسەم، ئاق، سىرىق، ئەت رەڭ، قارا، پوررەڭ شايى، قوش يىپلىق چەكمەن شايى قاتارلىق رەختلەر، يىپەك گىلەم، جاينامازلار، مېھراب ياپقۇ، بەلۋاغ، ئاياللار ياغلىقى، چۈمپەردە، پەربجە، ھەتتا ئەگلەك شايىلارنى توقۇغان.

پاختىدىن ھەر خىل كاتەكچە، ھەيرانى ۋە ئانارگۈلى، ئالما گۈلى، يۇلغۇن چېچىكى، توز قۇيرۇقى، يېشىل، نىل رەڭ تولىما، شاتاۋا، ئاق قىرغاق سىماۋى تېرىكە، قوش يىپلىق رەخمۇ. رەڭ تېرىكە قاتارلىق 70 ـ 80 خىل گۈللۈك رەخت، كۆپ خىللىق ماتا ـ چەكمەن (ماتا ـ چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويىلىدۇ)، ھەر خىل گۈللۈك پالاس، گۈللۈك تاغار، گۈللۈك خۇرجۇن، گۈللۈك ئىشتانباغ قاتارلىق يۈزنەچچە خىل پاختا توقۇلمىلارنى توقۇغان. بۇنىڭ ئىچىدە تولانغان يىپتىن تېۋىتلىك توقۇپ، قىزىل، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بىلەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار يۇڭ توقۇمىچىلىقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇلار ساپ تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن ۋە تېۋىت ئارىلاشتۇرۇلغان تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن (قېيۋېلىنغان مەھەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا يۇڭ چەكمەنلىك تۇرى كۆپ)، تېۋىت رومال، يۇڭ پالاس، كاشا،

ئات ـ ئۇلاغلار ياپقۇسى قاتارلىق كۆپ خىللىق توقۇلمىلار ۋە يۇك تاغار، يۇك خۇرجۇن قاتار-لىق ئىپتىدائىي يۇك توقۇلمىلارنى توقۇغان.

ئۇيغۇرلار بوياقچىلىققا ماھىر، ئۇلار قىزىل، نىل، قارا، كۆك، زەيتۇنە، چەيزە رەڭ، شاپتۇل چېچىكى، ئانار گۈلى، خورما رەڭ، توپا رەڭ، ئەت رەڭ، توق سېرىق، تۇخۇم سېرىقى، پوررەڭ، كاۋا چېچىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تۈرلىنى كۆپەيتىدۇ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ.

تەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك، پاختا، يۇك رەختلەرنى بويايدۇ، مەشۇت بويايدۇ. ئۇيغۇر يىگىتلىرى قىزىل چەكمەن چاپان كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ يىگىتلىك غۇرۇرى ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ نىل بويىقى دۇنياغا مەشھۇر. ئۇيغۇر بوياقچىلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلار بوياق ئۈچۈن تۈخۈمەك، زاك، زەمچى، ئانار پوستى، يۇلغۇن چېچىكى، ئۆرۈك دەرىخىنىڭ قوۋزىقى، ياڭاق پوستى، تۆمۈر دېتى، داشقال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ. بۇ خىل بوياق ئەسىرلەر بويى توزۇمايدۇ. ئۇيغۇرلار توقۇغان «كونا رەڭلىك گىلەم»نىڭ خەلقئارا بازاردا ئەتىۋارلىق بولۇشى، ئۇنىڭ رەڭ ـ بوياقلىرىنىڭ ئۆڭمەس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. (ش)

ئۇيغۇرلاردا گۈزەل سەنئەت ئۇيمىچىلىقى بىناكارلىقتىلا بولۇپ قالماستىن، رەختلەرگە ھەر خىل گۈل بېسىشتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. سەرگەز، ھەمزەك، زەدىۋاللار بۇنىڭ دەللىلى.

سەرگەزنىڭ رەختى ئاق ماتا بولۇپ، گۈلى ياغاچ ئويما نەقىشلىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچا گۈل، چارچە گۈلدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاسا-سىي خۇرۇچى يەرلىك ئۇسۇلدا تەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بولۇپ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئوتتۇز جىڭ سۇغا بىر جىڭ ئۇن سېلىپ قايناتتىلىدۇ. تۆمۈر دېتى، داشقال، سوقا يېلىمنى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ. ئۇ، يازدا 8 ــ 10، كۈزدە 10 ــ 20 كۈن تۇرغاندا جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ، ئۇستىگە دۇغ ئۆتمەسلىك ئۈچۈن كىگىز، ماتا قويۇپ نەم ئۇستىگە چىقاندا رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مازغاپلىشىدۇ. ئەنە شۇ مازغاپلىق بىرىكمە «كاتاپ قارا» دېيىلىدۇ. كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن بۆرەك شەكىلدە ياسالغان كۆتەكنىڭ ئۇستىگە قويۇپ «دوككاك ـ دوك» (ياغاچ بولقا) بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، تەخمىنەن ئون ماتاغا 100 گرام ھېلىلىنى ئېرىتىپ سۇيىگە ماتانى چىلاپ، ھېلىلە سۈيىنى ماتاغا

سىگىدۇرىدۇ. ماتانى قۇرۇتۇپ، گۈل بېسىش تاختىسىغا ياپىدۇ.

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەگكۈزۈپ ماتا ئۈستىگە باسىدۇ. كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ. سەرگەزنى يەنە سۈزۈك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ. بىرقانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە ئەسىر تۇرسىمۇ توزۇمايدۇ.

ھەمزەك ــ ئۇنىڭ رەختى ئاق ماتا، ماتا شاخار سۇيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ، ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك، سوپۇن، يېلىمنى بىرلەشتۈرۈپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ. ھەمزەك قېلىپى تۆمۈر تۇنكىدىن ياسالغان بولۇپ، گۈل ئورنى ئويۇق بولىدۇ. تەشتەككە تەييارلانغان ھاك، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەندە، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالىدۇ، ئاندىن ماتا نىل رەڭگە سېلىنىدۇ، رەڭدىن چىققاندا، ئاق گۈل توزۇندىلىرى چۈشۈپ ئاق ئىزى قالىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمزەكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەخت بولۇپ، ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن تۆمۈر قېلىپ بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ. ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە، زەدىۋال ھەربىر ئۆينىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ.

جاينامаз، مېھراب ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇببە، مېھراب شەكلىدە بولۇپ، مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەزى ئۇستىلار بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ. بۇلارنىڭ خام ئەشياسى يەنىلا ئاق ماتا بولۇپ، ماتانى شاخار سۇيىدە قاينىتىپ، سوقۇپ يۇمشىتىپ داۋا، يۇلغۇن چېچەكى، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۈل باسىدۇ. گۈلدىن چىقان جاينامаз، مېھراب ياپقۇلارنى سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ.

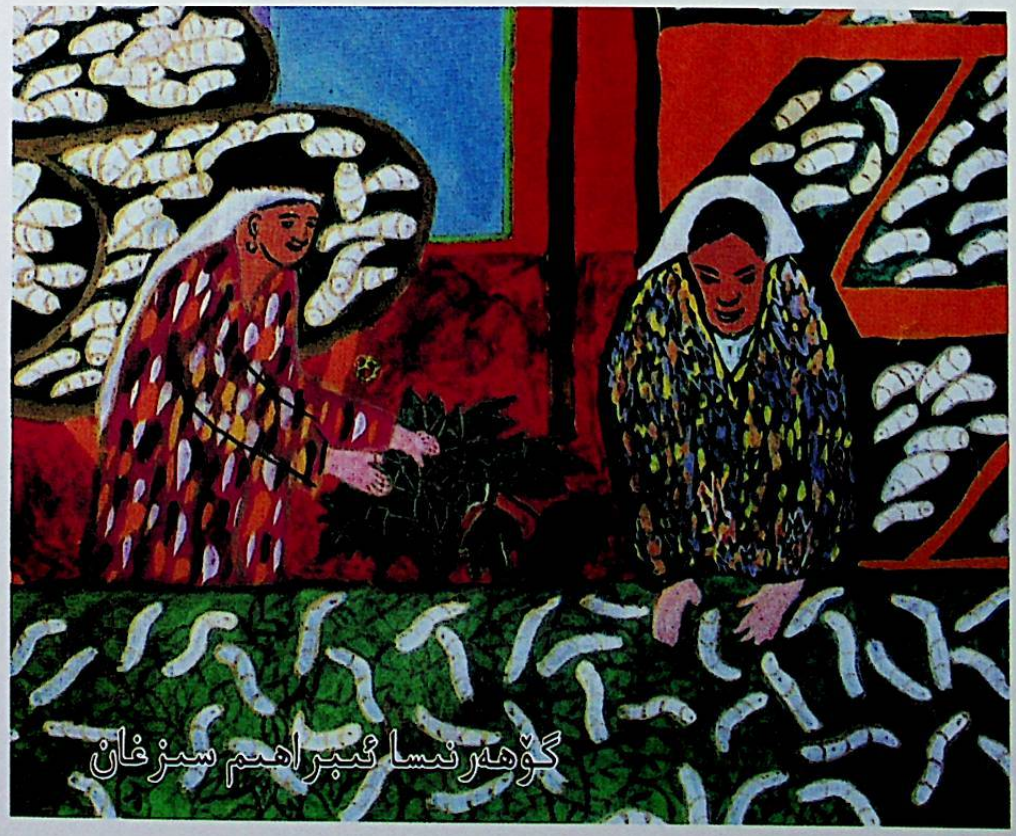
ئۇنىڭدىن باشقا دوپپا، ياغلىق، كەشتىلەرگە گۈل ئىزىنى چىقىرىش ئۇيغۇر گۈل بېسىش سەنئىتىدە ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. (ش)

پلىچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇجمە ئۆستۇرۇپ، پلىچىلىك، يىپەكچىلىك، مەشۇتچىلىك ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقتىن ئىبارەت كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىچكى تاشقى بازارنى تەمىن ئېتىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پلىچىلىك ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بىر يۇرۇش جەريانلاردىن ئۆتىدۇ.

ئۇرۇق ساقلاش: يىغىۋېلىنغان ئۇرۇق پاكىز داكا خالتىغا ئېلىنىپ، ئىسسىقلىقى ۋە نەملىكى مۆتىدىل بولغان جايدا، كېلەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە، يەنى ئۇجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتقۇچە ساقلىنىدۇ. پىلە ئۇرۇقدىنى ساقلىغان ئۆينىڭ ھاۋاسى مۇۋاپىق تېمپېراتۇرىدا تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ. 2 ـ ، 3 ـ ئايلىرىنىڭ ئاخىرىدىن 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىلە قۇرتى تىرىلىشكە باشلايدۇ، بەزى ئۇرۇقلار يېرىلىپ قۇرت چىقىشقا باشلايدۇ. بۇنى پىلەچىلار: «خەۋەرچى قۇرت» دەپ ئاتايدۇ. 4 ـ ئاي كىرىش بىلەن ئۇجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتىپ تەڭگىدەك بولىدۇ. دەل مۇشۇ چاغ پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئاساسەن تىرىلىشكە باشلىغان مەزگىلى بولىدۇ. پىلىچىلار ئۇجمىنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرىنى توغراپ چوڭ داسقا سېلىپ، ئۇستىگە پىلە ئۇرۇقىنى تەكشى سالىدۇ ۋە ئۇرۇقنىڭ ئۇستىنى يەنە يوپۇرماق بىلەن يېپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، بىرىنچىدىن، پىلە ئۇرۇقىنىڭ يېرىلىپ قۇرت چىقىشتا تەلەپ قىلىنىدىغان قاراڭغۇلۇق ھەل قىلىنسا، ئىككىنچىدىن، چىققان قۇرتلارنى يوپۇرماق بىلەن (قۇرت تۇخۇمىدىن چىقىپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت ئۆچۈپ ئىرىسىدە يوپۇرماق يېيىشكە كىرىشىدۇ) تەمىن ئېتىدۇ. تۇخۇمدىن چىققان قۇرتلار يوپۇرماق يېيىشكە كىرىشىپ تېزلا چوڭىيىشقا باشلاپ، چۈمۈلىسىمان بولۇپ ئۇستىگە ئۆرلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يېتىلىپ، ئۆرلەشكە باشلىغان قۇرتلارغا خوتەن قەغىزى قويۇپ بېرىلىدۇ. قۇرتلار قەغەز ئۇستىگە چىقىدۇ. بۇ چاغدا تۇيدۇرماي قەغەزدىكى قۇرتنى ئىككىنچى داستىكى ئۇجمە يوپۇرمىقى ئۇستىگە قويىدۇ. دېمەك، يېتىلگەن قۇرتلار شۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم يۆتكىلىش ئارقىلىق بىرقانچە داسقا ئېلىنىدۇ. بۇ چاغدا بېرى-

رىلىدىغان يوپۇرماق قۇرتلارنىڭ چوڭىيىش دەرىجىسىگە قاراپ بولىدۇ. كىچىكلىرىگە يۇمران ياكى توغرالغان يوپۇرماق، چوڭلىرىغا ئادەتتىكى يوپۇرماق بېرىلىدۇ. پىلە قۇرتى ئۇيۇقتىن چىقىپ تەڭشەلگەندىن كېيىن سۇجەك ياساپ (قەۋەتلىك پىلە بېقىش چەللىسى) ھەربىر قەۋىتىگە بورا سېلىپ داسلاردىكى يېتىلگەن قۇرتلار سۇجەككە يۆتكىلىدۇ. يوپۇرماق يەنىلا دەرىجىسىگە قاراپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار پىلە باقىدىغان ئۆينىڭ ۋە پىلە باققۇچىلارنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدا پىلە بېقىشتا رىئايە قىلىدىغان مۇنداق تۈزۈملەر يولغا قويۇلغان:

(1) ئۇيغۇرلار پىلىخانىغا ناپاك كىشىلەر، ھەيز كەلگەن ئاياللارنى كىرگۈزمەيدۇ. پىلە-خانىدا ناشايان ئىش قىلىشقا، ھەتتا تاماكا چېكىش، ئىس - تۈتەك تارقىتىشقىمۇ يول قويمايدۇ.

(2) چاڭ - توزانلىق يوپۇرماق ۋە قېغ، ئەخلەت ئالغان سېۋەتكە ئالغان يوپۇرماقنى پەلىگە بەرمەيدۇ.

(3) كېچە - كۈندۈز پىلە يېنىدىن ئايرىلماي پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋەھاۋا ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىدۇ.

(4) پىلە باقىدىغان ئۆيگە مۇناسىۋەتسىز غەيرىي كىشىلەرنىڭ كىرىپ - چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ.

(5) پىلىخانىغا پات - پات ئىسرىق سېلىنىدۇ.

پىلە قۇرتى يېتىلگەندە، ھەركەت دائىرىسى ئاشىدۇ. بۇ چاغدا پىلە قۇرتىغا قامىغاق سېلىپ بېرىدۇ. قۇرتلار قامىغاققا يامىشىپ يەپەك - غوزا يۆگەيدۇ. غوزا يۆگەپ بولغان قۇرت تېپىرلايدۇ ۋە غوزىنى تېشىپ چىقىپ ئۇۇرۇقلايدۇ، پىلىچىلار غوزىنى ئېلىپ قۇرۇتىدۇ. پىلە قۇرتىنى پاكىز خالتىغا دەرىجىسى بويىچە سېلىپ كېلەر يىلغا ساقلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، پىلە ئۇرۇقى يىپەككە ئايلانغۇچە بىر يۈرۈش مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ. (ش)

جۇۋىچىلىق

ئۇيغۇرلاردا جۇۋىچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن. بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇنلا كۆنچىلىك دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا چارۋا - مال بېقىلغان، ئېپتىدائىي كۆن - خۇرۇم ئىشلەنگەن... ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن. ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشلاپ جۇۋىچىلىق مەخسۇس كەسىپلەشكەن.

ئۇيغۇر جۇۋىچىلىقنىڭ تۈرى كۆپ، رەختى، رەڭگى خىلمۇخىل. ئۇيغۇرلار قوي، تۈلكە، بۆرە، سۇلەيسۇن، تىيىن، قاما، سۇغۇر، سۆسەر، كەمچەت، ئەلتېرە قاتارلىق 80 نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇۋا تىكىدۇ. ئۇيغۇر جۇۋىلىرى تاشلىق، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ. تاشلىق جۇۋىلارغا مەخمەل، دۇخاۋا، مويۇ، سارجا، باستون، كىبرىكوت، ھەر خىل تېرىكە، چەت

بەرقۇت، چەكمەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ.

تاشسىز جۇۋىلارنى تېرە بويى ئاق قالدۇ- رىدۇ ياكى قارا، سېرىق، پوررەڭ ياكى جىگەر رەڭ بىلەن بويايدۇ.

جۇۋىچىلىق سايمانلىرى: قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ)، تېرە كېسىدىغان پىچاق، ئەندىزە، يىپ، يىڭنە، ئويماق، مېتىر، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى: جۇۋا تىكىلىدىغان ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ، تېرىدىكى ماي، گۆش، شۇللۇق ئەتلەر قىرىۋېتىلىدۇ، ئاندىن ئۇن بىلەن ئاشلايدۇ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ. تېرە سىقىمغا سىغمىغاندا، تېرىنىڭ يۇزىگە سۇ پۈر- كۈپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ، قۇرۇق، قىيىپاچ ئورۇنلىرىنى تۈزەپ تامغا تار- تىپ مىخلاپ كېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسىز ئورۇنلار تۈزلىنىدۇ.

كېسىش ئۇسۇلى: تېرىنى يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ، تېرە كېسىش پىچىقى بىلەن كېسىپ پارچىلايدۇ، ئاندىن تىكىدۇ. تىككەندە تېرىنىڭ يۈڭىنى ئىچىگە قىلىپ، يۈزى تەرەپنى جۇپلەشتۇرۇپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ. پەش، ياقا، يەڭ ئولتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ. جۇۋىنىڭ تېشىنى قايچا بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن، ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتتۈرۈپ، جۇۋىنىڭ ئۇستىگە قاپلىغاندىن كېيىن، ياقا، ئېتەكلىرىنى يۆمەيدۇ. ئەگەر چوڭ يا- قىلىق ياكى كەمچەت، قاما، تۈلكە، ياكى كۆرپە ياقا بولسا ئۇنى ئايرىم ئولتۇرغۇزىدۇ.

تاشسىز جۇۋىلارغا ياقىسىدىن تارتىپ ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۇچاقلىرىغا، شۇنداقلا يەڭ ئوچلىرىغا ئىككى سانتىمېتىر كەڭلىكتە بىر خىل رەڭلىك ئەلتېرىدىن زىغ- زىق تۇتىدۇ. زىغزىقنىڭ لېۋىگە تېرىدىن تىر- ناق چوڭلۇقىدا ئوچ بۇلۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ. تاشسىز جۇۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىكىلىدۇ. (ش)

تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلىرىنى كېيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ.

ئۇيغۇر تۇماقلىرى يارىشىملىق، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، گۈل قىسىپ كېيىشكە، ئالدى - ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كېيىشكىمۇ ئەپلىك.

تۇماق رەختى: قولى چېۋەر ئۇيغۇر ئۇسۇل- لار تۇماق رەختى ئۇچۇن كەمچەت، قاما، سۆسەر، تېيىن، تۈلكە، سۇلەيسۇن، سۇغۇر، ئەلتېرە، قوي، ئۆچكە، ئات تېرىسى قاتارلىق 183 خىل ھايۋانات تېرىسىنى، تاش ئۇچۇن

دۇخاۋا، مەخمەل، موۋۇت قاتارلىق ھەر خىل ئېسىل رەخت ۋە ئەستەر ئۇچۇن ھەر خىل رەختلەر ئىشلىتىدۇ.

تۇرى: ئۇيغۇر تۇماقلىرى ئەرەنچە، ئايالچە دەپ ئىككى چوڭ تۇرگە بۆلۇنۇش بىلەن بىرگە، ياشلار، ئوتتۇرا ياشلار، قېرىلار، دىنىي زاتلار سەللە تۇمىقى ۋە خىلمۇخىل يەرلىك تۇماقلار، مەسىلەن، ئاتۇش تۇمىقى، پەيزىۋات تۇمىقى، قەشقەر، خوتەن، كېرىيە تۇمىقى، قاغىلىق تۇمىقى، مەكىت تۇمىقى، يېڭىسار ساغان تۇمىقى، كۇچا تۇمىقى، قۇمۇل تۇمىقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۇر، نۇسخىلارغا بۆلۇنىدۇ.

تۇماقچىلىق سايمانلىرى: تېرە كېسىدىغان پىچاق، ئەستەر، تاشلىق رەخت كېسىدىغان قايچا، يىپ، يېڭنە، پاختا، قېلىپ، ناۋات، چىۋىق، قاراگۇل، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى.

تىكىلىشى: ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۇندا ئاشلىنىپ، قۇرۇتۇلۇپ، ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ. كېسىشتە تېرىنىڭ يۇزىدىن ئەندىزە قويۇپ تۆت تالالىق، ئالتە تالالىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن، ئۇلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتتۈرىدۇ. ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماق بولسا، رەختكە پاختا سېلىپ سىيرىپ، تۆپە تالاسىدەك كېسىپ چىقىپ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ، ئەترا-پىنى يۆمەپ تىكىپ بولۇپ، قېلىپقا سېلىپ قايچا بىلەن مويلىرىنى قىرقىپ تەڭشەيدۇ ۋە سۇ پۈركۈپ موينى چۈنقىلاپ، سۈنئىي بۇدۇر قىلىدۇ، بۇدۇرنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۈركۈيدۇ، ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ.

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالىپاساق بولۇپ قالسا، ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويايدۇ.

تۇماق، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆپىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا، ئۆز رەڭگىدە قاراگۇل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ.

ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقلىق گۇل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تۇماقچىلىرى يالغۇزلا ئۇيغۇر تۇماقنى تىكىپ قالماستىن، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەر - ئايالچە تۇمىقىنى تىكىپ جەمئىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. (ش)

كۆنچىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ-لىرىنىڭ بىرى ـــ ھايۋانات تېرىسىنى پىشـ-شىقلاپ ئىشلەش (كۆنچىلىك)تىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلاردىكى كۆنچىلىك ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇيغۇرلار كۆن-خۇرۇمنى يەرلىك ئۇسۇل، يەرلىك خۇرۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ.

خۇرۇچلار: ھاك، شور، تۇز، كاتاپ قاتار-لىقلارنى تېرىنى ئاشلاش، كۆپتۇرۇشكە ئىشلە-تىدۇ؛ كەمەك، ھېللىلە، زاك، رەڭ، ئۆرۈك قوۋزىقى، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۇچۇن ئىشلىتىدۇ؛ قومۇش، زىغىر پاخىلىنى ئىسلاش، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ. چىغ ۋە تې-رىقنى چىگرىن، مەسكاپقا گۇل چىقىرىشقا، سۇ مېيى، قېيىن مېيىنى پەردازغا ئىشلىتىدۇ.

كۆنچىلىك سايمانلىرى: ئاش تۇڭى، سې-سىق سۇ قۇدۇقى، داس، ئورغاق، شور قازىنى، قاشتېشى، سمىتراچ، چاك كەكە، پەشىگەھ، ئىتتىك ۋە گال كەكە، بادرا.

ئىشلەيدىغان رەختلەر: خاماپ كۆن، شور-لۇق كۆن، چىگرىن، مەسكاپ، بۇلغار، بىشۇ (ئەستەر)، لايكا، چەم، ئات ئېگەر ـ جابدۇقى، ھارۋا جابدۇق رەختلىرى.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ھەرقانداق تېرىنى دەسـ-لەپ سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ، ئاندىن بەز، گۆش، مايلارنى قىرىۋېتىپ، ھاك سۇيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ، يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ، سېسىق سۇ قۇدۇقىغا سالىدۇ (ئۇزۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبئىي ئېچىتقۇ بولغان). بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ھاك چىقىپ، تېرە يۇمشايدۇ، ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۇيىگە كەپتەر مايىقى سېلىپ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزىدۇ. شوردىن چىققان تېرىنىڭ يۇزىنى يەنە بىر قېـ-تىم قىرىپ سېرىق سۇ، ياۋا تۇكلەرنى چىقـ-رىۋېتىپ، قازانغا شور سېلىپ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ، ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قومۇش بىلەن زىغىر پاخىلىنى ئا-رىلاشتۇرۇپ قالاپ بىرقانچە قېتىم ئىسلايدۇ. تېرىنى ھەر قېتىم ئىسلىغاندا كەمەك سۇيىگە چىلاپ قويىدۇ. ئىس ۋە كەمەك سۇيى بىلەن تېرە سارغىيىدۇ. تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ، ئاندىن سۇماي پۇركۇپ، ئۇستىدىن قاشتېشى سۇرۇپ پەردازلايدۇ. قارا كۆننى قاراگۇل، ئانار پوستى، كاتاپ بىلەن قارىغا بويايدۇ. چەمۇ يۇقىرىقـ-دەك ئىشلىنىدۇ، رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ. لايكىنى ئۇندا ئاشلايدۇ. باشقا رەسىمىيىتى ئوخشاش.

بۇلغار- چىگرىن ئىشلەشمۇ يۇقىرىقىدەك بولۇپ، ئوخشاشمايدىغان يېرى، تېرە ئىستىن چىققاندا، تېرە يۇزىگە چىغ يېپىپ، ئۇستىدىن تېرىق تۆكۈپ چىگدايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تېرە يۇزى دانلايدۇ.

مەسكاپنى ئۆرۈك قوۋزىقى بىلەن ئىسلاي-دۇ، يۇزىگە قېيىن مېيى بېرىپ پەردازلايدۇ.

ئېگەر ـ جابدۇق، ھارۋا جابدۇقلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ: تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىشۇرىدۇ، قوۋزاققا باسماي قېيىش ئىشـ-لەيدۇ، ھاكتىن چىققان تېرىنىڭ يۇڭنى ئېـ-لىۋېتىپ، ئىسلاپ، ھاكنى چىقىرىۋېتىپ، تې-رىگە ئون جىڭ ھېسابىدا ئۇن سېلىپ ئاشلاپ، بۇنىڭدىن يۇگەن، ئۇزەڭگە، باغ نوختىغا لايىق تاسما ئىشلەيدۇ. (ش)

توقۇمچىلىق

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان، پاختا، يىپەك، يۇڭ قاتارلىق يەرلىك خام ئەشيالاردىن ھەر خىل توقۇلمىلارنى توقۇپ ئۆز ئېھتىياجىدىن چىققان ۋە ئېكسپورت قىلغان.

ئۇيغۇر توقۇمچىلىق دەستگاھلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ. بىر دەستگاھ ئۇچۇن ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتر، كەڭلىكى بىر يېرىم مېتر مەيدان بولسا كۇپايە . بۇ «دۇكان» دەپ ئاتىلىدۇ.

(1) دۇكاننىڭ ئالدىغا ئىككى ياغاچ ئورنىتىلىپ ئۇستىگە توغرا ياغاچ قويۇلىدۇ. ئارقا تەرەپكە ئۇستا ئولتۇرىدىغان بىر تاختاي، تاختاي ئالدىغا ئۇرۇش (ماتا) يۆگەش ئۇچۇن بىر چىغرىق ئورنىتىلىدۇ، ئاستى تەرەپكە ئۇس-تىننىڭ ئىككى پۇتىغا ئۇدۇل قىلىپ ئىككى تەپكە (تاختاي) قويۇپ، تەپكىنىڭ ئۇچىغا شا-نىغا چىگىش ئۇچۇن بىرىدىن شوينا بېكىتىپ قويۇلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقانداق دۇكاننىڭ توقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان ئىككى شانا، موكا، ناچا قاتارلىق سايمانلىرى بولىدۇ.

(2) خام ئەشيا تەييارلاش: چىگىتنى چىغ-رىق بىلەن كېۋەزدىن ئايرىيدۇ. چىغرىقتا ئىككى ئوق بولۇپ، چوڭ ئوق پۇت بىلەن چىغرىق تەپ-كىسىنى تېپىش ئارقىلىق كىچىك ئوق چىغ-رىقچىنىڭ ئوڭ قولى بىلەن قارىمۇقارشى ئايلاند-ۇرۇلىدۇ. چىغرىقچى سول قولى بىلەن كېۋەزنى ئىككى ئوق ئارىسىغا يېگۈزۈپ چىگىتنى ئايرىيدۇ. پاختىنى زەي تارتىلغان دۇكان بىلەن ئېتىپ تالالىرىنى يېشىلدۇرۇپ پىلتە قىلىدۇ، قول چاقىدا ئېگىرىپ قومۇشقا يۆگەيدۇ.

(3) ئۇرۇش تارتىش ۋە ئارقاق: ئۇرۇش توقۇلىدىغان رەختنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ تار-تىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى چەكلەنمەيدۇ. ئۇرۇش يىپ-پىنىڭ بىر ئۇچى ئىككى شانا رېشاتكىسىدىن ئۇدۇل ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇستا ئالدىدىكى چىغرىق-قا يۆگىلىدۇ، يەنە بىر ئۇچى دۇكاننىڭ ئالدى تەرىپىدىكى دارغا ئارتىلىپ، ئاستىغا مۇڭايىق ئېغىرلىقتا تاش ئېسىپ ئۇرۇشنى تەكشىلەيدۇ، ئىككى شانىغا ئىككى تەپكىدىكى شوينىنى باغلايدۇ. ئارقاق ئۇچۇن ناچا، موكا تەييارلايدۇ.

(4) توقۇش ئۇسۇلى: ئۇستا ئورنىدا ئولتۇرۇپ قولىغا موكا ئالىدۇ ۋە ئىككى بارمىقى بىلەن شانىنى ئالدىغا ئىتتىرىپ بىر پۇتى بىلەن بىر تەپكىنى تېپىدۇ. شانىنىڭ بىرى كۆ-تۈرۈلۈپ يىپ ئېكس (x) ھاسىل قىلىدۇ، موكا ئېكس ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇستا موكا-نى تۇتۇۋېلىپ بارماق قولىنى شانىدىن ئالىدۇ، شانا ئارقىغا يېنىپ توقۇلغان يىپقا تېگىپ ئۇ-نى چىڭدايدۇ. شۇنداق قىلىپ، موكا تىنىم تاپ-ماي ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يۈرۈپ ئار-قاق بىلەن ئۇرۇشنى بىر - بىرىگە كىرىشتۈ-رىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تىنىم تاپماي يۇگۈرۈپ يۈرە-دىغان كىشىلەرنى «باپكارنىڭ موكىسى»غا ئوخ-شىتىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. (ش)

مەشۇتچىلىك

مەشۇت ــ پىششىقلاپ تەييارلىنىدىغان نەپىس يىپەك توقۇلما ماتېرىيالى.

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان، 160 خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل كەشتە، ياستۇق قېپى، يوتقان تېشى، كۆڭلەك ياقىسى، كۆڭلەك ئېتىكى، يەڭ ئۇچى، چاچ پۆپۈكى، ئۆتۈك، چوروق پۆپۈكى، قوليا‌غلىق، پايپاق گۈلى، چاي خالتىسى، تاماكا خالتىسى، يوتقان گۈلى، مېھراب ياپقۇ، ئورۇن ياپقۇ، سائەت بېغى، بۆشۈك پۆپۈكى، ھەتتا ئىشتانباغ پۆپۈكىگە ھەمدە 100 خىلدىن ئارتۇق دوپپا گۈللىرىگىچە مەشۇت ئىشلىتىپ كەلدى.

مەشۇت ئىشلەش ئۇسۇلى: پىلە غوزىسىنى قۇرۇتۇپ، قازانغا غوزا چۆككۈدەك سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. غوزا پىشقاندا، پىلىنى ئەسلىگە قايتۇرۇش ئۈچۈن سوغۇق سۇ قۇيىدۇ ۋە ئوتنى توختىتىپ، قازاندىكى سۇ قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا، پىلە غوزىسىنى چىلچۆپ (پىلىنى سۈزىدىغان ئەسۋاپ) بىلەن كۆتۈرۈپ پىلىنىڭ ئۈچىنى تاپىدۇ ۋە پىلە ئۈچىنىڭ تومـ ئىنچىكىلىكىنى تەڭشەپ، ئۈچىنى تارتىپ چاققا يۆگەپ، تارتىلغان يىپەكنى كاللەك قىلىدۇ. بۇ يىپەكنىڭ تارتىلىشى. تارتىلغان يىپەكنى چوڭ چاققا يۆگەپ كالۋا قىلىپ، ئۈچ كىلوگرام يىپەككە بىر كىلوگرام شاخار سېلىپ ئۈچ سائەت ئەتراپىدا قايناتىلىدۇ. يىپەك قانچە ئۇزۇن قاينىتىلسا شۇنچە ئاقىرىدۇ ۋە يېشىلىدۇ.

يىپەك شاخاردىن چىققاندىن كېيىن سۇزۇك سۇدا يۇيۇپ شاخارنى چىقىرىۋېتىپ، قوغۇن ئۇرۇقىنى سوقۇپ خالتىغا ئېلىپ ئىلمان

سۇغا سېلىپ، يېپەكنى ئاشۇ سۇ بىلەن چايقايدۇ. شاخاردا قاينىتىلىپ ئاقارغان، تالالىرى يېشىلگەن يېپەك قوغۇن سۈيىدە چايقالغاندا تېخىمۇ ئاقىرىدۇ ۋە پارقىرايدۇ. يېپەكنى قوغۇن سۇيىدىن ئېلىپ سۈزۈك سۇدا چايقايدۇ (ئېقى ئاق بويىچە ئىشلىتىلىدۇ، كېرەكلىرىنى بويايدۇ). بۇ چاغدا يېپەك رەسمىي مەشۇت بولىدۇ.

مەشۇتنىڭ بوياقچىلىقى ۋە تەڭشەش ئۇسۇلى: مەشۇت بوياقچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، بوياش، تەڭشەش ئۇسۇلى ناھايىتى زىل بولىدۇ.

مەشۇت بوياقچىلىقىدا ھازىر 25 خىل رەڭ تۈرى بار (ئىلگىرى 40تىن ئاشاتتى). بۇ 25 خىل رەڭ تۈرىنىڭ ئاساسىي رەڭگى سەككىز خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئالتە خىلىدىن 25 خىل رەڭ تەڭشىلىدۇ.

(1) گۈڭگۈرت پوقى رەڭگە شاپتۇل چېچكى رەڭدىن ئازراق قوشۇلسا، ئانارگۈلى؛ تېخىمۇ ئازراق قوشۇلسا، قىرمىزرەڭ؛ كۆپ قوشۇلسا قارا قىزىل بولىدۇ.

(2) شاپتۇل چېچكى رەڭنى سۇس تەڭشىسە، سۇت رەڭ؛ ئازراق سېرىق قوشسا، ناۋات رەڭ؛ جىقراق قوشسا، توق سېرىق؛ تېخىمۇ كۆپ قوشسا، كاۋا چېچكى بولىدۇ.

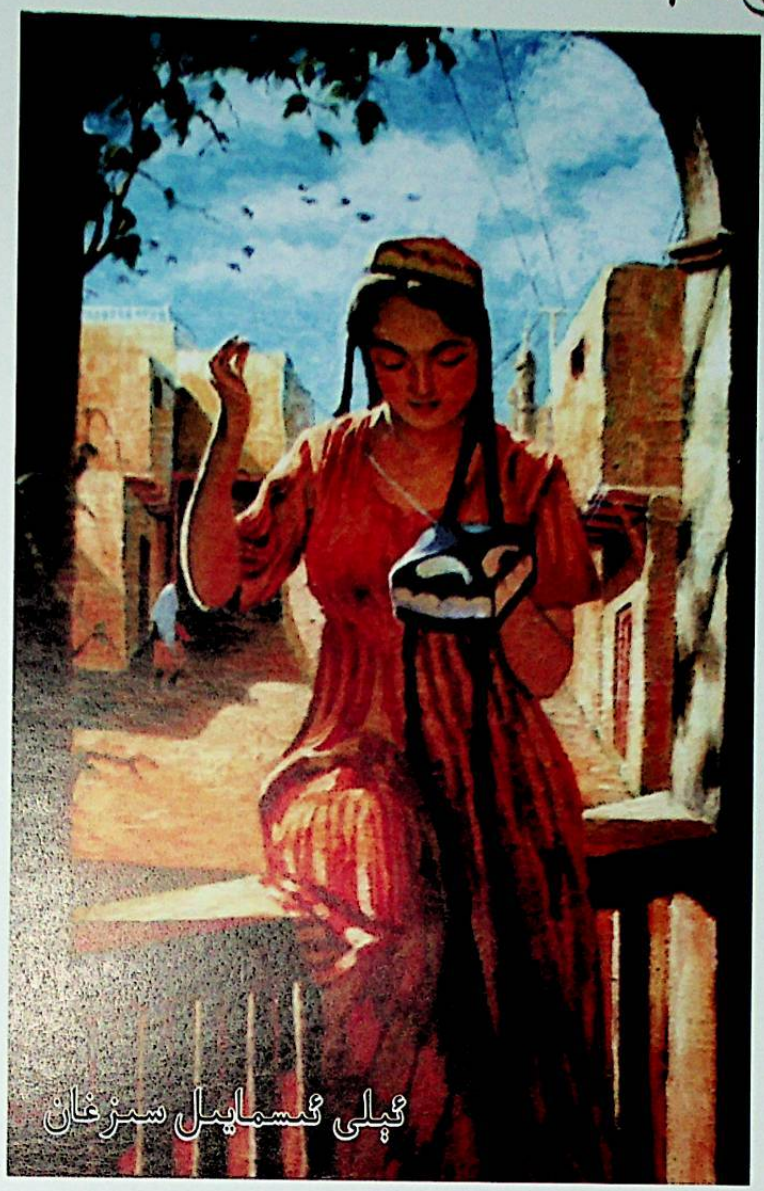
(3) گۈش رەڭگە سۇسۇن رەڭ قوشسا، چەيزە رەڭ؛ گۈڭگۈرت پوقىغا سېرىق قوشسا، توق ئانار گۈلى؛ توق سېرىق قوشسا، نەشە رەڭ بولىدۇ.

رەڭ قول كۆيمەيدىغان سۇغا سېلىپ تەكشى ئىلەشتۇرۇلىدۇ. مەشۇت رەڭگە سېلىنغاندا، بىر باشتىن سېلىپ رەڭنى تەكشى ئېچۇرۇپ سالقىن جايدا قۇرۇتىدۇ. قۇرۇغان مەشۇتنى رەڭ تۈرى بويىچە كاللەكلەپ، ئاندىن بازارغا سالىدۇ. (ش)

دوپپىچىلىق

ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر قىز - چوكانلىرىنىڭ ئون قولى ئون گۈل، ئۇلار يېڭىنە بىلەن يىپنى قولغا ئالغاندا، ھەقىقەتەن ھەربىر قولىنىڭ كىرەشمىلىرىدىن خىلمۇخىل گۈل ئۇنۇپ، دوپپا ئۇستىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ، كىشىلەرنىڭ زوق - شوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، رەڭگى خىلمۇخىل، گۈل نۇسخىلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، تولىمۇ ئازادە. ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئەر - ئايال، قېرى - ياش دېگەندەك پەرقلەرگە قاراپ نۇسخا، گۈل چەكمە ۋە رەڭلەردە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. دوپپىلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرىدا تەبىئەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر بادامدوپپىسىنىڭ يۇمىلاقلىقى يەر شارى، شەھەر، قەلئەلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسا، ئۇنىڭغا ئاق مەشۇتتىن چېكىلگەن بادام گۈلى ئايغا، كېزەك گۈللىرى يۇلتۇزلارغا تەقلىد قىلىنغان. يەنە چىمەندوپپىغا چېكىلگەن چىمەنگۈللەر تەبىئىي

ئېلى ئىسمايىل سىزغان

ئەت ھۆسنىگە تەقلىد قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى ئاق، يېشىل، توغرا - ئۇزۇن سىزىقلار، قىيا-پاش بەلگىلەر ۋەتەننىڭ تاغ - دەريا، گۈزەل ئورمان، گۈل - گىياھلىرىغا تەقلىد قىلىنغان. يەنە بەزى دوپپىلارغا ئېچىلمۇاتقان گۈل شەكلى چۈشۈرۈلسە، بەزى دوپپىلارغا خازان بولۇۋاتقان گۈل - گىياھ شەكلى چۈشۈرۈلگەن. ئۇيغۇر دوپپىسىغا شادلىقمۇ، قايغۇمۇ مۇجەسسەملەشكەن.

دوپپىنىڭ ماتېرىيالى: ھەر خىل رەڭدىكى دۇخاۋا، مەخمەل، تاۋار - دۇردۇن، ئەستەر ئۈچۈن شايى - ئەتلەس ياكى ئاددىي يىپ رەخت، مەشۇت يىپ (24تىن 32 خىلغىچە)، ئاق خەسە، قەغەز، شىلىم، ناۋات، جىيەك، قېلىپ، پىلتىكۇچ، گۈل نۇسخا تامغىسى (ئويما) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تىكىش ئۇسۇلى: رەخت تالاش، نۇسخا تالاش، يىپ تالاش، تىكىش، ئەستەرلەپ سىزىق - سىزىق ئارىلىقىدىن پىلتىكۇچ بىلەن قەغەزدە پىلتە بېرىش، قوندۇرۇش، قېلىپقا سېلىش، ئىچىگە ناۋات شىرنىسى پۈركۈپ پات بېرىش.

ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىدا دوپپا تىكىش بىر ئىش، ئۇنى قوندۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم ئىش. دوپپا ياخشى قوندۇرۇلمىسا ئىسكەتسىز بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر دوپپىچىلىرى دوپپا قوندۇرۇشنى مۇھىم بىلىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ھەممە كىشىگە ماس كېلىش ۋە يارىشىملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر. (ش)

كىگىز چىلىك

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كىگىز چىلىك ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر كىگىز چىلىكى تۇرمۇشتىكى كۆپلۈكى، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار يۇڭنىڭ ئەسلىي رەڭگىنى ئاساس، گۈل بېسىشنى قوشۇمچە قىلىپ خىل-

مۇخمل كىگىز ئېتىدۇ. ئاق يۇڭدا جايناماز ۋە گۈللۈك چۈچىلىق ئاق كىگىز، قارا يۇڭدا قارا كىگىز ۋە ھەر خىل گۈللۈك كىگىز، ناماتمان، شىرداق قاتارلىقلارنى ئېتىدۇ.

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى: قوي يۇڭى، ئۆچكە يۇڭى، سۇ، كۈنجۈرە ۋە ھەر خىل بوياقلاردىن ئىبارەت.

سايمانلىرى: چىغ، ساۋاق، يۇك ئاتىدىغان دۇكان، سالغۇ، پالاس، ئارقان، سۈپۈرگە.

كىگىز ئېتىش ئۇسۇلى: يۇڭ رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ. تاللانغان يۇڭ يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇغان يۇڭنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىلىدۇرۇپ، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان بىلەن ئاتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەييارلانغان چىغنى يەرگە يېيىپ، چىغ ئۇستىگە ئېتىلغان يۇڭنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ، ئۇستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سۇ سېپىدۇ، چۆرىسىگە چۇچا قويىدۇ، ئۇستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۇڭنى سالغاندىن كېيىن، يۇڭنى چىغ ئارىسىغا ئېلىپ تۇرمەكلەپ يۆگەيدۇ، ئۇستىدىن پالاس يۆگەپ ئارغامچا بىلەن تېڭىپ ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ دومىلىتىدۇ. يۇڭ كىرىشكەندىن كېيىن يۇڭنى تەتۇر ئۆرۈپ، تېڭىپ يەنە دومىلىتىدۇ. بۇنداق دومىلىتىش ئۇچ ـ تۆت قېتىم تەكرارلانغاندا يۇڭ پىشىدۇ. ئاندىن ئىككى كىشى بىلىكى بىلەن دومىلىتىپ سىلغايتىپ پىشۇرىدۇ. كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن، سۈپۈرۈپ ياۋا قىللارىنى تازىلاپ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيدۇ.

گۈل بېسىش: گۈل ئۈچۈن قايسى رەڭ لازىم بولسا، شۇ رەڭدە بويالغان يۇڭنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇۋالىدۇ، لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ، كىگىز يۇڭى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نۇسخا ئورنىغا قويۇپ كىگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ.

شىرداق كىگىزنى ئالدى بىلەن پىشۇرۇۋالىدۇ. قويۇلىدىغان گۈل نۇسخىلىرى تەييار بولغاندىن كېيىن كىگىز ئۇستىگە تىزىپ، قول بىلەن تەكشى تىكىلىدۇ. شىرداق ئادەتتىكى كىگىزلەرگە قارىغاندا قېلىن ھەم چىداملىق بولىدۇ. (ش)

تارىشا گۈڭگۈرت

ئەجدادىمىز ئۆڭكۈر مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئىپتىدائىي يايلاق مەدەنىيىتىدىن باشلاپ، چاقماق بىلەن ئوت چىقىرىپ ئىسسىنىغان ۋە يېمەكلىكلەرنى پىشۇرغان بولسا، كېيىنكى ۋاقىتتا يايلاقتا كالا تېزىكىنى چوغ ئارىسىغا ئېلىپ، كۈل بىلەن كۆمۈپ، ئوت ساقلاش ئار-قىلىق ئوتقا بولغان ئېھتىياجىنى قامدىغان. كېيىنكى تەرەققىياتلار داۋامىدا ئوت تۇتاشتۇ-رۇش، ئۆيدىن ئۆيگە ئوت ئاچقىش، ھەتتا قاراڭغۇدا بىرقانچە مىنۇت يورۇقلۇق ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدىغان تارىشا گۈڭگۈرتنى كەشىپ قىلغان.

تارىشا گۈڭگۈرتنىڭ ماتېرىيالى قۇرۇق تېرەك ياغچى ۋە گۈڭگۈرتتىن ئىبارەت. سايـ-مىنى 40 سانتىمېتىر ئۇزۇن، بەش سانتىمېـ-تىر كەڭلىكتە ئىككى ئۇچىغا ساپ بېكىتىلگەن پىچاق بىلەن بىلەي تاش، پىچاق چاقىلايدىغان چاق، كەكە ۋە ياغاچ ھەرىدەيدىغان ھەرە. ئىش ئورنى، يەنى دۇكان بىر مېتىرلىق چوڭ ياغاچ بولۇپ، ئۇ يەرگە 60 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئورنىتىلىدۇ. ئۇستىگە ئون سانتىمېتىر كەڭ، 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى قۇرۇق ياغاچنى تۆمۇر قاماق بىلەن مىدىرلىمايدىغان قىلىپ بېكىتىدۇ. بۇ چوڭ كۆتەككە بىر ئورۇندۇق چېتىلغان بولۇپ، ئۇستىكار ئورۇندۇقتا ئول-تۇرۇپ، پىچاقنىڭ ئىككى سېپىدىن تۇتۇپ، كۆتەك ئۇستىدىكى ياغاچقا پىچاقنى قويۇپ، چەبدەسلىك بىلەن ئالدىغا تارتىدۇ، ھەربىر قې-تىم تارتقان ۋاقتىدا نېپىز ئىش قەغىزىدەك تىلىنغان تارىشا تۆۋەنگە چۈشۈپ تۇرىدۇ. قابىل ئۇستىلار مىنۇتىغا 40 ـ 50 تال تارىشا تىلە-دۇ. مەشغۇلات شۇنداق داۋاملىشىدۇ. تىلىنغان تارىشا تۆت ـ بەش تالدىن قىلىپ، پىچان بىلەن باغلىنىدۇ، ئاندىن گۈڭگۈرتنى مەخسۇس قازانغا سېلىپ، ئوت يېقىپ سۇيۇقلاندۇرۇپ، باغلاقلىق تارىشىنىڭ بىر ئۇچىنى گۈڭگۈرتكە تەگكۈزىدۇ، ھەر تال تارىشىغا گۈڭگۈرت يۇقىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بازارغا سالىدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بۇ خەلقنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئەتىۋارلىق يېقىلغۇسى بولۇپ، ئۇزاق مەزگىل بازار تاپقان. ھازىرقى پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى تۇرمۇشتا نۇرغۇن قولايلىقلارنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى سەۋەبلىك تارىشا گۈڭگۈرت ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ھۈنەر مەھسـ-ۇلاتى يەنىلا يىراق يېزا ـ قىشلاقلاردا ئوت تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يو-قاتماي كەلمەكتە.(ش)

شامچىلىق

ئۇيغۇرلاردا شامچىلىق ئۇزۇن تارىخقا ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر شامچىلىق رىسالىسىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار: «ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام كېيىك گۆشىنى يۇلغۇن ياغمىچىغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلدى. كەچ كىرىپ، تۇن قارا رومالىنى ئارتتى، غار قاراڭغۇلۇققا چۆمدى، شامال زەربىسىدىن قوقاس يالىتىرىدى، مايغا مىلەنگەن زىخ لاپپىدە يانىدى، يورۇقلۇق پەيدا بولدى. ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ زىخقا ياغ سۈزۈپ ياقتى. شۇنىڭدىن بۇيان ياغاچ نۆكچە — شام چىراغ پەيدا بولۇپ، شامچىلىق كەسپىكە ئايلاندى. بۇ كەسپىتە دۇنيادا ئون پىرى كامىل (ئۇستا كاسىپ) بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ توققۇزىنچىسى شەمسىدىن قەشقەرىدۇر. ئۇلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا پاك، ساپ دىل، راستچىللىق بىلەن كەسپىنى داۋام ئەتكەن مەرىپەتچى كاسىپلارنىڭ بىرى شەيخ ھەسەن قەشقەرى ئىدى» دېيىلگەن. بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا شامچىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شامچىلىق كەسپىدە، ئۇيغۇرلار شامنى كالا، ئۆچكە يېغى ۋە باشقا ھالال مالالرنىڭ تاشلاندۇق مايلىرى بىلەن شاخار ۋە يىپنى خۇرۇچ قىلىپ ياسايدۇ.

ماي تەييارلاش ئۇسۇلى: شامچىلار كۆيۈك دېگەن دالا ئۆسۈملۈكىنى ھۆل ۋاقتىدا كۆيدۇرۇپ، ئۇنىڭدىن شاخار ياسايدۇ، شاخارنى تالاقاناپ، سۇ قوشۇپ، كالا، ئۆچكە ۋە باشقا تاشلاندۇق مايلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىدۇ. شاخار مايىنىڭ ئېرىشىنى تېزلىتىدۇ ۋە دۇغلىرىنى تارتىپ، قازان تېگىگە ئولتۇرغۇزىدۇ، ئېرىگەن ماي لەيلەپ چىقىدۇ، مايىنى سۈزۈۋېلىپ قازاندىكى شاخار دۇغىنى تازىلايدۇ. مۇشۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم مايىنى شاخار بىلەن قاينىتاقاندا، ماي ئۇۋۇلسا قولغا يېپىشمايدىغان بولىدۇ، ئاندىن مايىنى سۈزۈك سۇ بىلەن بىر قېتىم قاينىتىپ، چايقاپ، شاخار دۇغلىرىنى تامامەن چىقىرىۋېتىپ، ساپ مايىنى سۈزۈۋالىدۇ.

شام تۇرى ۋە قېلىپ ياساش: شام ئاق، قىزىل ئىككى خىل بولىدۇ. شامنىڭ ئەڭ چوڭلىرى 40 سانتىمېتىر ئۇزۇن، كەتمەن سېپى چوڭلۇقتا بولىدۇ، بۇ خىل شام ئوردا، شەھەر دەرۋازىسى، خانىقا، مەسچىتلەرگە يېقىلىدۇ. پانۇس، پوۋىسكا (پوچتا) شاملىرى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئۇزۇن بولىدۇ. يۇقىرىقى شاملار تاۋار سۈپىتى بىلەن قىزىل ياسىلىدۇ. ئادەتتىكى شاملار 20 — 25 سانتىمېتىر بولىدۇ، رەڭ تاللىمايدۇ. ياسىلىدىغان قېلىپ يۇقىرىقى ئۆلچەمگە لايىق بولۇپ، بىر ئۇچى ئۇچلۇق، بىر ئۇچى دۇگىلەك تۇرۇبا شەكلىدە بولىدۇ.

شام قۇيۇش ئۇسۇلى: قېلىپقا ئۆلچەپ تۆشۈك تېشىلگەن تاختايغا قېلىپنىڭ ئۇچلۇق ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قېلىپ ئوتتۇرىسىغا پىلىك يىپى تارتىلىپ، تەييارلانغان ساپ ماي ئېرىتىپ قۇيۇلىدۇ، قۇيۇلغان ماي قىشتا ئون مىنۇتتا، يازدا 20 مىنۇتتا قاتىدۇ. شامنى قېلىپتىن ئېلىپ بازارغا سالىدۇ. بۇنداق ماي شامنىڭ كۆيۈشى ئاستا، يورۇقى كۇچلۇك بولىدۇ. (ش)

سوپۇنچلىق

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سوپۇنچلىق كەسپى كەڭ تارقالغان ھەم تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ ئەنئەنىۋى سودا تاۋارلىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ خام ئەشياسى ئاساسەن جىگىردەك چىقمايدىغان كالا، ئۆچكە يېغىدىن ئىبارەت. ھۇنەرۋەنلەر كەسپىنىڭ پاكلىقى ئۈچۈن غەيرىي مايلارنى ئىشلەتمەيدۇ. سوپۇنىنىڭ خۇرۇچى شاخار (كۆيۈك دېگەن ياۋا ئوتنى كۆيدۇ - رۇپ تەييارلىغان داشقال) ۋە ھاكتىن ئىبارەت.

سوپۇنچلىق سايمانلىرى: قازان، چۆمۈچ ۋە قېلىپ.

ياساش ئۇسۇلى: قازان ئۈستىگە سىغىمچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىش قويۇپ ئەتراپىنى لاي بىلەن چاپلايدۇ. 100 جىڭ مايدا سوپۇن ياساش ئۈچۈن 50 جىڭ شاخار، تۆت جىڭ ھاك تەييارلايدۇ. ماينى قازانغا سېلىپ ئوت يېقىپ ئېرىتكەندىن كېيىن، تەييارلانغان شاخار بىلەن ھاكنى سوقۇپ بىر قىسمىنى ئېرىگەن ماي ئۈستىگە سالىدۇ ۋە مۇۋاپىق سۇ قۇيۇپ قايىنىتىدۇ. شاخار ماينى تېخىمۇ ئېرىتىپ ماي مولېكۇلىلىرىنى پارچىلايدۇ، ھاك شاخارنى ئېرىتىش، ماينى ئاقارتىش ھەم ماي دانىچىلىرىنى يىغىش رولىنى ئويناىدۇ. شاخار ئېرىپ قازان ئىچى بىر خىل پاتقاققا ئايلىنىدۇ، قازاندىكى دۇغلار، ماي بەزلىرى ئاستىغا ئولتۇرۇپ، ماي لەيلەيدۇ. بۇ چاغدا ماينى سۇ - زۇۋېلىپ، قازاندىكى غەلدە - غەشتىلەرنى تازلاپ، شاخار، ھاك سۈيىنى يەڭگۈشلەپ، ماينى سېلىپ يەنە قايىنىتىدۇ. مۇشۇنداق قايىنىتىش توققۇز قېتىم داۋام قىلغاندا، ماي قول بىلەن يىمىرىلگەندە، قولغا چاپلاشمايدىغان بولىدۇ. بۇ ماينىڭ پىشقان، يەنى ئۆزىدىكى بارلىق رېئاكسىيىلىك ماددىلارنى چىقىرىپ تاشلىغان ۋاقتى بولىدۇ. شۇ چاغدا قازاننى تازلاپ، سۈزۈك سۇ قۇيۇپ، يەنە بىر قېتىم قايىنىتىپ، شاخار دۇغلىرىنى تازلايدۇ. مۇبادا شاخار چايقاپ چىقىرىلمىسا، سوپۇن ئىشلىتىلگەندە رېئاكسىيە بېرىدۇ. ماي تازلانغاندىن كېيىن قايتا ئېرىتىپ چۆمۈچ بىلەن ئۆلچەملىك قېلىپقا قۇيىدۇ، قاتقاندا ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قولدا ياسىغان بۇنداق سوپۇننى ئەزەلدىن خاسىيەتلىك ۋە شىپالىق دەپ بىلىدۇ.

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ كىر يۇيۇشتىكى ئالاھىدىلىكىدىن باشقا، يەنە دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تەرەتكە، داغ، بەدەن قېتىشىپ قاسراق باغلاش، پۇت - قول يېرىلىش، ھەمەل قىلىش — ئىچكى ئەزالارنى يۇيۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بۇ سوپۇننى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، قانچە كىر يۇسىمۇ ئىزمۇ قول يېرىلمايدۇ، ئەكس تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى يۇز، قول، بەدەننى يۇمران قىلىدۇ، تېرىنى پارقىرىتىدۇ، كىرنى ئاقارتىش نىسبىتى 98 پىرسەنت ئەتراپىدا بولىدۇ. مېيىتنى يۇيۇشقا ھەم بوۋاقنى تۇنجى قېتىم سۇغا سالغاندا مۇشۇ خىل يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بىر خىل ئېتىقاد ۋە ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. (ش)

قاسساپلىق

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ - ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي، ئۆچكە، كالا، قوتاز، تۆگە، ئات قاتارلىق كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنى، شۇنداقلا ئارقار، كېيىك، بۇغا - مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن. مۇشۇنداق مالالارنى سويۇپ سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «قاساپ» دەپ ئاتالغان. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە، قاساپلارنىڭ پىرى جەئىغەرى سادىق دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاساپلىق رىسالىسىدە: «قاساپلارنىڭ پاكىز، پاك، راستچىل بولۇشى، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشى، مال سويغاندا تىغنى بىلەپ ئىتتىك تۇتۇشى، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ، دۇئا - تەكبىر بىلەن پىچاق سۇرۇشى، مالنىڭ قېنىنى چىقىپ بولغۇچە كۆتۈشى، پايدىنىڭ ئوندىن بىرىنى خەير - ساخاۋەت قىلىشى، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن شاگىرت تەربىيىلىشى، گۆشنى كانايغا ئېسىپ قائىدە بويىچە، ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى، بوغۇزلانمىغان، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى، قان، يېرىك، يۇلۇن، ئۆت ۋە ئۆت قېپى، يۇرەكنىڭ ئىككى قۇلىقى، بەز، مېڭە قېپى، كۆز قارىسى، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلار - نى كېسىپ تاشلىۋېتىشى...» قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر قاساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، بوغاز مال ۋە ھەر خىل كېسەل مالالارنى سويمايدۇ، مال سويغاندا مالنىڭ ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئۇچ ئايىغى)نى باغلاپ، بېشىنى قىبلىگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق سۇرىدۇ. قېنى چىقىپ بولغاندا، ئوڭ پۇتىنىڭ تىزى ئۇستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۈۋەپ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانايغا ئۇدۇللاپ يېرىپ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ، ئاندىن مالنىڭ بېشىنى ۋە ئىككى قول پاچىقىنى كېسۋېتىپ، ئارقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانارغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن مالنىڭ قارنىنى يارىدۇ، قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ، ئاچچىق ئۇچەينى ئۇزمەي سىيرىۋالىدۇ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي، قېرىن ۋە ئۆپكە - زاسۇيلىرىنى ئالىدۇ، ئۆپكىگە تۇتاش چىققان يۇرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۇرەك قېنىنى چىقىرىۋېتىدۇ، ئاخىرىدا مالنىڭ قارنىدىكى شۇللۇق ئەت، سېرىق سۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قاللارنى تازىلاپ قائىدە بويىچە پارچىلاپ چىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ، قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پۇتۇن كېسىۋالىدۇ، ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەكىيە شەكلىدە يۆگەپ قويىدۇ.

ئۇيغۇر قاساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېپى بار ۋە قولى چاققان بولۇپ، ئۇستا قاساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 — 15 مىنۇت-

قىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالا-هىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار هەربىر مالنىڭ چوڭ - كىچىك ئۇستىخان قۇرۇلمى-سى، بېغىش ۋە ئومۇرتقىلىرى بىلەن بەش قولدەك تونۇش. شۇڭا، ئۇلار مالنىڭ ئۇستى-خان، ئۇگىلىرىنى سۇندۇرماي، ئەپچىللىك بە-لەن ئاجرىتىۋېتەلەيدۇ. (ش)

ساتىراشلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەزەلدىن بىر - بىرىنىڭ چېچىنى چۇشۇرۇپ قويىدىغان ئادەت بار. بۇنى:

«هەر كىشىگە لازىمدۇر بەش نەرسە ئاسماق، ئۇستىرا، تارغاق، مىسۋاك[2]، پىچاق هەم چاقماق»

دېگەن شېئىر ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قول ئۇزۇپ شەهەرلەشكەندىن كېيىنكى ئۇزاق تا-رىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە[3] بايان قىلىنىشىچە: سالمانپاك دېگەن كىشى مىللىي ساتىراشلارغا پىر - ئۇستاز بولغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بۇ كەسىپنى داۋام قىلىپ زامانىمىزغا ئەكەلگەن.

ئۇيغۇرچە مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسى-دە، مۇلازىمەت ئەخلاقى، كەسىپ قائىدىسى تۆ-ۋەندىكىچە بايان قىلىنغان:

(1) خېرىدار مەيلى شاھ، مەيلى گادای بو-لىسۇن، ئوخشاش هۆرمەت قىلىش، هەربىرىتە سە-پايە، مۇئامىلىدە ئىللىق بولۇپ، چوڭلارنى ئورۇ-دۇققا يۆلەپ، بالىلارنى كۆتۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇش.

(2) ئىشنى «بىسمىللا» بىلەن باشلاپ، پەرتۇقنى ئوڭدىن سول تەرەپكە تارتىش.

(3) چاچنى ئالدى بىلەن قۇرۇق ئۇۋۇلاپ، باش نېرۋىلىرىنى ئويغىتىش، ئاندىن چاچنى هۆل قىلىپ ئۇۋۇلاش.

(4) ئۇستىرا، پەرتۇقلارنىڭ تازىلىقىغا ئەهمىيەت بېرىش، تاز ۋە يارا چىققان باشلار-نىڭ ئۇستىرىسىنى ئايرىم قىلىش، چاچ ئېلىپ بولۇش بىلەن بۇ ئۇستىرىنى كۆكتاش زەمچە سۈيىدە دېزىنفېكسىيە قىلىش، لۆڭگە، پەرتۇق-نى قاينىق سۇغا بېسىش، كاسىپ ئۆز قولىنى سوپۇن ۋە كۆكتاش سۇيى بىلەن يۇيۇش.

(5) ئۇستىرىنى باشنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن تۆۋەن (چاچنىڭ ياتقان تەرىپى)گە قارىتىپ سې-لىش، چاچ، ساقال — بۇرۇتلارنى قائىدە بويىچە ئېلىش، قۇلاق، بۇرۇن، مەڭزىدىكى مويلارنى قال-دۇرماسلىق.

(6) چاچ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، باشنى سىلىق ئۇۋۇلاپ، باش، بويۇننى سىلكىپ قاس چىقىرىپ، چېكە ۋە قوشۇمىنى چىمدىپ، ئانا تومۇرلارنى ئويغىتىش.

(7) ئىككى قول، تارغاق، دۇمبىلەرنى ئۇ-ۋۇلاش، ئۇششاق قوللاردىن قاس چىقىرىش ئارقىلىق بەدەننى يەڭگىللىتىپ قويۇش هەم چاچ ئالغۇچىغا ئەينەك كۆرسىتىپ، رازى بول-غاندىن كېيىن پەرتۇقنى سول تەرەپتىن سىلىق ئېلىپ، خېرىدارنىڭ باش كېيىمىنى كىيدۇ-رۇپ، ياقىلىرىنى تۈزەپ، ياشانغانلارنى يۆلەپ

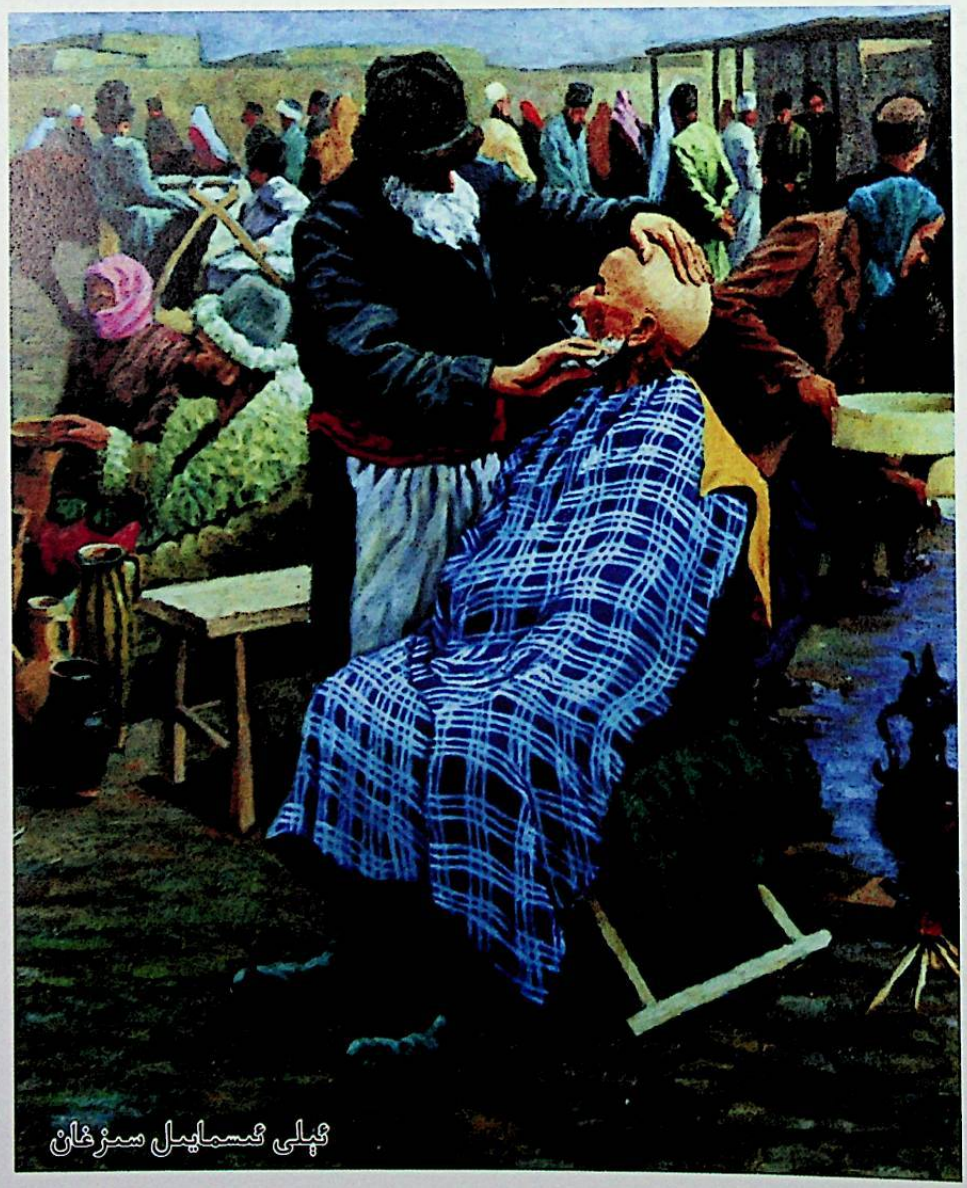
تۇرغۇزۇپ، بالىلارنى ئورۇندۇقتىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ ئۇزىتىش ۋە قايتا كېلىشكە دەۋەت قىلىش.

(8) كاسىپ دۇكانىنى ساتىراشخانىلا ئەمەس، بەلكى مەرىپەتخانا ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلىش (ئۇيغۇر ساتىراشخانىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىدا بىر يۇرۇش ساز بولىدۇ، يېڭى ناخشا ـ سازلار ئورۇندىلىدۇ)، كاسىپ خېرىدارغا جەمئىيەتتىكى ياخشى ئىشلارنىڭ ئۇلگىسى، ناچار ئىشلارنىڭ زىيانلىرىنى تەشۋىق قىلىش، تەربىيىلىك ھېكايە ـ چۆچەكلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدۇ.

رىسالىدە جەمئىي 41 ماددا كەسىپ قائىدىسى سۆزلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى بۇنىڭغا سەممىي ئەمەل قىلىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى نوقۇل ساتىراش بولۇپلا قالماستىن، ئۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەزى كېسەللەرنى داۋالايدىغان خەلق ئىچىدىكى تېۋىپلار دۇر. ئۇلار تومۇر تۇتۇش، ئۇۋۇلاش، چىمدىش، قان ئېلىش، ئۆسمىلەرنى خاراكتېرىگە قاراپ كېسىش (ئوپېراتسىيە قىلىش)، سۆگەل قاتارلىقلارنى ئات قىلى بىلەن بوغۇپ ياكى ئىسرىقدان كۇلى بىلەن كۆيدۇرۇپ چۈشۈرۈش، كۆيدۇرگىنى داغلاپ (كۆيدۇرۇپ) داۋالاش، ئەسۋە (ئىلىغا) كېسىلىنى باشپىياز بىلەن سىرىكىنى سۈرتۈپ ياكى يېڭنە بىلەن ئېلىش، ياكى تۇچ ياماق سۈرتۈپ قايتۇرۇش، چىش ئاغرىقىنى كۆيدۈرۈلگەن نۆشۈدۇر بىلەن جىگەر كاۋىپىنى چىشلىتىپ ئاغرىق پەسەيتىش، چىش تارتىش، ھەر خىل چاقا، تەمرەتكە، تاز كېسەللىرى، بالىلاردا بولىدىغان سۈلۈق چاقىلارنى داۋالاش ھەمدە سۈننەت (خەتنە) قىلىش، چېچەك چىقىرىش قاتارلىق ئونۇۋېرسال داۋالاش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ساتىراشلىق كەسپىگە قوشۇپ ئىشلىگەن.

ساتىراشلىق دۇكانلىرى يەنە خەلق ئارىسىدىكى داستان، قىسسە، ھېكايە ـ چۆچەكلەر ۋە قىزىقارلىق لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئېيتىدىغان، ھەر خىل يېڭى ئۇچۇرلارنى ئالماشتۇرىدىغان مەيدان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن چاچ ئالدۇرمايدىغانلارمۇ ساتىراشخانىنىڭ دائىملىق چۆپقەتلىرى سۈپىتىدە دۇكانغا كېلىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. (ش)

ئېلى ئىسمايىل سىزغان

موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئات، كالا، تۆگە، قوتاز، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن، يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يەپ، تېرىسىدىن ئاياغ كىيىمى ئىشلەشنى ئىجاد قىلغان. لېكىن، بىز ئۇيغۇر خەلقىدە موزدۇزلۇق كەسپىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى بىلمەيمىز. بىراق، تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا كۆرە ئۇيغۇر موزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى مەلۇم. دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدۇزلۇق كەسپىنى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سەپەر (كارۋانچە) ئۆتۈك، ھالقا ئۆتۈك، پەس پاشنا، ئارا پاشنا، ئېگىز پاشنا ئاياغ، تۇز مەسە، توغرا تۇمشۇق مەسە، بۇغداي تۇمشۇق مەسە، ئىسكىلاچ مەسە، ئەرەنچە مەسە، ھالقا كەش، سەندەل ۋە يېڭى پاسوندىكى ھەر خىل بەتىنكە قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمنى ئات ـ كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ، ئۆچكە ـ قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئاياغ رەختىنى كۆن، خۇرۇم، چەم، ئۇلتاق، بېشۇ، مەسكاپ، چىگىردىن دەپ بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرىدۇ. كۆن، خۇرۇملار قارا، قىزىل رەڭدە، ئەستەرلىكلەر ئاق، سېرىق رەڭدە بولىدۇ. بۇ خىل رەختلەرنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلەيدۇ.

موزدۇزلۇق ئەسۋابلىرى: كۆن، خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچىقى، چوك ـ كىچىك دەرەش (بىگىز)، يىپ ـ يىڭنە، كوۋا (رەخت تۇزەش سايمىنى)، پەرداز كالتىكى، ئاق ـ قارا موم، سىرەج، قارا گۇل، ئەندىزە ۋە قېلىپلاردىن ئىبارەت.

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى: موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە قېلىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاياغنىڭ باشلىق قونچى ئەندىزە بىلەن كېسىلىدۇ. باشلىق بىلەن قونچى ئەستەرلىنىدۇ. باشلىقنىڭ باشمالتاقا ئوخشاش تىلى

قونچىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشىنا سالىدۇ)، ئاندىن قېلىپقا تارتىلىپ، ئىستەلكە - ئىچ چەم تىكىلىدۇ، ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ، پاشنا قويۇپ قېلىپقا تارتىپ پەردازلايدۇ. قېلىپتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ.

مەسە، كارۋانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قېلىپقا سېلىنماي تەتۈر ئۆرۈپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈلىدۇ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ. بۇ ئاياغلارنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى ھۈنەر - كەسىپ بولۇپ، ھەربىر يۇرتتا بۇ ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بار. ئۇيغۇر يەر - جاي نامىلىرى ئىچىدە «موزدۇز مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ كۆپ بولۇشمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ. (ش)

تۆلۈم

تۆلۈم ئۆۋچىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، يەنى ھايۋانات (چارۋاي)لارنى قولغا كۆندۈرۈپ ئىشلەتكەن، گۆشىنى يەپ، تېرىلىرىدىن پايدىلانغان مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن.

بۇگۈنكى شىنجاڭ ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىنى ئۆزىنىڭ پائالىيەت مەركىزى قىلغان ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي ئۆۋچىلىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ياۋا ئات، كالا، قوتاز، تۆگە، قۇلان قاتارلىق ھايۋانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن، يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى يەپ، يۇڭ، تېرىلىرىدىن كىيىم - كېچەك ۋە ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ياساپ ئىشلىتىشنى بىلگەن. ئەينى زاماندا ئەجدادلىرىمىز دەسلەپ تېرىلەردىن ئىپتىدائىي پايدىلانغان بولسا، كېيىنچە سۇپەتلىك پايدىلانغان. مەسىلەن، ئوزۇق - تۇلۇك ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئىلگىرى تېرىلەرگە يۆگەپ ساقلىغان بولسا، كېيىن تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئاساسەن مال - ۋارانلارنى تۇلۇم چىلاپ سويۇپ، ئىچىگە نەرسە قاچىلاپ ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. شۇنىڭ بىلەن ئوزۇق - تۇلۇك، سۇ، سۇمېيى قاتارلىقلارمۇ تۇلۇمغا قاچىلانغان. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى:

ئون تۇلۇمدا ئاشلىقىم،
بەش تۇلۇمدا سۇ يېغىم.
كەلسىلە پوشكال سالاي،
زەپ سېغىندىم مېھمىنىم.

دېگەنلەر تۇلۇمنىڭ تارىخىي رولىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

تۇلۇم كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىنسانلار ئۈچۈن ئۇنۇمۇبرسال خىزمەت قىلىدىغان ئالاھىدە بۇيۇمغا ئايلانغان. مەسىلەن، دەريادىن ئۆتكۈچىلەر تۇلۇمغا يەل تولدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەمىسىدە دەريادىن ئۆتسە، يەنە سۇ تەگكۈزمەيدىغان

ئالاهىده بۇيۇملارنى تۇلۇمغا قاچىلاش ئارقىلىق دەريا ـ كۆللەردىن ئۆتكەن، يەنە كېمە، يەلكەن-لەرنىڭ بېسىمىنى ئازايتىش ئۈچۈن تۇلۇمغا يەل تولدۇرۇپ، كېمىنىڭ ئاستىغا تېڭىپ، دەريادىن ئۆتكەن ھەم كېمە ئەتراپىغا يەل قاچىلانغان تۇلۇم قويۇش ئارقىلىق (تۇلۇمنى كېمىنىڭ بۇرجەكلىرىگە قويۇپ) كېمىنىڭ تاغ ـ تاشلارغا سوقۇلۇشىدىن ساقلانغان. دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىدىكى دەريا ـ كۆللەردىن ئۆتۈشتە ياكى ساياھەت جەريانىدا، تۇلۇمدىن بۇگۈنكى كۈندىكى دېڭىزچىلار ئىشلىتىدىغان بالون سۈپىتىدە پايدىلانغان. تۇلۇم ياساش خەلق ئارىسىدا بىر خىل كەسىپ بولۇپ، ئىلگىرى تۇلۇم ئۆلچۇ-رۇلگەن مال ـ ۋارانلارنىڭ تۇلۇمچىلاپ سويۇ-لۇشى بىلەن ياسالغان. بۇ خىل تۇلۇمنىڭ يۇڭى ئېلىنمىغان، ئىچى تازىلانمىغان بولۇپ، بۇ ئىپتىدائىي تۇلۇم ھېسابلانغان. تۇلۇم ياساش ئۇيغۇر ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىسىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن خىلمۇخىل ئالىپتە تۇلۇملار ياسالغان. مەسىلەن، مال تۇلۇمچىلاپ سويۇل-غاندىن كېيىن ئالاهىده تېخنىكىلىق ئۇسۇل بىلەن ئاشلانغان، ئىچىدىكى قېرىنلار ئېلىپ تاشلىنىپ، سىرتى خىلمۇخىل بوياقلار بىلەن بويالغان، قاپارتما ياكى باسما گۈللەر قويۇلۇپ، تۇلۇمنىڭ ئاغزى (بويۇن) چۈچىلىق قىلىپ ياسالغان ھەم ئۇنىڭغا ھەر خىل رەڭ بېرىل-گەن. بۇ خىل تۇلۇملار خەلقئارا بازارلاردا سې-تىلغان. بۇنداق تۇلۇم قەدىمكى دەۋردە شاھلارنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش، لەئەل ـ جاۋاھىر قاچىلايدىغان ئېسىل بۇيۇمىغا ۋە ئاتلىق يول يۈرگەندە ئېگەر ئارقىسىغا غانجۇغىلايدىغان (تېڭىپ ما-ڭىدىغان) نەرسىسىگە ئايلانغان، خەلقىمىزنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا، سۇت ـ قېتىق، قى-مىز قاچىلايدىغان، سۇ ساقلايدىغان قىلىپ ئىشلىتىلگەن، شۇنداقلا يەنە بۇقا، قوچقارنىڭ تاش خالتىسى، ئىنەك، ساغلىق قوينىڭ سۈت خالتىسىدىن ياسالغان تۇلۇملار ئالتۇن تىللا قا-چىلاش ئۈچۈن پۇل خالتىسى قىلىناتتى، ئېكس-پورت قىلىنىدىغان سۇ مېيى تۇلۇمغا قاچىلا-ناتتى. ئادەتتە چوڭ تۇلۇمغا 50 ــ 60 جاڭ، ئارا تۇلۇمغا 40 ــ 50 جاڭ ماي قاچىلىنىدۇ. ماي قاچىلانغان تۇلۇم كوشۇك (ئارغامچىدىن چوڭ كۆزلۈك توقۇلغان تور)كە سېلىنىپ، خۇرجۇن شەكلىدە كوشۇكنىڭ تانىسى بىلەن ئات، ئېشەك، تۆگىلەرگە ئارتىلىدۇ. تۇلۇمغا قاچىلانغان ماي بىخەتەر بولۇپ، تاغ ـ تاشلارغا تېگىپ كەتسىمۇ، ئېگىز داۋانلاردىن چۈشۈپ كەتسىمۇ، ھەتتا قۇدۇق، دەريالارغا چۈشۈپ كەت-سىمۇ يىرتىلىپ كەتمەيدۇ، سۇ ئۆتمەيدۇ. يەنە بىر قۇلايلىقلىقى، كارۋانلار ئات ـ ئېشەكتىن ئېلىپ يەرگە تاشلىغاندا كۈچ سەرپ قىلىنمايدۇ. تۇلۇم مۇشۇنداق قۇلايلىقلىقى، چىداملىق-لىقى، ئىشلىتىشكە ئەپچىللىكى بىلەن ئەتىۋارلىق بۇيۇم قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇ-لۇمدا ساقلانغان ماي قانچە ئۇزۇن تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ. شۇڭا، بېسىمدار ياغ سودىگەر-لىرى تۇلۇم بىلەن ياغ ساقلاپ بازار كۈتىدۇ. 1949 ـ يىلىدىن كېيىن تۇلۇم ياساش ئە-مەلدىن قالغان بولسىمۇ، دېھقان ـ چارۋىچىلار يەنە بۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانماقتا.

تۇلۇم ئاساسەن ئۆچكە تېرىسىدىن ياسە-لىدۇ. ئۆچكە بوغۇزلانغاندىن كېيىن ئۆچكىنىڭ بويۇن تېرىسى ئىچىدىن تېرە بىلەن گۆش ئاجرىتىلىپ، گۆش پارچىلاپ ئېلىنىدۇ، قۇيرۇقىدىكى بوشلۇق تاسما بىلەن ھاۋا، نەم-

لىك ئۆتمەيدىغان قىلىپ تىكلىدۇ، تۆت ئايدىغى ئىچىدىكى گۆش، سۆڭەك ئېلىۋېتىلىپ، سان تېرىسى يېرىپ چاپلىنىپ كىرىچ بىلەن تىكلىدۇ. ئاشلانغان تۈلۈمنىڭ تۆت ئايىغى تېرىسى بوغۇپ تىكلىپ، تۆۋەن قىسمى چۈچا قىلىنىدۇ. بويۇن قىسمىدا ھەرە چىشى گۈل چىقىرىلىپ، تاسما بوغقۇچ بېكىتىلىدۇ. ئاشلانمىغان تۈلۈمنىڭ ئاغزى بوغۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ئاشلانمىغان تۈلۈم كېيىنكى ۋاقىتتا ئاساسەن سۇ ماي قاچىسى قىلىپ ئىشلىتىلگەن. (ش)

چورۇق

چورۇق ئادەتتە ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچىسى، ئىپتىدائىي چورۇق، ئىككىنچىسى، شىرە چورۇق دەپ ئاتالغان سەنئەتلىك چورۇق. ئىپتىدائىي چورۇقنىڭ تارىخى تولىمۇ ئۇزۇن بولۇپ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۆۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىپتىدائىي دەۋردە بارلىققا كەلگەن. ئەجدادلار ئۆۋلىغان كالا ـ قوتازلارنىڭ گۆشىنى يەپ، تېرىسىنىڭ چۆرىسىنى تېشىپ، تاسما بىلەن پۇتىغا تارتىۋالغان. بۇ شىرە تارتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل چورۇق شىرە چورۇقنىڭ ئاساسى. بۇ چورۇق خام تېرىدىن قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، تېز قۇرۇپ كېتىشتىن ساقلىنىش زۆرۈر، بولمىسا قۇرۇپ پۇتقا پاتمايدۇ. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز ئەۋلادلارغا: «كۆرگەن كۆنۈڭنى ئۇنتۇما، شىرە چورۇقۇڭنى قۇرۇتما» دەپ سۆز قالدۇرغان. ئىككىنچى خىل چورۇق ئۇيغۇر ئەجدادلىرى شەھەرلىشىپ، قول ھۈنەر مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، كالا ـ قوتاز تېرىدىن ئىشلەنگەن، كۆن ـ چەملەردە ئەپچىل، يۇمشاق، يەڭگىل، چىداملىق چورۇق ئىشلىگەن. بۇ خىل چورۇق قەدىمىي نام بىلەن شىرە چورۇق دەپ ئاتالغان. چورۇقنىڭ كالا ـ قوتاز تېرىسىدىن ئىشلەنگەنلىرىنى ئۇزۇن سەخ، ئارا سەخ، كالتە سەخ دەپ ئۈچ تۈرگە؛ ئۆچكە، قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن، ياشانغان ئەرلەر ۋە ئايالالار كىيىدىغان چورۇقنى پوستەك؛ يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلار كىيىدىغان چورۇقنى پۇپەش دەپ ئاتىغان.

چورۇق يەرلىك ئۈسۈلدا كۆن ۋە چەمدىن تىكلىدۇ، رەڭگى قارا ياكى جىگەر رەڭدە بولىدۇ. ئۇزۇن سەخ چورۇق تىزغىچە، ئارا سەخ چورۇق پاچاققىچە، كالتە سەخ چورۇق ئوشۇقىنىڭ ئۈستىگىچە ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ. چورۇق يەنە نەپىسلىك دەرىجىسىگە قاراپ سىدام چورۇق ۋە زىغىرىقلىق چورۇق دەپ ئايرىلىدۇ. سىدام چورۇق ئانچە قول تۇتمايدۇ. زىغىرىقلىق چورۇقنىڭ مەشغۇلاتى ئىنچىكە، ئۈستىلىق، يەنى ھۈنەر تەلەپ قىلىدىغان سەنئەتلىك ئاياغ بولۇپ، چورۇقنىڭ دۈمبە ئايلانمىسى بوسەك، ھەتتا ئارقا چېكىگىچە زىغىرىق قويۇلىدۇ. چورۇقنىڭ ئارقىسىدا، پۇتنىڭ ئوشۇقىغا توغرىلاپ چىقىرىلغان بىر تال ئىزمىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا رەڭمۇرەڭ يىپلاردىن توقۇلغان بوغقۇچ (قۇ) ئۆتكۈزۈلىدۇ. چورۇقنى كىيگەندىن كېيىن، سىرتىدىن بوغقۇچ يۆگىلىپ، بوغقۇچنىڭ چۈچىسى چىقىرىپ قويۇلىدۇ.

بوغقۇچ چورۇقنى بوغۇپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ ۋە ئاياغقا زىننەت، كىيگۈچىگە قامەت بېغىشلايدۇ.

چورۇق پاشىنىسىز بولغاچقا، ناھايىتى يېنىك ھەم ئىسسىق بولىدۇ. چورۇقنى كىگىز پايپاق بىلەن كىيىدۇ. چورۇق ئەر - ئاياللار ئۈچۈن ئورتاق ئاياغ كىيىمى بولسىمۇ، چوڭ ياشلىقلار ۋە ئاياللارغا ئاتاپ تىكىلگىنى ئۆچكە تېرىسىدىن ئالاھىدە سېپتە ۋە نەپىس ئىشلىنىدۇ. باللارغا تىكىلگەن پۇپەش (چورۇق) تولۇمۇ چىرايلىق بولۇپ، رەڭلىك يېپ ۋە تېرە پارچىلىرىدىن پۆپۈك قويۇلغان بولىدۇ. (ش)

ھەيكەلتىراشلىق

ھەيكەلتىراشلىق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان، بۇنى كېرىيىدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان V ئەسىرگە ئائىت تاتىخاگاتا بۇددا دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ھەيكەل، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قونچاق، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى، ساماۋى خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ ھەيكەل، قارا شەھەر - دىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى، يەنە لايدىن ياسالغان ئەر كىشى - نىڭ بېشى ۋە بۇدساتۋا بېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار X ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەلتىراشلىق ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ، نەققاشلىققا ئۆزگەرگەن. ھەيكەلتىراشلار ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ، تام - تورۇس، دېرىزە - ئىشىك گىرۋەكلىرىگە، مېھرابلارغا، مۇنار، گۈمبەزلەرگە ھەر خىل گەج ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى، غۇنچە پو - رەكلىرى، مېۋە - چېۋىلەر، بۇغا - مارالار، چالغۇ ئەسۋابلار، ئۆي - بىساتلار، ھۆسن-خەتلەرنى چۈشۈرۈش بىلەن نامايان قىلغان.

دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەلتىراشلىق تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى گەج، پولات چىدۇق، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى گەجنى بېلىق گەج، توم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. بېلىق گەج ئۇزۇنچاق، چىداملىق بولىدۇ، توم گەج ئۇيۇل، يوغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى بېلىق گەج ئىشلىتىدۇ.

گەج تەييارلاش: بېلىق گەجنى ئۆزلىرى تونۇردا پىشۇرۇپ سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، مەلۇم مىقداردىكى گەجنى سۇغا سېلىپ دوغاپ تەييارلاپ قويۇپ قۇيىدۇ، بىرقانچە مىنۇتتا گەج لەڭپۇڭدەك قاتىدۇ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق ئەسۋابلىرى: گۈشتە

گەردە (ئەنرىۋە شەكلىدە بولىدۇ)، بۇرەندە گەر-
دە (موزدۇز بۇرەندىسىگە ئوخشاش)، نوكەش
گەردە، زىقچى گەردە، ئىسكىنە گەردە قاتارلىق
پولات تىغلاردىن ئىبارەت.

ھەيكەل ياساش ئۇسۇلى: ئادەم ياكى ھايۋا-
نات ھەيكىلىنى ياسماق بولسا، ئالدى بىلەن
پولات چۈنقىتا ئۇنىڭ جازىسىنى قۇرىدۇ، جا-
زىنى سىرلاپ ئۇستىگە ماتا ياكى پاخال يۆ-
گەپ، ھەيكەلنىڭ ئەزا كۆرۈنۈشلىرىنى مۇ-
قىملاشتۇرىدۇ، ئاندىن گەجنى ھۆل ۋاقتىدا ما-
تا ئۇستىگە سۇركەيدۇ. گەج مەلۇم قېلىنلىققا
يەتكەندە كېرەكلىك سايمان بىلەن قىرىپ،
ھەيكەلنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى پۈتتۈرىدۇ.

چاپلىما ھەيكەللەر، مەسىلەن، تامغا چاپلىنىپ
بىر يۈزى كۆرسىتىلىپ ياسالمىدىغان ئادەم
بېشى ياكى پۈتۈن تۇرقى بولسۇن، بۇ خىل-
دىكى ھەيكەللەرگە قېلىپ ئىشلىتىدۇ. بىرىنى
ئەينەن ياساپ، ئۇنىڭدىن قېلىپ ئېلىپ، قال-
غانلارنى گەج بىلەن قۇيۇپ قۇرۇتۇۋالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن تۇ-
خۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۇستىگە
سۇۋاپ پەرداز بېرىدۇ. بۇنىڭدا ھەيكەل پار-
قىراق، سىلىق بولۇش بىلەن بىرگە، يېرىلماي-
دۇ، يامغۇر، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ، ئۇزۇن
مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى
ھالىتى ئۆزگەرمەيدۇ. (ش)

سىرچىلىق

ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بۇددا دىنىنىڭ
بىرمۇنچە ئىزلىرىدىن قارىغاندا، مەسىلەن،
بايدىكى قىزىل غارلىرى، كۇچادىكى قۇمتۇرا،
سىم - سىم، قىزقالغان (قىزقاغا)، مازاربىاغ
غارلىرى، قاراشەھەر شىكشىن مىڭئۆي ۋە غار-
لىرى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك، سىڭگىم ئېغىز-
دىكى ئىبادەتخانا، تۇيۇق غارلىرى، دۇنخۇاڭ
ئىبادەتخانىسى قاتارلىق جايلاردىكى رەڭلىك
ھەيكەل (بۇت)، ھەر خىل رەڭلىك سۇرەتلەر،
سىرلانغان تام - تورۇس، تۇۋرۇك، لىملار ۋە
باشقىلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر سىرچىلىق تا-
رىخى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە ئۆز زامانىسىدا كاما-
لەتكە يەتكەن. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ساماۋى
خانىغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ قونچاق
بۇنىڭ كۇچلۇك دەلىلى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقد-
نىڭ بىباھا سەنئىتى.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ھەر خىل كا-
ھىشلار، ئويمىلار، ياغاچ تۇۋرۇكلەر، رېشات-
كىلار، ۋاسا جۇپ، لىم - جەگە، ھاراق پەرما-
لىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر، مېۋە - چېۋە شەك-
لى چۈشۈرۈلگەن قاپارتما ئويمىلارنىڭ ھەممە-
سى ۋە باشقا ئۆي جاھازلىرى ئۇيغۇر سىرچى-
لىرىنىڭ كارامىتى بىلەن گۈزەل تۇس ئالغان.
سىز ھەرقايسى مەسچىت، مەدرىسە، مازار، قە-
دىمكى ئىمارەتلەر ۋە ئائىلە بىنالىرىنىڭ تام -
تورۇس، لىم - جەگلىرىگە قارىسىڭىز،
سىر بىلەن بېزەلگەن بېزەكلەرنى كۆرىسىز.
بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ

كارامىتى.

ئۇيغۇرلار سىرنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى: سىر تېشى، بۇ خىل تاش قاراڭغۇ تاغ ئېتىكىدىكى لاداق سايلىرىدا بولۇپ، ئاتچىلار ھەر قېتىم چەت ئەلدىن قايتقاندا ئالغاچ كېلىپ ساتىدۇ، يەنە زىغىر مېيى، گۈڭگۈرت، باشپىياز، داشياڭ ۋە ھەر خىل رەڭلەر. زۆرۈر تېپىلغاندا، چەتنىڭ تاش رەڭ دېگەن ماتېرىيالىنى ئىشلىتىدۇ.

سىر ئىشلەش ئۇسۇلى: سىر تېشىنى سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ زىغىر مېيى، گۈڭگۈرت، باشپىياز، داشياڭلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، پەس ئوتتا ئۇزۇن قاينىتىپ خۇرۇچ تەييارلايدۇ. ئاندىن قايسى خىل رەڭدىكى سىر لازىم بولسا، تەييارلانغان خۇرۇچقا شۇ خىلدىكى رەڭنى ئارىلاشتۇرۇپ سىر ياسايدۇ، سىر بىلەن سىرنى ئارىلاشتۇرۇپ يېڭى تۈرلەر (رەڭلەر) پەيدا قىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان گىل (تاغدىن قېزىلىدىغان جىگەررەڭ سېغىز تاش)دىن قىزىل، ئات باغرى رەڭلەر ياسايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى سىرچىلىق 30 ـ يىللارغا كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئۇيغۇر سىرچىلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، سىر تەييارلاش ئۇسۇلىدىن تارتىپ، سىرلاش، نەقىش ۋە كارھىشلارنى ئويۇشقىچە بولغان بارلىق جەريانلار يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان.

ئالتۇن ھەل تەييارلاش ۋە ھەل بېرىش سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى. (ش)

ياغاچ قىرمىچىلىق

قىرمىچىلىق ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ياغاچ قىرمىچىلىقى ئاسان، قوشۇق، قەدەھ، خونچا ئاياق (ياغاچ لېگەن)، ئاياق (قاچا)، چۆمۈچ، كاسا، تەڭنە، چاق، يىلىك، سۈزگۈچ، پۇزا، دۆشە، نوغۇچ، سوغا، مۈشت (پاختا ئاتقىنى)، ھاۋانچا، ھويلا ـ ئىمارەت ۋاقىدىلىرى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇرۇنلا شۆھرەت قازانغىنى قوشۇقچىلىق سەنئىتى.

قىرمىچىلىق كۆپ خىللىق ھۈنەر بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس تېخنىكا تەلىپى، كېرەكلىك ياغاچ ماتېرىيالى، ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكى بار. كاسا، ئاياق، تەڭنە خاس ھاڭگا تېرەك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بۇ خىل تېرەكنىڭ غولى توم ھەم قاتتىق بولغاچقا، چىداش مۇددىتى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئىككى ـ ئۈچ ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. سوغا، دۆشە، چۆمۈچ قاتارلىقلار ئادەتتىكى تېرەك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. سۆگەت، ئۈجمە، ياڭاق، توغراق، ئۆرۈك ياغىچىدىنمۇ بۇ خىل نەرسىلەرنى ياساشقا بولىدۇ.

مۇشت مەخسۇس چىلان ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. چۆمۈچ ئاش - تائام ئۇسۇشقا، كاساك خېمىر يۇغۇرۇشقا، بەزى چوڭ تەڭنىنى كىر يۇيۇشقا، مۇشت كىگىز-چى، پاختىچى ئۇستىلارنىڭ يۇڭ، پاختا ئېتىش (زەيگە ئۇ-رۇش)تا ئىشلىتىلىدۇ. يىكىنى مەخسۇس يۇلغۇن شېخىدىن ياسايدۇ. يىك ناھايىتى ئۇزۇن تا-ىخقا ئىگە بولۇپ، ئىنسانلار پاختىدىن يىپ چىقىرىپ ئاددىي ماتا توقۇشنى باشلاش بىلەنلا، چاق بىلەن يىك ياسالغان.(ش)

باقاللىق

شىنجاڭ ــ مېۋە - چېۋە ماكانى بولۇپ، ئۇيغۇرلار مېۋە - چېۋە كەسپى بىلەن شۇ-غۇللانغۇچىلارنى «باقال» دەپ ئاتايدۇ. باقال-لىق كەسپى ھۆل مېۋىچىلىك، قۇرۇق مېۋىچە-لىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

ھۆل مېۋە باقاللىرى، ئۆرۈك، شاپتۇل، توغاچ، ئەنجۇر، ئالما، ئانار، ئامۇت، نەشپۈت، بېھى، ئالگرات، ئالۇچا، ئەينۈلا، ئۇزۇم، ئۇجمە، گىلاس قاتارلىق كۆپ خىللىق مېۋە، قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدۇ. بۇ خىل مېۋىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ، 5 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، بەزىلىرى يىل بويى سېتىلىدۇ.

باقاللار كۇندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئېلىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ، پارچە ساتىدۇ.

باقاللارنىڭ ھۆل مېۋە - چېۋىلەرنى سېتىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ھەر-قانداق باقال مېۋە ساتقاندا، توۋلاپ خېرىدار چاقىرىپ، مېۋىنى سۇپەتلەيدىغان ئىدىئوملۇق سۆزلەر بىلەن ساتىدۇ، شۇنداقلا مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە: «پۇل ئالمايمەن، بىر تال يەپ باقسىلا» دەپ يېگۈزۈپ، تەمىنى تېتىتىپ ساتىدۇ.

ئابدۇشۈكۈر كېرىم سىزغان

تارلىق خىلمۇخىل بولۇپ، ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت، ناۋات، پاتا-سا، پەشمەتلەرنىمۇ ساتىدۇ.

قۇرۇق يېمىشچىلەر مېۋە-نىڭ سۈپىتىگە ۋە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. خې-رىدارلارنى جەلپ قىلىش ئاق-قاللارنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلە-كى، باققاللار كەڭ قورساق بو-لۇپ، خېرىدارلار بىلەن بىھۇدە ۋاقىت تالاشمايدۇ. بۇرۇن ھۆل مې-ۋە ساتىدىغان باققاللاردا جىڭ-چاپ سېتىش ئادىتى بولمىغان. بازار ئىقتىسادىي ئىگىلىكىگە يۇزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مې-ۋە سودىسىدا جىڭ ئىشلىتىشتەك ئۆلچەملىك سودا ئادىتى ئومۇملاشماقتا. (ش)

قۇرۇق مېۋە باققاللىرى قۇرۇتۇلغان مې-ۋىلەرنى توپ ئېلىپ پارچە ياكى توپ ساتىدۇ. بۇ مېۋىلەر قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، جىگدە، ياڭاق، پىستە، بادام، قاق، چىلان، قارىئۆرۈك قا-تارلىق خىلمۇخىل بولۇپ، ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت، ناۋات، پاتا-سا، پەشمەتلەرنىمۇ ساتىدۇ.

تۇنىكسىزلىق ۋە قۇلۇپسىزلىق

تۆمۈرچىلىك تەركىبىدىكى تۇنىكسىزلىق ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇ-نىكە (قاڭالتىر)دىن ئائىلە سايمانلىرى، ئۆي-ئىمارەت لازىملىقى، بوتكا (دۇكان) قاتارلىق ھەر خىل سايمانلارنى ياسايدۇ. مەسىلەن، سۇ تۇڭى، چېلەك، ياغ تۇڭى، قول يۇيىدىغان ھەر خىل چەينەك، ئۈزۈم تۇمشۇق چۆگۈن، مەش، كانايى، ساماۋار، لېس، پېچىنە - پىرەنىك قېلىپى، چوڭ - كىچىك داس قاتارلىقلار.

قاڭالتىرچىلىق سايمانلىرى: گۈل قېلى-پى، ئەندىزە، سۇنبە، لوم، تۆمۈر، بولقا، ياغاچ بولقا، تۇز قايچا، ئەگرى قايچا، پەركۈچ (سىر-كۈل)، كەپشە، دانىكا، ئوچاق، كۆيەك، كۆمۈر، داغمال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى: تۇنىكسىزلىق ئەندىز (قېلىپ)گە تايىنىلىدۇ. ئۇلانمىلار گىرەچە شەكلىدە بىر - بىرىگە چېتىلىپ، ئۇستىدىن ياغاچ بولقا بىلەن ئۇرۇپ جىپسلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، ساماۋار، چۆگۈن، ياغ تۇڭى، سۇ تۇ-ڭى قاتارلىق ئوتتا قويىدىغان، سۇيۇق نەرسە ئالىدىغانلارنى ئۇلىغان يېرىدىن داغمالاپ دانىكا بىلەن قەلەيدە تۇتتۇرىدۇ.

جەمئىيەت ئېھتىياجىغا جىددىي لازىملىق بولغان بۇ كەسىپنىڭ ئوت بىلەن قىلىدىغان

ئىشى ئاز، كىرىشتۇرۇپ جىپسىلاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشى كۆپ.

قۇلۇپسازلىقمۇ تۆمۈرچىلىك دەستۇرىدا نازۇك ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ.

قۇلۇپسازلىق كەسپىدە ئىشلىنىدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ خىل ئىقتىدارلىق قۇلۇپ تۈرلىرى بار. مەسىلەن، شەددە قۇلۇپ — بۇنىڭ ئاچقۇ ۋە قۇلۇپ ئىچى تۆت تىللىق بولۇپ، تىل ئۆز جايىغا سېلىنغاندىلا ئېچىلىدۇ. تورۇتمە قۇلۇپ ئىككى تىللىق بولىدۇ، ئاچقۇچنى سېلىپ ئىتتىرىپ ئاچىدۇ. تارتما قۇلۇپ — ئاچقۇچنى سېلىپ ئالدىغا تارتىش ئارقىلىق ئېچىلىدۇ، تولغىما قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئىچكى تىلى ئېكس — پىلۇسلۇق بۇرما بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئورنىغا ماس كەلگەندە ئېچىلىدۇ. خەنجەر قۇلۇپ، ئىشكەك قۇلۇپ، قوش ئاچقۇچلۇق (چوڭ ئاچقۇچتىن كىيىن كىچىك ئاچقۇچ سالمىسا ئېچىلمايدىغان) قۇلۇپ قاتارلىق 40 نەچچە خىل قۇلۇپ بار. يەنە بىر قىزىقارلىق قۇلۇپ، ئىپتىدائىي ياغاچ قۇلۇپ، يەنى لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قۇلۇپنى ياغاچچىلار ياسايدۇ. لوكنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ياسىلىشى مۇنداق: كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا بىر ياغاچ ساندۇقچە بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا جىپسا كېلىدىغان چاسا ياغاچ ئورنىتىلىدۇ، بۇ ياغاچنى تىلى دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ. تۆشۈككە ساللىدىغان ياغاچ مىخ بولىدۇ. بۇ مىخنىڭمۇ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر تۆشۈك بولىدۇ. لوك ئىشكىنىڭ يېنىدىكى تامغا ئورنىتىلىدۇ. ئىشكىنى يېپىپ لوك تىلىنى ئالدىغا ئىتتىرىگەندە ئىشىك تاقىلىدۇ. يانماسلىقى ئۈچۈن لوكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ مىخنى سېلىپ قويىدۇ. باشقا كىشىلەر بىلمۇالماسلىقى ئۈچۈن ياغاچ مىخ تۆشۈكىگە ئاچقۇ مىخنى سېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ، بۇ مەخپىيەتلىكنى ئۆي ئىگىسىدىن باشقا كىشى بىلمەسلىكى شەرت. قۇلۇپنى ئاچىدىغان چاغدا يان تامدىكى تۆشۈكتىن قولىنى سېلىپ ئالدى بىلەن ئاچقۇ مىخنى، ئاندىن چوڭ مىخنى ئېلىپ لوك تىلىنى ئارقىغا يانداۋرغاندىلا ئىشىك ئېچىلىدۇ. لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل قۇلۇپ ئاددىي، ئەمما مەخپىيەتلىكى كۈچلۈك بولۇپ، ئۆتمۈشتە يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. (ش)

مىسكەرلىك

ئۇيغۇر مىسكەرلىك سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، مىس، تۇچ، ئالىيۇمىن، قوغۇشۇن، سىنك قاتارلىق يۇمشاق جىسىم تېپىدىكى ئېرىشچانلىقى كۈچلۈك مېتاللاردىن ئىبارەت سايمانلىرى، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ، مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا داڭ چىقىرىپ كەلگەن.

مىسكەرلىك سايمانلىرى: بولقا، سەندەل، ئوچاق، كۆيەك، كۆمۈر، ئوت پۈۋدىگۈچ، چاسا بولقا، كەكە بولقا، بازغان، قىسماق قاچا، تۈز

قاچا، سىركۈل، چاق (سىلغايتىش چاقى)، ھەر خىل ئېكەك، ئاق قۇم، قىزىل قۇم، نۆشۈدۇر، كەپشەر، دانىكا، داغمال ۋە بۆتا (مىس، ئالىيۇمىن ئېرىتىدىغان سايمان) قاتارلىقلار.

ئىشلەيدىغان بۇيۇملىرى: ئاپتۇۋا، چىلاپچا، چۆگۈن، مانتا قازىنى، مىس قازان، مىس داش قازان، جىمبىل، لېگەن، كەپكۇر، چەينەك، مىس چىنە ـ پىيالە، جام قاتارلىق نەچچە خىل ئائىلە سايمانلىرى، كولدۇرما، زەنجىر، ئېگەر، ھارۋا جابدۇقلىرى، ئىشەك ـ دەرۋازا زىننەت بۇيۇملىرى، چاچ ئاسقۇ، ئۇزۈك، بىلەزۈك، چازا، تاج، قاداق، سوقما، قۇيما ھەيكەل، باسما ھەرپلىرى، تامغا، داچەن پۇل ۋە باشقا قۇيما بۇيۇملار بولۇپ 480 خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم ئىشلەپ چىقىرىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: مېتالنى خام، پىششىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. مىسكەرلىك ئەنئەنىسىدە ئېرىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ، ئېرىتىش مۇزاپىق، ئۆلچەملىك بولمىسا، سوقاندا قاسراق كۆپ چىقىپ كېتىپ قالىدۇ ياكى بولقا تەگكەندە يېرىلىپ، ئۇۋۇلىپ كېتىدۇ.

مېتال ياخشى ئېرىگەندىن كېيىن ياسىماقچى بولغان سايماننىڭ ھەربىر بۆلەكلىرىگە كېتىدىغان ماتېرىيالنى پارچىلاپ ئايرىم سوقىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇۋا، چۆگۈنلەرنىڭ چەپچىكى، قورساق، جوغا، تۇتقا، كاناي، قاپاق، تاج قاتارلىق بۆلەكلىرى ئۆلچەملىك ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن، كەپشەرلىنىپ بىر ـ بىرىگە كېرىشتۇرۇلىدۇ. كەپشەرلىنىپ پۈتكەن سايمان چاققا تۇتۇپ سىلغايتىلىدۇ. ئاندىن قىزىل بولسا قىزىل قۇم، ئاق بولسا ئاق قۇم سۈرۈپ پەرداز بېرىلىدۇ.

تۇچ سايمانلارغا بولسا قىزىل قۇمغا زەنجۈل ئارىلاشتۇرۇپ سۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇچ سېرىق ۋە قىزىل رەڭ ئالىدۇ، ئاندىن كېگىز سۈرۈپ سىلغايتىدۇ. نەتىجىدە، تۇچ ئالتۇن رەڭگە كىرىدۇ.

مىسكەرلىكتە، چاق ۋە ئېكەكتە ئۇۋۇلغان قىرىندىلارمۇ ئىسراپ قىلىنمايدۇ، ئۇنى يىغىپ، ئېرىتىپ يەنە ئىشلىتىدۇ. مىسكەرچىلىك قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى تەرەققىي تاپقان. (ش)

تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى: «ئات يۈك كۆتۈرىدۇ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ» دېگەن ماقال بۇنىڭ دەلىلى، بولۇپمۇ قاتناش ـ سودا ترانسپورتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى. شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسپىكە ئايلىنىپ، تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى.

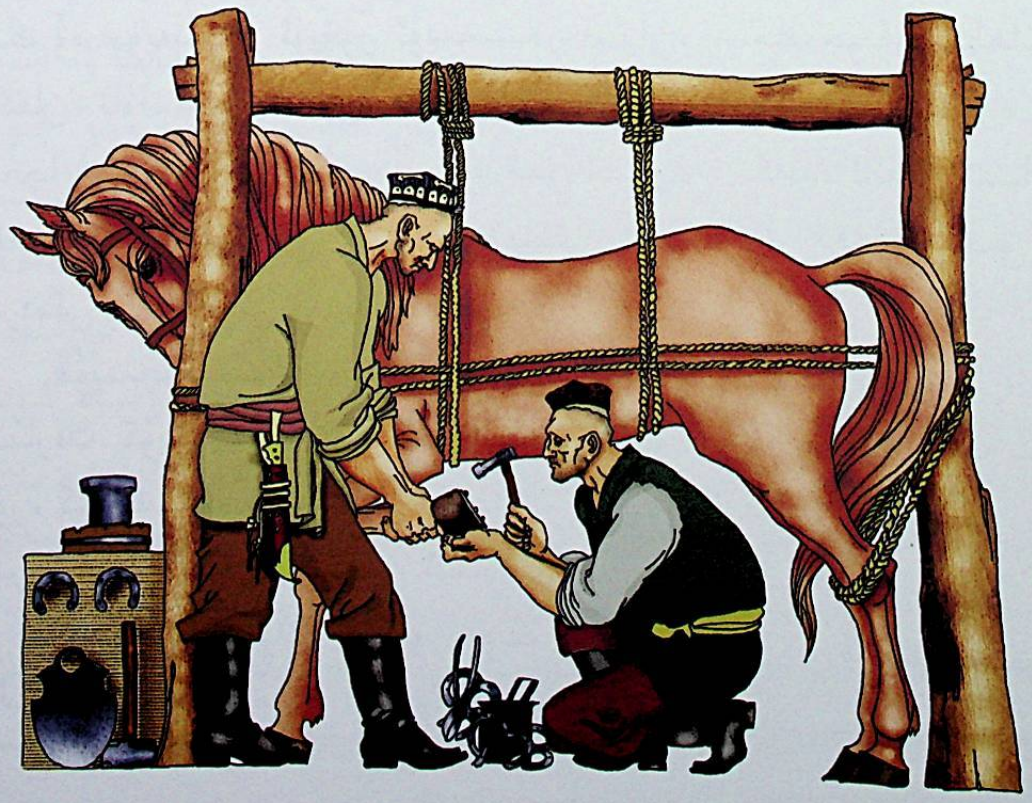
تاقىچىلىقنىڭ سايمىنى ئاساسەن، ئوچاق، كۆيەك، قىسقاچ، بولقا، بازغان، سەندەل، قەلەم، سۈنبە ـ سومىتراچ، ئاتنىڭ تۇيىقىنى شىلىدىغان ئۈستىرا، دار، ئارغامچا قاتارلىقلار. ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا يېسايدۇ ۋە ئات ـ ئۇلاغ تاقىلايدۇ.

ھايۋانات تۇرىگە، چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە يولغا قاراپ تاقىنىڭ تۇرى بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئات، قېچىر، ئېشەك، بۇغا تاقىسى قاتارلىقلار. تاقا يەنە تاشلىق يول، توپلىق يول، مۇز يولغا قاراپ ئايرىم سوقۇلىدۇ.

تاشلىق يول (ئۇزۇن يول) تاقىسىنىڭ ھەربىرى ئۇچۇن 300 گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ قېلىن سوقۇلسا، توپلىق يول ئۇچۇن 200 گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ سىپتە سوقۇلىدۇ. مۇزلۇق يول تاقىسى مىخلىق بولىدۇ.

ياسىلىشى: تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ، قىزىتىلىپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئېگىدۇ. تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇچىنى ئۇچلۇق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ، قېلىپقا سېلىپ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخ ياسايدۇ.

تاقا قېقىش: ئۇچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنىسىغا تۇرغۇزۇپ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تېقىم ئارىلىقىدىن دارغا باغلاپ، ئارقان ئۇچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ. ئاندىن تاقىلايدىغان پۇتنىڭ تۇياق ئۇستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، سومىتراچ بىلەن تۇياقنى ياساپ تاقىنى قويۇپ مىخلاپ، تۇياق چۆرىسىنى تاقا يۇزىگە جىپ.

سىلاپ ياسايدۇ.

ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش، تاقىلاش بىلەن بولماي، بەلكى ھايۋانات دوختۇر - لۇقىنى بىللە ئېلىپ بارىدۇ. مەسىلەن، ئۇلاغلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى، ئالدى - قاراق، تۇياق يېرىلىش، يىرىڭداش، ھەر خىل سۇلۇق يېغىر، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر، ئۆسمىلەرنى ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يەرلىك ئۇسۇل، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپېراتسىيە قىلىدۇ.

تەجرىبىلىك تاقىچىلار ھايۋانلارنىڭ يۇ - رۇش، تىنىش ئەھۋالىغا قاراپ كېسەللىكى ۋە بولغۇسى كېسەللىكلىرىنى مۆلچەرلىيەلەيدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئېشەكمۇ ئاتقا ئوخشاشلا ناھا - يىتى مۇھىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش قورالى. شۇڭا، تاقىچىلىقنىڭ ئەڭ ئاۋات بازىرى ئېشەك تاقىلاش بولۇپ، ئۇنىڭ جەريانلىرى ئات - نى تاقىلاشقا ئوخشىشىدۇ. (ش)

قۇيمىچىلىق

ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇنلا، تۆ - مۇر، مىس، ئالتۇن، كۈمۈش تاۋلاپ، ئۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇم - لىرى ئىشلەپ چىققان ۋە قۇيمىچىلىق كەسپى - نى باشلىۋەتكەن.

ئۇيغۇرلاردا قۇيمىچىلىقنىڭ تۇرى ناھايى - تى كۆپ، ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلەر ئۆلچەم - لىك ۋە سۈپەتلىك. ئۇيغۇر ئۇستىلار قازان، داڭقان، تاۋا، ساپان، مەش، ھارۋا قازىنى، ھارۋا زىخچا ۋە ھەر خىل قوڭغۇراق قاتارلىق تۇر - مۇش ۋە دېھقانچىلىق، قاتناش ۋە باشقا ساھە - لەردىكى سايمانلارنى قۇيۇپ چىقىرىدۇ.

قۇيمىچىلىقنىڭ ماتېرىيالى چۈيۈندىن ئىبارەت. قۇيمىچىلىق سايمانلىرى ئوچاق، كۆ - مۇر، كۆيەك، قىسقاچ، بولقا، بازغان، چۈيۈن ئېرىتىدىغان بوتا ۋە قۇمدىن ئىبارەت.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ئۇيغۇر قۇيمىچىلىرى ئالدى بىلەن ماتېرىيال تاللايدۇ. چۈيۈنغا تۆ - مۇر، مىس، قەلەي قاتارلىق ھەرقانداق غەيرى مېتال ئارىلاشمىسلىقى شەرت. تۆمۇر ئارىلە - شىپلا قالسا، قۇيۇلغان سايمان يېرىلىپ كېتە - دۇ. يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلار رۇدىدىن ئېلىنغان پېتى ئىشلىتىلمىگەن چۈيۈننى خام چۈيۈن دەپ ھېسابلايدۇ. ئىشلىتىلگەن (سايمان ياسالغان) چۈيۈننى پىششىق چۈيۈن ھېسابلايدۇ. ئۇلار خام چۈيۈن ئالغاندا ئېرىتىشكە دىققەت قىلە - دۇ، ئېرىتىشتە ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمە - گەندە ئاندىن ئىشلىتىدۇ.

قۇيمىچىلىق كەسپى ئاساسەن ئېرىتىش، قۇيۇش، قېلىپ قىلىپ ياساشتىن ئىبارەت بو - لۇپ، ئېرىتىش ياخشى بولسا قۇيۇش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، قېلىپ يېرىلمايدۇ، قۇيۇلغان ماتېرە - يالنىڭ سۈپىتى، تەكشىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

قېلىپ ياساش: قۇيمىچىلىق قېلىپى قۇم - دىن ياسىلىدۇ، قۇيماقچى بولغان ھەرقانداق

نەرسىنىڭ ئىچ ۋە تاش قېلىپى بولىدۇ. مەسلەن، قازان قۇيغاندا، قۇيماقچى بولغان قازان ئۆلچىمىدە گۇمبەز ياساپ ئىچ قېلىپىنى پۈتتۈرىدۇ، ئاندىن تاش قېلىپ ياسايدۇ، تاش قېلىپنىڭ چوققىسىدا داچەندەك تۆشۈك بولىدۇ، ئېرىتىلگەن چويۇن ئاشۇ تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ. چويۇن قۇيۇلۇپ مىنۇت ئۆتمەي قاتىدۇ، بۇ چاغدا، قۇيۇش ئاغزىدا پەيدا بولغان ئەمچەكنى ئۈزۈپ چۈشۈرۈۋېتىپ قىزىق ۋاقىتدا سىلىغايتىدۇ. قازان قۇلقى، داڭقان پۈتى بار جايلارغا قېلىپ ياسىغاندا پۈت، قۇلاق ئورنى قۇيۇپ قويىدۇ.

قۇيمىچىلىق كەسپىدە بۈزۈلغان چويۇن ماتېرىيالى قايتا ئېرىتىلىپ قۇيۇلىدۇ.

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ساپ چويۇن بولۇشى بىلەن قازان قۇسمايدۇ، ئاشقا ئىس كەتمەيدۇ، تاماق تەملىك بولىدۇ. دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭمۇ سۈپىتى ياخشى، ئۆزى چىداملىق بولىدۇ. بۇ خىل يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئەنئەنىۋى قۇيمىچىلىق هۈنەر ـ كەسىپ تاكى هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. (ش)

سەررا چلىق

ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەررا چلىق كەسپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. سەررا چىلار ئېگەر ـ جابدۇق، هارۋا جابدۇقى، ئات، تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەرنىڭ توقۇم ـ مۆلۈسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ.

سەررا چىلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇخىل بولىدۇ. مەسلەن، ئۇيغۇر سەررا چىلىرى ئۇيغۇرچە قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر، موڭغۇلچە ئېگەر، قازاقچە، قىرغىزچە ئېگەر، رۇسچە ئېگەر، ھەربىيچە ئېگەر، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق هارۋا جابدۇقى، قوش ئاتلىق هارۋا جابدۇقى، ياربىار، خادىك، كالا هارۋىسى، ئېشەك هارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ. ئۇيغۇر سەررا چىلىرى هۆنەرگە كامىل، قولى چېۋەر بولىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر قۇش باشلىق ئېگىرىنى ياساشتا، ئېگەرنىڭ قاپى (ئىككى يېنى)، سوك (ئارقىسى)، ئۇستى كىرەشمىسى (ئىككى قاپىنىنى چېتىپ تۇرىدىغان) ۋە قۇشنىڭ بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ. بۇلارنى ياسىغاندا قۇش بېشىنى ئۇرۇپ ـ ياڭجىپ قاپىا ـ سوڭغا يار يېلىم سۈركەپ، ئۇستىگە يانجىلغان پەينى چاپلاپ، ئۇستىدىن يەنە يار يېلىم بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قاپىا ۋە سوڭنىڭ چىداملىقلىقى هەسسىلەپ ئاشىدۇ. قۇش بېشى بىلەن كىرەشمىمۇ شۇ خىلدا چىگىتىلىپ، بېرىلگەن يېلىم ئۇستىگە قاتمۇقات ماتا ئوراپ هەر قاتقا ياريېلىم بېرىلىدۇ. ئورالغان ماتا بىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىنى گۇللۇك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىنىنەتلەيدۇ. بەزى ئېگەرلەرگە تۇچ، كۇمۇش، مىستىن نەقىش قويىدۇ.

ئۇيغۇر سەررا چىلىرىنىڭ نوختا تۇگۇش، يۇگەن ياساش، يۇگەن نەقىشلەش، قامچا ئۆ-

رۇش، رەڭدار پۈپۈك ياساش، قامۇت، جونبۇ - جاۋەن قاتارلىقلارنى ياساش ماھارىتىمۇ ئۇسۇتۇن. بۇ خىل جابدۇقلار ھازىرقى زامان ئۇچۇن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارىدا ئەتىۋارلىنىدۇ. (ش)

كۇلالچىلىق

كۇلالچىلىق ــ ئۇيغۇرلاردا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۇنەر - كەسىپلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار:

(1) ئۇسلۇبى قەدىمى ۋە ئادەتتىكى - ساددا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇيغۇر ئۇستىلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان بىر - ئىككى تال ئوت - چۆپ ۋە گۈللەر نەپىس ۋە روشەن كۆرۈنۈشى بىلەن دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ. يەنە بەزى ئىدىشلارنىڭ 20 سانتىمېتىر يېرىگە توپا‌رەڭ بېرىلسە، ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپىگە بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى بىرقانچە سىزىق سىزىپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن قەدىمىي تۇس چىقىپ تۇرىدۇ.

(2) ئۇيغۇر رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇخىل بولىدۇ. مەسىلەن، جىگەر رەڭ، سېرىق رەڭ، توپا رەڭ، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭلەردىن ئىبارەت. بۇ خىل رەڭلەر پەقەتلا قوغۇشۇن، مىس، قىزىل توپا، ئاق تاش ۋە قارا تۆمۇر ئۇقۇندىسى قاتارلىق مىنېرال ماددىلاردىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلىنىدۇ. كۇلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل، توق يېشىل رەڭ ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەش چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى، ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. ئۇستىلار رەڭ بېرىپ بولغان

سايمانلارنى خوٰمدانغا سېلىپ ئوچ - تۆت سائەت تۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ.

(3) ئۇيغۇر كۇلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى قول بىلەن ئىشلەيدۇ، شۇنداقتىمۇ شەكلى تۇز، ياسىلىشى چىرايلىق، چوڭ - كىچىكلىك ئۆلچىمى ئوخشاش، دىئامېترى پەرقسىز بولىدۇ.

(4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئېستېتىكىلىق قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ھۇنەر - سەنئەتتە كەم ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىنىڭ خۇرۇچى لايدىن ئىبارەت بولۇپ، ھەر خىل نەپىس بۇيۇملار لايدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇۋا، چىلاپچا قاتارلىقلار بىرقانچىگە بۆلۈنۈپ ياسىلىدۇ. ئاپتۇۋىنىڭ چەپچىكى، قورساق، بويۇن، بوغۇز، ئېغىز، قاپقاق دېگەندەكلەر بىر - بىرلەپ ئىشلىنىپ، ئاندىن بىر - بىرىگە كىرىشتۇرۇلىدۇ.

كۇلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە، چىنە، تاۋاق، پىيالە، كوزا، ئاپقۇر، ئاپتۇۋا، چىلاپچا، ئۇرۇق، ھەر خىل قونچاق، تەشتەك قاتارلىق كۆپ خىللىق بۇيۇملارنى ياسايدۇ. ياسالغان ھەر قانداق بۇيۇم روشەن مىللىي تۇس ئالىدۇ. بۇ گۈنكى كۈندە روناق تېپىۋاتقان ئۇيغۇر كۇلالچىلىق بۇيۇملىرى دېگىز - ئوكيانلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇۋاتىدۇ. (ش)

زەرگەرلىك

ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن - كۈمۈشتىن تاج - قاداق تاقاش، بىلەزۈك، ئۈزۈك - زىرە، سىرغا سېلىش، چاچ ئاسقۇ - چېتىق ئېسىش ئەنئەنىۋى ئادەت. بۇنداق ئىنچىكە، نەپىس زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «زەرگەر» دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زەرگەرلىك ھۇنەر - كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەندە زەرگەرلىك كەسپى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئىش تۇرنىڭ كۆپلۈكى، ھۇنىرنىڭ نەپىس ۋە كۆركەملىكى بىلەن مەشھۇر.

زەرگەرلىك سايمانلىرى ئوچاق، كۆيەك، ئارچا كۆمۈرى، دەمىران (ئوت پۈۋدەش نەيچىسى)، جۈپتەك، كىلىك (سىم تارتىدىغان ئەسۋاب)، بولقا، سەندەل، مانكال (يۇمىلاق زىننەت بۇيۇم قېلىپى)، ئامبۇر، دانىكا، شۇرا، زەمچە، ئاق قۇم، چوتكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر زەرگەرلىرى ئىشلەيدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، شاھ تاجى، خان تاجى (خېنىملار)، گۈل نۇسخا، تاج، بۆرە، يولۋاس، بۇغا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن (باتۇرلار تاقايدىغان) ئويما تاج، توپە قاداق، يان قاداق، رەسىم قاداق، سوقا قاداق، ئانارگۈلى قاداق، ئوشۇقچە قاداق، يۇلتۇز قاداق (بەش شوئار دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بودىلىك زىرە، كۈچاچە زىرە، مىخۋالىق زىرە، مانتا زىرە، سائەت نۇسخا زىرە

ۋە ھەر خىل سىرغىلار، 14 تاشلىق قوڭغۇراق ھالقا، نوغايچە ھالقا، ئاي ھالقا، چېچەك ھالقا، تولغۇما بىلەزۈك، گاڭ بىلەزۈك، گۈللۈك بىلەزۈك، قۇيما ئۈزۈك، ئارچا بېغى ئۈزۈك، گۈلسىز ئۈزۈك، گۈللۈك ئۈزۈك، چاچ ئاسقۇ - چېتىق، ئالتۇن زەنجىر، مېدالىئون قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: بوتاغا ئالتۇننى سىلىپ ئارچا كۆمۈرى سىلىنغان ئوچاققا قويۇپ كۆيەك بىلەن ئوت تۇتاشتۇرىدۇ، ئوت چوغ بولغاندا كۆيەكنى توختىتىپ، دەمەدان بىلەن پۈۈدەپ ئالتۇننى ئېرىتىدۇ، قەلەيدىن ياسالغان نوكەشىنى مايلاپ قويۇپ نۆكچە قىلىپ سوقۇپ ئۈزار-تىدۇ، تاج - قاداققا ئېرىتىلگەن ئالتۇننى يېلاقلاپ، قېلىپقا بېسىپ ئىشلەيدۇ. بىلەزۈكنى نۇسخىغا قاراپ تولغاپ ياكى گۈللۈك قىلىپ ئىشلەيدۇ.

زىرە — كىلىك بىلەن تارتىپ سوزۇپ سىم قىلىپ، زىرە ھالقىسى (ئوقى) ۋە ئىچكى ئەگمىلەرنى ئېگىپ، ئەنجۇر شەكلىدە گۈل ياساپ، ئوتتۇرىسىغا تېرىقتەك كېسىلگەن ئالتۇننى قويۇپ كەپشەرلەپ تۇتتۇرىدۇ. قۇيما ئۈزۈك ئۈزۈك قېلىپىغا قۇيۇلىدۇ. گۈللۈك ئۈزۈك، ئارچا بېغى، گۈلسىز ئۈزۈك قېلىپىغا سېلىنىپ، ئىككى بېشىنى دانكا بىلەن تۇتۇپ كۆز قويىدۇ. چاچ ئاسقۇلار قېلىپقا سېلىنىپ ياسىلىدۇ. ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى شورا، زەمچە بىلەن چوتكىلاپ، پەرداز قىلىپ سىلىغايتىدۇ، ئاندىن قۇم سۈرۈپ جۇلالاتتۇرىدۇ. زەرگەرلەر شۇ ئۇسۇل بىلەن ئالتۇننىلا ئەمەس، كۈمۈش، مىس، سېرىق تۇچ ماتېرىيال قىلىنغان زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ياسايدۇ. ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بەزىلىرىگە ياقۇت، گۆھەر ۋە ھەر خىل رەڭدىكى ئېسىل تاشلاردىن كۆز قويىدۇ. (ش)

ساندۇقچىلىق

ئۇيغۇر ھۇنەر - كەسىپلىرى ئىچىدە ساندۇقچىلىق تارىخى ئۇزۇن، تۈرى كۆپ، سەنئىتى كۆركەم، بازىرى ئىتتىك كەسىپ.

ئۇيغۇر ساندۇقى خىلمۇخىل بولىدۇ. خاپان ساندۇق، كات ساندۇق، ھەر خىل سىرلانغان، سىرلىنىپ خىلمۇخىل گۈل نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساندۇقلار ۋە تۇنىكە مىخلاپ بېزەلگەن پالاس ساندۇق (بۇ خىل ساندۇق ئوروس ساندۇق، ئەشتەرخان ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار. بۇ خىل ساندۇقلار ھەرقايسى ئائىلىلەردىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ بېزەكلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ساندۇق مەخسۇس ساندۇقچىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. كاسىپلار ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى، يالغۇزلا ساندۇق ياسايدۇ، يەنە بىر خىلى، ھەم ياسايدۇ، ھەم سىرلاپ گۈل نەقىش قىلىدۇ، ساندۇققا تۇنىكە مىخلايدۇ.

ساندۇقنىڭ ماتېرىيالى: تېرەك ۋە قارىغاي ياغىچى، يار يېپلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سايمانلىرى: چوڭ ـ كىچىك چوت (كەكە)، ھەرە، ئىسكىنە، رەندە، سىزىق تارتىش تانىسى، مېتىر ۋە ئۇچ بۇلۇڭلۇق سانتىمېتىردىن ئىبارەت.

ياساش ئۇسۇلى: ياغاچنى تىلىپ تاختاي قىلىدۇ، ساندۇق ئۆلچىمى بويىچە كېسىپ، تاختاينىڭ بىر تەرىپى سىلىقلىنىدۇ. ئاندىن ئىككى بېشىغا ئەركەك ـ چىشى ئويۇق ئاچىدۇ ۋە ھەربىر تەرەپنىڭ تاختايلىرىنى يارىپىلىم بىلەن چاپلاپ پۈتۈنلەشتۈرۈپ، ئەركەك ـ چىشى ئويۇقلىرىنى كىرىشتۈرۈپ يارىپىلىم بىلەن تۇتتۇرۇپ ساندۇق رامكىسىنى قۇراشتۇرىدۇ، ئاندىن ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ، ئاغزىنى گىرەچە بىلەن تۇتۇتۇرۇپ ئېچىلىپ ـ يېپىلىدىغان قىلىدۇ ۋە ئىككى يانغا تۇتقا، ئالدىغا قاغىتۇمشۇق بېكىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سىرلاش، سىر ئۈستىدىن نەقىشلەش ياكى تۇنىكە مىخلاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى ئىچىدە تۇنىكە مىخلانغان ساندۇق ئالاھىدە ۋە كۆركەم بولىدۇ. ساندۇقا مىس تۇنىكە، ئاق، سىرىق، يېشىل دېگەندەك خىلمۇخىل رەڭدىكى تۇنىكە قايچا بىلەن ئۆلچەملىك كېسىلىپ مىخلىنىدۇ.

مىخلاش ئۇسۇلى: تۇنىكە ئۇچ مىللىمېتىرلىق قىلىپ تاسما تىلىنىدۇ، ئۇنى تۇزلەپ، بېلىق سىرتى قىلىپ، ساندۇقا چۈشۈرمەك بولغان نۇسخىلارغا كىرىشتۇرۇپ، تۇنىكىنى كاتەك مەنچىر، كاتەك، توقۇلما، كەكلىك قېشى، جۇپ كاتەك، يالاڭ كاتەك قىلىپ مىخلايدۇ. ئۇلارنىڭ چېۋىر قولىدىن خىلمۇخىل كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولۇپ، ساندۇق يۈزىگە تاغ ـ دەريالار، قۇياش، ئاي ـ يۇلتۇز شەكىللىرى، گۈل ـ گىياھ، مېۋە ـ چېۋە، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ.

بۇنىڭدىن يۇز يىللار ئىلگىرىكى ئاتاقلىق ئۇستىلار ساندۇقا چەككەن ھەربىر نۇسخىلار، ئاق، قىزىل، يېشىل ياقۇت، ئوغىلاردىن كۆز قويۇپ، نەقىشلەرگە جان كىرگۈزگەن. بۇ خىل بېزەلگەن ساندۇقلار ناھايىتى جۇلالىق، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ.

ساندۇق مىخلىغۇچى ئۇستىلار سەندەل، ياغاچ بولقا، تۇنىكە كېسىدىغان تۇز قايچا، جادۇ قايچا، سۇنبە، مىخ، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق بولقىلارنى سايمان قىلىدۇ.

ساندۇقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە شەكلى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئاشلىق ساقلاش ۋە نان قويۇش ئۈچۈنمۇ كات (ساندۇق) ئىشلىتىدۇ. ئاشلىق كاتلىرى ناھايىتى چوڭ ۋە كۆركەم ياسىلىپ، ئالدىغا قاپارتما شەكىلدە تىلىنغان ياغاچ بىلەن ھەر خىل كۇنگۇرىلىك نەقىشلەر چاپلىنىدۇ. بەزى چوڭ كاتلارغا بىرەر تونىنا ئاشلىق سىغىدۇ. كاتتا ساقلانغان ئاشلىق ئاسان بۇزۇلمايدۇ. (ش)

تۆمۇرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۇرچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن.

ئۇيغۇرلار تۆمۇرچىلىكنى ئاق ئىش، قارا ئىش دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. پىچاقچىلىق، ئۇستىرا، قىلىچ، قايچا، قىڭراق، رەندە تېغى، ھەرە تېغى، ئىسكىنە، ئۇشكە، كەكە، پالتا، ئېكەك، داغمال، تۆمۇر ئۇشكە، كەپشەر، دانىكا، سىر-كۇل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار تۆمۇر بىلەن ئىشلىنىدىغان ھەرقايسى ھۇنەرلەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن، تۆمۇرنى تۆمۇرگە، پولاتنى تۆمۇرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر، ئۇلار تېغ تېپىدىكى پىچاق، قىلىچ، قىڭراق، كەتمەن، ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۇردىن، تېغىنى پولاتتىن ياسايدۇ، يەنى كېسىلىدىغان تېغ تەرىپىگە پولاتتىن گاڭ باغلايدۇ. ئۇيغۇر ئۇستىلار ئىشلەتكەن دانىكا بىلەن كەپشەرلەش ئۆزىگە خاس يېڭى مىللىي كەشپىيات.

ئۇيغۇر تۆمۇرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چېنى — مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ، قېلىپ، ئەندىزە ئىشلەتمەيدۇ.

ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆمۇرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ كەسىپكە ئەزەلدىن توغراق، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيلەشتى). (ش)

رىسالىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا رىسالىچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇلار يېزىق پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھۈنەر - كەسىپ تارىخىنى، ئۇنىڭدىكى قا-ئىدە - يوسۇن، نىزاملارنى، ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب قاتارلىقلارنى تو-نۇشتۇرىدىغان ھۈنەر - كەسىپ رىسالىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان.

ساقلىنىۋاتقان ئۇچ بۇز نەچچە خىل ھۈ-نەر - كەسىپ رىسالىسىدە، ئۇيغۇرلار ئارىسى-دىكى قەدىمكى زامانلاردا ئەۋج ئالغان ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرى، ئۇنىڭغا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلار، ئىشلەش تەرتىپلىرى، ھەرقايسى كەسىپنىڭ ئىختىراچىلىرى رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان. بۇ خىل رىسالىلەر ئۇيغۇر ھۈ-نەر - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. رىسالە — خەلق ئارىسىدىكى ئاممىۋى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى ھۈنەر - كەسىپ رىسالىلىرىنىڭ مەزمۇنى بەزى ئەپسانىۋى، دە-نىي قاراشلاردىن خالىي ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، رىسالىچىلىك خەلقىمىزنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر - سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. (ش)

دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش - ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخ-شى كۆرىدۇ. بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ، تەييارلىنىشى خىلمۇخىل بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ناشتىدا يېگى سقىلىغان ساپ ئانار شەربىتى ئىچىش، ئادەتتە گۈلە، چىلان، كۆك ئۈزۈم، چىلانقات ياكى قارىئۆرۈك، ئۈزۈم چىلانغان سۇ، ساپ مۇز سۈيى، قېتىق ۋە سۈزمە قوشۇلغان قۇدۇق ۋە بۇلاق سۈيى ئې-چىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملى-شىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كە-سىپكە ئايلانغان. جۇملىدىن ئەتىيازدىن ئا-خىرقى كۈزگىچە شەھەر، يېزا - بازارلىرى، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ، جۇلاپ ۋە چۈلە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇ-چىلارنى كۆرىسىز.

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى:

جايلاردا مۇزچىلار ۋە مۇزخانىلار بولىدۇ. مۇزچىلار ھەر يىلى 1 - ئايدا دەريا - كۆللەر-

نىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چانۇېلىپ گەمە، مۇزخانىلاردا شامال ئۆتۈشمەيدىغان قىلىپ ساقلايدۇ.

ھەر يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا شەھەر، يېزا كوچا دوقمۇشلىرىدا كۆپكۆك (نىل رەڭ) سايىۋەن تارتىلىپ، شىرە ـ ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ، ئەتراپى پاكىز سۇپۇرۇلۇپ، سۇ سېپىلىدۇ. دوغاپ، جۇلاپ، ماروژنى ساتقۇچىلار مۇز، قېتىق، سۈت، سۇزمە، قىيام، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە 10 ــ 20 لېگەن، شېشىلەردە قىيامنى تىزىپ، بىر يانغا قېتىق، ئۈتتۈرىغا مۇز، يەنە بىر يانغا سۇ تۆكمىنى توختىتىپ تىجارەت باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش، مۇزغا قېتىق، سۇزمىلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ، قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن 10 ــ 15 سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىرىدۇ، ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قۇيىدۇ، خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ، ئىچىشلىك بولىدۇ، جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قىيام قىلىپ قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ. دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، «سارىڭ دوغ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ قېتىق (سۇزمە)قا بىر ـ ئىككى قوشۇق قىيام قۇيۇپ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. تەمى چۈچۈمەل، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ.

چۈلە: چۈلە ساتقۇچىلار ھەر يىلى كۈزدە خۇۋەينە ئۆرۈكنى (بۇ خىل ئۆرۈك يوغان، گۆشلۈك ۋە تاتلىق، شىرنىلىك بولىدۇ) تالىلىۋالىدۇ. ئەتىياز كىرىش بىلەن گۈلىنى سۇغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ، قاينىق سۇغا چىلاپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت قويۇپ قويىدۇ. گۈلە ئېسىلىپ توقىچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ، ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى، چىلاندىن ئازراق سېلىۋېتىدۇ. بۇنىڭدا تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىتى مۆتىدىللىشىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇسسۇغاندا بىرقانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۇيىنى ئىچىپ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ. يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ مۇز سۇيىگە چىلاپ قويۇپ سوۋۇتۇپ ئىچىدۇ. بەزىلەر مۇز سۇيىنى ئىچىدۇ. بازار كۈنلىرىدە چېلەككە مۇز سۇيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، كۈرۈشكىدا كەملەپ ساتىدىغانلارمۇ بار.

ئابدۇشۈكۈر كېرىم سىزغان

ئۇيغۇرلار ماروژنىنى ھەر خىل ئېتىدۇ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۈستىلار ياسىغان ماروژنى ياساش سايمىنى بار. مىستىن ياسالغان تۈك ئىچىگە شېكەر بىلەن پىشۇرۇلغان سۈتنى قۇيىدۇ. تۈكنىڭ سىرتقى تەرىپىگە تۈز ئارىلاشتۇرغان مۇز قاچىلاپ،

تۇنۇلۇش ئايلاندۇرغۇچ رولىنى ئوينايدۇ. سول قولدىكى پالاق سۆت ئىچىدە ھەرىكەت قىلىدۇ، تۇرۇش ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇزنىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىرو باغلايدۇ. ئۇيغۇرلار يەنە قايماق سالغان، تۇخۇم ئېقى، مەخسۇس تۇخۇم سېرىقى سالغان، ئاق-ماي، سېرىقماي ئارىلاشتۇرغان ماروژنىلارنى ياسايدۇ. (ش)

قەندالەتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا قەندالەتچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلار شېكەردىن ئاق، نوقۇت رەڭ، سېرىق ناۋات، ئون نەچچە خىل مەنپەسى، كۆپ خىللىق كەمپۇت، پاتاسا، پەشمەت، ئەدىرەك، پېچەك، قىيام قاتارلىق تاتلىق مەھسۇلاتلارنى ھەمدە شېكەر قىيامىغا مېۋە - چېۋە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ، ياڭاق، ئەنجۈر مۇرابباسى، ئۆرۈك مۇرابباسى، ھەر خىل گىلاس مۇرابباللىرى، قارىئۆرۈك (ئەينۈلا) مۇرابباسى، ئالما مۇرابباسى، سەۋزە مۇرابباسى، بېھى مۇرابباسى، ئامۇت مۇرابباسى، قوغۇن مۇرابباسى، پىننە مۇرابباسى، گۈلقەنت قاتارلىق يەتمىش - سەكسەن خىل تاتلىق ۋە شىپالىق يېمەكلىكلەر ياسايدۇ.

قەندالەتچىلىكنىڭ سايمانلىرى ئاددىي بولۇپ، قازان، يېپ، چېلەك، چۆمۈچ، مەنپەسى قېلىپى، كەپكۇر، بىرقانچە تال چوكا تاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناۋات ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: ئادەتتە 120 جىڭ شېكەرگە ئىككى چېلەك سۇ قۇيۇپ، ئىتتىك ئوتتا قايناتقىنىچە، شېكەر قىيام بولغاندا ئوتنى پەسەيتىپ، تۇخۇمدىن تۆتنى چېقىپ، ئاق - سېرىقىنى ئارىلاشتۇرۇپ، قىيامغا تۆكۈپ قاينىتىدۇ. تۇخۇم شېكەردىكى كىر، غەلدە - غەشتىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كۆپۈك بولۇپ لەيلەيدۇ، ئاندىن كەپكۇر بىلەن ئۇنى سۈزۈۋېتىپ، قىيامنى ئىتتىك ئوتتا قاينىتىدۇ. قىيام قويۇلۇپ تىرناقتا مارجاندەك توختىغاندا، ئېغىزغا سېلىپ باقىدۇ، ئېرىشى ئاستا بولغاندا، يىپ تارتىپ تەييارلىغان قازانغا تۆكۈپ ئوچ كېچە - كۈندۈز قويغاندا، پىشقان قىيام يىپقا نۆكچە باغلاپ ئاق ناۋات بولىدۇ، خام قىيام قازان تېگىدە قالىدۇ. خام قىيامغا شېكەر قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەنە قاينىتىپ ئىشلىگەندە، نوقۇت رەڭ ناۋات، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە سېرىق ناۋات، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە مەنپەسى بولىدۇ. مەنپەسى قىيامغا بىرئاز لىمون سىلىندۇ. قىيامى ئوشتۇلغۇدەك قاتتىق ھالەتتە بولىدۇ. ئۇنى مايلانغان داسقا سىلىپ قېلىپتىن ئۆتكۈزۈپ ياسايدۇ. مەنپەسى قىيامىدىن قالغان خام قىيامنى قاينىتىپ، ئۇنى مايلانغان داسقا تۆكۈپ قوچۇغاندا قىيام قويۇلىدۇ. ئۇنى لېگەنىنى مايلاپ

قىيامى كاللەك (زىماتاك)

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي ھاياتىدىلا بۇغداي، قوناق، ئاقئوششاق، چۇجگۇن، ئاق قوناق، گۈرۈچ، ئارپا، سۇلۇ قاتارلىق دانلىق ئاشلىقلار ۋە قوغۇن - تاۋۇز، ھەر خىل مېۋە - چېۋىلەردە شېكەر تەركىبىنىك موللۇقىنى ۋە ئۇنى ئايرىۋېلىشنى بىلگەن ھەم قىيامى كاللەكتىن ئىبارەت بۇ شېرىن يېمەكلىكنى كەشپ قىلغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ قىيامى كاللەك قىيامى شەربەتچىلىك كەسپىگە ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىن خىلمۇخىل يېمەكلىكلەرنى ياسىغان.

بۇ كەسپىنىك سايمانلىرى: قازان، چېلەك، نوغۇچ، پىچاق، كاناپ شوينا، چۆمۈچ، ئاشتاختا قاتارلىقلار.

ماتېرىيالى: قەنت تەركىبى بار ئاشلىق ۋە خۇرۇچ ئۇچۇن سوقۇپ قۇرۇتۇلغان ئارپا، سۇ ماي، قوي ماي، لىمون، ئاشلىق بولمىسا ساپ شېكەر ئىشلىتىلىدۇ.

ئاشلىقتىن ئىشلەش ئۇسۇلى: چوڭ قازانغا سۇ قۇيۇپ، قازان ئۈستىگە تاختاي قويۇلىدۇ، تاختاي ئۈستىگە پاكىز بورا سېلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشلىق تۆكۈلۈپ، ئەتراپىنى ھور چىقىپ كەتمەيدىغان قىلىپ چۆمكەپ قازانغا ئوت يېقىپ قاينىتىلىدۇ. قازان بەلگىلىك مۇددەتتە قاينىتىلىپ ئارقىلىق دان ھورلىنىپ يېرىلىپ، ئۇنىڭ شېكەر تەركىبى ھورنىڭ بېسىمىدا قازانغا تامچىلاپ چۈشكەندىن كېيىن، سوزۇپ كۆپتۈرۈپ، ئىنچىكە سوزۇلغان قىيامىنى تالقانغا تەگكۈزۈپ تالقان يېگۈزىدۇ، ئاندىن ئۆلچەملىك كېسىپ تىزىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پەشمەت بولىدۇ.

نىشالا: تۇخۇم ئېقىنى مىس قازانغا تۆكۈپ، باغلاق تاياق بىلەن بىر مەر سائەت ئەتراپىدا ئۇزلۈكسىز ئىلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن كۆپۈكلىنىپ نىشالا بولىدۇ. نىشالا كۆپۈكلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا بەرىكەتلىك بولىدۇ. بۇ قەشقەر، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، شەھەر ئىچىدىكى توي - تۆكۈن، مۇراسىملاردا مېھمانغا نىشالا ئېتىش ئومۇملاشقان. (ش)

ئاشلىقتىكى شېكەر ئېقىپ بولغاندا ئاشلىقنىڭ تۈسى ئۆزگىرىدۇ. بۇ چاغدا ئاشلىقنى ئېلىۋېتىپ، شېكەر شەربىتى قازاندىكى سۇ بىلەن قاينىتىلىدۇ. سۇ پارغا ئايلىنىپ، شېكەر مادىسى قالغاندىن كېيىن كۆز مۆلچەرى بىلەن ئۇنىڭغا لىمون پاراشوكى سېلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شېكەر ماددىسىنىڭ قاتمالليقى تۆگەپ، سوزۇلۇشچانلىقى ھاسىل بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇستىكارلار سەرەڭگە ياغچى بىلەن قىيامنى كۆتۈرىدۇ، قىيام يىپتەك چۈجلىدۇ (ئۇزۇلمەيدۇ)، بۇ قىيامنىڭ پىشقانلىقى بولۇپ، كاسىلار بۇنى قىيام بەرجەس دەپ ئاتايدۇ.

قىيامى كاللەك ئىشلەش ئۇسۇلى:

قازاننى سۇ مېيى بىلەن مايلاپ، پىشقان قىيامدىن مايلانغان قازانغا ئۆز مۆلچەرى بويىچە بۆلىدۇ. قىيام مايلانغان قازانغا چۈشكەندىن كېيىن سۇ ماي تەمى بىلەن سارغىيىدۇ ۋە تۇخۇم پوشكىلىدەك قېتىشقا باشلايدۇ. ئەگەر تېز سوۋۇمىسا ئۇستىكار قازاننىڭ تېگىنى سوغۇق سۇغا چىلاپ سوۋۇتۇپ، قىيامنى قازاندىن ئېلىپ، لەڭمەن پىلتىسىنى ئىشلىگەنگە ئوخشاش ئىشلەپ پىلتە قىلىدۇ، پىلتىنى تەكرار سوزۇپ لەڭمەن شەكلىگە كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قىيام ئاقىرىدۇ، سوزۇش ئارقىلىق ھاۋا سۇمۇرۇپ كۆپىدۇ. كاللەك قىيام قىلمەن دېسە، كاللەك قىلىپ قويىدۇ، سەللە (ماتاڭ) قىلمەن دېسە، ئائىلىدە ئەتكەن ھورنان (يۇتازا)غا ئوخشاش يۆگەپ قويىدۇ، قۇرۇغاندا ناھايىتى رەڭدار بولىدۇ، توقۇچاق قىيام ئىشلىمەك بولسا، سوزۇپ تەييارلانغان قىيام پىلىتىنى قول سقمى بىلەن يېنىك بىر سىيرىپ تۈزلەپ ئۆلچەمگە كەلتۈرۈپ، كاناپ شوينا بىلەن يۆگەپ كېسىدۇ. بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان توقۇچاق قىيامنىڭ كۆرۈنۈشى يۇمىلاق، ناھايىتى چىرايلىق ۋە كۆركەم بولىدۇ. ئەگەر نۆكچە قىيام (كۈنجۈتسىز ماتاك) قىلماق بولسا، قىيام پىلتىسىنى لەڭمەن سوزغاندەك سوزۇپ، مۆلچەر بويىچە ئۆلچەم بىلەن كېسىدۇ.

كېسىش ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ:

پىچاق ئوتتا قىزىتىلىدۇ، بىر ئۇرۇش بىلەن قىيامنى ئۇزىدۇ. ئادەتتىكى پىچاقتا كەسسە، كېسىكنىڭ ئىككى بېشى ياپىلاق بولۇپ قالىدۇ. كۈنجۈتلەشتۇرۇش ئۇچۇن كۈنجۈتنى سۇغا چىلاپ پوستىنى يۇمشىتىدۇ، ئاندىن ئۇنى قازاندا قورۇيدۇ. كۈنجۈت قورۇلغاندىن كېيىن پالاسقا يۆگەپ تۇرۇپ كالتەك بىلەن ئۇرۇپ كۈنجۈتنى پوستىدىن ئايرىپ تاسقاپ، ئەمبەل (پەشخۇن)گە تۆكىدۇ، ئاندىن يۇقىرىدا دېگەن كۈنجۈتسىز نۆكچە قىيامنى لېگەنگە ئېلىپ قازاننىڭ ھورىدا ھوردايدۇ. ھوردالغا نۆكچە قىيامنى كۈنجۈتكە تۆكۈپ ئارىلاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۈنجۈتلۇك نۆكچە قىيام تەييارلىنىدۇ (كۈنجۈت قورۇلمىسا قىرتاق بولۇپ قالىدۇ. قورۇپ پوستى ئېلىنغان كۈنجۈت مەززىلىك بولىدۇ. نۆكچە قىيام ھوردالمىسا كۈنجۈت چاپلاشمايدۇ).

تارىشا قىيام: قىيام پىلتىسى ياپىلاق لەڭمەندەك سوزۇلىدۇ. ئۇنى مۆلچەر بويىچە پىچاقنى قىزىتىپ كېسىپ، پىچاق ئارقىسى بىلەن ئۇرۇپ بەلدەپ قويىدۇ.

يۇقىرىقىلار ۋە ئۇنىڭدىن باشقا قىيامى لەززەت (لەۋزە)، ھالۋايى شېكەر، ھالۋايى پەشمەت، ئەدىرەك، ياڭاق ھالۋىسى، ئۇزۇم ھالۋىسى قاتارلىق 20 نەچچە تۈرلۈك تاتلىق يېمەكلىكلەر، بولۇپمۇ قىيام قاتلىما، قىيام قوتۇرماچ، قىيام توقاچ، قىيام چەلپەكلەر ئاشلىقتىن ئېـ

لىنغان قىيامى بەرجەستىن ئىشلەنگەن.

بۇ كەسىپ پاكىزلىقنى خالايدۇ. ئادەم، كىيىم ـ كېچەك، قازان، چۆمۈچ، پەشخۇنلار نۇقسانسىز پاكىز بولۇشى شەرت. ئۇنداق بولماي زەررىچە قىل ياكى داغ تېگسە قالسا، ئىشلەنگەن بۇيۇم قارىيىپ قالىدۇ. مەشغۇلات ئۆيى ئىش ۋاقتىدا مۇۋاپىق تېمپېراتۇرلىق بولۇشى كېرەك، سوغۇق بولسا قىيام قېتىۋالىدۇ، سوزۇلمايدۇ، ئىسسىق بولسا ئېرىپ كېتىدۇ ياكى ئىشلەنگەن مال سۈپەتسىز بولۇپ قالىدۇ.

هالۋايى شېكەر ئاق هالۋىنىڭ تەييارلىنىشى: قىيامغا ئاز مىقداردا لىمون پاراشوكى قوشۇلۇپ (لىمون جىق بولسا سوزۇلما بولۇپ مال سۈپەتلىك بولمايدۇ) قاينىتىلىدۇ. قىيام چۈرۈك ۋاقتىدا (بۇ هالەتنى كەسىپ تىلىدا چالا باغلىدى دەپ ئاتايدۇ) ئېلىپ قىيامنى يۆگەپ سوزۇپ ئاقارتىدۇ، ئاندىن قاياۋاتقان سۇغا سېلىپ قاينىتىپ ئۈرۈپ ئوستىگە قوي مېيى، ياڭاق مېغىزى، كۆك يېمىش سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ، قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندا ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ ئۇزۇم مېغىزى شىرنىلىك، قىيام كىرىسى كەمپۈتكە ئوخشاش چۈرۈك بولۇپ، ئېغىزغا سېلىش بىلەنلا ئېرىيدۇ.

قىيامى لەززەت ــ لەۋزە تەييارلاش: قىيامغا ئارزاق لىمون سېلىپ قوي مېيى سالغاندا قىيام يېرىكلىشىدۇ. بۇ چاغدا پىستە بادام ياكى ياڭاق مېيى ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇپ سالسىمۇ بولىدۇ. بۇ خۇش پۇراق شاكىلاتقا ئوخشاش بولىدۇ.

قىيامى پەشمەت ياساش: قىيام لىمون سېلىپ تەڭشەلگەندىن كېيىن، ئۇنى سۈماي بىلەن ياغلانغان قازانغا ئېلىپ سوۋۇتۇپ، ساڭزا پىلتىسىدەك يۇمىلاق پىلتە قىلىپ، قىيامنى ساڭزا سوزغاندەك سوزىدۇ. قىيام چاچتەك سوزۇلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنى قوي مېيى بىلەن قورۇپ تالقان قىلىپ، سوزۇلغان قىيامنى ماي بىلەن قورۇلغان ئۇنغا مىلەپ يۆگەپ كېسىدۇ.

ياڭاق هالۋىسى: قىيام تەييار بولغاندا تازىلانغان ياڭاق مېغىزى ۋە ئۇزۇمنى (گرادۇسى تەڭشەلگەن) قىيامغا تۆكۈپ ئارىلاشتۇرۇپ، لېگەن ـ پەتنۇس ياكى ياغاچتىن ياسالغان مەخسۇس تاختا ئۈستىگە تۆكۈپ، تۆت ئەتراپى ۋە ئۈستىگە ياڭاقنىڭ كەم تەرىپىنى چىقىرىپ تۆت چاسا قىلىپ قويىدۇ. ئەسلىدە ياڭاق هالۋىسى ئۇجمە شىرنىسى بىلەن قىلىناتتى، هازىر شېكەر قىيامى بىلەن ئىشلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىرقانچە خىل قىياملار بار، تۇرى باشقا ـ باشقا چوكا قىياملار. ئۇلار قىيام پېتىر بويىچە ياسىلىدۇ (پېتىر دېگىنىمىز، سوزۇپ هاۋا سۈمۈرگۈزۈپ كۆپتۈرمىگەن قىيام)، بۇلار هازىرقى زامان قەغىزىگە ئورالمىغان كەمپۈتنىڭ ئەندىزى.

قىيامى كاللەك، قىيامى شەربەتلەرنىڭ دورىلىق رولى: قىيامى كاللەك ئىسسىق ۋاقتىتا يېسە كۆكيۆتەل، ئېغىر زۇكامنى داۋالايدۇ. سىركەنجۈبىل ئىسسىق ئۆتكەن ئىلغا (ئەسۋە)، قىزىتما كېسەللىكنى داۋالايدۇ.

قىيامى پىسە قۇۋۇەت تولۇقلايدۇ. بۇ هەقتە مۇنداق بىر قوشاق بار:

هەر تائامنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقى بار،
بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان نەرسى بار.
ئوخشىمايدۇ لەۋزە، پەشمەت، قەنت ـ ناۋات،
هەربىرىنىڭ ئۆزگىچىلا تەمى بار. (ش)

سەكسەنخالتا

«سەكسەنخالتا» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر دورا ـ دەرمانچىلىقى ئۇيغۇر خەلقىدە كەڭ ئومۇملاشقان كەسىپ بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكى دورىخانىسىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دورىپۇرۇشلار ھەر خىل دورا ـ دەرمان سېتىشقا بىرلەشتۈرۈپ، تومۇر تۈتۈپ ھەر خىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويىدۇ ۋە ئالدىن تەييارلاپ قويغان شىپالىق دورىلارنى بېرىدۇ. بەزى كېسەللەرگە تەييار دورا بولمىغاندا، ھەر خىل دورا ماتېرىياللىرىدىن نىسبىتى بويىچە تەڭشەپ ئۇنى تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرىنى تەپسىلىي ئۆگىتىپ قويىدۇ. مۇشۇنداق دورىپۇرۇشلۇق دۇكىنىدا سېتىلىدىغان دورا ـ دەرمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ھەربىر خىل دورا ئايرىم خالتىغا قاچىلىنىپ تىزىپ قويۇلىدىغان بولغاچقا، ئۇنى خەلق «سەكسەنخالتا» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇر دورا ـ دەرمانچىلىرىنىڭ خالتا نامى سەكسەن دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىرقانچە يۈز ياكى بىرقانچە مىڭغا يېتىدۇ.

ئەگەر ھەرقانداق دورا ـ دەرمانچىنىڭ ئالدىغا بارسىڭىز، ئۇنىڭ يېنىدىن ئاقمۇچ، قارىمۇچ، زىرە، ئارپىبەدىيان، پىننە، پىلپىل، قەلەمپۇر، قوۋزاقدارچىن، لاچىندانە، گۈلدارچىن، قاقىلە، كۆك لاچىندانە، قۇرۇتۇلغان يىلان، يىلان قاسىرىقى، موزا، كاۋا ـ ۋىچىن، سېرىق ھېلىلە، قارا ھېلىلە، پەرگە دارچىن، خولىنجان، ئاقچاچكار، چامغۇر، زەنجىۋىل، سىرە، سورۇنجان، بوز يېغى، جويۇز، ئىتئۈزۈمى، غۇنچە ئۈزۈم، سانا، ئەپيۇن غوزىكى، ئىسپەغول ـ قارا توغرىغا، قىزىلقولتۇق پاقا، كىلە ـ كەسلەنچۇك، زەمچە، نۆشۈدۇر، ئادراسمان ئۇرۇقى، رەۋەن، گۈڭگۇرت، قارىغاي يېلىمى، قارا ئەندىز، ئەقىل قارا، سەرىستان، سىماب، سىر، كەپىرىس، ئالماس، ھۆل ـ قۇرۇق بۇغا مۈڭگۈزى، بۆكەن مۈڭگۈزى، ئىپار، زەپەر، مېھرىگىياھ، زەيتۇن مېيى قاتارلىق نەچچە يۈز خىل دورا چىقىشتىن تاشقىرى، ھەر خىل سەي ئۇرۇقى، ماش، پۇرچاق، خىلمۇخىل شىپالىق يوپۇرماق، پوتلا، خىلمۇخىل چېچەك قاتارلىق شىپالىق دورىلارنى كۆرسىز. ئۇيغۇرلار پەسىل خاراكتېرى ۋە مىجەزىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان چاي دورىسىنى تاللاپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەچكە، دورىپۇرۇشلارنىڭ ئاساسلىق تىجارەت شەكلى چاي دورىسىنى تەييارلاشتىن ئىبارەت. (ش)

چالغۇ ئەسۋابلار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا ماهىر خەلق، ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك هاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكا چېلىشىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ. خەلق ئارىسىدا هەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆزىنىڭ تۆرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابنى ئېسىپ قويۇش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان.

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش هالىتىگە كۆچكەن. بۇنداق تۇرمۇش مۇهىتى ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى، ئۇيغۇر مۇزىكا كۈيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. ئالايلۇق، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» ئاهاڭ جەهەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان 320 نەغمىدىن تەركىب تاپقان. شەكلى خىلمۇخىل، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراقتا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا خەزىنىسى ئىچىدە قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى، خەلق ناخشىلىرى، نەزمىسىز خەلق ئاهاڭلىرى، مەشرەپ ۋە سەنەم ئەلنەغمىلىرى، دىنىي ئاهاڭلار قاتارلىق نەچچە مىڭلىغان خەلق مۇزىكا ئاهاڭلىرى بار. بۇ هال ئۇيغۇر چالغۇلىرىمىزنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىدىن هازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى تەخمىنەن 21 خىلدىن ئاشىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن يەللىك چالغۇلار، قىللىق چالغۇلار، چەكمە چالغۇلار، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار هەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار: چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى، ئۇلارنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنى خەرىكىمىزدىن چىقىۋاتقان هاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە قارىتىلغان.

1. نەي

نەي — ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى هەر خىل بولۇپ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى 20 سانتىمېتىر، قومۇشتىن ياسالغانلىرى قىرىق - ئەللىك سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇ يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ. تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل پۇتۇن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ، ئاۋاز

تۇسى مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ئوروۇن-
دىلىدۇ. ئوركېستىرنىڭ شوخ، تېتىك يۇقىرى
ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئويناىدۇ. نەينەك
سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاۋاز دائىرىسى d^1
دىن d^3 كىچە ئىككى ئوكتاۋا بولىدۇ. ئۇنىڭ
ئاۋاز تۇسى d^1 دىن b^1 گىچە توم، سىلىق، c^2
دىن g گىچە ياڭراق، b^2 دىن d^3 كىچە ئىنچە-
كە سۈزۈك كېلىدۇ.

قەدىمكى زامانىدا نەي — جورا، يەلغوزەك
دەپمۇ ئاتالغان. بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار
ئىلگىرىلا نەيدىن ئىبارەت بۇ ئاۋازى ياڭراق،
يېقىملىق، يەللىك چالغۇنى تارىختا تارىم بوس-
تانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چوڭ - كىچىك
شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلارغىچە ئۇيغۇر
خەلقى يەككە ھالدا چېلىپ كەلگەن. كۆچا
مىڭئۆيلىرى، تۇرپان مۇرتۇق بېزەكلىك مىڭ-
ئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە ئەجدادلىرىمىز-
نىڭ نەي چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشلىرى سۆزىمىز-
نىڭ دەللىلىدۇر.

قەدىمكى زامانلاردا نەي ئۇجمە، ياڭاق،
چىلان، ئالما ياغاچلىرىدىن يەرلىك قىرغۇ بە-
لەن قىرىپ - تېشىپ ياسالغان (بەزىلەر تۆ-
مۈرنى ئوتتا قىزىتىپ، ياغاچنى كۆيدۈرۈپ
تېشىپ ياسىغان). نەينىڭ بىر پۇڭلەش تۆشۈ-
كى، بىر ياڭراتقۇ تۆشۈكى، ئالتە ئاۋاز چىقى-
رىش تۆشۈكى بار. نەيلەر ياندىن پۇڭلەيدىغان،
ئۇچىدىن پۇڭلەيدىغان ئىككى تۇرگە؛ مۇقام
ئاۋازلىق ۋە ئۆزگىرىشچان ئاۋازلىق دەپ ئىك-
كى تۇرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىرقى بامبۇكتىن يا-
سالغان نەيلەرنىڭ بىر ئاجىزلىق تەرىپى شۇ-
كى، پۇڭلىگەندە ئىچىگە ھۆللۈك كىرىپ، نۇر-
غۇنلىرى يېرىلىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل
نەينى ياسىغاندا تۆت - بەش يېرىنى يىپ بىلەن
چىگىپ، يېرىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. نەينى
ھەرقانداق ناخشا - مۇزىكىغا راۋان چالغىلى،
چوڭ ئورکېستىرلارغا تەڭكەش قىلغىلى بولى-
دۇ.

1970 - يىللاردىن باشلاپ نەيلەر ئىسلاھ
قىلىنىپ، ئىككىگە پارچىلىنىدىغان قىلىپ
ياسىلىدىغان بولدى.

نەي ئۇيغۇرلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە مۇڭ -
زارىنى مەڭگۈ بايان قىلىدىغان مۇڭلۇق سازى.

2. بالمان

بالمان — تۇز تۆتۈپ پۇڭلەپ چېلىنىدى-
غان چالغۇ. ئۇنىڭ پۇڭلەيدىغان ئۇچى ياپىلاق،
توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان. ئۇستىدە
سەككىز تۆشۈكى بولۇپ، بارماقلار بىلەن بې-
سىپ چېلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر
ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا
ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ، مۇنجامما قەغەزنىڭ
تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق
بىر خىل ئاۋاز تۇسىگە ئىگە. بالمان خوتەن
رايونىدا كەڭ تارقالغان، ئاۋاز دائىرىسى c^1 دىن
f^2 گىچە. بارماق بېسىش قائىدىسى نەي بىلەن
ئاساسەن ئوخشاش.

3. بۇرغا

بۇرغا — ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلار-
نىڭ بىرى. پۇڭلەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئى-
چىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ئەڭ زور، ئەڭ
ياڭراق. بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ،
ئۇزۇنلۇقى 20 — 30 سانتىمېتىر ئۆپچۆرد-
سىدە، ئۇچىدا بىر دانە پۇڭلەش تۆشۈكى بار،
يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ يا-
سالغان، بارماق تۆشۈكلىرى يوق، پەقەت ئېغىز
بوشلۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى

كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان تېنىلما خاراكتېرلىكى «نەرە» ئاۋازىنى چىقىرىشقا بولىدۇ، ئاۋاز دائىرىسى بەش گرادۇس ئۆپچۆرلىسىدە.

4. سۇناي

قەدىمكى ئۇيغۇر سۇنىيى چىلان ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپكىسى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ). سۇنايىنىڭ ئىچكى بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ. ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۇڭلاش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. سۇناي ئاۋازى ياڭراق بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا ـ دۇمبىلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن، ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. سۇنايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 43 سانتىمېتىر، كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى سەككىز سانتىمېتىر ئۆچۈرىسىدە. سۇنايدا ئۇستۇنكى تەرىپىدە يەتتە، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر، جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاستىنقى تۆشۈكى ئۇستۇنكى بىرىنچى تۆشۈكىنىڭ ئاستىغىراق توغرا كېلىدۇ. ماھارىتى ئۇستۇن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۇك تېنىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ. سۇنايىنىڭ ئاۋاز دائىرىسى e^1 دىن g^2 گىچە بولىدۇ.

5. كاناي

بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان چالغۇ. ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملۇقى، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن «نەرە» دەپمۇ ئاتالغان. دەسلەپتە تۇرلۇك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان.

كاناينىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن، ھەجمىمۇ يوغان. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە بولۇپ، دەسلەپتە ياغاچتىن، كېيىن مىستىن ياسالغان. كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۇڭلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ، پەقەت بىرنەچچىلا تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ. كاناي ئاۋازدىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن يۆكى بوم، ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىدا

لىقىغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئاساسەن قاينىق ھېسسىياتلىق سورۇنلاردا داقا ـ دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىپ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۇۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىلا ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە ھەجمەنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە مېلودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن كلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىغان، ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان، كامانچە بىلەن تارىغا سۈركەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر.

6. ساتار

ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار، يەنى باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) ــ قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى دولان راۋابىنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. پېشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاتىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئەينى زامانلاردا مۇقام ئورۇندىغاندا ساتار قول بىلەن چېكىپ چىلىنىدىكەن. مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ راۋاب، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھەم قىللىق، ھەم چەكمىدىن ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن ئورۇندىلىدىغان شەكلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلىشقا بولىدۇ.

ساتارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ، كۆپىنچە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بىر دانە ئاساسلىق چىلىنىدىغان پولات سىمى ۋە سەككىزدىن 12 گىچە سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ. سىمنى بىغا كىرىچتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سۈلياۋ قويۇلىدىغان بولدى)، سول قولدا پەدە بېسىپ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق، مۇلايىم، مۇڭلۇق بولۇپ، مۇقام ئورۇنداشتا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارىي) ئۇدارلىق جايلىرىدا باشلامچىلىق رول ئويناىدۇ. ساتارنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. تۆۋەن ئاۋاز رايونى c دىن b غىچە، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى c^1 دىن b^1 گىچە، يۇقىرى ئاۋاز رايونى c^2 دىن g^2 گىچە ياكى a^2 گىچە. سادا قايتۇرغۇچى تارلار بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز شەكلى رېتى بويىچە توقۇز خىل ساز قىلىنىدۇ. ئاساسلىق تار مېرىكىزى c^1 ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ.

7. غىجەك

غىجەكنىڭ سىپى سۆگەت ياغىچىدىن، بېشى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، سول قولدا تار بېسىپ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ، باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ. ئىلگىرى غىجەكنىڭ يۈزىگە ئات ياكى ئېشەك تېرىسى كېرىلەتتى، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى ياكى تۆت تار بېكىتىلەتتى. 1955 ـ يىلىدىن بۇيان غىجەك تېخنىكا تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان، تۆت تار بېكىتىلىدىغان شەكلگە كەلتۈرۈلدى. يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرنىڭ ھەجمى چاققان بولىدۇ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى

ری، یەرگە قویۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇنداق غىجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرگە قارىغاندا خېلىلا يوغان بولىدۇ.

يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g ئاھاڭىدىن a^4 ئاھاڭىغىچە بولۇپ، بەرىنچى تارىسى e^2، ئىككىنچى تارىسى a^1، ئۈچىنچى تارىسى d^1، تۆتىنچى تارىسى g ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدۇ.

8. قۇمۇل غىجكى

قۇمۇل غىجكى قۇمۇل رايونىدا ساقلاپ قېلىنغان ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر غىجكىنىڭ نۇسخىسى. ئۇنىڭ دەستىسى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، بېشى سىلىندىر شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياكى مېتالدىن قۇيۇپ ياسىلىپ، يۇزىگە تېرە قاپلىنىدۇ، دەستىسى ئاشۇ سىلىندىر شەكىللىك غىجەك بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ بېكىتىلىدۇ. ئۇ ئىككى تارلىق بولۇپ، تار بىلەن دەستە ئارىلىقى كەڭ بولىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەكس ساداا بېرىدىغان بىرقانچە تارلىرىمۇ بولىدۇ. قۇمۇل غىجكىسى سول قولدا تار بېسىپ، ئوڭ قول بىلەن كامان چە سىيرىپ چېلىنىدۇ. بۇنداق غىجەكنىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق، يېقىملىق. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتىر ئۆچۈرىسىدە. ئىچ تارى (بوم) d^1 ئاھاڭىغا، سىرتقى تارى (زىل) a^1 ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ.

9. خۇشتار

1957 ـ يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشاشمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان. بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غىجەكنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاكى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرچە ۋاقىت بولغان. ھازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى. ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەچكە، «قۇشتار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكىلدە ياسالغاچقا، نەملىك ۋە ئىسسىق ـ سوغۇقلاردا چىداملىق، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 50

سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، تۆت تارلىق، دەسـ
تىسىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنـ
لىشىشى ئاساسەن ھازىرقى زامان غېجىكىگە
ئوخشىشىدۇ. ئۇرۇمچى شەھەرلىك چالغۇ
ئەسۋابلار زاۋۇتى مەزكۇر ئەسۋاب ئۇستىدە قايـ
تا ـ قايتا تەتقىق ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇـ
نىڭ بىرقەدەر مۇكەممەللەشكەن نۇسخىسىنى
ياساپ چىقتى. خۇشتار ھازىر ئۆزىنىڭ كۆركەم
شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇـ
زىكا ئورکېستىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، جۇڭگو
ۋە چەت ئەل تاماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا.
خۇشتارنىڭ ئاۋازى جارانلىق ۋە سۈزۈك بو ـ
لۇپ، ئىسكىرىپكىنىڭ ئاۋاز تۇسىگە يېقىنلـ
شىدۇ، ساز قىلىنىشى غېجەك بىلەن ئوخشاش.

چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار

ناخۇن، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تا ـ
رىنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان
چالغۇلار چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار دېيىلىدۇ.

10. بەرباب

بەربابنىڭ يەنە بىر ئىسمى باربىت، خەـ
زۇچە «پىپا» دەپ ئاتىلىدۇ. «جۇڭگو مۇزىكا تا ـ
رىخى» دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابىدا قەيت
قىلىنىشىچە، X ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئا ـ
لىم، مۇزىكىشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا بەربا ـ
نىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ «ئۇد» دەپ ئاتالغا ـ
لىقى تىلغا ئېلىنغان. بەش تارلىق كۇچا بەربا ـ
بى مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئو ـ
مۇملاشقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل
ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان.
شەرقتە دېگىز بويلىرىغىچە، غەربتە يېپەك يو ـ
لىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىران ۋە
ئەرەب دۆلەتلىرىگىچە يېتىپ بارغان. ھازىر
ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت
تارلىق، ياپىلاق ياغاچ يۈزلۈك، بېشى سوزۇنچاق
كەلگەن نۇسخىسى. ئۇنىڭ ئاۋازى جارانلىق ۋە
مۇڭلۇق، بويى 70 ــ 80 سانتىمېتىر ئۆپچۆـ
رىسىدە. بەرباب تەخمىنەن ئون ئىككى تۇرلۇك
ساز قىلىنىدۇ. ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ
بىرىنچى تارى a، ئىككىنچى تارى e، ئۈچىنچى
تارى d، تۆتىنچى تارى A ئاھاڭىغا سازلىنىدۇ.
بەرباب تۇرلۇك مۇڭلۇقتا بولۇپ، پەدە سانى
ئوخشاش ئەمەس.

11. راۋاب

راۋاب ــ ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە
كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر. راۋاب ــ قۇلاق
ئورنى، دەستىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت
ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ، بېشىنىڭ
ئۇستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدـ
لىكىنى نامايان قىلىپ تۇرغان بىر جۇپ قوچـ
قار مۇڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان. راۋابنىڭ
خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى ۋە
ئەڭ قەدىمىي بولغان قويچى راۋابى قاتارلىق
خىلمۇ خىل نۇسخىلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا،
يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چاپلىما (تالالىق)
راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارـ
لىقلارمۇ بار.

(1) قەشقەر راۋابى

قەشقەر راۋابى ــ ئويما راۋاب دەپمۇ ئاتـ
لىدۇ، بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ، يۈزىگە تېرە
كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، دەستىسىگە كـ
رىچتىن پەدە باغلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە
توقسان سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.
قەشقەر راۋابى ئادەتتە ئالتە ـ يەتتە سىملىق
بولۇپ، بىرلا سىم ئاساسىي مېلودىيە ئۇچۇن،
قالغانلىرى قوشۇمچە ياكى سادا قايتۇرۇش

ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. قەدىمكى راۋاب ئۇچ تار-لىق بولۇپ، بىرىنچى تارى d^1، ئىككىنچى تارى a ياكى g، ئۇچىنچى تارى d ئاھاڭىغا تەڭشە-لەتتى، ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىملىق بولۇپ، بىرىنچى سىمى c^1 گە (بۇ ئا-ساسلىق سىم)، ئىككىنچىسى g غا، ئۇچىنچە-سى d غا، تۆتىنچىسى A غا، بەشىنچىسى F غا، ئالتىنچىسى B غا، يەتتىنچىسى F ئاھاڭ-لىرىغا تەڭشىلىدىغان بولدى. بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋاز دائىرىسى E دىن g^3 گىچە. ئاۋاز تۇسى جەھەتتە c^1 دىن c^2 گىچە بوم، d^2 دىن c^3 گىچە ياڭراق، d^3 دىن g^3 گىچە زىل كېلىدۇ.

(2) دولان راۋابى

دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ. شۇڭا، ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھا-يىتى ئەپچىل، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. دولان راۋابنىڭ ئۇچ تال ئاساسىي سىمى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ. راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقا-رىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش قويۇلغان قىسقا ئىككى مۈڭگۈز ئورنىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقا-رى، قۇمۇل رايوندا بىر خىل قۇمۇل راۋابى ساقلانغان. ئۇنىڭ شەكلىمۇ دولان راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

(3) چاپلىما راۋاب

چاپلىما راۋاب — تالالىق راۋاب دەپمۇ ئا-تىلىدۇ. بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر راۋابنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ، بېشى دۇتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالا-لىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ، دەستىسىگە مېتال ياكى سۇلياۋ پەدىلەر قويۇلىدۇ. چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىمى بولۇپ، بىرى-چى، ئىككىنچى سىملىرى d^1 ئاھاڭىغا، ئۇ-چىنچى، تۆتىنچى سىملىرى a ئاھاڭىغا، بە-شىنچى سىمى تومراق بولۇپ، d ئاھاڭىغا ساز قىلىنىدۇ. بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋازى جارانلىق، مۇڭلۇق، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرق-لەنمەيدۇ.

12. تەمبۇر

تەمبۇر — ئۇزۇن دەستىلىك چالغۇ بو-لۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتىر، بېشى ئۇزۇنچاقراق، يۇزلۇكى ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. تەمبۇرگە سىم سېلىنى-دۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ. ئۇ ئە-لى، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان. تەمبۇر بەش سىملىق بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسلىق مېلودىيە ئورۇندايدۇ. ئۇ g ئاھاڭىغا تەڭشە-لىدۇ. ئۇچىنچى سىمى d^1 ئاھاڭىغا، تۆتىنچى، بەشىنچى سىملىرى g ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ. تەمبۇرنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۇچ گۇرۇپپىغا بۆلىنىدۇ. ئاۋاز تۇسىدىن f^1 گىچە يۇمشاق، g^1 دىن f^2 گە جارانلىق، g^2 دىن e^3 گىچە كۇچ-لۇك، f^3 g^3 گىچە كۇچسىز، زىل. يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلىرىمىز تەمبۇر ئۇستىدە ئىسلاھ ئېلىپ بېرىپ، دەستىسى قىسقا، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋاز-لىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى. ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش، يەنى 12 تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، ھازىرقى زامان مۇزد-كىلىرىنى ئورۇنداشقا قولايلىق.

13. دۇتار

دۇتار — پارسچە قوشتار (جۇپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوت-

تۇرا ئەسىرلەردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ. دۇ-تار ئۇزۇن دەستىلىك، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 125 بەش سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، بېشى يو-غانراق بولۇپ، ئوجمە ياغىچىنىڭ تالالىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ، دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ. ئىككى تال ئوچەي ياكى يە-پەكتىن ئېشىلگەن (بىرى زىل، بىرى بوم) تار سىلىنىپ، قول بارماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چې-لىنىدۇ، ئاۋازى مۇڭلۇق. چالغۇچى ئۆزى چې-لىپ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق. شۇڭلاشقا، كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىل-لە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ. ئونىڭ ئاۋاز دائىرىسى g دىن g^2 گىچە، زىل تارى d^1، بوم تارى g ئاھاڭىغا ساز قىلىنىدۇ.

14. قالۇن

قالۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ ئادەتتە ئوجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، ئاۋاز ساز-دوقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ، ئالدى تار، كەينى كەڭرەك ياسىلىدۇ. ئۇ-نىڭ قوش پازىلىق (چوڭراق)، يالغۇز پازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نوسخىسى بار. ئا-دەتتە ئوچ ياكى توت پولات سىم بىر گورۇپپا بولۇپ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. بۇرۇن سەك-كىز - ئون گورۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان، كېيىنچە تېخنىمۇ مۇكەممەللىشىپ 13 — 18 گورۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. چاڭ ئويغۇر ئوركېستىرىدا ئاساسلىق چالغۇ.

چاڭ ئىككى يېرىم گورۇپپا ئاۋاز دائىرە-سىگە ئىگە، ئونىڭ سازلىنىشى يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار تەرتىپى بويىچە ئوچ قۇر تىزىلغان، ئوڭ تەرەپتىكى قۇر g دىن f^1 ئاھاڭىغىچە، ئوتتۇرىسىدىكى قۇر ئونىڭدىن سەككىز گرادۇس يوقىرى بولۇپ، g^1 دىن f^2 ئاھاڭىغە-

15. چاڭ

چاڭ — قالۇن ئاساسىدا تەرەققىي قىل-دۇرۇلغان قەدىمكى چەكمە چالغۇ. ئونىڭ ئاۋاز

چه، سول تەرەپتىكى قوۇر 2 دىن 3 ئاھاڭىغە-
چە (ئارىلىقىدا 1 ئاۋازمۇ بار). چاك بامبۇك-
تىن ياسالغان بىر جۈپ چوكا بىلەن سىملارغا
ئۇرۇپ چېلىنىدۇ، چوكىنىڭ ئۈچىغا رېزىنكە
ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ، ئاۋازى جارانلىق
كېلىدۇ.

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار دېگىنىمىز، قول
ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان
تارىسىز چالغۇ ئەسۋابلار. بۇنداق چالغۇ
ئەسۋابلار مۇزىكىنىڭ رېتىمىنى بەلگىلەيدۇ،
ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشى-
دۇ.

16. تەبلۋاز

بۇ، دۇمباق تىپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ
ئەسۋاب. دۇمباق بولسا خىلمۇخىل چالغۇ
ئەسۋابلارنىڭ ئاساسىدۇر. بەزىبىر مەلۇماتلارغا
قارىغاندا، دۇمباق 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق تا-
رىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. كىشىلەر
ئەڭ دەسلەپ سىلىندىرسىمان ئويما ياغاچلارغا
تېرە كېرىپ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق
گۈلدۇرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى بىلگەن.
كېيىنچە، دۇمباقنىڭ چوڭ - كىچىك، ئۇزۇن -
قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل
شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبلۋازى، جەڭ
تەبلۋازى قاتارلىقلارنى كەشىپ قىلغان. گەر-
چە تەبلۋاز ياسىلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ
ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ
سىلىندىرىنى ئۇزۇن، ئۇستىنى كەڭ، ئاستىنى
تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازىنىڭ يۇقە-
رىلىقى ۋە ياڭراقلىقى ئاشۇرۇلغان.

17. ناغرا

بۇمۇ دۇمباق تىپىدىكى قەدىمىي سوقما
چالغۇلارنىڭ بىرى. ناغرا قەدىمىي زامانلاردا
ھەشەمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا
پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن، ھازىر
ھېيت - بايرام ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئىشلە-
تىلمەكتە. ناغرا دۇمباق، تەبلۋاز قاتارلىقلار-
دىن كېيىنرەك قېپىنى مىس ۋە چويۇندىن يا-
ساش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇل-
غان. ئۇ ئۇستى كەڭ، ئاستى تار قىلىپ مېتال-
دىن ياسالغان سىلىندىر قاپنىڭ يۇزىگە ئېشەك
ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ
ھەمدە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل
بولىدۇ. چوڭ - كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى
19 — 35 سانتىمېتىر، يۇزىنىڭ دىئامېترى
25 — 38 سانتىمېتىر بولىدۇ.

18. داپ

داپ — دۇمباق تىپىدىكى تەرەققىي قىل-
غان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاۋازى
جۇشقۇن، ئۆزى يەڭگىل، ئىشلىتىشكە ئەپچىل
قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ قول بار-
ماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان، ئۇيغۇر
مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھې-
سابلىنىدۇ. بەزى كلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەش-
رەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ.

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۇجمە ياغىچ-
دىن ياسىلىدۇ، يۇزلىكىگە ئات، ئۆچكە تېرە-
لىرى كېرىلىدۇ، گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان
ئۇششاق تۆمۇر ھالقىلار ئېسىلىدۇ، ئۇلار داپ
چېلىنغاندا شىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى
چىقىرىپ بېرىدۇ. داپنىڭ تۇرلىرى چوڭ -
كىچىك ھەر خىل بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلىتە-
لىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ. بەزى ناخشا -

ئۇسسۇللاردا ئىشلىتىدىغان كىچىك داپىنىڭ گەردىشىگە تۆمۈر هالقا ئەمەس، كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ. مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ داپىنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش يېرىم سانتىمېتىر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ.

19. ساپايى

ساپايى دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىدىن ياسالغانىكەن. ئادەتتە ئۇ ئىككى تال دۇگىلەك قىسقا ياغاچ كالتەكنى بىر - بىرىگە جۇپلەپ، ئۇستىگىرەك ئورۇنغا ئىككى تال چوڭ تۆمۈر هالقا بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ، هەر بىر تۆمۈر هالقىغا ئۇششاق تۆمۈر هالقىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. ساپايىنى چالغاندا كىچىك تۆمۈر هالقىلارنىڭ ياغاچ ساپقا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جاراڭلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ. ساپايى دەستىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 46 سانتىمېتىر، چوڭ تۆمۈر هالقىنىڭ دىئامېتىرى توققۇز سانتىمېتىر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ.

20. قوشۇق

قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرەپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشاشمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن، كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن. شۇنىڭ بىلەن

لەن بۇ چالغۇ «قوشۇق» دەپ ئاتالغان. ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتە تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى سەل يوغان بولۇپ، ئۇستىگە خىلمۇخىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ. قوشۇق چېلىشتا، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ، قوشۇقلارنىڭ دۈمبىسىنى بىر - بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول قول ئالقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۇرە، تىز ۋە باشقا جايلار)غا، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ، مۇزىكا رىتىمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىمىز.

21. تاش

تاش — چاقچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسسىمان تاشتىن ئىبارەت. بۇ خىل تاش ھەربىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر - بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

ئېللىپسسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر ئۆچۈرسىدە بولىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئاپتونوم رايونىمىز دۇنيا مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى بولۇپ قالماقتا. ئىشىنىمىزكى، تەتقىقاتچىلىرىمىز، چالغۇچىلىرىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ تىرىشچانلىقىدىنىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۆپ مەنىۋى بايلىقلىرىمىز دۇنياغا نامايان بولغۇسى. (ئا)

سەندەل

سەندەل — ئۈيغۇرلار، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۈيغۇرلىرى قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە ئاياغنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى بىر چەتكە ئۇستى يۇزى يېرىم كۆادرات مېتىر، ئېگىزلىكى يېرىم مېتىر كېلىدىغان تۆت پۇتلۇق بىر شىرە قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاستىغا چويۇن، تۆمۈر ياكى مىستىن ياسالغان سەندەل (چوغدان) قويۇلىدۇ. سەندەلگە كۆيدۈرۈلۈپ ئىسى قالمىغان ئوتۇن كۆمۈرنىڭ ياكى ئىسسىز كۆمۈرنىڭ چوغى ئېلىنىدۇ. شىرە پاختىلىق كۆرپە ياكى يوتقان بىلەن پۈركەپ قويۇلىدۇ. پۇت - قولىنى ئىسسىتماقچى بولغان ئادەملەر پۇتىنى شىرە ئاستىغا تىقىپ ئولتۇرۇپ ئىسسىنىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا يارۇ بۇرادەرلەر يىغىلىپ سەندەل ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ، كىتابخانلىق قىلىشىدۇ، بەزىدە يەنە شىرە ئۈستىگە داستىخان سېلىپ چاي ئىچىشىدۇ. قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرى ئاياغ تەرەپنى سەندەلنىڭ ئاغزىغا قارىتىپ ئورۇن تەييارلاپ ئۇخلاشقىمۇ بولىدۇ. سەندەلنىڭ ئۈستىگە بۇۋاق بالىلارنىڭ بۆشۈك كۆرپىلىرى يېيىلىپ، ئىسسىغاندا كۆرپىنى بۆشۈككە سېلىپ بوۋاقنى بۆلىسە، بالا تولىمۇ راھەت ھېس قىلىدۇ. سەندەلنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ چوغدان قىسمى ئادەتتە چوڭقۇراق بولۇپ، تۆت ئەتراپى يەر يۈزىدىن ئۇچ - تۆت سانتىمېتىر ئېگىزرەك ياسىلىدۇ. (ر)

تونۇر

ھۈنەر - كەسپىنىڭ بىر تۈرى بولغان تونۇر — نان يېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما. تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى «ئۆي تونۇرى» دەپ ئاتالسا، يەنە بىرى «ناۋاي تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تونۇر مۇنداق ياسىلىدۇ: سېغىز توپىغا قوي يۇڭى ياكى كالا يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇز سۇيى بىلەن لاي قىلىنىدۇ. لاي دەسسەپ، چەيلەپ ئوبدان پىشۇرۇلىدۇ. پىشقان لاي بىلەن تونۇرنىڭ ئاستى بىلەن ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى ئوخشاش بولغان دەرىجىدە قورساقلىق قىلىپ، تونۇر ياسىلىدۇ. مۇشۇ شەكىلدە چوڭ ھەم كىچىك تونۇرلار ياسىلىدۇ. بۇخىل تونۇر خەلق ئارىسىدا «ناۋاي تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل تونۇرنىڭ كىچىكلىرىنى ئائىلىلەردىمۇ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. ئائىلىلەردە پىشىق خىش

ياكى ئوتقا چىداملىق خىش بىلەن ياسالغان تو-
نۇرلارمۇ بولىدۇ. بۇلار «ئۆي تونۇرى» دەپ ئا-
تىلىدۇ. يۇقىرىقىدەك تونۇرلار ئۇيغۇرلار شە-
ھەرلەشكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ،
بۇلار «يەر تونۇرى»نىڭ تەرەققىي قىلغان شەك-
لى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەر تونۇرىدا بىر قە-
تىمدا بەش - ئون نان پىشۇرغىلى بولىدۇ.

يەر تونۇرى مۇنداق ياسىلىدۇ: يەرگە تە-
يىز ئورەك كولىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ياپىلاق
ياكى يۇمىلاق تاش گۇمبەز شەكلىدە تىزىلىدۇ.
ئۇنىڭغا بىر ئېغىز، بىر مورا قويۇلىدۇ. تونۇر-
نىڭ تەكتىگە چوڭ ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلىدۇ يا-
كى بولمىسا تۆپتۇز قىلىپ لايلىنىدۇ. تونۇر-
نىڭ سىرتى لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ. ئوت قالـ-
نىپ (ئوتۇن قالىنىدۇ) تونۇر قىزىغاندا، چوغ
ۋە كۈللەر تارتىپ چىقىرىۋېتىلىپ، راسلانغان
نان تونۇر ئىچىگە تىزىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئاغزى
بىلەن مورىغا تاش قويۇپ ئېتىپ، سىرتى لاي
بىلەن سۇۋىلىدۇ. شۇ تەرىقىدە ئىككى - ئۈچ
سائەتتە نان پىشىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر خەلقى
شەھەرلەشكەنگە قەدەر نانغا بولغان ئېھتىياجـ-
نى يەر تونۇرى ئارقىلىق قامداپ كەلگەن. (ر)

مۇساجان ۋاھاپ سىزغان

جۇۋازچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، شەكلى ئاددىي، تەننەرخى ئەرزان، مېيى سۇپەتلىك.

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى: ئاددىيغىنا بىر ئېغىز ئۆي، گۈندا، باچكا، قايچا، ئوق، لەنگەر، بوڭ، چۈلۈك پوتلا، بويۇنتۇرۇق، ياغ ئېلىش قاچىسى، تېڭىق ئۈچۈن ئارقان، قايچا ياغاچ كۆتىكگە ئىلىپ قويىدىغان تاش، ياغ ساقلاش ئۈچۈن تۈلۈمچىلاپ سويۇلغان تېرە (تۈلۈم)، چاۋا (مايلىق كۈنجۈرە يۇڭ قېتىلمىسىدىن ياسالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ.

جۇۋازنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى: بىر مېتىردىن ئېگىز قۇچاق يەتمەيدىغان كۆتەك ئۆي ئۇتتۇرىسىغا بېكىتىلىدۇ، كۆتەكنىڭ ئۈستى كەڭ، ئاستى تەرەپ تار قىلىنىپ ئويۇق ئويۇلۇپ، ئاستىغا ئامۇت ياكى ئالما ياغىچىدىن ئاغزى كىچىك، قورسىقى يوغان (تۈكۈرۈك قاچىسى شەكلىدە) ئويۇلغان باچكا قويۇلىدۇ. كۆتەكنىڭ ئاستىنقى بىر تەرىپى ئويۇلغان بولۇپ، بۇ ياغ تۆكۈش قويۇش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆتەك گۈندا دەپ ئاتىلىدۇ. ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قارىغاي ياغىچىدىن قايچا ياساپ گۈندىغا ئاچىنى تىرەپ قويىدۇ. ئاچىنىڭ كۆتىكى تەرەپنى ياپىلاق قىلىپ ئوتتۇرىسىغا بىر ئويۇق ئويۇپ، ئويۇققا قىلچاق دەپ ئاتايدىغان ياغاچنى تىك بېكىتىپ، ئۇنىڭ ئۈچىغا ئېچىلغان تۆشۈككە چۈلۈك ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ (ئۇنى پوتلا دەپ ئاتايدۇ). قىلچاق ئۈچىغا بۆك دەپ ئاتىلىدىغان ياغاچ ئويمىنى يىپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تۇرغۇزىدۇ. ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى گۈندىكى باچكىغا، يۇقىرىقى ئۇچىنى پوتلا ياغاچقا قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تىك

تۇرغان ئوق ياغاچ قايچا (ئاچا) ياغاچنى كۆتۈ-رۈپ تۇرىدۇ. گۈندىنى ئارىغا ئېلىپ تۇرغان قايچا ئاچىسىنىڭ تاشقى تەرىپىگە بويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۇۋازغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ).

ماي چىقىرىش ئۇسۇلى: ماي چۇشىدىغان باچكا ئىچىگە مايلىق دان چۇشۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھەيدەشتىن بۇرۇن قايچا ياغاچنىڭ كۆتەك تەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ، تىك تۇرغان ئوق ياغاچ 45 گرادۇسلۇق يانتۇ-لۇق ھاسىل قىلىدۇ. كالا ھەيدەلگەندە جۇۋازچى چىگىتنى ئوق ئاستىغا ئىتتىرىدۇ، ئوق تاش-نىڭ ئېغىرلىق بېسىمى بىلەن چىگىتنى يا-جىيدۇ. چىگىت كۈنجۈرىگە ئايلانغاندا مايلىق دان سېلىنىدۇ. جۇۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ، ئوق ئاستىدا دان يانجىلىدۇ. دان يانجىلىپ بولغاندا، چىغ بېسىلىدۇ. چىغنىڭ يانجىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن ماي تامىدۇ. دان ۋە چىغ يانجىلىپ بولغاندا گۈندا ئىچىدە بىر قاتمال-لىق پەيدا بولىدۇ، بۇنى جۇۋازچى بوشىتىۋېلىپ پارچىلاپ، ئايلانما ئوق ئاستىغا باسىدۇ. بۇ چاغدا دەسلەپ جۇۋازچىنىڭ قولى مايلىشىدۇ، ماي پىشقاندا، قول قۇرۇقلىشىدۇ. جۇۋازچى بۇنىڭدىن ماينىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ جۇۋازنى توختىتىدۇ.

ماي ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى: بىر جۇۋاز كۈنگە بىر قېتىم ئۇلاغ ئالماشتۇرۇش بىلەن 10 ــ 12 كىلوگرام ماي ئالىدۇ. پىشقان ماينى بەزىلەر ئوقنى چىقىرىۋېتىپ باچكىدىن سۈزۈۋالىدۇ، بەزىلەر گۈندا ئاستىدىكى ئويۇققا قويۇلغان ماي قاچىسىغا باچكا ئاستىدىكى ماي چۇشۇش تۆشۈكىدىن چۇشۈرۈپ ئالىدۇ. جۇۋازدا ھەيدەلگەن ماي «پىششىق ماي» دېيىلىپ، ئاسانلىقچە بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ياغ مەسلىسى ھەل قىلىدۇ، ھەم ھايۋانلارنى بوردىشى ئۈچۈن قۇۋۇتلىك يەم ـ خەشەك بولغان كۈنجۈرە تەييارلايدۇ.

جۇۋازغا قاتىدىغان چارپايلار كىچىچە جۇۋاز ئوقىنى مەركەز قىلىپ، بۇ يولدا ئايلى-نىۋېرىدىغان بولغاچقا، ئادەتتە ئۇنىڭ كۆزىنى لاتا بىلەن تېڭىپ قويىدۇ. (ش)

مېۋە قۇرۇتۇش

يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ مېۋە ـ چېۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنى قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، قاق، جىگدە، ياڭاق، ھەر خىل بادام، چىلان، ئەينۇلا، قارىئۆرۈك، پىستە، ئەنجۇر، قوغۇن قېقى، مېغىز ۋە ھەر خىل خورمىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا مېۋە تۇرى كۆپ، ئۇلارنى قۇ-رۇتۇش ئۇسۇلىمۇ مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدە-لىككە ئىگە. ئۇيغۇر باغۋەنلىرى ئادەتتىكى ئۆ-

رۇك ۋە شاپتۇلنى كاۋاكشىغان مەزگىلدە ئۈزۈپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتىدۇ. ئۆرۈكتىن قاق (گۈلە) تەييارلاش ئۇسۇللىرى خىلمۇخىل بولۇپ، سۇپەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىرىنچى دەرىجىلىك خۇشۈيىنى ئۆرۈكنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ، ئۇنى شامال ئۆتۈپ تۇرىدىغان جايدا كۈنگە كۆرسەتمەي، نەم تەككۈزمەي قۇرۇتىدۇ، بۇ خىل قاق سۈزۈك، قارامتۇل گۆشلۈك قۇرۇيدۇ، قۇرۇش جەريانىدا شىرە باغلايدۇ. يەنە بەزىدە ئادەتتىكى خۇشۈيىنى ئۆرۈك ياكى باشقا سورتتىكى ئۆرۈكلەرنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ، شور تۇزنى قاينىتىپ سوۋۇتۇپ، چويلا بىلەن تۇزغا سېلىپ بۇرغا يېيىپ قۇرۇتىدۇ. بۇ خىل قاقنى چىشلىگەندىن قونايدۇ، قۇرتلىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە، سۇزۈك قۇرۇيدۇ. قۇرت چۈشمەسلىك ئۈچۈن قۇرۇتۇلغان قاق قاچىسىغا شور تۇزنى چوقۇپ سېلىپ قويىدۇ.

قاقتىن باشقا، ئۆرۈك خورمىسى تەيياراش ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە بىرقەدەر كەڭ ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۆرۈك خورمىسىنىڭ تۇرى كۆپ خىل بولۇپ، ئاساسەن مېغىزلىق خورما، مېغىزسىز خورما، ئىسلانغان خورما، ئىسلانمىغان خورما دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئۆرۈك شىرنە يىغىشتىن ئىلگىرى قېقىۋېلىنىپ، سېۋەت بىلەن يۇيۇپ سۈيى ساقىپ بولغاندىن كېيىن بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ، ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن، سولىشىپ مەي باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇچكىسى ئاجرىتىۋېلىنىپ قول بىلەن يۇمىلاقلاپ يەنە بورا ئۈستىگە يېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىگە بىر تالدىن مېغىز سېلىپ قۇرۇتۇلسا مېغىزلىق خورما بولىدۇ. بۇنداق خورما توق جىگەررەڭ بولۇپ، تەمى شېرىن، تەبىئىتى ئىسسىق بولىدۇ. مېغىزلىق خورمىنىڭ قىمتى مېغىزسىز خورمىغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ. ئىسلانغان خورما قۇرۇتۇش مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن قۇرۇتۇش خۇمدانى ياسىلىدۇ، خۇمدان ئۈتتۈرىسىغا قازان ئېسىپ قويۇلىدۇ. يۇيۇپ قۇرۇتۇلغان ئۆرۈكنى سېۋەت بىلەن

ئېلى ئىسمايىل سىزغان

لەن يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە تىزىلغان تاختاي ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىدۇ، بىر خۇمداندا 30 ــ 40 سېۋەت، ھەربىر سېۋەتتە 40 ــ 50 كىلوگرامغىچە ئۆرۈك بولىدۇ. سېۋەت تەرتىپ بولغاندىن كېيىن 800 گرام ئەتراپىدا گۈڭگۈرت پوقىنى خۇمدانداكى قازانغا سېلىپ، خۇمدان ئىشكىنى شامال كىرمەيدىغان قىلىپ ھەم ئېتىپ لاي بىلەن سۇۋاپ، خۇمدان ئاستىدىن ئوت يېقىلىدۇ. قازان قىزىپ گۈڭگۈرت پوقى ئىس چىقىرىدۇ. گۈڭگۈرت پوقى بىر سوتكىدا كۆيۈپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىسىدا ئۆرۈكلەر ئىسلىنىپ سارغىيىدۇ. بىر سوتكىدىن كېيىن خۇمداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سېۋەتتىكى ئىسلانغان ئۆرۈكلەر كۈن چۈشۈپ تۇرىدىغان مەيدانغا سېلىنغان بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ، ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ئۈچكىسىنى ئېلىۋېتىپ، تەڭگىسىمان قىلىپ خورما ياسىلىدۇ. كۈن ياخشى بولسا بىر ھەپتىدە خورما قۇرۇپ سارغىيىدۇ. بۇنداق خورما رەڭدار ۋە سۈپەتلىك بولۇپ، تەمى چۈچۈمەل، تەبىئىتى مۆتىدىل بولىدۇ.

شاپتۇل قېقى تەييارلاشمۇ ئىسلانمىغان ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاشقا ئوخشىشىدۇ. شاپتۇل قېقىنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ، ئىسسىق تۇتۇپ قالغان كىشىلەر ئۇنى يېسە ياكى قاينىتىپ سۈيىنى ئىچسە داۋالاش رولىنى ئويناىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار قوغۇن، ئەجۇر، قارىئۆرۈك، ئۈزۈم، ئەينۈلا، چىلان، ئۈجمە قاتارلىق ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشمىغان ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇتۇپ، ئۇنىڭدىن قاق تەييارلايدۇ. قۇرۇق يېمىش شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار-نىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن. (ش، ئا)

رەڭچىلىك

رەڭچىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ھۈنەر ـ سەنئەتلەرنىڭ بىرى.

قۇمۇلدىكى بەشقەلئە خارابىسىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1200 ـ يىللارغا تەئەللۇق رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردىن سەككىز خىل رەڭدار يىپتا توقۇلغان يۇڭ چەكمەن، توققۇز-سارای خارابىسىدىن قىزىل، كۆك، سېرىق، ئاق رەڭلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق چۈجە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، شاپتۇل چېچىكىنىڭ بەرگىسى كەشتىلەنگەن يۇڭ پالاسلار، نىيە خارابىسىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3 مىڭ 800 يىل ئىلگىرى دەپ بېكىتىلگەن رەڭدار پالاس، ئۈزۈم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چەكمەن، يەنە كەشتىلىنىڭ ئەينەك قېپى (كەشتىنىڭ تېگى يېشىل، قىرغىقا جىگەررەڭ شايىدىن جىيەك توقۇلغان سېرىق، كۆك، سۆسۈن، قارا، قوڭۇر رەڭلەردە يۇمىلاق گۈللەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن) پەرداز قۇتىسى ۋە خىلمۇخىل رەڭدار يىپلار تېپىلدى. بۇلار ئۇيغۇرلاردا رەڭ ئىشلەش سەنئىتىنىڭ

خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر بويىچە يىلنى 365 كۈن قىلىپ ياراتتى. پىركىللار ھەر كۈنى خۇدانىڭ مۆجىزىسىدىن بىرنى تاللاپ 365 مۆجىزىدىن 72 خىل رەڭ كەلتۈرۈپ بۇ كەسپنى راۋاج ئەتتى...» دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار شاپتۇل چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، ئانار گۈلى، ئانار پوستى، زاراڭزا چېچىكى، گۈلسۇرۇخ، لەيلىگۈل، ياڭاق پوستى، ئوردان، جىگدە پوستى، تۇخۇمەك، ئۇجمە قوۋزىقى، ئۆرۈك قوۋزىقى، سېرىق سەبدە، كېۋەز غوزىسى، زاك، زەمچە، كاتاپ، ئىتئۈزۈمى، تاجگۈل، ئازغان قاتارلىق گۈل - گىياھلار، ھەر خىل مېۋە چېچەكلىرى، سۇمۇق (كالىي ئالىيۇمىن سۇلفات)، كۆكتاش (مىس سۇلفات)، گىل (مانگان XII ئوكسىدى)، قىزىل تاش رەڭ (قىزىل تۆمۈر رودىسى) دەرەخ پورلىرى، ئۆسۈملۈك يىلتىزى، رەڭلىك توپا، سېغىز قاتارلىق تەبىئىي خام ئەشيالارنى مەنبە قىلىپ، گۈڭگۈرت پوقى، شاپتۇل چېچىكى، گۆش رەڭ، زانكا، زەيتۇنە، ئانار گۈلى، توق قىزىل، ئاچ سېرىق، قارا، سۆسۈن، توق سېرىق، نەشە رەڭ، كاۋا چېچىكى، يېشىل، ھاۋا رەڭ، سۇس ھاۋا رەڭ، قارا قىزىل، قارا كۆك قاتارلىق نەچچە ئون خىل رەڭ ۋە خىلمۇخىل سىر، پەرداز بۇيۇملىرى ئىشلىگەن.

رەڭ ئىشلەش ئۇسۇلى: ئوخشاش تىپتىكى گۈل - چېچەكلەر، دەرەخ قوۋزىقى، مېۋە پوستى قاتارلىقلارنىڭ قاينىتىما بىرىكمىسىدىن خىلمۇخىل رەڭ ئالغان. مەسىلەن، تۇخۇمەك گۈلى، ئىنەكپىتى (ئابدىمىلىك)، قارىقات، ئاق يانتاق ئۇرۇقى بىرىكمىسىدىن قارا كۆك رەڭ، ئاق تېرەك پوررىدىن پوررەڭ، قارىغاي يېلىمى، ھەشقىپىچەك گۈلى، نۆشۈدۇردىن ئاق رەڭ، ئازغان ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ، پىياز پوستىدىن يېشىل - كۆك رەڭ، تۇز تېشى ۋە باشقا ھەر خىل رودىلاردىن كۆك، يېشىل، زەڭگەر رەڭ، زىرىق ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ، قارا ئۇجمە، قۇرۇم قاتارلىقلاردىن قارا رەڭ، يۇلغۇن چېچىكى، ئانار پوستىلىرىدىن ئۆز رەڭگىدە رەڭ، ئوردان بىلەن ياڭاق پوستى بىرىكمىسىدىن جىگەر رەڭ، ئىتئۈزۈمى بىلەن تاجگۈل چېچىكى بىرىكمىسىدىن ئاچ قىزىل رەڭلەر ئىشلىگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خوتەن قاراڭغۇتاغ، ئالتۇنتاغ باغرىدا ئۆسىدىغان ھەر خىل گۈل - گىياھلاردىن خىلمۇخىل رەڭ ئالغان.

ئۇيغۇرلار ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرىنى ئىشلەشكىمۇ ماھىر بولغان، ئۇلار لەۋ سۇرۇخ، مەڭز سۇرۇخ (ئەڭلىك)، يىتقاق سۇرۇخ، قاشلىق، چاچ مېيى قاتارلىقلارنى خېلى بۇرۇنلا ئىشلىگەن. مەسىلەن، زاراڭزا چېچىكىنى مەلھەم قىلىپ نۆكچە ھالىتىدە لەۋ سۇرۇخ، مەڭز سۇرۇخ ئىشلىسە، گۈلسۇرۇخ بەرگىسىنى سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تەبىئىي ئۇپا ياسىغان؛ خېنىگە مەلۇم نىسبەتتە زەمچە ئالىرىلاشتۇرۇپ، قول - پۇت خېنىسى؛ ئوسما مەلھەمدىن قاش قارىسى؛ شاپتۇل مېغىزى، تۇخۇم سېرىقى، سىيادان مېيى ئارىلاشمىسىدىن چاچ مېيى ياسىغان.

ئۇيغۇرلار قايسى خىل گۈل - چېچەكتىن رەڭ ئالسا، رەڭنى شۇ گۈل - چېچەك ئىسمى بىلەن ئاتىغان. مەسىلەن، ئانار گۈلى، شاپتۇل چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، پور رەڭ، نىل رەڭ، كاۋا چېچىكى رەڭ... دېگەنلەرگە ئوخشاش. (ش)

سەررافلىق

ئۇيغۇر سودىسى ئىچىدە ئاساسىي سالماق ئىگىلەيدىغان سەررافلىقتىن ئىبارەت ئالتۇن - كۈمۈش، يامبۇ، تىللا ۋە چەت ئەل پۇلى، برىلىيانت، ئۇنچە - مەرۋايىت، لەئەل - جاۋاھىر، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھالىق مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل كەسىپ بار. بۇ كەسىپ كۆرۈنۈشتە ئالتۇن - كۈمۈش سېتىپ پايدا كۆرىدىغان تىجارەتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىنى تۈتۈپ تۇرىدىغان، شۇنداقلا مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كېپىللىك قىلىدىغان يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بىر خىل كەسىپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر سەررافلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى: ئازادلىققىچە سەررافلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۇقىرى ئىناۋەتلىك بىر خىل كەسىپ بولۇپ، ئۇ ئەينى دەۋردە دۆلەت مالىيە كۈچىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

سەررافلارنىڭ تىجارەت ئۇسۇلى: ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە تىللا سارىيى، ئالتۇن سارىيى، سەرراپ بازىرى دېگەن مەخسۇس بازار، سارايلار بولىدۇ. چوڭ سەررافلار سارايى - ھۈجرىلاردا مەخسۇس دۇكان ئاچىدۇ، ئۇششاق تىجارەت قىلغۇچى سەررافلار (بۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ سەررافلارنىڭ سېتىۋالغۇچى، بازارنى كۆزىتىش خادىملىرى) ھازىرقى پاي چېكى بىلەن زىرىغا ئوخشاش ئالتۇن - كۈمۈش، يامبۇ، ئالتۇن ئاسقىلارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ باھا تالاشتۇرۇپ ساتىدۇ. ئۇلار يەنە چەت ئەل پۇلىنىڭ ئىناۋىتى (قىممىتى)نى ساقلايدۇ.

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن باشلاپ 1949 - يىلىغىچە چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلىمۇ كۈمۈش قىممىتىگە سۇندۇرۇلغان. مەسىلەن، بىر سەر تەڭگە 400 داچەن ھېسابلىنىپ، 400 داچەنگە تەڭ بىر سەرلىك قەغەز پۇل چىقىرىلغان. ھۆكۈمەت قەغەز پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن سەررافلارغا موھتاج بولۇپ كەلگەن. مۇبادا كۈمۈش باھاسى ئۆسسە، قەغەز پۇلىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ ھۆكۈمەت زىيانغا ئۇچرىغان. شۇڭا، سەررافلار ئۆتمۈشتە دۆلەت مالىيە كۈچىنىڭ مۇھىم يۆلەنچۈكى بولغان.

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مال باھاسى سەرراپ بازىرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش باھاسىنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ ئارقىلىق پۇل پاخالىلىقى ۋە مال باھاسىنىڭ تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كېتىشىدەك ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناغان. (ش)

ھاممام

ھاممام دېگەن سۆز ھازىرقى زامان تىلىدا پارلىق مۇنچا دېگەندىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن مەزگىللەردە كۆپرەك تاغ-لىق دالا، قارلىق ئورمانلاردا ماكانلاشقان، تاش تىزىپ، ئوچاق ياساپ تاماق ئەتكەن، قازاندىن تاشقان سۇ تاشقا چۈشۈپ ھور ھاسىل قىلغان، بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئاساسەن، ئۇلار كېيىن شەھەر-لىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بە-لەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن، ئائىلىۋى تاش ھاممام ياساپ تازىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىش-لەتكەن. كېيىنكى سودا تەرەققىياتى نەتىجە-سىدە پەيدا قىلىنغان ئاۋات كوچا بازارلاردا بىرقەدەر مۇكەممەل ھاممامىلارنى سېلىپ، ئۇ-لۇغ كارۋان يولىنىڭ قوناقلىرى، سودا كارۋانلىرى، سایاھەتچىلەرنىڭ يۇيۇنۇشىغا ئىمكان يارىتقان ۋە ھاممامدىن ئىبارەت بۇ تا-زىلىق مۇئەككىلىنىڭ جاھانغا تارقىلىشىغا بەلگىلىك ئاساس يارىتقان.

ئۇيغۇر ھاممامىلىرى بىر كىشىلىك يۇيۇ-نۇش ئۆيى ۋە كۆپ كىشىلىك ھورلىنىش ئۆيى-دىن ئىبارەت قۇرۇلمىغا ئىگە. ئۇيغۇرلار ئىك-كىنچى بىر كىشى بار جايدا يالىڭاچ يۇيۇنۇشنى ئەدەپسىزلىك ھېسابلايدۇ. شۇڭا، ئايرىم ئۆيدە يۇيۇنىدۇ. ئايرىم ئۆيلەر قاتار سېلىنغان بو-لۇپ، ھەممە ئۆينىڭ ئۈستىدىن سۇ ئىسسىتى-دىغان قازانغا تۇتاشتۇرۇلغان چاقچۇق (ساپال) نور ئۆتىدۇ. ھەربىر ئۆي ئۈستىدە نورنىڭ سۇ چۈشۈش تۆشۈكى بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر تال جۇ-مەك بېكىتىلگەن بولىدۇ. قازاندىن چىققان سۇ داۋاملىق نور ئىچىدە ئايلىنىپ تۇرىدۇ، قايسى ئۆي لازىم قىلماق بولسا جۈمەكنى ئوڭغا بۇرايدۇ. نوردىكى سۇ جۈمەك ئارقىلىق چۈشى-دۇ. سولغا بۇرىغاندا جۈمەك ئاغزى نورغا تاقى-لىپ سۇ توختايدۇ، سۇ بىلەن بەدەننى بىر قې-تىم يۇيۇپ بولغانلار ئالدى - ئارقىسىنى لۆڭ-گە بىلەن يۆگەپ ھورلىنىش ئۆيىگە چىقىدۇ. ھورلىنىش ئۆيى چوڭ سېلىنغان بولۇپ، ئو-رۇندۇق ۋە كارىۋاتلار قويۇلغان، ئوتتۇرىسىدا تاش قىزىتىش سۇپىسى بولىدۇ. سۇپىنىڭ ئاستى ئوچاق بولۇپ، قالىغان ئوت تاشنى ئىسسىتىدۇ، تۇتۇنى ئوچاق ئاستىدىن چىقىپ كېتىدۇ، تاشقىرىقى ئۆينى يۇقىرى ھارارەتتە قىزىتىپ، كىشىلەر بەدىنىنى تەرلىتىپ كىر يۇمشىتىدۇ. كۆپ ھاللاردا تاشقا سۇ سېپىپ نەملىك ھور پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەر-لەش يۇقىرى دەرىجىگە چىقىپ، كىرلەر ئۆز-لۇكىدىن يۇمشايدۇ. ھورلىنىش ئۆيىدە خاتىمە-چىلار (بەدەننى سۈرتۈپ قويغۇچىلار) بولىدۇ، خالىغانلارنىڭ بەدەنلىرىنى سۈرتۈپ مۇلازىمەت قىلىدۇ. ھورلىنىپ بولغانلار قايتا يۇيۇنۇپ چىقىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەر - ئايال ھاممامىلىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغان. ئۇيغۇر ھاممامىلىرى تېز كىر چىقىرىش، بەدەن يەڭ-گىللىتىش، سوغۇقتىن ساقلاش، ئۇستىخان ئاغرىقلىرىغا داۋا بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئە-گە. يەرلىك شەكىلدە ياسالغان مۇنداق ھام-ماملار ھازىر زامانىۋى مۇنچىلارغا ئۆزگەرگەن

بولسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋر-
لەردىكى رولىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك.

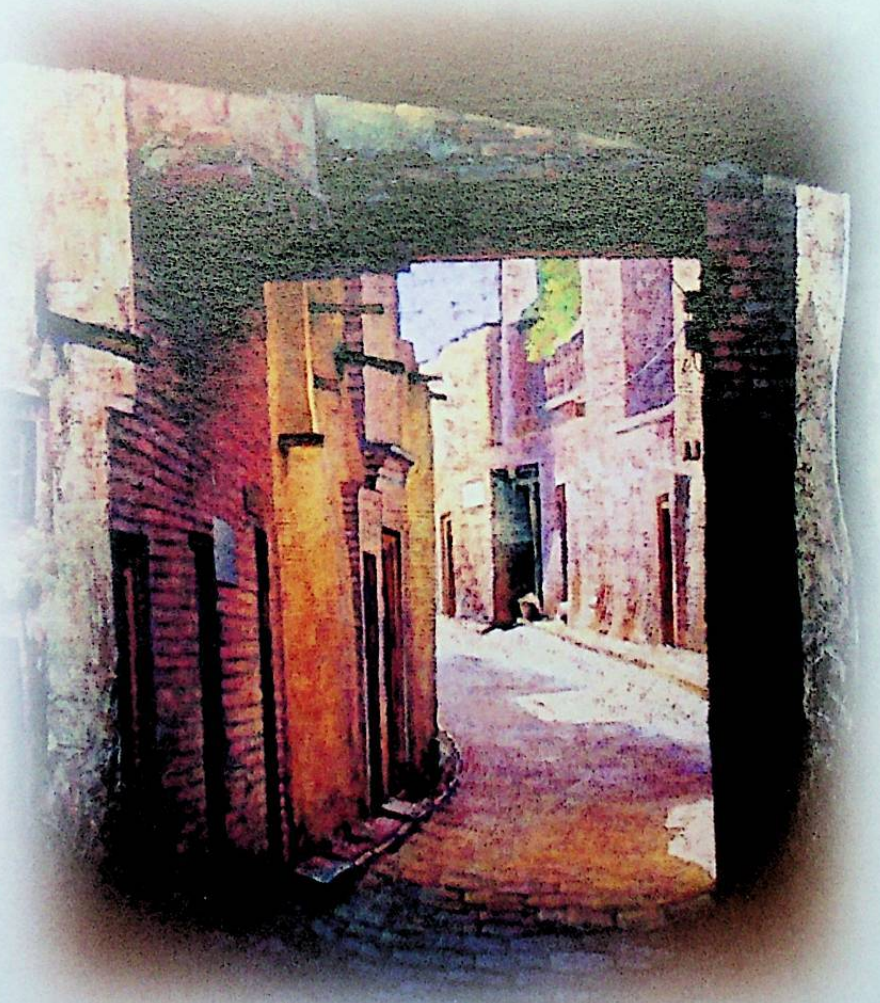
ھاممامىلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت سەئىدىيە خاندانلىقى (1533 ــ 1559) ئابدۇ-رېشىتخان سۇلتانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان بىر يازما يادنامىدە: «585 مەھەللە مەسچىتى، 437 ھاممام، 690 مەكتەپخانا، 573 مەدرىسە (يۇقە-رى بىلىم يۇرتى)، 736 كارۋان سارىيى...» بارلىقى يېزىلغان.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن بۇ خىل مەدەنىي ئەسلىھەلەر ۋەيران قىلىنىپ گۇلاخ (كۇلخانا) قا ئايلانغان، كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىر كىشىلىكتىن يۇيۇنۇش ئۆيى ياساپ سەراپ دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭغا چىلەك تاپالمىغانلار كوزا، قاپاق بىلەن سۇ ئېسىپ يۇيۇنۇش ئۆيىنى بەرپا قىلغان، شۇ كۈنلەردە تۇرۇبىلاشقان سەراپلار مۇنچا دېگەن نام بىلەن ئىشقا كىرىشتى. ئۇيغۇرلاردا ئەر - ئايال بىرلىكتە يۇيۇنۇش مەنئى قىلىنغان، ئەرلەر ياكى ئاياللار بىرلىكتە يالىڭاچ يۇيۇنۇش نومۇس دەپ قارىلىدۇ. ئادەتتە ئۇيغۇرلار تازە-لىق ئۈچۈن ۋە ئەر - ئايال مۇناسىۋىتىدىن كېيىن يۇيۇنىدۇ. ھەرقانداق ھاممام، سەراپلاردا جىنسىي ئەزا مويلىرىنى ئېلىش ئەسۋابى بولىدۇ، جىنسىي ئەزا مويلىرى تازە-لىنىدۇ. (ش)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى

قەيسەر ھېسامىدىن سىزغان

نۇرمۇھەممەت ئابلىز سىزغان

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىت

ئائىلە دېگىنىمىز — نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپلىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان روشەن پەرقلەردىن ئىبارەت.

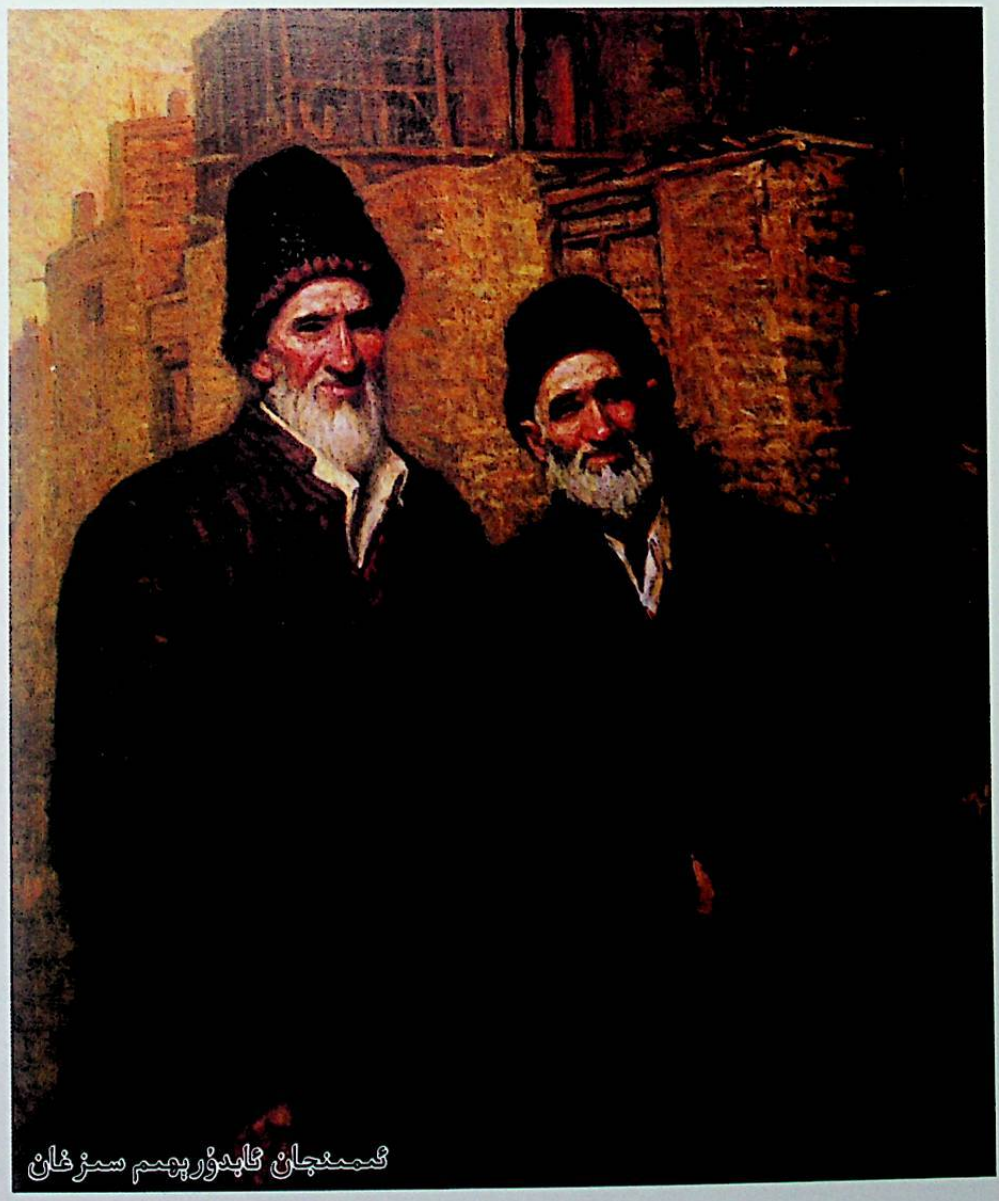
خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئودالىزم ھاكىمىيەت كونترولىلۇقىدا ياشىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن، يەنى ئائىلە باشلىقلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان، قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكۈمىگە مۇتلەق بويسۇنۇش شەرت قىلىنغان. بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى، ۋارىسلىق ھوقۇقى، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئېتىكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، بىر تەرەپ قىلىش، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئائىلە باشلىقىغا بولغان ئەرگە خاس بولۇپ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ كېلەلمىگەن بولسا، ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەتنىڭ كېپىللىكى ۋە گۇۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا

سا، ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋاكالىتەن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئائىلە ئىقتىسادىي مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەل-گىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلغان، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان. شۇ ئۆينىڭ بىر قىسىم پارچە مۇلۇكلىرى، دېھقا-چىلىق سايمانلىرى، قاچا ـ قۇچا، قازان ـ قومۇچ، ئۆي جابدۇقلىرى مىراسنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتقان ئوغۇلدا قالدۇرۇلىدۇ. ناۋادا ئاتا ـ ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان نەۋرە ـ چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغ-قانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بو-لۇپ ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ، ئۆي ئايرىپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، ئاتا ـ ئانىسى ھايات بول-سىلا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم ـ چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ. ئاتا ـ ئانىسى ھايات تۇرۇپ مىراس تەلەپ قىلىش جامائەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. بالىلار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئا-تا ـ ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ، شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلە-گەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈ-رۈلگەن.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇ-رۇنراق فېئودالىزمغا كۆچكەن-لىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلىچىلىك ھاياتىنىڭ تە-سىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئەۋلاد ـ ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى پەرقلەندۇرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئە-مەس. يەنە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نا-مى بەزى مىللەتلەردىكىدەك مەخ-سۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس، بەلكى

ئىمىنجان ئابدۇرېھىم سىزغان

«چوڭ»، «كىچىك» دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەر - نى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن.

لېكىن، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىلا ئۇرۇق - جەمەتلىرىنى، بوي - بويانلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن ئاتاپ پەرقلەندۈرگەن. قەدىمكى ۋەسىقە ۋە ئابىدىلەر - دىكى ئۇرۇق - تۇغقان ناملىرى ۋە خەلق ئاردا - سىدا كەڭرەك ئىستېمال قىلىنىدىغان تۇغقا - چىلىق ناملىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلاردىكى «ئاتا جەمەت» (ئاتا بويان)، «ئانا جەمەت» (ئانا بويان)نىڭ «يەتتە ئەجداد» ۋە «يەتتە ئەۋلاد» بويىچە تەرتىپلەنگەن خاس ناملىرىنى مۇنداق قىلىپلاشتۇرۇش مۇمكىن.

1. ئاتا جەمەت (ئاتا بويان):

يەتتىنچى ئەجداد ئاتا — ئاغۇن
ئالتىنچى ئەجداد ئاتا — تاڭ بابا
بەشىنچى ئەجداد ئاتا — ئەجۇم بابا
تۆتىنچى ئەجداد ئاتا — بابا
ئۈچىنچى ئەجداد ئاتا — بوۋا
ئىككىنچى ئەجداد ئاتا — دادا (مەنىڭ ئاتىسى)
♦ بىرىنچى ئەجداد — ئاتا (ئەۋلادنىڭ ئاتىسى)
ئىككىنچى ئەۋلاد — بالا (پەرزەنت)
ئۈچىنچى ئەۋلاد — نەۋرە
تۆتىنچى ئەۋلاد — ئەۋرە
بەشىنچى ئەۋلاد — چەۋرە
ئالتىنچى ئەۋلاد — پەينەۋرە
يەتتىنچى ئەۋلاد — كۆكۈ نەۋرە

2. ئانا جەمەت (ئانا بويان):

يەتتىنچى ئەجداد ئانا — ئۆگە موما
ئالتىنچى ئەجداد ئانا — ئەجۇم موما
بەشىنچى ئەجداد ئانا — بوي موما
تۆتىنچى ئەجداد ئانا — ئۇلۇغ موما
ئۈچىنچى ئەجداد ئانا — موما
ئىككىنچى ئەجداد — ئانا (مەنىڭ ئانىسى)
♦ بىرىنچى ئەۋلاد — مەن — ئانا. ئەۋلاد - نىڭ بولغۇسى ئانىسى)
ئىككىنچى ئەۋلاد — بالا
ئۈچىنچى ئەۋلاد — نەۋرە
تۆتىنچى ئەۋلاد — چەۋرە
بەشىنچى ئەۋلاد — ئەۋرە
ئالتىنچى ئەۋلاد — پەينەۋرە
يەتتىنچى ئەۋلاد — كۆكۈ نەۋرە

3. ئاتا تەرەپ يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار:

ئاتاغا (ئاتىنىڭ ئاكىسى ياكى چوڭ ئاتا)
ئاتاغى (ئاتىنىڭ ئىنىسى ياكى كىچىك ئاتا)
ئاپاغا (ئاتىنىڭ ئاچىسى ياكى ھاما)
ئاپاغى (ئاتىنىڭ سىڭلىسى ياكى كىچىك ھاما)

4. ئانا تەرەپ يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار:

ئاناغا (ئانىنىڭ ئاكىسى ياكى چوڭ تاغا)
ئاناغى (ئانىنىڭ ئىنىسى ياكى كىچىك تاغا)
تاغانا (چوڭ ۋە كىچىك تاغىنىڭ خوتۇنلىرى)
چوڭ كۆكۈي (ئانىنىڭ ئاچىسى)
كىچىك كۆكۈي (ئانىنىڭ سىڭلىسى)
كۆكۈياتا (چوڭ ۋە كىچىك كۆكۈينىڭ ئەرلىرى)
چىقان (كۆكۈينىڭ ئوغلى)
سويان (كۆكۈينىڭ قىزى)

5. ئايالىغا نىسبەتەن ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى:

قېيناتا (ئېرىنىڭ ئاتىسى)
قېيناغون (قېيناتىنىڭ ئاتىسى)
قېيناغون (قېيناننىڭ ئانىسى)
قېينانا (ئېرىنىڭ ئانىسى)
قېيناغا (ئېرىنىڭ ئاكىسى)
كېلىناچا (قېيناغىنىڭ ئايالى)
بۇرچ ~ قېيىننى (ئېرىنىڭ ئىنىسى)
كېلىنسىڭىل (قېيىننىڭ ئايالى)

بالتىر ~ قېيناچا (ئېرىنىڭ ئاچىسى)
بالدىز ~ قېينىسىڭىل (ئېرىنىڭ سىڭلىسى)
6. ئەرگە نىسبەتەن خوتۇن تەرەپنىڭ
ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى:
قېيناتا (خوتۇننىڭ ئاتىسى)
قېيناغۇن (قېيناتىنىڭ ئاتىسى)
قېيناغى (قېيناتىنىڭ ئانىسى)
قېينانا (خوتۇننىڭ ئانىسى)
قېيناغون (قېينانىنىڭ ئاتىسى)
قېيناغون (قېينانىنىڭ ئانىسى)

قېيناغا (خوتۇننىڭ ئاكىسى)
بورچ ~ قېينىنى (خوتۇننىڭ ئىنىسى)
بالتىر ~ قېيناچا (خوتۇننىڭ ئاچىسى)
بالدىز ~ قېينىسىڭىل (خوتۇننىڭ سىڭلىسى)
باجا ياكى يەزنە (خوتۇننىڭ ئاچىسىنىڭ ئېرى)
كىچىك باجا (خوتۇننىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى)

(يۇقىرىقى نامالارنى قېلىپلاشتۇرۇشتا كەرىمجان سابىرنىڭ «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2004 ـ يىل 4 ـ سانىدىكى ماقالىسى ئاساس قىلىندى.) (ئا)

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۇكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن، چۈنكى ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇشى ئۆز ئائىلىسىنىڭ روناق تېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەربىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش؛ يەنە بىرى، شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت.

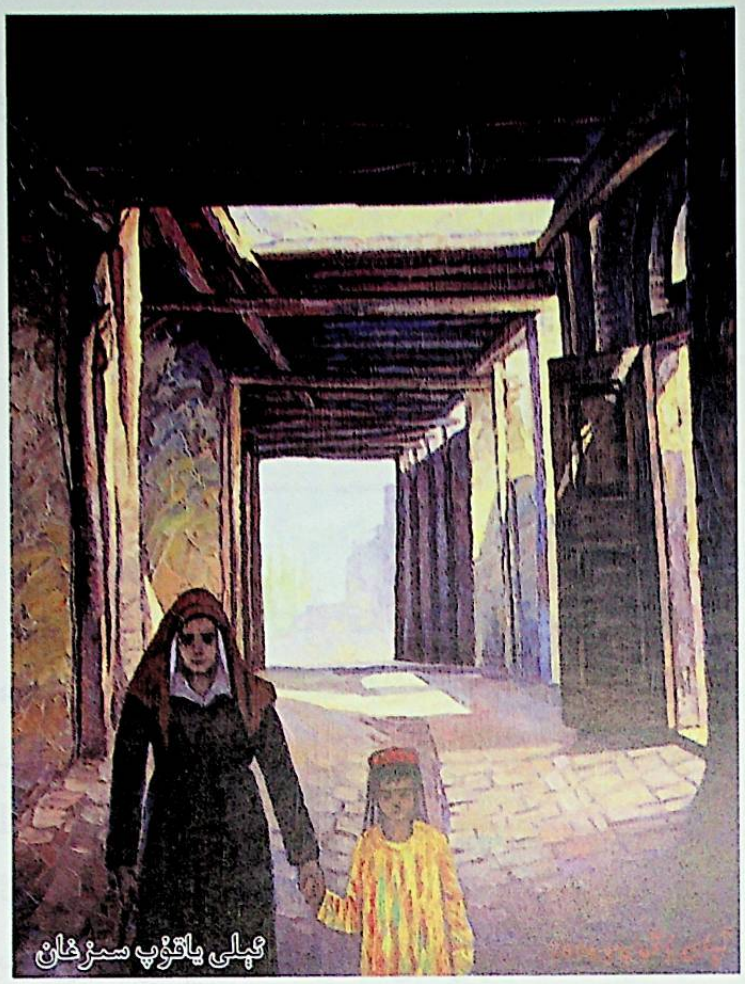
ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا ـ ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە كۆزقارىشىدا «ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ» دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك. شۇ سەۋەبتىن قائىدە ـ يوسۇن بىلەيدىغان ئەدەپسىز بالىلار چېلىقسا، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئەيبلەيدۇ. «چاقتا گۇناھ يوق، شادىسى بۇزۇق، قىزدا گۇناھ يوق، ئانىسى بۇزۇق» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان.

ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۇرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان، راستچىل، ئۆزئارا كۆيۈمچان، ئاق كۆڭۈل، ئەقىل ـ پاراسەتلىك،

ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى ئاساسەن دادا، قىز بالىنى تەربىيىلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سۆزلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ، ئۆيگە مېھمان كەلسە، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەپ بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ، مېھمانىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار. ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەردە قىز بالا ھامان «تالانىڭ ئادىمى»، يەنى باشقا ئائىلىگە «بالا» بولىدىغان بولغاچقا، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى، كىر ـ قات يۇيۇش، تاماق ئېتىش، تىكىمچىلىك قاتارلىق ئىشلارنى ئۆگىتىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۇرۇش ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان. بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىياتتا روشەن ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق بېيىتلار ئۇچرايدۇ:

110. تولا كونا بىر سۆز مەسىلدە كېلۇر،

ئەھلى يۇرۇپ سىزغان

ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر.

246. كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،

ياماں ئاتلىق ئولسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.

1664. دۇرۇسلۇق، ئۇيات ھەم بۇ ياخشى قىلىق،

بىرىكسە بۇ ئۇچى بولۇر خۇشچىلىق.

1951. ئەقىللىق كىشىك ھەم بىلىملىك كىشىك،

سېخىيلىق كىشىك ھەم سىلىقلىق كىشىك.

4276. خۇشال ھاياتتا ياشايمەن دېسەڭ،

تىرىشقىن، ھەسەتتىن يىراق بول ئۆزۈڭ.

4509. ئوغۇلنى بىكار ـ بوش يۈرمە سەن قويۇپ،

بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ.

4506. ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەپ،

بېرۈر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئائىلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۇتكۇل ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن، ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۇتۇلگەن «خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن»دۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان

بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. (ئا)

يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يۇرت - مەھەللىلەر گەرچە يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت - مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈشنى ھەمدەم ئەلا بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن: «يىراقتىكى تۇغقاندىن، يېقىندىكى قوشنا ياخشى» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان. يۇرتداشلار ئارىسىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە، ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا موھتاج بولىدۇ. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋاقىت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە يىغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن، چۈنكى ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا، «كۈندىن قالسا يىلدىن قالىدۇ»غان جىددىي پەيتىنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي - تۆكۈن ياكى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە، مەھەللە ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسانە يارەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار. مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ: «يارەملىشىدىغان ئىش بارمۇ؟» دەپ، ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن يارەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. تويىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۇزىتىشقىچە قولۇم - قوشنا ۋە يار - بۇرادەرلەر جەم بولۇپ، خالىسانە يارەملىشىدۇ، ھەتتا ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۇپەيلىدىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم - يېسىر، يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن يارەم قىلىپ ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ. بۇنداق يارەمنى «ساۋابلىق ئىش» دەپ ھېسابلايدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆز-

ئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەيدۇ. چۈنكى، ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا، بۇنىڭدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ. ناۋادا ئۆلۈمگە ئىگە بولىدىغان ئادەمنىڭ يوق يېتىم - يېسىرلار ئۆلۈپ قالسا، ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن - ئاياغ يۇرت - جامائەت مەسئۇل بولۇپ خالىس ئۇزىتىدۇ.

يۇرت ئىچىدە بىرەر ئائىلە يېقىندىن ئۆي سالماقچى بولسا، قولۇم - قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەربىرىتكە كېلىپ خالىسانە ياردەم بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ھەر خىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەر - نىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەر خىل تۇزۇملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان. بىرەر ئەھۋال يۈز بەرسە، مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان. ئەگەر بىرەر ئائىلىدە ئاغرىق - سىلاق بولسا، مەسچىت جامائەتلىرى بامدات نامىزىدىن يېنىپ، كوللېكتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ، بىرقانچە كۈن مەسچىتكە چىقماي ئىز - دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ، بولۇپمۇ قېرى - چۈرىلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ. يۇرت - مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، ئۇرۇش - جېدەل، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېرىلسە، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ئىستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۆرپ - ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ. (ئا)

قوشنىدارچىلىق

ئۇيغۇرلاردا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنە ساقلانغان.

(1) قوشنىلار بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ، بىر - بىرىنىڭ خۇشاللىقى ۋە قايغۇ - ھەسرىتىگە ئورتاقلىشىدۇ، بىر - بىرىنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇدۇ، بولۇپمۇ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم بولغاندا بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ، ئۇچاغدا ئېغىر - يېنىك ئىشلاردا بىر - بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ. شۇڭا «يىراقتىكى تۇغقاندىن، يېقىندىكى قوشنا ياخشى» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان.

(2) قوشنىلار ئەتىگەن - ئاخشامىلىرى «بارمۇسەن، يوقمۇسەن؟» دەپىشىپ، بىر - بىرىدىن ھال - ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدۇ. ئادەتتىكى كۈنلەردە كىرىش - چىقىش قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرىدۇ.

(3) قوشنىلار ئۆزئارا كەم - كۈتە نەر-سىلىرىنى بىر - بىرىدىن ئۆتنە - يېرىم قىلىشىدۇ. سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەر-مەي قويمايدۇ.

(4) قوشنىلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە تا-ماق سۇنۇشىدۇ. قوشنىلاردىن بىرى ئوبدان تاماق قىلغان كۈنى شۇ تاماقتىن ئۆز قوش-نىسىغا كىرگۈزۈش ئۇزۇندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنىمىز. تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچا قاچان قايتىشىدىن قەت-ئىينەزەر، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ.

(5) يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە، كو-نا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ، ئۆيلىرىگە چاقىرىپ كۈتۈۋالىدۇ. شۇنىڭدەك قوشنىلاردىن بىرەرى كۆچۈپ كەتسە، قېپقال-غان قوشنىلار چاي قىلىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ، كۆچۈپ كەتكەن ۋە قېپقالغان قوشنىلار بىر - بىرىنى دائىم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ.

(6) قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ ئۆيىدە ما-تەم - مۇسىبەت بولغان بولسا، باشقا قوش-نىلار ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالى-يەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ.

(7) قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ يىراق ياقا - يۇرتلاردىن يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى كەل-سە، باشقا قوشنىلار قوشنىنىڭ ھەم كەلگەن مېھمانىنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ.

(8) قوشنىلاردىن بىرەرى يىراق - يې-قىن بىرياققا كېتىپ قالغاندا، باشقىلار ئۇ-نىڭ ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ قويىدۇ. بۇ قوشنىدارچىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت.

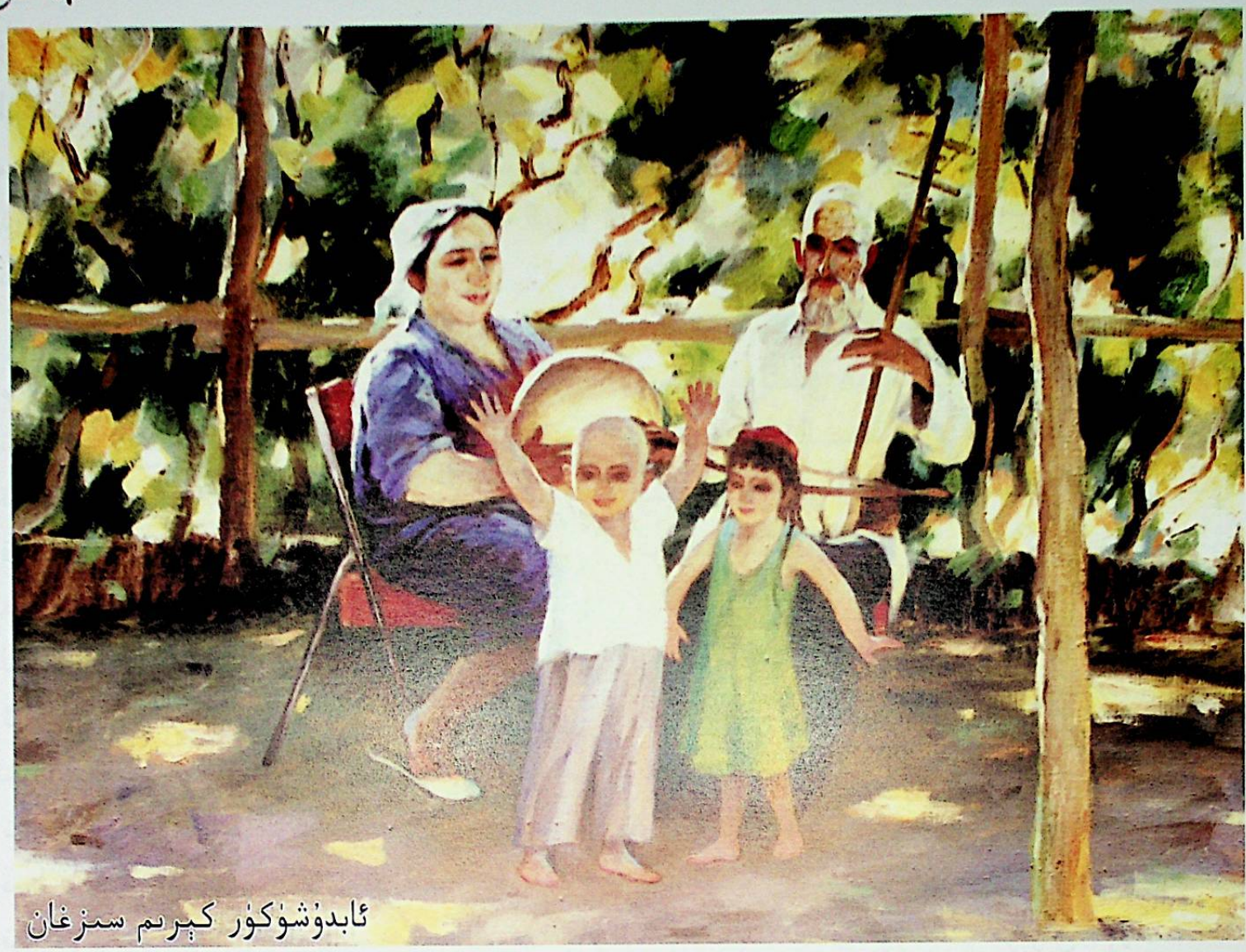
(9) قوشنىلار بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلمايدۇ، بۇنداق قە-لىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ.

(10) قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلىنىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ. (ئا)

ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى — ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماسلىق.

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا، باشقا بىرى تەشەببۇس-كارلىق بىلەن ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەش-تۇرۇپ قويىدۇ. ئاداۋەتلەشكەنلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ يەنە بىر تە-رەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ. بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئاداۋەتلەشكەنلەردىن بە-رى ئۆزلۈكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇل-

ئابدۇشۈكۈر كېرىم سىزغان

غا چىللاپ، چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتـ
نى تۈگىتىدىغان؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر
تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى
بىلەن ئاداۋەتنى يۈيىدىغان ئەھۋال بولغانىدى.

ھېيت ـ ئايەم، ئۆلۈم ـ يېتىم ۋاقىتـ
لىرىدا، ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر ـ بىرىنىڭ
ئۆيىگە پەتىگە بېرىش، بىر ـ بىرىنىڭ كېـ
سىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۈيىدۇ.
ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى
بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، يەنە
بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېـ
رىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇـ
يۇش ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلىتـ
لىرىنىڭ بىرى. (ر)

مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
ئەڭ ئېسىل، ئەڭ ياخشى ئەنئەنىسى. ئۇيغۇر
خەلقى ئۆيگە مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ»
دەپ قارايدۇ. مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتـ
لەردىن ئىپادىلىنىدۇ.

(1) ئۆيگە كەلگەن مېھماننىڭ ھۆرمىتى

ئۇچۇن، ئالاهىده داستىخان سېلىنىدۇ. ئەقەل-لىيىسى، قاينىاق سۇ، زاغرا بىلەن بولسىمۇ مېهمان قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېهمان-دوستلۇقى هېيىت - ئايەملەردە ئالاهىده گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

(2) مېهمان هۆرمەتكە سازاۋەر. مېهمانغا چاي ياكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ، نائىلاج بىر قول بىلەن بېرىش توغرا كېلىپ قالسا: «بىر قولۇم بولۇپ قالدى، ئەپۇ قىلسىلا» دەپ ئۆزرە ئېيتىلىدۇ. شۇنداقلا مېهمان ياكى چوڭلارنىڭ قولىدىن بىر نەرسە ئالغاندىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىش — بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئادىتى. مېهمانغا چاي قۇيغاندا ياكى باشقا نەرسە سۇنۇلغاندا، ئوڭ قول ئىشلىتىلىدۇ، سول قولنى ئىشلىتىش مېهمانغا نىسبەتەن تولىمۇ هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

(3) ئەر - خوتۇن دەرقەمتە تۇرۇپ مېهمان كۈتۈۋالغاندا، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېهمانغا توغرىدىن - توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ، پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ.

(4) مېهمانغا چاي قۇيۇلغان ياكى تاماق ئۈسۈلغان قاچىنىڭ پۇچۇق ياكى دەز بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاهىده دىققەت قىلىنىدۇ. ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۇچۇق قاچا چىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈپ قالغان بولسا، ئۆي ئىگىسى سەزگەن هامان يەڭگۈشلىۋېتىدۇ ۋە مېهماندىن ئەپۇ سورايدۇ. مېهمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ، چاينى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈك-لەشتۈرۈۋېتىش ناهايىتى ئەيىب بولىدۇ. شۇڭا، چاي پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قۇيۇلىدۇ. پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قۇيۇلماستىن، كونا چاينى تۆكۈۋېتىپ چاينى يېڭىلايدۇ.

(5) مېهمان كاڭلىق - سۈپىلىق ئۆيگە باشلانغان بولسا، مېهماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ.

(6) ئۆيگە كەلگەن مېهمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ. ئىشىكتىن چىقماي ئۇزىتىپ قويۇش مېهمانغا نىسبەتەن ناهايىتى هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

(7) بىراۋنىڭ ئۆيگە ئۇلاغلىق مېهمان كەلسە، ئۆي ئىگىسى ئۆينىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت، مېهماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ باغلايدۇ. مېهمان يانار ۋاقتىدا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى يېشىپ كېلىپ، مېهماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ، ئۇلاغقا مىندۈرۈپ قويىدۇ. (ئا)

داستىخان ئۈستىدە

كۆپ هاللاردا تۇي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە، مېهماندارچىلىق-تا تونۇغان - تونۇمىغان، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا

توغرا كېلىدۇ. بۇنداق چاغلاردا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەپ - ئەخلاققا دائىر بىرمۇنچە قائىدە - يوسۇنلار بولىدۇ:

(1) چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا، تاماققا چوڭلار قول ئۇزاتمىغۇچە قول ئۇزىتىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. «قېنى ئېلىپ بەرسىلە» دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۇزەل ئەخلاقتۇر، شۇنداقلا ساھىبخانا تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماقنى يېيىشكە باشلاش — بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) باشقىلار بىلەن داستىخاندا تاماق يېگەندە، ئۆز ئالدىنى قويۇپ باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزىتىش — بۇمۇ ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئېلەشتۇرۇپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(3) تاماق ۋاقتىدا گەپدانلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلىك ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(4) تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش، تاماقنى پاكىز يېمەي، قاچىدا تاماق يۇقۇندىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىندۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك - ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق، ئۇنى قەدىرلەش، شۇڭا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ.

(5) داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش، يۆتىلىش توغرا كەلگەندە، قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېغىز - بۇرۇننى توسۇۋېلىش — بۇ ئەدەپنىڭ بەلگىسى، شۇنىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش، قاقىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش، قاتتىق كېكىرىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەگەر چىشىنى كولاشقا توغرا كەلسە، ئېغىزنى ئالىقان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ. داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسنەپ كېرىلىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(6) داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ، شۇنداقلا چوڭ - كىچىك تەرەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ. قولنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قول لۆڭگە بىلەن ئېرىتىلىدۇ، قولنى سۈرتمەستىن قولنى سىلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ.

(7) بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كېرىپ كەلسە، ئۇنى «كەلسىلە»، «داستىخانغا كەلسىلە» دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشمۇ ئەڭ ياخشى ئەخلاقمىز.

(8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە، يالاڭۇاشتاق ئولتۇرۇش — باشقىلار تەگەيدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا نەزىر - چىراغ، ئۆلۈم - يېتىم مەرىكىلىرىگىمۇ يالاڭۇاشتاق بېرىش ئەيىب ئىشلار جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇنى جامائەت تەگەيدۇ.

(9) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە، داستىخان يېغىلىماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامىقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ، داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. (ئا)

ئىسىم قويۇش

ئۇيغۇرلاردا ئىسىم قويۇش ئادىتى بىرقاد-
چە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇنى مۇنداق
ئۇچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

(1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى.

(2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى.

(3) ئازادلىقتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىل-
ماستىن بۇرۇن، ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن
ئىسىم قويۇشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، بايىتە-
مىر، ئىلتەمىر، بەگ بۇقا، قارا بۇقا، قارا باخ-
شى... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش. بۇنىڭدىن
باشقا، ھەرقايسى رايونلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار
ئۆزلىرىگە شەھەر، يەر ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ
قويۇش بىر ئەنئەنە ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ مۇ-
ھىم مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى بولغان قارىيا-
غاچ بۇيرۇقنىڭ «قارىياغاچ» دېگەن يەرنىڭ نا-
مىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى، شۇنىڭ-
دەك ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىننىڭ
«بارچۇق» (بارچۇق ھازىرقى مارالبېشى ناھە-
يىسىنىڭ قەدىمكى نامى) سۆزىنى ئۆزىگە ئە-
سىم قىلىپ قويۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىل-
غاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ
ئىسىملىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن
باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىدا ئەرەبچە ۋە
پارسچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار كۆپە-
يىشكە باشلىدى. مەسىلەن، ئابدۇللا (ئاللانىڭ
قۇلى)، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى)، سەيپۇللا
(ئاللانىڭ قىلىچى)، مۇتىئۇللا (ئاللانىڭ ئىتا-
ئەتچان قۇلى)، رەھمىتۇللا (ئاللانىڭ رەھمىتى)
دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش.

ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد - ئىشەنچ
كۈچەيگەن ۋە چوڭقۇرلاشقانسېرى، بۇرۇنقى ساپ
ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ
ئورنىنى ئەرەبچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئە-
سىملار ئىگىلەشكە باشلىدى، ھەربىر مۇسۇلمان
ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئاللاغا، مالائىكىلەرگە، پەيغە-
مبەرلەرگە، چاھاريارلارغا، ئانىلارغا بولغان سې-
غىنىشىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ
ئىسمىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشقا
باشلىدى. مەسىلەن:

(1) ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىسىم قىلىپ
قويۇش بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، خا-
لىق (مەخلۇقاتنى ياراتقۇچى)، قادىر (ھەممىگە
كۈچى يەتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى) دې-
گەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

(2) مالائىكىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم
قىلىپ قويۇشمۇ ئادەتكە ئايلانغان. مەسىلەن،
ئىسرافىل، مىكائىل... دېگەنلەردەك.

(3) پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىنى ئىسىم
قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، داۋۇت، مۇسا، ئەيسا،
مۇھەممەد، ئىسھاق، ئىبراھىم، ئىسمايىل، يا-
قۇب، يۈسۈپ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

(4) چاھاريارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئاباباكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

(5) مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ھاۋا، مەريەم، سارە، ئايشە، خەدىچە، پاتىمە، ھەجەر... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئىسلام، ئىمام، رەسۇل، ئىمان، جەننەت... دېگەنلەردەك. يەنە ئىسلام دۇنياسىدىكى «مۇقەددەس» يەرلەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان. مەسىلەن، مەدىنە، قۇددۇس دېگەنلەردەك.

لېكىن ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇش ئادىتى پۈتۈنلەي ئۇزۇلۇپ قالغان ئەمەس. مەسىلەن، كېپەك، سۇ پۇرگە، كەكە، پالتا، چورۇق، يانتاق، توقا، سامساق، قوزا، تايلاق، بوسۇق، چاۋار، بۇلاق، مايسا، ئالما، ئاي، ئالتۇن، چولپان، يۇلتۇز، تۇرسۇن، توختى، ئارسلان... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

ئازادلىقتىن كېيىن ئەرەبچە سۆزلەر ئىچىدىن مەنىسى ياخشى، دىنىي تۇس ئالمىغان ئادالەت، ئادىل، پازىل، ئالىم، ئارىپ، ئازاد، خېلىل، جېلىل، مەھمۇت، مەخسۇت، پەزىلەت، سائادەت، زۆھرە... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن دەۋرگە لايىق، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىسىملارنى قويۇش ئومۇملىشىشقا باشلىدى. مەسىلەن، ئەركىن، ئۆتكۈر، قۇتلۇق، تۇرغۇن، تۇيغۇن، ئۆركەش، يالقۇن، يولداش... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىدە ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، بەزى پەرزەنت كۆرمىگەن، كۆرگەن بولسىمۇ بالىسى تۇرمىغانلار بىرلا پەرزەنت كۆرگەن بولسا، بالىنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن، ئاللاغا يالۋۇرۇپ، بالىغا «نىياز» (يالۋۇرۇش دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسىم قويۇپ، بېشىغا چاچ قويۇپ قوياتتى.

بالىسى تۇرمىغانلار بىرەر پەرزەنت كۆرۈپ قالسا، بالىنى باشقا بىرى (ئاساسەن تۇغقانلىرى)گە بېرىۋېتەتتى. بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ بالىنى «سېتىۋالاتتى» ـ دە، بالىسىغا «سېتىۋالدى» ياكى «تىلىۋالدى» دېگەندەك ئىسىمنى قوياتتى. «سېتىۋالغۇچى»نىڭ قول ـ ئىلكىدە بولسا ئالاھىدە خۇشاللىق مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. بالا يۇزى كۆرمەي كېيىن پەرزەنت كۆرگەنلەر بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۆز بالىلىرىغا تۇرسۇن، پولات، تۆمۈر، توختى، تۇردى، تاشپولات، تاشتۆمۈر... دېگەندەك ئىسىملارنى قويياتتى. شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىل پەرزەنت كۆرمىگەنلەر تاسادىپىي پەرزەنت كۆرۈپ قالغان بولسا، خۇشاللىقىدا ئالابەردى، خۇدابەردى، ئىگەمبەردى... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان.

ئۆز پەرزەنتىنىڭ چوڭ بولغاندا بىلىملىك، دۆلەتمەن بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۆز بالىلىرىغا ئالىم، پازىل، سۇلتان، دۆ

لەت، مەلىكە، غەنى... دېگەندەك ئىسىملارنى قويغان.

ياد ئېتىش، سېغىنىش يۇزىسىدىن ئۆز باللىرىغا ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئاتا ـ ئانا، يېقىن تۇغقانلارنىڭ ئىسمىنى قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان. بۇنىڭ تەتۇرىچە، بالىلارنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قالىدۇ، دېگەن قاراش بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئۆز بالىلىرىغا قويماسلىقتەك ئەھۋاللارمۇ بار.

بالىلارغا قويۇلماقچى بولغان ئىسمىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدىكى ئىسىملار بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى.

بالىلارغا قويۇلغان ئىسىملار ئىچىدە بالىلارنىڭ تۇغۇلغان مەزگىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھېيت، جۇمە، ئازنا، نورۇز، سەپەر، ھوشۇر، بارات، رەجەپ، روزى، ئاپرىل... دېگەندەك.

ئاسمان جىسىملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار. مەسىلەن، چولپان، زۆھرە، يۇلتۇز، سەييارە، ئەختەر، يەشىن (چاقماق)، قەمەر... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزىبىر ئۆسۈملۈك، گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ نامىنى ئىسىم قويۇپ قويۇش، مەسىلەن، ئانار، ئالما، جەنەسته، زەيتۇن، چىنار، سامساق، مايسا، يانتاق، رەيھان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزىبىر ھايۋان، قۇشلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش، مەسىلەن، ئارسلان، يولۋاس، مايمۇن، تۇتى، قۇندۇز، ئەسەت (شىر)... قاتارلىقلار.

بەزى مەدەن، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش، مەسىلەن، ئالتۇن، كۈمۈش، ئالماس، مارجان، زۇمرەت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى:

(1) قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا، ياد ئېتىش، سېغىنىش يۇزىسىدىن ئىلىنىڭ پاتمەدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ھەسەن ـ ھۈسەنلەرنىڭ ئىسمىنى قويىاتتى. قوشكېزەك تۇغۇلغانلارنىڭ بىرى ئوغۇل، بىرى قىز بولسا ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ھەسەن، قىزنىڭ ئىسمىنى پاتمە دەپ قويىاتتى. ئەگەر ھەر ئىككىلىسى قىز بولسا بىرىنىڭ ئىسمىنى پاتمە، بىرىنىڭ ئىسمىنى زۆھرە دەپ قويىاتتى.

(2) يۈسۈپ ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا، ئۇنىڭ ئىسمىنى ياقۇب دەپ قويمايتتى. ئىسمايىل ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا، ئۇنىڭ ئىسمىنى ھەرگىز ئىبراھىم دەپ قويمايتتى. چۈنكى، يۈسۈپ ياقۇب پەيغەمبەرنىڭ، ئىسمايىل بولسا ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغۇللىرى بولغانلىقتىندۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىنى رايون خاراكتېرلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بەزى ئىسىملارغا قاراپ شۇ ئادەمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئېيتايلى، ئەر ئىسىملىرى «مەت» سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (مەتتۇرسۇن، مەتقۇربان، مەتروزى...)، ئۇ ئادەمنىڭ خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتقا تەۋە ئادەم ئىكەنلىكى؛ ئەر ئىسىملىرى «ئىمام» سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئىمامھەسەن)، بۇلارنىڭ ئاتۇش تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكى؛ ئەر ئىسىملىرى «ئوبۇل» سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئوبۇلقاسىم، ئوبۇلسىدىق)، بۇلارنىڭ

قەشقەر تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكى؛ ئەر ئىسىملىرى «تۇ» ياكى «ئاق» سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (تۇنىياز، ئاقنىياز)، بۇلارنىڭ ئاقسۇ تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكى؛ ئەر ئىسىملىرى ئاخىرىغا «قارى» قوشۇلغان بولسا (غاپپار قارى، ساتتار قارى)، بۇلارنىڭ كۇچا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكى؛ ئەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «جان» سۆزى قوشۇلغان بولسا (مۇساجان، ئابلاجان) بۇلارنىڭ غۇلجا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «گۈل»، «نىسا» سۆزلىرى قوشۇلغان بولسا (نۇرگۈل، رەيھانگۈل، تۇرنىسا، ئاينىسا) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكى؛ ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى «بۇۋى»، «قىز»لارغا قاراپ (جەننەتبۇۋى، ئايىمقىز) بۇلارنىڭ غۇلجىلىق ياكى شۇ تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا ئىسكەندەر، ئىسھاق، سوپى، دۇگامەت، ئولمايىت، قايىت... دېگەندەك ئەرلەر ئىسمىغا ۋە ئايسىماخان، ئالماراخان، مايسىخان، ئەزىزخان... دېگەندەك ئاياللار ئىسمىغا قاراپ، بۇلارنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. (ر)

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە. بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ.

(1) ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئۇنىڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ. چوڭلار بولسا: «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قول بىلەن قول ئېلىشىپ تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ. بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس، خوتۇن - قىزلاردىمۇ بار، لېكىن ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەيدۇ. ياشانغان ئاياللار بىر - بىرى بىلەن يۈزىنى يۈزىنگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ. ياش قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەرنى ياكى ئاياللارنى كۆرسە «ئەسسالام» سۆزىنى ئىشلىتىپ، ئازراق ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ. ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە «ياخشىمۇسىز» دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

(2) ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا: «دادا، تاغا، ئاكا، ئانا، ھاما، ئاچا» دېگەندەك ھۆرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئەڭ ياخشى ئادىتىمىزدۇر. بۇ ئاستە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

(3) تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى

چوڭلارغا بېرىلىدۇ. تاماقنىڭ ئالدىنى تالىشىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

(4) ياشانغان بىر ئادەم ئۆيگە كىرىپ كەلسە، ئۆيدە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز هۆرمىتىنى بىلدۈرۈش، ئورۇن بوشتىپ ئۇنىڭغا تۆرنى بېرىشمۇ ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ.

(5) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئۆتۈشمۇ هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ. ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈش توغرا كېلىپ قالسا: «ئالدىڭىزدىن ئۆتۈپ قويدۇم» دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ. بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇش ئەيىب ئىشلار هېسابلىنىدۇ، نائىلاج ئارقىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا: «ئارقام بولۇپ قالدى» دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ. ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئات ـ ئۇلاغ ياكى ۋېلىسىپىت مىنىپ سالام ـ سەھەتسىز ئۆتۈشمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. ئات ـ ئۇلاغ، ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ، چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش — ئۇيغۇرلاردىكى ئەڭ ياخشى ئادەتلەر جۈملىسىدىندۇر. ياشلار بىر يەردە توپلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، سالام بېرىپ هۆرمىتىنى بىلدۈرۈش — بۇمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ياخشى ئادەتلەردىندۇر.

(6) توپلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە يا كى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىلىدۇ. ئۇلاردىن يول تالىشىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ. ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش يا كى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش چوڭلارغا نىسبەتەن هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

(7) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا پۇتىنى مىنگەشتۇرۇپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

(8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈزتۇرا تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولىنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولىنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ياكى پۇتىنى ئوينىتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ.

(9) بىرەر ياشانغان ئادەم بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك)، ئۇنى كۆرگەن بىر ياش ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ قىلىپ بېرىش ئۇيغۇرلاردىكى ئېسىل ئەخلاقتۇر.

(10) ئاتا ـ ئانا، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا تاماكا چېكىش ۋە باشقا كەيپىنى قىلىش قاتتىق هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا، چوڭلارنى كۆرگەن هامان دەرهال يوشۇرىدۇ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەهۋال.

(11) بىر هۆرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كىيىم ـ كېچەكنى راۋۇرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر. چاپاننىڭ تۈگمىلىرىنى ئەتمەي، چاپاننىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئۇست كىيىم كىيمەي مايكىچان كىرىش هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

(12) بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالىنى قاقىرىپ تۈكۈرۈش، مۇشقىرىش قاتتىق ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. ناۋادا تۈكۈرۈشكە ياكى مۇشقىرىشقا توغرا كەلسە، چەتكەرەك خالىي جايغا ئۆتۈپ باشقىلارغا سەزدۈرمەي ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

(13) چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا، چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دىققەت قىلىشمۇ ئەدەپسىزلىك سانىلىدۇ. (ر)

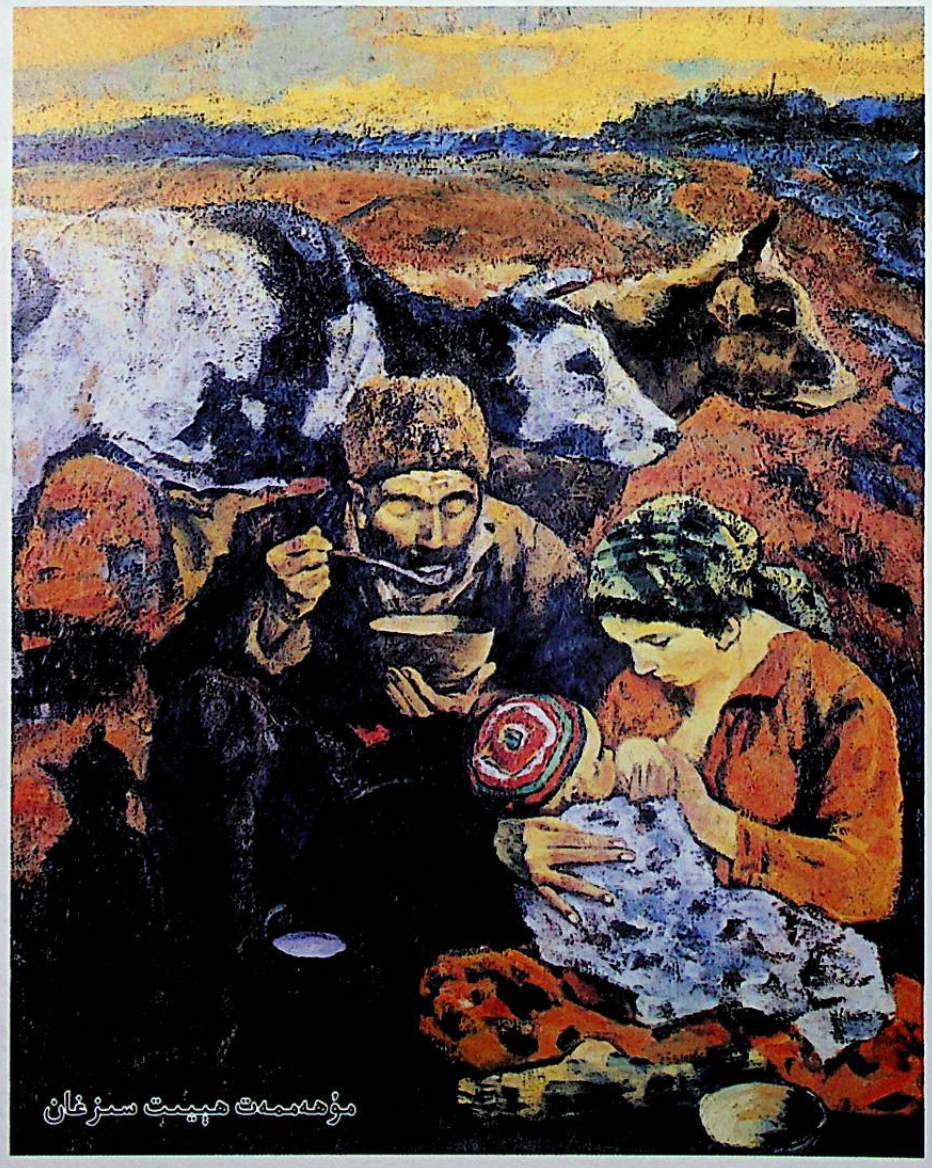
بوۋاقلارنى بېقىش

ئۇيغۇرلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى هامىلىدار بولۇپ توققۇز ئاي توققۇز كۈن توققۇز سائەت قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىلغان يېڭى جاننى بوۋاق دەپ ئاتايدۇ. بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە ئۇلار «خۇدانىڭ بەندىسى» دېيىلىپ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇپ كىندىكى كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ساغلام بەدەن، چىداملىق قىلىپ يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن تۇزلانغان ئىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا هەر خىل ئېرەملىك دورا ـ دەرمانلار، يەنى ئالما قېقى، ئادراسمان، ئارتىش يوپۇرمىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ۋارىقىنى داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويىدۇ)، سېغىزلىغان (ئۇپىلىغان)دىن كېيىن ئوبدان زاكىلايدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە ـ توققۇز كۈن ئىچىدە بۆشۈككە سېلىنىدۇ. بوۋاقنى بۆشۈكتە بېقىش ئۈيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت هېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن باقىدۇ، قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلگەن بۇلماق، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا، قورۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ. قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ ئېمىزگە ئورنىدا شورىتىدۇ. ئو-

مۇهەممەد هىيىت سىزغان

مۇمەن بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ، دەپ ئانا سۈتى ھەم قۇۋۋەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ. بالىنىڭ يىلىكى توشمايدۇ ھەم سوغۇقچان (سوغۇق مىجەز) بولۇپ قالىدۇ، دەپ، بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى ئىچۈرمەيدۇ. خەلق ئارىسىدا، تۇغۇلۇپلا كالا سۈتى بىلەن بەقىلغان بالا كالا مىجەز، گومۇش بولۇپ قالىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن بالىسىنى بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتمىگەن ئانىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانىيىتى بولمىسا، شۇ پەيتتە بالا ئېمىتىۋاتقان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى قولۇم - قوشنىلىرى ۋاكالىتەن ئېمىتىپ بېرىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇنداق بالىلار «ئېمىلداش» دېيىلىدۇ. ئېمىلداشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنىدۇ. (ئا)

سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە، يۇرت - قېرىنداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا، شۇنداقلا ياش قۇرامى ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقساقاللارغا يولۇققاندا، سالاملىشىش ھەممە خەلقەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئەدەپ-ئەنۇڭى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، سالاملىشىشنىڭ شەكلى، قائىدە - يوسۇنلىرى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ.

سالاملىشىش — ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلار سالام - سەھەتكە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. ھەرقانداق ئاتا - ئانا ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملىشىشنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت قىلغان. چۈنكى، ئۇيغۇرلاردا سالام - سەھەتنى بىلمەيدىغان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى، ئۇنى ياخشى تەربىيە-لىمىگەن ئاتا - ئانىسىنىمۇ ئەيىبلەيدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. مىلادىيە XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىمى، پەيلاسوپى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا سالاملىشىشنىڭ قىممىتى ھەققىدە مۇنداق دېگەن:

5055. سالامدۇر كىشىگە ئېسىلىك يولى،
سالامله قويۇلۇر ئېسىلىك ئۇلى.

5056. سالامدۇر كىشىگە ئىمىنلىك - ئامان،
قىلىنسا سالام، ساق بولۇر ئۇشبۇ جان.

4111. كۆرەڭلەپ قولۇڭنى سېلىپ كىرمىگىن،
ئىلىك ئال سالامنى، غاپىل بولمىغىن.

4154. كېرەكتۇر كىچىكتىن ئۇلۇغقا ھۆرمەت،
ئۇلۇغمۇ كىچىككە قىلۇر ئەينىنى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر - ئاياللاردا ئوخشاش بولمايدۇ.

(1) ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بىرقانچە دېگەندەك ئەنئەنىۋى سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سالاملىشىش ھاجىتى تۇغۇلغاندا ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق (لېكىن مۇتلەق ئەمەس)، ئەكسىچە، سالام بەرگۈچى A تەرەپ ئوڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئېلىپ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن باشىنى ۋە بەلنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئېگىپ: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېيىش، سالام قوبۇل قىلغۇچى B تەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن: «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت قىلىنغان.

جامائەت توپلاشقان ئاممىۋى سورۇنلاردا ئالدىدىن بىرەر ئۇلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى ئېشەكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلاغقا قايتا مىنىپ سەپرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆگۈچىنى تونۇش - تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش ئادىتى بار. ھال سوراپ بارغۇچى كىشىنى ئۆلۈم ئىگىلىرى (ھازىرلار) ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيدە كۈتۈۋالىدۇ. ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىرلار بىلەن مۇسىبەت تۇيغۇسى ئىچىدە بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ (ھازىرقى زامان

سالاملىرىدەك بىر قولىنى ئەمەس، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئوچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆرۈشكەندىن كېيىن قولىنى ئاجرىتىپ ھەر ئىككى تەرەپ ئېگىكلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيپاپ قويىدۇ. شۇ يوسۇندا ھازىرلارنىڭ ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ.

توي - تۆكۈنگە بارغاندىمۇ توي ئىگىلىرى بىلەن يۈقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقىدۇ.

مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۈرسىتى بولمىغان يېقىن تۇغقانلار ياكى ئەل - ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ، تەبىئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار. تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە كۇچلۇك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

(2) ئاياللار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتىدە ئومۇمەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق. ئاياللار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ پەنجىسىنى كۆكرەك ئۇستىدىن ئالماشتۇرۇپ، بېشىنى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن: «ئەسسالام» دەپ سالام بىلدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر - بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ قويۇش سالاملىشىشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ.

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال جىنسىلىقلارنىڭ ئەر جىنسىلىقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشى «نامەھرەملىك» دېيىلىپ مەنئى قىلىنغاچقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەر كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ. قىزلار بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ، ھەر كۈنلۈكى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا - ئارامنى سۈپۈرۈپ، يۇز - قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قېينانىسى ۋە قېينىتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ: «ئەسسالام» دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن: «سالامەت تۇردىلىمۇ؟» دەپ تىنچلىق - ئامانلىق سورايدۇ. قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن، كېلىن ھۆرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ ئۆزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆيىگە ئەر - ئايال مېھمان چاقىرغاندا ئومۇمەن ئەرلەر ئايرىم، ئاياللار ئايرىم ئۆيدە كۈتۈلىدۇ، ئارىلاش ئولتۇرمايدۇ. ئاياللارنى ئاياللار، ئەرلەرنى ئەرلەر كۈتىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر - ئاياللار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار). ئايال مېھمانلار جەم بولغان ئۆيگە يېڭىدىن مېھمان كىرسە، ئۆيدىكى ئاياللار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېھمان ھەممە ئاياللار بىلەن بىر - بىرلەپ يۇقىرىقى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچە كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيىت - بايراملىرىدا ئۆز-

ئارا سالاملىشىش بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ، ھەتتا ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە، ئۆزئارا ئازارلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۇچرىشىپ قالغاندا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۇرسىتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئازارلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ.

يۇقىرىقىدەك ھەر خىل سالاملىشىش قائىدىلىرى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە. (ئا)

ئاپتۇۋا - چىلاپچا

ئاپتۇۋا - چىلاپچا — ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۇز - قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى. ئاپتۇۋا — ئۇزۇن ۋە ئىنچىكە جۈمەكلىك، قورساقلىق، بوغۇزى تار بولىدۇ. چىلاپچا — يۇز - قولىنى يۇغاندا يۇندى ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ، يېپىقلىق ئاغزى بولىدۇ. ئاپتۇۋا - چىلاپچا مىس ياكى تۈچتىن ياسالغان بولۇپ، ئىچى قەلەيلەنگەن، چىرايلىق نەقىشلەنگەن، دات باسمايدۇ. بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ.

ئاپتۇۋا - چىلاپچا ھەر ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ئاپتۇۋا - چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ. سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ. قول يۇغۇچىلار قولىنى ئۇچ قېتىملا يۇيىدۇ، يۇيۇلغان قولنى لۆڭگىگە سۈرتمەستىن، قولنى سىلكىش ئۈيغۇر خەلقىنىڭ تۈرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. يۇز - قولىنى يۇغاندا، سۈنى ئېقىتىپ يۇيۇش تازىلىق تەلىپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن.

بەزى ئائىلىلەر ئاپتۇۋا - چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆيىنىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ. (ر)

لەقەم

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا لەقەمسىز ئادەم ئاز تېپىلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا: «لەقەمسىز ئەر بولماس، ئويماقسىز خوتۇن» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان. لەقەم ــ كىشىلەرنىڭ بىر-بىرىنى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ھەزىل قىلىپ ياكى مەسخىرىلەپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام. لەقەم بىر ئادەمنىڭ ئەجەز ـ خاراكتېرىنىڭ قانداقلىقىنى، نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى... بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ. لەقەم ــ لەقەم ئىگىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس، بەلكى باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلۇپ سىڭدۇرۇۋېتىلگەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن لەقەمنى ئىسىمغا قوشۇپ ئېيتىش ئادىتى شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا لەقەم مۇنداق قويۇلۇپ كەلگەن:

(1) كەسپىي لەقەملەر: ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل لەقەملەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ×× بورچى، ×× كېگىزچى، ×× باخشى، ×× سەيپۇڭ، ×× مەنجاڭ، ×× چامباش-چى، ×× چاڭ، ×× راۋاب، ×× تەمبۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(2) ئەجەز ـ خاراكتېرىگە مۇناسىۋەتلىك لەقەملەر: بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئۇيغۇرلاردا خېلى كۆپ. مەسىلەن، ×× دودەن، ×× ئەسكى، ×× سەتەڭ، ×× سوغۇق، ×× تۇلكە، ×× شەيتان، ×× جىن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر: بۇ خىل لەقەم ئۇيغۇرلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ×× تۆگە، ×× قوتاز، ×× قاۋان، ×× چاشقان، ×× كاناي، ×× دەلدۇش...

(4) بىراۋنىڭ باتۇرلۇقىغا قاراپ قويۇلىدىغان لەقەملەر: مەسىلەن، ×× پالۋان، ×× نوچى، ×× باتۇر دېگەندەك.

(5) بەزى ئادەملەرگە سىياسىي تۈس ئالغان لەقەم قويۇلۇپ، ئوبدان سىڭدۈرۈلگەن. مەسىلەن، ×× ناھىيىسىدە بىر دېھقان ئۆز يۇرتىدا ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلغانغا قەدەر (ئۆلگەنگە قەدەر) يەككە ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «×× يەككە» دېگەن لەقەم قويۇلغان ۋە ئوبدان سىڭىپ كەتكەن، شۇنداقلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە شەكىللەنگەن «زاۋفەنپەي»، «باۋخۇاڭپەي» دېگەن تەشكىلاتلارنىڭ قاتناشچىلىرىدىن ئۆز تەشكىلاتى ئۈچۈن كۆرسەتكەن سادىقىتى ۋە كۆرسەتكەن باتۇرلۇقىغا قاراپ، ئۇلارغا «×× زاۋفەنپەي، ×× باۋخاڭ...» دېگەندەك لەقەملەر قويۇلۇپ سىڭدۈرۈلگەن. دېمەك، لەقەم كۈچلۈك ھەجۋىيلىككە ئىگە بولىدۇ.

بەزى لەقەملەر لەقەم ئىگىسى ئۆلۈپ كېتىش بىلەن ئەۋلادىغا مىراس قالىدۇ. ئېيتايلى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «يەككە» دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن، بالىسى گۈڭشېغا كىرگەن بولسىمۇ، «يەككە» دېگەن لەقەم بالىسىغا قالغىنىغا ئوخشاش... «×× باخشى» دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ لەقەم بالىلىرىغا

قالغىنىغا ئوخشاش.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخسىي لەقەمدىن باشقا يەنە يۇرت ـ مەھەللە لەقىمى بولىدۇ. مەسىلەن، تۇرپاندا «پالاسلار مەھەللىسى»، «تورغايلار مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەر بار. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئورتاق لەقىمى «پالاس»، «تورغاي» بولغىنىغا ئوخشاش.

لەقەم بەزمە ـ ئولتۇرۇشلاردا ۋە باشقا سورۇنلاردا چاقچاق ـ كۈلكە ئۇچۇن ئوبدان تېما بولۇپ بېرىدۇ. لېكىن، لەقەم توغرىدىن ـ توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ. بۇنداق بولمىغاندا، چاقچاق كۆتۈرەلمەيدىغان ئادەم بولسا كۆڭۈلسىزلىك يۇز بېرىدۇ. شۇڭا، ئەگىتمە يول بىلەن شۇ لەقەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر قىلىنىدۇ. ئېيتايلى، «توخۇ» لەقەملىك ئادەم بولغان بولسا، توخۇنىڭ خۇسۇسىيىتىگە دائىر سۆزلەر قىلىنىدۇ ـ دە، باشقىلار سورۇندا «توخۇ» لەقەملىك ئادەم بارلىقىنى بىلدۇ، ۋەھاكازالار.

دېمەك، لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ خۇش چاقچاق، يۇمۇرستىك خاراكتېرىنىڭ كونكرېت ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (ر)

تامغا

«تامغا» دېگەنلىك ــ «بەلگە»، «نىشان» دېگەنلىك. تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ تارىختا خىلمۇخىل رول ئويناپ كەلگەن. تامغا ئەينى زاماندا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان، شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان.

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچمەستىن بۇرۇن، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرگەن. چارۋىلار بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ياكى يوقىلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋېلىش ئۈچۈن ئۆز مالىلىرىغا ئوخشاشمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلغان، شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولغان. بۇ خىل تامغا تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، ئوتتا قىزىتىلىپ مىللارنىڭ ئوڭ ياكى سول ساغرىسىغا بېسىلىدۇ.

بەلگە ـ نىشانىنىڭ «ئەن» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان. بۇ قوي، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق ماللار ئۈچۈن قوللىنىلغان. ئۇششاق ماللارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلىقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە «ئەن سېلىش» دەپ ئاتالغان. شەخسلەرنىڭ ماللىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان. «تامغا» كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۈۋاھ ـ ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ خىل تامغىلار ئالتۇن، كۈمۈش، مىس قاتارلىق مېتاللاردىن ۋە قاشتېشى، سۆڭەك ۋە ياغاچتىن ياسالغان.

مەھكىمە شەرئى

«تامغا» ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ھەر خىل خەت ـ چەك، ھۆججەتلەر ئۈچۈن قولـلىنىلاتتى. ئۇ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا تامغا تۇتىدىغان مەخسۇس ئادەملەر بولۇپ، ئۇ «تامغىچى» ياكى «مۇھۇردار» دەپ ئاتالغان.

كونا جەمئىيەتتە دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغلاردا قازى ـ قۇززات[4]، قازى[5]، ئەلەم[6]، مۇپتىلاردىن[7] تەركىب تاپقان قازىخانا (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بولغان. مەھكىمە ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، ئۇ قانۇنغا دائىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان. شۇڭا، قۇززات، قازى، ئەلەم ۋە مۇپتىلارنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان مۇھۇرلىرى بولۇپ، ئۇ مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم، قارارلارغا ۋە ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھۆججەتلەرگە، توختاملارغا مۇھۇر باسىتتى، بۇ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى، پۇقرالار «مۇھۇر ھەققى» بېرەتتى. «مەھكىمە شەرئى»دە ھەر خىل جازا قوراللىرى بولۇپ، «دەررە» ئۇنىڭ بىر خىلى ئىدى. دەررە ئىككى ـ ئۇچ قەۋەت كۆن ئارىسىغا قۇم ئېلىنىپ تىكىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 ــ 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى تۆت ـ بەش سانتىمېتىر بولاتتى، 10 سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ سېپى بولاتتى، ئېغىرلىقى بولسا تەخمىنەن ئىككى ـ ئۇچ كىلوگرام كېلەتتى. كونا جەمئىيەتتە ئايالالار يۈزى ئوچۇق ھالدا ئەرلەرگە كۆرۈنسە ياكى ئايالالار يۈزى ئوچۇق يۈرسە، مۆھتەسىپلەر[8] ئۇلارنى كۆرگەن ھامان قوغلاپ يۈرۈپ، دەررە بىلەن ساتتى، بۇ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى، پۇقرالار «مۇھۇر ھەققى» بېرەتتى. «مەھكىمە شەرئى»دە ھەر خىل جازا قوراللىرى بولۇپ، «دەررە» ئۇنىڭ بىر خىلى ئىدى. دەررە ئىككى ـ ئۇچ قەۋەت كۆن ئارىسىغا قۇم ئېلىنىپ تىكىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 ــ 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى تۆت ـ بەش سانتىمېتىر بولاتتى، 10 سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ سېپى بولاتتى، ئېغىرلىقى بولسا تەخمىنەن ئىككى ـ ئۇچ كىلوگرام كېلەتتى. كونا جەمئىيەتتە ئايالالار يۈزى ئوچۇق ھالدا ئەرلەرگە كۆرۈنسە ياكى ئايالالار يۈزى ئوچۇق يۈرسە، مۆھتەسىپلەر[8] ئۇلارنى كۆرگەن ھامان قوغلاپ يۈرۈپ، دەررە بىلەن

دىن ئۈيغۇرلار جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىللەردە قازى ـ قۇززات، قازى، ئەلەم، مۇپتىلاردىن تەركىب تاپقان مەھكىمە شەرئى ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. بۇ مەھكىمە ھەق تەلەپ، نىكاھ ۋە باشقا دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ھەتتا تۈرلۈك جازالار بىلەن جازا يۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. قازى قۇززات، قازى، ئەلەم، مۇپتىلارنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان مۆھۇرلىرى بولاتتى. ئۇلار مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم، قارارلارغا ۋە ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھۆججەتلەرگە، توختاملارغا مۆھۇر باسـ

ئۇراتتى. دەررىنىڭ زەربىسى شۇقەدەر ئىدىكى، دەررە يېگەنلەر ئورنىدىن قوپالمايتتى.

قىسقىسى، «مەھكىمە شەرئى» دەپ ئاتالغان بۇ دىنىي ھاكىمىيەت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە نا- ھايىتى ئۇزاق دەۋر ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئۇ پۈتۈنلەي فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان فېئوداللىق ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى. (ر)

خەير - ساخاۋەت

ئۇيغۇر خەلقى ئىنتايىن خەير - ساخاۋەت- لىك خەلق. ئۇلار باشقىلارغا خەير - ساخاۋەت قىلىشنى «ساۋابلىق» ئىش دەپ بىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار غېرىب - غۇرۋا، يېتىم - يېسىرلارغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ. ئۇلارغا يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ۋە پۇل ياردەم قىلىدۇ. ئەقەللىيسى ئىشىك ئالدىغا كەلگەن تىلەمچىلەرنى قۇرۇق قول ياندۇرمايدۇ.

خەير - ساخاۋەتنىڭ تۈرلىرى كۆپ. ئا- دەتتە پاناھ ئىزدەپ ياقا يۇرتلارغا بېرىپ قال- غان مۇساپىرلار بولسا، شۇ يۇرتتىكى ھال - ئوقىتى ئوبدان يۇرتداشلىرى باشپاناھ بو- لۇپ، ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ، ھەتتا ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قول - ئىلكىدە بارلىرى ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا پۇل ۋە چارۋا مې- لىنىڭ قىرىقتىن بىر ئۈلۈشىنى «زاكات»قا ئايرىپ، كەمبەغەللەرگە بېرىشمۇ خەير - ساخاۋەت جۈملىسىگە كىرىدۇ.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۆزلىرى- نىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن بېيىدى. ئۇلار بېيىغاندا ئۆز ئەتراپىدىكى ئىگە - چاقسىز ئادەملەرنى ئۇنتۇپ قالماي، ئۇلارغا ئۆزلىرى- نىڭ ياردەم قولىنى سۇندى. بۇمۇ ئۇيغۇر خەلقىدىكى «خەير - ساخاۋەت»نىڭ روشەن ئىپادىسى. (ر)

ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار...

مەملىكەت بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ نىسبىتى يۇ- قىرى بولۇپ، ئوتتۇرىچە ياش جەھەتتىمۇ بە- رىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1985 - يىلى مەم- لىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇچىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ستاتىستىكى- سىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئاپتونوم رايونـ- مىزدا يۈز ياشتىن ئاشقان 865 كىشى بو-

لۇپ، ھەر 1 مىليون كىشىگە 66 دىن توغرا كېلىپ، مەملىكىتىمىزدىكى يۇز ياشتىن ئاشقانلارنىڭ 23 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. يۇز ياشتىن ئاشقان بۇ 865 كىشىنىڭ 802 نەپىرى ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى خوتەنگە مەركەزلەشكەن.

ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەر-نىڭ تولىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەردىن چەترەك يېزا ـ قىشلاقلىرىغا، پامىر ئېگىز-لىكىنىڭ ئېتەكلىرىگە ماكانلاشقان. ئۇيغۇرلارئاريىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلار ياشىغان رايونلارنىڭ تە-بىئىي شارائىتى ۋە ھاۋا كىلىماتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى ئۇلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋا-سى ساپ بولۇپ، بۇلغىنىشتىن خالىي، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش مەزگىلى ئۇزۇن. قىسقە-سى، مۇھىت ساپ ۋە گۈزەل.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئالا-ھىدىلىكلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپغان. ئالايلۇق، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆر-گەنلەرنىڭ تولىسى شەھەرلەردىن يىراق، خىلۋەت جايلاردا تارقاق ئورۇنلاشقان. شۇڭا، بۇ جايلار كىشىنىڭ نېرۋىسىنى غىدىقلايدىغان سۈنئىي شاۋقۇن ـ سۈرەنلەردىن خالىي، ئا-دەم زىچلىقىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرمۇ يوق دېيەرلىك. ئۇلارنىڭ خىلى كۆپچىلىكى كېسەلگە قارشى ئىممۇنىتېت كۈچ ھاسىل قىلىدىغان خىمى-يىلىك دورىلارنى ئۆمۈر بويى ئىچىپ باقمى-غان. ئۇلار ئۆمۈر بويى جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان، ئۇلارنىڭ شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈرى دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق (قۇشلاش)تىن ئىبارەت بولۇپ، ساپ ھاۋادىن ئەركىن نەپەسلىنىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇلار ئادى-دىي ـ ساددا ياشاشنى تۇرمۇش ئادىتى قى-لىغان. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەلىپىمۇ يۇقىرى ئەمەس، ئىچىملىك ۋە چېكىملىكىنى ئادەت قىلمىغان، ھەزىم قىلىش قىيىن بولىدىغان ئېغىر يېمەكلىكلەرنى يېيىشكە ئادەتلەنمى-گەن. ئەكسىچە، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار-نىڭ تولىسىدا قىش ـ ياز دېگۈدەك ئۇجمە، ئۆ-رۈك، ياڭاق، قوغۇن ـ تاۋۇز، شاپتۇل، ئۇزۇم قاتارلىق مېۋە ـ چېۋىلەر ئۇزۇلمەيدۇ. ئۇلار-نىڭ ئاساسلىق يېمەكى قوناق بولۇپ، بۇغدايدىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئاز، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان سەي ـ كۆكتاتى ـــ چامغۇر، سەۋزە، پىياز-دىن ئىبارەت، كونىراپ قالغان يېمەكلىكلەر-نى ئاساسەن يېمەيدۇ، يېڭى سۈت ـ قېتىقنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدۇ، ئىچىدىغان سۈيى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن ئېقىن سۇ بولۇپ، ئۇسسۇزلۇقتا كۆپرەك سوغۇق سۇ ئىچىدۇ.

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ پسىخىك ئادىتى كەڭ قورساق ۋە خۇش تەبىئەتلىك بولۇپ، خاپىلىقنى خالىمايدۇ، كۆپچىلىكى ناخشا ـ مۇزىكىغا ئامراق، ئىناقلىقنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۆزئارا ئىقتىسادىي پايدا قوغلىشىپ كەتمەيدۇ، نورمال تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشنى خالايدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسە-لىرىگە ئۇنچە قىزىقىپ كەتمەيدۇ. ئۇزۇن ئۆ-مۈر كۆرگەنلەرنىڭ كۆپچىلىكى نامازخان بو-لۇپ، بەش ۋاخ نامازنى تەرك قىلمايدۇ، تۇر-مۇش ئىمكانىيىتى تولۇق بولمىسىمۇ، نامار

ئوقۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بويىچە بەدەن ئەزالىرىنى داۋاملىق يۇيۇپ تۇرىدۇ، يېمەك - ئىچمەك تازىلىقى ۋە شەخسىي تازىلىققا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

كىيىنىش جەھەتتە، ئۇلار سۈنئىي تالا-لىق كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ باقمىغان، ئاساسەن، يەرلىك ئۇسۇلدا توقۇلغان پاختا رەختلەر ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇغما قانداشلىق تەسىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يۇز ياش-تىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكىنى تەكشۈرگەندە، شۇ كىشى-نىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ۋە ئەجدادلىرىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلىكى مەلۇم. بەزىلىرىنىڭ ھازىر 80 — 90 ياشلارغا كىرىپ قالغان بالا - چاقىلىرى بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى تىمەن ۋە ساغلام.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. (ئا)

بالا تەشنالىقى

ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەھەتلەردە بىرمۇنچە ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چۈشەندۈرگەن. مەسىلەن:

(1) بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام، بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگە كۆرۈنگەن بولسا، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن: «بالا قانچە ئايلىق بولدى؟» دەپ سورىسا، بالىنىڭ ئانىسى بالامغا «كۆز تېگىدۇ» دەپ، گەرچە بوۋاق بەش - ئالتە ئايلىق بولغان بولسىمۇ، قەستەن: «بىر ياشقا كىردى» ياكى «يېشىدىن ئاشتى» دەپ يالغان ئېيتىدۇ، بەزى ئاتا - ئانىلار، بالىغا كۆز تېگىپ چەتنەپ كېتىدۇ، دېگەن خىيال بىلەن بوۋاقنىڭ قۇراق كىيىم تىكىپ كىيدۈرۈپ قويىدۇ؛ بالىنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ سەتلەشتۈرۈپ قويىدۇ؛ ھەتتا بەزىلەر بوۋاقنىڭ مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كېلىپ: «تىلىڭغا تاش» دەپ غودۇڭشىپ نارازى بولىدۇ.

(2) بالىسى تۇرمىغان ئاتا - ئانا بالا كۆرۈپ قالسا، ئۆز بالىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ كونا كىيىمىنى تىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سورىۋېلىپ بالىسىغا كىيدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت.

(3) ئۇيغۇرلاردا ئاياللارنىڭ تۇغماس بولۇپ قېلىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سا-

نىلاتتى. شۇڭا، تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرد-
پىدىن «قېچىر» دەپ ھاقارەتلىنەتتى. تۇغماس
ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى، باشقىلار تەرەپتىن ھا-
قارەتلىنىش تۇرسا، يەنە بىرى، ئۆزىنىڭ تۇغ-
مىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ
بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئۇستىگە خوتۇن
ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى. شۇڭا، بىچارە ئايال
بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۇرلۇك - تۇرلۇك
سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى. ئېيتايلى، دوختۇر،
تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى، ئۆزىنى موللىلارغا ئو-
قۇتاتتى، «ئانىلار»نى سېغىنىپ، ئۇلارنىڭ رو-
ھىغا ئاتاپ سەدىقىلەر بېرەتتى، مازار - ماشا-
يىخلارغا بېرىپ يىغلايتتى، يالۋۇراتتى، بۇۋى-
لەرگە بېلىنى تاڭدۇراتتى. بۇۋىلەر ئۇنىڭ بې-
لىنى تېڭىپ بولۇپ، سۇپۇرگىنى بالا ياساپ،
بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇ
ئايالنى تەبرىكلىشەتتى، ھەتتا يېڭى تۇغقان
ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى)نى
سورىۋېلىپ ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى. ئۇ ئايالدا:
«ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغمەن» دېگەن
ئەقىدە بولاتتى.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا يەنە
تۇغمىسا، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە
كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرەتتى، ھەتتا بىرەر
بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ
ئايالنى قويۇپ بېرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويى-
چە، تۇغۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز
بولسۇن، ياكى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئە-
يىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر،
ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپاتى» دەپ قارىلىپ
ئوخشاش قەدىرلىنىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاق قىز
ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى
خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ
بىلىدۇ. (ر)

مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان-
دىن كېيىن، مىراسنى ئىسلام دىنى ـــ شە-
رىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئا-
دەتلەنگەن. شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆ-
لۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن:

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىز-
لىرى بىردىن بولسا، ئومۇمىي مىراسنى
ئۈچكە بۆلۈپ، ئىككىسى ئوغۇلغا، بىرى
قىزغا تېگىدۇ. قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن
كۆپ بولسا، ئومۇمىي مىراسنى ئۈچكە بۆلۈپ
ئىككىسى قىزلارغا، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا
تېگىدۇ. ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا، ئۇنىڭ-
غا مىراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ.

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ بالىلىرى بول-
سا، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەربىرىگە ئو-
مۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ،
بالىسى بولمىسا مىراسقا ئاتا - ئانا ۋارىسلىق
قىلىدۇ، لېكىن مىراسنى ئۈچكە بۆلىدۇ، ئۇ-
نىڭ ئىككى ئۇلۇشى دادىسىغا، بىر ئۇلۇشى
ئانىسىغا تېگىدۇ. ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچە-

نىلاتتى. شۇڭا، تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرد-
پىدىن «قېچىر» دەپ ھاقارەتلىنەتتى. تۇغماس
ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى، باشقىلار تەرەپتىن ھا-
قارەتلىنىش تۇرسا، يەنە بىرى، ئۆزىنىڭ تۇغ-
مىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ
بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئۈستىگە خوتۇن
ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى. شۇڭا، بىچارە ئايال
بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۇرلۇك - تۇرلۇك
سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى. ئېيتايلى، دوختۇر،
تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى، ئۆزىنى موللىلارغا ئو-
قۇتاتتى، «ئانىلار»نى سېغىنىپ، ئۇلارنىڭ رو-
ھىغا ئاتاپ سەدىقىلەر بېرەتتى، مازار - ماشا-
يىخلارغا بېرىپ يىغلايتتى، يالۋۇراتتى، بۇۋۇد-
لەرگە بېلىنى تاڭدۇراتتى. بۇۋىلەر ئۇنىڭ بې-
لىنى تېڭىپ بولۇپ، سۇپۇرگىنى بالا ياساپ،
بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇ
ئايالنى تەبرىكلىشەتتى، ھەتتا يېڭى تۇغقان
ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى)نى
سورۇۋېلىپ ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى. ئۇ ئايالدا:
«ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغمەن» دېگەن
ئەقىدە بولاتتى.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا يەنە
تۇغمىسا، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە
كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرەتتى، ھەتتا بىرەر
بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ
ئايالنى قويۇپ بېرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويە-
چە، تۇغۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز
بولسۇن، ياكى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئە-
يىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر،
ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپاتى» دەپ قارىلىپ
ئوخشاش قەدىرلىنىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاق قىز
ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى
خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ
بىلىدۇ. (ر)

مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان-
دىن كېيىن، مىراسنى ئىسلام دىنى ــ شە-
رىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئا-
دەتلەنگەن. شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆ-
لۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن:

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىز-
لىرى بىردىن بولسا، ئومۇمىي مىراسنى
ئۇچكە بۆلۈپ، ئىككىسى ئوغۇلغا، بىرى
قىزغا تېگىدۇ. قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن
كۆپ بولسا، ئومۇمىي مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ
ئىككىسى قىزلارغا، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا
تېگىدۇ. ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا، ئۇنىڭ-
غا مىراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ.

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ بالىلىرى بول-
سا، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەربىرىگە ئو-
مۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ،
بالىسى بولمىسا مىراسقا ئاتا - ئانا ۋارىسلىق
قىلىدۇ، لېكىن مىراسنى ئۇچكە بۆلىدۇ، ئۇ-
نىڭ ئىككى ئۇلۇشى دادىسىغا، بىر ئۇلۇشى
ئانىسىغا تېگىدۇ. ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچە-

ئىنسان ئاتا ـ ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولسا، ئانىسىغا مىراسنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ.

ئايال ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا، ئۇ قالدۇرغان مىراسنىڭ يېرىمى ئەر-گە تېگىدۇ، بالىلىرى بولسا، ئەرگە مىراس-نىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ. ئەر ۋاپات بولسا، بالىلىرى بولمىسا، مىراسنىڭ تۆتتىن بىرى ئايالغا تېگىدۇ. ئەرنىڭ بالىلىرى بولسا ئايالغا مىراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ.

مىراس قالدۇرغۇچى ئاتا ـ ئانىسىز، با-لىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىنداشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئومۇمىي مىراس-نىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ. ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر ئاتا باشقا قېرىنداش-لىرى، ھەمشىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا، مىراسنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ.

مۇبادا، مىراس تەقسىم قىلىنغاندا، ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم ـ يېسىرلار كېلىپ قالسا، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، ياخشى سۆز قىلىپ، ئاز ـ تولا بىر نەرسە بېرىش زۆرۈر دەپ كۆرسەتىلگەن، بۇ تەقسىمات مىراس قالدۇرغۇچە-نىڭ ۋەسىيىتى ئورۇندىلىپ بولغان، ھاياتـ لىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بولغاندىن كې-يىن ئىجرا قىلىنىدۇ. مىراس قالدۇرغۇچە-نىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇندىلىشى لازىم، بالىلارغا بۆلۈنگەن مىراس بالىلار چوڭ بولغۇچە ساق-لىنىپ تۇرۇشى، چوڭ بولغاندا قايتۇرۇلۇپ بې-رىلىشى لازىم، دەپ كۆرسىتىلگەن.

بۇ بەلگىلىمە بويىچە، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىراس تەقسىم قىلىنۇچى ئا-لىملار تەرىپىدىن، مىراس ۋە ئۇنىڭغا ۋارىس-لىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا قاراپ نىسبەت (ئوق)كە بۆلۈنۈپ، شەرئەت قائىدە-سى بويىچە تەقسىم قىلىنىپ كەلگەن. كې-يىنچە ئىسلام شەرئىتىنىڭ مىراسخورلۇق توغرىسىدىكى بۇ بەلگىلىمىلىرى ئاددىيلە-شىپ، «ئەرگە پۈتۈن، ئايالغا يېرىم» دېگەننى ئاساس قىلىپ مىراس بۆلۈش ئادەتكە ئايلا-نغان.

دىنىي شەرئەت بويىچە مىراس بۆلىدە-نغان بۇنداق ئادەت 1950 ـ يىللىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەت-نىڭ «مىراسخورلۇق قانۇنى» بويىچە مىراس بۆلۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. (ش)

بۆشۈك توي

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتى ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ، ئۇنىڭ قېرىنى توشقۇچە شۇ ئۆيدە بېقىلىدۇ. قېرىنى توشقاندا قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆز ئائىلىسىدە «بۆشۈك توي» قىلىپ بېرىدۇ. بۆشۈك تويغا قۇدىلار (كۈيئوغۇلنىڭ ئاتا ـ ئانىسى)، ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنا ۋە ئەل ـ ئاغىنىلەرنىڭ ئاياللىرى تەكلىپ قىلىنىپ، مېھمان قىلىنىدۇ. قۇدىلار بوۋاق ئوچۇن يۆگەك، ئەدىيال، كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر، كېلىن ئۇچۇن ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى ئەكېلىپ، ئۇلارنى مۇبارەكلەشتىن تاشقىرى، يەنە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە شۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىغىمۇ سوۋغا ـ سالام ئەكېلىپ، تۇغۇتنى ئوبدان باققانلىقىغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مېھمانلار ئۆزاپ كەتكەندىن كېيىن قۇدىلار كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى يۆتكەپ ماڭىدۇ. بۆشۈك هويلىدىن چىقاردا ئۇنىڭغا ئىسرىق سالىدۇ، كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىدىن ئىسرىق ئۆرۈيدۇ. قىسقىسى، «بۆشۈك توي»نىڭ مەيىتى سالامەت يەتكۈزۈلگەن كېلىننى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىشتىن ئىبارەت بولغان بىر خىل مۇراسىمدۇر. (ر)

سۈننەت توي

سۈننەت توي بەزى يەرلەردە «خەتنە توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «سۈننەت» مۇھەممەد پەيغەمبەر تەرەپتىن قىلىشقا بۇيرۇلغان ئەمەللەردىن بىرى، شۇنداقلا مۇسۇلمانلىقنىڭ بەلگىسى. شۇڭا، بۇ ئادەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ھەممە خەلقە ئورتاق. «سۈننەت توي» ئو-

غۇل بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقا كىرگەن ئا-
رىلىقىدا بولىدۇ. بۇ كۆپىنچە كۈز ۋە ئەتىيازدا
ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ مەرىكىگە ئۇرۇق - تۇغ-
قان، قولۇم - قوشنا، ئەل - ئاغىنىلەر تەكلىپ
قىلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ. سۇننەت قىلىنى-
دىغان بالا ئۇچۇن يېڭىدىن يوتقان - كۆرپە
تەييارلىنىدۇ، بالىغا يېڭى كىيىم - كېچەك
كىيدۇرۇلىدۇ، قىزىل تاۋاردىن بەلۋاغ باغلىنى-
دۇ ياكى مەيدىسىگە گۇل تاقىلىدۇ. مېھماندار-
چىلىق ئاخىرىدا خەتنە باشلىنىدۇ (بەزى يەر-
لەردە ئاۋۋال خەتنە قىلىپ، توي كېيىن ئۆت-
كۈزۈلىدۇ ياكى مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاند-
ىن كېيىن مۇۋاپىق پەيتتە خەتنە قىلىنىدۇ).
خەتنىدىن بۇرۇن بالىنى چوڭ - كىچىك تەرەت
قىلدۇرىدۇ. سۇننەتچى ۋە بالىنىڭ تاغىلىرى
بالىنىڭ يۇرىكىنى توختىتىدىغان گەپ -
سۆزلەرنى قىلىدۇ. خەتنە ۋاقتىدا بالىنى تا-
غىسى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادىمى تۇتۇپ
بېرىدۇ.

خەتنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن كې-
سىلگەن يەردىن قان چىقارماسلىق ئۇچۇن
كەسكەن يەرگە كۆيدۇرۇلگەن پاختا بېسىپ قو-
يۇلىدۇ. بالا تولا يىغلاپ قان كەتمەسۇن دەپ،
بالىنىڭ ئاغزىغا تۇخۇم كەپلەپ قويۇلىدۇ. سو-
رۇندا بولغۇچىلار بالىنى مۇبارەكلەپ بالىغا پۇل
تۇتقۇزىدۇ. سۇننەتچىنىڭ قولى يېنىك بولسا،
بالا بىر ھەپتىدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ. بە-
زى ئوغۇل بالا تۇغۇلۇشتا خەتنىلىك تۇغۇلىدۇ.
بۇنداق بالىلار خەتنە قىلىنمايدۇ. بەزى مۇسۇل-
مان ئەللىرىدە ھازىرمۇ ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندا
كىندىكىنى كېسىپ بولۇپلا، خەتنە قىلىۋېتە-
دۇ، چوڭ بولۇشىنى ساقلاپ تۇرمايدۇ. (ر)

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

قىز ـ يىگىت تويى

نىكاھ ــ ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى. «نىكاھ توي» ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇزلۇكسىز تەرەققي قىلىشىنىڭ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلارئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى. شۇڭا، ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەر ـ نىڭ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تەكشى بولمىغىنى ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان توي ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. تۆۋەندە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا بىرقەدەر ئورتاق بولغان «نىكاھ توي» ئادىتى، قائىدە ـ يوسۇنى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز. «نىكاھ توي» تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ:

(1) ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىر مۇددەت سىنىشىپ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەندىن كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگە لايىق تېپىشقانلىقلىرىنى، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ھەر ئىككى ئائىلە لايىقنى ماقۇل كۆرۈشكەندىن كېيىن، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ھەر ئىككى ئائىلە دەيدىغان گەپ ـ سۆزىنى، تەلەپلىرىنى ئەلچىگە دەيدۇ. ئەلچى ئوتتۇرىدا خالىس تۇرۇپ ئۇزۇننى قىسقا، قىسقىسى ئۇچۇن قىلىدۇ. ئەلچى قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن «چاي» ئەكېلىش ۋاقتىنى بەلگىلەپ قايتىدۇ.

(2) چاي ئاپىرىش

ئۇيغۇرلاردا چاي «كىچىك چاي»، «چوڭ چاي» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. «كىچىك چاي» ــ «ماقۇل چېيى» ياكى «تەزىم چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يىگىتنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايال ۋە ئوتتۇرىدا ماڭغان ئەلچىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە «كىچىك چاي» ئاپىرىدۇ، يەنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە قىزغا ئاتاپ بىرەر قۇردىن كىيىملىك رەخت ۋە باشقا نەرسىلەردىن داستىخان قىلىپ بارىدۇ. قىز تەرەپ ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، يىگىت تەرەپتىن بارغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىپ رەھمەت ئېيتىدۇ. «چوڭ چاي» ئاپىرىلىدىغان كۈنى بەلگىلەنگەندىن كېيىن «چوڭ چاي» ئاپىرىلىدۇ. «چوڭ چاي» قىز تەرەپتە بولىدۇ. چايغا يىگىت ۋە قىز تەرەپتىن ئەر ـ ئايال بولۇپ 50 ــ 60 ئادەم قاتنىشىدۇ. چوڭ چايدا قىزنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە باشقا يېقىن بۇاستە تۇغقانلىرى ئۇچۇن كىيىملىك ئېلىپ بېرىلىدۇ، بۇلار سورۇندا كۆپچىلىككە كۆرسىتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر تىرىك مال، مەلۇم مىقدارداگۈرۈچ، ماي، نان، قەنت ـ گېزەك، چاي، تۇز قاتارلىقلارمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئېلىپ بېرىلغان تىرىك مالنىڭ بېشىغا قىزىل باغلىنىپ، يە-

گەت تەرەپتىن بىر ئادەم يېتىلەپ ئاپىرىدۇ. قىز تەرەپتىن بۇ مالنى قوبۇل قىلغاندا، بىر نەرسە بېرىپ ئۇنى رازى قىلىدۇ. چوڭ چايدا ساندۇق ئېچىلىپ، ئەكېلىنگەن نەرسىلەر قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ساندۇق ئاچقۇچى ئايال ئالدىن ھازىرلاپ قويغان «چاچقۇ»نى سوۋۇنغا چاچىدۇ، سوۋۇندىكىلەر ئۇنى «تەۋەرۈك» بىلىپ، بۇلاپ ـ تالاپ يەردىن تېرىشالىدۇ. ساندۇق ئاچقۇچى ئايالنى يېگىت تەرەپ بەلگىلەيدۇ. يېگىت تەرەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بىرەر ياغلىق ياكى بىرەر كۆڭلەكلىك رەختنى سانداقا سېلىپ قويىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، ساندۇق ئاچقۇچى ئايال بىر نىكاھلانغان ئايال بولۇشى شەرت، كۆپ نىكاھلىق بولغان ئايال بۇ ئىشنى باشقۇرسا، قىز ئەردىن چىقىپ ئەرگە تېگىدىغان، يېگىت خوتۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ قالارمىش. يېگىت بەلەن قىزنىڭ قولداشلىرىمۇ ئۆيلەنمىگەن يىگىت، ياتلىق بولمىغان قىز بولۇشى شەرت. يېگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تويىنىڭ ئارا ئايدا (روزا ھېيىت بىلەن قۇربان ھېيىت ئارىلىقىدىكى ئاي) بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، توي ئارا ئايدا بولسا، يېگىت بىلەن قىز ئەپلىشەلمەي قىز ئاردا قالارمىش. «چوڭ چاي» ئاخىرلاشقاندا تويى بولماقچى بولغان قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرنىڭ ئانىسى ئالاھىدە داستىخان راسلاپ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سورۇنداشقا ۋە توي كۈنى قىزنى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ 30 ــ 40 قىزنى ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ مېھمان قىلىدۇ. چوڭ چاي كۈنى توي بولىدىغان كۈن بەلگىلىنىدۇ، ئاشسۇيى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ بىر يەرگە كېلىدۇ، ئاشسۇيى ئۈچۈن گۆش، ماي، گۈرۈچ، نان، چاي، تۇز، سەۋزە، يېقىلغۇ بېرىلىدۇ. بۇلار تويدىن بىر كۈن بۇرۇن قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. توي بولۇشتىن بۇرۇن قىزنىڭ بىرنەچچە دوستى «ئۆي ياساش»قا كېلىدۇ. ئۇلار قىز تەرەپتىن ئەكەلگەن ۋە يېگىت تەييارلىغان نەرسىلەرنى بەلەن ئۆينى ياسايدۇ. قىزلار ئۆينى ياساپ بولغاندىن كېيىن يېگىت تەرەپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ ۋە ھەربىر قىزنىڭ ئالدىغا سوپۇن، ئەتىر، قولياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ رازى قىلىپ يولغا سالىدۇ. چوڭ چاي تۈگىگەن

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

گەندىن كېيىن يېگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنى دوختۇرغا تەكشۈرتۈپ، دوختۇرنىڭ ئىسپاتى بىلەن «توي خېتى» ئېلىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتەيدۇ.

(3) نىكاھ

توي كۈنى سەھەردە نىكاھ ئوقۇلىدۇ (نىكاھ قونۇپ قالسا بولمايدۇ دەپ، بۇرۇن نىكاھ ئوقۇلمايدۇ). نىكاھ ۋاقتىدا سورۇندا يېگىت بىلەن قىز ھازىر بولۇشى شەرت. نىكاھ ۋاقتىدا يېگىت قولدىشى بىلەن قىز قولداش-لىرىمۇ بىللە بولىدۇ. ئۆتمۈشتە يېگىت مەلۇم سەۋەب بىلەن نىكاھ ئۈستىدە بولالمىسا، يېگىتنىڭ قەلەمتىرىچى ياكى پىچەتغا نىكاھ ئوقۇيدىغان ئەھۋال بار ئىدى. نىكاھ ۋاقتىدا يېگىت بىلەن قىزنىڭ: «ئۆزۈمگە قوبۇل قىلدىم» دېگەن جاۋابىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىشى شەرت. بەزىلەر: «ئاڭلىمىدۇق» دېسە، ئاڭلىغانلاردىن بىر - ئىككىسى: «ئاڭلىدۇق» دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتسە، نىكاھ ئوقۇش داۋاملىشىدۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سورۇندىكىلەر يېگىت بىلەن قىزنى تەبرىكلىشىدۇ. نىكاھتىن كېيىن يېگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۇز)قا چىلانغان ئىككى بۇردا نان يېگۈزىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارمىش. شاكىرابقا چىلانغان نان بۇردىسىنى قاچىدىن ئېلىشتا يېگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشى ناھايىتى چاققانلىق ئىشلىتىپ، بالدۇر ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، قايسى بالدۇر ئېلىۋالسا، شۇ تەرەپ يەنە بىر تەرەپتىن قورقمايدىغان بولارمىش. توي كۈنى سەھەردە يېگىت تەرەپ قىز تەرەپكە قارىشىپ بېرىش ئۈچۈن بىر - ئىككى ئادەم ئەۋەتىدۇ، توي داۋاملىشىۋاتقان ۋاقىتتا يېگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ھال سوراپ بىرنەچچە ئادەم ئەۋەتىدۇ.

(4) توي كۆچۈرۈش

قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەغمە - ناۋا بىلەن قىز ئولتۇرغان ئائىلىگە بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىدۇ. قىز پۈركەنگەن ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ ئاتا - ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ. ئاتا - ئانا قىبلە تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى، بېشى باش، ئاغىنى تاش بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە قىزنىڭ بېشىدىن نان، سۇپرا ئۆرۈيدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە قىزنى پايانداز-غا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ. قىز پايانداز-نى دەسسەپ بولغاندىن كېيىن، ئەتراپتىكىلەر پايانداز-نى تالىشىپ يىرتىپ پارچە - پارچە قىلىۋېتىدۇ ۋە «تەۋەررۈك» قىلىش ئۈچۈن ئېلىشىدۇ، كېلىن ئۆيگە پۈركەنگەن ھالدا كىرىدۇ. ئازدىن كېيىن قېينانا كېلىنىنىڭ پۈركەنجىسىنى ئېلىۋېتىپ، كىچىك ياغلىق سېلىپ قويىدۇ ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانىدا يولدا توي توسغۇچىلار بولىدۇ. بۇلارغا ماددىي نەرسىلەر بەرگەندىلا ئاندىن يول بېرىدۇ. بەزى يەرلەردە قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قاتناش ۋاسىتىسىدىن چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇلار ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆيگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن كۆيۈۋاتقان ئوتنى ئايلاندۇرىدۇ. بۇ زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە تۆش سوراپ دەرۋازىنى ئاچقىلى ئۇنمايدۇ، قىزغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر

ياغلىققا ئورالغان تۆشنى بەرگەندىلا دەرۋازىنى ئاندىن ئاچىدۇ.

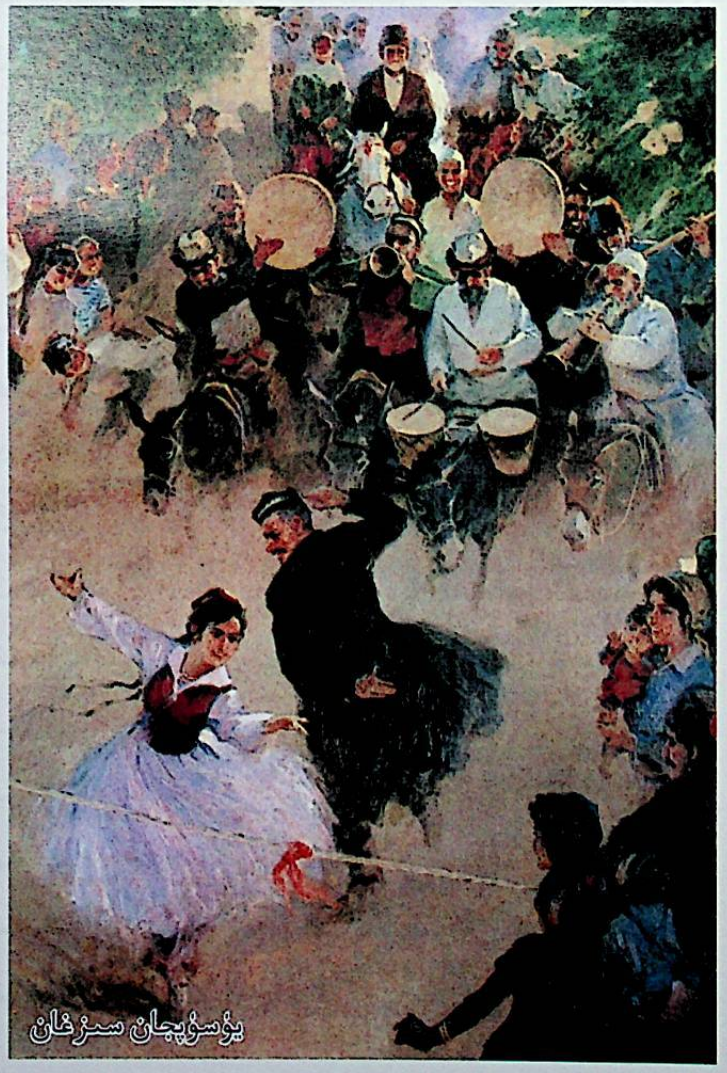
(5) سالامغا بېرىش ۋە سالامغا كىرىش

تويىنىڭ ئەتىسى يىگىت ئۆز قولدىشى بىلەن قېينىناتا، قېينانا ئالدىغا سالامغا بارىدۇ. ئۇلار كۆيئوغلىنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە كۆيئوغلى ئۇچۇن تەييارلاپ قويغان كىيىم يا-كى كىيىملىك رەختنى قويىدۇ. يىگىت قول-دىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىرنەرسە قويىدۇ. شۇ كۈنى يېڭى كېلىن ئۆز قولدىشى بىلەن قېينا-تا، قېينانا ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ، بۇلارمۇ مېھمان قىلىنىدۇ. قىز قولدىشىغىمۇ ئۆز لايى-قىدا بىرنەرسە قويىدۇ. سالامغا بارغان ۋە سالامغا كىرگەن كۈنى قىز تەرەپ كۆيئوغۇل تەرەپكە «ئىسسىقلىق» ئەكېلىدۇ. «ئىسسىق-لىق» ئۇچۇن تولىراق سامسا، پېتىرمانتا، ئۆپكە ـ ھېسىپ ۋە باشقا خىلدىكى تاماقلارنى ئەكېلىدۇ. ئىسسىقلىقنى قىزنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغ-قانلىرى، قولۇم ـ قوشنىلىرى ئەكېلىدۇ. ئىس-سىقلىققا يىگىت، قىز ۋە يىگىتنىڭ ئائىلە-سىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ. «ئىسسىقلىق» ئە-كەلگۈچىلەر قانچە ئايال بولۇشىدىن قەتئىينە-زەر، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىيىملىك رەخت قويۇ-لىدۇ ۋە «ئىسسىقلىق» ئەكېلىنگەن تاۋاقلارغىمۇ لايىقىدا رەخت سېلىنىدۇ.

(6) چىللاق

چىللاق ــ تويىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. چىللاق توي بولغان ھەپتە ئىچىدە بو-لىدۇ. چىللاقنى ئاۋۋال يىگىت تەرەپ ئۆتكۈز-ىدۇ، ئاندىن قىز تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ. چىللاقتا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقا-نلىرىنى، يېقىن قولۇم ـ قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ. چىللاق ــ ئۆزئارا ھاردۇق سوراشنى، تۇغقانلار بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەق-سەت قىلىدۇ. يىگىت تەرەپ چىللاق ئۆتكۈز-گەندە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى، ئاچا ـ سىڭىل-لىرى قىزنىڭ ھۇجرىسىنى ئالاھىدە پەتىلەيدۇ. ئۇلار ئەكەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ھۇجرىسى-نىڭ كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلاپ بېرىدۇ.

قايسى خىلدىكى توي بولسۇن، توي قىل-غۇچى تويدا قارىشىپ بېرىشكە تېگىشلىك ئا-دەملەردىن ئەر ـ ئايال بولۇپ 20 ــ 30 ئا-دەمنى چاقىرىپ «مەسلىھەت چېيى» ئۆتكۈزى-دۇ. چايدا تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىلىدۇ. چايدا خىز-مەت تەقسىماتى بولىدۇ. توي كۈنى ئۇلار ئە-تىگەندىن ـ كەچكىچە تەرلەپ ـ پىشىپ ئىش-لىشىپ بېرىدۇ، توي تۇگەش بىلەن توي ئىگە-سى ئالاھىدە داستىخان ھازىرلاپ، ئۇلارغا «ھاردۇق چېيى» بېرىپ ئۆز رەھمىتىنى بىلدۇ-رىدۇ. (ر)

يۈسۈپجان سىزغان

توي مۇراسىمدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلار ئا-
رىسىدىكى توي مۇراسىملىرى داغدۇغىلىق بو-
لۇپ، توي كۈنىدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسى
ناھايىتى كەڭ. ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ۋە
سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بۇ تەبە-
ئىتى توي مۇراسىملىرىدا گەۋدىلىك ئەكس
ئېتىلىدۇ. توي كۈنى يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرە-
نىڭ ئۆيىدە دوست ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھ-
لىقىدا ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلە-
رىنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇلاردىن بىرى، قىزنىڭ ئۆ-
يىدە بولىدىغان «يار ـ يار» ياكى «ئۆلەڭ» ناخ-
شىسىنى ئېيتىشتىن ئىبارەت. «يار ـ يار»
قوشاقلىرى قىزنى ئۇزىتىش ئاخشىمى كۆپچە-
لىك تەرىپىدىن ئېيتىشىش شەكلىدە كۈيلىنە-
دۇ. «يار ـ يار» قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى شۇ
تويىنىڭ ئەھلي ئەھۋالىنى چىقىش قىلىغان
ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، قىز ئۆز رازىلىقى
بىلەن بولغان تويلاردا، ئاساسەن قىزنىڭ مە-
ھىيىسى، گۈزەللىكى، قىزنىڭ بەخت ـ سائا-
دىتى ھەققىدىكى ياخشى تىلەكلەر ھەمدە ئاتا ـ
ئانىسى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئارزۇ ـ
تىلەكلىرى «يار ـ يار» قوشاقلىرىدا ئىپادىلە-
نىدۇ. لېكىن، ئۆتمۈش جەمئىيەتتە فېئودا-
لىزمنىڭ چىرىك قانۇن ـ تۈزۈملىرى قىز ـ
يىگىتلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببىتىگە يول قويۇ-
مايتتى، قىز ـ يىگىتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىرادە-
سىگە خىلاپ ھالدا توي قىلىشقا مەجبۇر قىلە-
ناتتى. كىشىلىك ھوقۇق پايمال قىلىنغان فې-
ئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمى شارائىتىدا ئۆتكۈزۈل-
گەن تويلاردا قىزنىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بول-
غان ئېچىنىش، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئەملىگە
ئاشمىغان بىچارە قىزنىڭ مۇڭلۇق ھەسرەت ـ
نادامەتلىرى، ئاتا ـ ئانىنىڭ نەسىھەت ۋە تە-
سەللىلىرى «يار ـ يار» ناخشىلىرىدا ئىپادە-
لەنگەن. مەسىلەن:

تەكچىدىكى قاچىنى
چاك بېسىپتۇ، يار ـ يار.
كېلىنچەكنىڭ ئانىسىنى،
غەم بېسىپتۇ، يار ـ يار.

ھاي ـ ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ
بىر باغ پاخال، يار ـ يار.
يىگىتكە قارىساڭ،
پاخمال ساقال، يار ـ يار.

ھاي ـ ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ
قار كېلىدۇ، يار ـ يار.
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ
يار كېلىدۇ، يار ـ يار.

«يار ـ يار» قوشاقلىرى ئارقىلىق قىزنى
ئۇزىتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق
زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن.

توي كۈنى يىگىتلەر قىزنى كۆچۈرۈپ
كەلگەندىن كېيىن «ھۇجرا كېچىسى»دە «چۈن ـ
چۈن سالاۋات» ئېيتىدىغان ئادەت ئىلى ئۇيغۇر-
لىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، جەنۇبىي
شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي ـ تۆكۈن-

لەردە كۆرۈلمەيدۇ.

«چۈن - چۈن سالاۋات» قوشاقلىرى ئاساسەن كومپىدىيىلىك تۈس ئالغان ھەجۋىي شېئىرلار بولۇپ، يىگىتلەر تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ. «چۈن - چۈن سالاۋات» قوشاقلىرىنىڭ «توشقان ئوۋلاش»، «جەرەن سەكرىدى»، «بۈرگەم» دېگەندەك مەخسۇس ناملىرى بار. ئالايلۇق:

بۈرگەمنى سويماق بولدۇم،
ئاتمىش قاسساپ ئەكەلدىم.
يەتمىشىگە باغلاتتىم،
سەكسىنىگە باستۇردۇم،
توقسىنىغا سويدۇرۇپ،
توقسان توققۇزىغا ئاستۇردۇم.
...

بۈرگەمنىڭ گۆشىدىن بىز
مايلىق مانتا ياسىدۇق.
بىرنى يېيىشكە ئۇھ دەيسەن،
ئىككىنى يېيىشكە سۇ دەيسەن.
يالغان بولسا قاراڭلار،
مانتىدا باردۇر كاللىسى.

قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز،
ھېلىمۇ بار تەڭ يارتىسى.
(«بۈرگەم»دىن پارچە)

مۇشۇنداق قىزىقچىلىقلاردىن كېيىن «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ، «پوتا ئويۇنى»دا قىز - يىگىتلەر پوتىنىڭ ئۈچىدىن تۇتۇشۇپ لەپەر شەكلىدە بېيىت ئېيتىشىدۇ، بېيىت ئارقىلىق تاكى بىر تەرەپ يېڭىۋالغۇچە ئويۇن داۋاملىشىدۇ. بۇ ئويۇن «لەپەر كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لەپەر ئارقىلىق قىز ۋە يىگىتلەر بىر - بىرى بىلەن تونۇشىدۇ، قائىدە بويىچە لەپەرنى ھەم ئۇنىڭ بېيىتلىرىنى ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپ باشلايدۇ. بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۆزىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ئاۋۋال باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس،
قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خۇشلىماس.

قىسقىسى، توي جەريانىدىكى پائالىيەتلەر ناھايىتى قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ، بەزى رايونلاردا مەشرەپ تۈسىنى ئالغان. (ئا)

جۇۋان تويى ۋە جۇۋانچە كۆڭلەك

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە خېلى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنىڭ بىرى — جۇۋان تويىدۇر.

ئاياللارنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۆز مەزگىلىگە قاراپ قىزلىق دەۋرى (بالاغەتكە يېتىش دەۋرى)، سېكىلەك دەۋرى، چوكان دەۋرى، جۇۋان دەۋرى دەپ تۆت دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە قىزلار ياتلىق بولۇپ ئىككى - ئۈچ بالىلىق بولغاندىن كېيىن، ئېرى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرگە ئۆتۈشكە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندا ھەمدە

قىرانلىق مەزگىلىگە يېتىپ، ھەر جەھەتتىن سۈلكەت ۋەسلىگە تولغاندا، ئايال ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرىنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى»نى ئۆتكۈزىدۇ. جۇۋان تويى ئۇچۇن ئالاھىدە داستىخان تەييارلىنىدۇ، تەكلىپ قىلىنغان ئايال مېھمانلار جۇۋانىنى تەبرىكلەپ ئۆز لايىقىدا ھەر خىل سۇۋغا - سالاملار ئەكېلىدۇ، جۇۋان توپىدا جۇۋاننىڭ ئا - ئىلىسى ھال - ئەھۋالىغا قاراپ بىرقانچە ھەر خىل رەڭلىك ياغلىق، جۇۋانچە كۆڭلەك، پەرد - جە تون ۋە تەلپەك تەييارلايدۇ ھەمدە مېھمانلار ئالدىدا جۇۋانغا تەقدىم قىلىدۇ. جۇۋان تويىغا جۇۋان بولغۇچىنىڭ ئېرى ئالتۇن ھالقا، سىر - غا، بايراقلىرى ئايخاتىزا (قوش زىرە، يەنى ئۇچ قەۋەت بۆرەكچە چەمبەر قىلىپ، ئوتتۇرىسىغا گۈمبەزسىمان ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان ئالتۇن زىرىنىڭ بىر خىلى)، سۆكە (ئۇستى زىرىسە - مان، ئاستىغا بىر - ئىككى سانتىمېتىر ئۇ - زۇنلۇقتا ساتكىلاپ تۇرىدىغان، قوش تالالىق بىر خىل ئالتۇن ھالقا) تەييارلاپ سۇۋغات قە - لىدۇ. بۇ مۇراسىمدا جۇۋان بولغۇچى سېكىلەك چېچىنى ئىككىگە ئايرىيدۇ، جۇۋانچە كۆڭلەك ئۇستىگە پەرىجە كىيىدۇ. جۇۋانچە كۆڭلەك كە - يىش ــ جۇۋان تويىنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى. جۇۋانچە كۆڭلەك ئۆزگىچە بولۇپ، كۆپرەك ئاق ۋە يېشىل سىدام يىپەك رەختتىن تونچە ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ. بۇ كۆڭلەكنىڭ ئوڭ ياقىسىغا ئات باغرى رەڭ (جىگەر رەڭ)دە بەش قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك مەشۇت جىيەك تۇتۇلىدۇ. بۇنداق جۇۋانچە كۆڭلەك ئۇستىگە چوقۇم پەرەنجە تون كىيىش شەرت قىلىنىدۇ. پەرەنجە قارا خاتىدىن ئالدى ئوچۇق تونچە قىلىپ تىكىلىدۇ، لېكىن تۇگمە بېكىتىلمەيدۇ، يېشىل تاۋاردىن پۇتۇن پەۋاز تۇتۇلىدۇ، ئىككى كۆكسى ئورنىغا يېشىل تاۋاردىن بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا يەتتە قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك جىيەك ئورنىتىلىدۇ. بۇ بىر يۇرۇش كىيىملەر ناھايىتى يارىشىملىق بو - لۇپ، ئاياللارنى تېخىمۇ لاتاپەتلىك تۇسكە كىر - گۈزىدۇ. بۇ كىيىملەرنى پەقەت جۇۋان تويى بول - غاندىن كېيىن كىيىشكە بولىدۇ.

جۇۋان تويى ۋە جۇۋان كۆڭلىكى كۆپرەك كېرىيە ئاياللىرى ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئو - مۇملاشقان بولۇپ، كۆڭلەك ۋە پەرەنجە تونىنىڭ ياقىلىرى ۋە كۆكسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەتتە ۋە بەش دانە ئاي شەكىللىك جىيەكلەرنىڭ بو - لۇشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن، چۇنكى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىدە بەش ۋاخ نامازى، بەش پەرز، يەتتە قات ئاسمان، يەتتە ئىقلىم چۇشەنچىلىرىگە سىمۋول قىلىنىپ بەش ۋە يەتتە سانلىرى ئۇلۇغلىنىدۇ. يېرىم ئاي شەكلىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى.

ئۆتمۇشتە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن ئا - يالار ئۆلۇپ قالسا، مېيىتكە يۇقىرىقى جۇۋان كۆڭلىكى ۋە پەرەنجە تونىنى كىيدۈرۈپ شەرتنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇپ سۇغا ئاغاندىن كېيىن دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. شۇنداقلا يەنە خەلق ئارىسىدا جۇۋان دەۋرىگە يېتىپ، تېخى جۇۋان تويى ئۆت - كۈزمىگەن ئاياللارنى: «ئون بالىنىڭ ئانىسى تېخى چوكان سېكىلەك» دەپ مەسخىرە قىلىش ئادىتىمۇ بار. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئايال - لىرى ئىچىدە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان بىر خىل مۇراسىم بولۇپ، ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە. خەلقىمىز ئارىسىدىكى: «جۇۋان بىلگەننى قىز

نەبلۇر» دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندىمۇ، جۇڭۇان تويى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ھايات مەزگىللىرى ئىچىدە ئەقىل - پاراسەتكە تولۇپ، تۇرمۇش يولىغا تولۇق ئىشەنچ تىكلەش دەۋرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. (ئا)

بالىغا ئات قويۇش

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم، 525 - بەت)دا «كۈدەن» دېگەن سۆزنى «بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى» دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇ بالىغا ئات قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بالا تۇغۇلۇپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتا - ئانا بالىغا ئات قويۇش كويىغا چۈشىدۇ، بالىغا ئىسسم تاللايدۇ، ئىسسم تاللاپ بولغاندىن كېيىن، تەقۋادار بىر ئادەم تەكلىپ قىلىنىپ، بالىغا ئىسسم قويدۇرۇلىدۇ. ئات قويغۇچى زاكىلاقلىق بالىنى قولىغا ئېلىپ، قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ تەكبىر ئېيتىپ، بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان تۇۋلاپ « ئېيتىكىز ××× بولسۇن» دەپ جاينامازغا دولىتىدۇ. سورۇندا ھازىر بولغۇچىلار بۇۋاقنى يېڭى ئىسمى بىلەن مۇبارەكلىشىدۇ، ئاندىن سورۇندا ھازىر بولغۇچىلارغا داستىخان سېلىپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ. ئات قويغۇچىنىڭ ئالدىغا پۇل ياكى باشقا مادىدىي نەرسە قويۇپ رازى قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بالىغا ئات قويۇش بىر خىل مۇراسىم شەكلىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىم ئات قويغۇچى موللىدىن باشقا يەنە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ۋە دوست - بۇرادەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ. (ر)

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر

(1) ئۇيغۇرلاردا ۋاپات بولغۇچى ئىنتايىن ھۆرمەتكە ئىگە. شۇڭا، ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا «مەرھۇم»، ئايال بولسا «مەرھۇمە» دېگەندەك سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى قەبرىستانلىققا قەدەر كۆتۈرۈپ بېرىلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ بۇتاقلىرى قارىلىق تۇتىدۇ، ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلايدۇ، ئاياللار بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ. تاۋۇت ئۇزىتىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەن ئاياللارغىمۇ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ «يەتتە نەزىرى» بېرىلمىگۈچە بۇاستە ئەر

تۇغقانلار بېلىدىكى ئاقنى يەشمەيدۇ، ساقال - بۇرۇتىنى ئالمايدۇ. بىۋاستە ئايال تۇغقانلار ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىرىقى بولمىغۇچە (بەزىدە يىلىغىچە) بېشىدىكى ئاقنى ئالمايدۇ، قىزىل - تىزىل كىيىم كىيمەيدۇ. «قىرىقى نەزىر»دە يېكى «يىل نەزىر»دە ياشانغان بىرەر ئايال تەسەللى سۆزلەرنى قىلىپ ئاق سالغۇچىلارنىڭ بېشىدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىپ، باشقا ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. بۇ «قارىسىنى ئوشتۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. هازىردار ئائىلىدە ئويۇن - كۈلكە ۋە باشقا تاماشا ئىشلىرى زادى بولمايدۇ، هەتتا قولۇم - قوشنىلارمۇ ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئاچىدىغان پائالىيەتلەر ئېلىپ بارمايدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ هۆرمىتى ئۈچۈن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئىچىدە تەييار بولۇپ قالغان توي كېچىكتۈرۈلىدۇ، تويىنى قىلمىسا بولمايدىغان ئەهۋال بولسا هازىردار ئائىلىنىڭ رازىلىقىنى ئالىدۇ.

(2) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلىدىغان «ئۈچ نەزىر»، «يەتتە نەزىر»، «قىرىقى نەزىر»، «يىل نەزىر» دېگەندەك نەزىرلەر پۈتۈن ئۈيۇغۇرلارغا ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن بەزى يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدا) يۇقىرىقىدەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈشتىن تاشقىرى يەنە «سېپىرە» (بەش نەزىر)، «يۈز كۈنلۈك نەزىر» دېگەندەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزىدۇ، هەتتا بەزى يەرلەردە (خوتەن) دە «يىگىرمە كۈنلۈك نەزىر» ئۆتكۈزۈلىدۇ. بەزى يەرلەردە «يەتتە نەزىر» چوڭ ئۆتكۈزۈلسە، بەزى يەرلەردە (تۇرپان رايونىدا) سېپارە چوڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ. «ئۈچ نەزىر» ئاساسەن مۇرىدىنى سۈغا ئالغۇچىنى رازى قىلىش مەقسىتە قىلىنغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پەقەت يۇغۇچىلار ۋە ئىمام - مەزىنلەر قاتنىشىدۇ. مۇردىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئومۇمەن تۆت ئادەم قاتنىشىدۇ، بۇلارنىڭ بىرى «باش يۇغۇچى»، يەنە بىرى «ئاياغ يۇغۇچى»، قالغان ئىككىسى سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى. «باش يۇغۇچى» مۇردىنىڭ بېلىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىنى، «ئاياغ يۇغۇچى» بەلىنىڭ ئاستىنقى قىسمىنى يۇيىدۇ. يۇغۇچىلار يالغۇز

مېيىتنى يۇيۇپلا قالماستىن، يەنە كېپەننى تەكىپ تەييار قىلىدۇ ۋە مۇرىدىنى كېپەنگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن هازىردار ئائىلە ئۇلارنى ئىمكان بار ياخشى رازى قىلىشقا تىرىشىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ نىمكەش كىيىملىرىنى يۇيۇپ - تازىلاپ، يۇغۇچىلارغا قويىدۇ. بەزىلەر بولسا، ۋاپات بولغۇچىنىڭ كىيىم - كېچەكى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالىدۇ، دەپ، ئەن رەخت، پۇل قويىدۇ. قايسى خىلدىكى نەرسە قويۇلسۇن، «باش يۇغۇچى»، «ئاياغ يۇغۇچى» بىلەن سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مۇردا يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كېپەنگە ئېلىنىدۇ. كېپەنگە قىزىلگۈل سۇيى ياكى ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمزەم سۇيى سېپىلىدۇ. باشقا نەرىلەر ئۆز لايىقىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى ئۆز ئالدىغا نەزىر بېرىدۇ. هازىر بولسا ئائىلە باشلىقى پەرزەنتلەر نامىدىن بىرلا قېتىم نەزىر بېرىدىغان بولدى. بۇ ياخشى ئەھۋال. ئۇيغۇرلاردا هەر پەيشەنبە كۈنى «ئەرۋاه»لارغا ئاتاپ ياغ پۈرىتىدىغان ئەھۋال داۋاملاشماقتا. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، هەممە «ئەرۋاه»لار جۈمە كۈنى مەككىگە توپلىنىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيمىش. مەككىگە بېرىش ئۈچۈن «ئەرۋاه» تېتىك بولۇشى لازىمىش. هەر پەيشەنبە كۈنى ياغ پۈرىتىلسا «ئەرۋاهلار» تېتىكلىشىپ مەككىگە بالدۇرلا بارارمىش.

(3) مۇردا يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ بالا - چاقىلىرى، يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مۇردا بىلەن ۋىدالىشىدۇ. ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا ئۇنىڭ ئايالى، ئەگەر ئايال بولسا، ئۇنىڭ ئېرى مۇردا بىلەن ۋىدالاشمايدۇ. سەۋەبى جان چىقىقاندىن كېيىن ئەر ئايالغا، ئايال ئەرگە يات بولۇپ كېتىدۇ - دە، بىر - بىرىنى كۆرۈش «ناھەرەم» بولىدۇ، دەيدىغان قاراش ئۇيغۇرلاردا ناهايىتى كۈچلۈك.

(4) ئېرى ئۆلگەن ئايال ياكى ئايالى ئۆلگەن ئەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ هۆرمىتىنى قىلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ يىلى بولمىغۇچە ئەرگە تەگمەيدۇ ياكى ئۆيلەنمەيدۇ (ئايرىم ئەهۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا). ئەگەر بۇنىڭغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ياكى خوتۇن ئالسا، پەرزەنتلەر نارازى بولىدۇ، جامائەت تەگەيدۇ.

(5) جىنازا نامىزى مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. نامىز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن نامىز چۈشۈرگۈچىگە نامىز هەققى، نامازغا قاتناشقان غېرىب - غۇرۇالارغا «ئىسقات» بېرىلىدۇ. ئىسقات ئالغۇچىلار ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن خالىسانە نامىز ئوقۇپ قويىدۇ، نامىز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئېلىنىدۇ. نامازغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەبرىستانلىققا بارىدۇ. جەسەت گۆرگە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، جامائەت ئۇدۇل هازىردار ئائىلىسىگە پەتىگە كېلىپ، قۇرئان - تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ. ئەتىسى بامدات نامىزىدىن قايتقان جامائەت يەنە پەتىگە كىرىپ، قۇرئان - تىلاۋەت قىلىدۇ. جىنازىدىكى مۇردىنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنى تاۋۇتقا يېپىلغان يوپۇقتىن بىلگىلى بولىدۇ. ئايالنىڭ تاۋۇتىغا گۈللۈك ئېسىل رەختلەردىن يوپۇق يېپىلىدۇ. ئەر بولسا ئاق ياكى قارا سىدام رەختتىن قىلىنغان يوپۇق يېپىلىدۇ.

(6) قەبرە ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ. ئۆتمۈشتە هەربىر ئائىلە جەمەتىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبرىستانلىقى بولاتتى. چەتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولسا «مۇساپىرلار قەبرىستانلىقى»

لىقى» دەپ ئاتىلىدىغان ئومۇمىي قەبرىستاندا دەپنە قىلىدۇ. ئۇلار، يولدىكى قەبرىستانلىققا كۆمۈلەتتى. قەبرە ئىگىلىرى قەبرىنى يوقلىغىلى چىقسا قەبرىنىڭ توپىسىنى يۆلەپ ئېگىزلىتىپ قويىدۇ ھەم ئۇچار قۇشلار يېسۇن دەپ، ئۇستىگە دان چېچىپ قويىدۇ. بەزىلەر، قەبرىنىڭ توپىسىنى شامال ئۇچۇرۇپ تۇرسا ياخشى، دەپ قارىسا، بەزىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە، قەبرىنىڭ توپىسى ئۇچۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياساپ قويىدۇ. قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە قەبرە تېشى ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى يېزىپ قويۇلىدۇ. بەزىلەر قەبرىنى تۆمۈر ياكى ياغاچ رېشاتكا ئىچىگە ئېلىپ قويىدۇ. بەزىلەر قەبرە ئەتراپىغا كۆچەت تىكىپ، گۈل ـ گىياھ تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

(7) بەزىلەر جەسەتنى ئىلاج بار يول بويىدىكى قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىدۇ. ئۇلار، يولدىن ئۆتكۈچىلەر قەبرىستاندىكىلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ قويىدۇ، دېگەننى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق قوشاق پەيدا بولغان ۋە ساقلانغان:

مەن ئۆلەرمەن، مەن ئۆلەرمەن
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چۆلدە قويماڭلار مېنى.

(8) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلگەن نەزىر تۈگىگەندىن كېيىن ئائىلە جەمەتى قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش، شۇنداقلا ھەربىر روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا نامازدىن كېيىن قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش ئادىتى ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا.

(9) ئۇيغۇرلاردا «ئاتا ـ ئانامنىڭ ئايىغىدا ياتىمەن» دېگەن ئارزۇ كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ياقا يۇرتلاردا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ جەستى يۇرتىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار ياكى جان ئۇزۇشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتىغا ئەكېتىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار.

(10) بەزى ياشانغان ئادەملەر بالا ـ چاقىلىرىنى ئالدىرىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن، ھايات ۋاقتىدىلا ئۆلۈملۈكنى ھازىرلاپ قويىدۇ، يەرلىكىنى چاپتۇرۇپ تەييارلاپ قويىدۇ.

(11) ئائىلە چوڭلىرىدىن بىرى (مەيلى ئاتا، مەيلى ئانا) ئاغرىپ قېلىپ ساقايمىسا، كېسەلنىڭ تەلىپى بويىچە شۇ ئائىلىدە تەييار بولۇپ قالغان تويىنى قىلىۋېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا ئۇلگۈرمەي كېسەل ۋاپات بولۇپ كەتسە، جەسەتنى دەپنە قىلماي تۇرۇپ نىكاھنى ئوقۇتۇپ قويۇپ، ئاندىن جەسەتنى ئۇزىتىدۇ. بۇ ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(12) ھازىدار ئائىلە ھازا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۆز ئائىلىسىدە تاماق يېيىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنا ۋە ئەل ـ ئاغىنىلەر ئائىلىسى بىرەر ھەپتە، ھەتتا بىرەر ئايغىچە تاماق ئەكېلىپ تۇرىدۇ. كەلگەن تاۋاقلا ھازىدارلار ۋە باشقىلار ئېغىز تېگىدۇ.

(13) ئۇيغۇرلاردا ئىگە ـ چاقىسىز يېتىم ـ يېسىرلار، مۇساپىرلار ئۆلۈپ قالسا، ئۇنى «خالىس ئۆلۈم» دەپ، يۇرت ـ مەھەللە بىرلىكتە نامىزىنى چۈشۈرۈپ بارلىق رەسمىيەتلىرىنى جامائەت خالىسانە يارەدەم قىلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت بار. بۇنداق خالىس ئۆلۈمنى ئۇزىتىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ. (ر)

هازا قوشاقلىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مەيلى قايسى خاراكتېردىكى ئۆلۈم بولۇشتىن قەتئىينەزەر، «ئۆلۈمنىڭ ھۆرمىتى» ئۈچۈن ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قايغۇلۇق ئاھاڭدا ئۇنلۈك ئاۋاز بىلەن يىغلايدىغان ئادەت بار. گەرچە ئىسلام دىنى قارىشىدا: «ئۆلۈمگە يىغا - زار قىلىش تەقدىرگە تەن بەرمىگەنلىك، ئاللانىڭ ئەمرىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىك» دېيىلسىمۇ، يىغلىماسلىقنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، لېكىن يىغا - زارسىز ئۇزىتىلغان ئۆلۈم جامائەتچىلىك ئارىسىدا غەيرىي ئىنكاس پەيدا قىلمىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى: «ئۆلۈم يىغىسى بىلەن، توي كۈلكىسى بىلەن» دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە يىغا مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە جۇدالىق ھەسرىتىلىرىنى بايان قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى ھەمدە «ئۆلگۈچىنىڭ ھازىسىنى ئاچقانلىق»نىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

ھازا ئېچىشنىڭ شەكىللىرى خىلمۇخىل بولىدۇ. كۆپرەك رايونلاردا مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئاساسلىق ھازىدار سۈپىتىدە مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش تۇيغۇلىرى ئىپادىلەنگەن مەرسىيە سۆزلىرى ياكى مەرھۇمدىن رازىلىق تىلەيدىغان تىلەك قوشاقلىرىنى يىغا ئاھاڭىغا جور قىلىپ ئېيتىدۇ. بۇنداق ھازا قوشاقلىرى (مەرسىيەنامىلەر)دا يەنە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ياخشى سۈپەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ روھى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

ھازا قوشاقلىرى ئارقىلىق مېيىتنى ئۇزىتىش ئادىتى، بولۇپمۇ ئاتۇش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدىرەك بولۇپ، يۇرت - مەھەللىلەردە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ ھازىسىنى ئېچىش ئۈچۈن شۇ يۇرتتا تونۇلغان ھازىچى (يىغىچى) تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنداق ھازىچىلار ئاساسەن يېشى چوڭراق، پىشقەدەم ئاياللار بولۇپ، ئۇلار ھەم ھازا قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلالايدىغان (قوشاق قاتالايدىغان)، ھەم مۇڭلۇق يىغا ئاۋازى بىلەن كىشىلەردە مۇسىبەت تۇيغۇسى پەيدا قىلالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. يۇرت - مەھەللە ئىچىدە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ھازىچى دەپ نام ئالغان ئايالغا خەۋەر بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھازىچى دەرھال مۇسىبەت بولغان ئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ھەمدە ماتەم ئۈچۈن تىكىلگەن ئۇزۇن توننى تەتۈر كىيىپ بىر قولىغا ھاسا ئېلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئۆزىگە خاس يىغا ئاھاڭى بىلەن ئېيتىدۇ. بۇ ھازا قوشاقلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە يۇرت - جامائەت ئېغىر مۇسىبەت تۇيغۇسىغا

چۆمىدۇ. ئەگەر ۋاپات بولغۇچى كىشى شۇ يۇرتتىكى ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر زاتلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى چوڭ قەھرىمانلار يا-كى تۈيۈقسىز بالا ـ قازاغا يولۇقۇپ ۋاقىتسىز قازا تاپقان نارەسىدىلەر بولسا، ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئۇ-زۇلمەي بىرقانچە كۈن داۋاملىشىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش مەرھۇمنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغان پەيتتە يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

ماتەم مۇراسىملىرىدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىكى خەلق ئىچىگە تارقالغان ھازا قوشاقلىرى بۇنىڭ جانلىق دەلىلى.

ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسىز ئاڑون قالدىمۇ،
ئۆزلىك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەندى يۇرەك يىرتىلۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇشۇ مەزمۇندىكى ھازا قوشاقلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ، ھازا قوشاقلىرى بىر ژانىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئورۇن ئېلىشى، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماتەم مۇراسىملىرىدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. (ئا)

نوروز بايرىمى

باھارنىڭ ئىنسانلارغا ئەكەلگەن خۇشاللى-
قى مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبە-
لىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى
مىللىي بايراملاردىن بىرى «نوروز» بايرىمى بو-
لۇپ، ئۇ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار،
تاجىك قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى
مىللەتلىرىگە ئورتاق بايرام ھېسابلىنىدۇ.

«نوروز» ئەسلىدە پارسچە سۆز بولۇپ،
«باھار يامغۇرى»، «تۇنجى باھار كۈنى» دېگەن
مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بايرام قەدىمدىن
باشلاپ شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە قىش
ئاخىرلىشىپ، باھارنىڭ باشلىنىش كۈنى (ھەر
يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى)، يەنى كۈن بە-
لەن تۇن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بىرىنچى
كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

«نوروز بايرىمى» ئەسلىي ماھىيىتى بىلەن
يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، بۇ ئەنئەنىۋى بايرام
ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئىنتايىن چوڭ
تەسىرگە ئىگە.

«نوروز» بايرىمىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاش-
قان ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى مۇنداق:

«نوروز» كىرگەن كۈنى يەتتە ياشتىن يەت-
مىش ياشقىچە، چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئاياللار
يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مىل-
لىي بايرام كىيىملىرىنى كىيىشىپ، مەنزىرە-
لىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا
«نوروز»غا ئاتاپ تەييارلىغان ھەر خىل ئو-
يۇنلارنى ئويناىدۇ. خەلق قوشاقچىلىرى «نو-
روز»نى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر ـ قوشاقلارنى
ئوقۇشىدۇ، ۋائىز (مەددا‌ھ)لار داستان ۋە ھېكا-
يە ـ قىسسىلەرنى كۈيلىشىدۇ. سازەندىلەر مۇ-
زىكىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسۇ-
سۇل ئوينىشىدۇ. بىر تەرەپتە چەۋەندازلار
ئوغلاق تارتىدۇ، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ،
دارۋازلار ئېگىز دار ئۇستىدە ئۆز كارامىتىنى
كۆرسىتىپ، مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە
جەلپ قىلىدۇ، قىزلار مەجنۇنتاللارغا ئىلەڭ-
گۈچ سېلىپ لەرزان پەرۋاز قىلىدۇ، بىر تەرەپ-
تە ئولتۇرۇش قىزىپ «ئون ئىككى مۇقام»
داستانلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قىسقىسى،

هەر كىم ئۆز ئەھۋالىغا ياراشا ماھارەت كۆر-
سەتسە، بايرام خۇشاللىقىنى نامايان قىلىدۇ.
«نوروز» مۇراسىملىرىغا مەكتەپ بالىلىرىمۇ
كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار مۇئەللىم-
لەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەپ - سەپ بولۇپ،
گۈللۈك تاختىلارغا يېزىلغان «نوروزنامە»لىرىنى
كۆتۈرۈشۈپ ئۇنلۇك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ.

«نوروز» مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن ئىخ-
تىيارىي يىغىش قىلىپ، مەخسۇس نوروز ئېشى
تەييارلىنىدۇ. نوروز ئېشى ئەنئەنە بويىچە يەتتە
ياكى توققۇز خىل ماتېرىيالدىن تەييارلىنىدىغان
كۆجە بولۇپ، بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق،
گۆش، سۈت، سۇ قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ
پىشۇرىدۇ. بەزىدە گۆش ئورنىغا كاللا - پاچاق
ۋە زاسۇيلەرنى قوشىدۇ. «نوروز» مۇراسىمىغا
قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنى «نوروز ئېشى»غا
ئېغىز تەگكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. شۇنداق
قىلىپ، ھەممە كىشى «نوروز» بايرىمىدا قاز-
غۇچە كۆڭۈل ئېچىپ، ياخشى تىلەك - ئارزۇلار
بىلەن ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ ۋە بايرامنى تەب-
رىكلەپ ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ.

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «نوروز»
بايرىمىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئۇزۇن ياكى
قىسقا بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، قەدىمكى ئەز-
ئەنىلەردىن قارىغاندا، بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى
ئىككى ھەپتە، يەنى ئون بەش كۈن قىلىپ بەل-
گىلەنگەن. ھازىر كۆپرەك رايونلاردا «نوروز»
بايرىمى ئۈچ كۈن قىلىپ خاتىرلىنىدۇ.

«نوروز» بايرىمىدا ئوينىلىدىغان ھەر خىل
پائالىيەتلەر ھەممە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان «نو-
روزنامە»لەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش -

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

زىمىستاننى قوغلاش، ئاساىىشلىق يېڭى باھارنى كۆتۈۋېلىش، يېڭى يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكېلىشىنى تىلەش، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۆيلەش، كىشىلەرنى ئىلىم - مەرد- پەتكە ئۈندەش، ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىقنى تەشەب- بۇس قىلىش، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئېتىرا قىلدۇق نوروزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بىر ئويۇننى باشلىدۇق.
شاتاۋادا تون كىيىپ، جۈۋا - تۇماقنى تاشلىدۇق،
سايىلەردە ئولتۇرۇپ، نەغمە - ناۋانى باشلىدۇق،
ئات مىنىپ، ئوغلاق ئالىپ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۇر بۈگۈن.

كەلدى نوروز يىل باشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،
نوروز دىيار كېلۇرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇركىنى.
گۈللەر قىسۇر قىز - ئوغۇل، ئەگرى قويار بۆركىنى،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر، ئاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى،
قايغۇ - مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۇر بۈگۈن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «نوروز» بايرىمىنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. لې- كىن، «نوروز» بايرىمى ھەققىدىكى كۆپلىگەن گۈزەل ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، «نوروز» بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆكتەڭرىگە چوقۇنغان دەۋرلىرى بىلەن مۇنا- سىۋەتلىك. كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىشىغا قاراپ، ئۇلارنى ئوخشاشمىغان سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكەن. ئۇلارنىڭ تونۇشچە، ئاققۇزا (نائوروز، توقتى) يۇلتۇزى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى ئىلاھ. قوش، بېلىق (ئەرەبچە ھوت) يۇلتۇز- نىڭ يوقلىپ، ئاققۇزا (ئەرەبچە ھەمەل) ئىلا- ھىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان كۈنى ئىن- سانلارغا بەخت ۋە تەلەي كېلىدۇ، دېگەن ئەقىدە بويىچە، ئاققۇزا ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى (ھا- زىرقى كالېندار بويىچە 3 - ئاينىڭ 21 - كۈ- نى) «نوروز» بايرىمى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ «نوروز» باي- رىمىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. (ئا)

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرىنچى مىڭ يىللارنىڭ بېشىدا (بۇنىڭدىن 26 ــ 30 ئە. سىرلەر ئىلگىرى) ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسىيادا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاج تېپىشى، ئېتىدائىي جەمئىيەت يىمىرىلىپ قۇللۇق ئاساسىدىكى ئولتۇراق شەھەر هاياتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، سوغدى، خارەزىم، باكتېرىيە، كۆكتۇرك، ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى، يېڭى دىنىي قاراشلارنىڭ شەكىللىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن يېڭى دەۋرگە خاس تۇرمۇش مەنزىرىسىنى ئىپادىلەيدىغان خىلمۇخىل بايرام ـ مۇراسىملار ۋۇجۇدقا كېلىشكە باشلىدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى تەخمىنەن V ــ VII ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا زەردۇشت (زوروئاستېر) دىنى كەڭ راۋاجلاندى. بۇ پىكىرنىمىزنى زەردۇشت مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى قىسمى «بىسلارد»نىڭ ئىككىنچى بابىدىكى قوشاقلار، ئۇچىنچى قىسمى «ياسنا»نىڭ 72 ـ بابىدىكى قۇربانلىق مۇراسىمى قوشاقلىرى ۋە دىنىي مۇراسىملارغا خاس قائىدە ـ يوسۇنلار بايانى بولغان تۆتىنچى قىسمى «ياغت»دىكى زەردۇشت خۇدالىرى ۋە مەبۇتلىرىغا بېغىشلانغان 22 قوشاق قاتارلىق مەنبەلەر تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مەلۇمكى، زەردۇشتچىلارنىڭ قارىشىچە، دۇنيانىڭ ئاساسىنى ئىككى قارىمۇقارشى نەرسە ــ ياخشىلىق ۋە يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق، هايات ۋە ئۆلۈم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەشكىل قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دۇنيادىكى بارلىق ئىجابىي هادىسىلەرنى ياخشىلىق خۇداسى ئاھۇرامازدا (هورمۇز)نىڭ ۋە هەممە سەلبىي هادىسىلەرنى يامانلىق خۇداسى ئانگرامەينيۇ (ئاهرىمان)نىڭ ئىرادىسىگە باغلىق دەپ چۈشىنىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن زەردۇشتلار ياخشىلىق خۇداسىغا ياخشىلىق قىلىشنى، يامانلىق خۇداسىغا يامانلىق قىلماسلىقنى ئىلتىماس قىلىپ ئۇلارغا سېغىنغان. شۇنىڭدەك زەردۇشتلار ياخشىلىق خۇداسى ئاهرۇمازدانىڭ يارىدەمچىلىرى مىترا (يېگىت قىياپىتىدىكى قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى)، ئاناختا (گۈزەل قىز سىياقىدىكى ئۇنۇمدارلىق، هوسۇلدارلىق، پاراۋانلىق خۇداسى)، هوما (گۈزەل قۇش قىياپىتىدىكى بەخت، تەقدىر ۋە بايلىق تەڭرىسى)، خۇببى (مەرد يېگىت قىياپىتىدىكى سۇ تەڭرىسى)، مىرىخ (ياش جەڭچى قىياپىتىدىكى ئۇرۇش ۋە غەلىبە تەڭرىسى) قاتارلىقلارغا ئىتائەت قىلىشقان.

زەردۇشتچىلار ئۆزلىرىنىڭ هەر خىل مۇراسىملىرىدا كائىناتنىڭ تۆت زاتى ــ قۇياش (ئوت)، سۇ، تۇپراق ۋە هاۋانى دۇنيانىڭ نېگىزى، ئەڭ مۇقەددەس نەرسە دەپ ئۇلۇغلىغان. ئۇلار، ئوت قۇياشنىڭ يەردىكى شەكلى (زەرىچىسى)، دەپ هېسابلاپ، ئۇنىڭغا ئالاهىدە قىزىقىش ۋە هۆرمەت بىلەن سەجدە قىلغان. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا ئوت بارچە گۇناهتىن تازىلىغۇچى مۇقەددەس سېهىرلىك كۈچ سانالغان. شۇ

سەۋەبتىن ئۇنىڭغا بېغىشلاپ مەخسۇس ئاتەشخانىلار (ئوتدان)قۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا تۇرلۇك بايرام ۋە مۇراسىملار ئۇيۇشتۇرغان.

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا نوروز بايرام تۈسىگە كىرىشى ھەققىدە بەزى ئەپسانىلەر بار. تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئازادلىق، ئەركىنلىك بايرىمى سۈپىتىدە قوتلۇقلىنىدىغان نوروز ئەبۈلغازى باھادىرخانىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە نەقىل قىلىنغان «ئەرگىنەقۇن»غا سىمۋول قىلىنغان. «ئەرگىنەقۇن» رىۋايىتىدە، تۆت ئەتراپى يۇك سەك تاغلار بىلەن قورشالغان بىر ۋادىدا 400 يىل قامىلىپ ياشىغان تۈركلەر بوزقۇرت (كۆك بۆرە)نىڭ يول باشلىشى بىلەن باھارنىڭ دەسلەپكى كۈنى (نوروز كۈنى) تار ماكاندىن كەڭ ماكانغا چىقىپ، ماماتلىقتىن ھاياتلىققا ئېرىشكەنلىكى شەرىپىگە بۇ كۈننى ئالاھىدە تەنتەنە قىلىپ، ھۆرىيەت، ئەركىنلىك ۋە ئازادلىق بايرىمى قىلىپ بېكىتكەن ھەمدە بۇ بايرامنىڭ نامىنى ئەنئەنىۋى تۈركىي كالېندارىدىكى نوروزغا سىمۋول قىلىپ، «ئەرگىنەقۇن بايرىمى» دەپمۇ ئاتاشقان. تۈركىيەرنىڭ ئەركىنلىك، ئازادلىققا تىمسال قىلىنغان بۇ بايرىمى شۇ زامانلاردىن باشلاپ بىرخىل ئەنئەنە سۈپىتىدە بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەرگىنە قۇن تۈركىي تىللىق قوۋملەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ئەپسانە بولۇپ، بۇ ھەقتە سۇي، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە كۆپلىگەن مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ.

سۇي سۇلالىسى (مىلادىيە 581 ــ 617) تارىخىدا كۆكتۈركلەرنىڭ تۆرىلىشى ھەققىدە مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: «ئەر - ئال، قەيرى - ياش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دۇشمەن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. پەقەت بىر كىچىك ئوغۇل بالا ھايات قالدى، ئۇنى دۇشمەنلەر ئۆلتۈرمىدى، ئەمما پۈت - قوللىرىنى كېسىۋېتىپ، ئۇ يەردىكى چوڭ بىر سازلىققا تاشلىۋەتتى. بۇ سازلىقتا بىر چىشى بۆرە ياشايتتى، چىشى بۆرە بۇ بالىغا يېمەكلىك ۋە ئەت كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن بۇ كىچىك بالا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. كېيىن چىشى بۆرە بىلەن مۇناسىۋەت قىلدى ۋە چىشى بۆرە بىلەن بىر غار ئىچىدە ياشىدى. دۇشمەن تەرەپ بۇ ئەھۋالنى سېزىپ قېلىپ بالىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەمما، چىشى بۆرە غارنىڭ ئىچىگە قېچىپ، ئەركىنلىككە ئېرىشتى. غاردىن قېچىپ چىققان چىشى بۆرە تۈرپانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى گۇل - چېچەكلەر بىلەن قاپلانغان بىر تاغقا يېتىپ كەلدى. تاغنىڭ ئېتىكىدە بىر غار بار ئىدى. چىشى بۆرە بۇ غارغا كىردى، غارنىڭ ئۇ تەرىپىدە 200 چاقىرىم كەڭلىكتىكى بىر يايلاق بار ئىدى. چىشى بۆرە بۇ يايلاققا چىقىپ ئون بالا تۇغدى. بىرىنچى سىنىڭ ئېتى ئاشىنا ئىدى. بۆرىنىڭ بالىلىرىدىن ئەڭ ئەقىللىق بولغىنى ئاشىنا ئۆز قوۋملىرىگە خاقان بولدى ۋە بۇ جايدا خاقانلۇردىسىنى قۇردى، ئوردا ئالدىدىكى ئېگىز تېرەكنىڭ ئۇچىغا بۆرىنىڭ بېشىنى ئاستى... بىرنەچچە يۈز ئائىلە بىرلىكتە بۇ يايلاقتىن چىقىپ، ئۇلار جورجانلارنىڭ خىزمىتىگە كىرىدى، قالغانلىرى ئالتۇنتاغ (ئالتۇن يىش)نىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە يەرلىكلىشىپ تۆمۈرچىلىك قىلىشتى». ئۇلار كېيىن مۇقان قاغان (مىلادىيە 553 ــ 572) ۋە تاپار قاغان (مىلادىيە 572 ــ 581) دەۋرلىرىدە جورجانلار ۋە

ئاق هونلار (ئىفتالىتلار)نى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھاكىم بولدى. بۇ ئىككى كۆكتۇرك قاغانلىرىنىڭ مازارلىرى ھازىگاي تېغى ئېتىكىدىكى بوگوتا دېگەن جايدىن ئون كىلومېتىر يىراقلىقتا غەربكە جايلاشقان «قاغان مازارلىقى» ئىچىدىدۇر. بۇ يەردىن تېپىلغان سوغدى تىلىدىكى بىر كىتابتا ئەرگىنەقۇن ئەپسانىسىنى بىلدۈرىدىغان بىر پارچە رەسىم ئۇچرايدۇ. بۇ رەسىمدە ئەنە شۇ تۈرك بالىسى پۈت ـ قوللىرى كېسىۋېتىلگەن ھالدا، جەينىكى بىلەن يەرنى تىرەپ، بېشىنى ئېگىپ تۇرغان ھالەتتە ۋە چىشى بۆرە بۇ بالىنىڭ ئالدىدا تىكىلىپ تۇرغان شەكىلدە تەسۋىرلەنگەن.

«ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتالغان جاي زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ پىكرىچە، گاۋچاڭ، يەنى ئۇيغۇر رايونىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق جايلارنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى ئەپسانىدە، تۈركىي قوۋملىرىنىڭ ئەرگىنەقۇندىن چىقىپ ھاياتلىققا ئېرىشكەن كۈنى دەل نورۇز (3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) كۈنىگە توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ كۈن نورۇز بايرىمى قىلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

نورۇز بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى بۇنىڭغا ئوخشاش ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنى تۈرلۈك نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن. بىراق، مەسلىگە ئىلمىي ياندىشىپ، نورۇز بايرىمىنىڭ قاچان ۋە قانداق ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىش قىيىن بولسىمۇ، شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، بۇ بايرام ھەر تەرەپلىمە ئىلمىي ئاساسلانغان كائىنات ۋە تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى، يەنى قۇياشنىڭ ھەمەل (قوزا) بۇرجىغا كىرىشى، كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ۋاقىت جەھەتتىن باراۋەر بولۇشى، كۈندۈزنىڭ ئۇزىرىشقا باشلىشى، تەبىئەتتە يېڭىچە جانلىنىشنىڭ باشلىنىشى، باھارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن باغلىق بولغان. بىز نورۇز بايرىمىنىڭ چوڭقۇر يىلتىزىغا مۇراجىئەت قىلساق، ئۇنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتكىنىدىن كېيىن ئېتىز ـ

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

ئېرىق، دالىلاردا يېڭى ئىش مەۋسۇمى باشلىنىشىدىن ئالدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان باھار بايرام - مۇراسىملىرىغا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئىنسانلار - نىڭ دۇنيا بويلاپ تارقىلىشى نەتىجىسىدە ھەممە كىشى ئۇچۇن ئەھمىيەتلىك بولغان بۇنداق بايراملار ھەممە يەرلەرگە يېيىلىپ، ھەرقايسى خەلقلەردە تۇرلۇك ناملار ۋە ھەرخىل شەكىللەر بىلەن، مەسىلەن، خەنزۇلاردا «چۇنجيې» (春节)، ياپونلاردا «رىسان»، سلاۋيانلاردا «ماسلىنتسا»، يۇنانلىقلاردا «پاترىخ»، بىرمالىقلاردا «سۇ بايرىمى»، تاجىكلاردا «گۈل گاردون»، «گۈل نەۋرۇز»، ئىرانلىقلاردا «نەۋسارجى» ياكى «گۈل سارجى»، تاتارلاردا «ناردوگان»، بور - ياتلاردا «سائان سارا»، ئەرمەنلەردە «ناۋاسارد»، چۇۋاشلاردا « نورىس ئۇياخى»، سوغداقلاردا «نەۋسارىز»، تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ھەر - قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا «ئەرگىنەقۇن بايرىدى»، «بوزقۇرت بايرىمى»، «ئۇلۇغ كۈن»، «ناۋروس»، «يىل باشى»، «ناۋروز»، «مەرۋىس»، «ناۋرىز»، «چاغان»، «مارت توققۇزى»، «سۇلتانى نەۋرۇز»، «كۆركلو مارتا»، «بابۇمارتا»، «يېڭى گۈن»، «مەيرام»، «مەرىكە»، «نەۋرۇز»، «نورۇز» قاتارلىق ناملار بىلەن مۇقىملاشقان ۋە ئۆزىگە خاس يەرلىك ۋە مىللىي ئادەتلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملىق سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى مەنبەلەردىن شۇ نەرسە روشەنكى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا، ئىران ۋە ئافغانىستاندا نورۇز بايرىمىنى ئۆتكۈزۈش ئاخمانىلار دەۋرى (مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى VI ئەسىر)دە كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

مىلادىيەدىن بۇرۇن قوللىنىشقا باشلىغان زەردۇشتۇيلۇق كالېندار (قەدىمكى ئىران كالېندارى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بويىچە، فەرۋەردىن ئېيى (ھازىرقى مارت ئېيى)نىڭ بىرىنچى كۈنى «كىچىك نورۇز» (ياكى «ئاممىۋى نورۇز») باشلانغان. ئالتىنچى كۈنى بولسا «كاتتا نورۇز» (ياكى «مەخسۇس نورۇز») ئۇيۇشتۇرۇلغان. سانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا بۇ ئىككى «نورۇز» بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق كۈنلەر بايرام دەپ ئېلان قىلىنغان. كېيىنچە «نورۇز بايرىمى» بىر ئايغىچە سوزۇلغان. بۇ ھەقتە بىرونى تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «كېيىنكى پادىشاھلار بۇ يېڭى ئاي، يەنى پەرۋەردىن ماھىنىڭ بارچە كۈنلىرىنى ھېيتقا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئالتىگە تەقسىم ئەتتىلەر: بىرىنچى بەش كۈن پادىشاھلار ئۇچۇن، ئىككىنچىسى ئۇلۇغ كىشىلەر ئۇچۇن، ئۇچىنچىسى پادىشاھلارنىڭ غولاملىرى ئۇچۇن، تۆتىنچىسى خىزمەتكارلىرى ئۇچۇن، بەشىنچىسى خەلق ئاممىسى ئۇچۇن، ئالتىنچىسى چۇپانلار ئۇچۇن. پادىشاھلار ئەنە شۇ تەرتىپ بويىچە ئوبيېكتلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە بايرامنى تەنتەنە قىلىدۇ».

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىسلامىيەتكىچە بولغان ئارىلىقتا «نورۇز بايرىمى»نى خىلمۇخىل شەكىللەر بىلەن تەنتەنە قىلىشقان. بايرام كۈنى كىشىلەر بىر - بىرلىرىگە شېكەر ۋە شىرنىلىكلەرنى ھەدىيە قىلىش (ھاياتىڭىز شېرىن بولسۇن، دېگەن مەنىدە)، گۈل تەقدىم قىلىش (گۈزەل بولۇڭ، دېگەن مەنىدە)، بىر - بىرلىرىگە سۇ سېپىش (بۇ يىل سۇ كۆپ بولسۇن، مول ھوسۇل بولسۇن، دېگەن مەنىدە) قاتارلىق ئادەتلەر بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. «نورۇز بايرىمى» كۈنى شىرنىلىك يېمەكلىك-

لەرنى يېيىش قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مۇھىم ئۇدۇملىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە، «نوروز» كۈنى «تاڭ ئېتىش بىلەن تەڭ، تېخى باشقىلار بىلەن سۆزلىشىشتىن ئاۋۋال ئۇچ قوشۇق ھەسەل يالاپ، ئۇچ بولاق خۇشبۇي موم تۇتسا، بۇ كۆپ كىشىلەرگە شىپا بولىدۇ»، «نوروزنىڭ ئالتىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە سۆزلەشتىن ئاۋۋال شېكەر يەپ، يۈزگە زەيتۇن يېغى سۈرتكەن كىشىدىن شۇ يىلنىڭ ھەممىسىدە تۈرلۈك بالا ـ قازالار يىراقلىشىدۇ...» دەپ قاراشقان.

ئەرەب ئىستېلاسىغا قەدەر قۇياشقا تېۋىنغان ئىرانلىقلار ئارىسىدا نوروز كۈنى «قۇياش» (ئىران تىلىدا شەمسىيە) سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپى ــ «ش» بىلەن باشلىنىدىغان يەتتە تۈرلۈك نازۇنېمەتنى داستىخانغا يېيىپ نوروزنى قۇتلۇقلاش ئادىتى بولغان، ئۇلار: ① شاراب (ئۈزۈم قىيامى)، ② شىر (سۈت)، ③ شېكەر (تاتلىق ـ تۇرۇملار)، ④ شېكەر، ⑤ شەربەت، ⑥ شام (خۇشبۇي موم ـ سېغىز)، ⑦ شانە (غوزا) دىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، شاراب ــ تىرىلىشكە، شىر ــ پاكىزلىققا، ساپلىققا، شېكەر ــ ئىناقلىق ـ ئىتتىپاقلىقا، شېكەر ــ خۇشاللىق، مەمنۇنىيەتكە، شەربەت ــ ئەدلۇ ئىمانغا، شام ــ گۈزەللىك ـ خۇشخۇيلۇققا، شانە ــ ئۈزۈن ئۆمۈرگە سىمۋول قىلىنغان.

ئەنئەنىۋى «نوروز بايرىمى»نىڭ ئادەتلىرى ئىچىدە يەنە ئاۋام ـ خەلقنىڭ يېڭىچە ئەزگۈ ـ تىلەكلىرىگە خاس ھالدا، يېڭى يىل مۇل ھوسۇللۇق، باياشاتلىق يىل بولسۇن، دېگەن ئۇمىدىنى مەركەزلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن يەتتە ئىدىشتا يەتتە خىل زىرائەت مايىسىنى ئۆسۈتۈرۈپ، باھار ئەلچىسى سۈپىتىدە بايرام ئۈچۈن تەييارلانغان داستىخانىنىڭ مەركىزىگە قويۇش، يەتتە خىل داندىن كۆچە (سومىلەك) تەييارلاپ، ئۇنى جامائەت بىلەن بىللە ئىچىش، بىدە كۆكى تېرىپ، كۆڭلى يېقىن كىشىلەرگە «يېڭىلىق تۇتۇش»تەك ئادەتلەر بولغان.

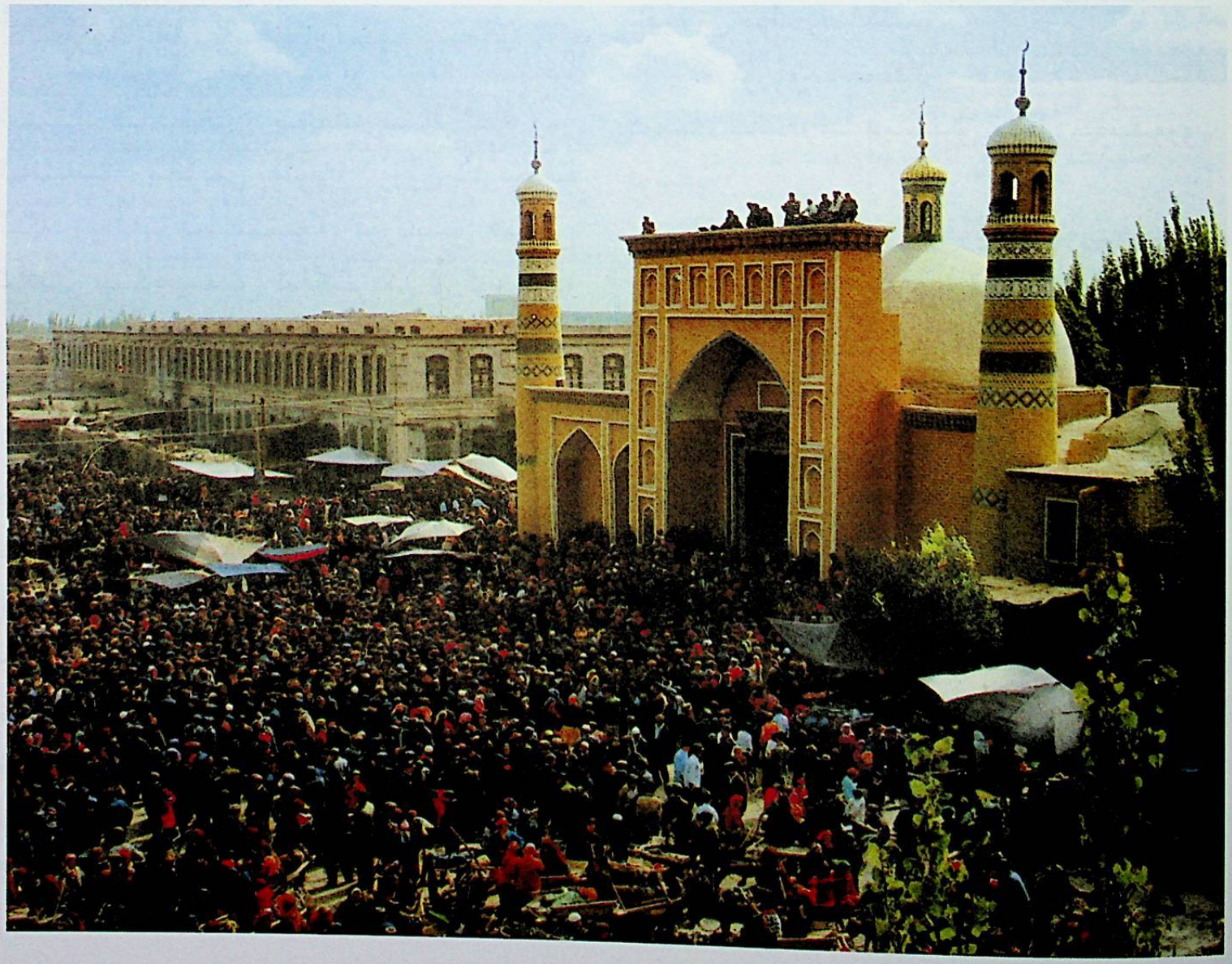
قەدىمكى «نوروز بايرام»لىرىنىڭ بۇنداق ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بارغانسېرى بېيىپ يېڭىلانغان، بەزى خەلقلەر ئارىسىدا نوروز بايرىمى ئاساسىدا يەنە خىلمۇ خىل مۇراسىم شەكىللىرى پەيدا بولغان. بۇنىڭغا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «زاراخەتمە مۇراسىملىرى»، «كۆك مەشرىپى»، «مېلىس مەشرىپى»، «گۈل سەيلىسى»، «چوكانتال مۇراسىمى»؛ ئۆزبېكلار ئارىسىدىكى «باھارخانىم مۇراسىمى»، «سومىلەك ئىچىش مۇراسىمى»؛ ئەزەربەيجانلىقلارنىڭ «ئۆسكو مۇراسىمى»؛ قازاقلارنىڭ «خىزىر كېچىسى مۇراسىمى»، «كۆجە ئىچىش مۇراسىمى»؛ تۈركمەنلەرنىڭ «شامۇت مۇراسىمى»؛ تاتارلارنىڭ «نوروز سابان تويى»... قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

دېمەك، «نوروز بايرىمى» ــ خەلقنىڭ ئەمگەك بايرىمى، تەبىئەت بايرىمى، ئىناقلىق ـ ئۆملۈك بايرىمى، سەنئەت بايرىمى، ئىلىم ـ مەرىپەت بايرىمى سۈپىتىدە ئوتتۇرا، مەركىزىي ئاسىيا، بالقان يېرىم ئارىلى، ئوتتۇرا شەرق، ئېدىل ـ ئورال بويلىرى، قىرىم ۋادىلىرى، سىبىر دالىلىرى قاتارلىق كەڭ زېمىنلاردىكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە تاجىك ـ پارس خەلقلىرىنىڭ ھاياتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.(ش)

هېيت

ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، بۇ دىنغا مۇناسىۋەتلىك بىر-مۇنچە بايراملار بارلىققا كەلدى. روزا هېيت ۋە قۇربان هېيتلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇ بايراملارنىڭ دىنىي تۈسى ئاستا-ئاستا ئاجىزلاپ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرامغا ئايلىنىپ كەتتى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بايراملارغا دائىر بىرمۇنچە ئادەت، قائىدە - يوسۇنلار شەكىللەنگەن.

(1) روزا هېيت — مۇسۇلمانلار هەر يىلى رامزان ئېيىدا ئوتتۇز كۈن روزا تۇتقاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام. «روزا تۇتۇش» مۇسۇلمانلار قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەش پەرزنىڭ بىرى. روزا تۇتقان كۈنلەردە روزا تۇتقۇچى تاڭ سەھەردە (تاڭ يورۇماستا) تاماق يەيدۇ. بۇ تاماق «زولۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. كەچتە نامازشام ۋاقتىدا «ئىپتار» قىلىنىدۇ. بۇ «ئېغىز ئېچىش» دەپ ئاتىلىدۇ. روزا تۇتقۇچى «زولۇق» تىن «ئىپتار» غا قەدەر بولغان ئارىلىقتا هېچ نەرسە يېمەيدۇ، ئىچمەيدۇ، هەتتا تاماكا چېكىدىغانلار تاماكىمۇ چەكمەيدۇ. بۇنىڭغا رىئايە قىلمىغاندا روزا بۇزۇلىدۇ، «گۇناه» بولىدۇ. «زولۇق» تا قۇۋۇتلىك تاماقلار يېيىلىدۇ. «ئىپتار»دا بولسا سۇيۇق - سەلەك نەرسىلەر ئىچىلىدۇ.

ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇلغاندىن كېيىن ئۈچ كۈن بايرام قىلىنىدۇ. بايرامنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەرلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، نامازدىن يانغاندىن كېيىن قەبرىستانلىققا چىقىپ قەبرە يوقلايدۇ، قەبرىستاندىن قايتىپ، كىچىكلەر ئالدى بىلەن ئاتا - ئانىسىنى يوقلايدۇ، ئاندىن ئۇلارنىڭ بايرىمىنى تەبرىكلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ.

روزا تۇتۇۋاتقان مەزگىلدە ياشلار ۋە بالىلار ئارىسىدا «رامزان ئېيتىش» ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇلار ئېيتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ، ھەربىر ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ «رامزان قوشاقلىرى» ئېيتىدۇ. ئۆي ئىگىسى ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىك بېرىدۇ. «رامزان قوشاقلىرى» نىڭ مەزمۇنى كىشىلەرنى روزا تۇتۇشقا ۋە سەدىقە بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

(2) قۇربان ھېيت — بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەڭ زور ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قۇربانلىق قىلىش ئادىتى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XII ئەسىردە ياشىغان پەيغەمبەر ئىبراھىمنىڭ ئۆز ئوغلى ئىسمائىلنى مىنا تېغىدا قۇربانلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ھەرىكىتىدىن كەلگەن. قۇربانلىق قىلىش ھەجرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججەنىڭ ئونىنچى كۈنى بولىدۇ. شۇ كۈنى كىشىلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، نامازدىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىشىپ قۇربانلىق ئۇچۇن ھازىرلىغان مالالىرىنى سويىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ھېيت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ياخشى ئادەتلەر شەكىللەنگەن. مەسىلەن:

① ھېيتتىن بۇرۇن چوڭ تازىلىق قىلىنىدۇ، ئۆينىڭ تام - تورۇسلىرىنى سۈپۈرۈپ، ئۆينى تازىلايدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆينى ھاك بىلەن ئاقارتىدۇ، ئۆينى كۆتۈرۈپ قاقىدۇ، كىر يۇيىدۇ، ئائىلىنىڭ چوڭ - كىچىك ئەزالىرى يۇيۇنۇپ، تارىنىدۇ.

② ئائىلە ئەزالىرى ھېيتلىق بىرەر قۇر - دىن پىچى كىيىم كىيىدۇ، بولۇپمۇ كىچىك بالىلارغا پىچى كىيىم قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ قويىدۇ.

③ ئاياللار ھېيتتىن بۇرۇن ھېيت ئۈچۈن ساڭزا، قىيىقچە ۋە تۇرلۇك پىچىنە - پىرەنىك قاتارلىقلارنى پىشۇرىدۇ. ھېيت كۈنى داستخان ناھايىتى مول راسلىنىدۇ.

④ ئۇرۇق - تۇغقانلار ھېيتلاپ كەلسە، كىچىك بالىلارغا ھېيتلىق پۇل تۇتقۇزۇپ قويىدۇ.

⑤ ھېيت نامىزى ئوقۇش ئۈچۈن جامەگە بارغۇچىلار غېرىب - غۇرۇلارغا ئالاھىدە سەدىقە بېرىدۇ، شۇنداقلا بايلار رامزان ئېيىدا ئۆز تەئەللۇقاتىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى ئايرىپ، كەمبەغەللەرگە زاكات بېرىدۇ.

⑥ ھېيت - بايراملارنىڭ ئەڭ ئېسىل خاسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە ۋە قولۇم - قوشنىلار ئارىسىدا ئارازلىشىپ يۈرگۈچىلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىر - بىرىنىڭ ئائىلىسىگە ھېيتلاپ كىرىپ، ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇپ تاشلايدۇ ھەمدە ياخشى بولۇشۇپ قالىدۇ.

⑦ ھېيتتا ئاياللار مېھمان كۈتۈش بىلەن بولۇپ باشقىلارنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيتلاپ كىرىپ

مىگىنى ئۇچۇن، ئۇچ كۈن ھېيت تۇگىگەندىن كېيىن، ئاياللار ئارا ھېيىتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ ۋە ھېيت چېيى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ چاي ھېيت ئېيى تۇگىگۈچە داۋاملىشىدۇ. (ر)

قارلىق ئويۇنى

قارلىق ئويۇنى ئۇيغۇرلاردا ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇيغۇر خەلقى قارنى «خۇدا-نىڭ رەھمىتى» دەپ بىلىدۇ. شۇڭا، تۇنجى ياغ-قان قار خۇشاللىقىدا «قارلىق ئويۇنى» نى باشلايدۇ. بەزىلەر تۇنجى قار يېغىشتىن بۇرۇنلا «قارلىق» تاشلىنىدىغان ئۆيىنى نىشانلاپ قويى-دۇ. تۇنجى يېغىۋاتقان ياكى تۇنجى قار يېغىپ توختىغان ھامان:

قاردا قارلىق تاشلىدۇق،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
يېڭى قارنىڭ خۇشلۇقىدا،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.

دەپ باشلانغان ۋە:

قارلىق ئاپارغان كىشىنى،
پەم بىلەن تۇتسىلا.
يۈزلىرىگە قارا سۈركەپ،
ئالدىمىزغا كەلسىلە.

دەپ ئاخىرلاشقان قارلىقنى يېزىپ، نىشانلانغان ئۆيگە يېقىن بولسا پىيادە، يىراق بولسا ئۇلاغ-لىق بېرىپ، قارلىقنى ئۆيىنىڭ بەلگىلىك بىر يېرىگە تىقىپ قويۇپ، ئۆيدىن چىقىۋېتىپ: «پالان يەرگە قارلىق قويۇپ قويدۇم» دەپلا قا-چىدۇ. قارلىق تاشلانغان ئۆيدىن بىر ئادەم ئۇنى قوغلايدۇ. ئەگەر ئۇنى تۇتۇۋالسا، ئۇنىڭ يۈز-كۆزىنى بويياپ، جۇۋىنى تەتۈر كىيگۈزۈپ مە-ھەللىمۇ مەھەللە ئايلاندۇرىدۇ. تۇتۇلۇپ قالغان تەرەپ ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ «قارلىق چې-يى» ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەگەر قارلىق ئەكە-لىگۈچى تۇتۇلماي قېچىپ كەتسە، قارلىق تاشلا-غان ئۆي قارلىق چېيى بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مەھەللىدە قىش بويى «قارلىق چېيى» ئۇزۇل-مەيدۇ.

«قارلىق ئويۇنى» ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتكە سېغىنىش ۋە ئاقنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان. (ر)

مايسا بايرىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت. دېھقانچى-لىق ئىگىلىكىنىڭ ۋاقىت - پەسىل خاراكتې-رى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن خەلقىمىز

ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن يىل - پەسىللەردىكى تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرىگە ۋە ھەرخىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە زور ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن، ئۆزلىرىنىڭ مول ھوسۇلغا بولغان ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنى تەبىئەتكە باغلاپ، ئۇنىڭغا سېغىنغان، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش ۋە سېغىنىش ئاساسىدا، باھار بېشى (دىنىي ماھ)، ياز بېشى (پەرۋەردىن ماھ)، كۈز بېشى (تېرىماھ)، قىش بېشى (مېھرىماھ) قاتارلىق پەسىل - مەۋسۇملارنى خاتىرىلەيدىغان خىلمۇخىل بايرام - مۇراسىملارنى ئىجاد قىلغان. ئەنە شۇنداق مۇراسىملارنىڭ بىرى ــ مايسا بايرىمىدۇر.

مايسا بايرىمى مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن «كۆك مەشرەپى» گە ئوخشاشسىمۇ، شەكىل جەھەتتىن بەلگىلىك پەرقلەرگە ئىگە. بۇ بايرام ئاساسەن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىش - تىن ئاۋۋال نىشانلىنىپ، باھار خۇشاللىقى تەنتەنە قىلىنىدۇ. بۇ بايرامدا بىر قانچە پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭ بېرى كۆچە ئېشى تەييارلاش. كۆچە ئېشى ئۇچۇن مەھەللەر بويىچە ھەرقايسى ئائىلىلەردىن بىر تاۋاق - تىن ئۇرۇقلۇق بۇغداي يىغىۋېلىنىدۇ، يىغىلغان بۇغداينى داش قازانغا سېلىپ، ئۇزاق قاينىتىپ، كۆچە ئېشى قىلىنىدۇ. كۆچە ئېشىغا چامغۇر، گۈلە سېلىنىدۇ. كۆچە ئېشىنى ئاساسەن ئايالار تەييارلىغاچقا، ئۇلار داش قازان ئەتراپىغا يىغىلىپ، ئاش پىشقۇچە ھېكايە - چۆچەك، لەتىپە ۋە تېپىشماق ئېيتىشىدۇ، ئۆزئارا كۈلكە - چاقچاق قىلىشىدۇ. كۆچە ئېشى تەييار بولغاندىن كېيىن مەھەللىدىكى چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال يىغىلىپ ئاشقا ئېغىز تېگىدۇ ۋە دۇئا- تەكبىر قىلىدۇ. ئۇ- رۇقلۇق بۇغدايدىن كۆچە ئېشى تەييارلاش «ھو- سۇلمىز مول بولسۇن» دېگەن ئارزۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مايسا بايرىمىدىكى يەنە بىر پائالىيەت: توك ئېرىپ، كۆكتاتلار ياشىرىشقا باشلىغاندا، چوكانتالغا سۇ يۇگۈرۈپ بىخلىنىشقا باشلىغاندا، بالىلار ئېرىق بويلىرى ۋە كۈزگى بۇغداي ئېتىزلىرىنى ئارىلاپ، قىشلىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، تۇپراقنى يېرىپ چىقىشقا باشلىغان كۆكاتلارنى تېرىۋېلىپ، ئاتا - ئانا ئۇرۇق - تۇغقان ۋە ئۇستازلىرىغا سوۋغات قىلىدۇ، بۇ «يېڭىلىق» بەدىلىگە ئاتا- ئانىلار بالىلارنى ھەر خىل مۇكاپاتلار بىلەن خۇشال قىلىدۇ. بەزى جايلاردا مايسا بايرىمى مەزگىلىدە مۇئەللىملەر مەكتەپ بالىلىرىنى تەشكىللەپ، چوكانتالار قويۇق ئۆسىدىغان مەنزىرىلىك جايلارنى ئېكس- كۇرسىيە قىلدۇرىدۇ. بالىلار تولۇپ تاشقان خۇشاللىق بىلەن يېڭى ئويغانغان باھارنى تەب- رىكلەپ ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ، باھارنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر - قوشاقلارنى يازىدۇ، بەزىلىرى مەجنۇنتالىنىڭ بىخلانغان چۈنقىلىرىنى «ئات» قىلىپ مىنىپ ئويناشىدۇ، يەنە بەزىلىرى تال نوتىلىرىدىن «فى - فى»، «ئىسقىرت» ياساپ، «ئېغىز گارمونى» ئورنىدا چېلىشىپ، مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈ- رىدۇ. مايسا بايرىمىدا بولىدىغان يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى باھار كەلگەنلىكىدىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان.(ئا)

ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھەرقايسى يەرلىك مەشرەپلەر ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، تەشكىلىي تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغىنى «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى» دىن ئىبارەت.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى» ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مەشرەپى بولۇپ، ئۇ قاتنىشىش دائىرىسى پەقەت ئەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدىغان مەشرەپنىڭ نامى ھەم تۈۋى - تۆكۈن مەشرەپلىرى ۋە باشقا ھەر خىل ئاممىۋى مۇراسىملارنى تەشكىللەپ باشقۇرىدىغان ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى» تارقالغان ھەربىر يېزا، كەنت - مەھەللىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپ تەشكىلى» بولغان.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى» نىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ئاساسەن مەشرەپ بېگى (قازىبەگ)، يېگىتۈېشى، دارىغەيبېگى، كۆلبېگى، پاششاپ قاتارلىق ئەمەللەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزئالدىغا ۋەزىپىلىرى بولغان.

مەشرەپ بېگى (قازىبەگ) — «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى» دىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ نامى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن مەشرەپنىڭ پۈتۈن جەريانلىرىغا نازارەت قىلغۇچى، مەشرەپتىكى دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىدۇر.

يېگىتۈېشى — مەشرەپنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى بولۇپ، مەشرەپ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

دارىغەيبېگى (دارا بېگى) — ئاساسەن مەشرەپنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ۋە ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلارنى ئو-

ئەسىمەر تۇردى سىزغان

رۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. شۇڭا، دارد-
گەيبەگى شۇ يەرنى - كەنتتىكى ناخشا- مۇزد-
كىغا ماھىر سەنئەتكارلار ئارىسىدىن سايلاش
ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ.

كۆلبەگى — مەشرەپنىڭ پۈتكۈل مالىيە -
ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولۇپ،
ئادەتتە مەشرەپكە لازىم بولىدىغان بارلىق يې-
مەك - ئىچمەك قاتارلىقلارنى كۆلبەگى ھەل
قىلىدۇ. مەشرەپنىڭ كۈتكۈچىلىرى كۆلبەگە-
نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىش بېجىرىدۇ.

پاششاپ — مەشرەپنىڭ ئىنتىزام باش-
قۇرغۇچىسى بولۇپ، ئادەتتە «ساقچى»لىق ۋەزد-
پىسىنى ئورۇندايدۇ. مەشرەپنىڭ قائىدە - تۈ-
زۈملىرىگە خىلاپ ئىشلار كۆرۈلسە، پاششاپ
دەرھال مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتۈپشىگە مەلۇم
قىلىپ، بېرىلگەن جازانى ئىجرا قىلىشقا مەس-
ئۇل بولىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرى شۇ سو-
رۇننىڭ ئۆزىدە پاششاپنىڭ باشقۇرۇشىغا شەرت-
سىز بويسۇنىدۇ. پاششاپنىڭ قولىدا ئادەتتە
«گۈل تاياق» دەپ ئاتىلىدىغان دەررە بولىدۇ.
«گۈل تاياق» يۇمشاق تال چۈنقىلىرى ياكى تې-
ۋىلغىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ئېلاستىكلىقى
ناھايىتى يۇقىرى. جازا ئىجرا قىلىشقا تۇغرا
كەلسە، پاششاپ جازالانغۇچىلارنى ئەنە شۇ «گۈل
تاياق» بىلەن يەڭگىل دەررىلەيدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» گە ئەزا بولغۇ-
چىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئەمما، بىر مەش-
رەپ تەشكىلى 30 — 40 كىشىدىن ئېشىپ
كەتمەيدۇ. «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» گە ئەزا
بولۇش تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، مەشرەپ-
كە ئەزا بولغۇچى بەلگىلىك شەرتلەرنى ئو-
رۇنداش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن مەشرەپكە قاتنىشىشنى تەلەپ
قىلغۇچى يىگىتنى دادىسى يېتىلەپ مەشرەپ
سورۇنىغا ئەكېلىدۇ. پاششاپ بۇ ئەھۋالنى
مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتۈپشىغا خەۋەر قىلى-
دۇ. ئۇلار رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن يىگىت-
نىڭ دادىسى مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ ئالدىدا ئوغ-
لىنى مەشرەپكە ئەزا قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس
قىلىدۇ. مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتۈپشىغا: «با-
لىنىڭ ئۇستىخىنى بىزنىڭ، گۆشى سىلەر-
نىڭ، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگەنسۇن، دەپ مەش-
رەپكە ئەكەلدىم» دەيدۇ. يىگىتۈپشى بالىغا: «بۇ
مەشرەپنىڭ تاتلىق چېيى، ئاچچىق تايىقى بار.
چىدىسىڭىز كىرىشكە رۇخسەت» دەيدۇ. بالا:
«چىدايمەن» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، ئۇ-
نىڭ مەشرەپكە قېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنى-
دۇ. بۇ چاغدا مەشرەپ ئەھلى بۇ بالىنىڭ سو-
رۇنغا قانداق سوۋغاتلارنى ئەكەلگەنلىكىنى
سورايدۇ. بالىنىڭ دادىسى «ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ
گۈللىرى» گە ئاتاپ، نەچچە تۆگە، نەچچە ئات،
كالا، قوي ئەكەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ. ئە-
مەلىيەتتە بۇ يەردە دېيىلگەن ھايۋان نامىلىرى
مەشرەپتە ئومۇملاشقان سىمۋوللۇق نامىلار بو-
لۇپ، تۆگە دېگىنى قوغۇن - تاۋۇزنى، ئات دې-
گىنى تۇخۇمنى، كالا ياكى قوي دېگىنى ئالمە-
نى كۆرسىتىدۇ. بۇ سوۋغىلارنى پاششاپ جامە-
ئەتكە كۆرسەتكەندىن كېيىن، كۆلبەگە تاپ-
شۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپكە
قوبۇل قىلىنماقچى بولغان يىگىت ئۆزىنىڭ
مەلۇم بىر ئارتۇقچىلىقىنى «ئوتتۇز ئوغۇل»
نىڭ ئالدىدا كۆرسىتىپ بېرىشى شەرت. ئەگەر
ھېچقانداق ئالاھىدىلىكى بولمىسا مەلۇم بىر
ھايۋان ياكى بىرەر قۇشنىڭ سايرىشىنى دوراپ
بەرسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ دادە-
سى ئوغلىنىڭ مەشرەپكە قېتىلغانلىقى شەرە-

پىگە «ئوتتۇز ئوغۇل» نى ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ.

يىگىتۈشى مەشرەپكە قوشۇلغان بۇ يېڭى ئەزاغا «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» نىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى تەپسىلىي ئۇقتۇرىدۇ. مەشرەپكە ئەزا بولۇپ كىرگەن كىشى «مەشرەپ» كوللېكتىپىنىڭ رۇخسىتىسىز مەشرەپتىن چىقىپ كېتىشكە ياكى سەۋەبسىز قاتناشماسلىققا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر مەشرەپتىن چېكىنمەكچى بولسا، سەۋەبلىرىنى «ئوتتۇز ئوغۇل»نى قايىل قىلغۇدەك بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا مۇۋاپىق دەپ قارىغان بىرەر ياشنى تونۇشتۇرۇپ مەشرەپكە قوشقاندىن كېيىن ئاندىن چېكىنىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» مۇ يەرلىك مەشرەپلەرگە ئوخشاش ناخشا - ساز ۋە ئوسسۇل، چاقچاق ۋە لاپ ئۇرۇش، مەشرەپ ئويۇنلىرى ۋە جازادىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر باسقۇچنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، قويۇق سەنئەت تۇسىگە ئىگە.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» نىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۇچۇن بىرلىدىغان جازا ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، ئېغىر جىسمانىي جازا، يەنە بىرى، سەۋەنلىك جازاسىدىن ئىبارەت. ئېغىر جىسمانىي جازا ئەيىبلەنگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە ۋە ئېغىر-يېنىكلىكىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بىرلىدىغان بولۇپ، ئەڭ ئېغىر ئېغىر جىسمانىي جازا «ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۇللىرى» ئۇچۇن ئۆز نۆۋىتىدىن سىرت بىر قېتىملىق «ناماقۇللۇق مەشرىپى» ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. يېنىكلىرىگە كېلەر قېتىملىق مەشرەپ ئۇچۇن مېۋە - چېۋە، قەنت - گېزەك قاتارلىقلارنى ئەكېلىش بۇيرۇلىدۇ.

سەۋەنلىك جازاسى كۆپ خىل بولۇپ، «سامسا يېقىش»، «جۇۋازغا قېتىش»، «ئۆپكە قۇيۇش»، «سۇرىتىنى تامغا تارتىش»، «مونەك تۆگۈش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «كاككۇك سايرىتىش»، «پاختەك ئۇچۇرۇش»، «توشقان تەپتى»، «كاۋا چاقتى»، «دەررىگە بېسىش»، «سازايى قىلىش»، «سۇغا چۆمۈلدۇرۇش»، «پىر ئوينىتىش»، «ئەنجۇر يېگۈزۈش»، «يۇزىگە كۇيە سۇركەش»، «باغدىن ئالما ئۇزۇش» قاتارلىق كۇلكىلىك، ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت. بۇ جازالار پاششاپ تەرىپىدىن ھەربىرىكەتلىك ئىجرا قىلىنىدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» ئاساسەن كۇزلۇك ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىپ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە داۋاملىشىدۇ.

«ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» دە يۇقىرىقىدەك تۆت باسقۇچلۇق ئويۇندىن باشقا، يەنە ھەر قېتىملىق يىغىلىشتا مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ ھەزى مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ، مەسلىھەت بېرىلىدۇ، شۇ يۇرتتىكى جامائەت ئىشلىرى ھەققىدە كېڭەش ئېلىپ بېرىلىدۇ، توي - تۆكۈن ۋە ئۆلۈم - يېتىم بولغان ئائىلىلەردىن ھال سوراش ۋە ياردەم بېرىش قارارلاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭلاشقا، «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» نىڭ يۇرت - جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئابرۇيى يۇقىرى بولۇپ، شۇ يۇرت كىشىلىرى مۇشۇ مەشرەپ كوللېكتىپى ئەترايىغا زىچ ئۇيۇشقان.

قىسقىسى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى» خەلقىنىڭ «سەنئەت مەكتىپى» ۋە «ئەدەپ - ئەخلاق بۆشۈكى»، شۇنداقلا باشقا خىلدىكى ئاممىۋى مەشرەپ، مۇراسىملارنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ۋە قانات يايدۇرغۇچىسىدۇر. (ئا)

مەشرەپ ئويۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ پائالىيەتلىرى كۆپ خىل مەزمۇنلارنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن ئۇنۇتۇلماس نۇرغۇن يىللىق ئادەتتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ناخشا ـ ئۇسسۇلدىن تاشقىرى، مەشرەپكە «جان كىرگۈزىدىغان» خىلمۇ خىل خەلق ئويۇنلىرى بولىدۇ. بۇخىل ئويۇنلار شەرتلىك ھالدا مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىلا ئوينالغاچقا، ئۇلار «مەشرەپ ئويۇنلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

مەشرەپ ئويۇنلىرى ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، مەشرەپنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىدا ئوينىلىدىغان مەشرەپ مەزمۇنىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلار. ھەرقانداق مەشرەپلەر (بولۇپمۇ دولان مەشرەپلىرى)دە بىرنەچچە دۆرە نەغمە ـ ئۇسسۇل قىلىنغاندىن كېيىن، سازەندىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھېرىپ ـ چارچاشلىرىغا ئارام بېرىش يۈزىسىدىن ھەم مەشرەپنىڭ كەيپىياتىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۈچۈن «يىگىتۇېشى» تەرىپىدىن «دەررە ئويۇنى»، «پوتا ئويۇنى»، «چاي تۇتۇش ئويۇنى»، «بېيىت ـ قوشاق ئېيتىش» قاتارلىق ئويۇنلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئويۇنلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىسى بولۇپ، مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى باشلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن باشلىغۇچى كىمنى خالىسا، شۇ كىشى مەيدانغا چۈشۈپ ئويۇننى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئالايلۇق، «چاي تۇتۇش ئويۇنى»دا A كىشى بىر پىيالە سىنچايىنى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن ئۇچ يۇز ئاتمىش گرادۇس ئايلاندۇرۇپ (پىيالىدىكى چايدىن بېرەر تېمىمۇ تۆكۈلمەسلىكى شەرت) چىققاندىن كېيىن، بىرەر كۈپلېت بېيىت بىلەن قولىدىكى چاينى كۆتىلى خالىغان B كىشىگە تۇتىدۇ. ئۇ كىشى تەزىم بىلەن پىيالىنى قوبۇل قىلىپ، مەيدانغا چۈشىدۇ ھەمدە A كىشى بېجىرگەن تەرتىپ بويىچە پىيالىنى پىرقىرىتىپ بولۇپ، بېيىت بىلەن ئۇچىنچى بىر كىشىگە سۇنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئويۇن داۋاملىشىۋېرىدۇ. يىگىتۇېشى ۋە مەشرەپ ئەھلى ئويۇنغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ. ناۋادا كىمكى ئالقىنىدىكى پىيالىنى پىرقىرىتىش جەريانىدا چاينى تۆكۈۋەتسە، يىگىلگەن ھېسابلىنىپ «جازالىنىدۇ». بۇ «جازا» مەشرەپ ئەھلى تەلەپ قىلغان نەرسىنى ئورۇنداپ بېرىش ياكى ئۆزىنىڭ چامى يېتىشىچە بىرەر نومۇر (ناخشا ئېيتىپ بېرىش، بىرەر ھايۋاننى دوراپ بېرىش، باشقىلارنى تەبئىي كۈلدۈرەلەيدىغان بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئويۇنلىرى قاتارلىقلار)نى ئورۇنداپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، مەشرەپكە قاتناشقانلار «قۇرۇق قول» كەلمەستىن، مۇشۇنداق ئېھتىماللىقلارغا ئىدىيىۋى ھازىرلىق كۆرۈپ قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، دولان مەشرەپلىرىدە دراما خاراكتېرىنى ئالغان ھەر خىل كۈلكىلىك ئويۇنلارمۇ ئوينىلىدۇ. مەسىلەن، ئوغرىلىقنى ئەيىبلەيدىغان «ساندۇق ئوغرىسى» ئويۇنى، سودا كارۋانلىرىنى دورايدىغان «تۆگە ئويۇنى»، مۇلكىي ئەمەلدارلارنى ھەجۋىي قىلىدىغان «ئام-

بال ئويۇنى»، ئەخلاقسىزلارنى مەسخىرە قىلىدىغان «بوۋا»، «شىر»، «ئىككى مۇشۇكنىڭ بەزى تالىشىشى» قاتارلىق كومېدىيىلىك ئېپىزوتلارمۇ ئوينىلىدۇ.

مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ ئىككىنچى تۈركۈمى «جازا ئويۇنلىرى» دىن ئىبارەت. مەشرەپ گەرچە ئىختىيارىي ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى پائالىيەت بولسىمۇ، قەدىمدىن باشلاپ ئۇنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى قائىدە - نىزاملىرى بولغان. بۇ قائىدە - نىزاملار مەشرەپنىڭ نورمال ۋە تەرتىپلىك بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان «مەشرەپ ئاساسىي قانۇنى» بولۇپ، تەرتىپنى بۇزغانلار، «يىگىتۇېشى» نىڭ هۆكۈمىگە بويسۇنمىغانلار ۋە ئاياللارغا ئەدەپسىزلىك قىلغانلار «جازاغا تارتىلغان»، بۇ جازا مەشرەپ ئەھلىنى هەم كۆلكىگە سالىدىغان، هەم قاتتىق ئىبرەتكە ئىگە قىلىدىغان «سامسا يېقىش»، «سۇرىتىنى تامغا تارتىش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «جۇۋازغا قېتىش»، «ئۆپكە قۇيۇش»، «مونەك تۇگۇش»، «باش چۇشۇرۇش» دەپ ئاتىلىدىغان جازا خاراكتېرلىك هەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت. بۇ جازا مەشرەپنىڭ قائىدە - نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلغانلار سېزىلسە، پاششاپ نەق مەيداندا «يىگىتۇېشى» غا دوكلات قىلغاندىن كېيىن يىگىتۇېشى تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. ئەگەر قىلمىشى ئېغىر بولسا مەشرەپتىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. مەشرەپ جازاسىغا ئۇچرىغانلار جامائەت تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدىغان بولغاچقا، هەممە كىشى مەشرەپنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە - نىزاملىرىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدۇ. مانا بۇ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى.

دېمەك، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى هەم مىللىي سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان، هەم خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرىدىغان، هەم ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىدىغان ئۇنىۋېرسال مەكتەپتۇر.(ئا)

قېيىت مەشرىپى

قېيىت مەشرىپى — شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مەشرەپلەرنىڭ بىرى. «قېيىت» — ئەسلىدە «قەيت» سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ، «هۆكۈم قىلىش،» «بېكىتىش» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بېرىدۇ.

دېمەك، «قېيىت مەشرىپى» ماهىيەتتە «هۆكۈم چىقىرىش مەشرىپى» دېمەكتۇر. خەلق ئارىسىدا «قېيىت مەشرىپى»، ئەسلىدە «قەتل قىلىش مەشرىپى»(ئۆلۈم جازاسى بېرىش)نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دېگۈچىلەرمۇ بار، هەر ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مەشرەپنىڭ خاراكتېر جەريانلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

قېيىت مەشرىپى ئىككى خىل شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدۇ: بىرى، دائىرىسى تارراق بولغان قاتار مەشرەپ شەكلى. يەنە بىرى، تۈي - تۆ-

كۇنلەردە قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن توي ئاخشىمىدىن تارتىپ ئەتىسى بىر كۈن كەچقۇرۇنغىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان قېيىت مەشرەپى. توي شەرىپىگە بېغىشلانغان بۇ مەشرەپنىڭ دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى مول بولۇپ، بىر - ئىككى يۈزدەك كىشى قاتنىشىدۇ. بۇ مەشرەپكە پەقەت تويى بولغان يىگىت ۋە قىزنىڭ تەكتۈش دوستلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ. مېھمانلارنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورۇنلىرىغا گىلەم، كىگىز قاتارلىق بىسات سېلىنىدۇ. ئاندىن ھەر ئۈچ يىگىتنىڭ ئالدىغا بىردىن پاكار شىرە قويۇلىدۇ. مەشرەپ سورۇنىنىڭ تۆرىگە مەشرەپكە «پادىشاھ» بولغۇچى ئۈچۈن بىر يوغان يۇمىلاق شىرە قويۇلىدۇ. سورۇننىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يەنە يۇمىلاق شىرە قويۇلىدۇ. بۇ «قازى» بولغۇچى ئۈچۈن تەييارلانغان ئورۇن بولىدۇ. قالغان بويىچە «پادىشاھ» يىگىت تەرەپ مەھەللىسىدىن، «قازى» بولغۇچى قىز تەرەپ مەھەللىسىدىن تەينىلىنىدۇ.

يىگىتۈېشى مېھمانلارنى ئۆز لايىقىدىكى ئورۇنلارغا تەرتىپلىك ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن، مەشرەپ ئەھلىگە بۇگۈنكى مەشرەپنى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىسىم نامزاتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كۆپچىلىك كېڭىشىپ، خەلقچىل ئۇسۇل بىلەن مەشرەپكە ئومۇمىيۈزلۈك يېتەكچىلىك قىلالايدىغانلاردىن پادىشاھ، ۋەزىر، قازى، مۇپتى، بازاربېگى، كۆلبېگى، ئەنگىزە (قوزغاتقۇچى)، چاپچى، ئۆرۈمچى (پەتنۇس ئۆرۈگۈچى)، قىيقاسچى قاتارلىقلار سايلاپ چىقىلىدۇ. ئاندىن كېيىن كۆلبېگى توي ئىگىسى تەييارلاپ قويغان قەنت - گېزەكلەردىن ھەر بىر شىرەگە يەتتە - توققۇز تەخسىگىچە تىزىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپنىڭ قائىدە - نىزامى توغرىسىدىكى «پادىشاھ» نىڭ پەرمانى بازاربېگى ياكى ئەنگىزە تەرىپىدىن جاكارلىنىدۇ. قىزلار بولسا مەشرەپ سورۇنىنىڭ چېتىگىرەك تەييارلاپ قويۇلغان جايدا توپلىشىپ ئولتۇرىدۇ، ياشانغانلار ئەتراپتا قاراپ مەشرەپنى نازارەت قىلىدۇ.

قېيىت مەشرىپى تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ، «پادىشاھ»نىڭ پەرمانى جاكارلانغاندىن كېيىن ناغرا - سۇنايچىلار بىرەر مۇقامنى باشلاپ، ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى مەشرەپلىرىنى ئورۇندايدۇ. ناخشا- ئۇسسۇل ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدۇ. ئاخىرى جولا، نازىركوم ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن بىر باسقۇچ ئويۇن تاماملىنىدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچ، بىر دۆرە دەستۇر، ھەر خىل كۇلدۇرگە ئويۇنلار باشلىنىدۇ. ئالدىنقى بىر دۆرە ئويۇن جەريانىدا «پادىشاھ»نىڭ پەرمانىغا خىلاپ ئىشلارنى سەزگەن مەشرەپ ئەھلى «پادىشاھ»قا داد ئېيتىپ، ئەرز - شىكايەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ قازىسى «گۇناھكار» نى نەق مەيداندا سوراق قىلىدۇ. سوراق نەتىجىسىنى «پادىشاھ»قا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، «پادىشاھ»نىڭ ئەمرى بىلەن «گۇناھكار» غا قەتل قىلىش جازاسى ياكى باشقا خىلدىكى جازا بېرىلىدۇ. قازى بولغۇچى «گۇناھكار» نىڭ بۆكسىنى ئېلىپ، ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدى، دەپ جاكارلايدۇ. ئاندىن جازالانغۇچى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىنغان سېتىقچىدىن ئۈچ - تۆت تەخسە قەنت - گېزەك ئېلىپ، پەتنۇسقا سېلىپ، ئەدەپ ۋە ھۆرمەت بىلەن «پادىشاھ»قا سۇنىدۇ، توۋا قىلىپ، گۇناھىنى تىلەيدۇ. «پادىشاھ» گۇناھىدىن ئۆتسە، ئەنگىزە بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھ ئۆتكۈزمەسلىككە نەسىھەت قىلىپ بۆكسىنى بېرىدۇ. جازاغا

كۆنمەي تەتۇرلۇك قىلغانلارنى مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بەزىلىرىگە «تېرىسىنى تەتۇر سويۇش»، «سۇرتىنى تامغا تارتىش»، «سامسا يېگۈزۈش»، «پاختەك ئۇچۇرۇش»، «بىر ئاپقۇر سوغۇق سۇ ئىچۈرۈش»، «چىلان توقماق» قاتارلىق جازالار بېرىلىدۇ ياكى كۆپچىلىكنى كۇلدۇرگۈدەك بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش بۇيرۇلىدۇ. بۇ خىل «جازا» لارنىڭ ھەممىسى مەشرەپكە قىزىق تۇس بېرىدىغان كۇلدۇرگە ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت. بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرىدا يەنە بىر دۆرە ناغرا ـ سۇناي چېلىنىش بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ئەۋجىگە كۆتۇرۇلىدۇ ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

ئۇچىنچى باسقۇچ، قىزىقچىلار ۋە لاپچى (پوچى) لار ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھەرىكەتلىك لاپ ئۇرۇپ مەشرەپ ئەھلىنى كۇلدۇرىدۇ. يەنە بەزى قىزىقچىلار «قىرىق بىر يالغان» قاتارلىق كۇلدۇرگە ھېكايىلەرنى ئېيتىدۇ. بۇ باسقۇچ ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ، يەنە ناغرا ـ سۇنايغا تەڭكەش قىلىنغان ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

تۆتىنچى باسقۇچ، «پادىشاھ» ۋە قازىنىڭ ئىجازەت بېرىشى بىلەن ئەنگىزە تەرىپىدىن سوئال سوراش باشلانغانلىقى جاكارلىنىدۇ. سوئال سورىماقچى بولغان كىشى ئالدى بىلەن توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەك كۆتۇرۈپ كىرىپ، قازىنىڭ ئالدىغا قويغاندىن كېيىن، سوئال سوراشنى باشلايدۇ. سورالغان سوئالغا قازى ۋە مۇپتى بولغۇچىلار كېڭىشىپ جاۋاب بېرىدۇ. جاۋابى توغرا بولسا، مەشرەپ ئەھلى چاۋاك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەگەر جاۋاب توغرا بولمىسا قازى بولغۇچى كىشى سوئال سورىغۇچى ئەكەلگەن توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەكنىڭ ھەربىرىگە ئون ھەسسە قوشۇپ، جەمئىي توقسان توققۇز تەخسە قەنت ـ كېزەك قايتۇرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ قازىلىق ئورنىنى سوئال سورىغۇچىغا بېرىپ مەشرەپتىن چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ يەنە قايتا ئىككىنچى قېتىم قازى بولۇش سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. شۇڭا، «قېيىت مەشرىپى»گە قازى بولغۇچى شۇ يۇرت ـ مەھەللىدىكى ئۇقۇمۇشلۇق، ھوشيار ۋە بىلەر ـ مەن ياشلار ئىچىدىن تاللىنىدۇ. سورىلىدىغان سوئاللارنىڭ مەزمۇنى خەلق ئارىسىدىكى ئىلىم ـ پەن، ھېسساب، تېپىشماق ۋە سۆز ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ، كۆپرەك تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تېپىش نۇقتا قىلىنىدۇ.

سوئال ـ جاۋاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە بىر دۆرە ئويۇن ئوينىلىپ، ئاخىرى «نازىركوم»، «چاققاق ـ جۇمبۇرچاق»دېگەن قىزىقارلىق مۇزىكا ـ ئۇسسۇللار بىلەن چۈشۈرگۈسى چۈشۈرۈلىدۇ. پادىشاھ بولغۇچى مەشرەپنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى پەرمان ئارقىلىق كۆپچىلىكنى ئېلان قىلىپ مەشرەپنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. «قېيىت مەشرىپى»نىڭ باشقا مەشرەپلەردىن ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئىلىم ـ پەنگە ئائىت ھەرخىل مەزمۇنلارنى سوئال ـ جاۋاب شەكلى بىلەن تەبىئىي ھالدا ئاممانىڭ ئىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. (ئا)

كۆك مەشرەپى

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى يېغىۋېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى بايرام ۋە مۇراسىم سىملاردىن بىرى ــ «مايسا مەشرەپى» (ئۇتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە دائىر مەنبەلەردە «مىلىس بايرىمى» دېيىلگەن) بولۇپ، ئۇ قۇمۇل، پىچان، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ مۇراسىم ھازىر قۇمۇلدا «كۆك مەشرەپى» دەپ ئاتالسا، پىچان رايونىدا بۇرۇنقى نامى بىلەن «مىلىس مەشرەپى»، «مايسا ئويۇنى» دەپ ئاتالغان.

«كۆك مەشرەپى» پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بۇ ھەر يىلى 11 ـ ئايدا باشلىنىپ، كېيىلەر يىلى ئەتىيازغىچە داۋاملىشىدۇ ۋە مۇئەييەن ۋاقىت مۆلچەرلەنگەن مۇراسىم كۈنى بىلەن چەكلەنمەيدۇ. «كۆك مەشرەپى» بىۋاستە دېھقانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان بولۇپ، كۆك (مايسا)كە بولغان سېغىنىش ئاساسىدا مول ھوسۇلنى نامايەندە قىلىدىغان قۇمۇل خەلق مەشرەپلىرىنىڭ بىر تۈرىدۇر.

«كۆك مەشرەپى»نىڭ بىرقەدەر بۇرۇنقى ئادەت ـ يوسۇنلىرى مۇنداق بولغان: ئىۋرىقىنىڭ بېشىنى ئېلىۋېتىپ گۈل تەشتىكىدەك يۇمىلاق ھالغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىگە توپا سېلىپ بىر ـ ئىككى سىقىم بۇغداي ياكى ئارپىنى تېرىغان، بۇغداي ئۇنۇپ مايسا بولغاندىن كېيىن، ھەرخىل بېزەكلەر بىلەن ئۇنى كاتتا جابدۇپ، خۇددى ساھىبجامال قىزغا ئوخشاتقان. بۇ «كۆك» دەپ ئاتالغان. كۆكنى تەييارلىغۇچى ساھىبخانا يەنە قۇرۇق ئۇزۇم، ئۆرۈك قېقى (گۈلە)، شاپتۇل قېقى، چىلان، جىگدە، گازىر، ئالما قېقى، قوغۇن قېقى، دادۇر قاتارلىق توقۇز خىل قۇرۇق مېۋە ـ چېۋىلەردىن بىر تەخسىدىن تەييارلاپ ھال ـ ئوقتىگە يارىشا تاماق راسلاپ، مەھەللە ـ كويلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى چىللاپ كەچلىكى مەشرەپ ئۇيۇشتۇرغان. مەشرەپ ئاياغلاشقاندا كۆكنى كۆڭلى تارتقان بىرىگە «كۆك بېيىتلىرى»نى ئوقۇپ تۇتقان. شۇنىڭ بىلەن كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشى تەييارلىق قىلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا «كۆك مەشرەپى» ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ «كۆك» ئۇ قولدىن بۇ قولغا ئۆتۈپ، دەۋرىي ھالدا ئايلىنىپ، تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە «كۆك مەشرەپى» ئۇزۇلمەي داۋاملىشىدۇ. كۆكنى تاپشۇرۇۋالغۇچى كىشى ئۇنىڭ شەرىپىگە چوقۇم مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى ۋە بۇ مەشرەپنى تەشكىللەۋاتقان «كۆك»نى ياخشى پەرۋىش قىلىپ، قۇرۇتۇپ قويماسلىقى شەرت. كۆك مەشرىپىگە قاتناشقۇچىلار خۇشال ـ خۇرام، كۈلكە ـ تاماشا ئىچىدە «مەن بىر ئوق ئاتتىم» دېسە، يەنە بىرى «مەن بىر ئوق ئاتتىم»... «مەن ئۇچ ئوق ئاتتىم»... دېيىشىپ، كېيىنكى قېتىملىق كۆك مەشرىپىنى ئۆتكۈزۈش نۆۋىتىنى بەلگىلەشكەن. بىر ئوق ئاتقىنى ئەتە ئاخشىمى، ئىككى ئوق ئاتقىنى ئۆگۈن ئاخشىمى... شۇنداق قىلىپ كۆك قىشچە ئايلىنىپ، ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ

كەلگۈچە ئەتىياز كېلىپ قالىدۇ. دېمەك، كۆك مەشرەپنى كىم ئۇيۇشتۇرغان بولسا، قائىدە - يوسۇنى بىلەن يەنە ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كەلىدۇ. كۆك مەشرەپى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ، يىگىرمە، ئوتتۇز، ئەللىك... ئوققىچە بارىدۇ.

«كۆك مەشرەپى» ئۆتكۈزۈش ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىش جەريانىدا ئۇنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بېيىپ تېخىمۇ مۇكەممەللاشقان. ھازىرقى زامان ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنىۋى شەكىلنى يوقاتمىغان. ھازىرقى شەكىلدە بۇغداي مايسىسىنى قىش كۈنى ئۆيدە ساپال، تۆمۈر ياكى چىنە - قاچىلارغا ئۇندۇرۇپ، خوراز - مېكىيانىڭ شەكلىنى چىرايلىق قىزىل قەغەزدىن ئويۇپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە قارىتىپ مايسا ئىچىگە سانجىپ قويىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە قىزىل چېچەكلەر سانجىغاندىن باشقا، قوناقنى ئېتىلدۇرۇپ تىكەنلىك چىتقا سانجىپ، قار شەكلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنىمۇ مايسا ئەتراپىغا قوياتقۇچى ساھىبخانا بىر كىيىملىك رەخت، توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە - چېۋە تەييارلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن 15—20 جۈپ ئەر - ئايالنى چاقىرىپ «كۆك مەشرەپى»نى باشلىۋېتىدۇ. مەشرەپكە بېيىتچى، نەزمىچى، قىيقاسچى (ھاي - ھاي سالغۇچى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىدۇ. غىجەكچى، راۋابچى، داپچى قاتارلىق سازەندىلەر بەلگىلەنگەن ئورۇندا ئولتۇرىدۇ، باشقىلار ياش قۇرامىغا قاراپ تۆردىن باشلاپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇشىدۇ. مەشرەپ كېچىچە داۋاملىشىپ ئاخىرلىشاي دېگەندە، يۇزى يېپىلغان كۆك مايسىنى ۋە بىر كىيىملىك رەخت، توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە - چېۋىنى ساھىبخانا ئەر - ئايال ئىككىنچى بىر جۈپ ئەر - ئايال نەزمىچىگە ئىككى قولاپ سۇنىدۇ. بۇ مەزگىلدە سازەندىلەر سازنى توختىتىدۇ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا مەركەزلىشىدۇ. كۆكنى سۇنغۇچى ساھىبخانىلار قىزىق گەپلەر بىلەن بېيىت باشلايدۇ. ئەر ساھىبخانا: «قىش - زىمىستاندا ئۇنگەن سەۋزە، باھارنىڭ ئاۋۋىلى. ياخشىلارنىڭ ھېسلىسىدىن چېچەك ئۇندى قىشلىقى... بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى مەي بىلەن نام ئەيلىدۇق، ھەم چېچەكنىڭ تەرىپىنى ھەممىلىرىگە تۆھپە ئەيلىدۇق. بۇ چېچەكنىڭ سايىسىدە ئولتۇر-

ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان

سلا كۆڭۈللىرى ئاچىلۇر، بۇ چېچەكنى ئالغان كىشىنىڭ بېشىغا گۈللەر ساچىلۇر... بۇ چېچەكنى تەربىيىلەپ ياخشى ئوبدان كۆرسىلە، ھەر كۈنى خىيال قىلىپ، ئىگىسىنى سۆيىسىلە»دېسە، ئايال ساھىبخانا: «ئۇل خۇدانىڭ قۇدرىتىدىن بىرلا كۆكەردى شۇ كۆكۈم، شارى مەڭلىك غۇنچە رەڭلىك دەر مەھەل يەتكىل كۆكۈم. گۈل تېۋەڭە، ئولتۇرادۇر بويلىرى ئالتۇن كۆكۈم. بويلىرى ئالتۇن كۆكۈمنىڭ سۆلىتى سۇلتانچە بار، ئاي يۈزىگە نۇر چۈشۈپتۇ يېڭى ئۈزگەن گۈلچە بار... قىشلىقى كۆك ئۈندۈرمەك بىزگىمۇ ئاسان ئەمەس، بۇ ئويۇنلارنى ئوينىماق بىزگە ھەم مەنزۇر ئەمەس، بۇ سۆزلەرنى يالغان دېمىسىلە، بىرىمۇ يالغان ئەمەس. كۆكنى تۇتۇق خۇش ئالسىلا، جىم بولۇپ قالمىسىلا، ئېگىزگىنە تاختىۋېشىغا ئېلىپ قويۇپ، خاتىرجەم ياتمىسىلا، ئېگىز - ئېگىز ئۆيلىرىنى پىشقان بىلەن ئاقلىسىلا، كۆكنى تۇتقان بىز ئىدۇق، بىزنى خاتىرىدە ساقلىسىلا، دۇنيا - جاھاننىڭ كارىنى يىراقمىنا تاشلىسىلا، غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز، ھەممىگە تەڭ راسلىسىلا، تېشى ياقۇت، ئىچى مارجان بىر جۇپ جۇۋانىنى راسلىسىلا، چالغىلى بەرباب، راۋاب، قالۇن، ساتارنى راسلىسىلا...» دەيدۇ. مەشرەپ ئەھلى: «ۋاي رەھمەت»، «خۇدا نېسىپ قىلسۇن» دېيىشىپ، كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشىنى تەبرىكلىشىدۇ. مايسىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئەر - ئايال مەشرەپ ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ ۋە سورۇندىكىلەرنى ئەتە ئاخشاملىققا ئۆز ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئاندىن ئەر - ئايال ئىككىسى كۆكنى قولىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. قىيقاسچى تەخسە - تېۋەڭدە مېۋە - چېۋە كۆتۈرۈپ چىقىپ، سورۇندا ئۇسسۇل ئوينىۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ:

«قاقشالمۇ قاقشال، چارۋاغدا قاقشال، بىر ئائىلىلىك ئۇسسۇل ئويناپتۇ، گۈلزەپەرگە ئوخشار...» دەپ قىيقاس سالىدۇ. ساھىبخانا بىر تېۋىكىدە ئەتلەس ـ شايى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چوڭ ـ كىچىك مېھمانلارنىڭ، ھاپىز (ھېپىز)لارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ: «جوۋاپتۇ، جوۋاپتۇ، ھەي يىگىتلەر، بارىكاللا قىيقاس!» دەيدۇ. كۆپچىلىك ئەگىشىپ «بارىكاللا قىيقاس!» دەپ جور بولىدۇ. خۇشاللىق ئۆجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. مەشرەپ ئەھلى كۆكنى كۆك ئالغۇچىنىڭ ئۆيىگە ناخشا ـ ساز بىلەن كۆچۈرۈپ قويىدۇ. (ئا)

ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى

«مايسا بايرىمى» كىشىلەرگە باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەندىن كېيىن، ھەربىر دېھقان ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي تەييارلىقىغا چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلار خەير ـ ساخاۋەتلىك، ئۆزئارا كۆيۈمچان خەلق بولغاچقا، تېرىلغۇ مەزگىلىدە قولۇم ـ قوشنىلار مەسلىھەتلىشىپ لاپقۇتلىشىش گۈرۈپپىلىرىنى تۈزىدۇ، ھەربىر ئائىلە تېرىلغۇ تەييارلىقى سۈپىتىدە ئۇلاغلىرىنى تېخىمۇ ياخشى بېقىشقا باشلايدۇ، تېرىلغۇ سايمانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بۇزۇلغانلىرىنى رېمونت قىلىدۇ، ئۇرۇقلۇق بۇغداينى نەمدەپ تەييارلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بىرەر مويسىپىت دېھقانىنىڭ تەييار بولغان ئېتىزلىقىغا يىغىلىپ، تەجرىبىلىك، ئاقيوللۇق بىر دېھقان قوش ھەيدەپ، ئۇرۇق سېلىشنى باشلاپ بېرىدۇ. بۇ ئېتىزغا قوش چىقىرىش، ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى باشلاش مۇراسىمى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇ مۇراسىمدىن كېيىنلا تەرەپ ـ تەرەپتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كېتىدۇ، ئېتىزلار قوش ئاۋازى، ناخشا ئاۋازى بىلەن جانلىنىپ كېتىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر بىر ئەمگەك تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا ـ قوشاقلىرى بولغىنىدەك، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن قوش ھەيدەش ئەمگىكىنىڭ رېتىمىغا ماس ھالدا قوشچى تەرىپىدىن تۆۋەن ئاۋازدا ئېيتىلىدىغان «قوشچى ناخشىسى» بار. ئۇنىڭدا قوش مەۋسۈمىنىڭ خاسىيىتى، كىشىلەرنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىغا بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسۋىرلەنگەن. (ئا)

ئۇچىنچى باب

مەنىۋى ئادەتلەر

نۇرمۇھەممەت ئابلىز سىزغان

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېزا-قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەچ-كە، ئۇلارنىڭ شەخسىي تازىلىق شارائىتى زاما-نىۋىلاشقان شەھەر خەلقلىرىنىڭ تازىلىق شارا-ئىتىغا سېلىشتۇرغاندا ناچار. لېكىن، شارا-ئىتىنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي، ئۇلاردا شەخسىي تازىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۇ-رۇش مىللىي، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى شەكىللەن-گەن. بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بەزىلىرى شۇ خەلقنىڭ پىسخىك تەبىئىتى بىلەن مۇناسىۋەت-لىك. ئالايلۇق:

(1) تاھارەت ئېلىش: ئۇيغۇرلار ئىسلام دى-نىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئىسلام دىنىدا ھەر كۈنى بەش ۋاخ ناماز ئوقۇش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن «پەرز» دەپ بېكىتىلگەن ھەمدە تاھارەتسىز نا-ماز ئوقۇشقا بولمايدىغانلىقى، تاھارەت ئېلىش-نىڭ شەرتلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن.

تاھارەت ئېلىش ئالدى بىلەن ئىستىنجا (مەقئەتنى سۇ بىلەن پاكىز يۇيۇش) قىلىشتىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قولنى جەينەككىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ، ئېغىزغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم غارقىراتما قىلىپ چايقا-دۇ، بۇرنىغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم چايقايدۇ، يۈزنى پېشانە ۋە قۇلاقنىڭ ئارقىسىغىچە قوشۇپ ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ، ئىككى پۇتنى ئوشۇققىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاھارەتنىڭ شەرتى ئادا بولىدۇ. تاھارەت ئۈچۈن پاكىز ۋە سۈزۈك سۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر شارائىت يار بەرسە پۇتۇن بەدەننى يۇيۇشمۇ (ئۇيغۇرلاردا غۇسۇل قىلىش، بويىنى سۇغا سېلىش دېيىلە-دۇ) تاھارەت ئالغانلىق ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، نامازئوقۇشنىڭ شەرتى قىلىنغان تاھارەت ئې-لىش شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۇ-نۇملۇك ئەنئەنىۋى شەكلىدۇر. دەرۋەقە، بۈگۈن-كى بەش ۋاخ نامازئۈچۈن بەش قېتىم تاھارەت ئېلىش ئادىتى شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ئۇ-نۇملۇك كاپالىتى بولغاچقا، شەخسىي بەدەن تا-زىلىقىغا بىۋاستە ئالاقىدار بولغان گېمورروي

كېسەللىكلىرى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئۈيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. گەرچە خەلقىمىز تاھارەت ئېلىشنى ئادەتلىق ھالدا «تازىلىق» دەپ قارىمىسىمۇ، تاھارەتسىز يۇرۇشنى «پاسسىقلىق» دەپ ئەيىبلەپ، بالا ـ چاقىلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تاھارەتلىك يۇرۇشكە ئۇندەيدۇ. «تاھارەتسىز ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ» دەپ قارايدۇ.

(2) بويىنى سۇغا سېلىش: سەراپ (مۇنچا، ھاممام) پەقەت شەھەرلەردىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، يېزا ـ قىشلاقلاردا بۇنداق شارائىت يوق. شۇ سەۋەبتىن كۆپچىلىك ئۈيغۇر ئەمگەكچىلىرى ياكى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردە يۇيۇنۇشنى ۋە ياكى ئۆز ئۆيىدە «بويىنى سۇغا سېلىش»نى ئادەت قىلغان. ئۈيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدا ياتاق ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىدا «قازناق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك قات ئۆي قوشۇپ ياسىلىدۇ. بۇ قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئەۋرەز» كولىنىپ، ئۈستى پىششىق كېسەك ياكى تاش بىلەن يېپىلىدۇ. ئەۋرەزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ. مۇۋاپىق پەيتتە ئائىلە ئەزالىرى مۇشۇ قازناققا كىرىپ «بويىنى سۇغا سالىدۇ». يۇيۇنغان سۇ ئەۋرەز ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ مۇنچا شارائىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىكى يۇيۇنۇش شەكلى بولۇپ، ئەر ـ ئاياللار بىر ئورۇندا بولغاندىن كېيىن چوقۇم «بويىنى سۇغا سېلىش»؛ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كەم بولغاندا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاشۇ يەرلىك «مۇنچا»دا «بويىنى سۇغا سېلىش» ـــ مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى قىلىنىپ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلاندۇرۇلغان.

(3) يۇز ـ قولنى يۇيۇش: ئۈيغۇرلار يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندىن تاشقىرى، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا قولىنى يۇماي تۇرۇپ داستىخان ئالدىغا كەلمەيدۇ. مەيلى ئۆز ئۆيىدە بولسۇن، ياكى مېھماندارچىلىقتا بارسۇن، ئۆي ئىگىسى مېھمانلىق قولىغا سۇ بېرىشنى ھەم ھۆرمەت، ھەم ساۋاب دەپ بىلىدۇ. ھەتتا مېھماندارچىلىقتا ھەربىر تاماق ئالدىدا مېھمانلىق قولىغا بىر قېتىم سۇ بېرىدۇ. مېھمانلىق قولىغا سۇ بېرىشنى بىرخىل ئەخلاق دەپ قارىغاچقا، ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىگە باشقىلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرىنى ئالاھىدە ئۆگىتىدۇ. مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشتە مۇتلەق كۆپچىلىك ئائىلىلەر ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ئىشلىتىدۇ. چۈنكى، ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا يۇندىسى چاچرىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۈيغۇرلار يۇز ـ قول يۇغاندا داستىكى سۇ بىلەن يۇيۇشقا ئادەتلەنمىگەن. ئۇلار داستىكى سۇ بىلەن يۇز ـ قولىنى يۇيۇشنى بىرخىل غەيرىيلىك ھېس قىلىپ، ئېغىر ئالىدۇ. (ئا)

گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار

سىز مەيلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى ئاڭلاڭ، ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىلىرىنى تەكشۈرۈڭ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ گۈلگە باغلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىسىز. گۈل ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا خۇشاللىق، بەخت ـ سائادەتنىڭ ۋە گۈزەللىك، نازاكەتنىڭ سىمۋولى. شۇ سەۋەبتىن گۈل سۆيۈش ۋە ئاسراش ئۇلارنىڭ بىرخىل ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان.

مەيلى شەھەر، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن، ھەرقانداق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ھويلىسىغا ياكى بېغىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە گۈل تېرىيدۇ. ئۇلارنىڭ گۈل ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، تەشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ. بىرەر تەشتەك گۈل ئۆستۈرمىگەن ئائىلىلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەم تېپىلىدۇ. تەشتەكتە ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۈرۈخ)، ھەرخىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى ھەقىقەتەن ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «قىزىلگۈل دېگەن نەرسە، بېھىشتىن چىققان تېرىلىدۇ. ئېتىز گۈللىرى باھار بىلەن تەڭ ھۇپپىدە ئېچىلىپ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ئېتىزدا ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۈرۈخ)، ھەرخىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى ھەقىقەتەن ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «قىزىلگۈل دېگەن نەرسە، بېھىشتىن چىققان

نەرسە» دېگەن ناخشا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە چوڭ-
قۇر يىلتىز تارتقان. ئۇلار قىزىلگۈل ۋە ئەتىر-
گۈلنى ياۋا جىغانغا ئۇلاش ئارقىلىق يېتىشتۇرۇد-
دۇ، قىش كۈنلىرى بۇنداق گۈللەرنى پاخال بىلەن
چۈمكەپ يەڭگىل كۆمۈپ قويىدۇ، يەرنىڭ توڭى
كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە ئېچىۋېتىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى چېكىسىگە ياكى «مەي-
دىسىگە گۈل تاقاش»نى ياخشى كۆرىدۇ. ياش ئا-
يالار ۋە قىزلار گۈل ئېچىلغان پەسىللەردە قۇ-
لىقىغا ياكى چېچىنىڭ ئارىسىغا، يېگىتلەر ۋە
بالىلار مەيدىسىگە ياكى قۇلىقىغا پورەكلەپ ئې-
چىلغان گۈللەرنى قىستۇرۇپ، بەخت ۋە خۇ-
شاللىق ئىستىكىنى ئىزھار قىلىشىدۇ. ئۇيۇ-
شاق تىجارەتچىلەر دۇكىنىغا ياكى ئوقەت غال-
تىكىنىڭ ئۈستىگە ھۆپپىدە ئېچىلغان دەستە
گۈللەرنى قاداپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ
قىلىدۇ. ھازىرمۇ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتـ
قان كاۋاپچىلار، لەڭمەنچىلار، دوغاپچىلار ۋە
ھۆل يېمەش، قۇرۇق يېمەش ساتقۇچىلارنىڭ
غالتەكلىرىدە، ئاشپۇزۇللارنىڭ پەشخۇنلىرىدا
كۆرۈنەرلىك ھالدا قاداپ قويغان گۈل دەستە-
لىرىنى ئۇچرىتىسىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسىدە مەخ-
سۇس گۈل ئۆستۈرۈشنى كەسىپ قىلغان
«گۈلچى»لار بولغان. قەدىمكى خانلارنىڭ ئوردا-
لىرىغا مۇشۇنداق «گۈلچى»لار تەكلىپ قىلـ-
نىپ، ئۇلار گۈل ئۆستۈرۈش ۋە گۈل دەستە
تىزىشقا مەسئۇل بولغان. قەشقەر شەھىرىدە
گۈلچىلىك كەسپى بىلەن داڭ كۆتۈرگەن ھەز-
رەتلىك مەرھۇم پايامەت سوپىنىڭ نەچچە ئەۋلا-
دى گۈلچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئا-
رىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان.

گۈل — ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ھەمراھى
بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بىر-
بىرىگە گۈل سوۋغات قىلىش ئۆزئارا كۆ-
ڭۈل ئىزھار قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى

قىلىنغان. «غېرىب - سەنەم» داستانىدا غې-
رىبنىڭ ئىشق - پىراقىدا دەردكە مۇپتىلا بو-
لۇپ، ساماندەك سارغىيىپ كۆل بولغان سە-
نەمجان گۈلچى موماي ئارقىلىق غېرىب يوللا-
غان بىر دەستە گۈلنى پۇراپ قايتىدىن ھوشا-
غا كەلگەنلىكى ۋە يار ۋىسالىغا ئېرىشمەككە
ئىشەنچ باغلىغانلىقى... دەك مىسالىلار ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئادىتىدە گۈلنىڭ قانچىلىك قىم-
مەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
ئۇيغۇر يىگىتلىرى ياخشى كۆرۈپ قالغان قى-
زغا گۈل سوۋغات قىلىش ئارقىلىق مۇھەببە-
تىنى ئىزھار قىلىشتەك ئادەتلەرمۇ يېزا -
قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلار ئۆس-
تۈرىدىغان گۈلنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ
بولۇپ، بۇ گۈل تۈرلىرى قىزىلگۈل، ئەتىر-
گۈل، چىمەنگۈل، سەبدەگۈل، تاجىگۈل، ئانار-
گۈل، خىنەگۈل، رەيھانگۈل، كېپەزگۈل، تۇ-
خۇمگۈل، تىللاگۈل، سۆگەتگۈل، قاراگۈل، لەي-
لىمقازاق، مودەنگۈل، قوناقگۈل، لالەگۈل، نا-
زىشامگۈل، سېرىنگۈل، تاۋاگۈل، تالگۈل،
گۈلسۇرۇخ... قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ گۈل خۇمار خەلق
ئىكەنلىكىنى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى
بېشىغا «گۈل» نامىنى قوشۇپ ئادەم ئىسىملە-
رى قاتارىدا قوللىنىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلە-
گەن. بۇ ھال كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسمىدا
گەۋدىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا
تاجىگۈل، رەيھانگۈل، چىمەنگۈل، ئايىمگۈل،
گۈلنىسا، گۈلدۆلەت، گۈلئايىم، مىرزىگۈل،
گۈلنار، مېھرىگۈل، ھاۋاگۈل، ھەمراگۈل، ئاي-
شەمگۈل... قاتارلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ
ئۇچرايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۇرپان،
قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا 60 پىرسەنتتىن
كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا «گۈل» قو-
شۇپ ئاتىلىدۇ. ھەتتا بەزى ئەرلەرنىڭ ئىسىم-
لىرىغىمۇ «گۈل» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، سەيدە-
گۈل، ئابدۇگۈل دېگەنگە ئوخشاش.

گۈلگە بولغان ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كەش-
تىچىلىك قول - ھۈنەر سەنئىتىدىمۇ تولۇق
نامايان بولغان، ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئە-
تىدە ھەرخىل گۈل نۇسخىلىرىنى نەقىش
قىلىپ ئويۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار
قول ۋە باش ياقلىقىنىڭ بۇرجەكلىرىگە پورەك-
لەپ ئېچىلىۋاتقان رەڭدار گۈل - چېچەكلەر-
نىڭ نۇسخىلىرىنى كەشتىلەشتىن باشقا، يەنە
ئۆي - ئىمارەتنىڭ تاملىرى ۋە تۇۋرۇكلىرىگە،
جاۋەن، ساندۇق قاتارلىق ئوي جاھازلىرىغا
كۆركەم گۈل نۇسخىلىرىنى سىزىدۇ. ئۇلار،
گۈل ئەڭ گۈزەل نەرسە، ئۇ بىزگە بەخت ۋە
شاد - خۇراملىق ئەكېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. (ئا)

قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ قۇش تۇرىدىكى
ئۇچار قانات ھايۋانلارنىڭ ئەركىن پەرۋاز قى-
لىدىغان ئانا ماكانلىرىدىن بىرى. تولۇقسىز
مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىنجاڭدا قۇش تۇرىدى-
كى ئۇچار قاناتلار 350 خىلدىن ئاشىدۇ، بۇ
پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇش تۇرىنىڭ 30 پىر-

سەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇ جاڭ ئەنە شۇنداق قۇشلارغا باي رايون بولغاچقا، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن باشلاپ قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراشتەك ياخشى ئادەت شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېتىقادىدا، قۇشلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە خارلاش ئېغىر گۇناھ، دەپ قارالغان. قۇشلارغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزمەسلىك بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئىسلام دىنىدا «سەۋەبسىز بىرەر جانلىقنىڭ جېنىغا زامىن بولسىڭ، ئاخىرەتكە بارغاندا ئۇ سەندىن جان تەلەپ قىلىدۇ. خۇدا سېنى سوراققا تارتىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئاساسەن قۇشلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراش روھىدا تەربىيىلەيدۇ، بالىلار قۇشقا ئامراق بولغاچقا، ئۇۋلاشتىن قۇشلارنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ كەلسە، ئۇنى ناھايىتى ئاۋايلاپ بېقىپ چوڭ قىلىشقا، ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ قويماسلىققا دالالەت قىلىدۇ، قولدا بېقىپ چوڭ قىلىنغان قۇش بالىلىرى ئۇچۇرما بولغان مەزگىلدە ئۇنى قەپەستىن بوشىتىپ ئەركىنلىك ئالمىگە قويۇۋېتىدۇ، بۇنى بىر ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كەپتەر، قارلىغاچ، بۇلبۇل، تۇمۇچۇق، كاككۇك، شاتۇتى، قاراقۇشقاچ (قارىغۇجا)، پاختەك قاتارلىق قۇشلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ قۇشلارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ قەپەستە ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. بۇ قۇشلارنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق بولغاچقا، ئۇنىڭدىن روھىي قۇۋۋەت ئالىدۇ. بەزى قۇشلارنىڭ ئەركىن كۆپىيىشى ئۈچۈن ئۆيگە ياكى ھويلا - ئارام‌لارغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ، بولۇپمۇ قارلىغاچ بىلەن كەپتەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە «ئىمتىياز»غا ئىگە. كۆپچىلىك ئائىلىلەردە قارلىغاچ ئۇچۇن ئۆينىڭ تورۇسىغا ياكى ھويلا پېشايۋانلىرىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ئارىسىدا ئۇۋىلىشىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزمەسلىك قەتئىي مەنئى قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە «قارلىغاچ ئۇۋىلىغان ئۆيدە بالا - قازا بولمايدۇ. قارلىغاچ بەخت، خۇشاللىقنىڭ ئەلچىسى، ئىنسانىيەتنىڭ ساداقەتمەن دوستى» دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئەقىدە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتلىق كېمىسىدە قارلىغاچنىڭ ئادەمنى توپان بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئېنىق. مۇشۇ ئەقىدە تۈپەيلىدىن ئائىلىلەرگە ئۆگەنگەن قارلىغاچلار تاسادىپىي سەۋەبلەر بىلەن ئىككىنچى باھاردا كەلمەي ئۇۋۇسىدىن تېزىپ كەتسە، ئۇيغۇرلار قارلىغاچقا ئاتاپ ئىسرىق سېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، ئۇۋۇسىنى ھەرگىز بۇزمايدۇ، ئۆيگە ئۆگىتىلگەن كەپتەر، لەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ. قاراقۇشقاچ ئۇچۇن ئىشىك ئالدىدىكى قېرى دەرەخلەرنىڭ ئۇچىغا بوران - چاپقۇن ۋە باشقا خەۋپ - خەتەردىن دالدا بولىدىغان قاپاقلارنى ئېسىپ بەرخەتەر ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلار ھەققىدە ناھايىتى نۇرغۇن قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قۇشلارغا سېغىنىش ۋە ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن. خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا «بۇلبۇل ياخشى روھلارنىڭ سىمۋولى»، «كاككۇك بىلەن زەينەپ مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى»، «قارلىغاچ — خۇدانىڭ ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى، دوستلۇق-

نىڭ، مېھرىبانلىقىنىڭ سىمۋولى...» دەيىلگەن. شۇ سەۋەبتىن «قارلىغاچنى تۇتسا قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دەيدىغان ئەقىدە بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلار يەنە بەزى قۇشلارغا ئادەتتىن تاشقىرى سىرلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. مەسىلەن، سېغىزخان سايرىسا، ئۆيگە مېھمان كېلىدىگەن، دەپ ئىشىنىدۇ، ھۇۋۇقۇش ھۇۋلىسا، بەرەر شۇملۇقنىڭ بېشارىتى، دەپ بىلىپ ھۇۋۇقۇشنى دەرھال قوغلىۋېتىدۇ، ھەتتا ھۇۋۇقۇش قونغان دەرەخنى كېسىۋېتىدۇ، ھۆپۈپنىڭ بېشىدىكى تاجسىنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋرۈكى دەپ بىلىپ، ھۆپۈپنىڭ ئۇۋۇسىغا ھەرگىز تەگمەيدۇ، ھۆپۈپ كۆپىنچە قارىياغاچ (سېدە)نىڭ كاۋىكىدا ئۇۋا بىلىغاچقا، قارىياغاچ دەرەخنىسىرلىق ئېرەملىك دەرەخ ھېسابلايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئوۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بەزى يىرتقۇچ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن كەسپىي قۇشچىلار يېتىشىپ چىقىپ، قۇش بېقىش ۋە كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. قۇشچىلار كۆپرەك باقىدىغان قۇشلار بۈركۈت، قارچىغا، لاچىن قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلاردىن ئىبارەت. بۇ قۇشلار ئارقار، كېيىك، قىرغاۋۇل، توشقان قاتارلىق ئاسانلىقچە تۇتقىلى بولمايدىغان ھايۋانلارنى ئوۋلاش مەقسىتىدە مەخسۇس ئۆگىتىلىدۇ. ئۆتمۈشكە ئائىت خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇرۇنقى خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس قۇشچىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش ۋە ئوۋغا سېلىش ئىدى. خانلار ۋە شاھزادىلەر ئوردا قۇشچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چەت جايلارغا بېرىپ قۇش سېلىشنى ئەڭ كۆڭۈللۈك سەيلە ـ سایاھەت ھېسابلايتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قۇش بېقىش ۋە قۇشلاش ئادىتى توغرىسىدا مەلۇمات قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نامىلىق ئەسىرى بىلەن يۈزمۇ يۈز خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قۇشلارنى مەدھىيىلەيدىغان ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ ئۇلارنىڭ قۇشلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر. (ئا)

كەپتەر بېقىش

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى ۋاپادار قۇش دەپ بىلىدۇ، جۇملىدىن بېقىپ ئۆگىتىپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىن باشلاپ، كەپتەردىن خەۋەرچى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلار يىراق، خەتەرلىك جايلارغا سەپەر قىلغاندا كەپتەر ئېلىۋالىدۇ، ئاىلىسىگە ۋە يۇرتىغا خەۋەر بېرىشكە تۇغرا كەلسە، ئۆگىتىلگەن كەپتەرنى قارار جايىدىن قويۇپ بېرىدۇ. كەپتەرنىڭ ئۆز ئائىلىسىگە قايتىپ كېلىشى، ئۇنىڭ سالامەت بارغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا، ئەجدادلىرىمىز كەپتەرنى ھەربىي ئىشلاردا يوشۇرۇن خەۋەرچى قىلىپ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، ھۇجۇمغا ئۆتۈشتە كەپتەرگە قوش ئاۋازلىق غوك قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرسە، قىسىملارنى يىغىش ياكى چېكىنىشتە تاق ئاۋازلىق غوك قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرگەن. قىسىملار غوك قاپاق ئاۋازىغا قاراپ ھەرىكەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى چىرايلىق، ياۋاش، ئاۋازى يېقىملىق، ئىنسانلار بىلەن بىللە ياشىيالايدىغان ۋاپادار قۇش دەپ ئائىلىدە بېقىپ ئۆگىتىدۇ. ئۇلار ئويۇنچى كەپتەرگە غوك قاپاق ئېسىپ قويىدۇ. كەپتەرلەر غوك قاپاق ئاۋازى بىلەن توپلىشىپ ئۇچىدۇ. كەپتەر باققۇچى قاچاپاقنى شالدىرلىتىپ «يەھ - يەھ» دەپ تۇۋلاپ كەپتەرنى ئالدىغا چۈشۈرىدۇ. بەزى كەپتەرلەر كەپتەر ئىگىسىنىڭ باش، مۇرە، قوللىرىغا قونۇپ، دان ئىزدەپ بوقۇلداپ سايرايدۇ. كەپتەر باققۇچى بۇنىڭدىن پەخىرلىنىدۇ. كەپتەر باققۇچى ئۆي كۆچسە ياكى ئۆيلىرى ۋەيران بولسا، كەپتەر ئەسلىي ئۇۋىسىدىن زادى كەتمەيدۇ. غار، خارابىلەردە ماڭ يىللاپ ياشىغان نەچچە ماڭ ئەۋلاد كەپتەر بۇنىڭ دەللىلى.

ئۇيغۇر مويسىپىتلىرى كەپتەرنىڭ تاڭ سەھەردە بۇقۇلداپ مۇڭ ئاۋازدا سايرىشىنى ئاڭلاشقا ئامراق، ئۇلار كەپتەرنىڭ سەھەردىكى سايرىشىنى ئىبادەت، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەت دەپ بىلىپ، بۇنداق كەپتەرلەرگە پېشايۋان ئاستىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ.

كەپتەر — ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۇستۇن، گۆشى ھالال، قۇۋۋەتلىك، دورىلىق، شىپالىق قۇش. ئۇيغۇرلار كەپتەر گۆشى بىلەن بەدەن ئاجىزلىق، ئاشقازان ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللىرىنى داۋالىسا، رېماتىزم قاتارلىق يەللىك ئاغرىقلارغا بەدەننىڭ سىرتىدىن ئۇنىڭ قېنىنى ئېقىتىپ داۋالايدۇ، بەزى يىرىڭلىق كېسەللەرگە كەپتەرنىڭ قارنىنى يېرىپ تېڭىپ، ئېغىز ئالدۇرۇپ داۋالايدۇ.

كەپتەرنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىمۇ ئۇستۇن بولۇپ، ياخشى كەپتەرلەرنى بىر قوينىڭ پۇلىغا سېتىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كەپتەر مايىقىنى شال ئېتىزىغا سالسا، بىر جېڭى ئادەتتىكى قىرىق جىڭ قىغنىڭ رولىنى ئويناىدۇ. كەپتەر مايىقى يەنە كۆنچىلىك كەسپىدە يەرلىك ئېچىتقۇ (كىسلاتا) رولىنىمۇ ئويناىدۇ. يەنە، يەرلىك ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىك، مەسىلەن، مۇسەللەس قاتارلىقلارغا ئۇنىڭ باچكىسىنى سالسا ئېچىشنى تېزلىتىدۇ، سۇپىتىنى ياخشىلايدۇ. (ش)

مۇساجان ۋاھاپ سىزغان

سۇمبۇل چاچلىق قىزلار

سۇمبۇل چاچ — ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىدۇر. دەرۋەقە، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمدىن باشلاپ ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، چاچ قويۇشتا بىر يۆرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى 15، 17، 21 ھەتتا 41 تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ، ھەرگىز جۈپ ئۆرۈلمەيدۇ ھەمدە بۇنداق توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۇل چېچى بولىدۇ. ئۇنىڭ پاتتاك (شىللا) قىسمىدىكى سۇمبۇل چېچىنىڭ ئاستى قىسمى ئۇستىرا بىلەن چۈشۈرۈپ تۈرۈلىدۇ. قىزنىڭ توي بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىللا قىسمى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ.

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىرقانچە كۈن-لىنىدۇ. چاچنى ئۆرۈش بەدىلىگە «چاچ قوشاق تويى» ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئايال بالىلىق بولغاندا، بالىچۇق چاچ (كىچىك ئۆرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ، ياڭاق چاچمۇ بولىدۇ.

ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار جۈڭان دېيىلىدۇ، ئۇلار ياڭاق چاچ قويۇش بىلەن بىر-گە چېچىنى بەش، يەتتە، توققۇز... تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ تۇللۇق بەلگىسى ھېسابلى-نىدۇ.

نەۋرىلىك بولغان ئاياللارنىڭ بالىچۇق، ياڭاق چاچلىرى بولمايدۇ، ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۈپلىۋالىدۇ.

چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئا-

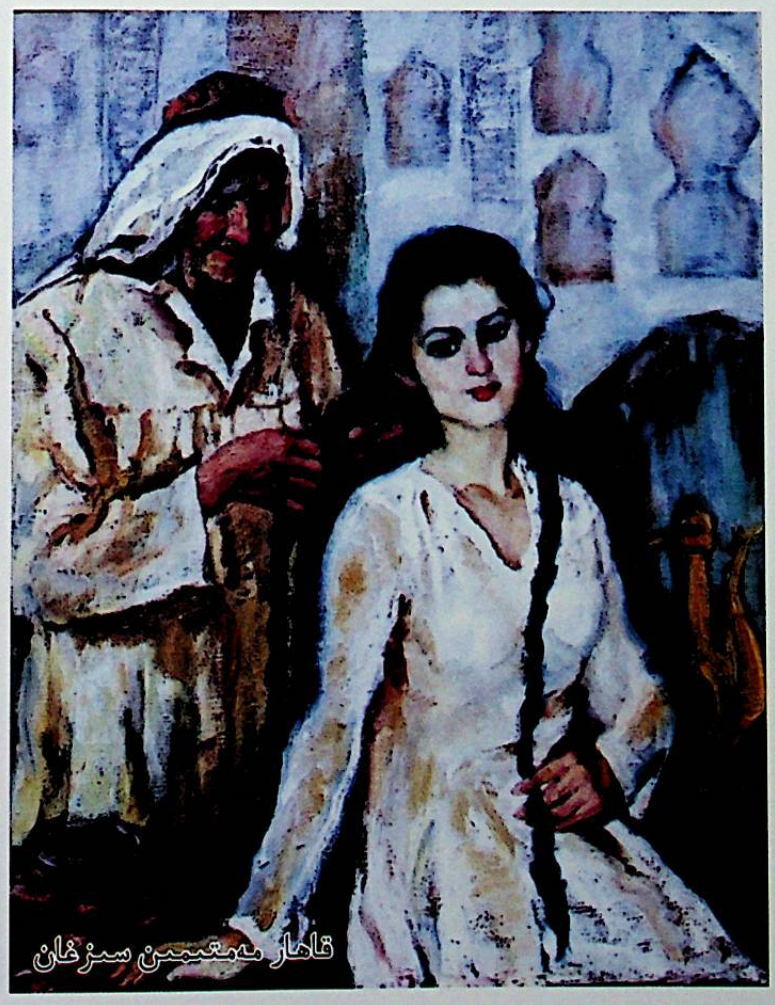
ياللار باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزىگە ئەر تەلەپ قىلىپ يۈرگەن ئايال دەپ قارىلىدۇ ۋە ئۇنداق ئاياللارنى يامان كۆرىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ تۈرىگە ۋە سۈمبۈل چېچىنىڭ جۇپ ياكى تاق ئۆرۈلۈگەنلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ قىز، چوكان، جۈۋان، نەۋرىلىك بولغان ئايال، ياشانغان ئايال ۋە تۇل ئايال... ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاياللارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېلەن قارايدۇ. (ئا)

ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى

ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ، گۈزەللىككە ئىنتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس مىللىي گىرىم قىلىش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن:

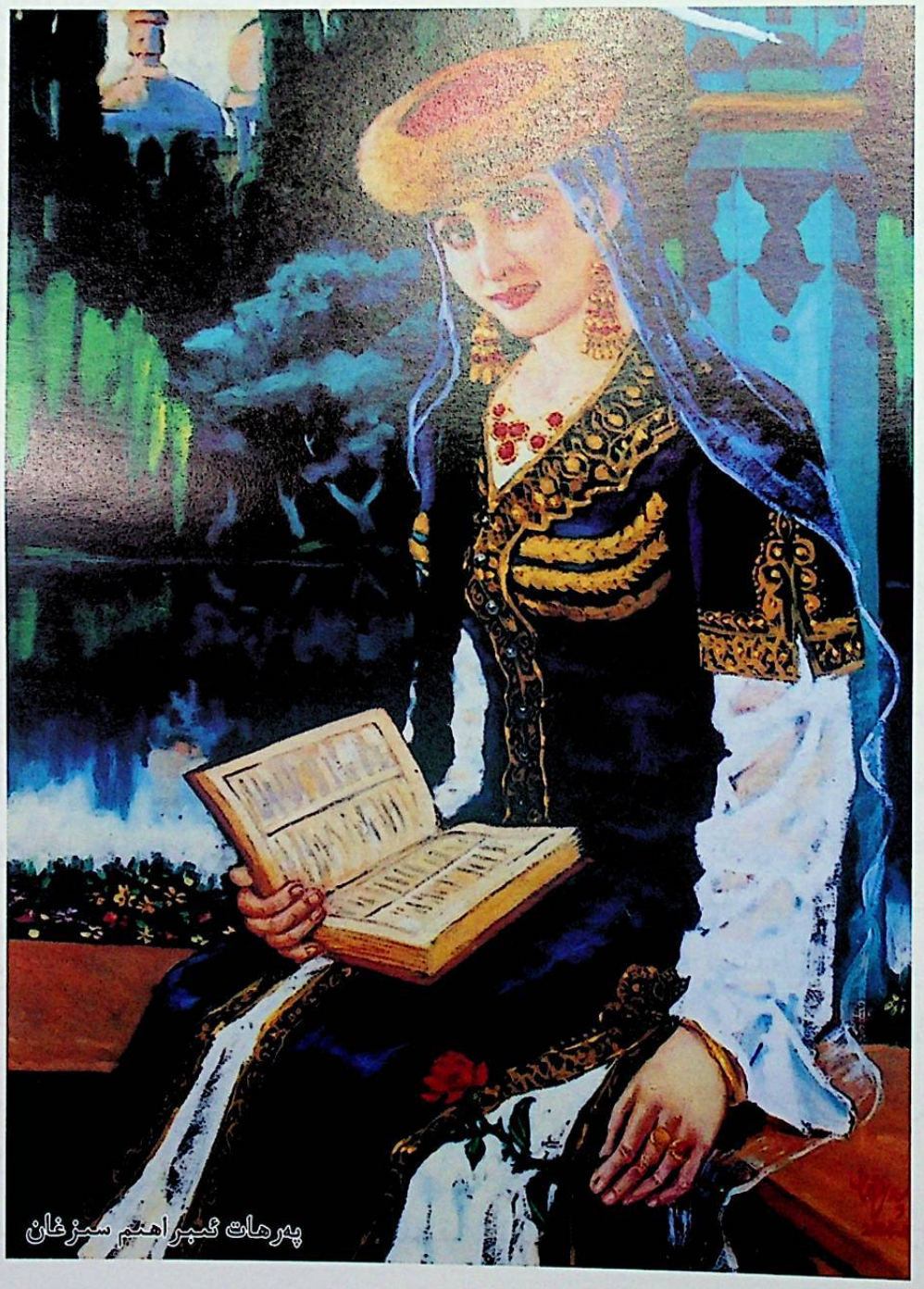
ئوسما: ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان گىرىم قىلىش ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆپ ئائىلىلەر ھويلا ـ ئارامىلىرىغا مەخسۇس ئوسما تېرىيدۇ، ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ گۈل تەشتەكلىرىدە ئوسما ئۆستۈرىدۇ. ئۇيغۇر ئايال-لىرى ئوسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سىقىپ سۈ-يىنى چىقىرىپ، پىلىتكۇچ بىلەن قېشىغا قو-يىدۇ، قىشلىق ئوسما ئۈچۈن ياز كۈنلىرى كۆك ئوسمىنى سىقىپ، سۈيىنى ئۆچكە يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئوسما قاتمىسى (تاش ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىۋالىدۇ، ئوسما قاشقا سىقىپ قۇرۇغاندىن كېيىن، سوغۇق سۇ بىلەن بىر قېتىم يەڭگىل يۇيۇۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاش تەبىئىي كۆرۈنىدۇ. بەزى جايلاردا كۆپرەك قىزلار ئىككى قېشىنىڭ ئوتتۇرىسى (قوشۇمە-سى)غا ئوسمىدا خال (مەڭ) چىكىۋالىدۇ. ئوس-ما قويۇشتا ھېچقانداق ياش چەكلىمىسى يوق، ھەتتا يېڭى تۇغۇلغان قىز بوۋاقلارنىڭ قېشى-غىمۇ ئوسما قويۇش ئادىتى بار. ئوسمىنىڭ تە-بىئىتىدىن قارىغاندا، ئۇ يالغۇز قاشنى قارا-تىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، يەنە تۈك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ قاشنى قويۇقلاش-تۇرۇش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قېشى ھەم قارا، ھەم قو-

قاھار مەتىمىن سىزغان

يۇق بولىدۇ.

سۇرمە: سۇرمە — پامىر تاغ تىزمىلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئىي كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن گىرىم بۇيۇمى سۇپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن كىرپىك ۋە قاپىقىغا سۇرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن. سۇرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بەزى ئەرلەرمۇ كۆزىگە سۇرمە تارتىدۇ (ئەرلەر كېچىسى ئۇخلاش مەزگىلىدە ئىشلىتىدۇ). ھازىر ئۇيغۇر تېبابىتىدىمۇ سۇرمە كۆز ياشاڭغىراش، ئاغرىش، كۆز تورلىشىش، يىراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

خېنە: قولغا خېنە قويۇش — ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن بىرى. خېنە بىرخىل ئالاھىدە گۈل بولۇپ، كۆپچىلىك ئائىلىلەر خېنىگۈلنى ئەتىۋارلاپ ئۆستۈرىدۇ. گۈل ئېچىلىشتىن بۇرۇن، خېنىنىڭ غولىنى ئۇششاق چاناپ ياكى سوقۇپ، ئۇستىدىن ياغلىق بەلەن مەھكەم چىگىپ قويۇلىدۇ. بۇ خېنە قويۇش دېيىلىدۇ، خېنە كۆپىنچە كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن قويۇلىدۇ. بىر كېچە تۇرغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرغاندا ياغلىقنى يېشىپ، قولنى سوغۇق سۇدا يۇيۇۋېتىدۇ. خېنە ئىچكەندىن كېيىن قول، تىرناقلارنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ. خېنىنىڭ رەڭگى قولدا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىنىدۇ. خېنە قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، خېنە بىر تەرەپتىن، قول ۋە تىرناقلارنى تەبىئىي قىزارتىپ گۈزەللەشتۈرۈش رولىنى ئويناسا، يەنە بىر تەرەپتىن قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. قولنى سىلىقلاشتۇرۇپ

پەرھات ئىبراھىم سىزغان

روٚپ تىرناقنى پارقىرىتىدۇ.

ئۇيغۇر ـ ئەڭلىك: مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئەڭلىك» (I تۇم، 156 ـ بەت) كە «خوتۇنلارنىڭ مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بويىاق»، «ئۇيا ـ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان ئۇنسىمان ئاق نەرسە» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I تۇم، 117 ـ بەت) دەپ ئىزاھلايدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئەڭلىك بىرخىل مەڭزنى قىزارتىدىغان بويىاق، ئۇيا يۈزنى سىلىقلاشتۇ-رىدىغان «گىرشەن» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇنسىمان نەرسە بولۇپ، بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۇيا ـ ئەڭلىك سۈرتۈش تاغرىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋ-ۇٚبلىشقا بولىدۇ.

چاچ پەردازلىرى: چاچ ـــ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى. شۇ-ڭا، ئۇلار چاچلىرىنىڭ كۆپ ۋە ئۇزۇنلۇقى بە-لەن پەخىرلىنىدۇ. چاچلىرىنى ئاسراشقا ھەم-مىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار چاچنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر يۇرۇش يەرلىك ئادەتلەرنى ياراتقان. ئاياللار چاچنى كۆ-پەيتىش ۋە قارايتىش ئۇچۇن، بادام مېغىزى ۋە شاپتۇل مېغىزىنى چالا كۆيدۇرۇپ «ياغلىقار» ياساپ، ئۇنى چېچىغا سۈرىدۇ. ئادەتتە، قاشنى قارايتىش ۋە قويۇقلىتىش ئۇچۇنمۇ ئاشۇ «ياغ-لىقار»نى ئىشلىتىدۇ. چېچىنى تېز ئۆستۈرۇش ئۇچۇن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ. چاچنى پارقى-رىتىش، چاچنىڭ چۇشۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تومۇقنى ساقلاش ئۇچۇن، جىگدە يېلىمىنى سۇيۇق مەلھەم قىلىپ چاچقا چاپىدۇ. جىگدە يېلىمى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئىي «چاچ مېيى»دۇر. ئۇنىڭ-دىن باشقا، چېچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا چاچ (سۇنئىي چاچ) سالىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا سۇنئىي چاچ سېلىشنىڭ مۇنداق ئىكى كى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان: بىرى، ئۇزۇن چاچ سېلىش؛ يەنە بىرى، ماڭلاي چاچ سېلىش. مەھ-مۇت قەشقەرى ئاياللار سالىدىغان مۇنداق سۆز-ئىي چاچلارنىڭ چۇپۇردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

يۇزنى سىلىقلاش شەكلىدىكى پەردازمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا خېلى كەڭ ئو-مۇملاشقان. بۇنداق پەرداز ئاساسەن يۇزدىكى سېرىق تۈكلەرنى يېپلاپ تېرىشنى ۋە تەكشى ئۆسمىگەن قاشلارنى تېرىپ تەكشىلەشنى كۆر-سىتىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ئا-ياللىرىنىڭ بۇنداق پەرداز ئادىتىنى تونۇشتۇ-رۇپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «مەڭدەشتى ـ يېپ سېلىشتى. ئىككى خوتۇن يېپ سېلىشتى، يەنى يېپ بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى.» بۇ ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، بەزى جايلاردا ھەتتا «يېپلاش تويى» ئۆتكۈزۈلۇپ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان.

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈزىدىكى تۈغۇتتىن قېپقالغان داغنى چۇشۇرۇش ئۇچۇن، كاۋاش سومۇق (زەمچە)قا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئې-زىپ يۈزىگە سۈرتىدۇ، بۇ ئارقىلىق داغنى يوقىتىپ يۈزنى پارقىرىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى خۇش پۇراقلىق نەرسە-لەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ، ئىپار، سەندەل، ئەمبەرلەرنى يېنىدا ساقلايدۇ. بۇ دو-رىلار مەززىلىك پۇراپ، ئادەم بەدىنىدىكى سې-سىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ، شۇنداقلا نەسلىنى ياخشىلايدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك

بىر يۇرۇش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى نوقۇل هالدا گۈزەللىك ئۇچۇنلا ئەمەس، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان. (ئا)

تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى

خوتۇن - قىزلارنىڭ سەھەردىكى ئەنئەنە-ۋى تازىلىق ئادەتلىرى:

تازىلىق — ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىكى، ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش دەرىجىسىنىڭ ئىپادىسى، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى، ساغلاملىق ۋە روھلۇق بولۇشنىڭ كاپالىتى.

تازىلىق — ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەدە-نىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى.

«ساغلام تەنده ساغلام ئەقىل» دېگەن ماقال ئۇيغۇرلانىڭ قەدىمدىن باشلاپ تازىلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مىللىي پىسخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللار-دىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئەنئەنىۋى ئىش تەقسىماتى نەتىجىسىده خوتۇن - قىزلار بالا بېقىش، تاماق ئېتىش، كىر يۇيۇش، ئائىله تا-زىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقى قاتارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ھەم-مىسىده تازىلىق مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كۈندىلىك ئائىله ئىشلە-رىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى سەھەردىكى ئاممىۋى تازىلىق پائالىيىتىدىن باشلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بۇ ئايالنىڭ قېشىغا قارا‌ڭ، قاچىسىنىڭ تېشىغا (قارا‌ڭ)»، «ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چېچىنى تارايدۇ، ھۇرۇن خوتۇن ئۇخلاپ تۇرۇپ كۆلۈڭ كولايدۇ» دېگەن تەمسىلنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قا-رىشىدا تازىلىقنى ئاياللارنى باھالايدىغان ئاسا-سىي ئۆلچەم قىلغان. كۈندىلىك تۇرمۇشتىمۇ ئەرنىڭ ياقىسىنىڭ كىر ياكى پاكىزلىقىغا قاراپ، ئايالنىڭ قانداق تەبىئەتلىك كىشى ئە-كەنلىگىنى مۆلچەرلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىزىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئا-ئىله ئىشلىرىغا، بولۇپمۇ تازىلىق قىلىشقا ئۆ-گىتىدۇ. ھەمىشه ئۆز پەرزەنتلىرىگه: «سەھەر تۇرۇپ تازىلىق قىلساڭ ساۋاب بولىدۇ، ھويلا - ئارام ۋە يوللارنى سۈپۈرسەڭ، بەختىڭ ئېچىلىدۇ» دەپ تەربىيە بېرىدۇ. مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى تەلىم - تەربىيە نەتىجىسىده، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا - قىشلاق، شە-ھەر - بازارلاردا ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشى بە-لەن تەڭلا ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر ئايال - قىزلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ يۇز - كۆزىنى يۇ-يۇشتىن ئىلگىرى ئۆيئىچى، ھويلا - ئارامل-رىنى ۋە ئۆي ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلارنى پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىدۇ، تە-

رەتخانىلارنى پاكىز تازىلايدۇ، ھويلا - ئارامدىكى گۈللۈكلەرگە ۋە گۈل تەشتەكلىرىگە سۇ قۇيىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەر ۋە يۇرت - مەھەللىلەر ئادەمگە بىرخىل جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ، بىر كۈنلۈك ھاياتنىڭ مۇقەددەمىسى ئەنە شۇنداق پاكىز مۇھىت ۋە ساپ ھاۋا بىلەن ئېچىلىدۇ.

شەھەرلەردىكى ھازىرقى زامان قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىمۇ ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادىتى بويىچە ئۆزى ئولتۇرغان قەۋەتلىك بىنانىڭ پەلەمپەيلىرىدىن تارتىپ شۇ قەۋەتنىڭ ئالدى ھەتتا كەينىگىچە پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ، ئاممىۋى دېرىزىلەرنى پىداكارلىق بىلەن سۈرتىدۇ. بۇنداق ئادەت بىرخىل ئەنئەنىگە ئايلانغاچقا، بۇ خىزمەتكە ھېچقانداق ئائىلە مەجبۇرلانمايدۇ. بەلكى قوشنىلار ئارا ئىختىيارىي ۋە تەبىئىي ھالدا ھەممىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاممىۋى تازىلىق قىلىشنى شەرەپ ھېس قىلىشىدۇ. بۇنداق تازىلىق ئادىتى قانداقتۇر بىر كوللېكتىپ ياكى مەلۇم تەشكىل ئورۇنلاشتۇرغان مەجبۇرىي پائالىيەت بولماستىن، بەلكى ئۆزۈن يىللار داۋاملىشىش نەتىجىسىدە پىسخىك ئەنئەنىگە ئايلانغان مەنىۋى گۈزەللىك پائالىيىتىدۇر. بۇنىڭ خاسىيىتىدىن بارلىققا كەلگەن ئائىلە ۋە مۇھىت گۈزەللىكى ھەر كۈنى سەھەردە ئىشقا ئاتلانغان ئەمگەكچىلەرنى كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا ھاياتلىققا مۇھەببەت ئويغىتىدۇ، ئۆزئارا ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ، كوللېكتىۋىزملىق روھىنى مۇستەھكەملەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، سەھەردە باشلىنىدىغان ئاممىۋى تازىلىق ئارقىلىق بەرىكەت ۋە نۇسرەتكە يول ئاچىدۇ، ئائىلىسىنىڭ رونىقى تېپىشىنى تىلەيدۇ، كېسەللىكنىڭ مەنبەسىنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ. (ئا)

سىمۇوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى

رەڭ ــ ماددىي دۇنيانىڭ قۇياش نۇرىنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاكتىپچانلىقى ياكى پاسسىپلىقى بىلەن ئىنسان سەزگۈسىدە ئىپادىلەنگەن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ماددىي دۇنيادا ئوبيېكتىپلىققا، سەزگۈ دۇنياسىدا سۇبيېكتىپلىققا ئىگە. بىز بۇ يەردە رەڭدىن ئىبارەت ئاشۇ كونكرېت نەرسىگە ئىنسان ئۆز سەزگۈسى ئارقىلىق مەلۇم سىمۇوللۇق مەنە بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت ئادەت خاراكتېرىنى شەرھلەيمىز.

ئۇيغۇرلار ھەرخىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك لەززەت ئېلىپلا قالماستىن، رەڭدىكى كىشىگە بېرىدىغان ئوخشاشمىغان تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى تۇرلۇك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق

ۋە يامانلىقنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن. ھەرخىل رەڭلەرنىڭ ئىچىدە ئاق، كۆك، قىزىل، سېرىق رەڭلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك پائالىيىتى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ ماسلاشقان ھالدا، ئۇلارنىڭ تۇر-مۇش ئۆرپ - ئادىتىدە بىرقەدەر گەۋدىلىكرەك رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇ قەدىمىيلىكى ۋە ئىز-چىللىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا بەخت - ئامەت، ياخشىلىق، پاكلىق، ئالىيجا-نابلىق چۈشەنچىسىنى بەرگەن. بۇ خىل چۈ-شەنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋر-لىرىدىن تارتىپ، تاكى ھازىرغىچە ساقلا-نىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، سەپەرگە چىق-قانلارنى ئۇزىتىشتا «ئاقيول بولسۇن!» دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش، سۈتنى ئۇلۇغلاش، قار-نى بەخت - ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش، ھازىدار ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش، ئۆي - ئىمارەت-لەرنى ئاقارتىش... قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەم-مىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان.

بۇنىڭدىن باشقا ئاق رەڭگە ئائىت چۈشەن-چىلەر ناھايىتى نۇرغۇن بولۇپ، ئۇنى بىرقەدەر قەدىمىيرەك بولغان نەمۇنىلەردىن ئىزدىگەندە مەشھۇر داستان «ئوغۇزنامە»گە مۇراجىئەت قى-لىشقا توغرا كېلىدۇ. داستاندا، ئوغۇز خاقانىنىڭ ھەربىي يۈرۈشتە قولغا كەلتۈرگەن بۈيۈك غە-لىبىسىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىدە، قىرىق غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قوينى باغلى-شى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نېسىپ بو-لۇشىغا قارىتا ئىشەنچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم ئېتىقادى دەۋرىدە مۇ ئاق رەڭ ئوخشاشلا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»دىكى ئاق نىيەت تېكىننىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە خەير - سا-خاۋەت ئۇچۇن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان ئېسىل روھى ئاق سۆزى بە-لەن سۈپەتلەنگەن. «ئىرق پۈتۈك»تىمۇ ئاق رەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق ۋە بەخت - ئامەتنىڭ بې-شارىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ، دوختۇر، سېستىرالارنىڭ ئاق خالات كىيىشى بىمارلارنىڭ نىجاتكارىغا سىمۋول قىلىنغان. ئۇيغۇر خەلق ئېڭىز ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇي-غۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئاق رەڭ يۇقىرىقى-دەك ئۆزگىچە سىمۋوللۇق مەنە بىلەن ئىپادە-لىنىدۇ.

كۆك رەڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى بىلەن باغلانغان ھالدا ياخشى-لىق ۋە ئامەتنىڭ، شۇنداقلا ئىلاھىي تۇسنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن.

كۆك سۆزىنىڭ بىرنەچچە تۈرلۈك مەنىسى بار، مەسىلەن، كۆك ــ تەڭرى، ئاسمان، كۆك رەڭ، ئەسلىي (كۆكۈڭ قايسى)، كۆكلە (ياشا-ياشارماق)، كۆك (كۆكتات، ئوت - چۆپ) قا-تارلىقلار. بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقىنى-مىز، كۆك سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بو-لۇپ، بىرى، تەڭرى، يەنى خۇدا مەنىسى؛ يەنە بىرى، رەڭ پەرقىدىكى كۆك مەنىسى. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، كۆك رەڭنىڭ ئۇيغۇرلار-نىڭ ئېڭىدا مۇقەددەس رەڭ چۈشەنچىسىگە كۆتۈرۈلۈشى، ئۇنىڭ خەلق ئېڭىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە كۆك رەڭنىڭ بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئىلاهىي قۇدرەتنىڭ سۈپىتى ياكى ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسى بار. ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئىچىدە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغانىدى. چارۋىچىلىق هايات ئاساسىن يېشىللىقنى مەركەز قىلغان ياياقنى ماكان قىلاتتى. ياياق مەدەنىيىتىدە يېشىللىق هاياتنىڭ ئاساسى، دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىك كۈچەيگەنىدى. بۇنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى «تېلى قوشىقى»نى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ يېشىللىققا باغلانغان هاياتلىق پائالىيىتى ناهايىتى ئوبرازلىق هالدا بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا «ئوغۇزنامە» داستانىدا كۆك رەڭگە ئائىت بايانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئوغۇزخاننىڭ ئۆڭ - چىرايىنىڭ كۆك بولۇشى، ئۇنىڭ تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇرنىڭ چۈشۈشى، ئۇنىڭ ئىچىدىن كۆزلىرى كۆك، گۈزەل بىر قىزنىڭ پەيدا بولۇشى، كۆك تۈكلۈك، كۆك ياللىق ئەركەك بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلىشى... قاتارلىق بايانلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كۆك رەڭنىڭ ئېتىقاد ئاساسى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدە تەبىئەت ئىلاهىچىلىقنى مەركەز قىلغان ئاسمان، قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، شامال، يامغۇر، چاقماق قاتارلىق هادىساتلارنىڭ يۇز بېرىشىدە كۆك سۆزى تەڭرىگە تەقەللىنىپ بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن كۆك (ئىلاھ) چۈشەنچىسىدىن ئالەمنى بىنا قىلغۇچى «ئاللا» ئۇقۇمى پەيدا بولۇپ، ئۇ كۆك تەڭرى چۈشەنچىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى. لېكىن، كۆكنىڭ خەلق ئېڭىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسى (ئېستېتىك مەنىسى) ئۆزگەرمىدى، بەلكى ئادەت سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قايغۇ - هەسرەتكە دۇچار بولغاندا، كۆككە قاراپ ئىلتىجا قىلىش، يېشىللىقنى قەدىرلەش، تەبىئەتنىڭ تۇنجى مېۋىسى (كۆكى)گە بولغان هېرىسمەنلىك، بېدە كۆكىدە كۆك چۆچۈرىسى ئېتىپ، ئۇرۇق - تۇغقان يېقىن قولۇم - قوشنىلارغا يېگۈلۈك تۇتۇش ئۇدۇمى، كۆك مەشرەپى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ، خۇشاللىقنىڭ، بەخت - سائادەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ، جەڭگىۋارلىقنىڭ، غەلىبىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى، دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قىزىل رەڭنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنىلەرگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تەدرىجىي هالدا، نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە توي - تۆكۈن بولسا «ئاشسۇيى» هېسابىدا قىز تەرەپكە ئاپىرىدىغان قوينىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ، توي كۆچۈرۈش هارۋىسىغا قوشۇلغان ئاتلارغا ياكى هازىرقى زامانىدىكى توي كۆچۈرۈش ماشىنىلىرىنىڭ ئالدىغا قىزىل رەخت باغلىنىدۇ،

هەتتا توينىڭ ناغرا ـ سۇنايلىرىغىمۇ قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ. سۇننەت توي مۇراسىمىدا سۇننىتى قىلىنغان بالىنىڭ بېلىگە گۈل چىقىرىلغان قىزىل پوتا باغلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل رەخت ئېسىپ قويۇلىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدە قىزلارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىدۇ. قىزلار، ياش چوكانلار قىزىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، قىزىل رەڭنى ـ ياشلىقنىڭ بەلگىسى، دەپ قارايدۇ.

قىزىل رەڭگە بولغان مۇشۇنداق ھېرىسمەنلىك تۇپەيلىدىن شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلمەكتە، بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىزىل رەڭگە تېخىمۇ ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. قەدىمكى زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتقا چوقۇنغان تۇرپان ئۇيغۇرلىرى يىراقتىن قارىسا لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان، ئوتقا ئوخشىشىپ كەتكەن قىزىل توپىلىق يالقۇنتاغنى «قۇتتاغ» (بەخت بەرگۈچى تاغ) دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ۋە چوقۇنغان ھەمدە «قۇتتاغ»نىڭ قىزىل رەڭ ھالىتىنى قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى ئارقىلىق نامايان قىلغان.

سېرىق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئىدىتىدە قۇياشقا، مول ھوسۇلغا، ئالىيجانابلىققا سىمۋول قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار سېرىق رەڭنى ئالتۇن رەڭ دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدا قۇياشنىڭ نۇرلانغان مەزگىلى «ئالتۇندەك پارلىغان قۇياش» دەپ تەرىپلەنسە، مول ھوسۇللۇق بۇغدايلارنى «ئالتۇن باشاقلىق بۇغدايلار» دەپ سۈرەتلىنىدۇ. يەنە ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، ياخشى بالىلارنى «ئالتۇندەك بالا ـ دە» ياكى «ئالتۇندەك قىز»دەپ ئالتۇنغا ئوخشىتىلىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئالتۇن» ماددا ھالىتىدىكى مېتال ئۇقۇمى بولماستىن، بەلكى ئالتۇن رەڭ ـ سېرىق رەڭ چۈشەنچىسىنى بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگىمۇ ئالتۇن رەڭنى ئاساس قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى نەققاشچىلىق سەنئىتىدە ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ گىرۋەك نەقىشلىرىگە ئالتۇن رەڭدە ھەل بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسىدە سېرىق رەڭنى ياخشى كۆرۈش ئادىتى ئۇلارنىڭ قەدىمكى قۇياش تەڭرىسىگە سېغىنىشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

لېكىن، بەزىدە سېرىق رەڭ چۈشكۈنلۈك، روھسىزلىققا، پەرىشانلىققا سىمۋول قىلىنغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق زىددىيەتلىك مەنە كۆپرەك ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تەسۋىرىي ۋاستىلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇيغۇرلار يەنە رەڭلەرنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرىگە ئاساسەن، تۆت خىل ئاساسلىق رەڭنى تۆت تەرەپكە، تۆت پەسلگە، تۆت تادۇ (تۆت زات)غا تەقابىلىغان؛ مۇشۇ ئادەت بويىچە، كۆك رەڭ ـ شەرق تەرەپنىڭ، ئەتىياز پەسلىنىڭ، سۇ ئاناسىرىنىڭ؛ قىزىل رەڭ ـ جەنۇب تەرەپنىڭ، ياز پەسلىنىڭ، ھاۋا ئاناسىرىنىڭ؛ ئاق رەڭ ـ غەرب تەرەپنىڭ، كۈز پەسلىنىڭ، ئوت ئاناسىرىنىڭ؛ قارا رەڭ ـ شىمال تەرەپنىڭ، قىش پەسلىنىڭ، تۇپراق ئاناسىرىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. (ئا)

يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ھالدا، تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىستىكىنى ئاسمان جىسىملىرى ھەقىقىدىكى كوسمولوگىيىلىك ۋە مېتېئورولوگىيىلىك چۈشەنچىلەرگە تەتبىقلىدى. ئۇلار كۈن بىلەن تۇنۇنىڭ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ، كۈن، ئاي، پەسىللەرنىڭ دەۋرىي ھالدا ئالمىشىپ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، پلانېتىلار)دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، غەربكە پېتىشى؛ ئاينىڭ تۇغۇلۇشى، تولۇشى ۋە ئاخىرىدا يوقلىپ قايتىدىن پەيدىنپەي شەكىللىنىشى؛ پلانېتىلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى، ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى... قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تەكرار كۆزىتىپ، پلانېتىلارنىڭ بۇرجلىق ۋاقتى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرى)نى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. نەتىجىدە ئەڭ دەسلەپكى «يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى» (يۇلتۇز كالېندارىمۇ دېيىلىدۇ) پەيدا بولدى. دېھقانلار ۋە چارۋىچىلار مۇشۇ «كالېندار» بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىللىرىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېينچە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن «شەمسىيە كالېندارى»، «قەمەرىيە كالېندارى» ۋە «مۇچەللىك كالېندارى»لارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى.

خەلقىمىز مېتېئورولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان «يۇلتۇز كالېندارى»نى يارىتىش جەريانىدا ئاساسىي پلانېتىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپتىدائىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانېتىلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي ناملار بىلەن ئاتىدى. مەسىلەن، ھەم ئاسترونومىيىلىك، ھەم مېتېئورولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئۇكەر يۇلتۇزىنى «ulkar»دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭدىن كېچىسى يول يۈرگەندە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان «كومۇ-

پاس» سۈپىتىدە پايدىلاندى. «يۇلتۇز كالېندا-
رى» دىكى مەزگىل (پەسىل) ئۆزگىرىشلىرىد-
نىمۇ ئەنە شۇ ئۇكەرگە قاراپ بەلگىلىدى. خەل-
قىمىز: «ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ كۆپىيىشى بىلەن
ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ، ئەگەر ئۇكەر ئايغا يې-
قىنلاشسا، بوران ـ چاپقۇن ئاز بولىدۇ. يەرگە
يېقىنلاشسا، بۇ باھار (كۆكلەم)نىڭ يېتىپ
كەلگەنلىكىنىڭ بېشارىتى؛ ئەگەر ئۇكەر سۈغا
يېقىنلاشسا، ھۆل ـ يېغىن كۆپ بولىدۇ؛ تاغقا
يېقىنلاشسا، پىژ ـ پىژ ئىسسىق بولىدۇ» دەپ
قارىدى. «ئۇكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە، قوماق
گەدەنگە چۈشسە، تازغا تەۋە» دېگەن تەمسىل
خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئۇكەر يۇلتۇزى ھەققىد-
كى قاراشلىرىدىن كېلىپ چىققان (كىشىلەر
ئۇكەر يۇلتۇزى كۆرۈنمەيدىغان 6 ـ ئايىنىڭ بې-
شىنى «ئۇكەر يانغا ئۆتتى» دەپ ھېسابلىغان).

ئۇيغۇرلار يەنە ئورنىدىن مىدىرلىمايدىغان
قۇتۇپ يۇلتۇزىنى «تۆمۈر قوزۇق» دەپ ئاتاپ،
دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىنى ئۇنىڭغا قاراپ بەلگە-
لىدى. «تۆمۈر قوزۇق»نىڭ يېنىدىكى ئىككى
يۇلتۇز تۈركۈمىنى «بېلىق» (بالىق) يۇلتۇز ۋە
«قوزا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، «بېلىق» ـــ قىشنىڭ
ئاخىرقى ئېيى، «قوزا» ـــ باھارنىڭ باشلانغۇچ
ئېيى (ئىل بېشى) دەپ چۈشەندۈردى. ئۆزىنىڭ
رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشىشىدىغان
قىزغۇچ مارس تۈركۈمىگە «يەتكەن» (يەتتە
قاراقچى، قاراقۇش) دەپ نام بېرىپ، ئۇنى بالا-
يىئاپەتكە سىمۋول قىلدى. خەلق ئارىسىدا «يە-
تكەن» يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەنە «چۆمۈچ يۇل-
تۇزى»، «چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى» دېگەن نامىلە-
رىمۇ بار.

ھەمىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋې-
نېرا يۇلتۇزىنى «چولپان» دەپ ئاتاپ، ئۇنى
خۇشاللىق، بەخت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن
گەۋدىلەندۈردى. ئەڭ ئۇستۈن تۇرىدىغان زۇ-
ھەل (ساتۇرن) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «ئاقار
يۇلتۇز»، «تارازا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا
باشقىچە ئەھمىيەت بەردى. «چىلله» (ئى-
يۇل)نىڭ ئاخىرى «تارازا يۇلتۇز»نىڭ كۆرۈ-
نۈش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ تومۇزنىڭ قايتى-
شىغا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ، دېيىش-
تى ھەمدە «تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن،
بۇغداي، ئارپا پىشىدۇ» دەپ قاراشتى.

ئاتاروت (مېركۇرىي) يۇلتۇز تۈركۈمىنى
«سۇنبۇلە» (بۇغداي بېشى) دەپ ئاتاپ، «سۇنبۇ-
لە» تۇغقاندىن كېيىن ياز ئاياغلىشىدۇ، دەپ
قارىدى. خەلق ئارىسىدىكى «سۇنبۇلە يېمى ـــ
قىشنىڭ غېمى»، «سۇنبۇلىدە سۇ سال، مىزاندا
تېرى، مىزاندا تېرىمساڭ، قوي نېرى» دېگەن-
گە ئوخشاش ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ پەيدا بو-
لۇشىمۇ ئەنە شۇ يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى بە-
لەن مۇناسىۋەتلىك.

خەلقىمىز يەنە مۇشتىرى (يۇپىتېر) يۇل-
تۇز تۈركۈمىنى «ئوت يۇلتۇز» (مەھمۇت قەشقە-
رى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئەرەن تۇز» دەپ
ئاتىغان) دەپ ئاتاپ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت ـ
سائادەتكە سىمۋول قىلدى. مېرىخ يۇلتۇز تۈر-
كۈمىنى «شامال يۇلتۇز» (باقىرسوقىم) دەپ ئا-
تاپ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالامەتكە سىمۋول قىلدى.
زۇھەل يۇلتۇز تۈركۈمىنى «تۇپراق يۇلتۇز» دەپ
ئاتاپ، ئۇنى نىسپىي ياخشىلىق ۋە نىسپىي
خۇشاللىققا سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇرلار «ئاسمان گۈمبىزى»دە جەمئىي
تۇرغان ئەنە شۇنداق يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ
ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمىنى ئاي-
رىم ـ ئايرىم مىللىي ناملار بىلەن ئاتاپ، ئۇنى
بىر يىل ئىچىدىكى ئون ئىككى ئايىنىڭ نامى
قىلىپ قوللانغان. خەلقىمىز ئەنئەنىۋى ئادىتى

بويىچە «قوزا»نى يىل بېشى (يېڭى يىل) قىلغان هالدا، هوت (ئۇي)، ئاراندېز (جەۋزا)، قوچىق (سەرەتان)، ئارسلان (ئەسەد)، سۇنبۇلە (بۇغداي بېشى)، ئۇلكۇ (تارازا، مىزان)، چازان (چايان، ئەقرەب)، ياي (ئوقيا، قەۋس)، ئوغلاق (جەدى)، كۇنەك (دەلۋە، سوۋغا)، بالىق (بېلىق، هوت) دەپ ئاتاپ، ئون ئىككى ئاينى رەتكە تۇرغۇزغان. هەر ئۇچ ئاينى بىر توقسان (بىر پەسل)غا بۆلۈپ، نوروز (يېڭى ئاي)، ئوغلاق ئاي، ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي، ئۇلۇغ ئاي دەپ تۆت پەسلنى پەرقلەندۇرۇپ ئاتىغان، يەنە بىر ئاينى ئىككى مەۋسۇمغا، بىر كېچە ـ كۇندۇزنى ئون ئىككى چاغ، يىگىرمە تۆت ۋاقىت (سائەت)قا، ئون ئىككى يىلنى بىر مۇچەلگە، بەش مۇچەلنى بىر دەۋرگە بۆلگەن.

خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى «يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى»دا يەنە يەتتە كۇننى زۇھەل (سەكەنتىر ياكى ساتۇرن)، مۇشتىرى (ئوڭاي يا-كى يۇپىتېر)، مېرىخ (كورۇد ياكى مارس)، شەمىس (يەشىق ياكى قۇياش)، زۆھرە (سەۋت ياكى چولپان)، ئاتارۇت (ئارزۇ ياكى مېركۇ-ري)، قەمەر (ئاي ياكى يالچىق) قاتارلىق كۆكتىكى يەتتە سەييارە يۇلتۇزغا تەقلىد قىلىپ ئاتىغان. هازىرقى «هەپتە» ۋە كۇن نامى-رى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەن.

«شەمسىيە كالېندارى» بويىچە هەرقايسى ئايلارنى هەمەل (بىرىنچى ئاي)، سەۋر (ئىككىنچى ئاي)، جەۋزا (ئۇچىنچى ئاي)، سەرەتان (تۆتىنچى ئاي)، ئەسەد (بەشىنچى ئاي)، سۇنبۇلە (ئالتىنچى ئاي)، مىزان (يەتتىنچى ئاي)، ئەقرەب (سەككىزىنچى ئاي)، قەۋس (توققۇزىنچى ئاي)، جەددى (ئونىنچى ئاي)، دەلۋە (ئون بىرىنچى ئاي)، هوت (ئون ئىككىنچى ئاي)، شۇنداقلا ئەرەب «قەمەرىيە كالېندارى» بويىچە مۇهەررەم، سەپەر، رەبىيۇلئەۋۋەل، رەبىيۇلئاخىر، جامادىيەلئەۋۋەل، جامادىيەلئاخىر، رەجەب، شەئبان، رامزان، شەۋۋال، زۇلقەئدە، زۇلھەججە دەپ ئاتاشمۇ شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى ئىشلاردۇر.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى «يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى»دا «يەر مەركەز»لىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئاسماندىكى بارلىق پلانېتىلار ئوخشاش مىغان ئورۇنلارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ هەربىرىتچان هالەتتە تۇرىدىغانلىقى، قۇياش بارلىق پلانېتىلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى، بۇ مەنبە بولمىغاندا هاياتلىقنىڭ بولمايدىغانلىقى، ئاي قۇياشتىن يورۇقلۇق ئالغۇچى «يەرنىڭ هەمراهى» ئىكەنلىكى... قاتارلىق كۆز قاراشلار ئەكس ئېتىلگەن. (ئا)

ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇرۇنراق شەهەرلەشكەن، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغان خەلقلەرنىڭ بىرى. بازار سودىسىنىڭ جانلىنىشى تەبىئىي هالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى

تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئۆلچەملەر ھەرقايسى خەلق-
لەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن زىچ
باغلانغان ھالدا روشەن مىللىيلىككە ئىگە
بولۇپ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مېتېئورولو-
گىيىلىك ناملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئا-
ساس سالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدىكى ئەڭ
ئەنئوى ئۆلچەملەرنى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، ئې-
غىرلىق ئۆلچىمى، سۇيۇقلۇق ئۆلچىمى، چې-
چىلىپ - تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى
ئۆلچەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر،
كۆلەم بىلەن ھەجمىگە ئائىت ئۆلچەملەر،
ۋاقىت ئۆلچىمى قاتارلىق تۇرلەرگە بۆلۈش
مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچە-
مىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ئادەم ئەزالىرىنىڭ
نامى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە تەقەس
قىلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى لېكسىكا -
سېمانتىكىلىق جەھەتتە بىرەر نەرسىنىڭ ئۇ-
زۇنلۇقىنى ئۆلچەش، مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆل-
چەش بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسى،
ئادەمنىڭ بىرەر ئەزالىرىنىڭ نامى ئارقىلىق
ياسالغان. مەسىلەن، غېرىچ (بويى بىر غېرىچ)،
غۇلاچ (بىر غۇلاچ ئارغامچا)، چامدام (بىر
چامدام يەر)، سويام (بىر سويام رەخت)، ئادەم
بويى (قوناق ئادەم بويى ئۆستى)، تىرناق (تىر-
ناقچىلىك جاي)، تۇتام (بىر تۇتام چۆپ)، تاپان
(بىر تاپان يەر) دېگەنگە ئوخشاش. ئىككىنچى-
سى، ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان نەرسە-
نىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بول-
غان ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇ ئاساسەن، مەلۇم بىر
ۋاقىت كەسمىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ
ئىشتىراك قىلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مە-
سىلەن، ئارغامچا بوي، نەيزە بوي، دەرەخ بوي،
بىر گەز، بىر باغلام، بىر قۇچاق، بىر كاپام،
بىر ئورام، بىر كەتمەن، بىر گۈرجەك دېگەنگە
ئوخشاش.

خەلق ئارىسىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدە-
غان ئاتالغۇلارمۇ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى دائىرە-
سىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، چاقىرىم، بىر ياغاچ
يەر، كۆز يېتىم يەر، ئوق يېتىم يەر، بىر رابات
يەر، بىر بېكەت يەر، ئات چاپتۇرۇم يەر، ئېگەك
ئاستى يەر، بىر كۈنلۈك يول، بىر پوتەي يول،
بىر ئاش پىشىم يەر، بىر ئۈن يېتىم يەر ۋە
باشقىلار.

ئۇيغۇرلار ئېغىرلىق ئۆلچىمى سۈپىتىدە،
كۈرە، پاتمان، چارەك، يېرىم چارەك، ئىششەك،
نىمئىششەك، جىك، سەر، مىسقال، فۇك قاتار-
لىق ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن. ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئېغىرلىق ئۆلچەيدىغان جىكمۇ مۇ-
شۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئاساسەن تۇزۇلگەن.

ئۇيغۇرلار سۇيۇقلۇق ۋە چېچىلىپ - تۆ-
كۈلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن، تۇر-
مۇشتىكى ھەرخىل كۆلەم، ھەجىم ياكى مۆل-
چەردىكى نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھەم-
مە ئېتىراپ قىلىدىغان ئۆلچەم بىرلىكىگە
ئايلاندۇرغان. مەسىلەن، بىر ھارۋا يۈك، بىر
قاپ ئۇن، بىر قاپاق سۇ، بىر شېشە ياغ، بىر
قاچا تېرىق، بىر ئېرىق سۇ دېيىلسە، ئەينى
ۋاقىتتا ئۇنىڭ قانچىلىك مىقدارنى كۆرسىتە-
دىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە
ئىگە ئىكەنلىكى كىشىلەر كۆڭلىگە ئايان ئىدى.

ۋاقىت ئۆلچىمىمۇ يۇقىرىقى ئۆلچەم بىر-
لىكلىرىگە ئوخشاش بىرەر ھەرىكەت نامى بىلەن
ئاتالغان. مەسىلەن، بىر ئاش پىشىم، كۆز يۇ-
مۇپ - ئاچقۇچە، ھەش - پەش دېگۈچە...
دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىپادە-

لەنگەن مەزمۇننىڭ توغرىلىق دەرىجىسى گەرچە مۇتلەق بولمىسىمۇ، لېكىن خەلقىمىز-نىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بۇ ئۆلچەم بىرلىك-لىرى نىسپىي تۇراقلىق مەنگە ئىگە بولغان. شۇ سەۋەبتىن، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلانغان بۇنداق ئۆل-چەم بىرلىكى ناملىرى خەلقىمىزنىڭ ئىقتى-سادىي تۇرمۇشىدا خېلى قويۇق ئىز قالدۇر-غاچقا، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلە-رىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ماقال ـ تەمسىللىرى ۋە ھېكايە، چۆچەكلىرىدە بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۆل-چەم بىرلىكى ئاتالغۇلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

بۇلارنى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئادەتلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ھەمدە ھازىرقى زامان مېتېئورولوگىيىلىك ناملار بىلەن سېلىشتۇرۇش تەتقىقات قىممىتى-گە ئىگە بولغان مۇھىم تېما ھېسابلىنىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلارمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخ-شاش ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۈچۈن خەلقئارا بىرلىككە كەلگەن مېتېئورولوگىيىلىك ناملار (كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، تونна، كى-لوگرام، لىترِ قاتارلىقلار)نى قوللىنىدۇ. لېكىن يۇقىرىقى ناملارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. (ئا)

تاق سان

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تاق سانلار ئۇلۇغلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە تاق سانلار تاللاپ ئىش-لىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ھەر كۈنى بەش قېتىم (بەش ۋاخ) ناماز ئوقۇيدۇ؛ ھەر ھەپتە-نىڭ بەشىنچى كۈنى بىر قېتىم جۈمە نامى-زىغا داخىل بولىدۇ؛ بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولىدۇ؛ مەسچىتلەرنىڭ پەشتاق پەلەمپەيى تاق بولىدۇ؛ ئاپتۇۋا بىلەن مېھمانلارنىڭ قو-لىغا سۇ بەرگەندە ئۈچ مەرتە قۇيىدۇ؛ قىزلار-نىڭ چېچى تاق ئۆرۈلىدۇ؛ ئۆي ياپقاندا ئىش-لىتىدىغان جەگە ياغاچ (لىم) ۋە تۇۋرۇكلەرمۇ تاق بولىدۇ؛ ئاخۇنۇم توي نىكاھىنى ئوقۇغاندا قىز ۋە يىگىتنىڭ نىكاھىنى قوبۇل قىلغان ـ قىلمىغانلىقىنى پەقەت ئۈچ قېتىملا سورايدۇ؛ ئەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى ئۈچ قېتىم «تالاق» قىلسا، نىكاھتىن ئاجراشقانلىق ھېسابلىنى-دۇ، بالىلارنىڭ سۈننەتتىنى قىلىشقا توغرا كەلگەندە، تاق كۈن تاللىنىدۇ ھەمدە سۈننەت قىلىش يېشىمۇ تاق بولىدۇ. كىشى ئۆلگەندە مېيىتنى سۇغا ئالغاندىن كېيىن، ئەگەر ئەر كىشى بولسا كېپەنلىكى ئۈچ قەۋەت، ئايال بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ؛ يول ـ كوچىلاردا بىرەر كىشىنىڭ ئالدىغا غايىبتىن نەرسە ئۇچراپ قالسا، يۇقىرى ئاۋازدا «بۇ نەرسە كىم-نىڭ؟» دەپ ئۈچ قېتىم توۋلاش شەرت. ئىگىسى چىقمىسا، ئاندىن ئۇ كىشى ئۇچرىغان نەرسىنى قولىغا ئالسا بولىدۇ؛ تۆگە كارۋانلىرىدىكى تۆگىنىڭ سانىمۇ تاق بولىدۇ. ئومۇمەن بۇ خىل تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق ئادەت ئاساسەن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان.

ئىسلام دىنىدا خۇدا مۇتلەق بىر، يېگانە دەپ قارىلىدۇ. مۇشۇ ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە سىڭىپ، ئىستىخىيىلىك هالدا تاق سانلارنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە بىر تەرەپتىن تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئېڭىدا شەكىللەنگەن مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس سانلار هەققىدە ئايرىم توختىلىمىز.(ئا)

مۇقەددەس سان — «توققۇز»

ماتېماتىكىلىق هېسابلاش كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق سانلارنىڭ ئەسلىي ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ، مەنىۋى تۈس ئېلىشى بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت هادىسىسى هېسابلىنىدۇ. بەزى سانلارنىڭ سىرلىق تۈس ئېلىپ «خاسىيەتلىك سان»غا ئايلىنىپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ؛ ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم هادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئويناغانىدى. مانا شۇ ئاساستا بۇنداق سانلار بارغانسېرى قېلىپلىشىپ، ئەقىدە ۋە ئېتىقادتا، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار، بولۇپمۇ هەممىدىن كۆپ ئۇچرايدىغان «يەتتە»، «توققۇز»، «قىرىق» قاتارلىق سانلار ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شۇ خەلقنىڭ ئېڭى ۋە ئەقىدىسىگە ماس هالدا خاسىيەتلىك تۈس ئالغان. ئالايلۇق، «تويغان يەرگە توققۇز تەزىم»، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۈتۈپتۇ»، «مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز»، «توققۇزى تەل» قاتارلىق ماقال ـ تەمسىل ۋە ئىدىئوملار؛ «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى «... ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇزتاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى هازىر قىلدى» («ئوغۇزنامە» 54 ـ بەت). «گۆر ئوغلى» داستانىدىكى «گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئاددەمزاتتىن بولۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»، «توققۇز قات شاھ كىيىم كىيدى»، «مىنگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ»، «ئوڭ يېنىدا توققۇز تۇماری بار» «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دىكى «كۆلتېكىن ئىلگىرى ـ كېيىن توققۇز قېتىم باشقا ـ باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى»، «كۆلتېكىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى، توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى»... دېگەنگە ئوخشاش تارىخىي يانلار؛ «خان تەختكە يېڭى چىققاندا ئۇ مەھرەملىرى بىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ، خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ» («جونام» 50 ـ جىلد) دېيىلىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى «كۆك مەشرەپى»نىڭ قوشاقلىرىدا «غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز هەممىنى تەڭ راستلىدۇق» دېگەن مىسرا ئۇچ خىل ۋارىيانتنىڭ هەممىسىدە ئۇچرايدۇ.

«يۇز ئاچقۇ بېيىتى»نىڭ بايانىدا «... توققۇز قېتىم تەزىمگە باردۇ»، «... توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ»، «... قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ»، «تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا باردۇ.» («قۇمۇل نەزمىلىرى»دىن)، «... ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۈچۈن توققۇز كىيىملىك رەخت، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىڭ گۈرۈچ، توققۇز جىڭ ياغ، توققۇز شىرە مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ» («ئىز» رومانىدىن) ۋە باشقىلار.

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان «توققۇز» تاسادىپىي ھادىسىدىن بولماستىن، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخىي ئاساسقا ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىرخىل مەنىۋى ئادەت ھادىسىسىدىن ئىبارەت. دەرۋەقە، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ھەممىسى «توققۇز»نىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادىتىدە خاسىيەتلىك سان تۇسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ خاسىيەتلىك سان ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە ناملىرىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر» (ئىچكى توققۇز) ۋە «توققۇز ئوغۇز» (تاشقى توققۇز) دەپ ئاتالغان. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىنىڭ III توم، 175 ــ، 176 - بەتلىرىدە: «خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەر قانچە كۆپسىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نوپۇزلۇق ئەربابلار ئۆلسە، قەبرە توپىسىنىڭ ئۈستىگە توققۇز دانە تاشنى تىزىپ قويىدىغانلىقىمۇ مەلۇم.

كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، «توققۇز»نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئېيتقانلىرىدىكى كۆكتەڭرى ئېتىقادىدىن «يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى» چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان. بۇ يەتتە «ئىلاھ»نىڭ ھەربىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان، دېگەن ئېيتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپ ئالەم قارىشى «توققۇز»غا مۇجەسسەملەشكەن.

دېمەك، ھېسابلاش جەھەتتىن قارىغاندا، «توققۇز» سان چەكسىز ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ چوڭ سانىنىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان ۋە ئېتىقاد جەھەتتىن «كۆپلۈك»، «ئۇلۇغلۇق»، «بۈيۈكلۈك» مەنبەسىگە سىمۋول بولغان. ئۇ «يەتتە»، «قىرىق»، «ئۈچ» قاتارلىق خاسىيەتلىك سانلارنىڭ پەيدا بولۇش خاراكتېرىگە ئوخشاشمىغان ھالدا ئېتنىك مەنبە جەھەتتىن بىۋاستە ھالدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادىغا باغلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئۇ ھەم قەدىمىيلىككە، ھەم قويۇق مىللىي خاراكتېرگە ئىگە. (ئا)

خاسیەتلىك سان ــ «يەتتە» ۋە «قىرىق»

خاسيەتلىك سان «يەتتە» چۈشەنچىسى «توققۇز» ساننىڭ سىرلىق خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «يەتتە» بىلەن باغلىنىشلىق ئادەتلەرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلاردا «يەتتە» ساننى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئەتراپىدىكى باشقا دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم. بولۇپمۇ ئۇ ئاساسەن ئىسلام دىنىي مۇراسىملىرى ۋە ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى خاتىرىلەر دە «يەتتە»نىڭ سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىدە يەتتە كۈندە بىر قېتىم مەسچىتكە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ؛ روزا ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىت نامىزىنىڭ مەدھىيەنامىسى يەتتە سۈرىدىن تەركىب تاپقان؛ ئادەتتە، ئوغۇل بالىلار يەتتە ياشقا كىرگەندە سۈننەت تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ ئادەم ئۆلۈپ يەتتە كۈندىن كېيىن چوڭ نەزىرسى (يەتتە نەزىر) ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولۇپ ئون يىلدىن كېيىن، يەنى 644 - يىلى خەلىپە بولغان ئوسمان تارقىلىپ يۈرگەن سۈرىلەرنى توپلاپ «قۇرئان» ھالىتىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنى يەتتە نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقاتقان. دېمەك، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىۋاستە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن باغلانغان.

سىرلىق سان «يەتتە» ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زوروئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك)دىنى مەدەنىيىتىدە بارلىق كەلگەن، مانى دىنى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، مۇئەييەن بىر ئادەت تۈسىنى ئالغانلىقى مەلۇم.

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ «يەتتە» سانى ئۇلۇغلىنىدۇ. ھىندىلارنىڭ ئادىتىدىكى «يەتتە» سانىنى مۇقەددەس بىلىش چۈشەنچىسى ئۇلارنىڭ يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمىنى بىلىشى ۋە ئۇنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «يەتتە» سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرگە كىرىشى گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يىراق ئېتنىك مەنبەسى ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى زوروئاستېر دىنى ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيەتلىرىگە تۇتىشىدۇ. بۇ قەدىمكى دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭغا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

سىرلىق سان «قىرىق» چۈشەنچىسى بەزىدىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ. ئۇ پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە تەئەللۇق. «ئوغۇزنامە» داستانىدا «قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى»، «قىرىق شەھەر، قىرىق بەندىك ياساتتى»، «قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى»، «قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى

قاداتتۇردى»، «قىرىق كىچە - كۈندۈز توي قىلدى» («ئوغۇزنامە» داستانىغا قارالسۇن)، دېگەن- گە ئوخشاش «قىرىق» بىلەن مۇناسىۋەتلىك با- يانلار كۆپ يەردە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھا- زىرقى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىمۇ بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا بۆشۈك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش، «قىرىق نەزىر» قاتارلىق خاتىرلەش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈشنىڭ ھەممىسى «قى- رىق»نىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە باغلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چۈشەنچىسىدە «قىرىق» سانى «ئەڭ كۆپ»، «چەكسىز» دېگەن مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائي ئەسىرلەردىكى ئەڭ چوڭ سانىنىڭ چېكى، دەپ قارالغان «ئون» سانىنىڭ ئالەمنىڭ تۆت تەرىپىگە تەكرار قوشۇلۇشى ياكى كۆپەيتىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان. ئۇيغۇرلارنىڭ قە- دىمكى ئىپتىدائي چۈشەنچىسىدىكى تۆت تەرەپ قارىشى ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى ئىپادىلەيدى- غان بىرخىل سىرلىق چۈشەنچە بولۇپ، «قى- رىق» سانى پۈتۈن ئالەم «كائىنات» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائي ساناق ئادىتىدە ئاخىرقى چەك ۋە «ئەڭ چوڭ» سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان «10» بىلەن تەرەپنى كۆرسىتىدىغان «4» نىڭ قوشۇلۇشى ۋە كۆ- پەيتمىسى (10×4 [تەرەپ] $= 40$) بىلەن ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى بىلدۈرىدىغان «قىرىق» سانى سىرلىق سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن ھەمدە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئەكس ئېتىل- گەن. (ئا)

تەبىئەت قاراشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۇلارنىڭ قەدىمكى مىفولو- گىيىلىرىدە، ھېكايە - چۆچەكلىرىدە، تۇر- مۇشتىن يەكۈنلەنگەن ماقال - تەمسىل ۋە شېئىر - قوشاقلىرىدا، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائي تەبىئەت كۆز قارىشى ۋە «تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەڭرى» دېيىلىدىغان دېئىزملىق ساددا قاراشلىرىدا پۈتۈن كائىنات تۇپراق (توپۇ)، ھاۋا (يەل)، ئوت (ئاتەش)، سۇ (سۇپ)دىن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنتتىن يارالغان، دەپ قارالغان.

ئادەتتە، كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز - ئېرىق، قىرلاردا، كېچە- لىرىنى كۆك ئاسمان ئاستىدىكى خامانلاردا خامان تېپىش، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بە- لەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جە- رياندىكى ئۇزاق ئەسىرلىك ساددا چۈشەنچىلە- رىنى يەكۈنلەپ، تۆت ئېلېمېنت (تۆت زات، تۆت ئاناسىر، تۆت ماددا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ئىلا- ھىيلاشتۇرىدىغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلار- نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى كۆچلۈك ئىدىيەۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپ خۇدالىق قەدىمكى ئىپتىدائىي قارىشىدا كۆكتەڭرى (ئاسمان، ھاۋا ئىلاھى)، يەر - سۇپ ئىلاھى (ئوماي ئىلاھى)، سۇ تەڭرىسى (سۇ ئىلاھى) ۋە ئوت ئىلاھى (ئاتەش ئىلاھى) ھەممىدىن بۇيۇك ئىلاھلار ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ۋە ئېتىقاد قىلغان. ئۇلارنىڭ «ئادەم زاتىنىڭ يارىلىشى» ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىدە، ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋا ئانامدىن ئادەم زاتى پەيدا بولغان دەپ ھېكايە قىلىنىپ، ئادەم ئاتام (ئادەم ئالەيھىسسالام)نى كۆك (ئاسمان) كە، ھاۋا ئانامنى يەر (تۇپراق)گە تەڭلەشتۇرىدۇ ھەمدە ھاۋا ئانامنى ئانا تەڭرى — ئوماي دەپمۇ قارايدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئومايغا تاپىنسا ئوغۇل بولۇر» (I توم، 167 - بەت) دېگەن ماقالمۇ بار. خەلقىمىز ئارىسىدا كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان «يامغۇر تىلەش مۇراسىمى»دا «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۈدۈق» دەپ، ئاسمانغا قاراپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا. تۇپراق (يەر)نى ئانىغا تەڭلەشتۇرۇپ ئۇنى ئۇلۇغلاش (ئانا يەر، ئانا تۇپراق، ئانا ۋەتەن دېگەنگە ئوخشاش) ئادىتىمۇ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي «يەر - سۇپ تەڭرىسى» ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان.

ئوماي ئانا قەدىمكى زامانلاردا ئادەمزات ئۇچۇن تۇپراق ۋە سۇ مەنبەلىرىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (idog) دەپ ئاتالغان. ئەنە شۇ «بەخت ئىلاھى» شەرىپىگە تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى ئىدىقۇت (ئىدى — ئىلاھ، خۇدا؛ قۇت — بەخت، يەنى بەخت بەرگۈچى خۇدا، دېمەكتۇر) دەپ ئاتالغان.

خەلقىمىزنىڭ «تۆت ئېلىمېنت»نى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەسلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە، كېسەللەرنى داۋالاشتىكى ئەم - ئېرەم قائىدىلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئادەتتە داۋاملىق دېيىلمىدىغان «تۆت پەسىل» (باھار، ياز، كۈز، قىش)، «تۆت تەرەپ» (شىمال، جەنۇب، شەرق، غەرب)، «ھاياتلىقنىڭ تۆت دەۋرى» (بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىق)، «تۆت سۈپەت» ياكى «تۆت مىزاج» (ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق)، «تۆت خىلىت» (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) قاتارلىق «تۆتلۈكلەر گۈرۈپپىسى»نىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئالەمنىڭ ئۇلى بولغان «تۆت ئېلېمېنت» قارىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادە قىلىنىشىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ يادروسى (مەركىزى) قەدىمكى ئىپتىدائىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن «تۆت ئېلېمېنت» قارىشىدىن ئىبارەت، دەپ ئېيتالايمىز. (ئا)

ئۇيغۇرلاردا «قۇش باخشى»

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشچىلىق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ مەخسۇس بىرخىل كەسىپ بولۇپ، ئوۋچىلىق ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ياۋايى قۇشلارنى قولغا كۆندۈ-

رۇشتىن تاشقىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغ-
لىق يېزىلىرى (قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ چۇ-
پان، ئۇششاقباش، كۆكيار قاتارلىق تاغلىق يې-
زىلىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ قا-
تارلىق جايلىرى)دا قۇش ئارقىلىق كېسەل
داۋالاشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە، قىزىقارلىق
ئادەت تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.
بۇ «كەسىپ» بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئا-
دەتتە «قۇش باخشى» دېيىلىدۇ. مەلۇمكى،
«باخشى» قەدىمكى ئالتايلىقلار ئېتىقادىغا مە-
سۇپ ئۇقۇم بولۇپ، «شامان دىنىنىڭ ئۇستا-
زى»، «دىن ئادىمى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرە-
دۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇزۇن
مەزگىل ئېتىقاد قىلغان دىنى — شامان دىنى
بولۇپ، ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرىدە باخشىلىق ۋە
پېرىخونلۇق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. باخ-
شىلار «ھەممىگە قادىر ۋە قابىل» دىن مۇئەك-
كىلى سۈپىتىدە، شامان دۇمبىقىغا تەڭكەش
قىلغان ھالدا شامانىزمنىڭ دۇرۇتلىرىنى مۇنا-
جات قىلىپ شامان مۇراسىملىرىنى تەشكىللە-
گەن ۋە باشقۇرغان، مۇشۇ يول بىلەن «يامان
روھ»لارنى قوغلاپ، بىمارلارنى داۋالىغان. شۇ
سەۋەبتىن باخشىلار ئەينى زامانلاردا ئالاھىدە
ھۆرمەتلىنىپ، ئىلاھىي تۈس ئالغان. دېمەك،
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن «قۇش
باخشى» ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرى بىلەن چېتە-
لىدىغان قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلە-
نىدۇ. لېكىن، «قۇش باخشى» دەيدىغان بۇنداق
نامنى ۋە قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇ-
لىنى بىز ھازىرغىچە شامانىزمغا ئائىت تارە-
خىي ماتېرىياللاردا ياكى باشقا مىللەتلەرنىڭ
تۇرمۇشىدا ئۇچراتمىدۇق.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يۇقىرىقى تاغلىق
رايونلىرىدا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ
ئاساسىي ئوبيېكتى — تۇغۇتلۇق ئاياللاردىن
ئىبارەت. كۆپىنچە تۇنجى تۇغۇتتا ئاياللاردا كۆ-
رۈلىدىغان «ئال كېسەللىكى» (ئېغىر قانسىراش
ۋە ھالسىراشتىن كېلىپ چىقىدىغان كې-
سەل)دىن ئىبارەت، ئادەتتە، «ئال كېسەللە-
كى»نىڭ ئىپادىسى ھەرخىل بولۇپ، نېرۋىنىڭ
نورماللىقى بۇزۇلۇش سەۋەبىدىن چىشلىرى
كىرىشىپ، قالايمىقان جۆيلۈيدىغان، كۆزىنىڭ
ئېقى چوڭىيىپ كۆزىگە غايىبانە جىن -
ئالۋاستىلار كۆرۈنىدىغان، پۈتۈن بەدىنى توخ-
تىماي تىترەيدىغان، ھوشىنى بىلمەي ۋەھىمە-
لىك ۋارقىراپ - جارقىرايدىغان غەيرىي ئادە-
مىيلىك ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. يۇقىرىقىدەك
ئالامەتلەر كۆرۈلگەن تۇغۇتلۇق ئاياللارنى يەر-
لىك خەلقلەر «ئالداپ قاپتۇ» دېيىشىدۇ. «ئال
كېسەللىكى»نىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ
خىل ئامىللارغا باغلىق بولۇپ، مۇھىمى تۇنجى
تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدە بەدەندىن كۆپ قان
كېتىش، ھامىلدار مەزگىلىدە ياخشى كۈتۈل-
مىگەنلىكى، تۇغۇت ۋە داۋالاش شارائىتىنىڭ
ياخشى بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئەنئەنىۋى پىسە-
خىك ئېتىقاد قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسە-
ۋەتلىك. بۇنداق كېسەلگە يولۇققانلارنىڭ بەزە-
لىرى ئۆلۈپمۇ كېتىدۇ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ
ئەنئەنىۋى قارىشىدا، بۇنداق كېسەللەرگە «قۇش
باخشى»دىن باشقا ھەرقانداق دوختۇرنىڭ دورە-
لىرىمۇ ئۇنۇم بەرمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ (ھازىر-
قى زامان مېدىتسىناسى بۇنداق كېسەللەرنى
تولۇق داۋالاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە).

ئادەتتە خەلق تىلىدا «قۇش» دەپ ئاتالغىنى
ھەممىدىن يىرتقۇچ بۇركۇت بولۇپ، ئۇنىڭ ئې-
غىرلىقى سەككىزدىن ئون ئىككى جىڭغىچە كې-

لمدۇ. «ئال كېسەللىكى»نى داۋالاشقا ئىشلىتىلمىدىغان بۇنداق قۇش تاپ يېمىگەن ياكى ئۆلۈپ قالغان هارام هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمىگەن بولۇشى شەرت.

داۋالاش ئۇسۇلى: «قۇش باخشى» (قۇشچى) قۇشنىڭ بېشىغا تۇماقە كىيدۈرۈپ ئاغرىق ئايال يانتاق ئۆيگە ئەكىرىدۇ. ئاغرىق ئايالنى دۇم ياتقۇزۇپ، باش - كۆزىدىن تارتىپ پۇتۇن بەدىنىنى يوتقان ياكى كىگىز بىلەن مەھكەم ئوراپ قويىدۇ. ئاندىن ئۆيدىكى باشقا كىشىلەر ئاغرىق ئايالنىڭ يېنىدىن يىراقلاپ تۇرىدۇ. تەييارلىق پۇتكەندىن كېيىن قۇشچى قۇشنىڭ بېشىدىكى تۇماقىنى ۋە تىرنىقىدىكى چېتىلغۇچىتلىرىنى ئېلىۋېتىپ، چەبدەسلىك بىلەن «ئال» دەپ ئېرەم قىلىپ قۇشنى قويۇۋېتىدۇ. قۇش بىلىگەندەك ئۆزلۈكىدىن شۇئىغۇپ بېرىپ كېسەل ئايالنىڭ گەجگىسىگە قونىدۇ ۋە مەھكەم ئوراپ قويۇلغان كېسەل ئايالنى باشتىن - ئاياغ ئۆتكۈر چاڭگىلى بىلەن مۇجۇپ، مەھكەم قىسىدۇ، كېسەلنى قانتىتى بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئايلىنىدۇ. قۇش گاهىدا قانات كېرىپ تام ۋە تورۇسقا ئۆزىنى ئۇرۇپ، يەنە كېسەلگە ئېتىلىپ كېلىپ مۇجۇشنى باشلايدۇ. قۇش يېرىم سائەت، گاهىدا بىر سائەت مۇشۇ ئۇسۇلدا كېسەلنىڭ غولىنى قاتتىق مۇجۇغاندىن كېيىن، كېسەلدىن يىراقلاپ هالسىز هالەتتە، ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىغا بېرىپ شۇڭا تۇرىدۇ. قۇشچى شۇ هامان قۇشنىڭ تۇمىقىنى كىيدۈرۈپ، پۇتىغا چېتىل سىلىپ ئاچقىپ كېتىدۇ. يوتقانغا چىڭ ئورالغان كېسەل ئايال قورقۇپ، چىلىق - چىلىق تەر بولۇپ كېتىدۇ. شۇ هالەتتە بىر كېچە - كۈندۈز مىدىرلىماي ئۇخلايدۇ - دە، ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاغرىق ئايال يېنىكلەپ ئال كېسىلىنىڭ خەۋپىدىن قۇتۇلىدۇ.

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، گويا قۇشتا بىر خىل تەبىئىي سېزىم بارىدەك، ئۆيدىكى ئاشكارا تۇرغان باشقا كىشىلەرگە تەگمەي، ئۇدۇل ئاغرىق ئايالغىلا ئېتىلىدۇ، ئىگىسى (قۇش باخشى)دىن ئۇبيېكتىنى كۆرسىتىپ قويۇشنىمۇ تەلەپ قىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەر قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئۇنۇمىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ.

تەكشۈرۈش ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا، كۆپ هاللاردا قۇشچى كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى قۇشقا ئالدىن ئۆگىتىدىكەن، بەزىدە تېخى ئۆگەتمىگەن قۇشلارنىمۇ بۇ خىل كېسەلنى داۋالاشقا ئىشلىتىدىكەن. قۇش ئارقىلىق داۋالاش پەقەت ئال كېسىلى بىلەنلا چەكلىنىدىكەن.

بۇنىڭدىكى هېكمەت ۋە سىرنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە. (ئا)

ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم - ئېرەم)

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆزىنى داۋالاشنىڭ تۇرلۇك ئادەتلىرى بولۇپ، بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى كۈچتىن قالغان ياكى قېلىۋاتقان بولسىمۇ، بەزىلىرى يەنىلا ئىزچىل

داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

(1) كۆك چۆچۇرىسى يېيىش — ئۇيغۇر خەلقى ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم كۆك چۆچۇرىسى يېسە، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ، سالامەتلىككە پايدىلىق، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا ھەر يىلى ئەتىيازدا يېڭى ئۇنگەن بېدە بىلەن چۆچۇرە ئېتىپ يېيىش ئادەتكە ئايلانغان. ھەر يىلى ئەتىيازدا يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بېدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ؛ شۇنداقلا شۇ كۈنلىرىدە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ.

(2) تېرىگە كىرىش — ئەڭگىزى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەر قارا ئەركەك قوي ياكى قىزىلمىغان ئوغلاقنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئىسسىقلىق دورا - دەرمان سېپىپ، ئىسسىق پېتىچە تېرىگە كىرىپ تەرلىنىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادەتتۇر.

(3) ئىنىگە كىرىش — پۇتى رېماتىزم بولۇپ قالغان، شۇ سەۋەبتىن ماڭالماس بولۇپ قالغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى كالىنىڭ ئىسسىق ئىنىگە پۇتىنى تېقىپ داۋالىنىش ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئادەتلەردىندۇر.

(4) باشنى تەڭلەش — بوۋاق بالىلار يېقىلىپ چۈشۈپ بېشى چايقىلىپ كەتسە، ئۇيغۇر خەلقى بۇنى «بېشى تەڭ بولۇپ قالماق» دەيدۇ. ئۇيغۇرلار تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى ماتاغا سۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ بېشىنى چۆرگىلىتىپ تېڭىپ قويىدۇ. بۇنى ئۇيغۇرلار « تەڭلەش» دەپ ئاتايدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بالىنىڭ بېشى ئەسلىگە كېلىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار كىچىك بالىنىڭ ئەڭگىزى ئېشىپ كەتسە، تۇخۇمنىڭ سېرىقىدىن ياغ چىقىرىپ بالىنىڭ چېكىسىگە ۋە ئۇگۇلىرىگە سۈرۈپ داۋالايدىغان ياكى كۆيدۈرۈلگەن خەس قوي ماي (كۆيدۈرۈلمىگەن بولسىمۇ بولىدۇ) بىلەن بالىنى مايلاش يولى ئارقىلىق داۋالايدىغان ئادەت ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ئەگەر بالا سوغۇقتىن يۆتەل بولۇپ قالسا، قوي مېيىنى قىزىتىپ گېلىنى مايلاپ قويىدىغان ياكى ھەسەلنى گالغا سۈرۈپ ئۇستىدىن ياغلىق بىلەن تېڭىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار.

(5) ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق قىلىش — ئۇيغۇر خەلقى سوغۇقى ئېشىپ كەتسە، ئىسسىقلىق قىلىش بىلەن مىجەزىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئېيتايلى، ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەنلەر قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرىدە تاۋۇز يەيدۇ ياكى تاۋۇزنى سىقىپ سۈيىنى ئىچىدۇ، ياكى گۈرۈچ، ماش قاتارلىقلار بىلەن ماشخوردا قىلىپ ئىچىدۇ. يۇقىرىقى سەۋەبلەر ئىسسىقلىقنى قايتۇرۇپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ. سوغۇقى ئېشىپ كەتكەنلەر سېمىز قوي گۆشى بىلەن شورپىلىنىشتىن تاشقىرى، يەنە پىلپىل، قەلەمپۇر، قوۋزاقدار - چىن، لاچىندانە، مىقدارچىن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان «چاي دورىسى» ئىچىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ.

(6) قان قىلىش ۋە ئۆپكە قىلىش — بىراۋنىڭ غولى ئاغرىسا ياكى پۇتۇن ئەزايىنى قوقاق بېسىپ كەتسە، ياۋا كەپتەرنى بوغۇزلاپ، ئىسسىق قېنىنى ئاغرىغان يەرگە ئاققۇزۇش، ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئۆپكىسىنى ئاغرىغان يەرگە قېقىش — ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرىدۇر.

يۇقىرىقىلارنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ئۆزىگە

نى داۋالاش ئادەتلىرى بولغان. مەسىلەن، بىراۋنىڭ گۈرىنى ئىششىپ قالسا، پىچاق ۋە باشقا تېغنى بىلەپ، ئۇنىڭدىن چىققان لاينى گۈرەنگە سۈرىدىغان ئادەت ھازىرمۇ بار.

بىر ئادەم (تولىراق باللار)نىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ تولا ئەسىنسە، كۆزىدىن ياش ئاقسا ياكى پۇتۇن ئەزايى كىرىشسە، بۇنى «ئاش كىرىپ قالدى» دەپ، ياشانغان قېرى ئاياللارغا «ئاشلىتىدىغان» ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «ئاشلىغۇچى» بىر قاچىغا ئىسسىق كۇل ياكى كېپەك ئېلىپ، ئۇستىنى يېپىپ بىمارنىڭ قورساق تەرىپىگە يوناش ئارقىلىق «ئاش كىرىپ قالغۇچى»نى ئاشلايدۇ. «ئاشلاش» جەريانىدا ئاشلىغۇچى ۋە ئاشلانغۇچى قانچە كۆپ ئەسىسە ۋە چىنىدىكى كېپەك ياكى كۇل يىمىرىلسە «ئاش چىقتى» دەپ بىلىدۇ.

بىرى ئانگىنا بولۇپ قالسا، «تامىقى چۈشۈپ قاپتۇ» دەپ، بىگىز قولىنى قازانىنىڭ قاراسىغا سۈركەپ تاماقنى كۆتۈرۈپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار.

بوۋاق تولا يىغلىغانلىق سەۋەبىدىن غولىغا يەل تۇرۇپ قالسا، «پاقا بولۇپ قاپتۇ» دەپ، پاقا بارماقلىق قېرى ئايالغا ئۇنىڭ غولىنى ئۇۋلىتىدىغان ۋە قارا كىگىزنى پاقا شەكلىدە كېسىپ بالىنىڭ غولىغا توغرىلاپ، كىيىمىگە تىكىپ قويىدىغان ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بىراۋنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا، بۇغداي قاتارلىق دان بىلەن كۆزنى «بۇرغىلايدىغان» ئادەتمۇ ساقلانماقتا.

ئۇيغۇرلاردا يەنە بىرى ئۆت كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغان بولسا «كۆزدىكى سېرىقنى ئالىدۇ» دەپ، بوينىغا سېرىق قەھرىۋا ئېسىۋالىدىغان ياكى سۇدىكى بېلىقلارغا قارايدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان، بولۇپمۇ باللار بىر يەردىن يىقىلىپ قاتتىق قورقۇپ، «شۇك» بولۇپ قالسا، «روھى چىقىپ كەتتى» دەپ، ئۇنىڭ كىيىمىنى سۆرەپ يۇرۇپ، ئىسمىنى ئاتاپ «روھ چاقىرىدىغان» ئادەتلەرمۇ بولغان.

بىر ئادەم روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالسا، «جىن چاپلاشتى» دەپ، پېرىخونلارغا پېرە ئويىنىتىدىغان، بۇت قەلەندەرلىرىگە ئوقۇتىدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا داۋاملاشماقتا.

بىراۋنىڭ، بولۇپمۇ باللارنىڭ يۈز - كۆزىنى يارا بېسىپ كەتسە، ئۇدۇملۇق تەقۋا ئايال تەكلىپ قىلىپ، ئۇنىڭغا «چاچراتقۇ» سالدۇرىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ياڭاق چوڭلۇقىدا كۇمىلاچ قىلىنىدۇ. كۇمىلاچ قازاندىكى ياغقا سېلىنىدۇ ياكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ. ئايال ئەپسۇن ئوقۇپ قازانغا ياكى قوقاسقا «سۇپكۆچ» قىلىپ تۇرىدۇ. خېمىر قىزىغانسېرى ئېتىلمىشقا باشلايدۇ. خېمىر ئېتىلسا يارا تۆكۈلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ «چاچراتقۇ سېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى باللار تۇرۇپلا تاماق يېمەس بولۇپ قېلىپ، كۇندىن - كۇنگە جۇدەپ كېتىدۇ. بۇخىل ئەھۋالنى «جىن چاپلىشۋالغان» دەپ بىلىدۇ. بۇ كېسەلنى باشقا يوللار بىلەن داۋالىيالمىغاندا «ئاۋاق ئېشى» بىلەن داۋالىماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: يەتتە ئۆيدىن ئۇن تىلىنىدۇ، ئۇ ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ، خېمىر ئۇششاق كېسىلىپ سۇيۇقئاش ئېتىلىدۇ. ئاش پىشقاندا ئاۋاق بالا يالىكاچلىنىپ، پۇتۇن ئەزايى پۈركەنىدۇرۇلۇپ، ھور چىقىۋاتقان قازانغا مىندۇرۇپ ھورلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئاشتىن بالىغا بىر قاچا ئىچكۈزۈلىدۇ. داۋالىغۇچى قالغان ئاشنى تۇتۇلمىغان

قاچىغا قويۇپ، تۇتۇلمىغان قوشۇقنى سېلىپ يولنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ ئارقىغا قارىماي يېنىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، بالىغا چاپلىشىۋالغان «جىن» «ئاۋاق ئېشى» ئىچىمدىن دەپ بالىنىڭ تېنىدىن ئاجرىلارمىش. شۇنىڭ بىلەن بالا كېسەلدىن خالاس بولارمىش.(ر)

تۇپراققا بولغان ئېتىقاد

ئۇيغۇر خەلقى توپىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ ئېتىقاد «ئادەم ئاتا توپىدىن يارالغان» دېگەن چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان.

ئۇيغۇرلاردا توپىغا بولغان ئېتىقادنىڭ ئىپادىلىرى خىلمۇ خىل.

(1) جەسەت يەرلىككە قويۇلۇپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېتىلگەندىن كېيىن، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىدۇ، ئاندىن قۇرئان ـ تىلاۋەت باشلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆلۈك تىرىلىپ ئورنىدىن تۇرارمىش. جەسەت يەرلىككە قويۇلۇۋاتقاندا قەبرە بېشىدا هازىر بولغۇچىلار قولىغا بىر سقىم توپا ئېلىپ، دۇرۇت ئوقۇپ ئۇنىڭغا ھۆرۈيدۇ. بۇ توپىلار توپلىنىپ، مۇردا ئۇستىگە سېپىلىدۇ. بۇ «ئىخلاس توپىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ توپا مۇنكىر ـ نەكىرلەرنىڭ ئۆلگۈچىگە قىلىدىغان ئازابلىرىدىن ساقلاپ قالارمىش.

(2) ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلار نامىز ئوقۇش ئۈچۈن پاك سۇ بىلەن تاھارەت ئېلىشى شەرت. تاھارەت ئېلىشقا سۇ تاپالمىغاندا (نامىز ۋاقتى قىستاپ كېلىپ قالسا) تەيەممۇم قىلىدۇ (توپا بىلەن تاھارەت ئېلىش). سەۋەبى، ئۇلار توپىنى سۇغا ئوخشاش پاك، دەپ قارايدۇ.

(3) ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ۋە سودىگەرلەر دەسلەپ قىلغان سودىسىنىڭ پۇلىنى توپىغا مىلەپ قويۇپ يانچۇقىغا ياكى غەللىگە سالىدۇ. بۇ «سودامغا بەرىكەت بەرسۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئات، كالا قاتارلىق چوڭ مال سودىسى قىلغانلار باھادا پۇتۇشكەندىن كېيىن، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچى قولىنى توپىغا سۇركەپ «قۇتاتسۇن» دېيىشىدۇ.

بۇخىل ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراق (توپا)نى ئۇلۇغلاش، تۇپراققا ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. (ئا)

سۇنى ئۇلۇغلاش

سۇنى ئۇلۇغلاش چوڭ تەبىئەتكە چوقۇ-
نۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىپتىدائىي شەكىل-
لىرىدىن بىرىدۇر.

سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا
بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى-
نىڭ سىرلىق بولۇشى ئىپتىدائىي ئىنسان
چۈشەنچىسىدە «سۇ ئىلاھى»نىڭ كارامىتى، دەپ
قارالغان. نەتىجىدە، سۇنى مۇقەددەس بىلىپ،
دېڭىز، دەريا، كۆل، بۇلاق، يامغۇر قاتارلىقلارنى
ئىلاھىيلاشتۇرغان. بۇنداق ئەھۋال قەدىمكى
دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قويۇق ئەكس
ئەتكەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تارىخىي
قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز
خاقاننىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن نە-
كاھلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا
«تېڭىز» دەپ ئات قويغانلىقى سۆزلىنىدۇ.
ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن رىۋايەت - چۆ-
چەكلەردە «سىرلىق سۇ» ئېتىقادى تۇپەيلە-
دىن، «سىرلىق سۇ»نى ئىچىپ قويۇپ ھايۋان
سىياقىغا كىرىپ قالغانلىقىدەك سىرلىق ھا-
دىسىلەر ھېكايە قىلىنىدۇ ياكى ھالقىلىق
مىنۇتلاردا «سۇ ئىلاھى»نىڭ ياردىمىدە خەتەر-
دىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

شىنجاڭ قۇرغاقچىلىق رايون بولغاچقا،
قەدىمدىن باشلاپ سۇنى ئۇلۇغلاش ھەرخىل
ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ۋە ئەقىدىلەر ئارقىلىق
ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دىنىي شە-
كىل بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن «زاراخەتمە»
ئۆتكۈزۈش ئادىتىمۇ «سۇ ئىلاھى»دىن مەدەت
تىلەشنى مەزمۇن قىلغان. بەزى رايونلاردا تۇ-
يۇقسىز قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ،
زىرائەتلەر سۈسىراپ كەتكەن مەزگىللەردە يۇرت
جامائەتلىرى قۇرۇپ كەتكەن دەريا كۆللەرنىڭ
بويىغا توپلىنىپ بىرەر مالنى قان قىلىدۇ
ھەمدە ئاللادىن سۇ تىلەپ دۇئا - تەكبىر ئۆتە-
كۈزىدۇ. بۇ «زاراخەتمە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆتە-
مۇشتە دىنىي خۇراپاتلىق تۇپەيلىدىن، بەزى
جايلاردا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ دەريا تۇغاز-
لىرىنى ئېتەلمىسە، يۇرت - مەھەللە بويىچە
يىغىلىپ «توختى» ياكى «تۇرسۇن» ئىسىملىك
بىرىنى تۇغانغا بېسىپ «قۇربانلىق» قىلىشتەك
ئېچىنىشلىق ئادەتلەرمۇ يۈز بەرگەن. تۇغانغا
بېسىلىدىغان بۇنداق «توختى»، «تۇرسۇن» ئە-
سىملىكلەر ئاساسەن نامرات، كەمبەغەللەر ئا-
رىسىدىن تاللانغان. بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدە-
غان خۇراپىي ئادەت بولۇپ، كېيىنچە پۈتۈنلەي
ئەمەلدىن قالغان.

ئۇيغۇرلار يەنە، سۇ ئۇزۇپ چۈش كۆرسە،
شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ۋە بەختلىك
بولىدۇ، «سۇ يەتتە دومىلانسا ھالال»، «سۇغا
تۆكۈرسە گۇناھ بولىدۇ»، «سۇغا تەرەت قىلىش
ئەڭ ئېغىر گۇناھ»، «ئايىغى چىقمايدىغان توخ-
تام سۇنى ئىچكىلى بولمايدۇ»، «ھالال
ھايۋانلاردىن كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىقلار قىش
ۋاقىتلىرىدا دەريا - كۆللەرگە چۆكۈپ كې-
تىپ، مۇز ئېرىگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا،
گېلىغا پىچاق سۈرگەندىن كېيىن قان چى-
قىسلا يېيىشكە بولىدۇ»، «ئېرىق - ئۆستەڭ،

كۆللەردە كىر يۇيۇش گۇناھ بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بولۇپ، كىشىلەر-نىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشىنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان. سۇنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۇپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى «سۇ ئىلاھى-نىڭ پەرزەنتلىرى» دەپ بىلىپ، ئىسمىنىڭ بېشىغا «كۆل» (سۇ) سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشقا-نىدى. مەسىلەن، «كۆل ئەركىن»، «ئۇيغۇر قۇت-لۇق كۆل بىلگە قاغان»، «كۆلتېكىن»، «بىلگە كۆل قىدىرخان»، «كۆل تارقان» قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا، «يېتىمبۇلاق»، «ئويمانبۇلاق»، «شوربۇلاق»، «يانبۇلاق»، «بايىنبۇلاق»، «مارجان-بۇلاق»، «نورۇزبولاق»، «قىزىلسۇ»، «ئاقسۇ»، «توقسۇ»، «يەتتىسۇ»، «ئونسۇ»، «يامانسۇ» قاتارلىق يەر ـ جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىكى ئىنكاسلىرى-دۇر. (ئا)

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارا-سىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئېتىقادىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. مەلۇمكى، ئوت-نىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسى-نىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيلىك باسقۇچقا كىرگەنلى-كىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئوت-نىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۇچۇن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ ئېپ-تىدائىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتمۇ مۇئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى، دەپ قارال-غان. شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۇپ مەزمۇن قىلغان ئوتپەرەسلىك دىنى (زورو-ئاستىر دىنى) بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق بولغان. ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئا-دەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. مەسـ-لەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توي ـ تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ، قىزنى كۆرپىنىڭ ئۈسـ-تىگە ئېلىپ، ئىككى كىشى كۆرپىنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭىدىغان يولغىمۇ بىرقانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ، گۈلخان ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا ـ سالاملارنى بېرىپ، قىزنى گۈلخاندىن ئاتلىتىپ ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە، ئۆينىڭ بوسۇ-غىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ، قىز-نى شۇ پايانداز‌غا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يىگىت ـ قىزلار تەرەپ ـ تەرەپتىن تارتىشىپ، پارچە ـ پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ. قولىغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋەررۈكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېغىشىغا چىگىۋالىدۇ. بۇ قىزىل

دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسىدۇر. ئۇيغۇرلار ـ نىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قۇمۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ، ئۇنىڭ ئەترا ـ پىدا چەمبەر ياساپ ئۈسسۈل ئويناىدىغان ئادەت ـ لەر بار؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپلىقنى ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ناخشا ـ قوشاقلار بىلەن «ۋەششەمسى» توۋلاش (بۇ ئادەتتە «قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىـ ـمى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالامىتىدۇر. بەزى چەت رايونلاردا ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردا «ئوت كۆچۈ ـ رۈش» دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەت ـ لەرمۇ ساقلانغان. بۇ بىر خىل ئېرەملىك ئادەت بولۇپ، يەتتە ئۆيدىن يورۇق (پاختا) تىلەپ ئۇ ـ نى كۆيدۈرۈپ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ. بۇنى «ئوت كۆچۈرۈش»نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق مومايلار ئىشلەيدۇ.

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخ ـ شاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بو ـ لۇپ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەز ـ مۇن قىلىنغان. (ئا)

دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تە ـ بىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى هېسابلىنىدۇ. قەدىم ـ كى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېڭىدا دەل ـ دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدا دەل ـ دەرەخ ـ لەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇرپ ـ ئادەتلەر بار ـ لىقتا كەلگەن، جۇملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتى ـ قادى كەڭ ئومۇملاشقان، هەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈ ـ شەندۈرگەن. «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرە ـ لەنگەن: «... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى، تۇخۇ ـ سى دەريا؛ يەنە بىرى، شولىڭگا (سېلىڭگا) دەريا دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە ئاس ـ ماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ. ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا توققۇز ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن هې ـ لىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ. ئۇنىڭ ـ دىن بەش بالا چىقىپتۇ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن، قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈل ـ

لەندۇرۇپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ.»
(قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئو-
غۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىل
نەشرى، «مۇقەددىمە» 12 - بەت) بۇخىل مەز-
مۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت
كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ. ئۇلار-
نىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ۋە
ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقە-
مىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى
چۈشەندۇرۈپ بېرىدۇ.

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قە-
دىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن
بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭغا
سىغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پىرىخونلۇق ئادە-
تىدە، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تال
ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ. پىرىخونىڭ
قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ. چۈنكى، كىشە-
لەرنىڭ ئېتىقادىدا، ئالما «يامان روھ»لاردىن
خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ، دەپ قارىلە-
دۇ. شۇڭا، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن دەپ،
ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق
سالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قېرى، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلە-
سىملىق دەرەخ دەپ قاراپ، كەسمەيدۇ. ھەتتا
بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە تۇغرا
كەلگەندە، ئۇلاغلىق بولسا، ئۇلاغدىن چۈشۈپ
دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان
ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەلقىمىز ئۇجمە دەرىخىغىمۇ ئالاھىدە
ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا
« ئۇجمە قويۇش ساۋابلىق» دېگەن ئەنئەنىۋى
ئەقىدە بولغاچقا، ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك
ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەل-
گەن. ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇنىڭ
ئۇۋۇقىنى نانىڭ ئۇۋۇقى بىلەن باراۋەر دەپ
قارايدۇ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا،
مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش
ئادىتىنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش
سەۋەبى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبا-
رەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك.
ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل -
دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىسالىلار كۆپ
تېپىلىدۇ. (ئا)

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسا-
نىيەت پىششىق پىمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم
قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار
تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي كىسلاتالىق ماددە-
نىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى. تۇزنىڭ بايقىلىشى
ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۇچۇن خىزمەت
قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئا-
رىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغە-
نىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسە-
يەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەس-

لەشتۇرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ياپەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. قىسقىسى، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۈس بەرگەنىگە ئوخشاش، تۇزغىمۇ بىرخىل ئىلاھىي تۈس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن.

خەلقىمىز ئارىسىدىكى تۇزغا بولغان ئەقىدىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇرلار تۇزنى تاماققا تەم كىرگۈزۈش ئۈچۈنلا ئىشلىتىپ قالماستىن، يەنە تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار باقما ھايۋانلارنىڭ يېم - خەشەكلىرىگىمۇ مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ئارىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن. شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەملىك بولۇشى ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تۇز ئارقىلىق ئادەملەر ۋە ھايۋانلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ بىر يۇرۇش يەرلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ ئىجاد قىلغان. ئادەتتە ماغدۇرسىز، كۆپ تەرلەيدىغان كىشىلەرگە تۇزنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. بەل ئاغرىقى، سانجىق، قورساق ئاغرىقى قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولغان ئاغرىقلارغا شور تۇز پارچىلىرىنى ئوتتا قىزىتىپ، لاتىغا ئوراپ ئاغرىغان يەرگە تېڭىپ، كېسەلنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرىدىغان داۋالاش ئادەتلىرى كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تېرە كېسەللىكلىرىنى تۇز بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىش، ھايۋانلاردىكى ھەرخىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ تۇزدىن پايدىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار تۇزنىڭ ھەرخىل چىرىتكۈچى مىكروبلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن گۆش قۇرۇتۇش (سۇرلەش)، مېۋە قاقلىرىنى تەييارلاش، پەمىدۇر، لازا ۋە باشقا كۆكتاتلارنى قۇرۇتۇپ ساقلاش قاتارلىقلاردىمۇ تۇزغا تايىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كىشىلەرنى قاقشاتقان، بوزەك قىلغان نائەھلىلەرنى، ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان يۇزسىزلارنى «تۇز كور قىلسۇن» دەپ قارغايدىغان ئادەت بار. قارغاش يۇزسىزدىن ئېيتىلىدىغان بۇ تۇراقلىق ئىبارىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن. بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تويى رەسمىيەتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۇز سۇيى)قا چىلانغان نان بۇردىسى يېگۈزۈلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىچە، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارمىش، ئائىلە تۇرمۇشى تۇزى تەڭشەلگەن تاماقتەك لەززەتلىك بولارمىش.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا تويدىن بۇرۇنقى «چوڭ چاي»دا قىز تەرەپكە ئېلىپ بېرىلىدىغان تويلۇق سوۋغا - سالاملىرى ئىچىدە تۇز بولۇشى شەرت قىلىنغان، توي داستىخىنىنى ئاچىدىغان كىشىمۇ ئالدى بىلەن تۇزنى داستىخانغا تىزىپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن باشقا سوۋغا - سالاملارنى تونۇشتۇرىدۇ. ئاتا - ئانىلار توي قىلغان بالىلىرىنىڭ ئۆيىنى تۇنجى قېتىم مۇبارەكلەپ بارغاندىمۇ تۇز ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن. (ئا)

نانىنى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇر خەلقى نانىنى قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن داستىخانغا چىچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سالىدۇ. چىچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى «يامان بولىدۇ» دەپ ھەرگىز دەسسىمەيدۇ، چېچىلغان نان ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە تېرىۋېلىپ، ئادەم دەسسىمەيدىغان يەرگە قويۇپ قويىدۇ. يالغۇز بۇلا ئەمەس، يەنە:

(1) بىراۋ ئۇزاق يەرگە سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە باشقىلار ئۇنى ئۇزىتىپ ئۇنىڭغا ئاقيول تىلەيدۇ ۋە نان يولۇق تۇتىدۇ؛ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارىشىچە، نان يۇمىلاق بولغىنى ئۈچۈن ئۇ دىدارنىڭ تىمسالى. نان يوللۇق تۇتۇش «دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(2) بىر ئادەم چۈشىدە نان چۈشىگەن بولسا، بۇنى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان يىراقتىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلار يۇز كۆرۈشىمىز، دەپ قارايدۇ.

(3) تويى بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ مېڭىش ئالدىدا قىز ئاتا ـ ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ. ئاتا ـ ئانا قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ قىزىنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ ھەمدە قىزىنىڭ بېشىدىن نان، سۇپرا قاتارلىقلارنى ئۆرۈيدۇ.

(4) ئۇيغۇرلار ھالقىلىق پەيتلەردە ئەڭ قاتتىق، ئەڭ ئىشەنچلىك قەسەم ئورنىدا «نان ئۇرسۇن»، «نان دەسسەپ»، «نان دەسسەپ بېرەي» دېگەن ئىبارىلەرنى ئىشلىتىدۇ. «ۋاپاغا جاپا» قىلمىدىغان ئائىنساپ كىشىلەرنى «نانكور-لۇق قىلمىدىغان»دەپ قارىغايدۇ. بۇخىل تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ ھەممىسىدە نانىنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئەقىدە ئىپادىلەنگەن. (ر)

تۇمارغا ئەقىدە

سەن قاياقتىن كېلىسەن.
چىرايلىقىم كۆزى خۇمار.
ساڭا تىلىم تەگمىسۇن،
بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار.

دېگەن بۇ بىر كۇپلېت قوشاق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا تۇمارغا بولغان ئېتىقادنىڭ بىرخىل ئەنئەنىۋى ئەقىدىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇمار پۇتۇش ئەسلىدە شامان ئەقىدىسىدىكى ئەم ـ ئېرەملىك سېھرىي ئادەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، شامانىزم دەۋرىدە ئۇ مەخسۇس «كاھىن»، «قام» دەپ ئاتىلىدىغان دىن

ئادەمى ــ شامان تەرىپىدىن پۈتۈلەتتى. كېيىنچە بۇ ئادەت خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ قانداقتۇر كىشىگە روھىي خاتىرجەملىك بەخش ئېتىش خاسىيىتىگە ئىگە بولغان مەنىۋى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار «تىل تېگىش»، «كۆز تېگىش»تىن ساقلايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سېرىق ئىتنىڭ تۈكى، قېرى سۆگەتنىڭ پورى، كونا چاپاننىڭ مېزى، ئادراسماننىڭ بەرگى، ئاتا ــ ئانىسىنىڭ كىرپىكى... قاتارلىق ئېرەملىك نەرسىلەرنى كىچىككىنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ، ئۇنى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ ئۇدۇملۇق كىشىلەر «كۆزى يامانىنىڭ كۆزىدىن، تىلى يامانىنىڭ سۆزىدىن، ئىچى يامانىنىڭ ئىچىدىن ساقلىغايسەن، خۇدايىم!» دەپ، دۇئا قىلىپ ئۇرگەندىن كېيىن بۇ «كۆز تۇمار»نى ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بوينىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ. بۇنداق «كۆز تۇمار» كىرلىشىپ، قاسماق بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋەتمەيدۇ. «كۆز تۇمار» يەنە يۇمىلاق، تۆت بۇرجەك ۋە ئالتە بۇرجەك شەكىلدىمۇ ياسىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا قارا ياكى ئالا ــ بۇلىماچ يۇمىلاق مارجانغا يېپ ئۆتكۈزۈپ بالىلارنىڭ بوينىغا ياكى بۆشۈكىگە ئېسىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇمۇ تۇمارنىڭ بىر خىلى بولۇپ «كۆز مونچاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يەنە بولۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا، ئازادە ياسالغان گۈل ــ گۈلىستانلىق ھويلا ــ ئارامگاھلىرىغا، ئۇزۇمى ئوخشىغان تال بېدىشلىرىگە، مەي باغلاپ پىشۇاتقان ئەنجۇر ۋە باشقا مېۋىزارلىقلار...غا «كۆز تېگىش»تىن ساقلاش ئۈچۈن ئىتنىڭ بېشى، ئېشەكنىڭ كاللىسى، قارا قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمسىز «جىن قورچاق»لىرىنى ئېسىپ قويىدۇ. بۇمۇ بىرخىل تۇمار بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ گۈزەللىكنىڭ يارقىنلىقىنى خىرەلەشتۈرگۈچى «كۆز تۇمار»لىق خاسىيىتى بار، دەپ قارايدۇ.

تۇمار مەيلى قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭغا خەلقنىڭ نەزىرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى «يامان كۆز»، «يامان تىل»لاردىن ساقلاپ قېلىش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن. (ئا)

«ئوڭ» ۋە «سول»

ئۇيغۇر خەلقى «ئوڭ» بىلەن «سول»غا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇ مۇئامىلە كۈچ ۋە ئەپچىللىك جەھەتتىن پەرقى بولىدىغانلىقىدىن ئۇچۇن ئەمەس، مۇھىمى، بۇنىڭغا بەزىبىر دىنىي ئەقىدە سىڭگەنلىكى ئۈچۈندۇر. بۇنى «قۇتادغۇبىلىك»تىكى مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ:

917. ئېرۇر ياخشىلىق ئوڭ، يامانلىق ئۇ سول،
جەھەننەم سولۇڭدا، بېھىش ئوڭدا ئول.

بۇ مىسال ئۇيغۇرلاردا «ئوك» بىلەن «سول»غا بولغان ئەقىدىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا «ئوك» بىلەن «سول»غا بولغان مۇئامىلە نۇرغۇن جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

(1) ئۇيغۇرلار، ئوك قاپاق تارتسا، ياخشىلىقتىن بېشارەت، سول قاپاق تارتسا، پېشكەللىكتىن بېشارەت، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، تارتىۋاتقان سول قاپاقنى داۋاملىق تارتقۇزماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سامان پارچىسى چاپلاپ قويىدۇ ياكى تۈكۈرۈك بىلەن قولىنى ھۆلەپ، تارتىۋاتقان سول قاپاقنى سىلاپ قويىدۇ.

(2) ياشانغان ئادەملەر مەسچىت قاتارلىق مۇقەددەس يەرلەرگە ياكى بىراۋنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە «بىسمىللا»نى تىلغا ئېلىپ، بوسۇغىدىن ئوك پۇتىنى ئېلىپ كىرىدۇ. بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ:

4057. ئىشكتىن كىرورده كىر ئوك پۇت بىلەن،
ئەمىر قىلسا ئاڭلا، پاراسەت بىلەن.

(3) ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا ياكى ھۆرمەتلىك ئادەملەرگە چاي، تاماق ياكى باشقا نەرسە سۇنۇش توغرا كەلگەندە ئوك قولىنى ئىشلىتىدۇ. سول قولىنى ئىشلىتىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ:

4797. سۇنۇلغاي بىسمىللا بىلەن ئوك قولۇڭ
بولۇپ بەركەت يېمەكتە، بېيىسەن ئۆزۈڭ.

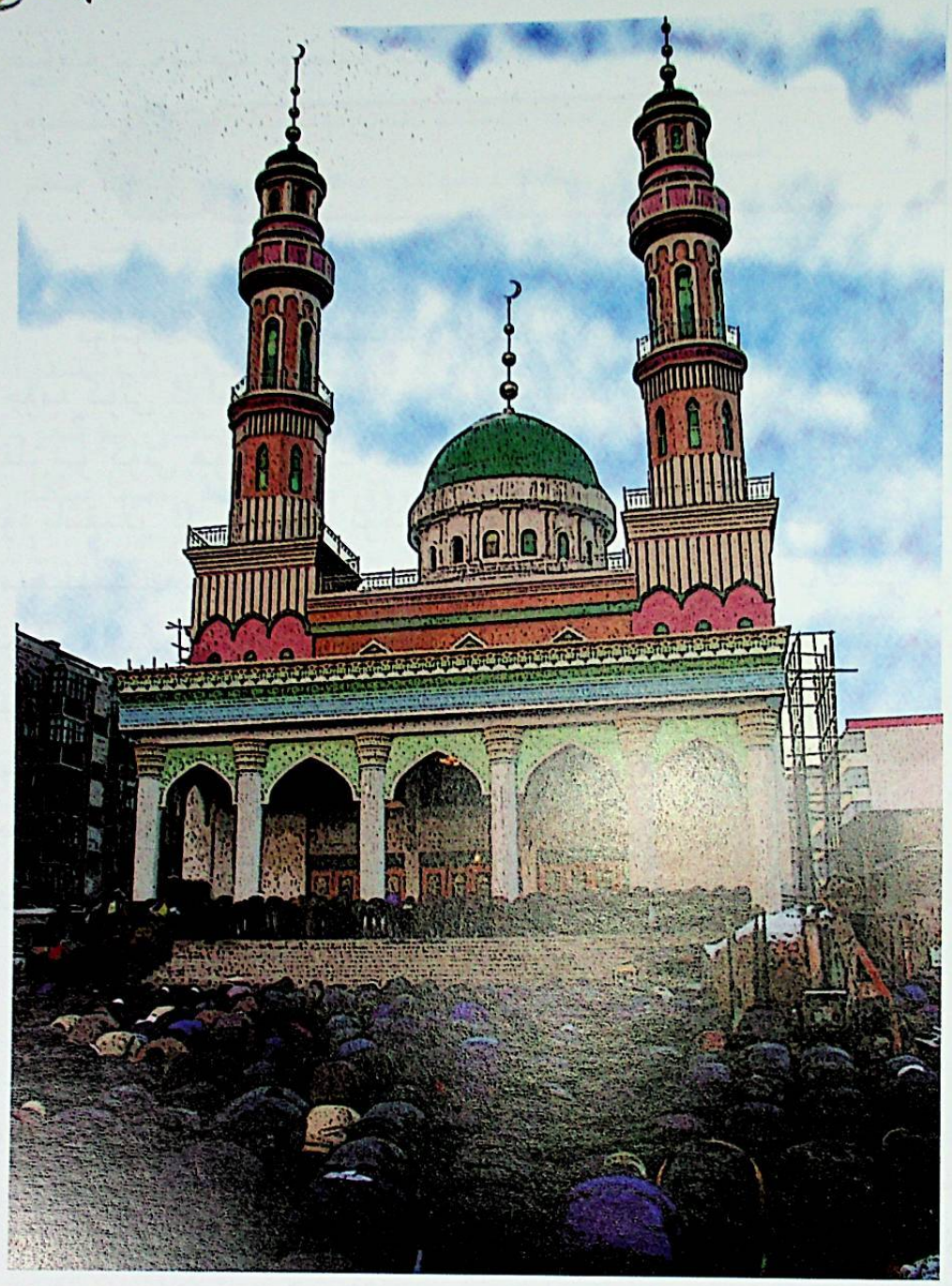
(4) ئۇيغۇر خەلقى بىراۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئوك قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئوك قولى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

(5) ئۇيغۇرلار كېچىسى ياتقاندا سول يانىنى بېسىپ ياتسا «يامان بولىدۇ» دەپ، ئوك يانىنى بېسىپ ياتىدۇ. سول يانىنى بېسىپ يېتىپ كېچىسى قارا بېسىپ قېلىپ مىجەزى چۈسلىشىپ قالسا، باشقىلار ئۇنى: «بۇگۈن ئوك يېنىدىن قوپماي سول يېنىدىن قوپقان ئوخشايدۇ» دەيدۇ.

(6) ئۇيغۇرلار بىرەر ئامەتكە ياكى ئۇڭۇشلۇققا يولۇقسا «ئىشىم ئوڭدىن كەلدى»ياكى «ئىشىم ئوڭغا تارتتى» دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىدۇ. «مېلىڭ ئونغا يەتكۈچە، يولۇڭ ئوك بولسۇن» دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان. (ر)

«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش

پۈتۈن مۇسۇلمانلاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا «قىبلە» تولىمۇ مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بەيتۇللا ــ مەككە قىبلە تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن، شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەرگىز قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلمايدۇ. ھاجەتخانىلارمۇ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇشقا ماسلاشقان. ئۇيغۇرلار ئاخشىمى ياتقاندا پۈتىنى ھەرگىز قىبلە تەرەپ-

كه قىلىپ ياتمايدۇ. باشىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتىدۇ. شۇنداقلا مۇردا گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ قويىدۇ، مال بوغۇزلىغاندىمۇ مالنىڭ بېشىنى قىبلە تەرەپكە توغرىلاپ بوغۇزلايدۇ.

خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت، خانىقا مېھرابلىرىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدىكى مېھمانخانا ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپىلەرنى تىزىپ قويىدىغان مېھراب ئويۇلىدۇ. ئۆيدە نامار ئوقۇشقا توغرا كەلگەندە، ئەنە شۇ مېھرابقا قاراپ نامار ئوقۇلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىشكى قىبلە تەرەپكە قارىتىلمايدۇ، بەلكى ئىشىك شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى «قىبلە»نى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.

«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش نوقۇل ئىسلام دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنىي ئادەت ئەمەس. ئۇيغۇرلار تەبىئەتكە چوقۇنغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنەلمىگەچكە، ئۇنى «ئىلاھىيلاشتۇرۇپ» تەسەۋۋۇر قىلغان. كۆك (ئاسمان)كە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆككە بولغان ئېتىقادىنى كۈن (قۇياش)گە مەركەزلەشتۇرۇپ، قۇياشنى پۈتكۈل كائىناتقا يورۇقلۇق بەرگۈچى باش «تەڭرى» دەپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىشىنى ئۇلار «تەڭرىنىڭ قۇدرىتى» دەپ بىلگەچكە، بۇ ساددا چۈشەنچىدىن تۆت تەرەپنىڭ «خاسىيىتى» ھەققىدە سىرلىق قاراشلار شەكىللەنگەن، يەنى قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى «تەڭرىنىڭ ئۆيى» دەپ قاراپ، «قۇياش تەڭرىسى»گە بولغان يۈكسەك ئېتىقادى تۈپەيلىدىن غەرب «قىبلە تەرەپ» ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان، مۇقەددەسلەشتۇرۇلگەن. مۇشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ «قىبلە»نى ئۇلۇغلاش بىرخىل ئادەت شەكلىدە داۋاملىشىپ كەلگەن. (ر)

جۇمە

مۇسۇلمانلاردا، جۇملىدىن ئۈيغۇرلاردىمۇ جۇمە كۈنى ئارام ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغاچقا، شۇ كۈنى ھۇنەرۋەن ـ كاسىپ، تىجارەتچى ۋە باشقىلار ئۆز ئىشىنى توختىتىدۇ. ھەرقايسى مەھەللىنىڭ كىچىك مەسچىتىنىڭ جامائىتى چوڭ جامەگە يىغىلىپ جۇمە نامىزى ئوقۇيدۇ. بىر ھەپتە ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ بىر ـ بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەن ئادەملەر مۇشۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىر ـ بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن جۇمە كۈنى يول (سەپەر)غا چىقمايدۇ. مۇسۇلمانلار جۇمەنى ئۇلۇغ بىلگىنى ئۈچۈن، بىراۋ شۇ كۈنى ۋاپات قىلسا ياكى يەرلىككە قويۇلسا، ناھايىتى خۇش بولۇشىدۇ. جۇمە نامىزىغا كېلىدىغان جامائەت كۆپ بولغىنى ئۈچۈن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ جەنازىسى جامەدە ئوقۇلىدۇ. ھازىرلار «نامازتاپتى»دەپ، خۇرسەن بولۇشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ياش كېلىنلەر جۇمە كۈنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يا ئۇلاغلىق، يا ھارۋا بىلەن جۇمەلەپ بېرىپ ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىدۇ. (ر)

تۇغۇتنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار

ئۈيغۇرلاردا تۇغۇت ئىشلىرىغا دائىر بىر ـ مۇنچە قاراش ۋە ئەقىدىلەر ساقلانغان. بۇلارغا ئۈيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنلار ـ نىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن. مەسىلەن، ئاياللار ـ نىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدارنىڭ فىزىئولوگىيىسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نەرسە تارتىدىغان ھالەتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ھالەت «سېزىكلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. سېزىك كۆپىنچە يېمەك ـ ئىچمەكتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۈيغۇرلار ھامىلدارنىڭ سېزىك بولغان نەرسىسىگە قاراپ ئۇنىڭ ئوغۇل ياكى قىز تۇغىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىدۇ. ھامىلدار چۈچۈمەل نەرسىگە سېزىك بولغان بولسا، ئوغۇل تۇغىدۇ، ئاچچىق نەرسىگە سېزىك بولغان بولسا، قىز تۇغىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. ھامىلدار سېزىكلىك مەزگىلىدە نۇرغۇن نەرسىلەردىن پەرھىز تۇتىدۇ.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھامىلدار چىرايلىق نەرسىگە قارىسا، تۇغۇلغان بالا چىرايلىق، سەت نەرسىگە قارىسا، تۇغۇلغان بالا سەت بولۇپ تۇغۇلارمىش. سېزىكلىك مەزگىلىدە تۆگە گۆشى يېسە، تۇغۇت ۋاقتى ئۇزراپ كېتەرمىش (تۆگە ئون ئىككى ئايدا تۇغىدۇ)، توشقانغا قارىسا، تۇغۇلغان بالا توشقان كالپۇك بولۇپ قالارمىش. ئىشقىلىپ، ھامىلدارلىق مەزگىلىدە

هامىلدار نېمىگە كۆپرەك قارىسا، ئۇنىڭ ئەكسى هامىلىدە ئەكس ئېتەرمىش.

ئۇيغۇرلاردا، بولۇپمۇ تۇنجى تۇغۇت ئۆز ئانىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ. هامىلدار يەڭگىشتىن بىرەر ئاي بۇرۇن، ئۇنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايالنى ئېلىپ ئالاهىدە داستىخان قىلىپ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە يەڭگىتىش ئۈچۈن سوراپ كېلىدۇ. بۇلار ئوبدان مېهمان قىلىنىدۇ. كۈيئوغۇل تەرەپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ. هامىلدار مېڭىش ئالدىدا قېينىاتا ئالاهىدە ئىسرىق سېلىپ كېلىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ هەم قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، كېلىنگە ئوڭايلىق تىلەيدۇ. هامىلدارنىڭ ۋاقتى - سائىتى توشۇپ كۆزى يورۇغاندىن كېيىن، مەخسۇس بىر ئادەم بوۋاقنىڭ ئاتىسى تەرەپكە خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ. خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەرگە سوۋۇنچە بېرىلىدۇ. تۇغۇتلۇق ئۆيگە تۇغقۇچىنىڭ ئانىسىدىن باشقا ئادەم كىرمەيدۇ. شۇڭا، تۇغۇتلۇق ئۆي ئىشىكىگە قىزىل لاتا پارچىسى ئېسىپ قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇنداق ئۆيگە يىراق - يېقىندىن هېرىپ - ئېچىپ كەلگەنلەر ئالدىراپ كىرمەيدۇ، بىرئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، شۇنداقلا ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا ئىسرىق سېلىنغاندىن كېيىن كىرىدۇ. ئۇنداق قىلمىغاندا، ئۆيگە كىرگۈچى بىلەن يامان روهلار ئەگىشىپ كىرىۋېلىپ، بوۋاققا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن، بالا بۆشۈكىگە سېلىنىدۇ. بالىنى بۆشۈكىگە ۋاقتىدا سالماي كېچىكتۈرگەندە، بالىنىڭ بۆشۈكىگە ئۆگەنمىكى تەس بولىدۇ. بالىنى بۆشۈكىگە سالغاندا، ياشانغان ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ ئايال بۆشۈكنى راسلايدۇ ۋە بۆشۈككە ئىسرىق سالىدۇ. قولۇم - قوشنىلارنىڭ بالىلىرىدىن تۆت - بەش ئۇششاق بالا چاقىرتىلىدۇ. بۇ بالىلار بۆشۈكنىڭ بىر يېنىدا، بۆشۈككە سالغۇچى ئايال يەنە بىر يېنىدا ئولتۇرىدۇ. بالىلار نۆۋەت بىلەن «ئىگگە موما» دەپ بۆشۈك ئاستىدىن قول سۇنىدۇ، «بۆشۈك ئانا» ئالدىن راسلاپ قويغان بوغۇر-ساق، كەمپوت، قۇرۇق مېۋىلەردىن «مانا ساڭا» دەپ بىر ئوچۇمدىن بېرىدۇ. «بۆشۈك ئانا» بالىنى بۆلەپ بولغاندىن كېيىن يامان روهلار (جىن - ئالۋاستىلار)نىڭ زىيانكەشلىك قىلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوۋاق ئوغۇل بولسا، بېشىغا پىچاق قاتارلىق تېغ قويۇپ قويىدۇ. ئەگەر قىز بولسا، يامان روهلار ئەكس ئېتىدۇ دەپ، ئەينەك قويۇپ قويىدۇ. بالا چوڭ قىلىشتا بۆشۈكنىڭ رولى ناهايىتى زور. ① بۆشۈكنىڭ ئوردىسى، تىزلىق، پۇت ياستۇقى، كۆلتۇك، شۇمەك قاتارلىقلار ئاپتاپقا سېلىنىپ تۇرغاچقا، بالىنىڭ ئورنى پاكىز بولىدۇ. ② بالا بۆشۈككە زاكا، يۆگەكلەرگە ئوراپ بۆلەنگەنلىكتىن شامال تېگىپ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ③ بالا بۆشۈككە راۋۇرۇس تېڭىلغانلىقتىن جىسمانىي جەهەتتىن ساغلام ئۆسىدۇ، باشلىرى مايماق - سايماق، پۇتلىرى ئەگرى - توقاي بولمايدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈن بولغاندا، بالا «قىرىقى سۈيى» بىلەن يۇيۇندۇرۇلىدۇ. بالىنى يۇيۇندۇرۇش ئۇچۇنمۇ تەجرىبىلىك، ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ. «قىرىقى سۈيى» توقىچى ۋە هالۋا تەييارلىنىدۇ. «قىرىقى سۈيى»گە تۇز سېلىنىدۇ ۋە سۇغا ئالتۇن تاشلاپ قويۇلىدۇ. «قىرىقى سۈيى»نى قۇيۇپ بېرىش ئۇچۇن كىچىك بالا چاقىرتىلىدۇ.

«قىرىقى سۈيى» قوشۇق ياكى نوگاي بىلەن قۇيۇلىدۇ. سۇنى ئالدى بىلەن ياشانغان ئاياللار بوۋاقنىڭ بېشىدىن قۇيۇپ بەدەنىنى يۇيىدۇ. ئۇلار «ياۋاش بولۇڭ»، «ئالىم بولۇڭ»، «دۆلەت-مەن بولۇڭ» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىدۇ. ئاندىن كىچىك بالىلار سۇ قۇيۇشقا باشلايدۇ. سۇ قۇيغان ھەربىر بالىغا ئۇستىگە ھالۋا سېلىنغان توقاچ بېرىلىدۇ. بوۋاقنى «قىرىقى سۈيى»گە ئالماستىن بۇرۇن قولى يەڭگىل ساتىراش تەك-لىپ قىلىنىپ بالىنىڭ «قىرىقى چېچى» ئال-دۇرۇلىدۇ. «قىرىقى چاچ» تۆگۈچ قىلىنىپ ساقلاپ قويۇلىدۇ. (ر)

ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قى-لىشتىن بۇرۇن توتېمغا ۋە شامان، زەردۈشت، مانى، خرىستىئان، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئې-تىقاد قىلىپ كەلگەن. يۇقىرىقىدەك دىنلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلدى. مەسىلەن، تو-تېم ــ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بولۇپ، ئۇنىڭدا مەلۇم بىر ھايۋانغا ياكى ئۆسۈملۈك، دەل ــ دەرەخلەرگە چوقۇنغان ۋە ئۇنى ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان. ئەنە شۇ توتېم دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي خەلقلەردە ئۆزىنى ئۇلۇغلاش ئادىتى كېلىپ چىققان. شۇڭا، ئۇي-غۇرلار ھەمراھ بولىدۇ دەپ، بۆرە ئوشۇقىنى ئۆز يېنىدا ساقلىشى، يىراق بىر يەرگە سەپەرگە چىق-قان ئادەم سەپىرىدە ئالدىغا بۆرە ئۇچرىسا «سەپ-رىم ئاقيوللۇق بولىدىغان بولدى» دەپ، سەپىرى-نى داۋاملاشتۇرۇشى، ئەگەر تۈلكە ئۇچرىسا «سە-پىرىمدە بىرەر كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولدى» دەپ، يولىنى داۋاملاشتۇرماي قايتىپ كېلىشى ئەنە شۇ توتېم ئەقىدىسىگە كىرىدۇ. ئە-گەر بىر ئايالنىڭ كۆزى يورۇغان بولسا، تۇغۇت ئانىسىدىن «ئوغۇلمۇ ياكى قىزمۇ؟» دەپ سوراش-نىڭ ئورنىغا «بۆرىمۇ ياكى تۈلكىمۇ» دەپ سوراشمۇ توتېم ئەقىدىسى جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۆرە توتېمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنداق ئادەت-لەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ.

شامان دىنىدا ئازايىم (ئەپسۇن) ئوقۇپ، جىن - ئالۋاستى (يامان روھ)لارنى قوغلايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدىكى پېرىخونلۇق، داخانلىق ئەنە شۇ شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە بۆشۈكتىكى بوۋاقلارغا جىن - ئالۋاستىلارنىڭ زىيان يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق ياكى تېغ قويۇپ قويۇشى، جىن - ئالۋاستىلارنى بۆشۈككە يولاتماسلىق ئۈچۈن بۆشۈككە ئىسرىق سېلىشى قاتارلىق نۇرغۇن ئادەتلەر شامان دىنى-نىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن زەردۈشت (ئوتقا چوقۇنۇش) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىندا ئوتتىن مەدەت تىلىنىدۇ. بۇ دىنىنىڭ بەزى تە-سىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلى-نىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، بىر ئادەم ساقسىز بولۇپ قالسا، كوچا دوقمۇشلىرىدىن ئەخلەت -

چاۋار تېرىپ كېلىپ، كېسەل بولغۇچىنىڭ بېشىنى بىر نەرسە بىلەن پۈركەپ قويۇپ، زاۋال ۋاقتىدا ئۇچۇقداش؛ يېڭى توپى بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندە، قىزنى كۆيۈۋاتقان ئوت دۆۋىسىدىن ئايلاندۇرۇش ئادىتى قاتارلىقلار زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بولۇپ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىن يورۇق-لۇقنى مۇقەددەس بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ئۇ-لۇغلىناتتى، ئۇلاردىن مەدەت تىلىنەتتى. قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى چىقىۋاتقان كۈنگە قاراپ تەزىم قىلىشى بۇنىڭ مىسالى. بۇرۇن ئۇي-غۇرلار ئارىسىدا كۈن ياكى ئاي كۆيسە، يىغا ـ زار قىلىشىپ دۇئا ـ تەكبىر ئۆتكۈزۈش ئادىتى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا كۈنگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلماسلىق (ھازىرمۇ ياشانغانلار ئارىسىدا ساقلانماقتا)، تەرەتخانىلار-نىڭ شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ سېلىنىشى، يۇزد-نى يۇماي تۇرۇپ، بولۇپمۇ ناپاك (جۇنۇپ) تۇ-رۇپ كۈنگە قارىماسلىق ــ بۇلار ئاسمان جىسىملىرىنى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئاي، يۇلتۇز، چولپان، يە-شىن...» دېگەندەك ئاسمان جىسىملىرىنىڭ نا-مىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشمۇ مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسىدۇر.

يۇقىرىقىلار ئېستېتىك مەنە جەھەتتىن گەرچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقادقا باغلانسىمۇ، ئەمما بۈگۈنكى كۈندە ئۇ خەلق ئارىسىدا بىرخىل ئادەت شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. (ر)

«ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش

ئۇيغۇرلار مىلادىيىنىڭ 998 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە جايلاشقان «ئوردام»نى تاۋاپ قىلىدۇ. تاۋاپچىلارنىڭ سانى ھەر يىلى نەچچە تۈمەن، بەزىدە ھەتتا نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈز ياشلىق-تىن ئون ياشقىچە بولغان ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلار بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوردام»نى شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى تاۋاپ قىلىشىدا مۇنداق سەۋەب-لەر بار:

ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى شامان (كۆك تەڭرىچە-لىك)، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددا، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. قاراخانىيلار شاھزا-دىلىرىدىن بولغان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نە-سىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنى-دىن يېنىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ، بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنى ئومۇملىشىشقا باشلىغان. لېكىن، خوتەن-دىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قو-بۇل قىلىشقا ئۇنىمايى، تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى مۇ-سۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مىلادىيىنىڭ 974 ـ

يىلىدىن 998 ـ يىلىغىچە ئۇرۇشقان. ئۇلار ئا-
رىسىدىكى ھالقىلىق قاتتىق جەڭلەرنىڭ بىرى
ئەنە شۇ «ئوردام» چۆلىدە بولغان.

بۇ جەڭدە قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئەلى
ئارسلانخان شېھىت بولغان. ئۇيغۇر خەلقى ئەلى
ئارسلانخان شېھىت بولغان ۋە ئۇيغۇر سەركەر-
دىلىرىنىڭ جەستى دەپنە قىلىنغان كوللېك-
تىپ قەبرىستانلىق «ئوردام»نى مىڭ يىلغا يە-
قىن ۋاقىتتىن بۇيان ئۇزۇلدۇرمەي تاۋاپ قە-
لىپ، ئۇلارنىڭ پاك روھىغا سېغىنىپ كەلدى.

بۇ يەرگە ھەر يىلى كەلگەن تاۋاپچىلار،
ناغرا ـ سۇناي، ساتار ـ تەمبۇر، راۋابلىرى بە-
لەن يىل بويى ئون ئىككى مۇقامغا نەغمە قە-
لىپ، شادلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان مۇسىبەت-
نى ئىزھار قىلىشىدۇ. جاي ـ جايلارنىڭ مۇ-
قامچىلىرى، سازەندىلىرى، ناغرا ـ سۇنايچىلە-
رى ماھارەت كۆرسىتىدۇ. دېمەك، مۇشۇ خىل
ئۇسۇل ئارقىلىق مۇقامچىلىقنى ئەۋلادتىن ـ
ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ.

«ئوردام»دىكى پائالىيەتلەر ئەجدادلار رو-
ھىغا ئاتاپ ئەكىلىنگەن نەزىر ـ سەدىقىلەرنى
يوقسۇللارغا بېرىدۇ ياكى كۆپچىلىك ئوزۇقى
ئۇچۇن داش قازانغا سالىدۇ. ھەربىر كىشى تۇغ
(شەددە) باغلايدۇ، قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاۋاپ
قىلىپ ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ قۇرئان ـ تىلا-
ۋەت قىلىدۇ.

«ئوردام»نى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى ئۇچ
كۈن داۋاملىشىدۇ. ئاندىن ئۇيغۇرلار توپ ـ توپ
بولۇپ قەشقەرگە كېلىپ، تاربوغۇزدىكى ئەلى
ئارسلانخان قەبرىسىنى (ئارسلانخان جەستى بۇ
يەرگە دەپنە قىلىنغان) تاۋاپ قىلىدۇ. كېيىن
ئاتۇش مەشئەلىسىگە بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھر-
مان، ئەقىللىق خاقانى، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ
بوۋىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان «ھەزرىتى
سۇلتانىم» مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بە-
لەن يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئوردام»
سەيلىسى ئاخىرلىشىدۇ.

«ئوردام سەيلىسى» گەرچە بىرخىل دىنىي
ئادەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقى
ناھايىتى كەڭ. تاۋاپ جەريانىدا ھەربىر يۇرت ـ
مەھەللە، ھەربىر كىشى ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل
ماھارىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ. بىر تەرەپتە
مەددادلار قەدىمكى جەڭنامە، قىسسەلەر ۋە خەلق
داستانلىرىنى راۋابقا تەڭكەش قىلىپ زىكرى ـ
سۆھبەت قۇرسا، يەنە بىر تەرەپتە ناغرا ـ سۇ-
نايىنىڭ ياڭراق ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ مەڭ-
لىغان كىشى «ساما» ئويناىدۇ. بىر تەرەپتە ئا-
يالار ساپايى بىلەن تەلقىن ياساپ ئەجدادلار
روھىغا سېغىنىپ زىكرى قىلسا، يەنە بىر تە-
رەپتە ياشلار ۋە بالىلار ئۆزلىرى خالىغان ھەر-
خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ئويناشىدۇ. بەزىدە
دارۋازلار دار باغلاپ ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن ئون
مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

گەرچە «ئوردام سەيلىسى»دە تاۋاپچىلارنىڭ
سانى شۇنچە كۆپ بولسىمۇ، ناشايان ئىشلار يۈز
بەرمەيدۇ. ھەربىر كىشى ئەجدادلار روھىغا بول-
غان يۈكسەك ھۆرمىتى بىلەن ئۆزىنى يامان
ئىشلاردىن چەكلەيدۇ. (ش)

مەۋلۇت ئوقۇش

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ ھېيت - بايرام مۇراسىملىرىمۇ بىزگە سىڭىپ كىردى. ئەنە شۇنداق دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىرى مەۋلۇت ئوقۇش مۇراسىمىدۇر. ئادەتتە ھەر يىلى رەبىيەلئەۋۋەل ئېيى (ئىسلام كالېندارىدا ئۈچىنچى ئاي)نىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ، بۇ خاتىرە ئېيىغا بېغىشلاپ، «مەۋلۇت مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي - ئۆيگە يىغىلىپ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ئامىنەنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان - تىلاۋەت، خەير - ساخاۋەت قىلىدۇ. شائىرلار پەيغەمبەرلەرگە بېغىشلانغان مەدھىيە نامىلىرىنى ئوقۇيدۇ. ھاپىزلار جەم بولۇپ ھۆكمەت ئېيتىدۇ.

رەبىيەلئەۋۋەل ئېيى ئادەتتە «مەۋلۇت ئېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇشۇ ئاي ئىچىدە بەزى ئائىلىلەردە مەخسۇس مەۋلۇتچى مولىلارنى چاقىرىپ ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «مەۋلۇت چېيى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىم ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلاپ، پوشكال، قەنت - گېزەك ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى تىزىدۇ ھەمدە بىر تەخسىگە ئەتىر چېچىلغان يېڭى پاختا پارچىلىرىنى تىزىپ قويىدۇ. موللىلار مەۋلۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە كىشى دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ. مەۋلۇتقا قاتناشقان ھەربىر كىشى «دەممىدە» قىلىنغان پاختا پارچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ پۇرايدۇ ۋە ئاۋايلاپ خاس يانچۇقلىرىغا سېلىۋالىدۇ، داستىخاندىكى قەنت - گېزەك لەردىنمۇ ئىككى - ئۈچ تالدىن ئېلىشىدۇ، ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن بالا - چاقىلىرىغا بۇ خاسىيەتلىك «دەممىدە»نى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەۋلۇت ئوقۇغان موللىلارنى چاقىرغۇچى كىشى مەۋلۇتنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى باشقا سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىدۇ. مەۋلۇت ئوقۇش بىرخىل دىنىي ئادەت بولۇپ، ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈشى شەرت ئەمەس. (ئا)

بارات كېچىسى

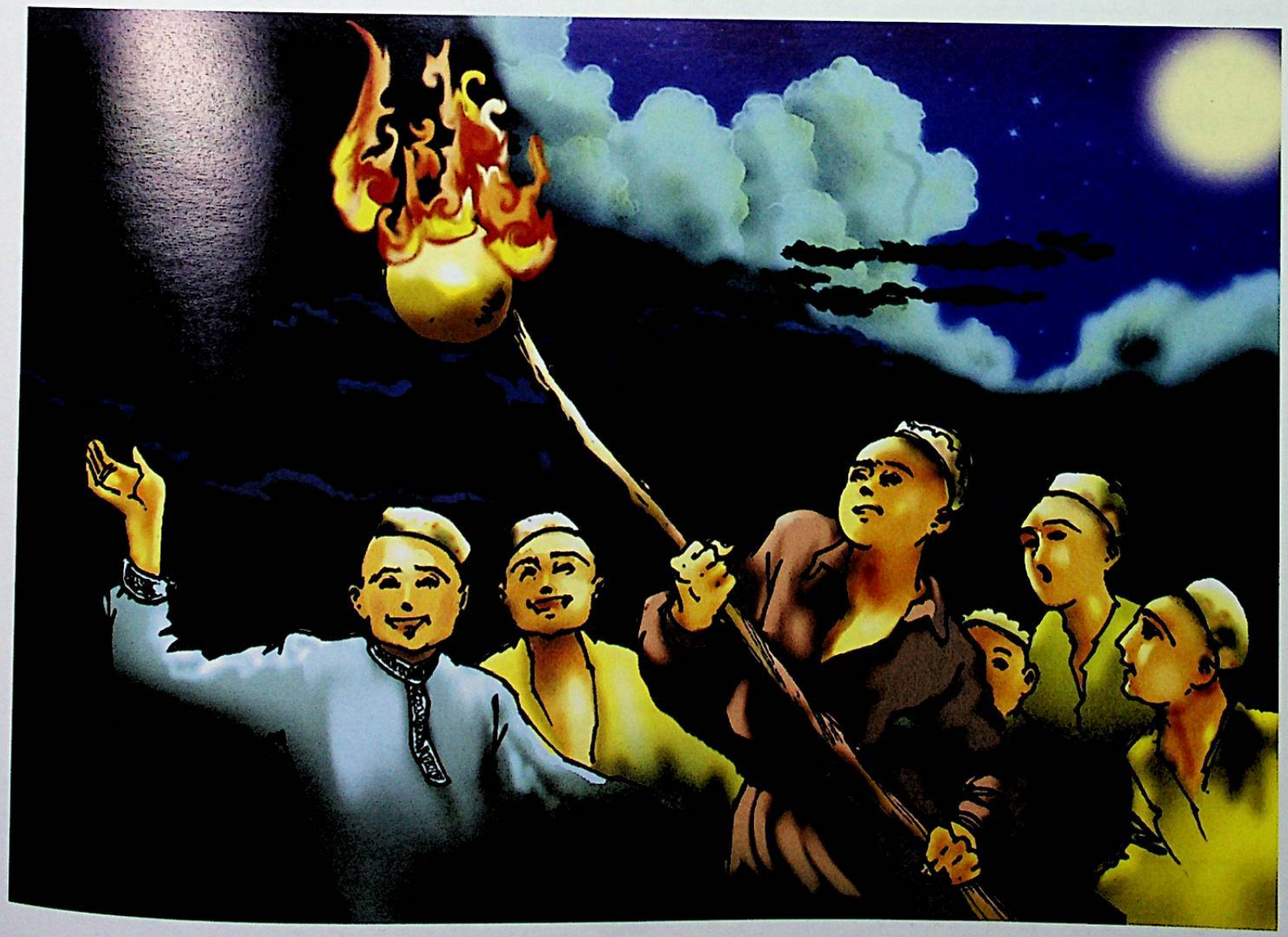
بۇ دىنىي مۇراسىم ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن ئىلگىرى (شەئبانىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كېچىسى) ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇڭا، ئۇ «بارات كېچىسى»يا كى خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «بارات كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي - ئۆيدىن ياغلىق قاپاق، قوغاچ (تېرەك دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى سويۇۋېلىپ، كانايى شەكلىدە قۇرۇتۇلغان يېڭىلغۇ)لاردىن يې-

قىلغان مەشئەللەرنى كۆتۈرۈپ، قەبرىستاندىكى
لىقلارغا توپلىنىپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا -
تىلاۋەت قىلىدۇ، مۇقام ۋە ھۆكمەتلەرنى ئوقۇپ
ساما سالىدۇ، ھېكايە - چۆچەك ۋە قىسسە
ئېيتىشىدۇ. شۇنداقلا مەھەللىدىكى ياشلار -
بالىلار جەم بولۇپ، ياغلىق قاپاقنى ئۈزۈن باد-
رىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ مەسچىتنىڭ ئۆگزىسى
ياكى مەھەللىدىكى ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان
ئېگىزلىككە چىقىپ مەشئەل يېقىپ:

بارات كەلدى تۈيدۇڭلارمۇ،
قازانغا ياغنى قۇيدۇڭلارمۇ؟

دەپ باشلىنىدىغان «بارات قوشىقى»نى يۇقىرى
ئاۋازدا ئۆزىگە خاس ئاھاڭدا بىلەن توۋلاپ،
ھەممە كىشىنى «بارات كېچىسى»نىڭ كىرگەنلى
لىكىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. بۇنى «ۋەشىمسى
توۋلاش» دەپ ئاتايدۇ. «ۋەشىمسى» توۋلا-
غانلارغا كىشىلەر ئۆيلىرىدە پىشۇرۇلغان پوش-
كال - قۇيماقلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ. «بارات
كېچىسى» ئەرۋاھلارنى يوقلاش مۇراسىمى
بولۇپ، كونا بارات، يېڭى بارات دەپ ئىككىگە
بۆلۈنىدۇ. بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارنىڭ
روھىغا سېغىنىش كونا بارات، شۇ يىلى ئۆچە-
دە ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى يوقلاش يېڭى بارات
دېيىلىدۇ.

«بارات كېچىسى» گەرچە ئىسلام دىنى
مۇراسىمى دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ
مەزمۇنىغا «ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش»تىن
ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ روھى
سىڭگەن. (ئا)

تۇنەك كېچىسى

قەمەرىيە يىل ھېسابىدا 8 ـ ئاي ـــ بارات ئېيىنىڭ 15 ـ كۈنى كېچىسى ـــ مۇ-ھەممەد پەيغەمبەرگە «پەيغەمبەرلىك ۋەھيي كەلگەن» كېچە، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمانلار، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بۇ كۈننىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «تۇنەك كېچىسى» ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلار تۇن بويى ئىبادەت قىلىدۇ، بۇنى «سۈننەت» دەپ قارايدۇ. بۇ كېچىدە مەسچىت، خانىقالاردا ئىبا-دەتتە بولغۇچىلار كۆپ بولىدۇ. ئاياللار بولسا ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپ خەتمە ئۆتكۈزىدۇ. كىشـ-لەر يەنە ياغلىق قاپاق (بىرنەچچە يىل ياغ ئالغان قاپاق)نى كۆيدۈرۈپ بادرا ئۇچقا ئىلىپ، مەشئەل ئورنىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ قەبرىستان، مازار ـ ماشايىخلارغا بېرىپ ئەرۋاھلارنى يوقلايدۇ. شۇ كېچىسى مەخسۇس تاماق قىلىپ يېگۈچىلەرمۇ بولىدۇ. بۇ بارغاز-سىرى كۈچىدىن قېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەرنىڭ بىرى. (ئا)

غوسۇل

مۇسۇلمانلاردا جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا نا-ماز ئوقۇش ئۈچۈن بەدەننىڭ پاك بولۇشى، كـ-يىم ـ كېچەكنىڭ پاك بولۇشى ۋە ناماز ئوقۇ-لىدىغان يەرنىڭ پاك بولۇشى شەرت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھەر قېتىملىق نامازدا يېڭىدىن تاھارەت ئالىدۇ. ئەرلەر سۈيدۈك چاچراپ كېـ-تىپ كىيىمنى بۇلغاپ قويىدۇ دەپ، ئۆرە تۇرۇپ سىيمەيدۇ. شۇنداقلا كىچىك تەرەتتىن كېيىن، سۈيدۈك تېمىپ كېتىپ ئىشتاننى پاسكىنا قـ-لىپ قويىدۇ دەپ، چالما تۇتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ناماز ئوقۇيدىغان ئاياللار بولسا تەرەت لاتىسى تۇتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئەر ـ خوتۇن بىر ئورۇندا بولغاندا، شۇنداقلا كېچىسى ئېھـ-تىلام بولغاندا غوسۇل قىلىپ (پۈتۈن بەدەننى ياشتىن ـ ئاياغ يۇيۇپ تازىلىشى) پاك بولۇشى شەرت. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ناپاك جۇنۇپ تۇرۇپ كۇنگە قارىسا «گۇناھ» بولىدۇ؛ ناپاك تۇرۇپ تاماق يېسە، يېگەن تامىقى ھارام بولىدۇ، بالا ئەمگۈزۈۋاتقان ئاياللار بالا ئەمگۈزسە يامان بولىدۇ، دەپ بىلىدۇ. بۇنىڭ-دىن باشقا ئاياللار ھەيز كۆرگەندە، ھەيز توختىغان ھامان بويىنى سۇغا سىلىپ پاك-لىنىدۇ. غوسۇل قىلىشقا گەرچە بەزى دىنىي ئەقىدىلەر سىڭىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تازىلىق ۋە ساغلاملىق جەھەتلەردىكى رولى ناھايىتى زور. دەرۋەقە، غوسۇلغا ئەمەل قىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا گېمورروي، ھەرخىل جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ كۆرۈ-مەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى ئەنە شۇ غوسۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك. (ر)

ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن ئا-
يالنىڭ ھامىلىدارلىقى ئېنىقلانغۇچە شەرىئەت
قانۇنى بويىچە ئەرگە تېگىش مەنئى قىلىنغان
يۇز كۈنلۈك مۇددەت ئىددەت تۇتۇش دەپ ئاتا-
لىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەردىن ئاجرىغان ياكى
ئېرى ئۆلگەن بىر ئايال شەرىئەت قانۇنىغا ئا-
ساسەن ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتۇشقا
مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر بىر ئايال شەرىئەتنىڭ
بۇ قانۇنىغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە، قور-
ساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۇالقى ئەرگە ياكى كېيىن
تەگكەن ئەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىش
قىيىن. پەقەت ئىددەت ئارقىلىقلا ئېنىقلىغىلى
بولىدۇ. «ئىددەت» كۆرۈنۈشتە خۇراپىي ئادەت-
تەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن مەلۇم قانۇنىي ۋە
ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر
خەلقى شەرىئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا قاتتىق رىئايە
قىلىپ كەلگەن ۋە ئىددەت تۇتۇشنى ئادەت
قىلغان. (ر)

چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش

ئۇيغۇر خەلقى چۈشكە قاتتىق ئىشىنىدۇ.
ئۇلار كۆرگەن چۈشنى تەقۋادار ئادەمگە ئۆرۈ-
گۈزىدۇ. بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق
دەيدۇ:

5955. بىلىمسىزگە چۈشنى ئېچىپ دېمىگىن،
كېچىكتۇرمەي ئۇنى بىلگەنگە دېگىن.

5998. ئۆزۈڭچە ئۆرۈمە كۆرگەن چۈشۈڭنى،
ھەم ئېيتما كۆرۈنگەن كىشىگە ئۇنى.

چۈش ئۆرۈگۈچى بەزى چۈشلەرگە «ياخ-
شىلىقتىن بېشارەت» دەپ تەبىر بەرسە، بەزى
چۈشلىرىنى ئۆرۈمەستىن «سەدىقە بېرىڭىتىڭ»
دەپلا قويىدۇ. بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ
مۇنداق يازىدۇ:

4369. بىمەنە بولسا چۈش ۋە يا بەك يامان،
بېرىپ سەدىقە ئۆزىن، كۆزەتسۇن شۇئان.

بىر ئادەم كۆرگەن چۈشىدە ئويناپ - كۈ-
لۈپ يۈرگەن بولسا، بۇنى بىرەر پېشكەللىك ۋە
كۆڭۈلسىزلىككە؛ يىغلاپ يۈرگەن بولسا، بۇنى
ياخشىلىق ۋە خۇشاللىققا جورۇيدۇ. يۇسۇپ
خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

6022. ئەگەر غەم چۈشسە بولار خۇشاللىق،
خۇشاللىق چۈشسە كېلۇر قايغۇ بىل.

ئەگەر بىراۋ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەن
بولسا، قول - ئىلكىدە بارلار بىرەر مال ئۆلتۈ-
رۈپ، سەدىقە ئورنىدا گۆشىنى خامتالاش قېلى-
ڭىتىدۇ. قول - ئىلكىدە يوقلار بولسا، گادايلارغا
ئاز - تولا نەرسە سەدىقە بېرىدۇ. ئەگەر كۆرگەن

چۈشىدە ئوتتۇرا چىشى چۈشۈپ كەتسە ياكى تام بېسىۋالغان بولسا، بۇنى يېقىن تۇغقانلاردىن بىرەرى ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ بىلىدۇ.

ئەگەر بىراۋ چۈشىدە نان كۆرگەن بولسا، چۈش ئۆرۈگۈچى، ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭىز بىلەن كۆرۈشىدىكەنسىز دەپ، تەبىر بېرىدۇ.

ئەگەر ئۆلۈپ كەتكەن ئاتا ـ ئانا ياكى بىۋاستە تۇغقانلاردىن بىرەرى چۈشىگە كىرىپ قالسا، بۇنى «روھى ئاجىزلاپ كېتىپتۇ. بىزدىن مەدەت تىلەپتۇ» دەپ بىلىدۇ ـ دە، ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئالاھىدە ياغ پۈرىتىپ دۇئا ـ تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چۈشكە تەبىر بېرىش ـــ قەدىمدىن كېلىۋاتقان پالچىلىقنىڭ بىر خىل مەزمۇنى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى ـــ «ئىرق بىتىك» بۇنىڭ جانلىق مىسالى. (ر)

سېھرىي ئادەتلەر

خەلق ئارىسىدىكى ھەرخىل سېھرىي ئادەتلەر ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېتىقادىدىن ئىبارەتتۇر. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى «بىلگىلى ۋە چۈشەنگىلى» بولمايدىغان بۇ بىپايان دۇنيادا يۈز بېرىپ

تۇرىدىغان ئاجايىپ ـ غارايىپ ئوبيېكتىپ ھا-
دىسلەر بۇ سېھرىي ئادەتلەرنى شەكىللەندۈ-
رۈشنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر. مەنىۋى ئاساس
بولسا، ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە
تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار
سىستېمىسىدىن ئىبارەت. مانا شۇ ماددىي ئاساس
بىلەن مەنىۋى ئاساس ئۆزئارا بىرىكىپ، ئىپ-
تىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «تەبىئەتتىن تاش-
قىرى كۈچ»كە سېغىنىش، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ
ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاش-
قىرى تۇرىدىغان كۈچلەرگە تەسىر كۆرسىتىش
روھىنى تۇرغۇزغان. بۇ خىيالىي روھ سېھىر-
گەرلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن. سېھىرگەرلىك
قەدىمكى شامانىزم دەۋرىدە ناھايىتى تەرەققىي
قىلغان ھەمدە شامان دىنىنىڭ تۈپ ئەقىدىسى-
گە ئايلانغان.

قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسى-
دىمۇ سېھىرلەشنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ
خىل بولغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي
تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «قۇلباق سې-
ھىرگەرلىكى» (I توم، 620 ـ بەتكە قارالسۇن)،
«ياداتاش» (III توم، 2 ـ بەتكە قارالسۇن)، «ئې-
رىق»، «قارانچۇق» (I توم، 134 ـ ، 184 ـ
بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق بىرقانچە خىل سې-
ھىرىي ئادەتلەرنى تونۇشتۇرىدۇ. «تۈركىي تىللار
دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن بۇ سېھىرىي ئادەتلەر
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاشمىغان
دەرىجىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

خەلق ئارىسىدا ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك
ئادەتلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلىرى
بار:

(1) تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى: تەبىئەت
كۈچلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مول ھوسۇل
ئېلىش ۋە ئامانلىقنى تىلەش بۇخىل سېھىر-
گەرلىكنىڭ نىشانلىغان مەقسىتى. «ياداتاش
سېھىرگەرلىكى» تىلاۋەت سېھىرگەرلىكنىڭ
بىر كونكرېت مەزمۇنى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يادا
تاش ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل ـ يۇرت بويىچە
«زاراخەتمە» نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان
«يامغۇر تىلەش» ئادىتى بارلىققا كەلگەن. با-
لىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە يامان كۆز-
دىن ساقلاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان
«ئىسرىق سېلىش» (كۆچ ـ كۆچ)؛ ئوخشاشمى-
غان مېۋە ۋە كۆكتاتلارغا كۆز تەگمىسۇن دەپ،
قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق (قەدىمكى ئۇيۇ-
غۇرچە نامى ئاباقى بولۇپ، ئېرەملىك ھايۋانلار-
نىڭ كاللىسى، قۇراق رەختىلەردىن ياسالغان
بەھەيۋەت قورچاق قاتارلىقلارنى بادرىنىڭ ئۈ-
چىغا بېكىتىپ قاداپ قويۇش) قاتارلىقلارمۇ
تىلاۋەت سېھىرگەرلىكنىڭ ئوخشاشمىغان
شەكىللىرىدۇر.

(2) جادۇگەرلىك سېھىرگەرلىكى: بەلگە-
لىمە نەرسىلەرگە سېھىر قىلىش ئارقىلىق
رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئادىتى.

(3) قوغلاش سېھىرگەرلىكى: خەلق ئارا-
سىدىكى ئاتالمىش داخان، باخشى، پېرىخون
دېگەنلەر ئەنە شۇ قوغلاش سېھىرگەرلىكى بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان «كەسپىي سېھىرگەر»لەر بو-
لۇپ، ئۇلارنىڭ بەدەنگە چاپلىشىۋالغان جىن-
شەيتان (يامان روھ)لارنى «قوغلۇۋېتىش» ئۈ-
چۈن ئېلىپ بارىدىغان «ياندۇرۇش»، «تۈزلاندۇ-
رۇش»، ئاۋاق ئېشى»، «چاچراتقۇ سېلىش»،
«ئاشلاش»، «يۇرۇڭ تىلەش»، «ئوت كۆچۈرۈش»،
«تېرىگە تارتىش»، «كەتمەنگە بېسىش»، «تۇغ
باغلاش»، «قان قىلىش» قاتارلىق كۆپ خىل
ئۇسۇللىرى بار.

(4) ئەپسۇن ئوقۇش ۋە تىلتۇمار سېھىر-
گەرلىكى: بۇ ئادەتتە تىل سېھىرگەرلىكى دې-

يىلىدۇ. ئۇنىڭ «قارغاش»، «تىلتۇمار پۇكۇش»، «قەسەم»قاتارلىق شەكىللىرى بار.

(5) بېشارەت سېھىرگەرلىكى: تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلاردا يۇز بېرىدىغان خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئالدىنئالا بېشارەت بېرەلەيدۇ، دېگەن ئىپتىدائىي قاراش ئاساسىدا شەكىللەنگەن پەرھىزلەر (تابۇ) بېشارەت سېھىرگەرلىكىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىدۇر.

(6) پالچىلىق (رەمباللىق) سېھىرگەرلىكى: پالچىلىق ــ قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان بىرخىل خۇراپىي ئادەت بولۇپ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغان. پالچىلىق ــ پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئارىسىدا قەدىمدىن باشلاپ پالچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىسى (پالنامە) بولغان. IX ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئىرق بىتىك» ئەڭ بۇرۇنقى پال كىتابى بولۇپ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئەزگۈلۈك ۋە يامانلىق ئالامەتلەرنىڭ بىرمۇنچە تەرەپى مۇشۇ كۈنگىچە خەلق ئارىسىدا شۇ پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئومۇمەن، پالچىلىقنىڭ دىنىي خۇراپاتلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇ مەنىۋى جەھەتتىن بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالغان، خەلق ئارىسىدىكى «پالغا ئىشەنمە، پالسىز يۈرمە» دېگەن ماقال ھەم ئۇنىڭ ئىلىم ـ پەنگە زىت ماھىيىتىنى، ھەم ئۇنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت كۈچىنى يەكۈنلەپ بەرگەن. (ئا)

پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىشى ۋە چەكلەپ تۇرۇش ئادىتى پەرھىز تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. پەرھىز كۆپىنچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك رېئال تۇرمۇش ئادىتىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پەرھىز قويۇق ئۆرپ ـ ئادەت تۇسىگە ئىگە.

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۆپلىگەن پەرھىزلەر بار. مەسىلەن، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە: ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك، بوغۇزلىغاندا قان چىقمىغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك، ئاللادىن غەيرىينىڭ نامىغا ئېلىنىپ بوغۇزلانغان ھايۋاننى يېيىش ھارام، ئېگىزدىن غۇلاپ چۈشۈپ ئۆلگەن ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام، كۆشمەيدىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشى ھارام، توڭگۇز، ئىت، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشى ھارام... دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بەلگىلەنگەن. بۇ يەردىكى «ھارام» سۆزى دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ، پەرھىز مەنىسىنى بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇ بەلگىلەنگەن پەرھىزگە قەتئىي ئەمەل قىـ

لىشقا ئادەتلەنگەن. يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى بۇ پەرھىزلەر «قۇرئان كەرىم»دە بەلگىلەنگەچكە، ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئەمەل قىلىدۇ.

شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە يەنە نانغا دەسسىسەك، كۆزۈڭ كور بولۇپ قالمىدۇ؛ تاماقنى پاكىز يېمىسەك، بالاڭ سەت بولۇپ قالمىدۇ، دېگەندەك پەرھىزلەرمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار داستىخان ياكى جوزا ئۈستىگە چېچىلىپ قالغان نانىنىڭ ئۈۋاقلىرىنى كۆرسە، ئۇنى تېرىۋېلىپ «بىسمىللا» دەپ ئاغزىغا سالىدۇ. يوللاردا تاشلىنىپ قالغان نان ياكى تاماق ئۈچراتسا «خۇدايا توۋا !» دەپ، ئۇنى يولنىڭ چېتىگە ياكى خالىي يەرگە ئېلىپ قويىدۇ. ئومۇمەن، يېمەك ـ ئىچمەكنى ئىسراپ قىلىش ۋە خارلاشنى ناھايىتى ئېغىر گۇناھ دەپ بىلىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يەنە ئاسمانغا قاراپ تۇكورمەسلىك، سۇغا تەرەت قىلماسلىق، يالغۇز دەرەخنى كەسمەسلىك، مۇشۇكنى ئۆلتۈرمەسلىك، قارلىغاچنى تۇتماسلىق، ئۆينىڭ ئىشىكىنى شەرقە قاراتماسلىق، قىبلە تەرەپكە پۇتنى سوزۇپ ياتماسلىق، جۈمە كۈندە سەپەرگە چىقماسلىق... قاتارلىق دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پەرھىزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىغا باغلانغان، بەزىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان.

«كىيىمنى تەتۈر كىيسە، ئىش تەتۈرىگە چۆرۈلىدۇ»، «سۈپۈرگىنى تىكلەپ قويسا، شۇ ئۆيگە بالا ـ قازا كېلىدۇ»، «سۈپۈرگىنى بالىنىڭ بېشىدىن ئارتىلدۇرسا، شۇ بالا پاكار بولۇپ قالىدۇ»، «قازاندىن ئاتلىسا، قارا گەپكە يولۇقىدۇ»، «ئەخلەت بىلەن كۈلنى بىرگە ئالساڭ، شۇ ئۆيدە توي بىلەن ئۆلۈم بىرگە بولىدۇ»، «قوشۇقنى بىر ـ بىرىگە ئۇرسا، ئۇرۇش ـ ماجىرا بولىدۇ»، «تولغاق بار ئۆيگە كىرسە، بوۋاق بالايى ـ خەتەرگە يولۇقىدۇ»، «بالا دۇم يېتىپ يىغلىسا، ئاتا ـ ئانىسى بۇرۇن ئۆلىدۇ»، «قايچىدا تىرناق ئالسا، بالا يۈزى كۆرمەيدۇ»، «ھۇۋقۇش قونغان جاي ۋەيران بولىدۇ»، «مېكىيان قىچقارسا، بالا ـ قازا ياغىدۇ»، «ئېڭكىنى تۈتۈپ ئولتۇرسا، بەختسىز بولۇپ قالىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ بولۇپ قالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى چۈشكە تەبىر بېرىش، قارغاش، تىلتۇمار پۈكۈش، قەسەم قىلىش، پال ئېچىش قاتارلىق ئادەتلەردىمۇ ھەرخىل پەرھىزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، كۆپچىلىكىدە خۇراپىي قاراشلار ئىپادىلەنگەن.

ئادەتتىكى تۇرمۇش پەرھىزلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەلقنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ، بەلگىلىك ئىجابىي رولغا ئىگە. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ھاراق ئىچىش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش، قىمار ئويناش، ئوغرىلىق قىلىش، زىنا قىلىش، يالغان گەپ قىلىش، چېقىمچىلىق، غەيۋەت قىلىش... قاتارلىق ئىللەتلەر ئېغىر گۇناھ ھېسابلىنىپ، بۇ قىلمىشلاردىن پەرھىز تۇتۇشقا دەۋەت قىلىنغان. يىغىپ ئېيتقاندا، پەرھىز ـــ خەلقنىڭ ئىدىيىۋى چۈشەنچىسىدە چەكلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنى مۇئەييەن دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلاپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر. شۇڭا، ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ ئۇچرايدۇ. (ئا)

نۆتىنچى باب

تىل سىنىقى، تەتقىقات ۋە ئۇيغۇرلار

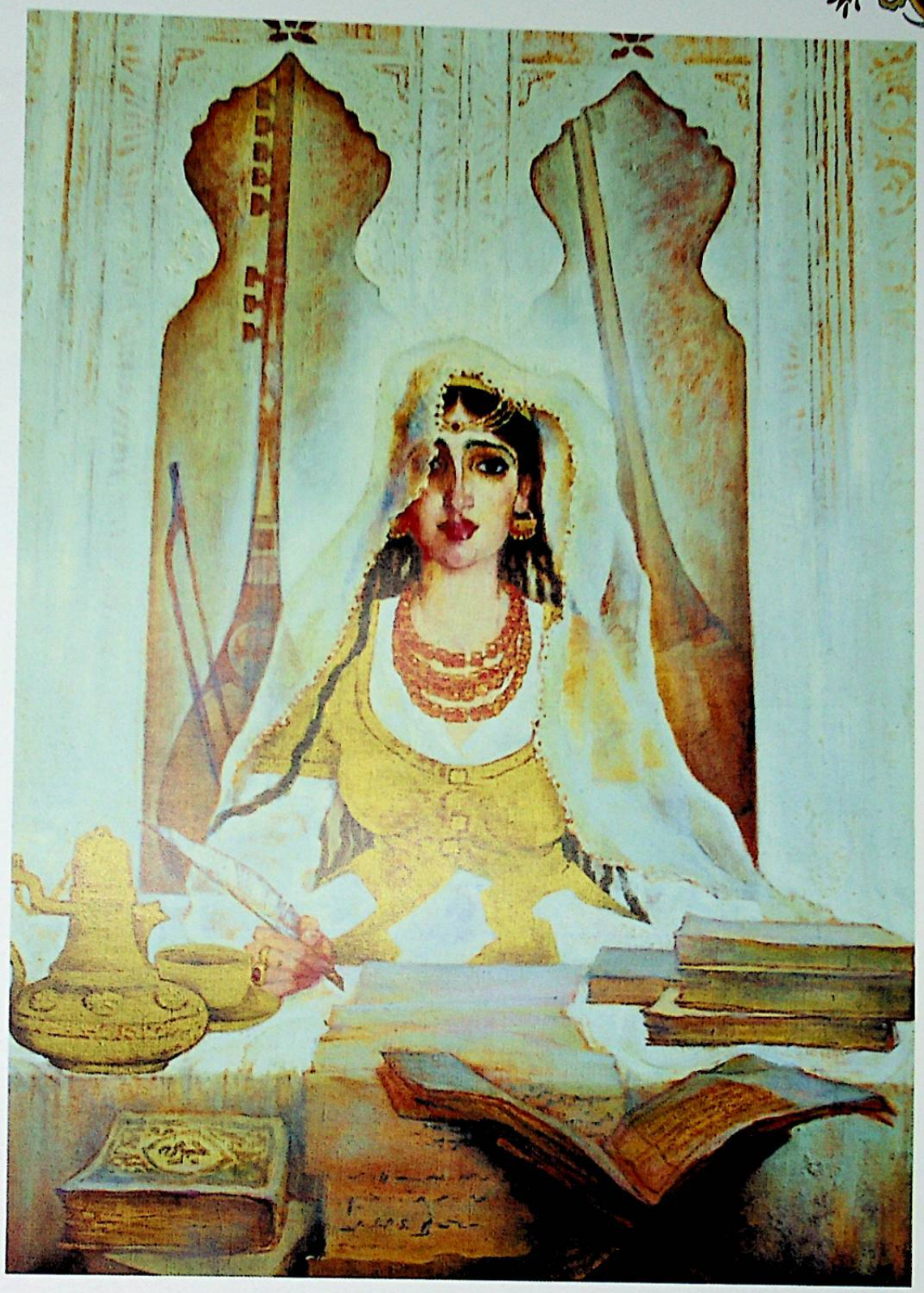
ليوُبمك جاك سنزغان

ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى — «ئون ئىككى مۇقام»

«ئۇيغۇر بار يەردە (ئون ئىككى مۇقام) بار، (ئون ئىككى مۇقام) بار يەردە ئۇيغۇر بار» دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆز چىن ھەقىقەتتۇر. ھەقىقەتەن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر فولكلور ـ رىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل سەنئەت ئۆرپ ـ ئادەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەڭ كەڭ ئاممىۋىلاشقان تىپىك بە ـ دىئىي كۆرۈنۈشى، سەنئەت ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ـ نىڭ سىستېمىلاشقان مۇجەسسەمى، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق ئەسىرلەر ـ دىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ، زىمىستان كۈنلەر، ئاچچىق تۈنلەر ئىز قالدۇرغان خەستە كۆڭۈللەرگە شادلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان روھىي مەبۇت بولۇپ كەلدى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خۇشال ـ لىق كۈنلىرىدىمۇ، قايغۇ ـ ھەسرەتلىك ئاچ ـ چىق تۈنلىرىدىمۇ «ئون ئىككى مۇقام»غا ئىل ـ تىجا قىلدى. خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىلىك قارىشىدا پۈتۈن كائىناتقا ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئاسمان بوشلۇقىدىكى يورۇق ـ لۇق سىستېمىسىنى «ئون ئىككى بۇرج»قا تەتـ ـ بىقلىغىنىغا ئوخشاش، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىـ ـ ئىي تەسەۋۋۇرى بويىچە «ئون ئىككى مۇقام» تىمسالىدا ئوبرازلاشتۇرۇپ، يۈكسەك مەنـ ـ ۋى تۇۋرۇككە ئايلاندۇردى. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇ ـ قام» نوقۇل سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن، بەلكى ئالدى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئانا تەبىئەت قوينىدا قوزغالغان بەدىئىي تەسەۋۋۇرلىرى ۋە سەنئەت ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ مۇزىكىلىق يىغىندىسى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ئۇيغۇر ناخشا ـ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئا ـ نىسى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» بىر ۋاقىت ـ تىلا بىر يەردە، بىرەر شەخس تەرىپىدىن بىر يوللا پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ھەر يەردە، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر ـ بىرلەپ ئىجاد قىلىنغان ئەدـ ـ ئەنىۋى ئون ئىككى سىكىلدىن ئىبارەت ئۇيـ ـ غۇر مېلودىيىسىنىڭ تىمسالىدۇر. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ پەيدا بولۇشىنى مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر بىلەن چەكلەپ قويغىلى

بولمايدۇ. تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇلمەس دولقۇنـ
دەك ئۆزئارا ئىز بېسىپ كەلگەن ئۇيغۇر
ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانـ
چىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا
چۆل ـ باياۋان، تاغ ـ دالا، دەريا ـ ئۆستەك،
يايلاق ۋە ئېتىز ـ ئېرىق كۆيلىرىنى، ئۇنىڭغا
مۇناسىپ ناخشا ـ قوشاقلارنى ۋۇجۇدقا كەلـ
تۈرگەن. بۇ كۆيلەر ئۆزىنىڭ مېلودىيە ئالاھـ
ىدىلىكى بويىچە تۈركۈملىشىپ تەدرىجىي يۇـ
رۇشلەشكەن مۇقام گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل
قىلغان.

«مۇقام» سۆزى ئېـ
تىمولوگىيىلىك جەھەتتە
قەدىمكى ئۇيغۇر كۇـ
سەن ـ تۇخار تىلىدىكى
«مەقەۋمە» ـــ maka ـــ yame
سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن
شەكلى بولۇپ، «چوڭ
نەغمە» دېگەن مەنىنى
بىلدۈرىدۇ. ئۇ «ئورۇن»،
«دەرىجە» مەنىسىنى بىلـ
دۈرىدىغان ئەرەبچە «مەـ
قام» سۆزى بىلەن ئاـ
ھاڭداش بولۇپ، ئۇيغۇر
تىلىغا «مۇقام» بولۇپ
ئۆزلەشكەن ۋە چوڭ ھەـ
جىمدىكى يۇرۇشلەشكەن
ناخشا ـ ئۇسسۇللۇق
مۇزىكا چۈشەنچىسىنى
بېرىدىغان خاس ئىسىمغا
ئايلىنىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر «ئون ئىككى
مۇقامى» نىڭ قېزىلىپـ
رەتلىنىپ بۇگۈنكى دەۋـ
رىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە سەئىدىيە خانلىقـ
نىڭ قۇرغۇچىسى ئەبۇ سەئىدخانىنىڭ ئوغلى ئابـ
دۇرېشىتخانىنىڭ ھامىيلىقىدا ۋە مەدەنىيەتكارلىقىدا
مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىر قىدىرخان ۋە خاـ
نىش ئاماننىساخانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.
ئەنە شۇ ئاماننىساخان باشچىلىقىدا رەتلىنىپ،
مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇرداخۇن ئاكا ۋاراسلىق
قىلىپ ساقلىغان ۋە 1956 ـ يىلى نوتىغا ئېـ
لىنغان.

«ئون ئىككى مۇقام» تىزىملىكلىرى تۆۋەنـ
دىكىچە:

(1) راك مۇقامى	23 نەغمە	205 مىسرا
(2) چەببىيات مۇقامى	23 نەغمە	251 مىسرا
(3) مۇشاۋىرەك مۇقامى	3 نەغمە	363 مىسرا
(4) چارگاھ مۇقامى	18 نەغمە	212 مىسرا
(5) پەنجىگاھ مۇقامى	25 نەغمە	240 مىسرا
(6) ئۆزھال مۇقامى	29 نەغمە	224 مىسرا
(7) ئەجەم مۇقامى	17 نەغمە	143 مىسرا
(8) ئوششاق مۇقامى	23 نەغمە	286 مىسرا
(9) بايات مۇقامى	19 نەغمە	119 مىسرا
(10) ناۋا مۇقامى	20 نەغمە	209 مىسرا
(11) سىگاھ مۇقامى	6 نەغمە	72 مىسرا
(12) ئىراق مۇقامى	8 نەغمە	102 مىسرا

جەمئىي «ئون ئىككى مۇقام»، 242 نەغمە (مۇزىكا)، 2470 مىسرا، بۇنىڭغا «ئەبۇچەشمە» مۇقامىدىكى 13 نەغمە، 232 مىسرانى قوشقاندا، تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ساقلاپ قالغىنى 255 نەغمە، 2702 مۇزىكىلىق مىسرا بولىدۇ.

لېكىن، «ئون ئىككى مۇقام» باشتىن ئاياغ بىرەك 12 بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس، مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كېمىيىش، كۆپىيىش، قوشۇلۇپ ئىخچاملىنىش، ئوخشاشمىغان يەرلىك ۋارىيانتلارنى پەيدا قىلىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

«ئون ئىككى مۇقام»دا ناخشا ـ مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىنسانىي مۇھەببەت، گۈزەل ئارزۇ ـ تىلەكلەر، كىشىلىك ھاياتتىكى شاد ـ خۇراملىق، ھەسرەت ـ نادامەت، جۇدالىق، بىر ـ لىك ـ ئىناقلىق، كۆڭۈل ئازادىلىك، مۇڭ ـ پىغان، غەزەپ ـ نەپرەت، زۇلۇم ـ كۈلپەت قاتارلىق ئۆتمۈشنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىلىرى بايان قىلىنغان.

قىسقىسى، «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب تۇرىدىكى مۇقەددەس سەنئەت «ئىلاھى» سۈپىتىدە كىشىلەرگە مەنىۋى قۇۋۋەت ۋە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىپ كەلگەن. تىل بىلەن ئىزھار قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە يۇرەك تارلىرىمىزنى تىترىتىپ، پىسخىك ھالىتىمىز بىلەن ئورگانىك ھالدا بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن. «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ مۇزىكىلىق سىزىمىگە ھەقىقىي ھالدا مەپتۇن بولغۇچى «سا-تارنىڭ تارىسىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ» چېلىشىنى ۋە ئۇنىڭ ساداسىدىن «بەناۋانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش» نى تەلەپ قىلغۇچىلار، شۇبھىسىزكى، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ھەقدارى ـ ئۇيغۇر خەلقىدۇر. (ئا)

دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى

دولان مەشرىپى ئاساسەن مەكىت، مارال-بېشى، يوپۇرغا (تېرىم يېزىسى)، ئاقسۇ ئاۋات، شايارنىڭ تارىم بويىدىكى يېزىلىرى قاتارلىق ناھىيە - رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆتۈ-كۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامى، دولان مەشرىپى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، پائالىيەت مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

دولان مەشرىپى — ئومۇمەن دولان مۇقاملىرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۇيۇشتۇرۇلغان ئامىمىۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇل، ھەر خىل ئەدەبىي ئۇيۇن ۋە قىزىقچىلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇ «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى» دەپ ئاتالغان.

دولان مەشرىپىنىڭ پائالىيەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن قىزىقارلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بولغىنى — دولان مۇقامىغا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. دولان مەشرىپىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئەمگەك جەريانىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇپ، ئاساسەن تۆت باسقۇچلۇق ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان:

بىرىنچى باسقۇچ — «چېكىتمە» بولۇپ باش مۇقام (پرولوگ) ئاخىرلاشقان ھامان مەشرەپ ئەھلى ئەر - ئايال جۇپ - جۇپ بولۇپ، لەرزان مۇزىكا ساداسى ئىچىدە مەردانە ھالدا سالماق قەدەم بىلەن ئاستا ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ئەرلەر قولىنى نۆۋەت بىلەن ئوڭ - سولغا تاشلاپ، ئوڭغا يېرىم، سولغا يېرىم ئايلىنىدۇ، ئوڭغا يېرىم ئايلىنىش ۋاقتىدا، ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتىدىن باشلاپ ئوچ قەدەم تاشلىنىدۇ. ئوچىنچى قەدەمدە ئوڭ پۇت يېرىم بۇرۇلۇپ سول پۇتىنىڭ ئوچىغا كېلىپ توغرىسىغا توختايدۇ - دە، سول پۇت دەرھال يۆتكىلىپ، ئوڭ پۇتىنىڭ ھەربىكەت يۆنىلىشى بويىچە تەكرار داۋاملىشىدۇ. بۇ باسقۇچتىكى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى گويا كى ئوۋچىلارنىڭ بۇك - باراقسان ئورمانلار، قېلىن چاتقاللارنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا قايرىپ تۇرۇپ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئىزدەۋاتقانلىقىدەك جانلىق مەنزىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دولان ئۇسسۇلى «چېكىتمە» دىن ئىكىنچى باسقۇچ — «سەنەم»گە كۆچكەندە، ئۇسسۇل رىتمى ئۆزگىرىپ، ھەربىكەت تېزلىشىدۇ. ئۇسسۇلچىلارنىڭ سېپىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىدۇ. ئەر - ئاياللار قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىر - بىرىگە بېقىشىپ، چەبدەسلىك بىلەن ئوڭ ۋە سولغا ماس قەدەم بىلەن تولۇق ئايلىنىدۇ. بۇ باسقۇچ ناھايىتى تېز، ئەمما تەرتىپلىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇسسۇلچىلارنىڭ چەبدەسلىك بىلەن ئالدى - ئارقىغا مېڭىش، ئوڭ - سولغا ئايلىنىش، قولىنى ئالدىغا شىلتىش ھەربىكەتلىرى ئۆزچىلار-

نىڭ هايۋانلار بىلەن كەسكىن ئېلىشىۋاتقانلىقىدەك مەنزىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى — «سەلىقە» بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ھەممە كىشى ئاستا - ئاستا چوڭ بىر چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ، ئۇسسۇل ئەنە شۇ چەمبىرەك شەكلىدىكى دائىرىدە سىزىقنى بويلاپ داۋاملىشىدۇ. بۇ ھال ئوۋچىلارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا هايۋاننى قورشىۋالغانلىقىدەك مەنزىرىنى سۈرەتلەيدۇ.

تۆتىنچى باسقۇچ — «سىيرىلما» بولۇپ، بۇ باسقۇچتا مۇزىكا رىتىمىغا ئەگىشىپ چوڭ يۇمىلاق دائىرە بىر - بىرلەپ پارچىلىنىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئۆز ئالدىغا ئەركىن پىرقىراپ چۆرگىلەپ، خۇشاللىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق پىرقىراش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىپ، مەشرەپ سورۇنى شادىيانە كەيپىياتقا تولىدۇ. مانا بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى مۇڭەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بىر مەيدان ئوۋچىلىق جېڭىنىڭ غەلىبە تەنتەنىسىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ.

دېمەك، دولان مەشرىپىدە ئوينىلىدىغان دولان ئۇسسۇلى ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە نەپىسلىكى، مۇزىكا رىتىمى بىلەن بىردەكلىكى، ئۇسسۇل مەزمۇنىنىڭ ئېنىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

دولان ئۇسسۇلى كوللېكتىپ ئۇسسۇل بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇسسۇلچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. مەشرەپ مەيدانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، بىرلا ۋاقىتتا بەش - ئالتە جۈپ-تىن يىگىرمە - ئوتتۇز جۈپ ئەر - ئايال ياش، قېرى دېمەي، كىم خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناۋېرىدۇ. ناۋادا بىر يۈرۈش ئۇسسۇل ئاخىرلاشقۇچە ھېرىپ قالغانلار سەپتىن ئايرىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىنىدۇ، دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى ھەققەتەن «شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ ماكانى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.(ئا)

ھېيتگاھدىكى ساما ئۇسسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ كەتكەن مەيدان ھەر يىلى قۇربان ھېيىت ۋە روزا ھېيت كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ. بۇ مەيداندا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلىنى ئويناش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ توي لۇپ تاشقان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە نەچچە ئون مىڭ كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سەپ - سەپ بولۇپ ھېيىت نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان پىششىق كېسەكلىك ئېگىز پەشتاق ئۇستىدە ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ياڭرايدۇ. پەشتاق ئالدىدىكى

ئازاده، كەڭ مەيدانغا هېيت نامىزىدىن يانغان جامائەت توپلىشىپ مىڭلىغان كىشى ئارقا - ئارقىدىن ساما ئويناشقا باشلايدۇ. ھەش - پەش دېگۈچە بۇ جايغا ساما كۆرگۈچىلەر توپلىشىپ نەچچە رەت چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ. ھەتتا پەشتاقنىڭ ئىككى يېنىدا قەد كۆتۈرگەن 30 نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنارنىڭ ئۈستىمۇ ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ.

ساما ئاساسەن ئەرلەر تەرىپىدىن ئويناپ، دىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسسۇلى بولۇپ، چوڭ كىشىلەردىن تارتىپ بالىلارغىچە ھەممىسى ئىشتىراك قىلىدۇ. كىم ئويناشنى خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئويناۋېرىدۇ. ساماچىلارنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ھەتتا بىر قېتىمدا نەچچە يۈز كىشى ساما ئويناپ، ساماغا چۈشكەن ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي، چېلىنىۋاتقان ناغرا - سۇنايلىرىنىڭ رىتىمىگە ماس ھالدا ناھايىتى رەتلىك ۋە قائىدىلىك ئويناپ، ساما ئۇسسۇلى باشقا ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئەڭ زور كوللېكتىپچانلىققا ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئىگە بولغاچقا، ئادەتتىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئويناپىالىشى ناتايىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساما ئۇسسۇلى مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە.

ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىچىدىكى بايرام تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا - كۈيلەر تاللىنىپ بولغاچقا، بۇ ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكىدارلىقى ۋە تەنتەنىنى ئىپادىلەش خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ناغرا - سۇنايىنىڭ ياڭراق ئاۋازىغا ماس ھالدا ساما چىلارنىڭ پۈت ۋە قوللىرى بىر خىل تەرتىپ-لىنىڭ ۋە رىتىملىك ھەرىكەت قىلىدۇ. ئايلىنىش ھەرىكەتلىرىمۇ تەكشى ۋە قائىدىلىك بولغاچقا، بىرلا ۋاقىتتا يۈزلىگەن كىشى ساما سالسىمۇ بىر - بىرىگە سوقۇلۇپ كېتىدىغان قوپال ھەرىكەتلەر كۆرۈلمەيدۇ. باشقا جايلاردىن كېلىپ قالغان سایاھەتچىلەر بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ: «بۇنداق چوڭ كۆلەمدىكى ئۇسسۇلنى قانچە ۋاقىت مەشىق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەندۇر؟» دەپ، ھەيران قېلىشلىرى مۇمكىن. لېكىن، ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئالدىنئالا تەييارلىق مەشقى قىلمايدۇ. ئۇ پەقەت خەلقنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى پائالىيىتى بولۇپ، بايرام تەنتەنىسى ھەممە كىشىنى ئىختىيارسىز ساما سېلىشقا ئۇندەيدۇ.

ساما ھېيت كۈنلىرى ئەتىگەندىن كەچكىچە كۈن بويى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىدۇ. ساماچىلار قانچىلىك ۋاقىت ئويناسا ئۆزىنىڭ ئىختىيارىي. ناغرا - سۇنايچىلار ئادەتتە بىرەر ساەت ئەتراپىدا بىر خىل ئاھاڭغا ئۆزگەرتىپ ھاراي چالىدۇ. بىرەر مۇقام ئاخىرلاشقاندا 10 — 15 مىنۇت دەم ئېلىۋېلىپ يەنە باشلايدۇ. ساماچىلار ھېرىپ - چارچىسا ئۆزلۈكىدىن توختاپ، تاماشىچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ. لېكىن، ساما مۇزىكا توختىمىغۇچە زادى توختاپ قالمايدۇ، بەلكى بەس - بەستە بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى مەيدانغا چۈشۈپ ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىۋېرىدۇ. بەزى ساما مەستانىلىرى ئۇسسۇلنى كۆپ ئويناپ ھېرىپ - چارچىغانلىقتىن ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ. قىسقىسى، ساما سېلىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى بىر خىل تىلسىملىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ.

ساما ئۇسسۇلىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا ئۇنىڭدا غەلىبىنى ۋە شاد - خۇراملىقنى

تەنتەنە قىلىش مەزمۇن قىلىنغان.

ساما ئۇسسۇلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. قەدىمكى كوللېكتىپ ئۇۋچىلىق دەۋرىدىلا ئۇۋدىن غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئۇۋ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتى بار ئىدى. شامانىزم دەۋرىدە ساما (كۆك)غا چوقۇنۇش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، غەلىبە تەنتەنىسى بەدىلىگە ئويىنىلىدىغان بۇنداق كوللېكتىپ ئۇسسۇل ساما ئۇسسۇلى (خەلق تىلىدا ساما سېلىش) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم. ئېيتىلىشىچە، ئىسلام دىنىنىڭ غازات ئۇرۇشلىرىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا ناغرا بىلەن سۇناي چېلىنىدىكەن، جەڭدە غەلىبە قىلسا، غەلىبىنى تەنتەنە قىلىش يۈزىسىدىن ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويىنالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيت كۈنلىرىدىلا مۇشۇنداق كوللېكتىپ ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ھېيت خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. مەيلى ئۇنىڭ قايسى تارىخىي ئەنئەنىگە باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا - ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولىدۇر.(ئا)

ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر

ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ئادىتىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاستىلىرى بولىدۇ. سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولغان بۇ تەسۋىرى ۋاستىلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماسلىشىپ، مىللىي ئاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقلىرىدا، پوئېتىك ئىجادىيەتلىرىدە، ئېپىتېتىك قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇنداقلا نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىپ، فرازېئولوگىيىلىك بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان.

دەرۋەقە، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان تەسۋىرىي ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇ خىلدۇر. لېكىن، بىزنىڭ دېمەكچى بولغىنىمىز، پەقەت خەلقنىڭ تىل ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكىلىدە قېلىپلىشىپ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەزى ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر. مەسىلەن:

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل: ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە ۋە پسىخىك ئېڭىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ، گۈزەللىك ۋە ساپلىقنىڭ؛ بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ، يار ۋىسالىدا پەريات چەككۈچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ ۋاستىنىڭ قېلىپلىشىشىغا بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ئىشقىدا خەندان ئۇرۇشى مەزمۇن قىلىنغان «بۇلبۇل ئۇيقۇسى» ناملىق رىۋايەتلەر

سەۋەب بولغان.

كاككۇك بىلەن زەينەپ: ئۇيغۇرلار ئارد-
سىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلار-
نى كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى
شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى
«كاككۇك ئاشىقى زەينەپ، بىرى باغدا، بىرى
تاغدا» دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زەي-
نەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۋوللۇق
مەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چولپان: خەلقىمىزنىڭ
گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى
ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىمۋولى
بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئا-
دىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجابىي مەن-
دىكى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر. بۇ ئەنئەنىۋى ئا-
دەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت
ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك.

بۇلاق: كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىپ سۇرەت-
لەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ
كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە.

ھەممىگە مەلۇمكى، كۆز بىلەن سۇ ئى-
سانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىككى
ئامىل. سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت
جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى، شۇنداقلا كۆز بىلەن
بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاش-
لىقى خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا
ئەكس ئېتىپ كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىش ئەنئە-
نىسىنى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى
كەلتۈرۈپ چىقارغان.

يارنىڭ يۈزىنى ئالمىغا ئوخشىتىش، چې-
نارنى باتۇرلۇققا، جاسارەت ۋە ئىرادىگە سىمۋول
قىلىش، قاريياغاچنى يەكلەنگەن، ئەما چىدام-
لىق مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىش، ئەجدىھا،
يىلاننى ۋەھشىيلىك ۋە ياۋۇزلۇقنىڭ سىمۋولى
قىلىش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ قې-
لىپلىشىش سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتې-
قاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا «لەيلى - مەجنۇن»، «پەر-
ھاد - شېرىن»، «تاھىر - زۆھرە»، «غېرىب -
سەنەم» قاتارلىق ناملارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدە-
كى شۇ خىل داستاننىڭ ئىسمى، ھەم سىمۋول-
لۇق مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ
چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر
ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ نوقۇل ئەدەبىي ھا-
دىسىلا ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئېتىقاد تەس-
رىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر.(ئا)

ئىرسالنامە

ئىرسالنامە — «يوللانما»، «پۇتۇكنامە»
دېمەكتۇر. ئىرسالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا،
سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللاش) ئۇيغۇر خەل-
قىنىڭ ئۆزئارا خەت يۈزىدە كۆڭۈل ئىزھار قى-
لىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ،
ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاش-
قان. ئىرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ،
كۆپرەك بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرىي شېئىر

سەۋەب بولغان.

كاككۇك بىلەن زەينەپ: ئۇيغۇرلار ئارد-
سىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلار-
نى كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى
شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى
«كاككۇك ئاشىقى زەينەپ، بىرى باغدا، بىرى
تاغدا» دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زەي-
نەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۇوللۇق
مەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چولپان: خەلقىمىزنىڭ
گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى
ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىمۇولى
بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئا-
دىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجابىي مەن-
دىكى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر. بۇ ئەنئەنىۋى ئا-
دەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت
ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك.

بۇلاق: كۆزنى بۇلاقتا ئوخشىتىپ سۇرەت-
لەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ
كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە.

ھەممىگە مەلۇمكى، كۆز بىلەن سۇ ئى-
سانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىككى
ئامىل. سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت
جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى، شۇنداقلا كۆز بىلەن
بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاش-
لىقى خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا
ئەكس ئېتىپ كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىش ئەنئە-
نىسىنى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى
كەلتۈرۈپ چىقارغان.

يارنىڭ يۈزىنى ئالمىغا ئوخشىتىش، چە-
نارنى باتۇرلۇققا، جاسارەت ۋە ئىرادىگە سىمۇول
قىلىش، قاريياغاچنى يەكلەنگەن، ئەما چىدام-
لىق مۇھەببەتكە سىمۇول قىلىش، ئەجدىھا،
يىلاننى ۋەھشىيلىك ۋە ياۋۇزلۇقنىڭ سىمۇولى
قىلىش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ قې-
لىپلىشىش سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتې-
قاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا «لەيلى - مەجنۇن»، «پەر-
ھاد - شېرىن»، «تاھىر - زۆھرە»، «غېرىب -
سەنەم» قاتارلىق ناملارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدە-
كى شۇ خىل داستاننىڭ ئىسمى، ھەم سىمۇول-
لۇق مەندىكى تەسۋىرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ
چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر
ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ نوقۇل ئەدەبىي ھا-
دىسىلا ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئېتىقاد تەس-
ىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر.(ئا)

ئىرسالنامە

ئىرسالنامە — «يوللانما»، «پۇتۇكنامە»
دېمەكتۇر. ئىرسالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا،
سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللاش) ئۇيغۇر خەل-
قىنىڭ ئۆزئارا خەت يۈزىدە كۆڭۈل ئىزھار قى-
لىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ،
ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاش-
قان. ئىرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ،
كۆپرەك بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرىي شېئىر

شەكلىده يېزىلىدۇ. بەزىده ئىرسالنامه ئورنىدا قىزىلگۈل دەستىلىرىنى ياكى گۈلدەستىلەر بىلەن قوشۇپ بۇغداي سامانلىرىنىمۇ ئەۋەتىدىغان ئادەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆڭۈلنى سەۋۈللۈق ئىزھار قىلىش شەكلى بولۇپ، مۇئەييەن مەزمۇنغا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېستېتىك ئېڭىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەردىن تەييارلانغان گۈلدەستىلەر ئومۇمەن مۇھەببەتكە سەۋۈل قىلىنغان. شۇڭا، گۈل دەستە سۇنۇش قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ۋاستىسى. گۈل دەستىنىڭ ئارىسىغا سامانىنى قوشۇپ ئەۋەتىش «سېنىڭ دەردىڭده ياكى سېنى سېغىنىپ چىرا-يىم سامانده‌ك سارغىيىپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىرسالنامه مەزمۇن جەھەتتە كۆپىنچە مۇھەببەتنى، مۇھەببەت جۈدالىقنى، يارىغا ۋە دوستلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىرسالنامه ئەۋەتىش ئاساسەن كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكى بوغۇلغان، ئىنسانىي ئەركىنلىككە يول قويۇلمىغان فېئودالىزم دەۋرىده پەيدا بولغان بىر خىل ئادەت ھېسابلىنىدۇ. قىزلارنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىگه قولياغلىق ۋە تاماكا خالتىسى سوۋغا قىلىشمۇ ئىرسالنامه دائىرىسىگه كىرىدۇ. بۇنداق قولياغلىق ۋە تاماكا خالتىسىغا خەت ئورنىدا پورەكلەپ ئېچىلمۇاتقان گۈللەرنىڭ نۇسخىسى، گۈل شېخىدا سايراۋاتقان بۇلبۇل ياكى كاككۇكنىڭ سۈرىتى، يار ئىشقىدا گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتقان يۈرەكنىڭ شەكلى مەشۇت يېپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ. قەغەزگه پۈتۈلىدىغان ئىرسالنامىلەر ناھايىتى تەسىرلىك، جانلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولىدۇ. ئۆز زامانىسىدا ئىرسالنامه يېزىشنى كەسىپ قىلغان خەتتات ۋە رەسساملار بولغان. ئۇلار پاتلانغان «خوتەن قەغىزى» گه بېيىت يازىكى نەسرىي شېئىر شەكلىدىكى پۈتۈكنامىلەرنى ھۆسنىخەت شەكلىده پۈتۈپ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگه تەشنالىق ۋە جۈدالىقنى ئىپادىلەيدىغان ياكى مۇھەببەت غايىسىنى سۈرەتلەيدىغان رەسىملەرنى سىزىپ تەييارلىغان. ئىرسالنامه ئەۋەتىشكه ھاجەتى بار كىشىلەر ئۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىپ ئۆزلىرىگه مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ سېتىۋالغان ۋە ئۇنى قىممەتلىك مۇلۇك سۈپىتىده ساقلىغان.

ئىرسالنامه كۆپىنچه ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پاساھەتلىك تىل، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، سىمۋول، مېتافورا، مۇبالىغه قاتارلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا روشەن ئېستېتىك زوق قوزغايدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈكنامه ئۇۋەردىم قاشلىرىغا،
تىلەپ دۆلەتنى ئالتۇن باشلىرىغا.
قانات بەرسه ئۇچۇپ بارسام قاشلىرىغا،
قارا قۇشقاچ بولۇپ قونسام باشلىرىغا.

قارا قۇشقاچ بولۇپ چىقسام ھاۋاغا،
خۇدا سالدى مېنى بۇنداق بالاغا.

سېغىنىدۇق بىناھايەت ئۆزلىرىنى،
تولا شېرىن مۇبارەك سۆزلىرىنى.

نى سائەتته نېسىپ بولۇر كۆرۈشكه،
تولۇن ئايده‌ك نۇر چاقنىغان يۈزلىرىنى.
ئۇشبۇ نامه ئۆزلىرىگه تەئەللۇقتۇر —
ئوقۇغايلا يوغان ئېچىپ كۆزلىرىنى.

(ئا)

مەدداھلىق

مەدداھلىق — ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەدداھلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى «مەدداھ» (ۋائىز) دەپ ئاتىلىدۇ. مەدداھلار خەلق ئارىسىدىكى تالانتلىق ۋە ئىقتىدارلىق سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ، ئۇلارغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ئەنە شۇ مەدداھلىق ئادىتىدىن ئۆسۈپ چىققان.

مەدداھلىق — ناخشا، مۇزىكا ۋە دراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەدداھلار خەلق ئارىسىدا زور ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن. مەدداھلىق ئادىتى بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە كەڭ ئەۋج ئالغان. بازار كۈنلىرى ئاتاقلىق مەدداھلار تەرەپ - تەرەپتىن بۇ شەھەرلەرگە يىغىلىپ مۇڭاپىق سورۇنلاردا مەدداھلىق قىلغۇچى بىرقانچە مەدداھتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى ئاساسلىق رول ئالغۇچى باش مەدداھ، بىر ياكى ئىككىسى «دوست تارتىپ بېرىدىغان» قوشۇمچە مەدداھ ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازەندە ئايرىم بولسا، بەزىدە باش مەدداھ ئۆزى ھەم مۇزىكا چالىدۇ.

دۇ، ھەم ناخشا ئېيتىدۇ، ھەم سۆزلەيدۇ. مەدداھنىڭ سۆزلەيدىغانلىرى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخىي قىسسىلەر، ئاتاقلىق خەلق داستانلىرى، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، قىزىقارلىق ھېكايە ـ چۆچەكلەر، جەڭنامىلەر ۋە بەزى داڭلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىرقانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا، مەدداھ سورۇن تۈزمەكچى بولۇپ چاقىرىش دۇمبىقىنى ياكى ناغرىسىنى چالغان ھامان مەدداھقا ئادەتلىنىپ قالغان خەلق توپى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەرھال يىغىلىپ، ئۆزلۈكىدىن چەمبەر شەكلىدە مەيدان ھازىرلايدۇ. مەدداھنىڭ سەنئەت ماھارىتىگە مەپتۇن بولغان خەلق ئۇنىڭ مەدداھلىق پائالىيىتى ئاخىرلاشقۇچە بىرقانچە سائەت مىدىرلىماي ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئاڭلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇقىرىقىدەك كەسىپلەشكەن مەدداھلىقتىن باشقا، يەنە بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرەر ئۆيگە توپلىشىپ ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان رايونىدىكى ياشانغانلار ئارىسىدا قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان «دادۇر مەشرىپى» ئەنە شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە. بۇ مۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەدداھلىقنىڭ بىر خىل تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

مەدداھلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى مۇراسىم ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ. قەشقەرنىڭ «ھەزرەت سەيلىسى»، ئوپالدىكى «نورۇزبۇلاق سەيلىسى»، يېڭىساردىكى «ئودىخېنىم سەيلىسى»، خوتەندىكى «كوھماربىم سەيلىسى» قاتارلىق كۆلەمى چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن بىرى مەدداھلىق بولۇپ، مۇشۇ سەيلە مەزگىللىرىدە يۇرت ـ يۇرتلاردىن كەلگەن مەدداھلار تەرەپ ـ تەرەپتە سورۇن تۈزۈپ، مىڭلىغان سەيلىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۈكسەلدۈرۈش، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش، خەلقنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئويناغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.(ئا)

چاقچاق

چاقچاق ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ھەجۋىي تۈرىگە خاس ئاممىۋى ژانىردۇر. چاقچاق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش

لىش مۇمكىن ئەمەس. ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە، چاقچاق ئالاھىدە بىر خىل دىئالوگ بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بىر توپ ئادەملەر ئارىسىدا قانات يايىدۇ. ئەمما، چاقچاق خاراكتېر جەھەتتىن ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس. چاقچاقنىڭ يادروسى جاراڭلىق كۈلكە بولغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ئىختىيارسىز تەبىئىي كۈلكە قوزغاشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئىنسان كۈلكىگە موھتاج. شۇڭا، كىشىلەر «بىر قېتىم كۈلسەڭ ئون يىل ياشايسەن» دېيىشىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا چاقچاق بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە، ئىنسان قەلبىگە ئېستېتىك تۇيغۇ بېغىشلاپ روھنى ئۇرغۇتىدۇ، ھايات مەئىشەتلىرىدىن ھۇزۇرلاندۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق، يۇمۇرلارغا باي خەلق، شۇڭا ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچاقنى ئۆز تۇرمۇشىغا ھەمراھ قىلىپ كەلگەن. ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە، گېپىنى چاقچاق بىلەن باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى توي - تۆكۈن ۋە باشقا مۇراسىملار، خىلمۇ خىل سەيلە پائالىيەتلىرى، ئاممىۋى مەشرەپلەر، مېھماندارچىلىق ۋە سۆھبەتلەر ... نىڭ ھەممىسى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. شۇڭا، كۈلكە - چاقچىقى بولمىغان ئولتۇرۇشلارنى «راھىبلارنىڭ بۇتخانىدىكى تىلاۋىتى»گە ئوخشىتىپ، ئۇنىڭدىن رازى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان « نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»، «موللا زەيدىن لەتىپىلىرى» دىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزغا كۈلكە بېغىشلاۋاتقان ھېسام قاتارلىق لەتىپچىلەرنىڭ خۇشخۇي ئوبرازلىرى ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇ چاقچاق ئادىتىنىڭ جانلىق سىيماسى، ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە چاقچاق ژانىرىنىڭ شۇنچىلىك ئەۋج ئېلىشى ئۇلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسىدىكى يۇمۇرلۇق خاراكتېر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ خىل خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي شارائىتى، تارىخىي شارائىتى، مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق ئىچكى - تاشقى ئامىللارنىڭ مىللىي خاسلىقى سەۋەب بولغان.

ئۇيغۇر چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ھازىر جاۋابلىق، مەنتىقىلىق، دەلمۇدەللىك، قاراتمىلىق، يوشۇرۇن مەنىدارلىق، ئوبيېكتىپلىق (پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشى) قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مەركەزلىشىدۇ. ھەر قانداق ۋاقىتتا چاقچاق بىرەر تېمىغا، بىرەر نىشان (ئوبيېكت)غا مەركەزلىشىدۇ، ئۇنىڭدىن چەتلەپ كەتسە، چاقچاقنىڭ كۈچى بولمايدۇ ھەمدە كۈلكە پەيدا قىلالمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا چاقچاقنىڭ تۈرلىرى — سوئاللىرىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇچۇم قىلىش» خاراكتېرىدىكى چاقچاقلار، يەنى كونكرېت بىر ماۋزۇ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرغان چەمبەر ئىچىدە چاقچاقلىشىش. چاقچاقنىڭ بۇ خىل شەكلىدە مەلۇم بىر شەخسنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەربىر ئېپىزوت ۋە قىزىق پەيتلىرىنى، خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى كۈلكىلىك تەسۋىرلەش، مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئارقىلىق غەيرىي «ئادەم» ياساپ چىقىش — «ئۇچۇم قىلىش» دېيىلىدۇ. چاقچاقچىلار ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئۆز ئوبيېكتىنى «ئۇچۇم» قىلغاندىن

كېيىن، ئاخىردا ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن ئۇنى قايتۇرۇپ قاتارغا قوشۇۋالىدۇ. نەتىجىدە چاق-چاق ئوبيېكتى جۇملىدىن باشقىلارمۇ بۇنىڭدىن ھېچقانداق غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ.

«لەقەملىك چاقچاق» — چاقچاقنىڭ ئەڭ كەڭ تارقالغان شەكلى. ئۇيغۇرلاردا شەخسلەر-نىڭ خاس ئىسمىغا قانداقتۇر بىر لەقەمنى قوشۇپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان. خەلقتە «لە-قەمسىز كىشى بولماس» دېگەن ئىبارە بار. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلاردا شەخسىي لەقەمدىن باشقا ئاتىدىن بالىغا، بالىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئەۋلادلار لەقمى، ھەتتا يۇرت - مەھەللە-لەرگە ئورتاق يۇرت لەقەملىرى بولىدۇ. لەقەم-لىك چاقچاقتا چاقچاق ئوبيېكتىنىڭ لەقمىنى توغرىدىن توغرا تىلغا ئالماي، خىلمۇ خىل بو-ياق بىلەن پەردازلاپ ئىشارىلىك سۆزەتلەش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. لەقەملىك چاق-چاقتا چاقچاقچىنىڭ ھازىر جاۋاب بولۇشى، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ماقال - تەمسىلىك چاقچاقلار: چاقچاق-نىڭ بۇ تۈرى كۆپ ھاللاردا لەقەملىك چاق-چاقلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بىر كىشىنىڭ لەقمى «تۆگە» بولۇپ، ئۇ بىر ئولتۇرۇشقا قوپال، قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قويسا، بۇنى بايقىغان چاقچاقچى «تۆگىنىڭ مازار بىلەن ئىشى يوق» دېگەن ماقالدىن پايدىلا-نىش ئارقىلىق چاقچاق باشلايدۇ. چۈنكى، ھەر-قانداق ماقال - تەمسىل پەيدا بولۇش جەھەتتىن قاراتمىلىققا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن چاقچاقچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ماقال - تەمسىللەردىن، ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن، خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك.

چاقچاقنىڭ «ئوخشىتىش» شەكلىدە ئوبيېكت قىلىنغان شەخسنىڭ قىياپىتىدە، خۇلق - مىجەزىدە كۆزگە چېلىقىدىغان غەلىتە كۆرۈنۈش ۋە غەيرىي ھالەتلىرىنى خۇددى شۇ-نىڭغا ئوخشىشىدىغان تۈرلۈك نەرسىلەرگە — ھايۋانات، ئۇچار قانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوخشىتىش، تەڭلەشتۈرۈش ۋە تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چاقچاقنى راۋاجلاندۇرىدۇ.

قاپىيىلىك چاقچاق: چاقچاقنىڭ بۇ شەكلى شېئىرىي شەكىلدە قاپىيە قوغلىشىش ئۇسۇلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. قاپىيىلىك چاقچاق ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىرلىكتە، كىشىلەرگە بەدئىي لەززەت بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى «قاپىيىگە كەلگەندە ئاناڭدىن قايتما» دېگەن ئىبارە بار، بۇ قاپىيىلىك چاقچاق شەكلىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«سۆز ئويۇنى»مۇ چاقچاقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ چاقچاقتا خەلق تىلىنىڭ ھەقىقىي بايلىقى، رەڭمۇ رەڭلىكى، ئەۋرىشىم-لىكى، مەنىدارلىقى، تەسۋىرىي قۇۋۋىتى قاتار-لىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كې-رەككى، ھەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق بىلەن ئا-دەتتىكى مازاق قىلىش ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاشمايدۇ. چۈنكى، مازاق قىلىشتا، بىرىنچىدىن، مەنتىقە يوق. ئىككىنچىدىن، ئەجابىي مەزمۇندىن كۆرە، ئۇنىڭدا تەنە ۋە دوق قىلىش ئىپادىسى ياكى بىراۋنىڭ زىتىغا، غۇرۇرىغا تې-گىش، شەخسنى كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىش-قا ئوخشاش سەلبىي مەزمۇندىكى پىكىرلەر

هۆكۈم سۈرىدۇ. ئەكسىچە، چاقچاق ئىلمىي بولىدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئەدەپ-ئەخلاق مىزانلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلىدۇ، كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ دىلىنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چاقچاق سورۇنغا ۋە ئوبيېكتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارغا، ئەرلەر ئاياللارغا چاقچاق قىلىشتىن ساقلىنىدۇ، قىسقىسى، چاقچاق تۇرمۇشقا خۇشخۇي مەزمۇن بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.(ئا)

خەتتاتلىق

خەتتاتلىق — ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە ئۇزاق تارىخقا، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېزىق سەنئىتى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا تۈرك يېزىقى، يەنى ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىشتىن باشقا، تارىختا براخمان يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمكى سۈرىيە يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ، ھەممە ساھەدىن قىمەتلىك يادىكارلىقلار قالدۇرغان. يەنە ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن يېتىلىپ چىققان يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە خەتتاتلارنىڭ ئورخۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن تارتىپ، تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇنىدىكى ھۆسنىخەتلەر ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى كلاسسىك قول يازمىلار، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت، مازار ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ۋاسا، كاھىشلىرى، مېھراب ۋە تامغا ئويۇپ ھەل بېرىلگەن ھۆسنخەتلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خەتتاتلىقى بىنا-كارلىق سەنئىتىمىزدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۈز خەت نۇسخىسى، رۇقئى خەت نۇسخىسى، تەئلىق خەت نۇسخىسى، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى، سۇلۇس خەت نۇسخىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە نەسخى خەت نۇسخىسى، كۇفى خەت نۇسخىسى، شەتىرەنجى كۇفى خەت نۇسخىسى، رەيھانى خەت نۇسخىسى، ئىجازەت خەت نۇسخىسى، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە جەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار ۋە تۆۋۈكەم، تەسۋىرىي، كۆرگۈل، جەللى خەت نۇسخىلىرى بار. ئۇيغۇر خەتتاتلىرى بۇ نۇسخىلاردىن ئاجايىپ گۈزەل خەتلەرنى يازىدۇ. ئۇلارنىڭ خەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىز دولقۇنلىرىدەك جۇلالاپ كىشىگە ئۆمۈر ۋە جاسارەت ئاتا قىلسا، بەزىلىرى شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈلىرىنى، خۇش ناۋا سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى ئەسلىتىپ كىشى قەلبىگە شادلىق، خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ. بەزى خەتلەر ساھىبجامالنىڭ ھۆسنىنى ئەكس ئەتتۈرسە، يەنە بەزىلىرى

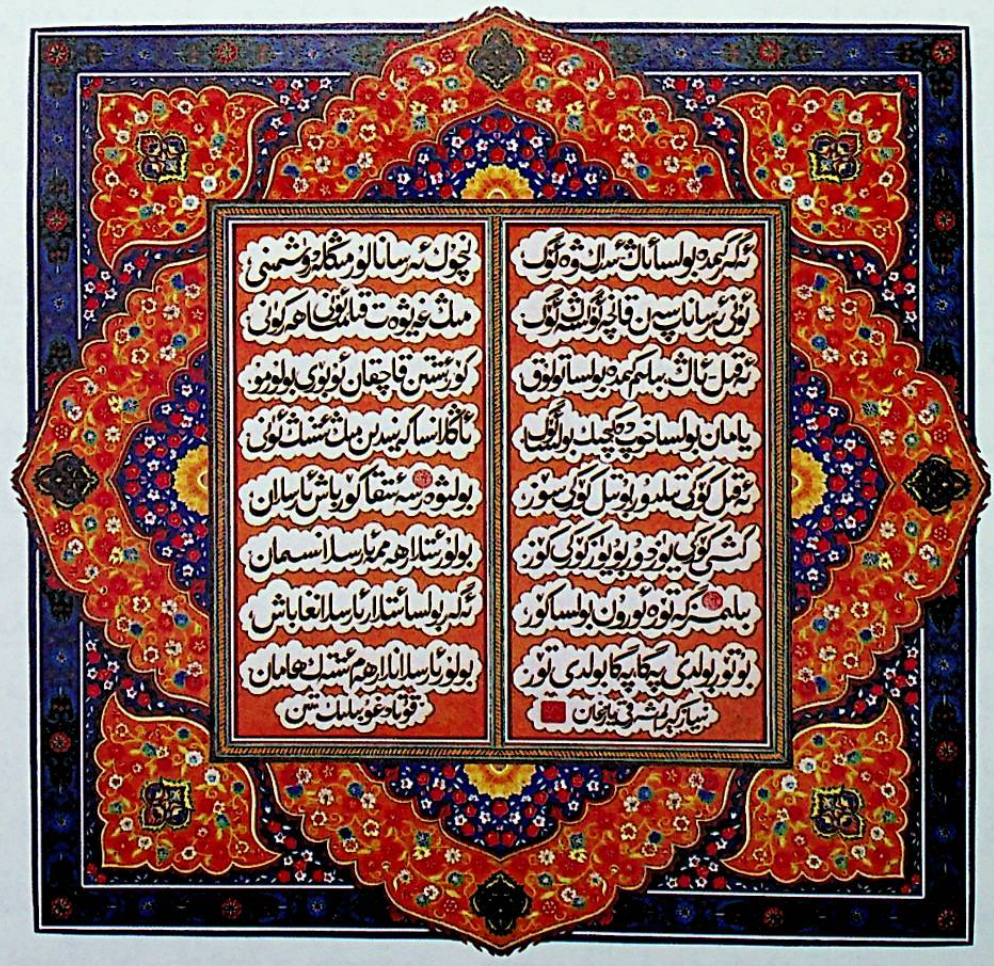
ئۇچار قۇشلارنى، گۈل - گىياھلارنى ئەكس ئەتتۇرۇپ كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قەلەم، قەغەز، سىياھلارنى ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ھەرپلىرى ئۇلىنىپ يېزىلىدىغان بولغاچقا، خەتتاتلار خەتنىڭ تەكشى، كۆركەم، چىرايلىق يېزىلىشى ئۈچۈن قومۇش (بامبۇك)، ئېرغاي ياغىچى، قارىغاي ياغىچى قاتارلىقلاردا مەلۇم كەڭلىككە، مۇقىم ئۆلچەمگە، ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، سىياھ راۋان چىقىدىغان، ياپىلاق ئۇچلۇق قەلەملەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ. قەلەم ئۇچى ئىككى - ئۈچ سانتىمېتىر ياپىلاق ئۇچلىنىپ بىرئاز ئېلاستىكلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇچنىڭ ئىككى قىرلىق تەرىپى زۆرۈر بولغان كەڭلىكتە ئۆلچەمگە ئاساسەن سىلىقلىنىدۇ ۋە ئۇچىنى 15 گرادۇستىن 35 گرادۇسقىچە تەكشىلەپ كېسىپ ئۇچنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تەخمىنەن بىر سانتىمېتىردىن بىر يېرىم سانتىمېتىرغىچە جىراق ئېچىپ قويىدۇ.

قەغەز: ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان كەندىر، ئۇجمە دەرىخى قوۋزىقىدىن قەغەز (خوتەن قەغىزى) ياساپ، قەغەزنى تاختاي ئۈستىدە قويۇپ، قاشتېشى ياكى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ چىڭداپ - سىلىغايتىپ پىششىقلايدۇ.

سىياھ: قارا سىياھ ئىشلىتىدىغان بولۇپ، سىياھقا ناۋات ئارىلاشتۇرىدۇ. بۇنداق سىياھ يېيىلمايدۇ، ئاسان توزۇمايدۇ. قەدىمدىن باشلاپ راۋاج تاپقان ئۇيغۇر خەتتاتلىق ئەنئەنىسى بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدىغان ئالاھىدە بىر سەنئەت تۈرىگە ئايلاندى.(ش)

ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول

ئۇيغۇرلاردا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدە لىككە ئىگە ھەر خىل تەنتەربىيە تۈرلىرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە پۇتبول ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ قوزىنى تۇلۇمچىلاپ سوپ ئىچىگە يەل (ھاۋا) تولدۇرۇپ ئىشلەنگەن توپنى تېپىش ئۇسۇلى بىلەن قارىمۇ قارشى قەلئەلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزىدىغان «تەپۈك» تېپىش ناملىق بىر ئويۇنى بار ئىدى، دېيىلگەن («تۈرك قامۇسى» 29 ـ توم، 384 ـ بەت). يەنە «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابنىڭ 276 ـ بېتىدە پۇتبول، چەۋگەن ئويۇنلىرى ھون دەۋرىدىن بۇيان «تۈركىي قوۋملار ئارىسىدا ئوينالغان» دېگەن ئىبارىلەر بار.

تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، پۇتبول ياكى توپ تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردىكى توپ ھازىرقى زامانداىكى توپقا ئوخشاشماستىن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كۆرسىتىلگەندەك، تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە يەل قاچىلاپ تېپىش، يىپ توپ تېپىش، يۇمشاق نەرسىلەردىن ياسالغان توپنى تېپىش شەكلىدە بولغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ پۇتبول ئويناش ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئادەت بولغان. ئۇيغۇر بالىلىرى ئورما ۋاقتىدا بۇغداي ئېتىزى، كۆز-دە قوناق ئېتىزى ۋە خامانلاردا ئېشەك مىنىپ ئوغلاق (تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە سامان تىقىپ ياكى يەل بېرىپ)، چەۋگەن، ۋاللەي ئويناشتىن تاشقىرى، يىپتىن ياسالغان ياكى ئىككى كونا تۇماق ئىچىگە يۇك ياكى پاختا تىقىپ توپ قىلىپ، چاپاندىن قاپقا (قەلئە) ياساپ پۇتبول ئوينايدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى مەشھۇر سودىگەر، مەرىپەتچى زات باۋۇدۇن مۇسابايوف شىنجاڭدىكى دىنىي مەكتەپلەردە پەننىي دەرس قوشۇپ ئوقۇشنى يولغا قويىدۇ. 1883 ـ يىلى ئاتۇش ئىككىساقتا دەسلەپ ئۇچ سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ، 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە زامانۇى سەككىز سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ سېلىپ، ئالتە مو يەردە تەنتەربىيە مەيدانى ياسايدۇ.

دۇ. ئوقۇغۇچىلار بۇ مەيداندا يۈگۈرۈش، سەكرەش، مېڭىش، تۇرۇش قاتارلىق ئاددىي تەنتەربىيە مەشغۇلاتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن سىرت، چامباش، پۈتبول، تارتىشماق (ئارقان ۋە كالتەك)، «ئەسىر ئېلىش»، «تاش كەلدى - تاش كەتتى» قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

1902 - يىلى باۋۇدۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن رۇسىيە، تۈركىيىگە ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتقاندىن كېيىن باشقا تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارىدا پۈتبولمۇ زامانىۋىلىشىدۇ، نەتىجىدە ئۇيغۇر تۇنجى زامانىۋى پۈتبول كومانداسى قۇرۇلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي پۈتبول پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىدۇ.

1927 - يىل 7 - ئايدا، ئاتۇش ئىككىنچى ساقتا قۇرۇلغان ئۇيغۇر پۈتبولچىلار كومانداسى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ پۈتبول كومانداسى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ، ئۇلارنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن، شۆھرەتسارىيىنىڭ ئىشتىن سىرتقى پۈتبول كومانداسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا ئىككىساقتا قۇرۇلغان پۈتبول كوماندىسىنىڭ ئەزالىرى گەرچە يېشى يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ، يېڭى زامان پۈتبول مەيدانىدىن ئورۇن ئالىدۇ. كېيىن (1951 - يىلى) يانىڭ دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ ئۇيغۇر پۈتبول كوماندىسى غەربىي شىمال رايونى بويىچە چېمپىيون بولىدۇ.

بۇ ئەھۋاللار بىزگە پۈتبول ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. (ش)

دارۋازلىق

دارۋازلىق — ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرلىرىگە تۇتىشىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىگە بولغان سېغىنىش ۋە يۇكسەك ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەردىن مۇئەللەق تۇرىدىغان ئېگىز دارلارنى باغلاپ ئۆزلىرىنىڭ كۆككە ئىنتىلىش روھىنى ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ ئېتىدائىي قارىشىدا دار ئۇستى (تەختىراۋان)گە چىقىش گويا كى تەڭرى ماكانىغا چىققانلىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا، خەلقنىڭ ئارىسىدا دارغا چىقىدىغان دارۋاز ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ھەمدە دارغا چىقىش تەنتەنىلىك مۇراسىم شەكلىدە ئۆتكۈزۈلگەن.

مەيدان ۋە دارنىڭ تىكلىنىشى: دار ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر، كەڭلىكى 60 مېتىر كېلىدىغان جايغا تىكلىدۇ. دار تۈۋىدىكى ئون مېتىردىن ئۈزۈن ئۇچ ئوق ياغاچتىن ئۇلىنىش بىلەن 30 مېتىردىن ئېگىز تەييارلىنىدۇ. دار ئۇستىگە تاختا پەردە ئورنىتىلىپ ئۇستى قە-

ئېلى ياقۇپ سى...

زىل شەلپەررەڭ بىلەن گۈمبەز شەكلىدە ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ بايرىقى بولىدۇ. تاختا پەردە ئاستىغا ئۈچ مېتىرلىق ياغاچ توغرىسىغا باغلىنىپ ئىككى بېشىغا يالاڭ چىغرىق، ئۈچما چىغرىق بېكىتىلىدۇ. ئوڭ تەرەپكە ئىلەڭگۈچ شەكلىدە ئارغامچا تېڭىلىپ، ئىككى ئۇچى تاختاينىڭ ئىككى بېشىدىن چىگىپ قويىلىدۇ. سول تەرەپكە يەنە ئارغامچا چىگىلىپ دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر تۆمۈر هالقا بېكىتىلىدۇ. دار ئارغامچىسى 82 مېتىر بولۇپ، ئوق ئارغامچا دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر ئۇچى تاختا پەردىنىڭ ئاستىغا، تۆۋەن ئۇچى 30 ـ 45 گرادۇسلۇق قىلىپ يەرگە قوزۇق قېقىپ باغلىنىدۇ. ئارقا تام ئارغامچىسىنى دار تۈۋرۈكىنى تۈتۈپ تۇرىدىغان قىلىپ، ئۇنى تۈۋرۈكنىڭ قارشى تەرىپىگە باغلايدۇ. يەنە دار ئارغامچىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان توققۇز ـ ئون ئىككى مېتىرلىق ئىككى ئاچا ياغاچ بولىدۇ. بۇنى هاۋاز ياغىچى دەپ ئاتايدۇ. ئارغامچىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان، ئىككى تەرەپكە تارتىپ تۇرىدىغان پەردە ئارغامچا بولىدۇ.

لەنگەر چۈپ (تەڭشەك ياغاچ) ئالتە مېتىر ۋە توققۇز مېتىرلىق بولۇپ ياپىلاق ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇ هاۋا قارشىلىقىنى پەسەيتىدۇ، دارۋازىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەيدۇ.

دارۋازىنىڭ خاس كېيىمى بولۇپ، پاپاق، سەللە، كەشتىلەنگەن گۈللۈك پۇچقاقلىق زەر تۇتقان شىم، بەلۋاغ، ئالما ئۈرۈقى دۇخاۋا كالتە چاپاندىن ئىبارەت. دار ياسىغۇچىلار، مۇزىكانتلارمۇ مىللىي ئۇسلۇبتا كىيىنىدۇ. دارۋاز مەيدانغا كولدۇرما ئاسقان يوپۇقلۇق ئات مىنىپ كىرىدۇ. قارشى ئېلىش مۇزىكىسى چېلىنىدۇ.

دار ئۇستى ماهارىتى ئارقان ئۇستىدە يالاڭ ئاياغ مېڭىش، ئولتۇرۇپ ـ قوپۇش، ئارقانغا مىنىش، ئارقاندا موللاق ئېتىش، كۆزىنى تېڭىپ مېڭىش، پۇتىغا تەخسە تېڭىپ مېڭىش، تاقلاپ مېڭىش، ياغاچ ئاياغ بىلەن مېڭىش، داردىن سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىقلار.

چىغرىق ئويۇنى يالاڭ چىغرىقتا پىرقىراش، بەلنى چىغرىقتا قويۇپ ئۆزىنى تۆۋەنگە ئېتىش، چىغرىقتا قولتۇققا قىسىپ تۇرۇش، چىغرىقتا ئولتۇرۇپ ئۆزىنى ئارقىغا ئېتىش، چىغرىق ياغىچىغا پۇتىنىڭ ئۇچىنى ئېلىپ تۇرۇش، بىر قولتۇقتا ـــ چىغرىقتا تۇرۇش، بوشلۇققا شۇڭغۇش هالىتىدە تۇرۇش، چىغرىق هالقىسىغا بىر پۇتىنى بىر تەرىپىگە قويۇپ پىرقىراش، ئىككى هالقىغا پۇتىنى سېلىپ ئۆزىنى تۆۋەنگە تاشلاش قاتارلىقلار.

دار رىتىملىق ساز ـ مۇزىكا ساداسى بـ-
لەن ئوينىلىدۇ. دارۋاز يالغۇزلار دار ئوينـاپلا
قالماستىن، جانبازلىق، چەۋەندازلىق، سېرىك-
چىلىكنى بىرگە ئوينايدۇ.

دارغا چىقىش بىر خىل ئالاھىدە مۇراسىم
تۈسىنى ئالغان بولۇپ، مىڭلىغان تاماشىبىنلار
دارنى چۆرىدەپ، دار باشقۇرغۇچىغا ئەگىشىپ
دارۋازىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى تىلەپ دۇئا ـ
تەكبىر قىلىشىدۇ. ئۇيغۇر دارۋازلىرى بېلىگە
ھېچقانداق «بىخەتەرلىك تاسمىسى» باغلىمايدۇ.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر دارۋازلىرىنىڭ چەب-
دەسلىكى ۋە ھېچنېمىدىن قورقماس باتۇرانە
روھى ھەرقانداق تاماشىبىنلارنى ھەيران
قالدۇرىدۇ.(ش)

چىلىشش

چىلىشش ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق
تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى.
قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھېيىت ـ ئايەم،
سەيلە، توي ـ تۆكۈن قاتارلىق ھەر خىل ئام-
مىۋى پائالىيەتلەردە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارا
چىلىشىش مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىپ،
پالۋانلارنىڭ غەيرەت ـ شىجائىتىنى سىناش
ئادەتكە ئايلانغان.

چىلىشىشنىڭ ئالدى بىلەن قاچان، قە-
يەردە، قايسى خەلقلەر تەرىپىدىن كەشىپ قە-
لىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئەمما، ئۇ-
نىڭ ئۇۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجى ئاسا-
سىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقە-
نى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا 1983 ـ يىلى
بارچۇق (مارالبېشى)نىڭ چوڭ تىم خارابىلە-
كىدىن تېپىلغان بىر قىزىل ساپال ھەيكەل
ساقلانماقتا. بۇ ھەيكەلدە ئىككى چىلىشچى
راسا گىرەلىشىپ كەتكەن. بىر چىلىشچى قار-
شى تەرەپنى سول يانپېشىغا ئالغان، يانپاشقا
چىقىپ قالغان چىلىشچى بولسا، پەيتنى چىڭ
تۇتۇپ، قارشى تەرەپنىڭ سول تىقىمى بىلەن ئوڭ
مۇرىسىگە گىرە سالغان. بۇ كۆرۈنۈش بىزگە
ئۇيغۇرچە چىلىشىش شەكلىنى ئەسلىتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار
دىۋانى»دا «قىز بىلەن چىلىشما، تۇغمىغان بايـ-
تال بىلەن چېپىشما» (I تۇم، 619 ـ بەت)
دېگەن ماقال ئۇچرايدۇ. يۇقىرىقىدەك تارىخىي
پاكىتلار چىلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى
ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى
ئىسپاتلايدۇ.

دۇنيادىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ ئادە-
تتىدە چىلىشىش ئاممىۋى تەنتەربىيىنىڭ بىر
خىل ئەنئەنىۋى شەكلى سۈپىتىدە مەۋجۇت.
ئەمما، چىلىشىش ئۇسلۇبى بىر ـ بىرىگە
ئوخشاشمايدۇ. جۈملىدىن، ئۇيغۇرچە چىلە-
شىشمۇ باشقا خەلقلەرنىڭ چىلىشىش شەكلە-
دىن پەرقلىق ھالدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇس-
لۇبقا ئىگە.

قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا
پەقەت بەل تۇتۇپ چىلىشىش شەكلى ئاساس
قىلىنغان. بەلدىن باشقا ئەزالارنى تۇتۇشقا،

قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇنداق يۇرتلارنىڭ كۆپچىلىكىدە مەخسۇس ئوغلاق تارتىش ماھارىتىنى يېتىلدۇرگەن چەۋەندازلار بولىدۇ. ئۇلار ئوغلاق تارتىشىش خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامان ئالاھىدە تەربىيىلىگەن ئاتلىرىنى مىنىپ، يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە سەپ تارتىپ بەلگىلەنگەن ئوغلاق تارتىشىش مەيدانىغا ھازىر بولىدۇ. ئوغلاق تارتىشىشقا قاتنىشىدىغان چەۋەندازلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىدىغان ئىككى تەرەپ تەييار بولغاندىن كېيىن، مۇسابىقىنى تەشكىللىگۈچى شەخس ئالدىن تەييارلىغان ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا تاشلاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ. ئېتى يۈگۈرۈك ماھىر چەۋەندازلار بەس - بەس بىلەن ئات چاپتۇرۇپ، ئوغلاقنى بۇرۇن ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ئۇزەڭگە ئاستىغا ياكى تېقىمىغا بېسىۋالغۇچى ئوغلاقنى باشقىلارغا تارتتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن نىشانغا قاراپ قۇيۇندەك چاپىدۇ. قارشى تەرەپ ئۇنى قوغلايدۇ. يېتىشىۋالغان چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوغلاقنى تالىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان ئوغلاق تارتىش جېڭى باشلىنىدۇ. ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش يۆنىلىشىنى توسىدۇ، ئېتى كۈچلۈك، قاۋۇل چەۋەندازلار غۇزۇمەك بولۇۋېلىپ ئوغلاق تالىشىۋاتقان جەڭ سورۇنىغا بۆسۈپ كىرىپ ئوغلاقنى تارتىپ چېقىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مۇشۇنداق قايتا - قايتا تالىشىش، تارتىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا كىم ئوغلاقچىلار توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن پەللىگە تاشلىيالىسا (ئوغلاق تاشلاش نىشانى كۆپىنچە ئوغلاق تارتىشىش مەيدانىدىن يىراقراق بولغان مەلۇم يۇرت ئىچىدىكى ئابرۇيلۇق بىر ئادەمنىڭ ئۆيى ياكى چەترەك بىر جايغا نىشانلاپ سىزىلغان چەمبەر قىلىپ بەلگىلىنىدۇ)، شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان بولىدۇ. ئوغلاق تارتىشىشتا غالىب كەلگەن تەرەپ ئوغلاق تارتىشىشنى تەشكىللىگۈچىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىدۇ. ئوغلاق تاشلىغان ئۆي ئىگىسى بۇ ئويۇن شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ ۋە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىدۇ، ئۇتۇپ چىققان ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل تاۋار باغلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە كوللېكتىپ ئىككى سەپ بولۇپ ئوغلاق تارتىشىشتىن باشقا يەنە ئىككى چەۋەندازنىڭ ئىسمىدا يەككىمۇ يەككە ئوغلاق تارتىشىش ئۇسۇلىمۇ بار. ئۆز يۇرتلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىككى چەۋەندازنىڭ مەيدانغا چۈشكەندىن كېيىن، تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانغا تاشلىنىدۇ. ئۇلار يەردىكى ئوغلاقنى تارتىشىشقا باشلايدۇ. كىمنىڭ كۈچى ئارتۇق، ئېتى كۈچلۈك بولسا، شۇ كىشى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ. يەككە تىركىشىش ناھايىتى جىددىي بولىدۇ. تىركىشىش نەتىجىسىدە ئوغلاقنى قولدىن بەرمىگىنى غەلىبە قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق يەككە ئوغلاق تارتىشىش كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئات ئۈستىدە ئويىنىلىدىغان ئويۇنلار ئىچىدە ئوغلاق تارتىشىشتىن باشقا يەنە «ئات بەيگىسى»، «تەڭگە ئېلىش»، «قىز قوۋۇار»، «ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش»، «يەردىن ياغلىق ئېلىش» قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئويۇنلارمۇ بار. بۇ ئويۇنلار كۈچلۈك جەڭگىۋارلىقنى تەلەپ قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۈگۈنكى كۈندە مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.(ئا)

جانبازلىق، چەۋەندازلىق

ئۇيغۇرلاردا جانبازلىق (چامباشچىلىق) ۋە چەۋەندازلىق (ئات ئۈستى ماھارىتى) خېلى تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر جانبازلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر، قەيسەر، مەردانە خاراكتېرى ۋە جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار مۇشت ماھارىتى، پەشۋا ماھارىتى، ئالىقان ماھارىتى، يەل (چىگۈك) ماھارىتى، قان ماھارىتى، يانپاش ماھارىتى، يوشۇرۇن، ئاشكارا تېز ھۇجۇم قىلىش ماھارىتى، تاش چېقىش، تۆمۈر ئېگىش، پىچاق ئېتىش، زەربىنى توسۇش ۋە قارشى تەرەپنىڭ تېغىنى تۇتۇش ماھارىتى، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئومۇتبازلىق، كالتەكبازلىق، موللاق ئېتىش، ئېگىزگە سەكرەش، توسۇقلاردىن ئۆتۈش، ئوت چەمبىرىكىدىن ئۆتۈش، كۆز باغلاش، ئاتەشپەرەسلىك قاتارلىق جانبازلىقنىڭ خىلمۇ خىل ماھارەتلىرىگە ماھىر. ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر جانبازلىقى ھازىر تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇر جانبازلىق كومانىدىسى قۇرۇش بىلەن يېگىرمە نەچچە ئورۇندا مەشىق مەيدانى، نەچچە يۈزلىگەن مەكتەپ، جامائەت تەشكىلاتلىرىدا كوللېكتىپ - يەككە مەشىق قىلىش پائالىيەت ئورۇنلىرى بارلىققا كەلدى.

چەۋەندازلىق: ئۇيغۇرلار ئېتىدائىي ئۇۋچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ئات مىنىپ ئادەتلەنگەن خەلق بولۇپ، ئات ئۈستىدە ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى پائالىيەتلىرىگە ماھىر.

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ئات مىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنىتى دەپ بىلگەن. ھەرقايسى خانلىقلار دەۋرىدە، ئات مىنىش ماھىرلىرى ئەسكەرلىككە، ئوردا خىزمەتچىلىككە تاللانغان، ھەتتا قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە لايىق تاللىشىمۇ چەۋەندازلىقنى شەرت قىلغان، شۇنداقلا چەۋەندازلىق ئۇيغۇر جامائىدە چىلىكىنىڭ ھېيىت - بايرام، توي - تۆكۈن، سەيلە - سayاھەت كۈنلىرىنىڭ قىزغارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرى بولۇپ قالغان. مەسىلەن، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، ئات توپى (چەۋگەن)، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىش، ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش قاتارلىق مۇسابىقە شەكلىدىكى پائالىيەتتىن باشقا ھەرقايسى چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىش، چۇنۇق چېپىش، ئات ئۈستىدە نەيزە، ئوموت، قالقان ئىشلىتىش، قارىغا ئېتىش، ئات چاپتۇرۇپ ئاتنىڭ ئوڭ - سول يېنىغا ئۆزىنى تاشلاش، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇش، تورنىك ئويناش، ئاتنىڭ ئوڭ - سول يېنىغا ئۆزىنى يوشۇرۇپ بۆسۈپ ئۆتۈش، چېكىنىپ زەربە بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى ماھارەتلىرىنى نامايان قىلغان. (ش)

ئوردىكام ئويۇنى ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئوينىلىپ كەلمەكتە.

ئوردىكام ئويۇنى تۈزلىڭ يەرلەردە، مال باققان يايلاق ـ جاڭگاللاردا، يېزا ـ مەھەللىلەردە ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇن ئۇچۇن ئالدى بىلەن ئادەم سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ چەمبەر شەكلىدە مەيدان سىزىلىدۇ. ئاندىن شۇ سىزىق ئايلانمىسى بويىچە تەخمىنەن ھەر بىر ـ ئىككى مېتىر ئارىلىققا بىردىن كىچىك ئورەك كولىنىدۇ (ئورەكنىڭ ھەجمى چاي پىيالىسى چوڭلۇقىدا). كولانغان ئورەكنىڭ سانى قاتنىشىدىغان ئادەمنىڭ سانىدىن بىرى كەم بولىدۇ. چەمبەر شەكلىدىكى بۇ مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا بالىچۇق (توپ) ھەيدەپ كىرگۈزۈلىدىغان بىر ئانا (مەركىزىي) ئورەك (ئوردا دېيىلىدۇ) كولىنىدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار ئۆزئارا بوي ئېگىزلىكىگە ئاساسەن ئۆزلىرى تاللاپ ياراتقان نوغۇچ شەكلىدىكى بىردىن كالتەك تاياق ھەمدە يۇمىلاق ياكى ئۇزۇنچاق (باشمالتاقتىن سەل چوڭراق) ھالەتتىكى بىر دانە ياغاچ بالىچۇق تەييارلايدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار تەخ بويىچە چاقماق ئاندىن كېيىن بىر قوماندا بىلەن تەڭ، چاقماق تېزلىكىدە ھەربىرى بىردىن ئورەكنى ئىگىلەپ ئانچۇق تاياق (توپ ئۇرىدىغان كالتەك)نى ئورەككە سولاپ تۇرىدۇ. ئورەك ئىگىلەش ھوشيارلىق ۋە چەبدەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر كىم ئورەك ئىگىلىيەلمىگەن بولسا، شۇ كىشى توپقا مەسئۇل بولۇپ، بالىچۇقنى مەيدان سىرتىدىن توپ ئۇرۇش كالتىكى بىلەن مەيدان ئىچىگە ھەيدەپ ئەكىرىپ، پەم بىلەن مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى مەركىزىي ئورەككە سولاش ئۇچۇن ھەربىرىگە قىلىدۇ، قالغان ئويۇنچىلار ھەم ئۆزئارا ئورىكىنى، ھەم مەركىزىي ئورەكنىڭ ئىگىلىرى توپنى مەركىزىي ئورەكتىن يىراقلاشتۇرۇش ئۇچۇن، ئورەككە كىرىش ئېھتىمالى بولغان توپنى كالتەك تايىقى بىلەن ئۇرۇپ يىراققا ھەيدەۋېتىشكە ھەربىرىگە قىلىدۇ. ئورەك باققۇچى مۇشۇ مەقسەتتە تايىقىنى ئورەكتىن چىقارغان ھامان ئورەككە ئىگە بولالمىغان توپ ھەيدىگۈچى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاققانلىق بىلەن تايىقىنى ھېلىقى بوش ئورەككە تىقۋالسا، بۇ ئورەكنىڭ ئىگىسى ئوردىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ ــ دە، ئورىكى (ئوردىسى) نى ئىگىلىۋالغان كىشى ئورنىدا مەيدانىنىڭ سىرتىغا چىقىپ قايتىدىن توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئويۇن مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا دەۋرسىمان داۋاملىشىۋېرىدۇ. ئارىلىقتا ئويۇننى تېخىمۇ قىزىتىش ۋە ئەۋجىگە كۆتۈرۈش ئۇچۇن ئويۇن باشلىنىڭ «كۆچ ـ كۆچ» دېگەن قوماندىسى بىلەن تەڭ، ئورەك ئىگىلىرى تايىقىنى كۆتۈرۈپ، ئۆز ئارا ئورەك ئالماشتۇرىدۇ. ئەگەر مۇشۇ «كۆچ ـ كۆچ» پەيتىدە ئورىكى يوق توپ ھەيدىگۈچى چاققانلىق بىلەن بىرەر بوش ئورەككە تايىقىنى سېلىۋالسا، ئۇ ئورەك شۇنىڭغا

مەنسۇپ بولۇپ، بىخەستەلىك قىلىپ كىم ئو-
رەك ئىگىلىيەلمىگەن بولسا، شۇ داۋاملىق توپ
ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر توپ ھەيدە-
گۈچى بالىچۇقنى باشقىلارنىڭ ئۇرۇپ
يىراقلاشتۇرۇشىغا يول قويماي، ئەپچىللىك بە-
لەن توپنى مەركىزىي ئورەككە كىرگۈزۈۋالسا،
شۇ ھامان بىر قېتىملىق ئورەك كۆچۈش
(كۆچ - كۆچ) بولىدۇ. شۇ جەريانىدا ھەركىم
چاققانلىق بىلەن ئورەك ئىگىلىشى شەرت.
ناۋادا ئورەك ئىگىلىيەلمەي سىرتتا قالغىنى يە-
نە توپ ھەيدەپ كېلىشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئە-
گەر ئىككى كىشىنىڭ تايىقى بىر ئورەككە سې-
لىنىپ قالسا، كىمنىڭ تايىقى ئورەككە بالدۇر
سېلىنغان بولسا، ئورەك شۇ كىشىگە مەنسۇپ
بولىدۇ. كىم بۇرۇن ئىگىلىگەنلىكى ئايرىلمايۋ
ئورەك تالىشىش يۈز بەرسە، ئويۇن باشلىقىنىڭ
ھۆكمى بىلەن يەنە بىر قېتىم «كۆچ - كۆچ»
قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇننى ئويناشتا ئوينىغۇچىلار-
نىڭ توپ كالتىكى بىلەن بىر - بىرىنىڭ پۇ-
تىغا ياكى باشقا جايلىرىغا ئۇرۇشقا، بالىچۇقنى
قولى بىلەن تۇتۇپ ئويناشقا رۇخسەت قىلىنـ-
مايدۇ. ئويۇن تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار
سېزىلسە، ئۇ كىشى ئويناشتىن مەھرۇم قى-
لىنىدۇ ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن تەنبىھ بې-
رىلىدۇ.

ئوردىكام ئويۇنى ئىنتايىن قىزىقارلىق
بولۇپ، چەبدەسلىكنى، ھوشيارلىقنى، پەملىك
بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئويۇن كىشىنىڭ
غەيرىتىنى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ، ئىتتى-
پاقلىق ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ.(ئا)

«قاچ - قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى

«قاچ - قاچ» ئويۇنى ــ ئۇيغۇرلارنىڭ
مىللىي، ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن
بىرى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىن تاشقىرى تېزلىك،
چېۋەرلىك، قەيسەرلىك ۋە ھوشيارلىقنى تەلەپ
قىلىدۇ.

بۇ ئويۇنمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ، مۇسابى-
قىلىشىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئويۇنغا
قاتنىشىدىغانلار كۆپرەك بالىلار ۋە ياشلار بو-
لۇپ، ئالدى بىلەن ئۇلار ئىككى سەپكە ئايرىلى-
دۇ. ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ، ئەمما ھەربىر
سەپكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى توقۇزدىن
ئېشىپ كەتمەيدۇ.

«قاچ - قاچ» ئويۇنى ئۇچۇن يۇگۇرۇشكە
ئەپلىك تۇزلەڭ يەر ياكى ئېتىزلىق مەيدان قى-
لىنىدۇ، ئويۇن مەيدانىنىڭ چوڭ - كىچىكلى-
كى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ سىزىلىدۇ
(ئادەتتە بۇ خىل ئويۇن ئۇچۇن تەييارلىنىدىغان
مەيدانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 ــ 80 مېتىر، كەڭ-
لىكى 40 ــ 60 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ).
مەيدانىنىڭ ئىككى تەرىپىگە چەمبەر شەكلىدە
سىزىلغان توپ ئۇرۇش ئورنى ۋە قېچىپ بارى-
دىغان ئوردا ئادەتتە «كويلا» دەپ ئاتىلىدۇ.

«قاچ - قاچ» ئويۇنى ئۇچۇن بىر دانە توپ
(شاپتۇل ياكى ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىغا خام يىپنى

ئوراپ، ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى تۆت ياكى سەككىز كۆزلۈك قىلىپ، ئوخشاشمىغان رەڭلىك يىپ بىلەن ئۇستىدىن كەشتىلەپ چىرايلىق ۋە چىداملىق قىلىپ بۆجەپ يۇمىلاق توپ شەكلىگە كىرگۈزۈلىدۇ) ۋە ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، تومۇقى كەتمەن سېپىدەك، توپ ئۇرۇش قىسمى (بىر تەرىپى) ياپىلاق شەكىلدىكى توپ ئۇرۇش كالتىكى تەييارلىنىدۇ. ئەگەر مەيدان كىچىكرەك بولۇپ، توپ ئۇرۇش كالتىكى بولمىسا، كالتەك ئورنىدا قول بىلەن توپنى ئۇرۇپ ئويىنىسىمۇ بولىدۇ.

ئويۇن باشلاشتا ئىككى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقلىرى ئالدى بىلەن توپ ئۇرۇش هوقۇقىنى تالىشىدۇ. توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئايرىلىغاندىن كېيىن، توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىدە رەتلىك تىزىلىپ تۇرىدۇ. قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيداندا توپنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئەپلىك جاي تاللاپ، خۇددى ۋالىبولچىلاردەك ئورۇن ئىگىلەيدۇ. توپ ئۇرغۇچى تەرەپكە مۇداپىئە كۆرگۈچى قارشى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقى توپنى كالتەككە توغرىلاپ تاشلاپ بېرىدۇ. كوماندا ئەزالىرىنىڭ بىر قېتىم، كوماندا باشلىقىنىڭ ئىككى قېتىم توپ ئۇرۇش هوقۇقى بولىدۇ. توپ ئۇرغۇچى ئۇرۇلغان توپ بىلەن تەڭ مەيداننىڭ قارشى تەرىپىدىكى بەلگىلەنگەن كويلا(ئوردا) ئىچىگە قاراپ يۈگۈرىدۇ. ئەگەر ئۇ كىشى كويلا ئىچىگە كىرىۋالغۇچە قارشى تەرەپ توپنى تۇتۇۋېلىپ، توپ بىلەن ئۇنى ئۇرۇۋالسا، مۇداپىئەدە تۇرغان قارشى تەرەپ ئەزالىرى ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن گۇررىدە يۈگۈرۈپ بېرىپ توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىگە كىرىۋېلىشى شەرت. ئەگەر بەلگىلەنگەن مەيدانغا كىرگۈچە ئارىلىقتا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر ئەزاسىنى ئۇرۇۋالسا، ئۇلار توپ ئۇرۇش هوقۇقىغا ئىگە بولالمايدۇ.

توپ ئۇرۇش هوقۇقى بار تەرەپنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى توپ ئۇرغاندا كالتىكى توپقا تەگمەي ياكى يىراققا ماڭماي، قېچىشنى لايىق كۆرمىسە كويلىغا كىرىپ تۇرۇپ، ئىككىنچى ئەزا ئۇرغاندىن كېيىن، شۇ كىشى بىلەن بىرگە قاچسىمۇ بولىدۇ ياكى كېيىنكى ئۇچىنچى، تۆتىنچى توپ ئۇرغۇچى بىلەن بىللە قاچسىمۇ بولىدۇ. ئىشقىلىپ، توپ ئۇرغان كىشى چوقۇم بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشى شەرت. ئۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ، ئۆزىنىڭ كومانداشلىرىدىكى باشقا بىرى توپ ئۇرغان زامان توپ ئۇرۇش كويلىسىغا قايتا قېچىپ كېلىۋالسا، «ئەسىر» لىكتىن قۇتۇلۇپ، توپ ئۇرۇش هوقۇقىغا قايتا ئىگە بولىدۇ. توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپنى بەلگىلەنگەن مەيدان ئىچىدە خالىغان يىراقلىققا ئۇرسا بولىۋېرىدۇ. لېكىن، ئارقا تەرەپكە ئۇرسا ياكى مەيدان سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە «كۆيگەن توپ» («سېسىق توپ») ھېسابلىنىپ توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئالمىشىدۇ.

مۇسابىقە جەريانىدا توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش نۆۋىتى تۈگەپ، ھەمىسى قاچالماي قالسا، ئۇ ھالدا مۇداپىئە قىلغۇچى قارشى تەرەپنىڭ ئىككى ئەزاسى مەيدان ئىچىدە ئۆزئارا توپ پاسلىشىپ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ پۇرسەت ئىچىدىمۇ قېچىپ بېرىۋالالمىسا، قېچىش جەريانىدا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇرۇۋالسا، يېڭىلگەن بولۇپ، توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئالمىشىدۇ. دېمەك، «قاچ ـ قاچ » ئويۇنى ئەنە شۇنداق جىددىي تىركىشىش، دەۋر ئالمىشىش ئىچىدە داۋاملىشىدىغان ئىنتايىن قىزىقارلىق ئويۇندۇر.(ئا)

سارغايدى (چاقپەلەك)

سارغايدى ــ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى. بۇ ئويۇن قەدىمدىن باشلاپ ھەر خىل ھېيت ـ بايرام، مۇراسىملاردا، شۇنداقلا دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال پەيتلىرىدە، كۆپرەك قىش كۈنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلغان بولىدۇ.

چاقپەلەك ياغاچ ۋە ياغاچ چاقنى مېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن گىرەلەشتۇرۇپ ياسالغان بولۇپ، تەخمىنەن 15 ــ 20 مېتىر ئېگىز لىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقنى كىيىدۇ. رۇپ، چاقنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككى تال بادرا ياغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىدۇ. بۇ چاقنىڭ موما ئۈستىدە مەزمۇت تۇرۇشىنى كاپالەتلەندۇ. رىدۇ. ئويۇنچىلار ئۈچىدىغان ئىلەڭگۈچ (ئارغامچا) لەر چاقپەلەك ئۈستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن بولىدۇ. چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال ياغاچ موما (ئوق ياغاچ) ياغاچنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ توغرا ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ، بىر خىل تېزلىك بىلەن ئوڭ يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ، چاقتا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى «ئۇچقۇچى» ئاستا ـ ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ. چاق قانچىلىك تېز ئايلانغانسېرى ئىلەڭگۈچمۇ شۇنچە تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلەيدۇ. ئەگەر تېنى ئاجىز ياكى بېشى قايىدىغان كىشىلەر ئۇچسا، ئىلەڭگۈچ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنسېرى كۆڭلى ئاينىپ، چىرايلىرى سارغىيىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ ئويۇننىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇنىڭغا «سارغايدى» دەپ نام بېرىلگەن.

بۇ ئويۇننىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە ـ يوسۇنى بولۇپ، مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ.

چاقپەلەك ئويۇنىنىڭ يۇقىرىغا ئوخشاشمايدىغان يەنە بىر خىل شەكلىمۇ بار. بۇ خىل چاقپەلەكنىڭ مومىسى تەخمىنەن سەككىز ـ ئون مېتىرغىچە ئېگىزلىكتە بولۇپ، بۇ موما يەرگە تىك قىلىپ مەھكەم، مىدىرلىمايدىغان ھالەتتە كۆمۈلىدۇ. بۇ مومنىڭ ئۈچىغا يەنىلا ھارۋا چاقى ياكى شارىكلىق چاق كىيىدۇ. رۇلىدۇ. چاقنىڭ ئۈستىگە پىلۇس (+) شەكلىك ئىككى باسۇرۇق ياغاچ مەھكەم باغلىنىدۇ. بۇ چاقنىڭ تاسادىپىي ھالدا موما ياغاچتىن چىقىپ كەتمەسلىكىنى كاپالەتلەندۇرىدۇ.

چاقنىڭ چەمبىرىكىگە گېئومېتىرىيىلىك تەڭپۇڭلۇقى تەڭشەلگەن تۆت دانە ھالقا مۇستەھكەم بېكىتىلىپ، بۇ ھالقىلاردىن تۆت تال ھەربىرىكەتلىنىش ئارغامچىسى چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ ئارغامچا 100 كىلوگرامىلىقتىن ئارتۇق كۈچىنىشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ، ئادەتتە موما ياغاچنىڭ ئېگىزلىكىدىن 30 ــ 50سانتىمېتىر كالتە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ بوشلۇقتا مۇئەللەق ھالەتتە تۇرىدۇ. ئارغامچىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئۇچى ئادەمنىڭ پۇتى ئەركىن پاتقۇدەك ئىلمەك قىلىپ چىگىلىدۇ. ئۇچقۇچلار تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ. ئۇلار سول پۇتىنى ئارقانىنىڭ ئىلمىكى ئىچىگە سېلىپ سول

قولىدا ئارغامچىنى مەھكەم تۇتىدۇ. ئۇچۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئۇچۇش قوماندىسى بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆت «ئۇچقۇچى» تەكشى رېتىم بىلەن ئوڭ پۇتىنى يەرگە تەپىپ، چاقپەلەكنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇچۇش دائىرىسى قۇش قانىتىدەك كېرىلىپ، ئۇچقۇچىلار ئاستا ـ ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلىدۇ ۋە چاقپەلەكنىڭ ئايلىنىش ئوقىغا ماس ھالدا ھاۋادا ئايلىنىش ھاسىل قىلىدۇ. ئۇچقۇچىلار ئېگىزرەك ئۇچۇشنى خالاپ ئۇچۇش ماھارىتىنى نامايان قىلماقچى بولسا، ئۇلار ئوڭ پۇتى بىلەن يەرنى تېپىش، سۈرئىتىنى تەكشى تېزلىتىش ۋە ئۆزئارا ھەرىكەت جەھەتتە ماسلىشىش زۆرۈر، ئەگەر ئۇچۇشتىن توختاشقا توغرا كەلگەندە، ئۇچۇش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ، يەنە شۇ ئوڭ پۇتى بىلەن بىردەك يەر «تورمۇز» قىلىنىدۇ.

بۇ ئويۇنمۇ مىللىي تەنتەربىيە تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ، يۈرەك ۋە ئۆپكىنى چېنىقتۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينايدۇ. (ئا)

«ياڭاق» ئويۇنى

«ياڭاق» ئويۇنى ــ نىشانغا تەگكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ياڭاق كۆپ چىقىدىغان قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

بۇ ئويۇن ئادەتتە ھېيت ـ بايرام ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئوينىلىدۇ. بۇ بىر قەدەر ئاددىي ئويۇن بولۇپ، قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. كىمنىڭ ياڭىقى بولسا، ئىختىيارىي ئويناۋېرىدۇ. بۇ ئويۇن ئۇچۇن تامنىڭ تۆۋىگە ياكى تۆزلەڭ يەرگە 10 ـ 20 ياڭاق سىغقۇدەك بىر ئورەك كولىنىدۇ. ئوينىغۇچىلار ئۆزئارا كېڭىشىپ، ئورەككە ياڭاق ئاتىدىغان چېگرا سىزىقى بەلگىلىۋالىدۇ ياكى تامغا بىر پارچە تاختاينى يانتۇ تىكلەپ، تاختاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن پەسكە قارىتىپ بىر ياڭاقنى دومىلىتىدۇ. شۇ ياڭاقنىڭ دومىلاپ بېرىپ توختىغان يېرى ياڭاق ئېتىش چېگرا سىزىقى قىلىنىدۇ.

قاتناشقۇچىلار مۇڭاپىق ئۇسۇل بىلەن كېلىشىپ ئورەككە ياڭاق ئېتىش نۆۋىتىنى بەلگىلەيدۇ. شۇ رەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ ياڭاق ئاتقۇچىغا ئويۇنغا قاتنىشىدىغان ھەربىر كىشى ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى بېرىدۇ. ياڭاق ئاتقۇچى قولىدىكى پاي قىلىپ قوشۇلغان يا-ڭاقنى «جۇپ» ياكى «تاق» دەپ ئاشكارا جاكارلاپ چېگرا سىزىقنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئورەككە تاشلايدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئورەك بىلەن چېگرا سىزىقنىڭ ئارىلىقى تۆت ـ بەش مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئەگەر ياڭاق ئاتقۇچى «جۇپ» دەپ توۋلىغان بولسا، ئورەككە چۈشكەن ياڭاقنىڭ سانى جۇپ بولسا ئۇتقان ھېسابلىنىپ، باشقىلار پاي قوشقان ياڭاق شۇ كىشىگە تەۋە بولىدۇ. ئورەككە چۈشكەن ياڭاقنىڭ سانى

تاق بولسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ ۋە ئويۇنغا قاتناش-
قانلار قانچە ياڭاق پاي قوشقان بولسا، شۇنچە
ياڭاق تۆلەيدۇ.

ئۇتقۇچىدا ئارقا - ئارقىدىن ياڭاق ئېتىش
هوقۇقى بولىدۇ. ئۇتتۇرۇپ قويسا ياڭاق ئېتىش
نۆۋىتى ئالمىشىدۇ. ھەر قېتىم ئورەككە
ياڭاق ئاتقاندا ئويۇنغا قاتناشقانلار يۇقىرىقد-
ەك ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى ئالدىن پاي
قىلىپ تاپشۇرىدۇ. ياڭىقى تۇگەپ ئويناشنى خا-
لىمىسا مەجبۇرلانمايدۇ. بىر ئورەكتە ئويناييد-
غانلار ئادەتتە ئۇچ - تۆت ئادەمدىن ئاشمايد-
ۇ.(ئا)

«قوشماق ئاداش» ۋە «توپۇق» ئويۇنى

«قوشماق ئاداش» ئويۇنى بىلەن «توپۇق» ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دوستلۇق، ۋاپادار-لىق، ساداقەتمەنلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئويۇن.

«قوشماق ئاداش» ئويۇنى — خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئىككى ياش-نىڭ ساداقىتىنى ئىپادىلەشنىڭ سىمۋولى قە-لىنغان. ئويۇن ئۇچۇن ئۆرۈك ئۇچكىسىدىن جۈپ (قوشماق) چىققان مېغىز تاللىنىپ قوش-ماق ئويىنىغۇچى ئىككى تەرەپ بىردىن يەيدۇ. يېيىش ۋاقتىدا، ۋاقىت بەلگىلەپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىتدا كىم بالدۇر «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوش-ماق ئاداش» دەۋالسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ. ئۇتۇ-تۇرغۇچى ۋەدىلەشكەن نەرسىنى ئۇتقۇچىغا بې-رىدۇ. بۇ ئويۇن كۆرۈنۈشتە ئاددىي بولغان بى-لەن ئىككى دوستنىڭ بىر ئۇچكە ئىچىگە سىغقان قوشماق مېغىزدەك ھىم دوستلۇقنى ئىپادىلەيدۇ.

«توپۇق» ئويۇنى — شەرتى ئېغىر، مەس-ئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك، مۇددىتى ئۇزۇن، ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممىگە تەڭ ئومۇملاشقان ئويۇن. بۇ ئويۇنمۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى، دوستىنىڭ ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتەلەيدىغان ئۇنتۇلماس، ساداـ قەتمەن دوستلۇقنى سىناش ئويۇنى. بۇ ئويۇن ئۇچۇن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ توپۇقى لازىم. توپۇق قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئارقا پۇت سېنىـ دىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەم ئۇيۇللۇققا ئىگە. گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇللۇقنى پىچاق بىلەن ئاجرىـ تىشمۇ خېلى قىيىن. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىـ نىڭ دوستلۇق غايىسىنى ئەنە شۇ گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇللۇققا سىمۋول قىلغان.

توپۇق ئويۇنىنىڭ ئوينىلىشى: توپۇق ئوي-نىغۇچى ئىككى كىشى بىر يەردە تۇرغان بول-سۇن ياكى يىراق يەردە بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىرى يەنە بىرىگە پاكىزلانغان توپۇقنى تېشىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. توپۇقنى قوبۇل قىلغان دوستى ئۇنى ئېلىپ يېنىدا ساقلايدۇ. توپۇق بەرگۈچى خالىغان مەزگىلدە تۇيۇقسىز توپۇقنى

سورايدۇ، توپۇق ئالغۇچى دەرھال چىقىرىپ بېرىشى لازىم، شۇنداق قىلالىسا، ئۇ ئۇتقان بولىدۇ. بۇ چاغدا توپۇق بەرگۈچى قوي، كالا، ھەتتا تۆگە سويۇپ چاي (مەشرەپ) بېرىپ دوستىنىڭ ساداقىتىگە رەھمەت ئېيتىدۇ. مۇبادا دېگەن ۋاقىتدا توپۇقنى چىقىرىپ بېرەلمىسە، توپۇق ئالغۇچى ئۇتتۇرغان بولۇپ، ئۇنى قۇچى تەرەپكە مەشرەپ - چاي بېرىدۇ.

توپۇق ئويۇنى ئۆزئارا دوستلۇق ۋە سادىقەتمەنلىكنى سىنايدىغان، هوشيارلىقنى ئاشۇرىدىغان ئەنئەنىۋى ئويۇن بولۇپ، هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. (ش)

«توپ» ئويۇنى

توپ — ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئاساسەن قىزلار ئويناىدۇ.

ئۇيغۇر قىزلىرى توپنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. ئۇلار قۇرۇغان شاپتۇل ئۇچىسىگە پاختا يىپىنى يۆگەپ ئالمىدەك بولغاندا ئۇستىنى ھەر خىل گۈللۈك يىپلار بىلەن تورلاپ بېزەيدۇ. بۇنداق توپ يەرگە ئۇرۇلغاندا تېز ئۆرلەيدۇ ۋە توپ ئىچىدىكى شاپتۇل ئۇچكە مېغىزى شىرىقلىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ.

توپ ئويناش ئۇيغۇرلاردا، بالا ئۆمىلىگەندىن باشلىنىدۇ. ① بالا ئۆمىلىگەندە ئاتا - ئانىلار توپنى دومىلىتىپ بالىنىڭ ئەكېلىشىنى بۇيرۇيدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ كۆرۈش سېزىمى ئاشىدۇ، ئۆمىلەش ھەرىكىتى تېزلىشىدۇ. ② بالا تۇرالىغاندا، ئۆزى مېڭىشنى ئۆگىتىش ئۈچۈن توپنى دومىلىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بالا توپقا قىزىقىپ تېز مېڭىشقا ئادەتلىنىدۇ. ③ بالىنىڭ تىلى سۆزگە راۋانلاشقاندا، چوڭلار دىن بىرى «بىر، ئىككى، ئۈچ» دەپ تونۇپ ساناىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالا ساناقنى ئۆگىنىدۇ ۋە توپنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئۆرلىشىگە قاراپ كۆزى چېنىقىدۇ. بۇلار ھەممە ئۇيغۇر ئائىلىسىگە ئومۇملاشقان ئادەت. يۇقىرىقىلار بىلەن چېنىققان بالا مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، مۇستەقىل توپ ئويناش باسقۇچىغا كۆچىدۇ. بۇ چاغدا بىرقانچە قىز بالا بىرلىشىپ شەرتلىك توپ ئويناىدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مۇنداق:

ئىككى سەككىز ئون ئالتە،
ئون ئالتىنى كىم يازدى،
ئاكام بىلەن مەن يازدىم،
ئىشەنمىسەڭ سوراپ باق،
ھەسەل ئېلىپ يالاپ باق.

ئۇنىڭدىن كېيىن «لام - جىم» دەپ توپ ئوينىغۇچى توپنى تۇتۇۋېلىپ جىم تۇرىدۇ. باشقىلارمۇ گەپ - سۆزسىز مىدىر قىلماي تۇرۇشى شەرت. كىم خىلاپلىق قىلسا، ئويۇندىن قالىدۇ ياكى ئالقىنىغا بىر - ئىككى شاپىلاق يەيدۇ. تېخى ياتلىق بولۇش يېشىغا يەتمىگەن قىزلار ئارىسىدا بۇ خىل توپنى ناخشا - قوشاقنىڭ رىتىمىغا ماسلاشتۇرۇپ ئويناش ئادىتى

ـتى ئومۇملاشقان. ئويۇننىڭ شەرتى سۇپىتىدە، توپنى قاچۇرماسلىق، قوشاق ئوقۇغاندا دۇدۇق-لىماسلىق، قوشاق توپنىڭ ئۆرلەش - چۈشۈ-شىگە ماسلىشىش شەرت قىلىنىدۇ، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئويناش نۆۋىتىدىن قالدۇ. توپ ئويناش ماھىرلىرى قوشاقنى ياخشى ئېيتىش بىلەن، توپنى ئالغان بىلەن يەرگە ئۇرۇپ ئۆرلىگەندە قول دۇمبىسىدە توختىتىپ سىيرىلدۇرۇپ ئالغانغا چۈشۈرۈپ قايتا يەرگە ئۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدا «توپ قوشىقى» نىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، بىرقەدەر ئومۇملاشقان-لىرى مۇنداق ئېيتىلىدۇ:

چىگىچى، بۇغدايچى،
خەمكى دوغدايچى.
كېچىلەپ زوۋانى قوي،
زوۋىنىڭ قايسى قىزى.
ئەڭ كىچىك ۋاپا قىزى،
ۋوپىنى ۋاپا دېمەڭلار،
ۋوپا يالغانچى بولۇر.
ۋوپىدىن كۆرە بوۋاڭنى تاپ
بوۋا بەك ياخشى بولۇر.
(ش)

تاشتەرمەك

«تاشتەرمەك» (چاكوم) ئويۇنى — ئۇيغۇر قىز - چوكانلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى.

بۇ ئويۇننى ئىككى - ئۈچ قىز سىلىقلىتىلغان بەش دانە شاپتۇل ئۈچكىسى ياكى بەش تاش بىلەن ئوينايدۇ. تاشلارنىڭ بىرى يوغانراق بولۇپ، ئۇ ئانىچۇق، كىچىكرەك تۆتى بالىچۇق بولىدۇ. بۇ ئويۇن ئالتە باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقى بەش باسقۇچتا قىزلار تاشلارنى بىر قولدا سەمداپ تۇرۇپ، ئانىچۇقنى بارماقنىڭ ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ بالىچۇق تاشلارنى يەرگە چاچىدۇ، يۇقىرى ئاتقان ئانىچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋېلىش كېرەك. ئانىچۇق تاش يەرگە چۈشۈپ كەتسە ياكى بالىچۇق تاشنى يەردىن ئالغۇچە مىدىرلىتىۋەتسە، ياكى قولىغا ئالغان بالىچۇق تاش ئانىچۇق تاشنى تۇتقۇچە چۈشۈپ كەتسە، ئۇنىڭ ئويناش نۆۋىتى باشقىلارغا ئالمىشىدۇ. ئىككىنچى قېتىم نۆۋەتتى كەلگەن قىز ئويۇننى توختاپ قالغان يېرىدىن داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ ئويۇندا ھەربىر باسقۇچنىڭ ھەربىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان قوشىقى بولىدۇ.

بىرىنچى باسقۇچتا بۇ ئويۇننى ئويناشقان قىز بەش تاشنى ئوڭ قولدا سەمداپ تۇرۇپ، ئانىچۇقنى بارماق ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ تۆت بالىچۇقنى يەرگە چاچىدۇ ۋە ئانىچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ، ئاندىن ئانىچۇق تاشنى يۇقىرى ئېتىپ، چۈشكۈچە بالىچۇق تاشتىن بىرنى يەردىن چىمدىپ ئېلىپ ئانىچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ. باشقا تاشلارمۇ مۇشۇنداق ئويناپ بولىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

چاكوم — تاماكوم،
كىچىكى — كېلىنچىكى،
كۇمىكى، كۇمۇچىكى

بۆلىكى بىلەزۈكى.

ئىككىنچى باسقۇچتا بىرىنچى باسقۇچتەك باشلىنىپ، بالىچۇق تاش ئىككىدىن ئېلىنىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتكە ماس قوشاق ئېيتىلىدۇ:

چوڭ ئۇزۇم، چولپان كۆزۈم،
چوڭ خاتا قىلغان ئۆزۈم.
چوڭ بولاي چوكان بولاي،
ياخشى يارغا يار بولاي.

ئۈچىنچى باسقۇچتا يەردىكى چېچىلغان تاشتىن بىرىنچى قېتىم ئۈچى، ئىككىنچى قېتىم ئاخىرقى بىرى ئېلىنىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

ئۈچ ئۆزۈم،
ئۈچىنى مەن تولدۇرىمەن،
ئۈچىنى مەن تولدۇرغۇچە،
سىزنىڭ كېتەر قارا كۆزۈم.

تۆتىنچى باسقۇچتا قىز بالىچۇق تاشىنى يەرگە توپ قويۇپ توپ ئالىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

توك ـ توك، قوش توك ـ توك،
بۇ ئويۇندا ئۈتتۈرۈپ، باشقىدىن ئويناشقا يوق.

بەشىنچى باسقۇچتا قىز بەش تاشىنى بىراقلا چاچىدۇ ۋە ئانچۇق تاشنى ئايرىۋالىدۇ ـ دە، ئۈنى يۇقىرى ئاتىدۇ. چۈشكۈچە بالىچۇق تاشتىن بىرنى سول قول ئاستىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ ـ دە، ئانچۇق تاشنى تۈتۈۋالىدۇ. سول قول ئاستىغا بىر تاشنى ئېلىش، باشقا تاشنى مىدىرلاتماسلىق شەرت. قالغان ئۈچ تاشمۇ سول قول ئاستىغا بىردىن كىرگۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق:

ھويلا، ھويلا بىر ھويلا،
ھويلا، ھويلا ئىككى ھويلا،
ھويلا، ھويلا ئۈچ ھويلا،
ھويلا، ھويلا تۆت ھويلا.

دەپ تۆت تاشنى يەردىن سالامەت سىيرىۋالىدۇ ـ دە، چىككا ـ چىككاڭ بىر شە(شەھەر) دەيدۇ. بۇ ئۈتقانلىق ـــ شەھەر ئالغانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى باسقۇچى ئاياغلىشىدۇ.

تاشتەرمەك ئويۇنى بالىلارنىڭ كۆزىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىپلا قالماستىن، ئۈلارنى چاققان ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ. (ش)

«ۋاللەي» ئويۇنى

«ۋاللەي» ـــ ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك مەنىگە ئىگە بولمىغان، مۇئەييەن ئاھاڭ ياكى رىتىمنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ چەللەش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان، قول ۋە پۇت قاتارلىق بەدەن ئەزالىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرىدىغان، ئۆپكىنىڭ ئىشلەش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ۋە يۈرەكنى تاۋلايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇننىڭ نامىدىن ئىبارەت.

بۇ ئويۇندا مەخسۇس مەيدان ۋە ئالاھىدە قورال تەلەپ قىلىنمايدۇ، قاتنىشىدىغان ئادەم سانىمۇ چەكلەنمەيدۇ. ئىككى كىشى قارىمۇ قارشى ئويناسىمۇ ياكى بىرقانچە كىشى ئىككى سەپكە بۆلۈنۈپ ئويناسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

«ۋاللەي» ئويۇنى ئۇچۇن ئادەتتە تۇز كەتكەن ئوچۇق مەيداننىڭ بىر چېتىگە رادىئۇسى 50 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر چەمبەر سىزىلىدۇ. بۇ چەمبەرنىڭ مەركىزىگە ئانا ياغاچ (بالىچۇق ئۇرىدىغان كالتەك) نىڭ ئۇچى پاتقۇدەك 20 ــ 25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بىر ئۇزۇنچاق ئورەك كولىنىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئەگەر بالـ-چۇقنى ئانا ياغاچنىڭ ئۇچىدا توختىتىپ ئۇرۇش-نى شەرتلەشكەن بولسا، ئورەك كولانمىسىمۇ بو-لىدۇ. ئانا ياغاچنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 80 سانتىمېتىر، تومۇقى ئالتە پۇڭ ئەتراپىدا كېلىدىغان قاتتىق ياغاچتىن سىلىق قىلىپ يا-سىلىدۇ. بالىچۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 ــ 15 بەش سانتىمېتىر، تومۇقى باشمالتاق قولدەك بو-لۇپ، قارىياغاچ ياكى يۇلغۇنغا ئوخشاش قاتتىق ياغاچتىن ئىككى بېشى ئوق شەكلىدە ياسىلىدۇ.

ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئىككى سەپكە بۆ-لۈنگەندىن كېيىن، ئىككى تەرەپتىن بىردىن كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇن باشلاش ھوقۇ-قىنى تالىشىدۇ. ئاخىرىدا ئويۇن باشلاش ھوقۇ-قىنغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى رەت - رې-تى بىلەن بالىچۇق ئۇرىدۇ. قارشى تەرەپ ئەزا-لىرى مەيدانغا تارقىلىپ ئۇرۇلغان بالىچۇقنى ھاۋادىن يەرگە چۈشكۈچە ئارىلىقتا تۇتۇۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئەگەر تۇتۇۋالسا بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى «كۆيگەن» ھې-سابلىنىپ، بالىچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ، ئەگەر بالىچۇقنى ھاۋادىن تۇ-تۇۋالالمىسا، ئۇ ھالدا بالىچۇق چۈشكەن يەردە تۇرۇپ، بالىچۇقنى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئا-نا ياغاچقا نىشانلاپ ئاتىدۇ. بالىچۇق بەلگىلەن-

گەن چەمبەر ئىچىگە چۈشسە ياكى چەمبەر مەركىزىدىكى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا يا- غاچنى سوقۇپ چىقىپ كەتسە، «ئۇتقان» بو- لۇپ، بالىچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ. ئە- گەر بالىچۇقنى چەمبەر ئىچىگە چۈشۈرەلمىسە ياكى ئانا ياغاچنى سوقالمىسا، ئۇ ھالدا بالا- چۇق ئۇرغۇچى تەرەپ بالىچۇقنىڭ چۈشكەن يېرىدىن ئانا ياغاچ بىلەن بالىچۇقنى چىكىپ ئۆرلىتىپ قايتا - قايتا ئۇچ قېتىم يىراقىقا ئۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بالىچۇق قەيەرگە بېرىپ چۈشسە، شۇ يەردىن بىر خىل ئۆلچەم بىلەن چامداپ بالىچۇق ئۇرۇش چەمبىرىگىچە سانايدۇ. بىر تەرەپنىڭ ئېرىشكەن نومۇرى (چامدام سانى) قاچانكى ئىككى قارىمۇ قارشى تەرەپ ئالدىن كېڭىشىپ بېكىتكەن نومۇرغا يەتسە، شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يەڭگەن تەرەپنىڭ ھەربىر ئەزاسى بالا- چۇق ئۇرۇش مەركىزىدىن باشلاپ ئۇدا ئۇچ قې- تىمدىن بالىچۇق ئۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇرۇلغان بالچۇقنى قارشى تەرەپ توسۇۋېلىشقا ياكى تۇ- تۇۋېلىشقا بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، بالىچۇق- نىڭ چۈشكەن ئارىلىقى چەمبەردىن بارغانسېرى يىراقلىشىدۇ. يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى بۇنىڭ بەدىلىگە بالىچۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي «ۋاللەي... ۋاللەي... ۋاللەي ...» دەپ ۋارقىراپ يۇگۇرىدۇ، ئارىلىقتا تىنماي (دەم ئېلىۋالماي) نىشانغا يېتىپ كېلەلىگەن بولسا، مەجبۇرىيەت- تىن خالاس بولىدۇ. ئەگەر «ۋاللەي» توۋلاپ نىشانغا يېتىپ كەلگۈچە تىنىۋالغانلىقى سې- زىلسە، يەڭگەن تەرەپ بالىچۇقنى تىنغان يەر- دىن باشلاپ يەنە بىر قېتىم ئۇرىدۇ. يېڭىلگەن تەرەپ يەنە شۇ بالىچۇق چۈشكەن ئاخىرقى چەكتىن باشلاپ «ۋاللەي» توۋلاشقا مەجبۇر بو- لىدۇ. ئۆپكە ۋە يۈرىكى چىداملىق كىشىلەر ئەل- ۋەتتە «ۋاللەي» توۋلاش مەجبۇرىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا مەجبۇرد- يەت بارغانسېرى ئېغىرلىشىدۇ. قائىدە بويىچە ۋاللەي توۋلاش شەرتى بېجىرىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر قېتىملىق ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ. «ۋاللەي» ئويۇنىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا، ئۇ ھەم قىزىقارلىق، ھەم ئەھمىيەتلىك ئويۇن بو- لۇپ، ئۇنىڭدا بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا ۋە ئە- قىل - پاراسەتنى ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئامىللار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن. (ئا)

«قارا - قارا قۇشلارىم» ئويۇنى

بۇ ئويۇن بالىلاردا كوللېكتىپنى سۆيۈش ئېڭىنى يېتىلدۇرۇشنى نىشان قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئايرىلغاننى بۆرە يەر» دېگەن ئىدىيە ئەكس ئېتىلگەن. بۇ ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ: بالىلار ئارىسىدىن چوڭراق بىرى «ئانا» بولىدۇ، قالغانلىرى «بالا» بولىدۇ. بالىلار «ئانا» نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ، بىر- بىرىنىڭ چاپ- پىنى ياكى كۆڭلىكىنىڭ ئارقا پېشىنى مەھكەم

تۇتۇپ، زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلىدۇ. با-
لىلار ئارىسىدىن چاققانراق بىرى ئاسماندىكى
تۇرنىلارنىڭ سېپىدەك رەتلىك تىزىلغان با-
لىلار سېپىنى يېرىپ پارچىلىۋەتمەكچى
«لاچىن» ياكى «قۇرغۇي» بولىدۇ.«ئانا» بىلەن
«لاچىن» بولغان بالا ئوتتۇرىسىدا سوئال -
جاۋابلىق ئېيتىشىش باشلىنىدۇ.

بالا:
قارا - قارا قۇشلارىم
ئارقاڭدىكى نېمەلەرنىڭ؟

ئانا:
ئۇششاق - ئۇششاق بالىلارىم

بالا:
ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ،

ئانا:
كۆچۈك يەتسە ئالساڭچۇ؟

بۇنىڭ بىلەن «لاچىن» بالا قاتار تىزىلغان
سەپكە «ھۇجۇم» باشلايدۇ. ئانا بالىلىرىنى جان
تىكىپ قوغدايدۇ. ئانا قايسى تەرەپكە قانات
قاقسا، بالىلىرىمۇ سەپتىن ئۇزۇلمەي ئانىغا
ئەگىشىدۇ. ناۋادا بالىلاردىن بىرى بىخەستەلىك
قىلىپ سەپتىن ئۇزۇلۇپ قالسا، ئۇلارغا ھۇجۇم
قىلىۋاتقان «لاچىن» بالا ئۇنى «ئولجا»قىلىۋا-
لىدۇ. نەتىجىدە، «لاچىن» غەلىبە قىلغان بولىدۇ.
ئەگەر «ئولجا» ئالالمىسا يېڭىلگەن ھېسابـ-
لىنىدۇ. بۇ ئويۇن مۇشۇ شەكىلدە
داۋاملىشىدۇ.(ئا)

«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك» ئويۇنى

«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك» ئويۇنى خاراك-
تېر جەھەتتىن يۇقىرىقى ئويۇنغا ئاساسەن
ئوخشىشىدۇ. پەرقى بۇ ئويۇنغا قاتنىشىدىغان
بالىلار ئىككى قارىمۇ قارشى سەپ بولۇپ تىزد-
لىپ، بىر - بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇ-
شىدۇ ۋە بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ھالدا
قوشاق ئېيتىشىدۇ:

بىرىنچى رەت:
ئاق تېرەك، كۆك تېرەك
بىزدىن سىزگە كىم كېرەك؟

ئىككىنچى رەت:
باتۇر - باتۇر قىز كېرەك.
بىرىنچى رەت:
باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم؟
ئىككىنچى رەت:
ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم.
بىرىنچى رەت:
كۆچۈك يەتسە ئال كېلىپ
سېپىمىزنى سەن يېرىپ.
ئىككىنچى رەت:
چۈنۇق بىلەن ئۇرىمىز،

كەمپۇت بىلەن ئالدايمىز.
بىرىنچى رەت:
ئۇنىڭغىمۇ ئۇنمايمىز
كۆچۈڭنىمۇ سىنايمىز.

بۇنىڭ بىلەن تارتىشماق باشلىنىدۇ. ئىككىنچى رەت بىرىنچى رەتنىڭ ئارىسىدىن بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭغا بىرىنچى رەتتىكى بالىلار يول قويمايدۇ. نەتىجىدە، سەپ بويىچە ئۆزئارا كۈچ سىنىشىش باشلىنىدۇ. ناۋادا قايسى تەرەپ سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كېتەلىسە، قولى ئايرىلىپ كەتكەن بالىنى «ئولجا» ئالغان هېسابتا شۇ تەرەپ ئۆز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ. قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىكى بالىلار «ئولجا» ئېلىنىپ تۇگىسە، ئۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان بولۇپ بىر دۆرە ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن بالىلار ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.(ئا)

تەپكۇچ

تەپكۇچ — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇلاشقان بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى»(I تۇم، 501-بەت) نامىلىق ئەسىرىدە: «تەپكۇچ — دۇگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. تەپكۇچنى كۆپرەك قىزلار، بەزىدە ئوغۇل بالىلارمۇ ئوينايدۇ.

تەپكۇچ ئادەتتە چوڭراق داچىن، يارماق تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرى ياكى خورازنىڭ رەڭلىك بويۇن پېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلىدۇ. تەپكۇچنىڭ تۈۋى تەرىپى (داچىن قىسمى) ئېغىراق بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، تەپكۇچ هاۋاغا قاتقىپ پۇتقا چۈشكەندە، داچىن قىسمى تېپىشكە ماس كېلىدۇ.

تەپكۇچمۇ باشقا ئويۇنلارغا ئوخشاش مۇسابىقە شەكلىدە بىرنەچچە بالا بىر تەرەپ بولۇپ كوللېكتىپ ياكى يەككە هالدا ئوينىلىدۇ.

تەپكۇچ ئاساسەن پۇت ئارقىلىق ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنى، بۇ ئويۇن ئۇزۇلدۇرمەي ئالدىچە تېپىش، ئارقىچە تېپىش، بىر پۇتنى يەرگە تىرەپ يەنە بىر پۇتنىڭ يۇزى بىلەن تېپىش ، ئوڭ پۇتتىن سول پۇتقا ئېلىپ تېپىش، پۇتنىڭ ئىچ يېنى بىلەن تېپىش، سەكرەپ چىقىپ پۇتنى ئالماشتۇرۇپ تېپىش، پۇتنىڭ تاشقى يېنى بىلەن تېپىش، ئۆزئارا ئۇدۇل تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن تېپىش قاتارلىق كۆپ خىل تېپىش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەپكۇچ قاچان تەپكۇچنىڭ پۇتىدىن ئايرىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتسە، تېپىش نۆۋىتى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ. تەپكۇچ گەرچە پۇت ماھارىتىنى ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ پۇتۇن بەدەننى ماس هەرىكەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن تەپكۇچ كۆزنىڭ كۆرۈش سېزىمچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن هازىر مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ قالدى. (ر)

قوچقار سوقۇشتۇرۇش

قوچقار سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن بىرى. بۇ ئويۇن كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ نوروز بايرىمى قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىقارلىق ھەم كۆڭۈللۈك بولىدۇ. بۇ ئويۇن ئۇچۇن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ. تاماشا كۆرۈش ئۇچۇن نۇرغۇن ئادەم يىغىلىدۇ. سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقار ئومۇمەن مۇڭگۈزلۈك بولىدۇ. قېرى قوچقار بىلەن ياش قوچقارنى سوقۇشتۇرۇشقا بولمايدۇ. قېرى قوچقار بىلەن ياش قوچقار سوقۇشتۇرۇلىدۇ. سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار ئومۇمەن يەرلىك قوچقارلاردىن بولىدۇ. قوچقار سوقۇشتۇرغۇچىلار قوچقارلارنى سۆيۈپ ياخشى قوزىنى پىچاق كىچىكىدىنلا بېقىپ تەربىيىلەيدۇ.

قوچقارلارنى سورۇنغا ئەكىرىپ مەلۇم ئارىلىقتا بىر - بىرىگە قارىتىپ قويۇپ بەرگەن ھامان، بىر - بىرىگە قاراپ ئېتىلىپ كېلىپ ئۇسۇشۇشنى باشلايدۇ. ھەر قېتىم ئۇسۇشۇپ بولغاندىن كېيىن ھەر ئىككى قوچقار يەنە ئارقىغا بىرنەچچە مېتىر شوخشۇپ، يەنە ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ كاللا ئۇرىدۇ. كاللا ئۇرغاندا مۇڭگۈزلەردىن چىققان ئاۋاز قۇلاقنى يارغۇدەك دەرىجىدە بولىدۇ. قوچقارلار بىر - بىرىنى يېڭەلمەي «جەڭ» بىر - ئىككى سائەت داۋام قىلىدۇ. بەزىدە قوچقارنىڭ مۇڭگۈزلىرى سۇنۇپ كېتىدۇ. ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوچقار قاچىدۇ. بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ. يېڭىش - يېڭىلىش مۇقىملاشقاندىن كېيىن، قوچقارلارنى ئىگىلىرى تۇتۇۋالىدۇ. سورۇندا قىيقاس - چۇقان كۆتۈرۈلىدۇ. (ر)

توخۇ سوقۇشتۇرۇش

توخۇ سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئويۇنلاردىن بىرى. بۇ ئويۇن ئادەتتىكى كۈنلەردە ئويىنىلىشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇرلار - نىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئويىنىلىدۇ.

توخۇ سوقۇشتۇرغۇچىلار ئالدى بىلەن خوراز تاللايدۇ، ئۇنى ئۆگىتىدۇ. بەزىلەر كەپتەر بېسىپ چىقارغان چۈجە سوقۇشقاق بولىدۇ دەپ، توخۇ تۇخۇمىنى كەپتەرگە بېسىپ بېرىپ چۈجە چىقارتىپ، ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. تۇرپان، پىچاننىڭ «لوڭ توخۇ» دەپ ئاتىلىدىغان توخۇسىنىڭ خورىزى ناھايىتى داڭلىق. ئۇلار تۇغما ئۇرۇشقاق بولىدۇ. بۇ خىل خورازلارنىڭ بېشى يىلاننىڭ بېشىغا ئوخشىشىدۇ، تاجىسى كىچىك بولىدۇ، تۇمشۇقى قۇشنىڭ تۇمشۇقىغا

ئوخشاش ئىلمەك بولىدۇ. ئۇنىڭ پۇتى تۆم، دوكورلىرى چوڭ، كۆكرىكى كەڭ، ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل خورازنىڭ ئېگىزلىكى 50 ـ 60 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى تۆت ـ بەش كىلوگرام كېلىدۇ. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تۇرپان، پىچانغا كېلىپ، بۇ خىل توخۇنىڭ چۈجلىرىنى سېتىۋېلىپ، يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ چوڭ قىلىپ، توخۇ سۈقۇشتۇرۇشقا سالىدۇ.

توخۇ سوقۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە سۈرۈن تۇزۇلىدۇ: ئادەملەر سورۇنىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تاماشا كۆرىدۇ. خورازلار مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن سوقۇشتۇرۇش باشلىنىدۇ. خورازلار بىر ـ بىرىنى پۇت بىلەن تېپىدۇ، تۇمشۇقى بىلەن چوقۇيدۇ، قانتى بىلەن ئۇرىدۇ. ھەر ئىككى خورازنىڭ باش ـ كۆزى قانغا بويىلىدۇ. يۇلۇنغان پەيلەر مەيدانىنى بىر ئالىدۇ. مەيداندىن سۈرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن خوراز يا يېتىۋالىدۇ، يا قاچىدۇ، بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ.

توخۇ ئىگىلىرى، تاماشا كۆرگۈچىلەر ئالاھىدە پۇل تىكىشىدۇ ياكى سوقۇشتۇرۇلغان خورازنى باشمۇ باش تىكىشىدۇ. (ر)

ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى

يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىش مەخسۇس يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ــ توپونومىيىنىڭ ۋەزىپىسى. توپونومىيە يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، يەر ناملىرىنىڭ مەنىسىنى، تارىخىي ئۆزگىرىشىنى، يەر ناملىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى، يەر ناملىرىدىكى تۈرلۈك گراماتىكىلىق (فونېتىكىلىق) ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، يورۇتۇپ بېرىدۇ. يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەر ناملىرى تەتقىقاتى ناھايىتى كەڭ ساھە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتنوگرافىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ناھايىتى كەڭ ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلاردىن باشقا كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون. شۇڭا، بۇ رايوندىكى يەر ناملىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ياسالغان ناملاردىن باشقا، يەنە قازاقچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە ۋە باشقا تىللاردىكى سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى خېلى ئۇچرايدۇ. بىز تۆۋەندە پەقەت فولكلور نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى ئادىتىدىكى ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكىلەرنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز.

1. بەزى يەر ـ جاي ناملىرى شۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ياكى تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ياسالغان بولۇپ، كېيىنچە بۇ ئىسىملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدە ئۇچرايدىغان نورمال ھادىسىدۇر. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۇيرۇق» دېگەن سۆز، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بۇريۇق» شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆزدە «ر» بىلەن «ي» تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «يالپۇز» سۆزى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يارپۇز» شەكلىدە ئىدى. بۇ سۆزدىكى «ر» تاۋۇشى «ل» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى يەر ناملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(1) ئايغىربۇلاق ــ توقسۇن ناھىيىسىدە.

ىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدىغان كونا تاغ يولىدا بىر بۇلاق بار. بۇ يەرنى بەزىلەر «ئايغىربۇلاق» دەپ ئاتىسا، بەزىلەر «ئارغى بۇلاق» دەپ ئاتايدۇ. بۇ بۇلاق ئەسلىدە ئىككى تاغ ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن «ئارغۇ بۇلاق» دەپ ئاتالسا مۇڭاپىق بولغان بولاتتى («ئارغۇ» سۆزىگە قارالسۇن). مەيلى «ئايغىر بۇلاق» بولسۇن ياكى «ئارغى بۇلاق» بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىدە دەل «ئارغۇ بۇلاق» سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلىدۇر.

(2) بۇيلۇق — تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق ئۇزۇمچىلىك رايونى. «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۇرپان تېكىستىلىرى» قاتارلىق قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا «بور»، «بورچى»، «بورلۇق» دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بور» سۆزى «شاراب، ئۈزۈم» مەنىسىنى؛ «بورچى» سۆزى «باغۋەن» مەنىسىنى؛ «بورلۇق» سۆزى «ئۈزۈملۈك، مېۋىلىك باغ» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، «بۇيلۇق» دېگەن سۆز «بورلۇق» سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ، « ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

(3) تاشمىلىق — قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ غەربىسىدىكى بىر يېزا. بۇ سۆز ئەسلىدە «تاش» سۆزى بىلەن «بالىق» سۆزى بىرىكىپ ياسالغان «تاشبالىق» شەكلىدىكى سۆز بولۇپ، «تاش قەلئە، تاش قورغان، تاش شەھەر» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. بۇ يەر ئېھتىمال، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بىر قەلئە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەسلىدىكى «تاشبالىق» سۆزىدىكى «ب» تاۋۇشى «م» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ «تاشمىلىق» شەكلىگە كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا «ب» تاۋۇشىنىڭ «م» تاۋۇشىغا ئالمىشىش ھادىسىسى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

(4) قاراقاش — خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق چوڭ بىر ناھىيە، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» (III توم، 208 ـ بەت) دا «قاش» سۆزى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «قاش — بىر خىل سۇزۇك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭ ئېغىنى گۈلدۈرمامىدىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇ زۇككە كۆز قىلىنىدۇ»، «قاش ئۆگۈز — خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا، بىرى ‹ئۇرۇڭقاش ئۆگۈز› (يۇرۇڭقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق تاش چىققاچقا، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى، ‹قاراقاش ئۆگۈز› (قاراقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك قارا تاش چىقىدۇ» (بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ). دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن «قاراقاش» ۋە «يۇرۇڭقاش» دېگەن نامىلارنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. « يۇرۇڭقاش» سۆزى قەدىمكى «ئۇرۇڭقاش» سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى. بۇنىڭدىن باشقا، سۇيى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان «قاش دەرياسى» دىكى «قاش» سۆزى يۇقىرىدىكى قاش سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، «سۇيى سۇزۇك دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) كورلا — ئۇيغۇر تىلىدا «تۇگمەننىڭ كويلىسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان» دەيدىغان تۇراقلىق ئىبارە بار. «كويلا» سۇ تۇگمەنلىرىدە نو ئارقىلىق يۇقىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇ قۇيۇلىدىغان كۆلچەك. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» (III توم، 599 ـ بەت) دا، «كەۋلى» دېگەن سۆزنى «كويلا، دەريا ئېغىـ

نزی» دەپ چۈشەندۈرگەن. باغراش كۆللىدىن ئېقىپ چىققان سۇ خۇددى سۇ تۈگمەنلىرىدە سۇنىڭ نو (قوش) ئارقىلىق ئېگىزدىن كۆل-چەككە ئېقىپ چۈشكىنىگە ئوخشاش، باشئى-گىم ئارقىلىق كورلىغا كىرىدۇ. دېمەك، «كورلا» سۆزى ئوخشىتىش يولى بىلەن كەلگەن نام بولۇپ «كويلا» سۆزىدىكى «ي» تاۋۇشى «ر» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ، «كورلا» شەكلىگە كەلگەن.

2. تارىخىي ۋەقە - ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى. بۇلار تارىختا يۈز بەرگەن بەزىبىر ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ قاچان، قەيەردە ۋە قانداق يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ.

(1) ئەسكى ھىسار ــ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىزىل دەرياسى بويىدا قاراخانىيلارنىڭ «ھىسار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەلئە شەھىرى بولغان. رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ يەردە خان ئەۋلادلىرى ۋە قوغدىغۇچى قوشۇنلار تۇرغانىكەن. XI ئەسىردە يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتىدە بۇ يەر خاراب بولغان. قەشقەر خەلقى ھازىرغىچە «ئەسكى ھىسار» نىڭ قەدىمكى ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى قوشۇپ «ئەسكىسا» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

(2) يېڭى ھىسار ــ رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، «ئەسكى ھىسار»(قەدىمكى قەلئە) خاراب بولغاندىن كېيىن، خوتەن يولىدا مۇنتىزىم «يېڭى ھىسار»(يېڭى قەلئە) قۇرۇلۇپ، بۇ يەرگە «ئەسكى ھىسار» خەلقى كۆچۈرۈلگەنىكەن. قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ھازىرقى يېڭىسار خەلقى ئېتنىك ئالامەتلەردىن قارىغاندا، ئۇلار قاراخانىيلارنىڭ تايانچ قوشۇنى خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېنىقلانماقتا.

(3) ئۇچ ــ مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم، 49 - بەت) دا: «ئۇچ ــ مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى» دەپ يازىدۇ. «ئۇچ» ھازىرقى ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى. «ئۇچتۇرپان» دېگەن نام «ئۇچ» سۆزى بىلەن «تۇرپان» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان خاس ئىسىم. «ئۇچتۇرپان» دېگەنلىك «ئۇچتەكى تۇرپانلىقلار» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق: ئۇچتا يۇز بەرگەن «جىگدە يېغىلىقى» دىن كېيىن، ئۇچ خەلقى قىرغىن قىلىنغان ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئەلى قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىنىپ تارقالاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپاندىن ئاھالە كۆچۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى «پىچان كەنتى»، «تۇيۇق كەنتى»، «خاندۇ كەنتى»، «قاراغوجا كەنتى»، «ياڭخېي كەنتى» دېگەن يەر نامىرى تۇرپان، پەچانلاردىكى يەر نامىرىغا ئوخشاش بولۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

(4) ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىگە قاراشلىق «تاھىر يۇزى»، «تۇردىيۇزى»، «جىلىيۇزى»، «خۇدىيارىيۇزى»، «روزىمەتيۇزى»، «ساقىيۇزى»، «سامىيۇزى»، «كېپەكيۇزى»، «ھاسانيۇزى»، «ئىسلامىيۇزى» دېگەندەك «يۇز» سۆزى بىلەن ياسالغان بىر مۇنچە يۇرت - مەھەللە نامىرى بار. بۇ يۇرتلارنىڭ نامى مۇنداق بارلىققا كەلگەن: مەنچىڭ دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ، دېھقانچىلىق قىلىپ، ئىلى رايونىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش ئۈچۈن، ئالتە شەھەر ۋە تۇرپاندىن يۇز ئۆيلۈكتىن قىلىپ، ئىلىغا بىرقانچە قېتىم دېھقان كۆچۈرۈلگەنىدى. بۇلار كېيىن «تارانچى» (تېرىقچى) دەپ ئاتالغان. يۇقىرىدىكى بىرقانچە

«يۇز» بىلەن كەلگەن يۇرت ناملىرى، كۆچۈ-رۇپ كېلىنگەن يۇز ئۆيلۈك دېھقانغا باش بولغان — تاھىر، تۇردى، جېلىل، خۇدىيار، روزىمەت، ساقى، سامى، كېپەك، ھاسان، ئىسلام دېگەن ئادەملەرنىڭ نامىغا قويۇلغان.

(5) مەشھەت — ئاتۇش شەھىرىگە قاراشلىق بىر كەنتنىڭ نامى. ھازىر «مەشھەت، مەشئەت» دەپ يېزىلىۋاتقان ۋە تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بۇ سۆز ئەسلىدە «مەشھەت» بولۇپ، مەنىسى «بىر ئادەمنىڭ شېھىت بولغان يېرى ياكى شېھىتلەر كۆمۈلگەن يەر» دېگەندىن ئىبارەت. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭلەر بولدى. مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن جەڭدە شېھىت بولغانلار مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇڭا، بۇ يەر «مەشھەت» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. ئابدۇلكېرىم سۇتۇق بۇغراخانمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە. شۇڭا، بۇ جاي مۇھىم زىيارەتگاھ بولۇپ قالغان.

3. قەبىلە ۋە مىللەت نامىغا قويۇلغان يەر - جاي ناملىرى.

(1) قارلۇق — تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى مەشھۇر بىر ئۇرۇقنىڭ نامى. بۇ نام بەزىلەن ئاتالغان جايلار شىنجاڭ رايونىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، قارلۇقئۆستەڭ (كېرىيىدە)، قارلۇقغول، قارلۇقكارىز، قارلۇقلار مەھەللىسى، قارلۇقتۇگمەن (بۇ جايلار قۇمۇلدا) قاتارلىقلار.

(2) ئارغۇ — تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم، 172 - بەت) دا: «ئارغۇ — ئىككى تاغ ئارىسى... تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ ‹ئارغۇ› دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا» دەپ ئىزاھلايدۇ. ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىگە قارايدىغان «ئاغۇ» (بۇ سۆزدە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان) يېزىسىمۇ ئىككى تاغ ئارىسىدا. دېمەك، بۇ نامنىڭ مەنبەسىنى ئاسانلا بايقىيالايمىز.

(3) قاڭقا — تۈرپان، توقسۇنلاردا «قاڭقا» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتلار بار. بۇ نام تارىختا تۈرپان ئويمانلىقىدا خانلىق قۇرغان «قاڭقا ياكى قاڭقىل» قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. «قاڭقا» نىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە» گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇزخان بىر قېتىملىق جەڭدە، دۇشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، نۇرغۇن غەنىيمەت ئالىدۇ. بۇ غەنىيمەتلەرنى توشۇپ كېتىشكە ئامالسىز قالغاندا، ئوغۇزخانىنىڭ قوشۇنىدىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن ئەقىللىك بىر ئادەم بىر ھارۋا ياسايدۇ. باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسايدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا بېسىپ توشۇپ كېتىدۇ. ھارۋا ماڭغاندا «قاڭق، قاڭق» دەپ ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ھارۋىغا «قاڭقا» دەپ نام بېرىشىدۇ. ھارۋىنى ياسىغان ئادەمنى «قاڭقىلى» دەپ ئاتايدۇ. پۇتۇن قاڭقىللىقلار دەل شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. «قاڭقا» سۆزى ماتېرىياللاردا «قاڭقا»، «قانقا»، «قاڭلى» ۋە «قاڭقىلى» دېگەندەك شەكىللەردە ئۇچرايدۇ.

(4) تاۋغاچ — توقسۇن ناھىيىسىدە «تاۋغاچلار مەھەللىسى» دەيدىغان بىر مەھەللە بار. «تاۋغاچ» سۆزى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I توم، 38 - بەت) دا: «تاۋغاچ، بۇ —

ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تۈركچە «ئىنىدىكىس» (429 ـ بەت) تە: «تاۋغاچ ــ تۈركلەرنىڭ بىر بۆلىكى» دەپ ئىزاھلايدۇ. تۈرك تارىخ-چىسى باھائىددىن ئۆگەلنىڭ «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش» دېگەن ئەسىردە «تاۋغاچ» سۆزىنى «جۇڭگولۇق» دېگەن مەنىدە قوللان-غان. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تاۋ-غاچلارنىڭ تۈرپان ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئې-لىپ بارغانلىقى ئېنىق.

(5) يوپۇرغا ــ ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيە-سىنىڭ قەدىمكى ئورنى «ياباقۇ» چېگرىسى بول-غىنى ئۇچۇن، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بول-غان جەڭدە شېھىت بولغان ئارسلان تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، كىشىلەر بۇ يەرنى «يوپۇر-غا» دەپ ئاتاشقان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارا-غۇچىلار بار. خەنزۇ تىلىدا بۇ يەر ئاھاڭ تەر-جىمىسى بويىچە (岳普湖) دېيىلىدۇ. ياباقۇ ــ تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى.

(6) توققۇزاق (قەشقەر كوناشەھەرنىڭ نا-مى)، ئىككىساق (ئاتۇشقا قاراشلىق بىر كەنتە-نىڭ نامى). بۇ ناملارنىڭ ئەسلىدە «توققۇز-ساق»، «ئىككى ساق» بولۇپ، قەدىمكى ساك قە-بىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان يۇرت ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(7) يەر ـ جاي ناملىرى ئىچىدە مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرىمۇ بار. مەسىلەن، ئۇيغۇر شەھىرى، ئۇيغۇرغول، ئۇي-غۇر چوققا (قۇمۇل تاغلىرىدا)، تاتار مەھەللىسى (يەكەندە)، تۇڭگانمازار (مارالبېشىدا)، تۇڭگان مەھەللە (نىلقىدا)، قازاق مەھەللە (ئاقسۇ شە-ھىرىدە)، قىرغىز مەھەللىسى (قەشقەر يېڭى-شەھەردە)، سالار كەنتى (غۇلجىدا)، موڭغۇل كەنتى (چاپچالدا) قاتارلىقلار. بۇ ناملارنىڭ بە-زىلىرى بىرقانچە يۈرتتا ئۇچرايدۇ. بۇ ناملار مۇنداق بارلىققا كەلگەن: بىرەر مىللەت ئادەم-لىرى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بىرەر يۇرتقا بې-رىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقتىن شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان. لېكىن، ھازىر شۇ يۇرتتا شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ بولۇشى ناتايىن.

4. يۇرت نامى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلە-رى. مەسىلەن، ئالمۇتا كەنتى (غۇلجا شەھىرى-دە)، ئاۋات كەنتى (قاراقاشتا)، ئەنجان كارىزى (تۇرپاندا)، ئەنجان ئېرىقى (پەيزىۋاتتا)، بارچۇق كەنتى (قاراقاشتا)، پەيزىۋات كەنتى (كۇچادا)، پوسكام كەنتى (مەكىتتە)، تاشكەنت كەنتى (غۇلجىدا)، توقسۇن كەنتى (بايدا)، تۇرپانىۋزى (غۇلجىدا)، تۇرپان كەنتى (چارقىلىقتا)، چار-قىلىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە)، خوتەن مەھەللىسى (قاغىلىقتا)، دولان مەھەللىسى (گۇمىدا)، قاراقاش كەنتى (پەيزىۋاتتا)، قاغىلىق كەنتى (كېرىيىدە)، قەشقەر مەھەللىسى (مارال-بېشىدا)، قوقان كەنتى (قاراقاشتا)، قۇمۇل كەنتى (گۇمىدا)، كەلپىن كەنتى (يېڭىساردا)، لوپ كەنتى (چارقىلىقتا)، مەكىت كەنتى (ئۇچتۇرپاندا)، ئۇچ كەنتى (ئاقچىدا)، يەكەن مەھەللىسى (خوتەندە)، يېڭىسار كەنتى (ئۇچ-تۇرپاندا)... قاتارلىقلار.

5. كىشى ئىسىملىرى ۋە لەقەملىرىگە قو-يۇلغان يەر ناملىرى. مەسىلەن، ئابلاخۇنكارى-زى، ئاقئايلا ساي، ئارسلانخان كەنتى، بارات مەھەللىسى، جالالباغ، ماموت لەڭگەر، مىرسالى مەھەللىسى، سەلەيچوك ئېرىقى، نۇراخۇن-بۇلاق، ھېلىمھاجى مەھەللىسى، تورغايلار مەھەللىسى، جۇجەكلەر مەھەللىسى، خورازلار

مەھەللىسى، قوچقارلار مەھەللىسى، چەكمەن-كارنىزى، قودايلار مەھەللىسى ... قاتارلىقلار.

شىنجاڭدا كىشى ئىسمى ۋە لەقمىسى بىلەن ياسالغان يەر - جاي ناملىرى خېلى نۇرغۇن. كىشى ئىسمى بىلەن كەلگەن يەر - جاي ناملىرى يۇرت ئىچىدە يۈز - ئابرۇيى بار ئادەملەر نامىغا قويۇلغان.

6. كەسىپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى: بۇ خىل يەر - جاي ناملىرى شۇ يۇرت ئادەملىرىنىڭ نېمە كەسىپ بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى بىلىشكە يارىدەم بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەلگەكچى مەھەللىسى، بوياقچى مەھەللىسى، تاۋاقچى مەھەللىسى، تاغارچى كەنتى، تەڭلىچى مەھەللەسى، تۇگمەنچى مەھەللىسى، تونۇرچى مەھەللىسى، تۇگىچى مەھەللە، چويۇنچى كەنت، خۇمدان كەنتى، سېۋەتچى مەھەللە، شامچى كوچا، چايچى مەھەللە، قايماقچى كەنت، كۆنچى مەھەللە، ئوۋچى مەھەللە، ياغاچچى كەنت، قەغەزچىلەر مەھەللىسى، يىكچى كەنت، قاسساپ مەھەللىسى ... قاتارلىقلار.

7. ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، ئاقساقمارال، بۆرىكۆل، بۆرەبۇلاق، پاختەكلە، پاقابۇلاق، توڭگۇزلۇق، قۇشقاچباغ، كەكلىك-چۆل، ھۇۋقۇشدۆڭ، جەرەنبۇلاق، ئىلانلىق ... قاتارلىقلار.

8. دەل - دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، ئازغانبۇلاق، ئالمىلىق، ئەمەنلىك، توغراقلىق، قارغايلىق، تىكەنلىك، ئۇزۇمچىلىك، شوتا-بۇلاق، جىگدىلىك، چىغلىق، چىغىرتماقلىق، چىلانلىق قۇشتېرەك، زاغۇنلۇق، سۆكسۆك-لۈك، ئۆرۈكلۈك، يۇلغۇنلۇق، يانتاقلىق، قو-مۇشچۆل ... قاتارلىقلار.

9. جۇغراپىيىلىك جايلىشىشىغا قاراپ قويۇلغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، ئويمانتۇر، دۆشتۇر، دۆڭمەھەللە، دۆڭكۆۋرۈك، دۆڭمازار، قاتارچوققا، يالاڭكارىز، ئويبازار، ئاقساي، سەككىزكۆتەل، ئويئېرىق، سايباغ، سايتۇگمەن، سايئۆستەڭ، سايئېرىق، قۇمباغ، قۇمئېرىق، يۇلغۇندۆڭ، شوربۇلاق، بەلساي، يېكەنكۆل، قومۇشكۆل ... قاتارلىقلار.

10. دىنىي ئاتالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، ئاخۇنمەھەللە، ئاخۇنئېرىق، ئازنامەسچىت، ئەۋلىيا كەنتى، باخشى كەنتى، بېھىشباغ، خانىقا مەھەللىسى، خاتىپكارىزى، داخانلار كەنتى، رەمبال مەھەللىسى، سوپىلار مەھەللىسى، كۆھمارەم، شېھىتلىرىم كەنتى، قازىخانا كەنتى، مازارغوجام، شەڭشىڭشيا غوجام، مەدرىسە كەنتى، ئوقۇر-مازار، ۋەخپە كەنتى، ئىسلامئاۋات كەنتى دېگەندەك يەر - جاي ناملىرى شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. بۇ خىل ناملارغا بەزى ئەپ-سانىلەر سىڭىپ كەتكەن ۋە بىر خىل سىر-لىق تۇسنى ئىپادىلەيدىغان ناملارغا ئايلى-نىپ كەتكەن.

11. قەدىمكى ھەربىي ئاتالغۇلار بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى. بۇ خىل يەر ناملىرى بىۋاستە ھالدا پوتەي، تۇر (تۇرا)، تىم، قاراۋۇل، قورغان، قەلئە، ھاسار (ھې-سار) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن باغلىنىپ كې-لىدۇ. مەسىلەن، بەشقورغان (تاشقورغاندا)، پالۋانتۇر، چۆلتۇر، قۇمتۇر، چوڭتۇر، چوقاي-تۇر، چاشقانتۇر (بۇ يەرلەر قۇمۇلدا)، پوتەي كەنتى (توقسۇندا)، تۇرا كەنتى (كەلپىندە)،

تۇركارنز (پىچاندا)، تۇركەنت (بايدا)، تىم كەنتى (شايارىدا)، چولاقتۇر (توقسۇندا)، قارا-ۋۇل (ئاقتۇدا)، قاغىتۇر كەنتى (ئۇچتۇر-پاندا)، قورغان كەنتى (يەكەندە)، قىزىلتۇر كەنتى، قۇشتۇر كەنتى (تۇرپاندا)، كونا تۇر كەنتى (بايدا)، ھاسار كەنتى (گۇمىدا)، ئويتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) قاتارلىقلار.

12. قەدىمكى ھاكىمىيەت نامىلىرى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، بەشبەگ (قاغىلىقتا)، خانلىق ۋەخپىسى كەنتى (خوتەندە)، خانئېرىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە)، خانكۆۋرۈك كەنتى (يوپۇرغىدا)، خانكۆل كەنتى (مەكىتتە)، خانلەڭگەر (پوسكامدا)، ئوردا كارنز، ئوردا قوۋۇق (قۇمۇلدا)، ئوردائېرىق (ئاقتۇدا) ... قاتارلىقلار.

13. ھەپتە ئىچىدىكى ھەرقايسى كۈنلەر-نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، دۈشەنبە بازار، سەيشەنبە بازار، چارشەنبە بازار، پەيشەنبە بازار ئازنا بازار، شەنبە بازار، يەكشەنبە بازار دېگەن نامىلار ئاستىدا ھەرقايسى يۇرتلاردا نۆۋەت بىلەن بازار بولۇپ تۇرغان. بۇ بازار ناملىرى دەسلەپ سودا - سېتىق ئورنىنى بىلدۇرگەن بولسا، كېيىنچە بىرەر يۇرت ياكى مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ قالغان.

14. مېتال - مەدەن نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، كۈمۈشبېكەتى، ئالتۇنبۇلاق، ئالتۇنتاغ، تۆمۈرتى، زەرگەر كەنت، مىسبۇلاق، مىسكەنت، قەلەيچى مەھەللىسى قاتارلىقلار.

15. رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، ئاقساي، ئاقتاغ، ئاقدۆڭ، ئاقئۆستەڭ، ئاقسۇ، ئالاقاغا، بوزدۆڭ، سېرىقبۇيا، قاراتاغ، قارادۆڭ، قاراسۇ، قارايۇلغۇن، قاراقاش، قىزىلبۇلاق، قىزىلتاغ، قىزىلقۇم، قىزىلسۇ، قىزىلىار، قىزىلىيۇلغۇن، كۆكگۈمبەز، كۆكتۇمشۇق، كۆكبۇقچا قاتارلىقلار.

16. سان بىلەن ياسالغان يەر - جاي ناملىرى. بۇ خىلدىكى يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئەللىككەتمەن كەنتى، بەشبۇلاق كەنتى، بەشتام كەنتى، بەشتوغراق كەنتى، بەشتۇگمەن، بەشتېرەك، بەشدۆڭ، بەشكارنز، بەشكېرەم، بەشگۈمبەز، بەشئېرىق، توققۇز بۇلاق، توققۇزتوما كەنتى، سەككىزكۆتەل، ئۇچەرۋازا، ئۇچكۆۋرۈك، ئۇچئۆستەڭ، يەتتەقۇدۇق، يەتتە قىزىلىرىم، توققۇز ئەگىم ... قاتارلىقلار.

17. مۇھىت ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى. مەسىلەن، بوستان كەنتى، چېچەكلىك كەنتى، چىمەن كەنتى، گۈلچى كەنتى، بورانلىق، چىمەنزار، گۈلچىمەن كەنتى، گۈللۈكھويلا، گۈلمەھەللە ... قاتارلىقلار. ئۇيغۇر خەلقى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ. يۇقىرىقىدەك يۇرت ناملىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەر - جاي ناملىرى ئادەتتىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق، تولۇقسىز ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، شىنجاڭدا تەخمىنەن يىگىرمە مىڭدىن ئارتۇق يەر - جاي ناملىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما. ئىشىنىمىزكى، يېقىن كەلگۈسىدە بۇ تېما كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولغۇسى. (ر)

ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسملىرى

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئادەمگە ئىسىم قويۇش بىر خىل مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىم قەدىمكى زامانلاردا «كۆدەن» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە (هازىر بەزى رايونلاردا يەتتە كۈنگىچە) ئىسىم قويۇش رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ. ئىسىم قويۇشتا ئومۇمەن بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆيىگە يۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى ياكى ئىمام ـ مەزىنلەرنى ياكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىچىدىكى پىشقەدەملەرنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئىسىم قويۇشقا تەكلىپ قىلىنغۇچى كىشى بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقى بويىچە بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان چىللاپ «ئىسمىڭىز ××× بولسۇن» دەپ، بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە دوملىتىدۇ، ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ ئىسمىنى مۇبارەكلىگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئىسىم قويۇش رەسمىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە قولۇم ـ قوشنىلاردىن بىرقانچە كىشى چاقىرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئادەم ئىسىملىرىنى شۇ ئىسىملار بارلىققا كەلگەن تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىلەرگە ئىگە: بىرىنچىدىن، قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدىكى پېئىل ۋە نەرسىلەر ناملىرى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى بەلگىلىك مەنىگە ئىگە. مەسىلەن، ئەردەن بۆكو[9]، كۆلتېكىن، پانتېكىن، ئارسلان، تاش، تۆمۈر، سۇپۈرگە، چاۋا دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار. ئىكىنچىدىن، قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادى ۋە توتېم ئېتىقادى ئاساسىدا ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، كۈن (كۈنتۇغدى)، ئاي (ئايتولدى)، يۇلتۇز، دېڭىز، كۆك («ئوغۇزنامە» گە قاراڭ) تاغ، قۇت (بەخت)، چولپان، بۆكە، يولۋاس ... دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا «بەگ»، «خان» (خاقان)، «تېكىن» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلانغان. ئۈچىنچىدىن، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە باتۇر، ئىرادىلىك، قەيسەر بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە تەققاسلاپ ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، چىنتۆمۈر، قىلىچ، لاچىن، قاپلان، بۇغرا، ئالىپ (ئالىپ تېكىن)، توڭا (ئالىپ ئەرتوڭا ــ يولۋاسنى يەڭگۈچى باتۇر) قاتارلىقلار. تۆتىنچىدىن، بالا تۇغۇلغان مەزگىلدە كۆزگە چېلىققان ۋە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خىتىرىلەش يۈزىسىدىن شۇ نەرسىنىڭ ئېتىنى ئادەمگە قويۇش. مەسىلەن، تىكەن (تىكەنباي)، ئىتباي، دەريا، قوتازباي، ئورمان (ئورمانبەك، ئورمانجان)، تاي (نۇرتاي)، سامساق، تۇر، ئالـ

تۇن، كۆموش، كېپەك، پالتا، كەكە... قاتار-لىقلار. ئومۇمەن بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە مەنىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

(2) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىسىم قويۇش ئادىتىدىن پۈتۈنلەي چەتنەپ كەتكىنى يوق، بەلكى قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۇرۇش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن ئىسىملار يەنىلا تۈپ ئىسىملىك رولىنى يوقاتمىدى. مەسىلەن، تۇغ (تۇغلۇق)، ئوغۇز (ئوغۇزخان)، ئاي (ئايخان)، تۇر (تۇران)، تۇراق، توختى (توختاش)، بوساق، تارخان دېگەنلەردەك.

ئىككىنچى، قەدىمكى تۈپ ئىسىملارغا باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملار ياكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، قوش ئىسىملىق ئايلىنىش ھادىسىسى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، تۇرسۇنمۇھەممەت، مۇھەممەتتۇردى (جانلىق تىلدا مەتتۇردى)، مۇھەممەتروزى (مەتروزى)، توختىغازى، خۇدابەردى، ئىگەمبەردى، تۇرسۇنپاشا، پەخرىنۇر، قەلبىنۇر، مېھرىنىسا، مېھرىئاي، ئاينۇر، نۇرلان ... دېگەنلەردەك.

ئۇچىنچى، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىغا كۆپلەپ سىڭىپ كىرگەن ئەرەب، پارس ئاتالغۇلىرىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن ئېلىنغان ئادەم ئىسىملىرى كۆپىنىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاللا-نىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، خالىق (ياراتقۇچى)، سەمى (ئىشىتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلىش)، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى)، ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدانىڭ قۇلى)، ئابدۇلكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى، قۇلى)، نەجمىدىن (دىننى يورۇتقۇچى يۇلتۇز)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزلەتلىك بەندىسى)، نايىپ (نامازغا دالالەت قىلغۇچى)... قاتارلىقلار. مالائىكىلەر (پەرىشتىلەر) نامى ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، مىكائىل، ئىسرافىل... قاتارلىقلار؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، داۋۇت، ئىدرىس، مۇسا، ياقۇب، ئەيسا، ئىلياس، يۈسۈپ، سۇلايمان، ئىبراھىم، ئىسمائىل، ئىسھاق، مۇھەممەد ... قاتارلىقلار؛ چاھاريارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئېلى... قاتارلىقلار؛ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ھاۋا ‹ھاۋا ئانام›، خەدىچە ‹بۇۋىخەدىچە›، سارە، مەريەم، پاتىمە ‹بۇۋىپاتىمە›، بۇۋايشەم ... قاتارلىقلار؛ دىنىي مەزھەپ ۋە دەرىجە ناملىرىنى ھەمدە «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە (ئايەت) ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، موللا، دامولا، ئىشان، سوپى، بۇۋى، ئاغىچا، ئىمام، قازى، يەسىن... دېگەندەك؛ ئىسلام كالېندارىدىكى ئاي، پەسىللەر ۋە يۇلتۇز ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، شەمسىيە، قەمەرىيە، قەمبەر، زۇلھەججە، مۇھەررەم، ماھى ‹ماھىگۈل›، نىسا، چولپان، باھار، نورۇز، روزى، ھېيت ‹ھېيتاخۇن›، شەيبان ‹شەئبان›، ئارزۇ ‹ئاتاروت›، قۇربان، ھوشۇر، بارات ... قاتارلىقلار؛ تارىخىتا

ئۆتكەن قەھرىمانلار، تارىخىي شەخسلەر ۋە فولكلوردا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئاتـلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئىسكەندەر، ھارون، پەردون، ئارسلان، تاھىر، زۆھرە، غېرىب، سەنەم، پەرھات، شېرىن، لەيـلى، ھۆرلىقا، زەينەپ، زۇلەيخا، يۈسۈپ، ئەھـمەت، تومارىس، ئابۇموسلىم، سەئىد، خىزىر... قاتارلىقلار؛ مۇقەددەس جايلارنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، مەدىنە، مەكـكە، قۇددۇس، ئېھرام، مىسىر، ئىستامبۇل (ئىستامبۇل)، بوغدا... قاتارلىقلار؛ دىنىي پائـلىيەت ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسلەن، ئىبادەت، ئىمانەم، ئىسلام، ھاپىز، تـلىپ، مۇخلىس، رازى، غازى، جۇمە، ئازنا، جەنـنەت، ۋەلى، غايىپ، ۋاجىت، ھىدايەت، ۋارىس، ئىشان، سۇننەت، ئىنـايەت ... قاتارلىقلار. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلاردا كۆپ خىل ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

(3) ھازىرقى زامان ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھـىدىلىكىنى قەدىمكى ساپ ئۇيغۇر ئىسىملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، نوقۇل ئەرەبچە، پارسچە ئىسىملارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسلاھ قىلىش، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى ئىسىملارنى ئىجاد قىلىش، ئىخچام ۋە روشەن مەنىدارلىق بولۇشـتەك ئالاھىدىلىكلەرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن. مەسلەن، شىرئەلى، شىرمەمەد (شىرمۇھەمـمەد)، ئىقبالەم، يارمۇھەممەد، ئوغلەم، ئوغۇلـنىسا، شەھرىبانۇم، قۇتلۇق، ئايىنۇر، روشەنـگۈل، نۇرلان، ئۇمىد، يالقۇن، دولقۇن، غەيـرەت، غالىب، ئازاد، بەختىيار، ئەركىن، ھۆرىـيەت، پەزىلەت، جۇرئەت، سائادەت، سالامەت، كۈرەش، دىلشات، مۇراد، غەلىبە، ئادىل، سادىق، يادىكار، خالىس، ئەلا، مۇنەۋۋەر، ئۆتكۈر، يارقىن، ياشار، نادىر، گۈزەل، دېموكرات... دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىسىملىرىدا ئاسمان جىسىملىرى، جاي ئىسىمى، مېتال، قورال ـ ئەسۋابلار ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار بار. مەسىلەن، ئايگۈل، يۈلتۇز، ھاۋاخان، ھەسەن، ھۈسەن، ئالتۇنگۈل، كۈمۈشئاي، زۇمرەت، گۆھەر، ياقۇت، ئالماس، تاشپولات، دىنار، تىللاخان، شەمشەر، پالتاخۇن... قاتارلىق؛ ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانات ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار. مەسىلەن، شۇڭقار، سۆسەر، قۇندۇز، بۇلبۇل، ئارسلان، يولۋاس، شىر... قاتارلىق؛ يېمەك ـ ئىچمەك، گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەر ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار. مەسلەن، ھەسەلخان، ناۋاتگۈل، توقاچخان، مايسىگۈل، ياسىمەن، غۇنچەم، تاجىگۈل، چىمەن، چۇغلۇق، جىنەستە، بادام، زەيتۇنە، يانتاق، نېلۇپەر، ئىپارخان... قاتارلىقلار؛ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەر ۋە زور تارىخىي ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىسىملار. مەسىلەن، ئىسلاھات، كوممۇنا، مەدەنىيەت، پىدا، غالىبىيەت، مەملىكەت، دۆلەت... قاتارلىق؛ ھەر خىل فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىملار. مەسلەن، مەڭلىك، مەڭلەشخان، خالىدەم، خالمۇھەممەد، سۇنبۇلقىز، خالبۇۋى، مايمۇنە ... قاتارلىق ئىسىملارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئەر ـ ئايال ئىسىملىرى سۆزلىرىنىڭ ئۇرغۇسى ۋە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق روشەن پەرقلىنىدۇ. ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئىسىملار جاراڭلىق، كەسكىن،

ئۇرغۇلۇق، نوقۇل مەنىگە ئىگە بولۇشتەك خۇ-
سۇسيەتلەر بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريا-
نىدا خاسلىشىپ نەسىپىي ھالدا مۇقىملاشقان.
مەسىلەن، پولات، تۆمۈر، ئالماس، قادىر، قا-
بىل، ئۆتكۈر، باتۇر، غەيرەت، ئېلىشات، دىل-
شات، سەمەت، ئىدرىس، ئوسمان، ھابىل، ما-
مۇت، ۋاھاب، ئوبۇل... دېگەنلەردەك. قىزلارغا
قويۇلىدىغان ئىسىملار نەپىس، يېقىملىق،
رەڭدار، سىمۋوللۇق بولۇشتەك ئالاھىدىلىك-
لەرگە ئىگە بولۇپ، تارىخىي تەرەققىيات جەريا-
نىدا قىزلارغا خاس ئىسىم بولۇپ مۇقىملاش-
قان. مەسىلەن، گۈلشەن، مېھرىبان، قۇندۇز،
سەييارە، مودەنگۈل، غۇنچەم، دىلبەر، گۈلئايىم،
گۈلچەھرە، نەبىرە، نەسىمە، ھۆرلىقا، گۈلبا-
ھار، مەلىكە، قەلبىنۇر، ئاسىمە، ھۆرەم، نۇر-
گۈل ... دېگەنلەردەك. ئەرلەر ئىسمىغا كۆپرەك
ئاخۇن، خان، جان، باي، بەگ، ۋاي، تاي، قۇل
قاتارلىق سۈپەت قوشۇمچىلىرى؛ قىزلار ئى-
سىملىرىغا كۆپرەك گۈل (تۇپ ئىسمىنىڭ ھەم
بېشىغا، ھەم ئايىغىغا ئۇلىنىدۇ)، خان (خې-
نىم)، قىز، بانۇم، نىسا، بۇۋى، نۇر، ئاي قاتار-
لىق سۈپەت قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسە-
لەن، ئۆمەراخۇن (ئۆمەر+ئاخۇن)، تۇرسۇنجان،
ئابدۇرەشىتخان، مۇساباي، پاساربەگ، چىنەۋاي،
نۇرتاي، تۇرسۇنتاي (ئەرلەر ئىسىملىرى)؛ ئا-
يىمخان، ئازىنخان، مەريەمخېنىم، ئامانگۈل،
مېھرىبانۇم، بەختىنىسا، ئەمبەرنىسا، ئايقىز،
گۈلقىز، پەخرىنۇر، خالبۇۋى، جەننەتبۇۋى،
مېھرىئاي، مەلىكەئاي... قاتارلىقلار. بۇ جىن-
سىيەت قوشۇمچىلىرى بەزىدە ئەرلەرگ خاس
ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق
قىزلار ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن، توختى دې-
گەن ئەرنىڭ ئىسمىغا قىزلارنىڭ ئىسمىنى يا-
سىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلانسا، ئۇ قىزلارنىڭ
ئىسمىغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، توختىگۈل،
توختىخان، توختىقىز، تۇرسۇنئاي، تۇرسۇنقىز
دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بەزى ئەرلەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا
«ئە»، «ئەم» تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن
ئوغۇللارغا خاس ئىسىم قىزلارغا خاس ئىسمىغا
ئايلىنىپ كېتىش ھادىسىسىمۇ ئۇچرايدۇ.
مەسىلەن، رەخىم — رەخىمە، كەرىم —
كەرىمە، رەشىت — رەشىدە، ئابىت — ئابىدە،
ئادىل — ئادىلە، سەلىم — سەلىمە، خە-
مىت — خەمىدە، زاھىت — زاھىدە، سابىر —
سابىرە، ئېلدان — ئېلدانە... قاتارلىقلار.

ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىدىكى تۇپ سۆز
بىلەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئور-
نىنى ئالماشتۇرۇپمۇ يېڭى ئىسىم ياسىغىلى
بولىدۇ. مەسىلەن، پاشاخان — خانپاشا، نۇر-
مۇھەممەت — مەھەممەتنۇر، نازىگۈل — گۈل-
ناز، گۈلباھار — باھارگۈل، گۈلنۇر — نۇر-
گۈل، نىساگۈل — گۈلنىسا... دېگەنلەردەك.
شۇنداقلا بەزىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار
ئۆزئارا بىرىكىپ مۇقىملاشقان خاس ئىسمىغا
ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسىم ئاي + خان = ئاي-
خان، خان + ئاي = خانئاي، گۈل + قىز = گۈل-
قىز، گۈل + بانۇم = گۈلبانۇم، بۇۋى + خان =
بۇۋىخان، ئاخۇن + جان = ئاخۇنجان، جان +
بېك = جانبېك، ئاخۇن + باي = ئاخۇنباي، خان +
قىز = خانقىز، گۈل + نىسا = گۈلنىسا... ۋە
باشقىلار.

يەنە بەزى ئىسىملار ئاخىرىغا «ەك» «ەم»
قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ئەركىلىتىش،
كىچىكلىتىش، كەمسىتىش مەنىلىرىنى بىلدۇ-
رىدىغان ئىسىملارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، توخ-

تى — توختەك، غوجى — غوجەك، بەختى — بەختەك، خەلچەم — خەلچەك، موللا — مول-لەك، قادىر — قادىرەم، غوپۇر — غوپۇرەم، ناسىر — ناسىرەم، گايىت — گايىتەم ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلاردا نەسەب قوغلىشىپ، ئەجداد - ئەۋلادلىرىنىڭ نامىنى ئەسلەپ تۇرۇش، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىك مەقسەت-ده ۋاپات بولغان دادىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە ياكى ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۇغقانلىرىنىڭ نامىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى كۈچلۈك-رەك، بۇ ئوغۇلنى چاقىرغاندا بوۋىسىنى، قىز-نى چاقىرغاندا مومىسىنى ئەسلەيدىغان تۇرمۇش ئادىتى شەكىللەنىپ تۇرىدۇ. قويۇلغان ئىسمىنى ئاتاشتىمۇ بالىلىق، ياشلىق، قىراز-لىق (ئوتتۇرا ياشلىق)، قېرىلىق دەۋرلىرى بو-يىچە ئاللىبىگورىيىلىك ئىسىم ياكى ھەر خىل ئىسىم ياسىغۇچى سۆپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش شەكلى بىلەن پەرقلىق ئاتاش ئادىتىمۇ بار. مەسىلەن، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلارنى ئوغۇل بولسا «پاقلىنىم»، «قوزام»، «غوجام»، «قۇرغۇيۇم»، «سۇلتىنىم»؛ قىز بولسا «مونچە-قىم»، «گۈلۈم»، «ئالتۇنۇم»، «ئايپاشا»، «خانىئا-يىم» ... دەپ، ئەسلىي ئىسمىنى ئاتىماي، ئەركىلەتمە نام بىلەن ئاتايدىغان، ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئىسىم ياسىغۇچى سۆپەت قوشۇمچىلە-رىنى قوشماي، تۇپ ئىسمى بويىچە، كېرەم، مۇھەممەد، سەمەت، قادىر، ناسىر ... دەپ، بۆۋاستە ئاتايدىغان (قىزلار ئىسمىدىمۇ مۇ-شۇنداق) ئادەت بار. پەقەت ئوتتۇرا ياش ۋە قې-رىلىق مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىنلا ھۆرمەت مەنىسىدىكى سۆپەت قوشۇمچىلىرى (ئا-خۇن، ئاخۇنۇم، بەگ، بېگىم، خان، خېنىم، بۇ-ۋى...) قوشۇپ ئاتىلىدۇ ھەمدە ياشلىق دەۋرىدە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان «گۈل»، «قىز»، قوشۇمچىلىرى «خان» ياكى «خېنىم»، «ئاچا» قاتارلىقلارغا ئالمىشىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ھا-زىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادىتى ئومۇملاش-مىغان، پەقەت ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادا-سىنىڭ ئىسمى قوشۇلۇپ ئىسىم - فامىلە يا-سىلىدۇ. جانلىق تىلدا فامىلە ئورنىغا لەقەمى ياكى تەخەللۇسنى قوشۇپ ئېيتىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

لەقەم ۋە تەخەللۇس كىشىلەرگە باشقىلار ۋە ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان قوشۇمچە نام بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان.

لەقەم كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى، فىزىئولوگىيىلىك بەلگىلىرى، كەسپىي خۇسۇسىيىتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن قو-يۇلىدۇ. مەسىلەن، تۇراق تاڭگا، ھەمرا قويچى، ماموت قاسساپ، سىدىق موزدۇز، غوپۇر قاس-قان، ئابلا سوپۇنچى، تۇرسۇن پەشمەت، ھىممەت باخشى، ھەسەن مىزگان، تۇراپ دېھقان، ياقۇب ئاشلەڭپۇڭ، ھوشۇر قەندەل، داۋۇت دەلال، ھامىت مەزىن، بائىز باپكار، قەييۇم سەيپۇڭ، ئايۇپ قاسقان، ئابلەت قەندەل (كەسپىي لە-قەم)، تۇردىيار قوڭغۇز، ھەمرا قاقۇاش، غولام كۆك (ئۇششۇق)، روزى توقۇناق، ھەمدۇل قاۋان، تۇراپ شاتىراق، مۇختەر كاۋا، تىللا يورغا، جامال سەتەڭ، ئابلىز گاچا، سىدىق كې-

كەچ (پسىخىك لەقەملەر)، ئەمەت سەيرىق، قاسىم داگازا، روزى تۆگە، قاسىم پىستە، ھاشىم قارىلاق، ئىلاخۇن كۆككۆز، مەمتىمىن قارىقاش، تۇرسۇن قۇشقاچ، سادىر خاكرۇق، سەيىت موزاي، تۇران قورچاق (فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر)، سەيىت نوچى، سادىر پالۋان، تۆمۈر باتۇر، ھېسام دەلدۇش، خېلىل لەقۋا، ھاشىر تۇلكە (جەسۇرلۇق ياكى نۇقسان - سەۋەنلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغان لەقەملەر) قاتارلىقلار. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخس لەقەمدىن باشقا يەنە، يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ ئورتاق لەقەمى بولۇپ، ئۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ يۇرت - مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ شەخسىي لەقەمىسۈپىتىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. يۇرت لەقەملىرى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ. مەسىلەن، قارا قۇرۇم ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇلار تارىخىتىن بۇيان «غازىلەر»، «كاللەكلەر»، «قوڭغۇزلار»، «بورداقلار»، «توخۇلار»، «لاتىلار»، «پورلار»، «كوشاڭلار»، «توقۇناقلار»، «قارنى يوروقلار» دېگەنگە ئوخشاش ئون خىل لەقەم تۇرکۈمى بويىچە ئاتىلىپ، ھەر قانداق زامان، ئورۇن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە ئەجدادىنى پەرق ئېتىشنىڭ بىر خىل بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شەھىدانە خوتەن، غېرىبانە يەكەن، ئەزىزانە قەشقەر، غازىيانە ئاقسۇ، ۋەلىيانە كۇچا، غەلىيانە تۇرپان دېگەنگە ئوخشاش شۇ رايونلارنىڭ تارىخىي خاراكتېرىستىكىسىمۇ يۇرت لەقەمى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

لەقەمنىڭ يەنە بىر خىلى — تەخەللۇس بولۇپ، ئۇ سىمۋوللۇق خاراكتېرىگە ئىگە. تەخەللۇس كۆپ ھاللاردا ئەسلىي ئىسمىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ياكى ئەسلىي ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس كۆپرەك ئارزۇ - ئىستەك غايىۋى مەزمۇن ياكى يۇرت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. غايىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان سىمۋوللۇق (مېتافورىلىق) تەخەللۇسلار كۆپ ھاللاردا ئەسلىي ئىسىم ئورنىغا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، لۇتفى، جامى، نەۋائى، سەككاكى، زەلىلى، خىرقىتى، گۈمنام، نەفىسى (ئامانىسا خېنىم)، نىزارى، غېرىبى، سەبۇرى، قاينام ئۆركىشى ۋە باشقىلار. بۇنداق تەخەللۇسنى كۆپرەك يازغۇچى - شائىرلار، ئالىملار ۋە سەنئەتكارلار قوللىنىدۇ. تەۋەلىكنى ئىپادىلەيدىغان تەخەللۇسلار ئاساسەن ئەسلى ئىسمىغا ئۇلىنىپ، شۇ كىشىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت - ماكانىنى ئىشارە قىلىدۇ. مەسلەن، مەھمۇت قەشقەرى، ئەھمەد يۈكنەكى، ئەبۇنەسىر فارابى، يۈسۈپ بالاساغۇنى، قېدىر خان يەكەندى، موللامۇسا سايرامى، مۇھەممەت ئىۋەز، قارىقاش ۋە باشقىلار.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك كۆپ خىللىقلا، رەڭدارلىققا ۋە مەنىدارلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنى تەتقىق قىلىش «ئانتروپونومىيە» ئىلمىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئېتنوگرافىيە، تارىخ، فولكلور، پسىخولوگىيە، تىلشۇناسلىق... قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك.(ئا)

قەشقەر خەلقى

قەشقەر خەلقى يۇمىلاق باش (بروخىكەفال)، ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، يۇزى سوقۇچاقراق (ئات يۇز)، بۇرنى ئوتتۇراھال كەڭ، لېكىن ئېگىز (قۇش تۇمشۇق بۇرۇن بىلەن تۇز بۇرۇن ئارىسىدا)، چاچلىرى قارا قوڭۇر رەڭ، قوي كۆزلۈك، ساقال - بۇرۇتلىرى قويۇق، ئەگىم قاشلىق، تېرىسى سۇزۇك ۋە سىلىق بولۇپ، ئومۇمەن چىرايلىق كېلىدۇ. ئۇلار چىرايلىق كىيىنىپ سالاپەتلىك يۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ، تازىلىققا ۋە گىرىمگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۆلىما ۋە كاسىپ كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ، ئىلىم - پەننى قەدىرلەيدۇ، ھەمسۆھبەتنى ياخشى كۆرىدۇ.

قەشقەر خەلقى خەير - ساخاۋەتلىك، مېھماندوست، دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك بولۇپ، خۇش ئاۋاز، سەنئەتخۇمار كېلىدۇ، تۇرمۇشتا تىرىشچان ھەم ئەمگەكچان بولۇپ، سودا - سېتىق ۋە تىجارەتكە ماھىر، سایاھەت ۋە سەپەرگە ھەۋەس قىلىدۇ، ئەھلى كەسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىقى، قول ھۈنەر ماھارىتى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا ئۈستۈن ۋە زىيادە تۇرىدۇ. شۇڭا، قەشقەر قەدىمدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن.

خوتەن خەلقى

خوتەن خەلقى بەستلىك، ئاقپىشماق، ھال تەنلىك بولۇپ، يۇمىلاق باش (بروخىكەفاللىقى گەۋدىلىك)، ئوتتۇرا بوي، بۇرنى ئىنچىكە، لېكىن ئېگىز، يۇزى سوقۇچاقراق (ئات يۇز)، چاچلىرى قارا ياكى قارامتۇل دولقۇنسىمان، ساقال - بۇرۇتلىرى قويۇق، قارا كۆز، قاش - كىرپىكلىرى تولۇق، تەبەسسۇم چىراي كېلىدۇ. خوتەن خەلقى بىر سۆزلۈك، بىر قوللۇق، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ، مۇلايىم ۋە كەمتەر، ئىشچان كېلىدۇ. خوتەن خەلقى ئۆز ئىشىغا ناھايىتى پۇختا، دوستلۇق ئەقىدىسى كۈچلۈك، ئاغزى مەھكەم بولۇپ، سىر ساقلايدۇ. خوتەن خەلقى كاسىپ - ھۈنەرۋەن، تەبىئەت ئىدراكى پاكىز، زېھنى ئۆتكۈر بولۇپ، ئۆتكەن ئىشلاردىن خاتىرە قالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەن.

خوتەن خەلقى ئاددىي - ساددا ياشايدۇ، ھەشەمەتچىلىكنى ياقتۇرمايدۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە تەبابەتچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ، ئۆلىما ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدۇ.

خوتەن خەلقى ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كالىغا يەتكۈزۈپ، خېرىدارلارنى رازى قىلىدۇ. شۇڭا، بۇ جاي ئەزەلدىن يىپەك ۋە يۇك توقۇلمىچىلىقى، شۇنىڭدەك قاشتېشى ئويمىكارلىقى بىلەن مەشھۇر.

ئاتۇش خەلقى

ئاتۇش خەلقىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى قەشقەر خەلقىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ، يەنى باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق، چاچ ۋە ساقاللىرى قويۇق ۋە قارا،

بۇرنى ئىنچىكە، لېكىن ئېگىزرەك (قاڭشار-لىق)، بۇغداي ئۆڭ، قوي كۆز، ئوتتۇرا بوي، بە-دەن مۇسكۇللىرى چىڭ، يۇزى سوقمچاقراق (ئات يۇز)، كۆز قارىچۇقى ئۆتكۇر، ئەگمە قاش، قاپە-قىنىك قېتى كەڭرەك كېلىدۇ.

ئاتۇش خەلقى ئىشچان ۋە پەم - پاراسەت-لىك، ئىلىم - مەرىپەتنى قەدىرلەيدۇ ۋە ھۆر-مەتلەيدۇ، يېڭىلىققا ئىنتىلىدۇ، جاپا - مۇشەق-قەتتىن زارلانمايدۇ، ئۆز ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچىگە تايىنىپ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش روھى ئۇستۇن.

ئاتۇش خەلقى ئۆزئارا ئىناق ۋە ئىتتىپاق ياشايدۇ، قەيەردە ئولتۇراقلىشىشىدىن قەتئىي-نەزەر، ئۆزئارا ئىزدىشىپ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىدۇ ۋە ئەقىل كۆرسىتىدۇ، يوقسۇللارغا خەيرخاھلىق قىلىدۇ.

تىجارەت ۋە سودا - سېتىققا كاملىقى، سۆزدە مۇلايىم ۋە چېۋەرلىكى، ئۆز ئىشىغا پۇختىلىقى، كەمتەرلىكى ۋە سىڭىشچانلىقى، ئالدىن كۆرەرلىكى قاتارلىق ئالامەتلەر ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنى خاراكتېرلەيدىغان تۇپ ئالامەت-لەردۇر.

ئاقسۇ خەلقى

ئاقسۇ خەلقى ئاقپىشماق، ئەما سەل - پەل بۇغداي ئۆڭ كېلىدۇ، بېشى يۇمىلاق، يۇزى كەڭ ۋە گۆشلۈك، چاچلىرى قارامتۇل ۋە دول-قۇنسمان، قوي كۆز ۋە ئارىلاشما كۆز، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ، ساقال - بۇ-رۇتلىرى ئوتتۇرا ھال، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۇز، پېشانىسى كەڭ بولىدۇ.

ئاقسۇ خەلقى خاراكتېر جەھەتتىن توغرا (تۇز)، ئاددىي - ساددا، ياۋاش، مۇلايىم، كەم-تەر، شۇكرىچان خەلقتۇر، دېھقانلىرى كۆپ، ھۈنەرۋەن كاسىپلىرى ئاز، سودا - تىجارەتكە ئانچە قىزىقمايدۇ، ھۈنەر - كەسىپ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشقا شەھەرلەردىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلى-دۇ، دېھقانلىرى ئاق كۆڭۈل ۋە مېھماندوست بولۇپ، پۇلغا ئانچە ھېرىسمەن ئەمەس، ئۇلار سەنئەتخۇمار بولۇپ، ئەر - ئايال توپلىشىپ مەشرەپ ئويناشقا ئادەتلەنگەن.

ئاقسۇ خەلقى باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئې-تىبار بېرىدۇ. شۇڭا، ئاقسۇ مۇھىتى گۈزەل، بۇك - باراقسان شەھەر بولۇپ، ئېلىمىز بويى-چە ئۇزۇن ئۆمۇر كۆرىدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ-چىلىكى مانا شۇ ئاقسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردۇر.

تۇرپان خەلقى

تۇرپان — قەدىمىي شەھەر بولۇپ، قەدىمكى «ئىدىقۇت» ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. تۇرپان خەلقى قىياپەت جەھەتتىن سارغۇچ ئۆڭلۈك، باش سۆڭىكى يۇمىلاقما-يىل، ئېگىز بوي، گەۋدىلىك، بۇرنى ياپىلاقراق ھەم قېلىنراق، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق كۆندىلەڭ شەكىلده، يۇزى كەڭ، يۇزد-نىڭ داسسۆڭىكى كۆرۈنەرلىك، كۆزلىرى قارامتۇل، ئەما كىچىكرەك (چېقىر كۆز)، قاپىقى گۆشلۈك، چاچلىرى تۇز ۋە قارا، ساقال - بۇرۇتلىرى شالاڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بە-لەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تۇرپان خەلقى راست قوللۇق، راست سۆز-لۈك، تۇز كۆڭۈل، ھىيلە - مىكرى ۋە خىيانە-تى يوق، ئەقىدە - ئىخلاسلىرى ساپ، سۆزلىرى قوپالراق بولسىمۇ، كۆكسى - قارنى كەڭ، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىمايدىغان، ئارتۇقچە تە-كەللۇپنى خالىمايدىغان، ئەقىدىسى كۈچلۈك

خۇش پېئىل خەلقتۇر.

تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، كىلىماتى قۇرغاق، سۇيى كەم بولغاچقا، تۇرپان ئۇيغۇر-لىرى كارىز سۇيىگە تايىنىپ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ.

تۇرپان خەلقى ئەمگەكچان ۋە باتۇر خەلق بولۇپ، قىينىچىلىقتىن قورقمايدۇ، ئەما دېھ-قانچىلىقتىن باشقا ھۈنەر - كەسىپكە ئانچە كامىل ئەمەس، سودا - تىجارەتكمۇ ئانچە قىزىقمايدۇ.

كورلا خەلقى

كورلا خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبى بىر-قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، لوپنۇرلۇقلار يەرلىك ئىرقىي ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. ئۇلار سارغۇچ ئۆڭلۈك، بېشى يۇمىلاقراق، بويى ئوتتۇرا ھال، بەست-لىك، يۈزىنىڭ داسسۆڭكى چوڭراق، بۇرنى تۈز، قېلىنراق، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق، يۈزلىرى قىسقا، كەڭ، چاچلىرى تۈز ۋە قويۇق، كۆز قارىچۇقى قارا، قاپىقى تار، ئەما قېلىنراق، ساقال - بۇرۇتلىرى ئوت-تۇراھال بولۇشتەك ئالاھىدىلىك بىلەن خاراك-تېرلىنىدۇ. كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قىياپەت جەھەتتىن ئاقسۇ، كۇچا ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ.

كورلا خەلقى ئاق كۆڭۈل، راست سۆز-لۈك، مۇلايىم، كۆكسى - قارنى كەڭ، ھىيله - مىكىرسىز، ئىززەت - ئېكراملىق بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. لوپنۇر ئەتراپىدىكىلەر چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، بې-لىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئاددىي - ساددا ياشاشقا ئادەتلەنگەن، ھۈنەر - كەسىپ، سودا - تىجارەت بىلەن شوغۇللانمىغان.

قۇمۇل خەلقى

قۇمۇل — تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىدىن بىرى.

قۇمۇل خەلقى ئەمگەكچان، باتۇر، ئەقىل - پاراسەتلىك، ئاق كۆڭۈل، كەمتەر، خۇش پېئىل، سىلىق - سىپايە، ئۆم - ئىناق، مېھماندوست، ئويۇن - چاقچاق، ناخشا - ئۇسسۇلغا ھېرىس-مەن بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈ-چۈن بۇ رايون «بىرى بۇلىقى، بىرى خۇلقى ياخشى» دەپ تەرىپلىنىدۇ.

قۇمۇل خەلقى قىياپەت جەھەتتىن ئاق، ئەما سەل - پەل بۇغداي ئۆڭ، ئوتتۇرا بوي-لۇقتىن تۆۋەنرەك، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۇز، ياڭاق سۆڭكى كەڭ، چاچلىرى سەل تۇز، قوڭۇر، ئانچە قويۇق ئەمەس، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ، كۆز ئوقلىرى سەل - پەل چېقىر، پېشانىسى سەل تارىراق، ساقال - بۇرۇتى شالاڭ (كوسا)، بېشى سەل سوقمىچاقراق (خروكسفال) بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلە-نىدۇ.

ئىلى خەلقى

ئىلى خەلقى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ رايون شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ.

ئىلى خەلقى ئەمگەكچان، ئەقىل - پارا-سەتلىك، باتۇر، روھلۇق، تېتىك، خۇش چاق-چاق، كەڭ قورساق، سۆزمەن، يۇمۇرغا باي، پا-كىز تەبىئەتلىك، ئېلىم - بېرىمغا ماھىر، مېھماندوست، سالام - سەھەتلىك، يۇرۇش - تۇرۇشى رەتلىك ۋە سالاپەتلىك، ناخشا - مۇزد-

كىغا ھېرىسمەن، مەدەنىيەت سۆيەر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تارىختا ئىلى خەلقىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان. شۇ سەۋەبتىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا رايونلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئويغانغان. بۇ رايون بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا، تۇرلۇك خەلقلەر ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تېپىك بىر رايونغا ئايلانغان. ئەسلىي يەرلىك ئىلى خەلقىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى تۇركۇئىدلار ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ياۋروئىدلىق بىلەن موڭغۇلۇئىدلىقنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن. جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونىغا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بارغان بولۇپ، ئۇلار تەبىئىيكى قەشقەر، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت خاراكتېرىگە ئىگە.

ئىزاھلار:

‹1› «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ ئۇيغۇرچە 29 ـ تومىغا قارالسۇن.

‹2› مىسۋاك ــ چۈچۈكبۇيا ياكى ئەرمەن يانغىچىدىن ئىشلەنگەن ئېغىز ـ چىش يۇيۇش قورالى.

‹3› رىسالە ــ ساتىراشلىق دەستۇرى.

‹4› قازى ـ قۇززات ــ باش قازى.

‹5› قازى ــ شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئىش كۆرگۈچى دىنىي ئەمەلدار.

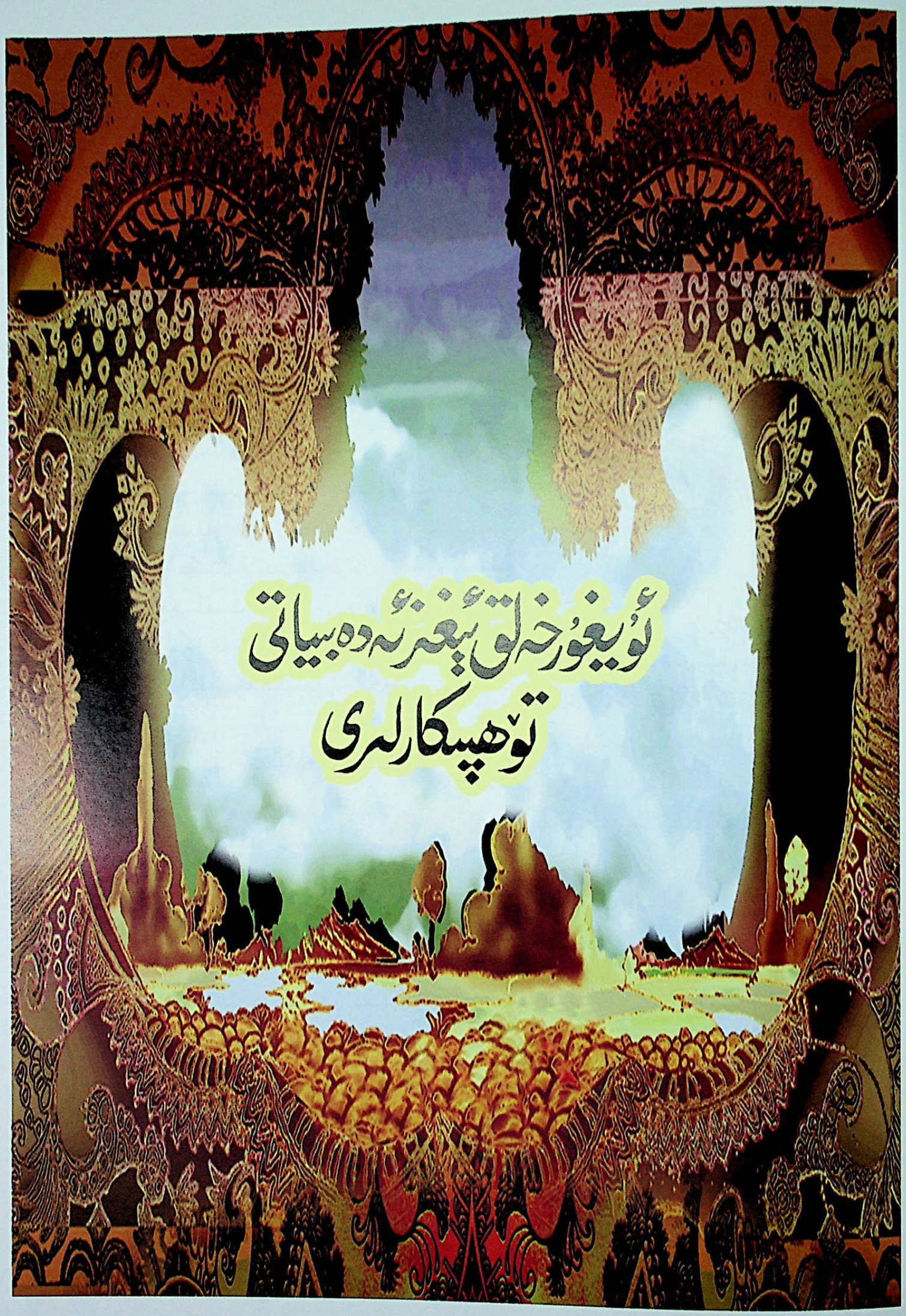
‹6› ئەلەم ــ شەرىئەت يولى بىلەن چىقىرىلغان پەتىۋانى تەستىقلايدىغان ياكى رەت قىلىدىغان دىنىي زات.

‹7› مۇپتى ــ شەرىئەت مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلار ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقارغۇچى، پەتىۋا بەرگۈچى.

‹8› مۆھتەسىپ ــ دىنىي تەپتىش.

‹9› «قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ مەڭگۈ تېشى» دا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ ئىسمى «ئەردەن بۆكۈ» دەپ خاتىرىلەنگەن، «ئەردەن» سۆزىگە «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «چوڭ مەرۋايىت» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

ئەسكەرتمە: «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» نامىلىق بۇ ئەسەر ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار قاتارلىقلار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1996 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانىدى. بۇ قېتىم ئاپتورلار زۆرۈر تۈزىتىش كىرگۈزدى. ھەر بىر كىچىك ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى (ئا)، (ر)، (ش) ھەرپلىرى شۇ ئەسەرنى يازغان ئاپتورلارنىڭ ئىسمىنىڭ باش ھەرپىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
توپلىمى

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە ئالاھىدە تۆھپە ياراتقان شەخسلەر.....375
يەرلىك «ئۇچ توپلام» لارنى تۈزۈشكە ھەسسە قوشقان شەخسلەر.....426
ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ئايرىم توپلام تۈزۈشكە قاتناشقان ۋە ئىلمىي ماقالە يازغان شەخسلەر 462

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە ئالاھىدە تۆھپە يارىتقان شەخسلەر

ئا

ئابدۇخېلىل بارات (1938 ــ) قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئۇرچى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ يەرلىك قەدىمكى ئاھاڭلارنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن قوشاق، داستانلارنى كۆپ بىلگەنلىكى، ئاۋازىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن تاماشىبىنلارنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ كەلمەكتە.

ئابدۇخېلىل روزى (1940 ــ) خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدىكى مەنتىقىلىق كۆچ تۇغرىسىدا»، «ماقال ـ تەمسىللەر تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىمۇ»، «ئۆز يېغىدا ئۆزىنى قورۇش» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ئابدۇراخمان ئەبەي (1953 ــ) تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خوبدا شەھىرى ئۇيغۇر مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ تۇنجى قېتىم «ئۇيغۇر باللار ئويۇنلىرى»نى توپلاپ نەشر قىلدۇرغان. «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر خەلق باللار ئويۇنلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر (1941 ــ) ئاتۇش شەھىرىنىڭ تېجەن كەنتىدە تۇغۇلغان.ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئېلان قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن تاللانما»، «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى»، «لەتىپىلەر» قاتارلىق كىتابلارنى نەشرگە تەييارلىغان.

ئابدۇرېشىت موللا (1901 ــ) بىرقاتار ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلقنىڭ ئازادلىقىنى كۆيلىگەن ۋە كىشىلەرنى ئەمگەك ـ مېھنەتكە ئىلھاملاندۇرغان. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن توپلانغان قوشاقلار ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ھېلىھەم ئېلان قىلىنىپ كەلمەكتە.

ئابدۇرېشىت ئىبراھىم (1962 ــ) پىچان ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق مىراسلىرىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھازىرغىچە باشقىلار بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»نىڭ 13 ـ ، 18 ـ ، 19 ـ ، 20 ـ قېتىملىرى ۋە «جەمشىتنامە»، «ئىسكەندەرنامە»

(1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ قىسىم)، «ئىبرەتلىك چۆ-چەكلەر» (1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ قىسىم) قاتارلىق كىتابلارنى تەييارلاپ نەشر قىلدۇرغان.

ئابدۇرېھىم توختى (1939 ــ) قۇمۇل شەھىرى شەھەر ئەتراپى يېزىسىنىڭ چارباغ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئابدۇرېھىم توختى چۆچەك مەستانىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھېكايە قىلىپ بېرىشى ئارقىلىق «سۇيىقەست»، «پاچىق»، «گۈل سەنەۋەرگە نېمە قىلدى» قاتارلىق چۆچەكلەر خاتىرىلىنىپ، ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇرېھىم رازاق (1926 ــ) چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ ۋاششەرى يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن «ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى نېمىشقا ئۆرە بولۇپ قالغان»، «مەيزاپ، مۇسەللەس، ھاراقنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە رىۋايەت»، «شاھزادە ئىتپەرەس»، «خاسىيەتلىك چۇش»، «تەلەيلىك يىگىت»، «بەبۇ بەشھىرى ھەققىدە ھېكايە» قاتارلىق كۆپلىگەن رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇرېھىم سابىت (1943 ــ) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر «بۆرە تۇتېمى ھەققىدىكى ئەپسانە»، «ناخشا پىرى ــ پىرچەكچىگى ھەققىدىكى ئەپسانە»، «ۋاڭخۇلۇ ئالۋىنى قوشاقلىرى»، «كۆچ ـ كۆچ قوشىقى»، «مايسىخان قوشىقى»، «ئۆرپ ـ ئادەت قوشاقلىرى»، «خەلق داستانى ــ ياچىبەگ»، «خەلق داستانى 〈پادىشاھى ئادىل〉»، « 〈ئالىپ ئەرتوڭا〉 داستانى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا (1932 ــ 1996) كورلا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۇستىدە ئىزدىنىش»، «لوپنۇر ۋە لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە»، «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە «ئۇيغۇر غۇر ئېتنولوگرافىيىسى» ناملىق يىرىك تەتقىقات ئەسىرى يورۇق كۆرگەن.

ئابدۇرېھىم ھېيت (1928 ــ) قاغىلىق ناھىيە بازىرىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا خەلق چۆچەكلىرى، خەلق قوشاقلىرىغا كۈچلۈك ئىشتىياق باغلاپ، نۇرغۇنلىغان فولكلور مىراسلىرىنى ئۆزلەشتۇرۇۋالغان، قاغىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى چۆچەك توپلىمىنى كۆپلىگەن خەلق چۆچەك، رىۋايەتلىرى بىلەن تەمىنلىگەن.

ئابدۇرېھىم ئىسمايىل (1939 ــ 1986) قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاش ۋە تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئىزدىنىپ، مەملىكىتىمىزدە تۇنجى بولۇپ «ئوغۇزنامە» داستانىنى، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى قوشاق، ماقال ـ تەمسىلىلەرنى ۋە نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ يەنە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت زور بىر تۇركۈم ئىلـ

ئابدۇسۇبھان قۇربانقۇلى (1886 ــ1947) چاپچال ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئېلان قىلغان «ئابدۇسۇبھان قوشاقلىرى» ئىچىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى، ئەخمەتجان قاسىمى، غېنى باتۇر ھەققىدىكى ۋە باشقا تۇرلۇك تېمىلاردىكى قوشاقلار بار. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدىن بىر قىسمى «ئۇيغۇر كۇلكە چولپانلىرى»نىڭ 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇشۇكۇر تۇردى (1936 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاش ۋە تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئىزدىنىپ، مەملىكىتىمىزدە تۇنجى بولۇپ «ئوغۇزنامە» داستانىنى، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى قوشاق، ماقال ـ تەمسىلىلەرنى ۋە نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ يەنە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت زور بىر تۇركۈم ئىلـ

مىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (1933 ــ 1995) ئاتۇش شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە چوڭقۇر ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان، ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناخشا ـ ئۇسسۇلى، ئەلنەغمە سەنئىتى ۋە خەلق تىياتىرلىرى ھەققىدە، مۇقام سەنئىتى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە، دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى، پسىخىكىسى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى ھەققىدە سالماقلىق تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەمگەكلىرى ئۇيغۇر فولكلورى تەتقىقاتچىلىرى ئۇچۇن يېتەكچىلىك رول ئويناپ كەلمەكتە.

ئابدۇقادىر سادىر (1947 ــ) گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە بولغان «قەھرىمانىنىڭ قىسسىسى»، «ئەمىر ھەمزە»، «گۇل شاھ ـ ۋەرەقە»، «مەلىكە زەرنىگار»، «يولۇاس بىلەن زەينىنبە» قاتارلىق كۆپلىگەن داستان، چۆچەكلەرنى توپلاپ ئېلان قىلغان.

ئابدۇقادىر قوچاق (1948 ــ) نىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق قىزىقچىلىقىدا خېلىلا تونۇلغان بولۇپ، بېيتلىق چاقچاقلارنى ۋە تۇرلۇك لەتىپىلەرنى ئېيتىشقا ماھىر. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن لەتىپە، چاقچاقلارنىڭ بىر قىسمى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇقادىر مەتقۇربان (1948 ــ) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 300 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشقىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن، سۆز ئويۇنى نومۇرلىرىدىن 40 تىن كۆپرەكنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئۆزى ئورۇندىپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇقادىر مۇسا (1945 ــ) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دولان مۇقاملىرى ۋە دولان ئۇسسۇلىرىغا ماھىر، ئاۋات ناھىيىسىدە دولان سەنئىتىنىڭ مۇكەممەل ساقلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۇچۇن ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان تۆھپىكارلارنىڭ بىرى.

ئابدۇكېرىمخان (1903 ــ؟) ئاقسۇ شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ مەشھۇر مۇقامشۇناس بولۇپلا قالماستىن، يەنە خەلق سەنئىتىنىڭ تەپچان ئۇستازى ئىدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ناھايىتى كۆپ سازەندە ۋە مۇقامچىلارنى تەربىيىلىگەن. بۇلاردىن مەرھۇم مامۇت ئەلەم ساتارچى، ئابدۇقادىر مەخسۇم، ھامۇتخان قاتارلىق سازەندىلەر كىشىلەر تەرىپىدىن بۇگۈنگىچە يادلىنىپ كېلىنمەكتە.

ئابدۇكېرىم راخمان (1941 ــ) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ھازىرغىچە «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» (مۇھەممەت زۇنۇن بىلەن بىرلىكتە)، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى»، «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»، «مۇقام پېشۋالىرى»، «يىپەك يولىدىكى مىللىي مەدەنىيەتكە نەزەر»، «فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات»، «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن ئويلار» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇ يەنە تۆۋەندىكىدەك كىتابلارنى نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق بېيتىلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى»، «ئۆزبېك خەلق داستانلىرى»، «نۇزۇگۇم»، «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر».

ئابدۇللا ئاكا (چولاق) (1908 ــ 1978) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ دادامتۇ يېزىسى دادامتۇ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ماس قوشاقچى بولۇپ،

يېڭى - يېڭى قوشاقلارنى ئۆزى توقۇپ ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغان. ئۇ ئىجاد قىلغان قوشاقلاردىن ئەڭ مەشھۇرى «ھارۋىكەش قوشاقلىرى» بولۇپ، بۇ قوشاقلار ھازىرمۇ خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا ئېيتىلىپ كېلىنمەكتە.

ئابدۇللا مەجنۇن (1955 ــ)خوتەن شەھىرى يېڭى گۈلباغ مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئابدۇراخمان خان پاشا»، «يالپۇزخان»، «ھەۋزىخان»، «ئەبەيدۇللاخان» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى رەتلىگەن، «دىلتار» ناملىق چالغۇ ئەسۋابنى كەشىپ قىلغان.

ئابدۇللا ئوسمان (1951 ــ) قاغىلىق ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ داڭلىق خەلق چاقچاقچىسى، ئىجتىھاتلىق فولكلورشۇناس بولۇپ، 150 پارچىدىن ئارتۇق لەتىپە - چاقچاقلىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى، «ئابدۇللا ئوسمان چاقچاقلىرى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىندى. ئۇ قاغىلىق خەلق قوشاقلىرى، قاغىلىق خەلق چۆچەكلىرى، قاغىلىق خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى قېزىش، توپلاش، نەشر قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناندى.

ئابدۇلھېمت قارى (1938 ــ) قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ خوتەن دىيارىدا ھەقىقىي بولۇپ ئۆتكەن تەسىرلىك ۋەقەلەرگە ئاساسەن، «ھەۋزىخان»، «ئەبەيدۇللاخان» قاتارلىق داستانلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ باشقىلاردىن ئۆگەنگەن ۋە ئۆزى ئىجاد قىلغان خەلق داستانلىرى سەككىزگە يېتىدۇ. بۇنىڭدىن «ھەۋزىخان»، «ئەبەيدۇللاخان»، «يالپۇزخان»، «باي نەزەر» قاتارلىق تۆت پارچە داستان رەتلەپ ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇۋاھىت دامولللام (1845 ــ 1940) ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ نۇرغۇن ئىبرەتلىك لەتىپە - چاقچاقلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنى تەربىيىلىگەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن لەتىپىلىرى توپلاپ رەتلىنىپ، ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇۋۇدلى جارۇللايوف (1910 ــ 1998) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئوقۇش بىلەن داڭق چىقارغان، خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە توپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ئىلى خەلق ناخشىلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (7) قاتارلىق كىتابلارنى نەشرگە تەييارلاشقا قاتناشقان.

ئابلەت ئابدۇللا (1946 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ھازىرغىچە «كۆموش ئۇزەڭگە»، «شاھزادە دەرمان ۋە مەلىكە دەۋران» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشر قىلىش تەييارلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، «مايىمخان»، «كەنئان باتۇر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان.

ئابلەت زېرىپ (1938 ــ) مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يېڭئۆستەڭ يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خەلق بېيىت - قوشاقلىرى ۋە مەشرەپ ناخشىلىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلىگەن قوشاقلار «مارالبېشى خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان.

ئابلىتىپ كېۋىر (1917 ــ) توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن، مۇقام ئېيتىش جەريانىدا كۆپلىگەن خەلق ناخشا - قوشاقلىرىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇ ناخشا - قوشاقلار «تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

ئابلىز ئابدۇمەت (1968 ــ) قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ

قاغلىق قاراقۇرۇم ئۇيغۇر تاغ نەغمىلىرىنىڭ ۋارىسى ۋە تارقاتقۇچىسى بولۇپ، تاغ مەشرەپى ناخشىلىرىنى ئورۇنداش بىلەن ئەل ئىچىدە تونۇلغان.

ئابلىزخان ماموت (1930 ــ 1983) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، يەرلىك ئاھاڭلار ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان، «غېرىب ــ سەنەم» داستانىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى مۇزىكا، ناخشىلىرىنى ئەستايىدىل توپلاپ رەتلىگەن، يەنە ئالماقاچان خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن «ئېتىز ناخشىسى»، «ئايەي» قاتارلىق ناخشىلارنى ئىجاد قىلغان.

ئابلىزخان مەسىم (1925 ــ 1988) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ داڭلىق ھەزىلچى ــ چاقچاقچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن بېرىلىپ ئۆگەنگەچكە، ئۆزىمۇ ئۇستا چاقچاقچى بولۇپ يېتىشكەن، قازاقىستانغا كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ چاقچاقچىلىق ماھارىتىنى تېخىمۇ جارى قىلىپ، كىشىلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ بىر قىسىم چاقچاقلىرى «مۇھەببەت ئەھلى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

ئابلىز نىياز (1942 ــ) ئاتۇش شەھىرىدىنىڭ ئۇستۇنئاتۇش يېزىسى ئىككىساق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، كۆپلىگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ ۋە ئېلان قىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىگە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان.

ئابلىز ئىمىن (1950 ــ) قۇمۇل شەھىرى تىيانشان رايونى تۆمۈرتى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۇزۇن يىللىق سەنئەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى، ماقال ــ تەمسىللىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىدىن توپلىغان ۋە رەتلىگەن ئەسەرلىرى «قۇمۇل شەھەر ماقال ــ تەمسىللىرى» توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان.

ئابلىمىت سادىق (1941 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ «ئۇچ توپلام» خىزمىتىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، 30 دىن ئارتۇق ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى توپلىمىنى تەھرىرلىگەن ياكى كۆرۈپ بېكىتكەن، «ئۇچ توپلام»نىڭ شىنجاڭ تومۇرى ئۇيغۇرچە قىسىملىرىنىڭ باش مۇھەررىرلىك، قوشۇمچە «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىك، شىنجاڭ تومۇرى خەنزۇچە قىسمىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان.

ئابلىمىت مۇھەممەت (1957 ــ) قەشقەر مارالبېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن سوئال ــ جاۋابلار» قاتارلىق بەش پارچە كىتابى، «فولكلور ئىلمى ھەققىدە»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ستىرىئوتىپلوق ئالاھىدىلىكى» قاتارلىق 40 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

ئاخۇنئاغىچا (1810 ــ؟) خوتەن ناھىيەسى باغچە بازىرى ئاتچۇي كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ مەشھۇر خەلق داستانى «ئابدۇراخمان پاشا»دا مەدھىيىلەنگەن ئابدۇراخمان خان غوجا (1833 ــ 1863)نىڭ ئانىسى. ئاشۇ خەلق داستانىدىكى كۆپلىگەن قوشاقلار ئاخۇنئاغىچا تەرىپىدىن توقۇلغان.

ئاخۇنبەگ سۇبۇر (1901 ــ 1986) قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەھەر ئىچى يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت

ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، قۇمۇل ناخشا ـ مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ بۇ ئېسىل سەنئەت بايلىقىنى ساقلاش، توپلاش ۋە خەلقئالەمگە تونۇتۇشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئاسىم باقى (1924 ــ 1995) قازاقستاندىكى ئالمۇتا ۋىلايىتى ئۈيغۇر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىگە قاراتقان. ئۇ تەييارلىغان «ئۇيغۇر خەلق بېيىتلىرى» (1967)، «سادىر پالۋان خۇشاخمەد ئوغلى» (1971)، «ئۇيغۇر خەلق لىرىك شېئىرىيىتى» (1978) قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنغان.

ئاقبەگ تۆمۈر (1905 ــ) قۇمۇل شەھىرى شەھەرئىچى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئېپىتىپ بەرگەن «سەيپۇلمۇلۇك بىلەن بەدۇبل جامال»، «سۇلايمان ئوتۇنچى»، «شەھەر بىجان»، «سالى نوجۇان»، «يىلان باقتى تاز»، «ئۇرە باتۇر»، «بېلىقچىنىڭ قىزى»، «زاكى مايدان»، «نۇشرۇان ئادىل»، «تۆت زەئىپ جانۋارنىڭ پىلنى مەغلۇپ قىلىشى» قاتارلىق رىۋايەت ـ چۆچەكلەر يېزىقتا ئېلىنىپ مەتبۇئات يۈزىدە ئېلان قىلىنغان.

ئاقپاشا (1915 ــ 1989) قۇمۇل شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ داڭلىق ئەلنەغمىچى، مۇقامچى ۋە قوشاقچى. ئۇ قۇمۇل ناخشا ـ مۇقاملىرىنى، 3000 كۇپلېتتەك قوشاق ـ بېيىت ۋە بىر مۇنچە ماقال ـ تەمسىللەرنى ئېيتىپ بېرىپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىگە زور تۆھپە قوشقان.

ئالماس ئابدۇللايوف (1926 ــ) مارال بېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ھېكايە ـ چۆچەكلەرگە ئىشتىياق باغلىغان، تۇرلۇك تېمىلاردا شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان، خەلق قەلبىگە ياقىدىغان لەتە ـ پىلىرى بىلەن داڭق چىقارغان.

ئالىم قادىر (1947 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1984 ـ يىلى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» ناملىق كىتابنى تۇزۇپ نەشر قىلدۇرغان، توپلاپ رەتلىگەن كۆپلىگەن ماقال ـ تەمسىللەرنى «شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، «تۇرپان خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» قاتارلىق توپلاملاردا ئېلان قىلغان.

ئامان باقىيېف (1874 ــ ؟) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ خونخاي دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. 1882 ـ يىلى ئۇ ئائىلىسى بىلەن بىللە قازاقستانىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر رايونى تەۋەسىگە كۆچۈپ چىققان. 1916 ـ يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن يەرلىك خەلقىتىن لاشمانلىققا ئىشلەمچى ئېلىنغاندا، ئامان باقىيېفمۇ تۇتۇپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا ھاشارچىلارنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلىرى، تەڭسىزلىكلەر، تۇتقۇنلارنىڭ يۇرتى ۋە ئۇ ـ رۇق ـ تۇغقانلىرىنى سېغىنىش ھېسسىياتلىرى يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئامانباي غېجەك (1903 ــ 1966) چىرا ناھىيىسىنىڭ دامكو يېزىسى چۇقىباش كەنىتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مەھەللىۋى مەشرەپلەرنى ئۇيۇشتۇرۇش، خەلق لەتىپە، چاقچاق، يۇمۇرلىرىنى ئېيتىش، سۇزىتىلىق ئويۇنلارنى تەييارلاش جەھەتلەردە ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدا «ئامانباي غېجەك» نامى بىلەن ئاتالغان.

ئامانىنساخان (1534 ــ 1567) يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق مۇقامشۇناس، شائىرە ۋە خانىش، تەخەللۇسى نەفىسە. ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھ ـ

پىسى، ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ قان ـ تەر ئاققۇزۇپ، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن مۇقام ئاھاڭلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ تېكىستلىرىنى كەڭ كۆلەمدە توپلىغان ھەمدە شۇ ئاساستا رەتلەش ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ چىققان.

ئانارخان قاسىم (1940 ــ) ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئاتىسى ۋە ئۇستازلارنىڭ تەسىرىدە كۆپلىگەن ناخشا ـ قوشاق، بېيىتلارنى ئىگىلەپ، ئاخىر خەلق ئارىسىدا تونۇلغان ناخشا ـ قوشاقچى ۋە مۇقامچى بولۇپ يېتىشىپ چىققان. «ئاراتۇرۇك خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا ئۇ ئېيتىپ بەرگەن 300 كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاق كىرگۈزۈلگەن.

ئانارخان ئىسلام (1921 ــ) ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ئاداق يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاق، بېيىتلارنى يادلاپ ۋە ئۇلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئۆگەنگەن.

ئاۋۇت ئەلنەغمە (1896 ــ؟) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە سەنئەتكار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 15 يېشىدىن تارتىپ راۋاب چېلىش ۋە قوشاق ئېيتىش بىلەن داڭق چىقارغان، «غېرىب ـ سەنەم»، «يۈسۈپ ـ ئەخمەت»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «سىيىت نوچى»، «ئابدۇراخمان پاشا» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇندىيالايدىغان مەشھۇر ۋائىزغا ئايلانغان.

ئاۋۇت روزىمۇھەممەت (1928 ــ) پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرى تۆۋەن مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى كۆپ بىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن يۇرت ئىچىدە نام قازانغان. خەلق ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى توپلاش جەريانىدا ئۇ نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرىنى ئېيتىپ بەرگەن. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن قوشاقلارنىڭ كۆپ قىسمى «تۇرپان خەلق قوشاقلىرى»غا كىرگۈزۈلگەن.

ئاۋۇت سىيىت (1943 ــ) ئاقسۇدا تۇغۇلغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى توپلاش ئىشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، 166 پارچە ماقال ـ تەمسىل، سەككىز پارچە چۆچەك، 200 كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاقنى توپلىغان، بۇلارنى «ئاقسۇ خەلق قوشاقلىرى»، «ئاقسۇ خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «ئاقسۇ خەلق چۆچەكلىرى» ناملىق توپلاملاردا ئېلان قىلغان.

ئاۋۇت مۇسا (1923 ــ) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ دولان مۇقاملىرىنىڭ تېكىست ۋە ئاھاڭلىرىنى لېنتىغا ئېلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا يېقىندىن ماسلىشىپ، «دولان توقۇز مۇقامى»نىڭ سىستېمىلىق توپلاپ رەتلىنىشى ئۈچۈن زور كۈچ چىقارغان.

ئاۋۇسمان قۇربانقۇلى (1889 ــ 1948) قازاقىستانىنىڭ ئۇيغۇر رايونىغا قاراشلىق غالجات يېزىسىدا تۇغۇلغان، كېيىنكى ئۆمرىنى ئىلىدا ئۆتكۈزگەن. ئاۋۇسمان تىلى ئۆتكۇر، ھازىر جاۋاب قوشاقچى بولغان، ئۆز قوشاقلىرىدا خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل ئەخلاقسىزلىق قىلمىشلارنى ماھىرلىق بىلەن تەنقىد قىلغان.

ئايزىمخان مېھمان (1902 ــ ؟) مەكىت ناھىيىسىنىڭ غازكۆل يېزىسى خانكۆل كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن 1000 كۇپلېتتىن كۆپرەك قوشاق «يەكەن خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلام ۋە باشقا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ئايمۇھەممەت ساھىبى (1965 ــ) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبى-

يىاتى ئەسەرلىرىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆپلىگەن ماقال - تەمسىل، قوشاق، چۆچەكلەرنى ئېلان قىلغان.

ئايشەم شەمىيېۋا (1912 — 1978) قازاقىستانلىق يازغۇچى شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان، ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەپ، نۇرغۇن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى، قوشاقلىرى، ماقال - تەمسىل، تېپىشماقلىرىنى توپلاپ نەشرگە تەييارلىغان.

ئايۇپ راۋاب (1891 — 1993) ئاقسۇ شەھىرلىك قاراتال يېزا قاراقاش كەنتىدە تۇغۇلغان، كىچىك چېغىدىلا دولانلىقلارنىڭ مەشرەپلىرى ۋە مۇقاملىرىغا ئىشتىياق باغلاپ، ئۆزى ياسىۋالغان دولان راۋابى بىلەن نەغمە قىلىشنى ئۆگىنىۋالغان. ئايۇپ راۋاب ئېيتىپ بەرگەن بىر قىسىم خەلق داستانلىرى ۋە قوشاقلىرى رەتلەپ ئېلان قىلىنغان.

ئايۇپ سامساق (1908 — 1956)كەلپىن ناھىيىسىنىڭ گەزلىك يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىك چېغىدىن باشلاپ خەلق مەشرەپلىرىگە قاتنىشىش ئارقىلىق خەلق قوشاقلىرى ۋە ئەلنەغمىلىرىنى ئۆگەنگەن، نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلق ئاممىسىغا تەقدىم قىلغان. 1956 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇنىڭ قوشاقلار توپلىمى نەشر قىلىنغان.

ئايمخان ھاجى (1898 — 1964) قازاقاش ناھىيىسى بازار ئىچى تاناييېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق چېغىدىلا سەنئەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، ئاتىسى ھەمدۇللا ئاكا بىلەن ئانىسى سۇپىيىخان دۇتارچىنىڭ تەربىيىسى بىلەن دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ، راۋاب قاتارلىق سازلارنى چېلىشنى ھەمدە خەلق قوشاق - بېيىتلىرىنى ئۆگىنىۋالغان.

ئەبەيدۇللا مۇھەممەت (1945 —) ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇنئاتۇش يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ دادىسى مۇھەممەت ناپىرنىڭ شېئىر - قوشاقلىرىنى توپلاش، رەتلەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1982 - يىلى «مۇھەممەت ناپىر شېئىر - قوشاقلىرى» ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇرغان.

ئەخەت ھاشىم (1935 —) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى»، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، «ھايۋانات ھەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلەر»، «غېلىك - غېلىك پاشا بىلەن غوك - غوك قوڭغۇز» قاتارلىق يەتتە پارچە كىتابنى تۇزۇپ نەشر قىلدۇرغان.

ئەخلەت ئاخۇن تەمبۇر (1895 — 1973) گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ يېزىسى قىشلاق ئالدى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 13 ياشقا كىرگۈچە «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بىر قىسىم ناخشا ۋە مەرغۇللىرىنى پەدىگە كەلتۇرۇپ چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان، مۇقام سەنئىتىگە بولغان ئوتتەك ئىشتىياقى بىلەن جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق، تەمبۇر چېلىش، خەلق داستان، قوشاقلىرىنى ئېيتىش جەھەتتە ۋايىغا يەتكەن.

ئەرشىدىن تاتلىق (1927 — 1998) ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ موللىلار كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئەمىر گۆر ئوغلى»، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى تەييارلىغان ۋە «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ تارىخى ھەققىدە» قاتارلىق ئىلمىي تەتقىقات

ماقالىلىرىنى يازغان.

ئەسەت سۇلايمان (1969 ــ) قۇمۇل شەھىرى قوراي يېزىسى قىزىلىيار كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاسپىرانت ۋە ستۇدېنتلارغا فولكلور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ھەرخىل دەرسلەرنى ئۆتكەندىن سىرت، «خەمسىچىلىك ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇر بۆرە توتېم مەدەنىيىتى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان.

ئەسەت مۇختار (1938 ــ) قۇمۇل شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئوقۇغۇچىلىق مەزگىللىرىدىلا ناخشا ئېيتىش، ساز چېلىشقا ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى» ۋە ناخشا ـ كۈيلىرىنى تېخىمۇ مۇكەممەل ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، ئۇلارنى ۋاينغا يەتكۈزۈپ ئېيتالايدىغان ئىقتىدارنى ھازىرلىغان.

ئەنۋەر سەمەت قورغان (1971 ــ) قەشقەر پەيزىۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا دائىر «دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات»، «يارالمىش ئەپسانىلىرى تەتقىقاتىغا كىرىش»، «پەرھىز ۋە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان.

ئەنۋەر قۇربان (1961 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ كۆپلىگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ ئېلان قىلغان، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە ئىشتىياق باغلاپ، 1000 پارچىدىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىلنى رەتلەپ، «تۇرپان خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» قاتارلىق توپلاملاردا ئېلان قىلغان.

ئەنۋەر مەتسەيدى (1963 ــ) خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر «تەكلىماكاندىكى 〈جاڭگال〉 فولكلورى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بەدىئىي شەكىل ۋە ئۇسلۇب»، «فولكلور تىلشۇناسلىقى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئېلان قىلغان.

ئەيسا تۇران (1917 ــ 1987) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزىسى بازىرىدا تۇغۇلۇپ، ناخشىلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ، ئەل ئىچىدە داڭ چىقارغان، قۇمۇل خەلق ناخشىلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش، ئۇلارنى رەتلەپ ـ سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە كېيىنكىلەرگە ئۆگىتىش ئىشلىرىدا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن.

ئەمەت ئىسمايىل (1935 ــ) قۇمۇل شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نى ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، ئۇلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتالايدىغان ئىقتىدارنى ھازىرلىغان.

ئەنۋەر سەمەت قورغان (1971 ــ) قەشقەر پەيزىۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا دائىر «دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات»، «يارالمىش ئەپسانىلىرى تەتقىقاتىغا كىرىش»، «پەرھىز ۋە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان.

ئەنۋەر قۇربان (1961 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ كۆپلىگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ ئېلان قىلغان، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە ئىشتىياق باغلاپ، 1000 پارچىدىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىلنى رەتلەپ، «تۇرپان خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» قاتارلىق توپلاملاردا ئېلان قىلغان.

ئەنۋەر مەتسەيدى (1963 ــ) خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر «تەكلىماكاندىكى 〈جاڭگال〉 فولكلورى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بەدىئىي شەكىل ۋە ئۇسلۇب»، «فولكلور تىلشۇناسلىقى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئېلان قىلغان.

ئەيسا تۇران (1917 ــ 1987) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزىسى بازىرىدا تۇغۇلۇپ،

غان. ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىغا ئالاھىدە ئىشتىياق باغلاپ، مۇشاۋىرەك، ئۆزھال، چەۋ-بەيات قاتارلىق مۇقاملارنى مۇكەممەل ئورۇن-دىيالايدىغان سەۋىيىگە يەتكەن، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى توپلاش، رەتلەش، تولۇقلاش ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغان.

ئەيسا مىراب XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مارالبېشى ناھىيە-سىنىڭ ئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ دولان مۇقاملىرىنى رەتلىگۈچى ۋە ياراتقۇچى مەشھۇر خەلق سەنئەتكارىدۇر. ھازىرغىچە دولان مەش-رەپلىرىدە ئوينىلىپ كېلىۋاتقان «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «جۇۋازغا قوشۇش»، «سۇرەتكە تارتىش»، «غاز ئويۇنى»، «بوۋاي ئويۇنى» قاتار-لىق ئويۇنلارنى ئەيسا مىراب ئىجاد قىلىپ ئو-مۇملاشتۇرغانىكەن.

ئەيسا نەغمىچى(1884 ــ 1957) گۇما نا-ھىيىسىنىڭ سانجۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ پەنجىگاھ، ئۆزھال، ناۋا مۇقاملىرىنى ۋە سانجۇ ئاھاڭلىرىنى ئىنتايىن تەسىرلىك، يېقىملىق ئورۇندايدىغانلىقى سەۋەبلىك ئەل ئارىسىدا يۇ-قىرى ھۆرمەتكە نائىل بولغان.

ب

بابا رەھىم مەشرەپ (1657 ــ 1711) قو-قاندا تۇغۇلغان، ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن لەتىپە-لەرنى يازغان. مەشرەپنىڭ لەتىپىلىرى ناھايە-تى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسىم لەتىپىلىرى «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى» نىڭ 3 ــ قىسمىدا ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «يېڭى قاشتېشى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «ئىلى دەريا-سى»، «ئالىم ۋە ئەدىبلىرىمىز ھەققىدە ھېكا-يىلەر» قاتارلىق كىتاب، ژۇرناللاردىمۇ تونۇش-تۇرۇلدى.

بارات تەمبۇر (1875 ــ 1949) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، غۇلجا شەھىرىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن خەلق سەنئەتكارى. ئۇ مۇقام ئاھاڭ-لىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپلا قالماي، خەلق ناخشا ــ مۇزىكىلىرىنىمۇ ئالاھىدە ماھا-رەت بىلەن ئىجرا قىلاتتى. مەلۇماتلارغا قارا-غاندا، ھازىر غۇلجا خەلقى ئىچىدە ئېيتىلىپ يۈرگەن بىر قىسىم ناخشا ــ قوشاقلارنى بارات تەمبۇر ئىجاد قىلغانىكەن.

بارات ئۇستا (1895 ــ ؟) نىيە ناھىيە-سىنىڭ لەمپىلىك دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇندايدىغان «ئەيسابەگ» قاتارلىق داستانلىرى بار. «چەرچەن خەلق قو-شاقلىرى» ناملىق توپلامغا ئۇنىڭ قوشاقلىرىدىن بىر قىسىملىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.

بارتولد (1869 ــ 1930) رۇسىيەنىڭ پېتېربۇرگ شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1963 ــ يىلى بارتولدنىڭ ئەسەرلىرى توققۇز تۇم بولۇپ نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭ 4 ــ تومى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئارخېئولوگىيە ۋە ئېت-نوگرافىيىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىغا ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللار بار.

نىكولاي ئالېكساندرېۋىچ باسكاكوف (1905 ــ ؟) رۇسىيەنىڭ سولۇيېچېگورسك شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1929 ــ يىلىدىن 1931 ــ يىلىغىچە قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېكسپېدىتسىيىدە بولغان. ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار»، «ئالتاي تىللىرى» قا-تارلىق كىتابلىرى ئىلىم ساھەسىدە مەشھۇر-دۇر. باسكاكوف ئۇيغۇر ناخشا ــ مۇزىكىلىرى

ۋە مۇقام سەنئىتى ھەققىدىمۇ يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان.

باقى راۋاب (1835 ــ 1915) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ مەشرەپ، ئولتۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، راۋاب چېلىشنى ئۆگەنگەن، سۇنايچى ئابدۇللا، غىجەكچى مۇھەممەت دولان، داپچى ئىبراھىم باخشى قاتارلىق بىر قىسىم سازەندىلەر بىلەن ئەلنەغمە گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ئەلنەغمەچىلىك قىلغان.

باقىموللا (1840 ــ 1924) قازاقىستانىك ھازىرقى ئۇيغۇر رايونىغا قاراشلىق ئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1916 ـ يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتى ياشلارنى ئۇرۇش ئارقا سېپىدىكى قارا ئىشقا تۇتۇشقا باشلىغاندا، باقىموللىنىك ئوغلى مەخسۇرنىمۇ تۇتۇپ كەتكەن. باقىموللا سۆيۈملۈك ئوغلىدىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى ئېغىر جۇدالىق زارىنى ئۆزى توقۇغان مۇڭلۇق قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادە قىلغان. خەلقنىك دەرد ـ ئەلىمىگە تەڭكەش كەلگەن بۇ قوشاقلار ناھايىتى تېزلا كىشىلەر ئارىسىغا تارقىلىپ كەتكەن.

باۋۇدۇن يۇسۇپ (1918 ــ 1984) پەيزىۋات ناھىيىسىنىك قوشئاۋات يېزىسى يۇرگۈمەشلىك كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ يۇرت ئىچىدە تونۇلغان لەتىپچىلەرنىك بىرى بولۇپ، ئۆمرىدە خېلى نۇرغۇن لەتىپىلەرنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئىجاد قىلغان بىر قىسىم لەتىپىلەر «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

بەردى ئاخۇن (1845 ــ 1945) لوپ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. بەردى ئاخۇن داپ، ساتار، تەمبۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارنى چېلىشقا ماھىر بولۇپ، ئون ئىككى مۇقامنىك نەغمە، داستان ۋە مەشرەپ قىسىملىرىنى خېلى پۇختا ئۆگەنگەن، مۇقام ئېيتىپ، جامائەتچىلىكىنىك ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان.

بەكرى تاجى (1923 ــ) قۇمۇل شەھرىنىك راھەتباغ يېزىسى چوڭتۇر مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىك بايان قىلىپ بېرىشى بىلەن «جاپا تارتماي ھالاۋەت يوق»، «پاقا ئەۋلىيا»، «قازان ئاقتى»، «موللا تاپقاق»، «بىر ئاتىنىك ئىككى ئوغلى»، «ئەقىللىق كېلىن»، «ئىشچان ئايال»، «قارا كۆڭۈل موللا»، «كۆندۈكچى مو-ماي»، «ئۇچ ئېغىز ھېكمەتلىك سۆز»، «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قاتارلىق چۆچەكلەر خاتىرىگە ئېلىنىپ، نەشر قىلىندى.

بەكرى موللا (1825 ــ 1888) كۇچا ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەلنەغمىچى. ئۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان ۋە خەلق ئارىسىدىكى ناخشا ـ مۇزىكىلارنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان. «كۇچا سەنىمى» دەپ ئاتالغان بىر يۇرۇش ناخشا ـ مۇزىكىلار بەكرى موللىنىك نامى بىلەن باغلىنىدۇ.

بەگتۆمۇر رەجەپ (1938 ــ) چىرا ناھىيىسىنىك نۇرى يېزىسى ئاقتاش كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ باشقىلاردىن ئاڭلىغان ۋە شۇ ئاساستا يېڭىدىن ئىجاد قىلغان كۆپلىگەن قوشاقلارنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلىغۇچىلارغا ئېيتىپ بېرىپ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىك تېخىمۇ مۇكەممەل توپلىنىپ، تەتقىق قىلىنىشىغا مۇناسىپ تۆھپە لەرنى قوشتى.

بۇۋىخان ئاچا (1902 ــ؟) لوپنۇر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاتا ـ بوۋىسىنىك، شۇنداقلا ئەتراپتىكى قېرىنداشلىرىنىك ئۇدۇمى بويىچە خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى بۇگۈنگىچە يەتكۈزگەن.

ئا. ن. بېرنشتام (1910 ــ 1956) رۇسىيەنىڭ تۇغۇلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئېلىمىز-نىڭ شىنجاڭ رايونلىرىدا ئۇزاق مۇددەتلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتىگە ئائىت 200 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ـ ئەسەر يازغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەق-قىدە مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئوغۇزخان رىۋايىتىدىكى تارىخىي ھەق-قەت» ناملىق ماقالىسى ئوغۇزنامە تەتقىقاتىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجە ھېسابلىنىدۇ.

پ

پانتۇسوف (1849 ــ 1909) رۇسىيەنىڭ نىكولايېۋ شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «تارانچى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى» نام-لىق توپلامنى نەشر قىلدۇرۇپ، 500 گە يېقىن ماقال ـ تەمسىل، 100 دىن ئارتۇق تېپىشماق، ئىككى چۆچەك ۋە «چىن تۆمۇر باتۇر»، «تىببىي پادىشاھ بىلەن زۆھرەخان»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق داستانلارنى ئېلان قىلغان. «تارانچىلارنىڭ تې-پىشماق ۋە ھېسابلىرى» ناملىق كىتابنى تۇ-زۇپ، 122 تېپىشماقنى ئېلان قىلغان.

ت

تاتلىق كاسسا (1868 ــ 1948) تۇقسۇ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا گەپدانلىقى بىلەن نام چىقارغان. نەتىجىدە، ئۇ-نىڭغا توقسۇدا «گەپچى»دېگەن مەنىنى بىلدۈرە-دىغان «كاسسا» دېگەن لەقەم سىڭىپ قالغان. ئۇ ھاياتىدا كۆپلىگەن لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئېيتىپ قالدۇرغان، بىر قىسىم لەتىپە ـ چاق-چاقلىرى توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

تاش ئاخۇن (1851 ــ 1937) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ راۋاب چېلىپ ناخشا ئېيتىشتا يۇقىرى ماھارەتنى يېتىلدۈرگەن، «ئوردام»، «سۇلتان»، «ئىشانمۇسىز، موللىمۇ»، «كېلەرمەنمۇ» قاتارلىق ناخشىلارنى ئىجاد قىل-غان. بۇ ناخشا ـ مۇزىكىلار قەشقەر خەلقى ئا-رىسىدا ھازىرغىچە خەلق ناخشا ـ مۇزىكىلىرى قاتارىدا ئېيتىلىپ كېلىنمەكتە.

تاشخانبەگ (1909 ــ 1974) يوپۇرغا نا-ھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ چاقچاقچى، ناخشىچى، مەشرەپ سورۇنلىرىدا يېگىتۈپشى، ئوغلاق تار-تىشنىڭ چەۋەندازى، چېلىشچى. ئۇ ئۆزى سۆيگەن چاقچاقچىلىقنى ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇرۇپ، خەلقىگە روھىي ئوزۇق ئاتا قىلىپ كەلگەن. ئۇ-نىڭ قىزىقارلىق لەتىپە ـ يۇمۇرلىرى ھېلىھەم خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كەلمەكتە.

تاھىر ئاخۇن ساتار (1896 ــ 1956) كەلپىن ناھىيىسىنىڭ يۇرچى يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ساتار، تەمبۇر، راۋاب، دولان غې-جىكى، قالۇن قاتارلىق ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن چالالايتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ماھىر خەلق قوشاقچىسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ مول مەزمۇنلۇق قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا شادلىق بېغىشلىغان.

تاھىر ئاكا (1820 ــ 1962) لوپنۇر نا-ھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ۋاپات بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا سانسىزلىغان لوپنۇر قوشاقلىرىنى يادقا ئېيتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن قوشاق-لىرى لوپنۇر ناھىيىسىدە ھېلىھەم تارقىلىپ

كەلمەكتە.

توختاشخان ئىمىن (1910 ــ) قۇمۇل شە-ھىرىنىڭ لەنگەر رايونىدا موللا ئائىلىسىدە دۇن-ياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپتە ئەلنەغمىچىلەردىن داپ چېلىشنى، ناخشا ئېيتىشنى ئۆگەنگەن، 1500 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىنى يادقا ئېيتالايدىغان بولغان، كېيىنكى كۇنلەردە قۇ-مۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ ھەر خىل ئاھاڭ-لىرىنى تولۇق ئېيتالايدىغان بولۇپ يېتىشىپ چىققان، ئىككى قېتىم قۇمۇل ئون ئىككى مۇ-قامنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشقان.

توختى غوجىكام ساتارچى (1847 ــ 1953) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. كىچە-كىدىن خەلق ئەلنەغمىچىلىكىگە ئىشتىياق باغلىغان ۋە خەلق ناخشا ـ مۇقاملىرىنى ئۆ-گەنگەن، كېيىنچە ساتار چېلىشنى ئۆگىنىشكە كىرىشىپ تونۇلغان ساتارچى بولۇپ قالغان. كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ: «توختى غوجىكام ساتارچى» دەپ ئاتاشقان. توختى غوجى ۋە ئۇ-نىڭ سەپداشلىرى مۇقام ـ نەغمىلەرنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن.

توختىيار قالۇن (1844 ــ ؟) قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى «غوجاچوڭنىڭ قۇملۇ-قى» دېگەن مەھەللىدە تۇغۇلغان. ئۇ دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن قالۇن چېلىشنى ئۆگىنىپ، ئۇستا مۇقامچى بولۇپ يېتىشكەن، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان ۋە ئۆزىمۇ نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان

تۇردى ئاخۇن (1881 ــ 1956) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاھاڭ ۋە تېكىستلىرى-نى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، پىششىق ئىگىلىگەن، ئۇلارنى رەتلەپ سىستېمىلاشتۇرغان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ زور سەنئەت بايلىقىنى زامانە-ىزغا يەتكۈزۈپ بەرگەن. تۇردى ئاخۇن يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تارىخىدا ھېچ-قانداق بىر كىشى ئورنىنى باسالمايدىغان مەش-ھۇر خەلق سەنئەتكارىدۇر.

تۇردىخان ئىسلام (1922 ــ 1974) يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئودانلىق يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇنلىغان قو-شاقلارنى يادلىغان ۋە ئىجادىي ئۆزلەشتۈرگەن. ئۇنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»، «يەكەن خەلق قوشاقلىرى» نام-لىق توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن.

تۇردى شەيخ (1775 ــ 1850) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ داڭلىق ساتارچى ئە-دى. ئۇ ئۆز ئالدىغا ناخشا ـ مۇزىكا ئەتىرىتى تەشكىللەپ، توي ـ تۆكۈن ۋە مەشرەپ سورۇن-لىرىدا ئون ئىككى مۇقام ۋە قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇندە-غان، خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ، يۇقىرى سە-ۋىيىگە كۆتۈرۈپ قالماي، ئۆزىمۇ نۇرغۇن ناخ-شا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ خەلق ئارىسىدا تارقاتقان.

تۇردى ھامىر (1900 ــ 1984) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ تۇرپان خەلق ناخشە-لىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىلا قالماي، يە-نە بىرمۇنچە يېڭى ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ خەلق ئارىسىغا تارقاتقان، تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭى ۋە تېكىستلىرىنى رەتلەپ، سىستې-مىلاشتۇرغان.

تۇردى ئۆتەك (1929 ــ) چەرچەن ناھە-يىسىنىڭ ئاچچان يېزىسىدىكى ئاقچىخ دېگەن جايدا تۇغۇلغان. ئۇ يارىملىق سازەندە بولۇپلا قالماستىن، يەنە خەلقنىڭ ياخشى كۆرىدىغان

قوشاقچىسى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ ھازىرغىچە پەدىسىز راۋاب بىلەن خەلق قوشاقلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىاپ كەلگەن. ئۇنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇندىغان كۆپلىگەن قوشاقلىرى خاتىرىگە ئېلىنىپ، «چەرچەن خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلىنغان.

تۇردى ئىسمايىل (1934 ــ) ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئۇستۇنئاتۇش يېزىسى قايراق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ نۇرغۇن قوشاق، بېيىتلارنى توپلاپ، خەلق ناخشىلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، كىشىلەرنى ياخشىلىققا ئۈندەپ، ناچار ئىللەتلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلغان. «يەكەن خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامغا ئۇنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.

تۇرسۇن زىيىدىن (1937 ــ 1998) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ قاش يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (1 ـ ، 3 ـ قىسمى)، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (2 ـ قىسمى) قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈپ، نەشر قىلدۇرغان، «رومانلاردا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىدىن توغرا پايدىلىنايلى»، «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» قاتارلىق ماقالىلەرنى يازغان.

تۇرسۇن سدىق (1914 ــ) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ تۇرپانيۈزى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ داپ چېلىشتىكى ماھارىتى خېلىلا يۇقىرى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ئۆز ئارىسىغا ئېلىپ تۇرلۇك ئولتۇرۇش ـ مەشرەپلەردە داپ چالدۇرغان. ئۇ شۇ جەريانداا ناخشا ـ قوشاقلارنى تولۇق ئەستە قالدۇرۇۋالغان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن قوشاقلار «غۇلجا خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

تۇرسۇن قۇربان (1942 ــ) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى ئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاپ رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ لەتىپە ـ يۇمۇرلىرى ھەققىدە تارىخىي بايان»، «نەسىردىن ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە»، «〈جامىئۇل ھىكايەت〉 ھەققىدە مۇھاكىمە»، «مەسەل ــ ئەدەپ ـ ئەخلاق ئوقۇشلۇقى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

تۇرسۇنمۇھەممەت ھۇسۇن (1942 ــ) گۇما ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ، نەشر قىلدۇرغان، «گۇما خەلق قوشاقلىرى»، «گۇما خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «گۇما خەلق چۆچەكلىرى»، «گۇما خەلق داستانلىرى» قاتارلىق توپلاملارنى ئۆزى باش بولۇپ ئىشلىگەن.

تۇرسۇننىياز ئەخمەت (1928 ــ) چىرا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، پىشقەدەملەردىن نۇرغۇن ماقال ـ تەمسىل، چۆچەكلەرنى ئاڭلاپ خاتىرىلەپ چىققان ۋە ئۇلارنى «چىرا خەلق چۆچەكلىرى»، «چىرا خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» ناملىق توپلام ئارقىلىق ئېلان قىلغان.

تۇرسۇننىيازخان (1938 ــ) چىرا ناھىيىسىنىڭ مازار يېزىسى تۆۋەنجاي كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ خەلق چۆچەكلىرىگە ئىشتىياق باغلاپ، ئۇنى ئېيتىپ، داڭلىق خەلق چۆچەكچىسى بولۇپ يېتىلگەن. «چەرچەن خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىغا ئۇ ئېيتىپ بەرگەن «〈چامغۇر〉 ئاتالغۇسى ھەققىدە رىۋايەت»، «ئىلاۋۇز بىلەن گىنەچە»، «ھېكمەتلىك كىتاب»، «يېتىمنىڭ تەدبىرى» قاتارلىق رىۋايەت، چۆچەكلەر كىرگۈزۈلگەن.

تۇرغۇن موللا(1890 ــ 1984) يېڭسار ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ياش چېغىدىلا سەنئەتكە ئىشتىياق باغلاپ، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى قوشاققا قېتىپ زالىملارنى سۆككەن، توي ـ تۆكۈن، مەشرەپلەرگە بېرىپ ئۆزى تو-قۇغان قوشاقلارنى ئوقۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ خەلق ئارىسىغا تارقالغان خېلى كۆپ قوشاقلىرى تۇرلۇك توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن.

تۇرغۇن مۆمن (1949 ــ) يېڭسار نا-ھىيىسىنىڭ لومپا يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىزى-قىپ، خەلقنىڭ داستان، قوشاقلىرىنى قىزغىن سۆيۈپ ئۆگەنگەن، ئۆزىمۇ قوشاق ئىجاد قى-لغان، خەلق تىلى ۋە تۇرمۇشىنى پىششىق ئۆ-گىنىپ، نۇرغۇن يېڭى قوشاقلارنى توقۇپ چىقىپ ۋە ئۇنى راۋاب بىلەن ئورۇنداپ، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى تېخىمۇ تەرەققي قىلدۇرغان.

تۇرغۇن يىلتىز (1962 ــ) لوپ ناھىيە-سىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»نىڭ 9 ـ قىسمىنى نەشرگە تەييارلىغان.

تۇنىياز داۋۇت (1942 ــ) كۇچا ناھە-يىسىنىڭ كوناشەھەر سايباغ مەھەللىسىدە تۇ-غۇلغان. ئۇ خەلق ناخشا ـ مۇزىكىلىرى، مۇ-قام، ئەلنەغمە ۋە خەلق مەشرەپلىرىگە ئالاھىدە ھەۋەس بىلەن قىزىقىپ، پېشقەدەم خەلق ئەل-نەغمىچىلىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، كۇچا خەلقى ئا-رىسىدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئەلنەغمىچىلەردىن بو-لۇپ يېتىلگەن، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىدىن «ناۋا»، «ئوششاق»، «پەنجىگاھ»، «مۇشاۋىرەك»، «ئۆزھال»، «راك» قاتارلىقلارنىڭ كەڭ تارقىلى-شى ۋە ساقلىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

تۆمۈر قادىرى (1968 ــ) چىرا ناھىيە-سىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلق ئارىسىدىن 3000 كۆپلىتتىن ئارتۇق قوشاق، 60 پارچىدىن ئارتۇق رىۋايەت، چۆ-چەك، 1500 پارچىدىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىل توپلاپ ئېلان قىلغان.

تېيىپجان ھادى (1925 ــ 1989) غۇلجا شەھىرىنىڭ دۆڭمەھەللە مەھەللىسىدە تۇغۇل-غان. ئۇ «غۇلجا ئاتالغۇسى ۋە غۇلجا شەھىرى توغرىسىدا»، «ئىلى گۈڭ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى»، «ئىلى خەلقىنىڭ بىرقانچە تارى-خىي ناخشىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققى-دە»، «سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ يېڭىدىن تېپىل-غان قوشاقلىرى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر خەلق قو-شاقلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»، «چۇنچۇن سالۋات» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەر-نى ۋە ئۆزى توپلىغان نۇرغۇن خەلق ئېغىز ئە-دەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلغان.

سابىنى تىرىنچاك (1963 ــ) ئامبىرىكىدا تۇغۇلغان. ئۇ ھازىر ئامبىرىكا دۆلەتلىك پەن تەتقىقات قارىمىقىدىكى لىئون جۇڭگو تەتقىقات مەركىزىدە ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۇيغۇر مۇقام سەنئە-تىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىپ تا-لىغان، «ئۇيغۇر دولان مۇقامى ھەققىدە تەتقە-قات» ناملىق ئەسىرى بىلەن دوكتورلۇق ئىل-مىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ «ئۇيغۇر مۇقامى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، «ئۇيغۇر مۇزى-كىسى — ھەقىقىي خەلق مۇزىكىسىدۇر» قاتار-لىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

ج

جاپپار ئەمەت (1929 ــ 1999) خوتەن

شەھرىنىڭ گۈلباغ مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 3000 كۈپلېتتىن ئارتۇق بېيىت ـ قوشاق، 1500 دىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىل، «ئەر يىگىتكە 70 تۈرلۈك ھۈنەر ئاز» قاتارلىق نۇرغۇن چۆچەكلەرنى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان.

جاپپار رەھىم روھلان (1950 ــ) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان «بەش تالىپ»، «زەبىدەخان»، «توكۇر ياغچى»، «ئەبەدۇللاخان»، «يالپۇزخان»، «ھەۋزىخان»، «كېلىك، مەشۇقۇم» قاتارلىق يەتتە خەلق داستانى «بۇلاق» ۋە «قاراقاش خەلق داستانلىرى»دا بېسىلدى، «قاراقاش خەلق قوشاقلىرى» نامىلىق توپلامنى 200 دىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرى بىلەن تەمىن ئەتتى.

جاڭ شرۇڭ (1943 ــ) ئۇرۇمچى شەھرىدە تۇغۇلغان. ئۇ تۇزگەن ۋە يازغان «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ يېڭى تەرجىمىسى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما»، «ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق كىتابلار ۋە «نەسىردىن ئەپەندىم لەتىپىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر شېئىرىيەت ئەنئەنىسى ۋە ئۇنى تەرجىمە قىلىش مەسىلىسى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەر بار.

جاۋ شجيې (1932ــ) گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنۆا ناھىيىسىدىن. ئۇ 1958 ـ يىلى نەسىردىن ئەپەندىم لەتىپىلىرىنى تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كىتاب قىلىپ تۇزگەن.

جەمىلخان پېرىخۇن (1912 ــ) چىرا ناھىيىسى چىرا يېزىسىنىڭ چوڭكۆل كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. 17 ياشقا كىرگەندە ئۇستا ساز زەندە بولۇپ يېتىشىپ چىققان. «غېرىب ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زۆھرە» دراما‌لىرىدا ئاغىچا ئانا، زۆھرە روللىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىقىپ قىزغىن ئالقىشلانغان. ئۇ تۇرلۇك ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى دۇتار بىلەن ئورۇنداپ خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

جۇڭلۇ (1932ــ) شىبە مىللىتىدىن بولۇپ، شىنجاڭ چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1960 ـ يىلى نەشرىدىن چىققان ئىككى قىسىملىق «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» دېگەن كىتابنى تۇزۇش ئىشىغا قاتناشقان، 1982 ـ يىلى ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى «ئۇچ توپلام» تۇزۇش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان، باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ «سادىر پالۋان قوشاقلىرى» دېگەن كىتابنى تۇزگەن.

خ

خاكى ھاجى (1840 ــ 1910) ئاتۇش شەھرىنىڭ ئاغۇ يېزىسىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن خەلق سەنئەتكارى. ئۇ دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن كىچىكىدىن تارتىپلا ساز چېلىشقا ئىشتىياق باغلىغان، ئاتۇش خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە تۆھپە ياراتقان.

خاۋ گۇەنجۇڭ (1935 ــ 1994) گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئوغۇزنامە»، «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى قوشاقلار»، «مەسئۇد ۋە دىلئارا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىپ ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنى باشقا مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇش ۋە تارقىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن.

خەلچەم قادىر (1972 ــ) كۇچا ناھىيىسىنىڭ چىمەن يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان 500 كۈپلېتتىن ئارتۇق قوشاقنىڭ كۆپ قىسمى «كۇچا خەلق قوشاقلىرى»غا كىرگۈزۈلگەن.

خەيرىنسا توختى (1925 ــ) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى قوغان يېزىسى قوشكۆل كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدە ئىككىلا كۆزى ئەما بولۇپ قالغان بولسىمۇ، دۇتارچېلىپ ناخشا ئېيتىشنى ئۆگىنىۋالغان، نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرىنى يادلىۋېلىپلا قالماي، ئۆزىمۇ قوشاق ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ توقۇغان قوشاقلىرى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»، «قەشقەر كوناشەھەر خەلق قوشاقلىرى» قاتارلىق توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن.

خېلىچىخان مەمتىلى (1946 ــ) پوسكام ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق قوشاقلىرىنى ئىجرا قىلىشقا ماھىر بولۇپ، ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، قىزىقارلىقلىقى بىلەن كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلىگەن قوشاقلار مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

خېلىل تۇردى (1962 ــ) كۇچا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1981 ـ يىلىدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاشقا كىرىشىپ، 100 كۇپلېت ناخشا ـ قوشاق، 60 پارچىدىن كۆپرەك چۆچەك، 414 پارچە ماقال ـ تەمسىل توپلىغان. بۇلار «كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»، «كۇچا خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «كۇچا خەلق قوشاقلىرى» توپلاملىرىغا كىرگۈزۈلگەن.

خېلىل سىپەر (1910 ــ) تۇرپان شەھىرىنىڭ يېڭىشەھەر رايونىدا تۇغۇلغان. ئۇ قوشاق توقۇشقا، چۆچەك، مەسەللەرنى ئېيتىشقا ماھىر بولۇپ، ئۇ ئېيتىپ بەرگەن چۆچەك، مەسەللەر ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

خېۋىر خەيرۇللا (1925 ــ) توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ يۇرت كېزىپ نۇرغۇن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىدىن خەۋەردار بولغان. ئۇ ئاساسەن خەلق چۆچەكلىرىنى ئېيتىشقا ھېرىسمەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن كۆپلىگەن چۆچەكلەر قەلەمگە ئېلىنغان.

د

داگىل قۇربان (1904 ــ 1980) كۇچا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلىگەن قوشاقلار «كۇچا خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

داۋۇت مامۇت (1912 ــ 1983) ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «سۇلتانى جەمجەمە»نى ساتارغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتقان. ئۇنىڭ ساتار بىلەن ئورۇندىغان «سۇلتانى جەمجەمە» داستانى 1982 ـ يىلى لېنتىغا ئېلىنغان.

داۋۇت ئىسلام (1890 ــ 1992) ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قاراتال يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ خەلق قوشاقلىرى ۋە چۆچەكلىرىنى قىزىقىپ ئۆگەنگەن. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن قوشاقلار «ئاقسۇ خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان.

دىلشات ئابلىز (1959 ــ) قاغىلىق ناھىيىسە بازىرىدا ماڭارىپچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ رەتلىگەن 20 پارچىگە يېقىن فولكلور ئەسەرلىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. قاغىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇچ توپلىمىغا ئۇ توپلىغان بىر قىسىم قوشاق، چۆچەك، ماقال ـ تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن.

ر

راجى غوجامنىياز (1909 ــ) ئاراتۇرۇك

ناهيىسىنىڭ نوم يېزىسى قىرساي مەھەللە-
سىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەر-
دە قۇمۇلدا بولۇپ ئۆتكەن زور ۋەقەلەر ۋە شەخس-
لەر توغرىسىدىكى قوشاق، داستان، رىۋايەتلەر
ھەمدە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت،
مەۋسۇم ـ مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە ئائىت نۇر-
غۇن بېيىت ـ قوشاقلارنى ئېيتىپ بەرگەن.
بۇلار «قۇمۇل نەزمىلىرى» ناملىق كىتابقا كىر-
گۈزۈلگەن.

ۋ. ۋ. رادلوف (1837 ـــ 1918) گېرمانىيە-
نىڭ بېرلىن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1862 ـ
يىلى رۇسىيە زېمىنىغا چىققان ئۇيغۇرلاردىن
نۇرغۇن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرد-
يالىرىنى كەڭ كۆلەمدە يىغىۋالغان، مۇشۇ ئا-
ساستا كۆپ تومۇق «شىمالىي تۈرك قەبىلىلىرى
خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلگىلىرى» ناملىق ئەم-
گىكىنى نەشر قىلدۇرغان، بولۇپمۇ بۇ ئەمگەك-
نىڭ 6 ـ تومى خاس ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبد-
ياتىغا بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭغا غۇلجا ئۇي-
غۇرلىرى ئارىسىدىن يىغىۋالغان خەلق چۆچەك-
لىرى، قوشاق ـ بېيىتلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىل-
لىرى كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر كىتابقا كىرگۈ-
زۈلگەن سادىر پالۋان بىلەن نۇزۇگۇم قوشاقلىرى
مۇشۇ تېمىدىكى قوشاقلارنىڭ بىرىنچى قېتىم
نەشر قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رازىيە قادىر (1948 ـــ) قەشقەر كونا شەھەر
ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ
خەلق قوشاقلىرىنى ئاڭلاش ۋە توپلاشنى دائىمي
ئادىتىگە ئايلاندۇرۇپ، كۆپلىگەن قوشاقلارنى خا-
تىرىگە ئېلىپ ساقلىغان. ھەرقايسى ناھىيىلەردە
ئېلىپ بېرىلغان «ئۇچ توپلام» ئىشلەش خىزمە-
تى جەريانىدا ئۇ ئۆزى توپلىغان قوشاقلارنى
توپلام ئىشلەش ھەيئىتىگە تاپشۇرغان. بۇ قو-
شاقلار «كونا شەھەر خەلق قوشاقلىرى» توپلىمى-
غا كىرگۈزۈلگەن.

راموك موللام (1850 ـــ 1979) قاراقاش
ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، ئۇ يەر ئىسلاھاتى قاتار-
لىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەردە نۇرغۇن قو-
شاقلارنى، ماقال ـ تەمسىللەرنى توقۇپ چىق-
قان. ئۇنىڭ قوشاق، ماقال ـ تەمسىللىرى تۇر-
لۇك توپلاملار ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن.

راھىلە داۋۇت (1966 ـــ) ئۇرۇمچى شە-
ھىرىدە تۇغۇلغان. «ئۇيغۇرلارنىڭ مازار مەدە-
نىيىتى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر مازارلىرى» قاتارلىق
ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان، مەملىكەت-
لىك ئىجتىمائىي پەنلەر تۈرى بولغان «ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە شىنجاڭنىڭ ئىق-
تىسادىي تەرەققىياتى» ناملىق تەتقىقات تېمىس-
غا يېتەكچىلىك قىلغان.

رەخمەت يۈسۈپ (1925 ـــ) غۇلجا شەھە-
رىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ داڭلىق
چاقچاقچى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى
ئىچىدە ئۇنىڭ نۇرغۇن لەتىپە ـ چاقچاقلىرى
ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە. بۇ چاق-
چاقلاردىن بىر قىسمى قازاقىستاندا نەشر قى-
لىنغان «مۇھەببەت ئەھلى» ناملىق كىتابقا
كىرگۈزۈلگەن.

روزاخۇن (1800 ـــ 1880) غۇلجا ناھە-
يىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ
ياشانغانلاردىن نۇرغۇن لەتىپە ـ چۆچەك،
بېيىت ـ قوشاقلارنى ئاڭلاپ ئېسىدە ساقلە-
غان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە لەتىپە ـ چۆچەك،
قوشاق ئېيتىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى
بېيىتىش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان.

روزاخۇن خېلىل (1944 ـــ) غۇلجا شە-
ھىرىنىڭ بايكۆل مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.
ئۇ توپلىغان ماقال ـ تەمسىللەردىن 200 نەچ-
چىسى ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان
قىلىنغان. «غۇلجا خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»
توپلامىغا ئۇ تەييارلىغان 3000 دىن ئارتۇق

ماقال ـ تەمسىلدىن 600 دىن ئارتۇقى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.

روزەك باشى (1872 ــ 1942) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدا تۇغۇلغان. روزەك باشى ئۇستا راۋابچى ۋە ناغرىچى بولۇپ، بەزمە ـ ئولتۇرۇشلاردا «ۋاڭ بەگ-نىڭ قىزى»، «كېلىمگە، مەشۇقۇم دەيدۇ»، «قۇمرى»قاتارلىق راۋاب قوشاقلىرى بىلەن جامائەتكە تونۇلغان.

روزەم (1879 ــ 1976) گۇما ناھىيىسىنىڭ كۆكتېرەك يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ گۇما ناھىيىسىدە تارقالغان خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ، تونۇلغان خەلق سازەندىسىگە ئايلانغان، 1941 ـ يىلى «يوغان قورساق شۇڭگەن بېگىم تاپانچىنى قىسىپ كەلسۇن» دېگەن قوشاقنى توقۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغان. ھازىر ئۇنىڭ نۇرغۇن ناخشا ئاھاڭلىرى لېنتىغا ئېلىنىپ ساقلانماقتا.

روزى سايىت (1944 ــ 2001) گۇما ناھىيىسىنىڭ شەيدۇللا دېگەن تاغلىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، كۆپلىگەن قوشاق ـ بېيىتلارنى توپلاپ «مىراس»، «بۇلاق»، «يېڭى قاشتېشى» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان.

روزى قادىرى (1925 ــ) قەشقەر شەھرىنىڭ تاشمىلىق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئاكادېمىيىدە ئىشلىگەن چاغلىرىدا كۆپلىگەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلىغان، بىرنەچچە چۆچەك توپلاملىرىنى نەشر قىلدۇرغان.

روزى قارىم (1861 ــ 1966) توقسۇن ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كۆپلىگەن لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئىجاد قىلغان. كېيىن غېنى قۇربان خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، تۇنجى قېتىم ئۇنىڭ بىر قىسىم لەتىپىلىرىنى توپلاپ، «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»نىڭ 1 ـ كىتابىدا ئېلان قىلغان.

روزىبەكام (روزى ھوشۇر) (1925 ــ 1978)، خوتەن ۋىلايىتى قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ساۋاتسىزلىقىغا قارىماي، نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئۇلارغا مۇزىكا ئىشلەپ، ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن كۆپ قېتىملىق سەنئەت كۆرەكلىرىدە بىرىنچىلىكنى ئالغان.

روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ (1972 ــ) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئارىسىغا چۆكۈپ، كۆپلىگەن رىۋايەت ـ قوشاقلارنى توپلاپ ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ يەنە «ۋەھىمىلىك كارۋان يولى ۋە بۇ يول بويىدىكى ئۆتەڭلەرگە دائىر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، «خەلق قوشاقچىسى مەخمۇت قارىم ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى» قاتارلىق ماقالىلىرىمۇ مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان.

جىئان پائول رۇكس ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغۇچى مەشھۇر ئالىمدۇر. ئۇنىڭ 1963 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىم ئادەتلىرى» ناملىق ئەسىرى بار.

رىشات سابىتوف (1926 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇزۇن يىل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ساتىرا ژانىرى ھەققىدە ئىزدىنىپ، بۇ ھەقتە 30 غا يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان ۋە بىرنەچچە توپلام ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى» ناملىق ئىلمىي ئەسەرنى يېزىشقا قاتناشقان.

ز

زۇنۇن قادىرى (1912 ــ 1989) تارباغاتاي ۋىلايىتى دۆربىلجىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» ناملىق كىتابنى نەشرگە تەييارلىغان، «فولكلورغا قانداق نۇقتىئىنەزەردە قاراش كېرەك»، «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ھەققىدە» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

زىكرى ئەلپەتتا (1915 ــ 1986) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «غېرىب ـ سەنەم»، «پەرھاد ـ شېرىن» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنىڭ شېئىرىي تېكىستلىرىنى رەتلىگەن، ئۇلارغا يېڭى ئاھاڭلارنى ئىشلىگەن، نەچچە ئون ناخشا ئىجاد قىلىپ، خەلق ئارىسىغا تارقاتقان، «رۇخسارى» ناملىق بىر يۇرۇش ناخشا ـ مۇزىكا ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر سەنئىتىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

زىۋىدىخان نەغمە (1933 ــ 1968) خوتەن شەھىرىنىڭ ئىلچى يېزا ناۋاغ مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ يۇرت ـ مەھەللىدىكى كۆڭۈل ئېچىش، مەشرەپ ۋە سەيلە سورۇنلىرىدا كۆپىنچە دۇتار بىلەن خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ئالقىش ـ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

س

سابىر ئاخۇن خەلپىتىم (ناقىس) (1843 ــ 1922) ئۇ بىر مۇنچە شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان ۋە نۇرغۇن ئىبرەتلىك سۆز ـ چاقچاقلارنى ئېيتىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ «ناقىسنىڭ ئىبرەتلىك سۆز ـ چاقچاقلىرى» ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىنغان، شۇنداقلا «ئۇيغۇر كۇل-كە چولپانلىرى»نىڭ 1 ـ كىتابىدا يەنە بىر قىسىم لەتىپىلىرى ئېلان قىلىنغان.

سابىرجان سىيت (1967 ــ) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 100 پارچىدىن ئارتۇق چۆچەك، 2500 پارچىدىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىل، 1500 پارچىدىن ئارتۇق قوشاقنى توپلاپ ئېلان قىلغان، باشقىلار بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»نىڭ 17 ـ توپلامىنى نەشر قىلدۇرغان، ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنى خاتىرىگە ئېلىش-قىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، دەسلەپكى قەدەمدە 60 تىن ئارتۇق ئەنئەنىۋى ئويۇنىنى توپلاپ، «ئۇيغۇر ئويۇنلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 1 ـ قىسمىنى 2003 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان.

سادىر پالۋان (1798 ــ 1871) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ موللىتوختىيۇزى يېزىسىدا تۇغۇلغان. سادىر پالۋان قوشاق ئارقىلىق ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلىپ خەلق ئارىسىغا تارقاتقان. مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ زالىملىقى ۋە چىرىكلىكى پاش قىلىنغان، ئەمگەكچى خەلققە قىزغىن ھېسداشلىق بىلدۇرۇلگەن ۋە ئۇلار كۈرەشكە چاقىرىلغان بۇ جەڭگىۋار ناخشا ـ قوشاقلار ھازىرغىچە خەلقىمىز ئارىسىدا سۆيۈپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ساربخان بانۇ (1835 ــ 1865) خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ چىن ھېسسىياتقا باي ئوتلۇق قوشاقلىرى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلىرىنى

رۇسىيىلىك مەشھۇر شەرقشۇناس رادلوف ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ 6 ـ تومىدا ئېلان قىلغان.

سالامەت مەخسۇت (1943 ــ) خوتەن ناھىيىسىنىڭ لاسكۇي يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ـ نىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلىشى خەلق ناخشىلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، كىچىكـ ىدىن خەلق ناخشا ـ قوشاقلارنى كۆپ يادلاپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغان.

سالاھىدىن بەگ (1820 ــ 1913) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. تەكشۈرۈشكە ئاساسلاـ غاندا، سادىن باي 300 دىن ئارتۇق خەلق ناخشـ سىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسـ نى ئاكىسى سالاھىدىن بەگدىن ئۆگەنگەنكەن.

ساۋۇت داۋۇت (1943 ــ) يەكەن ناھـ يىسىنىڭ گۇلباغ يېزىسى خېنىمئېرىق كەنـ تىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1000 كۇپلېتتىن كۆپرەك خەلق قوشىقىنى ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلدۇرغان.

سايىت تىلەپ (1916 ــ) يېڭىسار ناھـ يىسىنىڭ سۆگەت يېزىسى لايبۇلاق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئىجاد قىلغان قوشاقلاردىن بىر قىسمى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» دېگەن كـ تابقا كىرگۈزۈلگەن.

سەدۇللا ھەمدۇللا (1912 ــ) قۇمۇل شەھىرىنىڭ قاراتال كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ياش مەزگىللىرىدە «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نى پۈتۈن يۈرۈشلىرى بىلەن ئۆزلەشتۈرگەن، 1953 ـ يىلىدىكى «ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئەلنەغمىچىلىرى كۆرـ كى»گە قاتناشقان.

سەلەي چاققان (1790 ــ 1850) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدا تۇـ غۇلغان. داۋۇت تۇرەخمەتوف ئەپەندى تۈزگەن «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» نامىلىق كىتابقا سەلەي چاققانىنىڭ 146 پارچە لەتىپىسى، 44 پارچە قوشىقى ۋە سەلەي چاققان نامىدا توقۇلـ غان 40 پارچە لەتىپە ـ چاقچاق كىرگۈزۈلـ گەن. جاۋ شىجيې ئەپەندى تەرجىمە قىلىپ تۈزگەن، دۇنخۇاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىـ ياتى 1990 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر لەـ تىپە ـ چاقچاقلىرىدىن تاللانما» نامىلىق توپلامغا سەلەي چاققانىنىڭ 95 پارچە لەتىپىسى كىرگۈزۈلگەن. سەلەي چاققان لەتىپە ـ چاقـ چاق، قوشاقلىرىدىن ھازىرغىچە توپلاپ، رەتلەپ ئېلان قىلىنغانلىرى 250 پارچىدىن ئاشىدۇ.

سەنجەر بارات (1930 ــ) غۇلجا شەھـ رىدە ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم چاقچاقلىرى توپلىنىپ «مۇھەببەت ئەھلى» نامىلىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

سۇلايمان روزى (1938 ــ) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 40 نەچچە يىللىق سەنئەت ھاياتىدا «يىغلىما، قارا كۆز» قاتارلىق

ناخشىلار ۋە «خوتەن ياخشى»، «ئەمگەك ۋە مۇ-
ھەببەت»، «نۇرىخان بىلەن قاسىمجان»، «سەھ-
نىدىكى بىر جۇپ گۈل»، «زەرگەرجان بىلەن
ئاشپەزخان»، «باغۋەن ناخشىسى»، «دېھقان ئا-
كا» قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق لەپەر ئىجاد قى-
لىپ، ئۆزى ئورۇندىغان.

سۇلايمان قالۇن (1891 ــ 1963) چىرا
ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، «ئون ئىككى مۇقام»نى
لېنتىغا ئېلىش جەريانىدا تۇردى ئاخۇن ئاكا
بىلەن بىرلىكتە مۇھىم تۆھپە قوشقان.

سۇلايمان ھېزىم (1935 ــ) كۇچا ناھى-
يىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ نۇرغۇنلىغان خەلق قو-
شاقلىرىنى توپلىغان، بۇ قوشاقلار «كۇچا خەلق
قوشاقلىرى»دا ئېلان قىلىنغان.

سدىق ئەلەم (1889 ــ 1961) چىرا نا-
ھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئۆتكۇر ھەجۋىي
شېئىر ـ چاقچاقلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ
تارقالغان. يېقىنقى يىللاردا ئۇنىڭ ئاغزاكى
چاقچاقلىرى ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا
ئېلان قىلىندى.

سدىق راشدىن (1909 ــ 1976) مارال-
بېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن
تارتىپلا چوڭلاردىن نۇرغۇن چۆچەك، ناخشا،
قوشاقلارنى يادلىۋالغاچقا، كېيىنكى چاغلاردا
ئۆزى يېڭى قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ
قوشاقلىرى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قى-
لىنغان.

د.سنوز ۋېنگرىيىلىك ئالىم، دوكتور،
ئورال ـ ئالتاي تىللىرى ئىلمىي جەمئىيىتى-
نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. سىنوزنىڭ ئۇي-
غۇر فولكلورىغا ئائىت «ئوغۇزخان داستانى
ھەققىدە» (1950 ـ يىلى) ناملىق ئىلمىي ئەم-
گىكى بار.

سىيت زۇنۇن (1931 ــ) قەشقەر يېڭىشە-
ھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق چۆچەك-
لىرىنى توپلاپ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»نىڭ
تۇنجى كىتابىنى نەشرگە تەييارلىغان. قەش-
قەر ۋىلايىتىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
توپلاملىرىنى ئىشلەش خىزمىتىگە تېگىشلىك
تۆھپىلەرنى قوشقان.

سىيت ساتارچى (1878 ــ 1954) ئاتۇش
شەھىرىنىڭ ئازاق يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ خەلق
ناخشىلىرىنى كەڭ ئومۇملاشتۇرۇش ۋە زامان-
ىزغا يەتكۈزۈشتە زور خىزمەت كۆرسەتكەن
قالماي، يەنە كۆپلىگەن ناخشىلارنى ئىجاد قى-
لىپ خەلق ئارىسىغا تارقاتقان. ھازىرغىچە كە-
شىلەر ئارىسىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان «يا-
دوست»، «ئايارەي»، «قارا كۆز»، «ئۆلۈم» قاتار-
لىق ناخشىلار سىيت ساتارچى ئىجاد قىلغان
ناخشىلاردۇر.

سىيت نوچى (1875 ــ 1923) قەشقەر
شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە
نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنى
راۋاب بىلەن ئىجرا قىلىپ، خەلق ئارىسىغا
كەڭ تارقاتقان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۆز كەچۈرمىش-
لىرىگە ئاساسەن توقۇغان قوشاقلىرى خەلق
ئارىسىدا بېيىپ ـ كۆپىيىپ، «سىيت نوچى»
ناملىق داستانغا ئايلىنىپ كەتكەن. سىيت
نوچى ئىجاد قىلغان قوشاقلارنىڭ بىر قىسمى
مەملىكىتىمىزدە ۋە قازاقىستان، ئۆزبېكىستان
قاتارلىق ئەللەردە رەتلىنىپ ئېلان قىلىنغان.

ش

شازادىخان (1901 ــ 1982) ئۇرۇمچى
شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان بىر

تۇركۈم قوشاقلىرى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

شاھ تاي XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئاغۇ يېزىسى يۇقىرى مەھەللە (كودا پەچچىم) كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ كېيىن يۇرتمۇ يۇرت ئايلىنىپ ساز چېلىپ، بېيىت ـ قوشاق ئېيتىپ ئەلنى خۇش قىلغان، ئاتۇش ناخشىلىرىنىڭ تارقىلىشىغا زور كۈچ چىقارغان، ئۇ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

شاھ مۇھەممەت (1916 ــ) قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۇيا يېزىسى قاقلىق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دادىسىدىن ھەم ئاكىسىدىن «ئابدۇراخمانخان»، «ئەبەيدۇللاخان» قاتارلىق بىرقانچە خەلق داستانلىرىنى ھەم نەچچە يۈز كۇپلېت خەلق قوشاقلىرىنى ئۆگىنىۋالغان ۋە شۇ ئاساستا كۆپلىگەن يېڭى قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئۇنىڭغا «خەلق مۇقامچىسى» دەپ شەرەپلىك نام بەردى ۋە مۇكاپاتلىدى.

شاھ ھەسەن (1880 ــ 1959) نىڭ چوڭ بولغان ۋە پائالىيەت قىلغان جايى قەشقەر شەھىرى كوزىچى ياربېشى مەھەللىسى. ئۇ تۇغما قابىلىيەتكە ئىگە مەشھۇر ۋائىز ـ مەدداھلار نىڭ بىرى بولۇپ، ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ مەشھۇر داستانى «شاھنامە»نىڭ ۋەقەلىكىنى تولۇق يادقا ئېلىۋالغان.

شايەخمەت قۇربان (1938 ــ) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلاپ رەتلىگەن قوشاقلاردىن بىر قىسمى «غۇلجا ناھىيە خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلىنغان.

شېرىن دورغا XIX ئەسىردە كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئويتوغراق كەنتىدە ياشاپ ئۆتكەن. ئۇ نۇرغۇن لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئىجاد قىلغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ لەتىپە ـ چاقچاقلىرى توپلىنىپ «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»نىڭ بىرىنچى قىسمىدا ئېلان قىلىنغان، دۇنخۇاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى 1990 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر لەتىپە ـ چاقچاقلىرىدىن تاللانما» ناملىق توپلامغا 19 پارچە لەتىپىسى كىرگۈزۈلگەن. «كېرىيە خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن شېرىن دورغا لەتىپە ـ چاقچاقلىرىدىن بىر قىسمى «مىراس» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. شېرىن دورغا لەتىپە ـ چاقچاقلىرىدىن 42 پارچىسى «ئۇيغۇر كۇلكە چولپانلىرى»نىڭ بىرىنچى قىسمىدا ئېلان قىلىنغان.

شېرىپ نەمەت (1926 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان 235 پارچە ماقال ـ تەمسىل «تۇرپان خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان.

شېرىپ نىياز خۇشتار (1922 ــ) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ يازغان «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ناملىق ئەسەر نەشر قىلىنغان. ئۇ ئۇرۇمچى شەھىرى تىيانشان رايونى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇچ توپلام»دا ۋە باشقا مەتبۇئاتلاردا 300 پارچە قوشاق، 50 پارچە چۆچەك، 102 پارچە ماقال ـ تەمسىلنى ئېلان قىلغان.

غ

غەيرەتجان ئوسمان (1958 ــ) قەشقەر

شەھىرىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىياتى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇ توپلاپ رەتلىگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەر «شايار خەلق چۆچەكلىرى»، «ئۇرۇمچى تىيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى»، «يىپەك يولى تەدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى (1 ـ ، 2 ـ قىسىم)» قاتارلىق كىتابلاردا ئېلان قىلىنغان، ئۆزى مۇستەقىل توپلاپ رەتلىگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»نىڭ ئوچىنچى قىسمى نەشر قىلىنغان.

غوجا ئەخمەت سەددىۋاقاسوف (1929 ــ 1994) قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتى ئۇيغۇر ناھىيىسى چوڭ ئاقسۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزى بىۋاستە قول سېلىپ ئىشلەپ، نۇرغۇن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلىغان ۋە نەشرگە تەييارلىغان.

غوجائەخمەت يۇنۇس (1937 ــ) غۇلجا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 30 يىلدىن بېرى 1000 كۇپلېتتىن ئوشۇق قوشاق ـ بېيىت، 100 دىن ئارتۇق چۆچەك ـ مەسەل، 100 گە يېقىن تېپىشماق، 2000 غا يېقىن ماقال ـ تەمسىل قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلىغان ۋە رەتلىگەن. بۇلاردىن بىر قىسمى «مۇھەببەت ئەھلى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

غوجى ئابدۇراخمان (1914 ــ 1987) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ خەلق قوشاقلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن ۋە كۆپلىگەن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. «كونا شەھەر خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا ئۇنىڭ زور بىر تۆرکۈم قوشاقلىرى كىرگۈزۈلگەن.

غوجىدۇل غوجا (1918 ــ) توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كۆپلىگەن قوشاقلارنى يادقا ئالغان ۋە شۇ ئاساستا نۇرغۇن قوشاقنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئېيتقان خېلى كۆپ قوشاقلار مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنىپ، خەلق قوشاقلىرى خەزىنىسىنىڭ تېخىمۇ بېيىشىغا كۈچ قوشۇلغان.

غوپۇر ئەۋرا (1938 ــ) تۇرپان شەھىرىدىكى ئايدىڭكۆل يېزىسى گۈلباغ مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى توپلىغۇچىلارغا كۆپلىگەن قوشاقلارنى ئېيتىپ بەرگەن ۋە ئۆزى توپلىغان قوشاقلارنى «تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلغان.

غوپۇرجان يۇسۇپ (1916 ــ) غۇلجا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1958 ـ يىلى قازاقىستانغا كۆچۈپ چىقىپ، «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەشتە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ئۆتكۈر چاقچاقلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭ ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇلاردىن بىر قىسمى «مۇھەببەت ئەھلى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

غۇلام ئەبەيدۇللا (1946 ــ) قەشقەر شەھىرىدە زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ناقىسنىڭ ئىبرەتلىك سۆز ـ چاقچاقلىرى»، ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان.

غۇلام تۇرسۇن (1922 ــ) چىراناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئارىسىدىكى ناخشا، قوشاق، داستانلارنى توپلاپ ۋە بېيىتىپ، يەنە خەلق ئارىسىغا تارقاتقان، قوشاق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، 500 كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاقنى خەلققە تەقدىم قىلغان.

قادىر بۇلاق (1935 ــ 2004) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ يېزىسى ئارال كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان قوشاق، داستانلار قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۇرلۇك توپلاملىرىغا كىرگۈزۈلگەن.

قادىر ھاسانوف (1947 ــ) قازاقستاننىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئېلان قىلىش خىزمەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ زور تۆھپە ياراتقان.

قاسىم قىزىق (1890 ــ 1953) قۇمۇل شەھىرىنىڭ راھەتباغ يېزىسى قاراتال كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق لەتىپە ــ چاقچاق لىرى ئاساسىدا يېڭى لەتىپە ــ چاقچاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن چاقچاق ۋە لەتىپىلىرى ھېلىھەم خەلقىمىز ئارىسىدا تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

قاۋۇل ساۋۇر (1953 ــ) قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شاخاپ يېزىسى باش تۆگىلەس كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ قاغىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى «ئۇچ توپلام»نى يېزىش، تۈزۈش، تەھرىرلەشتە ئاساسلىق رول ئويناپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قېزىش، رەتلەش، نەشرگە تەييارلاشتا مۇھىم تۆھپە كۆرسەتكەن.

قەمىردىن كېرەم (1927 ــ 1988) يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەھەرئىچى باغ مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1957 ــ يىلىدىن باشلاپ قوشاق يېزىشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ ھەر خىل تېمىدىكى قوشاقلىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. «يەكەن خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامغا ئۇنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى تالاپ كىرگۈزۈلگەن.

قۇربان ئابلەت (1942 ــ) كۇچا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1500 پارچىدىن كۆپرەك ماقال ــ تەمسىلنى خاتىرىلىگەن. «كۇچا خەلق ماقال ــ تەمسىللىرى»گە ئۇ توپلىغان 335 پارچە ماقال ــ تەمسىل كىرگۈزۈلگەن.

قۇربان چوڭ (1874 ــ 1961) گۇما ناھىيە كىللىياڭ يېزىسىدا تۇغۇلغان. كېيىنكى چاغلاردا خەلق ئاممىسىغا قەرەللىك تۇردە ئويۇن ــ مەشرەپ ئويۇشتۇرۇپ بېرىپ تۇرغان ۋە پۇتۇن زېھنىنى خەلق نەغمە ــ مەشرەپ سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بېغىشلىغان.

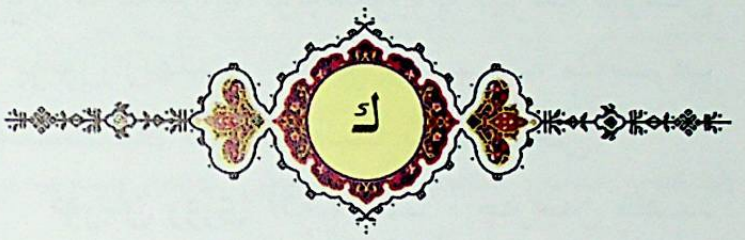
قۇربان روزى (1933 ــ) چەرچەن ناھىيىسىنىڭ توغراقلىق يېزا جو مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ نۇرغۇنلىغان خەلق چۆچەكلىرىنى يادقا بىلىدىغان كىشى بولۇپ، چەرچەن ناھىيىسىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى توپلام خىزمىتىگە يېقىندىن ماسلىشىپ، ئۆزى بىلىدىغان «غالدا باتۇر»، «بارات توكۇر»، «زىغىر موللامنىڭ تەدبىرى»، «سادىق پۇچۇق» قاتارلىق كۆپلىگەن چۆچەكلەرنى تەقدىم قىلغان.

قۇربان كەكلىك XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا ياشاپ ئۆتكەن خەلق سەنئەتكارى. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش ۋە قۇمۇل مۇقاملىرىنى رەتلەش جەھەتتە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن، شۇنداقلا خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېكىستلىرى (قوشاقلىرى)نى تۈزىتىپ ۋە يېڭىدىن ئىجاد قىلغان.

قۇۋان ئىمىن مەزىن (1908 ــ) يوپۇرغا نا

هىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا دادىسى بىلەن قوشاق ۋە لەتىپىلەرنى توقۇپ ئېيتقان، كېيىنكى چاغلاردا ئۆز بېشىدىن كە چۈرگەنلىرىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ توقۇغان قوشاقلىرىنىڭ بىر قىسمى «يوپۇرغا خەلىق قو شاقلىرى» توپلىمىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان.

قېيۇم يۇنۇس (1941 ــ) قۇمۇل شەھىرى قارادۆۋە يېزىسى لاپچۇق كەنتىدە تۇغۇلغان. ھازىر ئۇ «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نى بىر قەدەر تولۇق بىلىدۇ، قۇمۇلدا ئۇيۇشتۇرۇلغان بىرقانچە قېتىملىق ئەلنەغمىچىلەر كۆرىكى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى ئۈچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان.

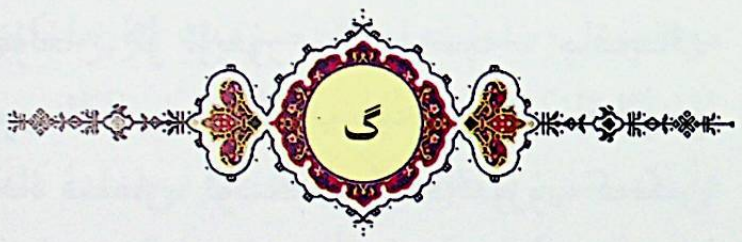

كاتانوف (1862 ــ 1922) رۇسىيىلىك داڭلىق تۈركولوگ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا ـ قوشاقلىرى، چۆچەكلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىل ـ لىرىنى توپلاپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يىغقان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ماتېرىيالالارنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا ئائىت ئەسەرلىرىدە ئېلان قىلىنغان، يەنە بىر قىسمى 1933 ـ يىلى بېرلىندا گېرمان تىلىدا نەشر قىلىنغان «تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە ئېلان قىلىنغان. كاتانوف يەنە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يىغىۋالغان ھەجمى ناھايىتى چوڭ (جەمئىي 600 بەتتىن ئارتۇق) 24 چۆچەكنى رۇسچىغا تولۇق تەرجىمە قىلىپ چىققان.

كېرىم بەگ (1886 ــ 1936) كېرىيە ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ پېشقەدەم مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ تۇنجىسى قىلغان، ئەلنەغمىچىلىكنى قىزغىن سۆيۈپ ۋە ئۇنىڭغا ئىشتىياق باغلىغان.

كېرىمجان ئابدۇرېھىم (1965 ــ) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ھەققىدە مېنىڭ قاراشلىرىم»، «ئۇيغۇرلاردا مۇ ـ ھەببەت قوشاقلىرىنىڭ قەدىمىيلىكى توغرىسىدا»، «〈تاھىر ـ زۆھرە〉 داستانىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى»، «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى بىلەن ئىزدىنىش مەسەللىرىدىكى ئورتاقلىق توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

كېرىم ئېلى (1897 ــ 1978) پەيزىۋات ناھىيە گۇللۇك يېزىسىنىڭ قەيرىقۇم كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم لەتىپىلىرىنى راخماڭجان رۇسۇل توپلاپ «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى» نىڭ 3 ـ كىتابىدا ئېلان قىلغان.

گابائىن خانىم (1901 ــ 1993) گېرمانىيىنىڭ مورچىنكىن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. گابائىن ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىگە ئاتاپ، نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، زور نەتىجىلەرنى قازانغان. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقاتى ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن، يەنى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنىنىڭ شامال ئىلاھى ھەققىدىكى رىۋايەت»تىن باشلانغان. ئۇ نۇقتىلىق ھالدا تۇرپان تېكىستلىرىنى تەتقىق قىلغان. بۇ تېكىستلەر ئىچىدە نۇرغۇن قوشاق، رىۋايەت، چۆچەك ۋە ماقال ـ تەمسىللەر بار.

گۇننار ئالفېرد ياررىك 1907 ـ يىلى شۆېتسىيىنىك سىكەننىيە ئۆلكىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1928 ـ يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىك تىلشۇناسلىق كەسپىنى پۈتتۈرۈپ، تۇركىي تىللار بويىچە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇغان. ئۇنىڭ «〈ئوغرى يوق شەھەر〉 قاتارلىق ئۇيغۇر رىۋايەتلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» قاتارلىق مول ئەسەرلىرى بار.

گۇننار ياررىك 1946 ـ ، 1948 ـ ۋە 1951 ـ يىللىرى لۇندتا ئۇيغۇر فولكلورى ۋە ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللاردىن تەركىب تاپقان ئۈچ تومлۇق كىتاب نەشر قىلدۇرغان. بۇ كىتابتا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار داستان، چۆچەك، قوشاق، ماقال ـ تەمسىل ۋە رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئەسەرلەردىن بىر قىسمى «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى» ناملىق توپلام قىلىنىپ، 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بېيجىڭدىكى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

گۇلبەھرەم مولۇتۇۋا (1962 ــ) قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتى ئۇيغۇر ناھىيىسى كىچىك دېھقان يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ئىشلەش داۋامىدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر 30 دىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان.

ل

لاچىن سايىت (1900 ــ 1976) كەلپىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، كىچىكىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگەن ھەمدە تۇرلۇك قوشاق، لەتىپىلەرنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن قوشاق، لەتىپىلەر باشقىلارنىڭ خاتىرىلىشى بىلەن قەلەمگە ئېلىنىپ ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

لاك يىك (1941 ــ) بېيجىڭ شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1965 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات كەسپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى» ناملىق ئىلمىي ئەسەرنى، «ئۇيغۇر قەھرىمانلىق داستانى 〈ئوغۇزنامە〉 ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار دىۋانى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

لېتىپ سەمەت (1924 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن 500 كۇپلېتتىن ئارتۇق توپلاپ، «تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامدا ئېلان قىلغان.

لى جنيا (1935 ــ 2000) تەخەللۇسى جىڭيا، خېبېي ئۆلكىسى ۋۇئەن ناھىيىسىدىن، 1952 ـ يىلى شىنجاڭ 2 ـ جۇن ئۇيغۇر مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ «نىزارىنىڭ مۇھەببەت داستانلىرى»نى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان، تۇزۇپ، تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەردىن «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى»، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت داستانلىرىدىن تاللانما»، «قەشقەر خەلق مۇھەببەت قوشاقلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» قاتارلىقلار بار.

لىۇفاجۇن (1932 ــ) گەنسۇ ئۆلكىسى لىنجاۋ ناھىيىسىدىن. ئۇ ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنى

بىياتى ساھەسىدە خېلى ئىزدەنگەن بولۇپ، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي بايان» دېگەن كىتابنى يازغان ھەمدە «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»نى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان.

م

ما جۇنمن (1934 ــ) خۇيزۇ، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنشيا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1981 ـ يىلى «جۇڭگو خەلق ماقال ـ تەمسىلىرى، شىنجاڭ تومى»نى تۈزگەن ۋە نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان.

ماخمۇتجان ئىسلام (1947 ــ) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 45 پارچە چۆچەك، 1000 كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاق، 1500 پارچە ماقال ـ تەمسىلنى توپلاپ ئېلان قىلغان، «ئۇيغۇر خەلق لاپلىرى» ناملىق كىتابنى تۈزگەن، «لەتىپە، يۇمۇر، چاقچاق تۇغرىسىدا»، «يېڭى خەلق قوشاقلىرىنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى»، «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى» قاتارلىق 30 نەچچە پارچە كىتابنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلىگەن، «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» نىڭ مەملىكەتلىك تومىنىڭ باش مۇھەررىرى بولغان، لوپ ناھىيىسىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە «ئۇچ توپلام»نى ئىشلىگەن، رەھبەرلىك قىلغان ۋە «ئۇچ توپلام»نىڭ باش مۇھەررىرى بولغان.

مەخمۇت قارىم (1938 ــ) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق قوشاقلىرى ئاساسىدا يېڭى قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان، ھازىرغىچە 10 مىڭ پارچە قوشاق توقۇغان بولۇپ، بۇ قوشاقلاردىن بىر قىسمى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ماخمۇت مۇھەممەت (1952 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلاپ رەتلىگەن ھېسام چاقچاقلىرى ئون پارچە كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان (ئالتىسى ئۇيغۇرچە، تۆتى خەنزۇچە)، يەنە ئۇنىڭ «تېيىپجان ئېلىيوف چاقچاقلىرى»، «دۇردانە لەتىپىلەر» نامىلىق ئىككى توپلىمى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت توققۇز پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

ماشىگفۇ (1956 ــ) خۇيزۇ. شىنجاڭ ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قامۇسى»، «مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتى قوللانمىسى» دېگەن كىتابلارنى تەھرىرلىگەن، ھازىرغىچە «شىنجاڭ يەرلىك رىۋايەتلىرى»، «شىنجاڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى» ھەمدە «جۇڭگو خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى. شىنجاڭ تومى» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈش، تەھرىرلەش ئىشلىرىنى ئىشلىگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «جۇڭگو ئېغىز ئەدەبىياتى توپلىمى. شىنجاڭ قىسمى»نىڭ تەھرىرلىكىنى ئىشلىگەن ۋە بۇ توپلام ئىچىدىكى «چۆچەك قىسمى» «قوشاق قىسمى» شۇنىڭدەك «ماقال ـ تەمسىل قىسمى»نى تەرجىمە قىلىش، رەتلەش ئىشىنى ئۆزى ئۇستىگە ئالغان.

مالوف (1880 ــ 1957) رۇسىيىنىڭ قازان شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1909 ـ يىلى پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىنى تاماملىغان.

مالوف 1909 ـ يىلىدىن 1911 ـ يىلىغىچە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونلىرىدا ئىلمىي تەكشۈرۈشتە بولغان، بۇ جەريانداا مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلىغان ۋە ئۇنى «ئۇيغۇر تىلى»، «لوپنۇر تىلى»، «سېرىقئۇيغۇر تىلى» قاتارلىق كىتابلىرىغا كىرگۈزگەن. مالوف ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە 60 تىن ئارتۇق چۆچەك، 850 پارچە تېپىشماق، 200 پارچە قوشاق، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان» ناملىق بىر داستان ۋە نەچچە ئون پارچە ماقال ـ تەمسىلنى ئېلان قىلغان.

ماموت زەيدىل (1878 ــ 1987) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئايباغ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپ، دولان ناخشىلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، يۇقىرى شۆھرەت قازانغان. ئۇ ماھىر سازەندە بولۇپلا قالماي، يەنە تالانتلىق قوشاقچى ئىدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاۋات ناھىيىسىدە ھازىر ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان دولان مۇقاملىرىنىڭ بىر قىسىم تېكىستلىرىنى ماموت زەيدىل ئىجاد قىلغانىكەن.

مەھمۇد زەيدى (1932 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان قوشاقلار «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»نىڭ 6 ـ كىتابى بولۇپ نەشر قىلىنغان، تۇرپان خەلق لەتىپىچىسى موللا زەيدىننى ئۆگىنىش نەتىجىسىدە «موللا زەيدىننىڭ ھاياتى ۋە لەتىپىلىرى» ناملىق كىتابنى تۇزگەن، « ‹تۇركىي تىللار دىۋانى› دىكى قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى» قاتارلىق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا ئائىت بىر يۇرۇش ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ماھمۇد سابىت (1930 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 60 ـ يىللاردىن باشلاپ قوشاق يېزىشقا كىرىشكەن بولۇپ، ھاياتىدا خەلق قوشاقلىرىغا تەقلىد قىلىنغان نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. بۇ قوشاقلاردىن 100 كۆپلىتتىن ئارتۇقى «غۇلجا خەلق قوشاقلىرى»غا كىرگۈزۈلگەن.

ماھنۇر ئەلىيۇا (1928 ــ) قازاقىستانىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر فولكلورىدىكى ژانىرلار»، «ئۇيغۇر چۆچەكلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى» (باشقىلار بىلەن ھەمكارلىقتا) قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇ يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە تارقالغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى كەڭ تۇرده توپلاپ، رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇ تۇزگەن ۋە تۇزۇشكە قاتناشقان چۆچەك، قوشاق، تېپىشماق ۋە لەتىپە توپلاملىرى ئون نەچچىگە يېتىدۇ.

مايىمخان (1812 ــ 1830) غۇلجا ناھىيىسىگە قاراشلىق دادامتۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. شۇ زامانىدىكى خورلۇققا چىدىمىغان مايىمخان ئىسيانكار قوشاقلىرى بىلەن شۇ دەۋرنى سۆككەن. ئەمەلدارلار ئەلەمگە چىدىماي مايىمخاننى يامۇلغا سولاپ، ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇغان ۋە بېشىنى چاپقان. مايىمخاننىڭ بېشى چېپىلغان

بۇ جاي شۇنىڭدىن كېيىن «بويىنىكېسىك» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئېيتقان قوشاقلىرى «مايىمخان قوشاقلىرى» نامى بىلەن ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىقىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

مەتتۇرسۇن باھاۋۇددۇن (1931 ــ 1993) نىيە ناھىيىسىنىڭ نىيە يېزىسى لەمپە كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئەل-ئەغمە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، 23 خەل خەلق ئاھاڭى، 800 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.

مەتتۇرسۇن قادىر (1948 ــ) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئاھاڭلىرىدىن 20 نەچچە يۇرۇش ناخشىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىيالايدۇ، 300 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىنى تېكىست قىلغان 20 نەچچە يۇرۇشلۇك خەلق ناخشىلىرىنى ئەينەن، توغرا ئوقۇپ ئالقىشلانغان ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان خەلق سەنئەتكارى.

مەتروزى توختى (1922 ــ 1984) چىرا ناھىيىسىنىڭ دامكۇ يېزىسى چوقۇ باش كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھايات ۋاقتىدا توقۇغان ۋە خەلق ئارىسىدىن توپلىغان قوشاقلارنى ئۇنىڭ ئوغلى مەتتۇرسۇن مەتروزى چىرا خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرىنى نەشرگە تەييارلاش ھەيئىتىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى «چىرا خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.

مەتسدىق مەتربېھىم (1925 ــ 1988) چىرا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەر ئاساسىدا «گۈل ئەھمەر» ناملىق داستاننى ۋە نۇرغۇن شېئىر ــ قوشاقلارنى يېزىپ چىققان. ئۇ ئۆزى توپلىغان 400 پارچىدىن ئارتۇق ماقال ــ تەمسىل، لەتىپە، قىزىقچىلىق، چۆچەك، رىۋايەت-لەرنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر قىسمى چىرا خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرىدا ئېلان قىلىنغان.

مەتقاسىم ئابدۇراخمان (1944 ــ) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «غېرىب ــ سەنەم»، «تەدبىرلىك باغۋەن»، «تاھىر ۋە زۆھرە» قاتارلىق داستان ۋە چۆچەكلەرنى، 1500 پارچىدىن ئارتۇق قوشاق، بېيىتنى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان، «قەلەندەر شېئىرلىرى»، «غېرىبى شېئىرلىرى» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان.

مەتقاسىم ئەكرەم (1947 ــ) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ سىيەك يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىنمۇ خەلق ئاردىسىغا چۆكۈپ، كلاسسىك ئەسەر ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ نەشرگە تەييارلاش بىلەن مەشغۇل بولماقتا.

مەتقۇربان ئىسمائىل (1944 ــ 2000) چىرا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ئۆستەڭ قوشقى» قاتارلىق 18 پارچە ناخشا تېكىستى ئاھاڭغا سېلىنىپ، رادىئولاردا ئاڭلىتىلغان. ئۇ كۆپلىگەن قوشاق، ماقال ــ تەمسىل، چۆچەك-لەرنى توپلاپ، چىرا ناھىيىسىنىڭ «ئۇچ توپلام»غا تەقدىم قىلغان.

مەتنىياز ئاخۇن كېرىيە ناھىيىسىنىڭ كونا شەھەر رايونى قارلۇق ئۆستەڭبويى مەھەللىسىدىن بولۇپ، XIX ئەسىر ئىچىدە خوتەن دىيارىدا مۇقام ئېيتىش ۋە ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۆھرەت قازانغان سەنئەتكاردۇر، ئۆزىنىڭ 100 يىللىق ھاياتىدا ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر سەنئىتى ۋە مۇقامچىلىق كەسپى بىلەن ئۆتكۈزۈپ، ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

مەخسۇت هاجى (1856 ــ 1926) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاراپ يېزا ھېيتگاھ مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ نۇرغۇن ھەجۋىي شېئىر ـ قوشاقلارنى يازغان، ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ئېيتىپ قالدۇرغان.

مەڭلەشخان ھاشىم (1922 ــ 1997) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «خوتەن سەنەمى» دەپ ئاتالغان گۇزەل ئاھاڭلىق 11 يۇرۇش خەلق ناخشىسىنى بىردىنبىر ساقلاپ قالغۇچى ئىدى. ئۇ بىرقەدەر قەدىمىي بولغان، يوقىلىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغان خەلق ناخشىلىرىنى قېزىپ، ئۆگىنىپ، ئېيتىپ، دەۋرىمىزگىچە ئۇلاپ، سەنئەت تارىخىمىزدا ئۆچمەس سەھىپەلەرنى قالدۇرغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ 100 دىن ئارتۇق خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندايدىكەن.

مەمتاۋلا راۋاب (1924 ــ) ئاۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ دولان مۇقام ئاھاڭلىرى ۋە مەشرەپ تېكىستلىرىنى سىستېمىلىق ھالدا توپلاپ، كۆپ قېتىم ناھىيە، ۋىلايەت سەھنىلىرىدە ئورۇنداپ ئالقىشقا سازاۋەر بولغان، دولان ئاھاڭلىرى ئاساسىدا نۇرغۇن يېڭى ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلىپ، سەھنە ۋە رادىئو ئىستانسىسىلىرىغا تەقدىم قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى خەلق سەنئىتىدىن زوق ئېلىشىنى تەمىن ئەتكەن.

مەمتىلى سايىت (1941 ــ 2003) خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئابدۇراخمان خان خوجا»، «يالپۇزخان» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنىڭ مۇكەممەل ۋاريانتلىرىنى توپلاپ، خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسى ئارقىلىق كىتابچە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان، «بۇلاق»، «يېڭى قاشتېشى»، «مىراس» قاتارلىق ژۇرناللاردا بىرقانچە يۈز كۆپلىپت خەلق قوشىقى ۋە بىرقانچە پارچە چۆچەك ئېلان قىلغان.

مەمتىمىن ئەھمەد (1934 ــ) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ يازغان نەچچە مىڭ پارچە ھەجۋىي قوشاق ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا كۆپلەپ ئېلان قىلىنغان.

مەمتىمىن تۇردى (1958 ــ) لوپ ناھىيە دول يېزىسى راخمان پور كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1984 ـ يىلىدىن باشلاپ «باھار دانىش»، «سەيپۇلمۇلۇك ۋە بەدىئۇل جامال مەۋجۇدات»، «ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە غارايىبۇل» قاتارلىق داستان، ھېكايەتلەرنى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان.

مەمتىمىن قادىر (1964 ــ) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئىلگىرى ئۆتكەن قىزىقچىلارنىڭ يۇمۇر، چاقچاقلىرىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئەينەك قىلىش ئارقىلىق كۆپلىگەن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. «قەشقەر كونا شەھەر خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا ئۇنىڭ بىر تۈركۈم قوشاقلىرى كىرگۈزۈلگەن.

مەمتىمىن نىزەمەت (1940 ــ) چىرا ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزىسى ماخمال كەنتىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىپ كېلىۋاتقان قوشاقلىرىدىن كۆپ قىسمى «چىرا خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

مەمتىمىن ھوشۇر (1944 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئىلى ۋارىيانتى» قاتارلىق كىتابلارنى، «خەلق قىزىقچىسى ھىسام ۋە ئۇنىڭ چاقچاقلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرى XI ئەسىردە ياشىغان

ئۇيغۇر ئالىمى. ئۇ قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇل-
غان، قەشقەردە ئۆسۈپ يېتىلگەن ۋە بىلىم ئال-
غان، كېيىن باغدادقا بېرىپ ئىلمىي تەتقىقات
بىلەن شۇغۇللانغان، تەخمىنەن 1080 - يىللىرى
ئەتراپىدا باغدادتىن قەشقەرگە قايتىپ كې-
لىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئوپالدا ئۆتكۈزگەن.
مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامى-
لىق بۇيۇك ئەسىرنى يېزىپ چىققان. ئۇ بۇ ئە-
سىرنى يېزىش ئۈچۈن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى
كېزىپ چىقىپ، تۈركىي تىللا سۆزلەشكۈچى
خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بار-
غان. بۇ جەريانداكۆپلىگەن قوشاقلار، ماقال -
تەمسىللەر، چۆچەك - لەتىپىلەرنى توپلىغان
ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىملىرىنى تىل پاكىتلىرى
سۈپىتىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈز-
گەن. ئۇنىڭ ئىچىدە 242 كۈپلېت قوشاق،
210 پارچە ماقال - تەمسىل ۋە نەچچە ئون پار-
چە ئەپسانە - رىۋايەتلەر بار. بۇ ئۇلگىلەر بىزنىڭ
قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسە-
لىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى قىممەتلىك ما-
تېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

مولا بىلال نازىمى (1823 — 1900) غۇلجىدا تۇغۇلغان. مولا بىلالنىڭ «غازات دەر-
مۇلكى چىن»، «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈپ-
خان»، «غەزەلىيات» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى
بار. مولابىلال يەنە بىر قىسىم قوشاقلارنىمۇ
ئىجاد قىلغان. ئۇ يازغان خەلق قوشاقلىرى
خەلق ئىچىدە «نازىمى» تەخەللۇسى بىلەن تار-
قىلىپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.
ئۇنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى تۇرسۇن قاسىم،
مۇھەممەتجان راشىدىن قاتارلىقلارنىڭ نەشرىگە
تەييارلىشى بىلەن «غۇلجا ناھىيە خەلق قوشاقلا-
رى»غا كىرگۈزۈلگەن.

مولا تۇردى (1892 — 1970) كۇچا نا-
ھىيىسىنىڭ ياقا يېزا ئاقبۇيا كەنتىدە دېھقان
ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مولا تۇردى كى-
چىك چېغىدىن باشلاپلا دادىسى ئىجاد قىلغان
قوشاقلارنى قىزىقىپ ئاڭلاپ، ئۆزىمۇ ئاستا -
ئاستا قوشاق توقۇشقا باشلىغان. ئۇ يەنە خەلق
ئارىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەردىن نۇرغۇن
لىغان خەلق قوشاقلىرى، خەلق چۆچەكلىرى،
ماقال - تەمسىللەرنى خاتىرىلەپ ئىجادىي ئۆز-
لەشتۇرگەن. ئۇ ئىجاد قىلغان خەلق ئېغىز ئە-
دەبىياتى ئەسەرلىرى باشقىلارنىڭ تىلى ئارقى-
لىق بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

مولا زەيدىن (1815 — 1881) پىچان نا-
ھىيىسىنىڭ لۇكچۇن يېزىسىدا نامرات قو-
غۇنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. مولا زەيدىن لە-
تىپە - چاقچاقلىرىغا تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ
ئۆرپ - ئادىتى، تىل - شېۋە ئالاھىدىلىكى
سىڭگەن بولۇپ، ئۇلار قويۇق يەرلىك تۇسكە
ئىگە. ئازادلىقتىن كېيىن مولا زەيدىننىڭ
كۆپلىگەن لەتىپە - چاقچاقلىرى گېزىت -
ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان، ئۇنىڭ تارىخى ۋە
بىر قىسىم لەتىپىلىرى ئېلىمىزدىكى خەنزۇ ۋە
باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇلغان.

مولا مۇسا سايرامى (1836 — 1917) باي
ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسىدا تۇغۇلغان.
مولا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ تارىخي ئەسە-
لىرىدە نۇرغۇن ئۇيغۇر خەلق ئەپسانە - رىۋايەت-
لىرىنى بايان قىلغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «تارىخي
ھەمدى» ناملىق ئەسىرى ۋە باشقا تەزكىرە
خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قە-
دىمكى دەۋرلىرىگە ئائىت مول ئەپسانە - رىۋايەت-
لىرى خاتىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ
ئىلمىي قىممىتى ئىنتايىن زور.

موللا مۇھەممەت تۆمۇر داڭلىق ئەدەبىي تەرجىمان. ئۇ مىلادىيە 1717 ـ يىلى «كەلىلە ۋە دىمنە» (بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي نامى «پەنجى پۇتۇك» بولۇپ، ھىندىستاننىڭ قەدىمكى چۆچەك ـ مەسەل توپلىمىدۇر) ناملىق ئەسەرنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ئىمام مۇھەممەدنىڭ نامىغا ئاتاپ، ئۇنىڭغا «ئاساری ئىمامىيە» دەپ قوشۇمچە ماۋزۇ قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن شەرقنىڭ بۇ مەشھۇر چۆچەكلەر توپلىمى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كەتكەن.

موللا مۇھەممەتيار خەلپىتىم بەزى ئاغزاكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ تەخمىنەن XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئاخىرقى ئۆمرى ئىلىدا ئۆتكەن. موللا مۇھەممەتيار خەلپىتىمنىڭ لەتىپىلىرى ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ، «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇر لەتىپە ـ چاقچاقلىرىدىن تاللانما» (خەنزۇچە) قاتارلىق كىتاب ـ ژۇرناللاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنغان.

موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەخمىنەن XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن تارىخچى. ئۇ «چىڭگىزنامە»، («تارىخ كاشغەرى») ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ ئەسەر ـ دە تارىخىي ۋەقەلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا، كۆپلىگەن ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنى بايان قىلىنغان. بۇ ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل خەلقى ئارىسىدا قەدىمدىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئاپتور ئۇنى توپلاپ ۋە رەتلەپ ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزۈپ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن.

موللا ھاجى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قەشقەردە ئۆتكەن ئەدىبتۇر. ئۇ 1829 ــ 1830 ـ يىللىرى «تەزكىرەئىي بۇغراخان» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەرنىڭ فولكلور قىممىتى يۇقىرى. ئاپتور 700 ــ 800 يىللىرىدىن بېرى خەلق ئارىسىدا ئىجاد قىلىنىپ ۋە تارقىلىپ كەلگەن بۇغراخانلار ھەققىدىكى قىسسە ـ رىۋايەتلەرنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

مونىك مائىللارىد خانىم (1939 ــ) فرانسىيىنىڭ روئىن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىغا ئائىت «قەدىمكى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى» ناملىق ئەسىرى بار. بۇ ئەسەر جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى خەنزۇ تىلىدىمۇ نەشر قىلىنغان.

مويدىن سايىت (1935 ــ) كورلا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ نەشرگە تەييارلىغان «لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى» («ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»نىڭ 5 ـ كىتابى)، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (15 ـ كىتابى)، «مىڭكۆن باتۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى» قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنغان. «لوپنۇر قوشاقلىرىدىن تاللانما»، «لوپنۇر خەلق داستانلىرى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ.

مۇتەللىپ سىدىق قاھىرى (1951 ــ) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەھەتتە ئىزدىنىپ، بىر قىسىم ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان، شۇنداقلا «ماقال ـ تەمسىلىلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا مەنۇى ھايات» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

لىلىرى ئېلان قىلىنغان.

مۇرات ھەمرايىف (1936 ــ 1983) قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى، قوشاقلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىللىرىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان ۋە ئاكتىپ قاتناشقان، بىرنەچچە چۆچەك توپلىمىنى نەشرگە تەييارلىغان.

مۇستاپا سوپى (1927 ــ) قازاقىستانىنىڭ ياركەنت شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، قورغاس ناھىيىسىدە ياشىغان. مۇستاپا سوپى 18 ياشلارغا كىرگەندە قوشاقچى سۈپىتىدە تونۇلۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا گېزىت ـ ژۇرناللاردا كۆپلەپ ئېلان قىلىنغان

مۇھەممەت تاھىر ئاكا (1901 ــ)لوپنۇر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن دادىسى تاھىر ئاكىنىڭ تەسىرى بىلەن قوشاق ئېيتىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇنىڭ ئەس ـ خاتىرە ئىقتىدارى پەۋقۇلئاددە كۈچلۈك بولۇپ، لوپنۇر قوشاقلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكىنى تولۇق بىلىدۇ. تۆھپىكار ئەدىب مويدىن سايىت ئۇنى بىرقانچە قېتىم زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ ئېغىزىدىن نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى خاتىرىگە ئېلىپ، نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا قويۇق لوپنۇر پۈرىقى گۈپۈلدەپ تۇرىدۇ.

مۇھەممەتتوختى ئەھمەد (1951 ــ) چىرا ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دۇردانىلىرى «بۇلاق»، «مىراس»، «يېڭى قاشتېشى» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. ئۇ رەتلەپ ئېلان قىلغان قوشاقلار 300 پارچىدىن ئاشىدۇ.

مۇھەممەت توختىباقى (1882 ــ 1945) غۇلجا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1923 ـ يىلى «نۆۋەتنامە» ناملىق قوشاقنى يېزىپ، ياغاچ تاختىغا ئويۇپ، يېزا مەسچىتىنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن يېزىدىكى دېھقانلار قوشاقتا كۆرسىتىلگەن ئىسىملار تەرتىپى بويىچە نۆۋەتلىشىپ پادا بېقىپ كەلگەن. بۇ قوشاق «غۇلجا خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

مۇھەممەتتۇردى ئاخۇن (1864 ــ 1989) خوتەن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ 125 يىللىق ئۆمۈر مۇساپىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر مۇقام، ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەجىر سىڭدۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇ نۇرغۇن شاگىرتنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، مۇقامچىلار قوشۇنىنىڭ ئىزچىل ئۇلغىيىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلغان.

مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت (1964 ــ) خوتەن قاراقاش ناھىيە ئاقساراي يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ «بۇلاق»، «مىراس» قاتارلىق ژۇرناللاردا بىر تۈركۈم چۆچەكلەرنى، رىۋايەتلەرنى، قوشاقلارنى ۋە لەتىپىلەرنى چاغاتاي تىلىدىن نەشرگە تەييارلاپ ياكى خەلق ئارىسىدىن توپلاپ ئېلان قىلغان. «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر نۇرغۇن دىۋانلار، داستانلار، قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر، چۆچەكلەر، لەتىپىلەرنىڭ تەھرىرلىكىنى ئىشلىگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر كىتابلاردىن «تۇتىنامە»، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى (4)»، «قەھرىمان قاتىل»، «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «لەتىپىلەر»، «خو-

تەن خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى»، «كۈچا خەلق ناخشا ـ كۈيلىرى» قاتارلىقلارنىڭ تەھرىرلىكىنى ئىشلىگەن؛ «ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر» نامىلىق كىتابنى توپلاپ تۈزگەن. جۈڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن 1996 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نامىلىق بىر يۈرۈش 13 تومлۇق كىتابنىڭ تېكىست قىسمىنى تۈزۈش ۋە تەھرىرلەشكە قاتناشقان.

مۇھەممەتجان ئابلىز بۇرەيار (1958 ــ) ئاتۇش شەھرىنىڭ ئۇستۇنئاتۇش يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئايلىنىپ چىقىپ، ئۇيغۇر بالىلار ئويۇنلىرىنى كەڭ كۆلەمدە توپلىغان. ئۇ رەتلىگەن بۇ ماتېرىياللار «ئۇيغۇر ئۆسمۈرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرى» نامىدا تۆت كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ دەرسلىك قىممىتى»، «〈تۈركىي تىللار دىۋانى〉 ۋە ئۇيغۇر بالىلار ئويۇنلىرى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنىڭ بالىلار ئەدەبىياتىدا گەۋدىلىنىشى»، «بالىلار تەربىيىسى ۋە بالىلار ئەدەبىياتى توغرىسىدا» قاتارلىق ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئۇ يەنە «ئۇيغۇر بالىلارئويۇنلىرى قامۇسى» نامىلىق يىرىك كىتابنى نەشرگە تاپشۇرغان.

مۇھەممەتجان سادىق (1934 ــ) غۇلجا شەھرىدە تۇغۇلغان. 1995 ـ يىلى ئۇنىڭ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە» نامىلىق ئىلمىي ئەسىرى نەشر قىلىنغان. ھازىرغىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ياز ما ئەدەبىياتقا ئائىت 40 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

مۇھەممەت راخمان (1919 ــ) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ يۇمۇرىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، تىلى چۆچەك قوشاقلىرى، خەلق مەشرەپلىرىدە ئوقۇغان داستانلىرى بىلەن ئامما ئارىسىدا يۇقىرى شۆھرەت قازانغان. ئۇ «كونا شەھەر خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىنى نۇرغۇن قوشاق بىلەن تەمىنلىگەن.

مۇھەممەت رەھىم (1926 ــ) قورغاس ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاساسىي زېھنىي كۈچىنى ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى توپلاشقا قارىتىپ، بۇ ساھەدە زور نەتىجە قازانغان. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئۈچ قىسىم «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» توپلىمىنى نەشر قىلدۇرغان.

مۇھەممەتتۇرھۇم ئېلى (1921 ــ) كۈچا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ 1980 ـ يىلىدىن بۇيان توپلاپ كەلگەن ماقال ـ تەمسىللىرى 1340 پارچىدىن، قوشاقلىرى 460 كۇپلېتتىن كۆپرەك بولۇپ، بۇلار «كۈچا خەلق قوشاقلىرى»، «كۈچا خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» ئارقىلىق خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

مۇھەممەت زۇنۇن (1937 ــ) قەشقەر شەھىرى نەزەرباغ كۆنچى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» (ئابدۇكېرىم راخمان بىلەن بىرلىكتە) نامىلىق ئىلمىي ئەسەرنى يازغان، «ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى» (ئالتە قىسىم)نى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئوقۇچىلارنى باشلاپ ئالتە قېتىم بېرىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغان، «يۇسۇپ ئەخمەت» داستانىنى نەشرگە تەييارلىغان.

مۇھەممەتسىدىق تۆمۈرى (1942 ــ

1999) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى» ناملىق كىتابنى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان.

مۇھەممەت سىيىت (مىراب) (1890 ــ 1968) كەلپىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن خەلق قوشاقلىرىنى ئېيتىشقا ماھىر بولۇپ، ھايات ۋاقتىدا نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى ئېيتىپ بېرىپ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تۇر-مۇشىنى بېيىتقان. ئۇ ئېيتقان قوشاقلار كىيىنكىلەرنىڭ سۆزلەپ بېرىشى بىلەن قەلەمگە ئېلىنىپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

مۇھەممەت شاھنىياز (1945 ــ) پىچان ناھىيىسى لۇكچۇن بازىرىدا تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى توپلاش ۋە رەت-لەش بىلەن شۇغۇللىنىپ، شىنجاڭ خەلق ئې-غىز ئەدەبىياتى توپلاملىرى، ناھىيە تومىلىرى خىزمىتىدە مەملىكەت بويىچە، شۇنداقلا ئاپتو-نوم رايون بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ مۇكا-پاتلانغان ۋە تەقدىرلەنگەن.

مۇھەممەت مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (1499 ــ 1551) تاشكەنتتە تۇغۇلغان. ئۇ 1542 ـ، 1544 ـ يىللىرى «تارىخى رەشىدىي» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان بولۇپ، بۇ ئە-سەردە رەشىدىخانىنىڭ يەركەن خانلىقىنى قۇ-رۇش ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈش جەريانى بايان قى-لىنغان. مىرزا ھەيدەر مەزكۇر ئەسەردە يەنە ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل خەلقى ئارىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ كەلگەن مول ئېپسانە ـ رىۋا-يەتلەرنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

مۇھەممەت ناپىر (1910 ــ 1975) ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇنئاتۇش يېزىسىنىڭ قايراق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى ياز-غان، تۇرلۇك توپلاملارغا قوشاقلىرى كىرگۈ-زۈلگەن. 1982 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن «مۇھەممەت ناپىر شېئىر ـ قوشاق-لىرى» نەشر قىلىنغان.

مۇھەممەت ھەسەن (1885 ــ 1981) چەرچەن ناھىيىسىنىڭ چوڭكۆل يېزىسى قاق-شالئېرىق كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇل-غان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەلنەغمە ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىزىقىپ، لەتىپە ـ چاقچاقچى، ھەجۋىي قوشاقچى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن ھەجۋىي قوشاق، لەتىپە ـ چاقچاقلىرى ئەينى چاغلاردا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دە-رىجىلىك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان، بىر قىسمى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى (1935 ــ) ئاۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى»، «دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي تېكىستلىرى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان، « يۇسۇپ قادىرخان»، «تەزكىرەئىي ئەختەم»، «سۇلتان قىرمىش»، «جامئىي ھېكايەت»، «جەۋھەر ھېكا-يە»، «نۇشرۋان ھەققىدە ھېكايە»، «تەنبىھات دەۋرىشىيە»، «خۇلاسە شىبىيە»، «ئاۋات خەلق چۆچەكلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان.

مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم (1924 ــ) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 400 پارچىدىن ئارتۇق ئەپسانە ـ رىۋايەت، قىسسە ـ داستان، ھېكايە ـ چۆچەك، مەسەللەرنى توپلاپ ۋە رەت-لەپ نەشرگە تەييارلىغان. «مەھمۇد قەشقەرى ھەققىدە ھېكايەتلەر» (باشقىلار بىلەن بىللە) ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان.

مۇھەممەتئىمىن توختىنىياز (سۇزۇك) (1920 ــ 1992) چىرا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان.

ئۇنىڭ نەشرگە تەييارلىغان «پەرھاد ـ شېرىن»، «سەنۇبەر» قاتارلىق خەلق داستانلىرى ۋە باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان.

مۇھەممەتئىمىن قۇربان (1942 ــ) خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1990 ـ يىلى خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قەدىمىي ئەسەرلەر ئىشخانىسى مۇھەممەتئىمىن قۇربان توپلاپ رەتلىگەن «جامىئۇل ھېكايەت» (ھېكايەتلەر توپلىمى) ناملىق چوڭچەك، رىۋايەتلەر توپلىمىنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ «قاراقاش خەلق چۆچەكلىرى»، «قاراقاش خەلق قوشاقلىرى»، «قاراقاش خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «قاراقاش خەلق داستانلىرى» دىن ئىبارەت تۆت كىتابنى تۈزۈش ۋە نەشر قىلىش خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپلا قالماستىن، ئۆزى بىۋاستە قول سېلىپ توپلاش ۋە رەتلەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن.

مۇھەممەت يۈسۈپ (1915 ــ) پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبويى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ دەسلەپتە ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ خەت ساۋاتىنى چىقارغان. نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇغان ۋە خەلق ئارىسىدا تارقاتقان.

مۆجىزى موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزى XIX ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىدە داڭلىق سازەندە، ئەدىب ھەمدە ئۇستا خەتتات، ماھىر ناخشىچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن نام قازانغان. ئۇ ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىق تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان، مۇزىكا ئۇستىلىرى ۋە ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە قىممەتلىك ئۇچۇر بېرىدىغان يېگانە ئەسىرى «تەۋارىخ مۇسقىيۇن»نى يېزىپ چىقىپ، مۇقام تەتقىقاتى ئۇچۇن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

مۆمىنجان قارىم (1914 ــ) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى مۇھەممەتخان ھاجىم 1850 ـ يىللىرى تۇغۇلغان بولۇپ، 83 يىل ۋائىزلىق قىلىپ 104 يېشىدا ۋاپات بولغان. مۆمىنجان قارىم دادىسىغا ئەگىشىپ جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدىكى نۇرغۇن شەھەر ـ بازارلارغا بېرىپ ۋائىزلىق قىلغان. دادىسىدىن مەدداھلىقنى ئۆگىنىپ، كېيىن مۇستەقىل ۋائىزلىق قىلىدىغان قابىلىيەتنى يېتىلدۈرگەن. «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «سىيەر شەرىپ»، «كەربالا ۋەقەلىرى» نى ناھايىتى تەسىرلىك سۆزلەش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغان.

مىجىت ئەيسا (1925 ــ) كۇچا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 111 پارچە رىۋايەت ـ چۆچەك، 300 پارچىدىن كۆپرەك ماقال ـ تەمسىل، 25 كۇپلېت ناخشا ـ قوشاق توپلىغان بولۇپ، بۇلار «كۇچا خەلق چۆچەكلىرى»، «كۇچا خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «كۇچا خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان.

مىجىت ساۋۇت (1932 ــ) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يېڭىئېرىق يېزىسى تۇگمەنبېشى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، ئۆزۈن يىل ئىزدىنىش ۋە تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ بارلىق مۇقام، داستان ۋە مەرغۇللىرىنى ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇندىيالايدىغان دەرىجىگە يەتكەن.

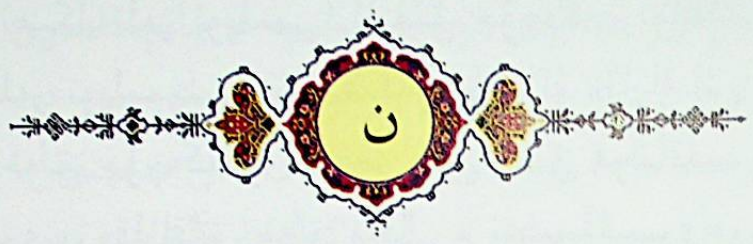
مىرئەزەم (1948 ــ) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ «ئاتۇش خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» ناملىق توپلامنى ئۆزى توپلىغان 500 دىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىل بىلەن تەمىنلىگەن.

مىرئەھمەت سەھىد ھاجىم (1923 ــ 1991) ئاتۇش شەھىرىنىڭ مەشھەت كەنتىدە تۇغۇلغان. مىرئەھمەت سەھىد ھاجىم ئاتۇشنىڭ ھەممە يېزا ـ كەنتلىرىگە بېرىپ، نۇرغۇن خەلق ناخشىلىرىنى توپلىغان ۋە ئۇلاردىن 300 كۇپلېتتىن ئارتۇق ناخشىنى رەتلەپ چىققان. ئۇ رەتلىگەن بۇ ناخشىلار 1986 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان. ئۇ يەنە «بۇغرام» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ مۇقامنىڭ مەشرەپ قىسمىدىكى ئاھاڭلارغا دەستىلەنگەن قوشاقلارنى پۈتۈنلەي ئۆزى ئىجاد قىلغان.

مىرزاھىت توختى (1860 ــ 1940) پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىن يېزا چۇۋاڭقىر مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ دىنىي مەكتەپتە ئۇزۇن يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىنچە ئۆز بىلىمى ۋە قىزغىنلىق پاراڭلىرى ئارقىلىق خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيغا ئېرىشىپ، «مەزىيىت توختىسى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ چاقچاقلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

مىرسالى سايىت (1905 ــ 1976) باي ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ئارىسىدا تار-قىلىپ يۈرگەن، زۇلۇمغا قارشى توقۇلغان قوشاقلارنى ئۆگىنىپ، خاتىرىلەپ توپلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىمۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇغان. ئۆتكۈر قوشاقلىرى ئارقىلىق مېھنەتكەش ئاممىنى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشقا دەۋەت قىلغىنى ئۈچۈن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 1948 ـ يىلى ئۇنى تۇرمىگە ئالغان. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇ قەد كۆتۈرۈپ، ئەركىن، ئازاد ياشاش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، قوشاقچىلىق ئىشلىرىنى تېخىمۇ قىزغىن ئېلىپ بارغان.

مىرزەپشاھ (1910 ــ) خوتەن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ پەنجىگاھ، ئوششاق، مۇشاۋىرەك مۇقاملىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالالايدۇ، ئۇنىڭدىن سىرت 100 دىن ئارتۇق خەلق ئاھاڭى ۋە 500 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق ناخشا تېكىستىنى ساقلاپ كەلگەن، بەش نەپەر شاگىرت يېتىشتۇرگەن.

نايىخان (1850 ــ 1910) پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرىدا تۇغۇلغان، كىچىكىدە ئاز ـ تولا ئىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىنچە ھەجۋىي شائىر ۋە ھازىرجاۋاب قىزىقچى سۈپىتىدە ئەلگە تونۇلغان، بىر مەزگىل سۇلتان ماموت ۋاڭنىڭ ئوردىسىدا قىزىقچى بولۇپ تۇرغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم ھەجۋىي نەزم ـ چاقچاقلىرى «تۇرپان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1989 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

نەزەروف ئەينىدىن (1907 ــ) قازاقىستانىنىڭ ياركەنت شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، ئۆمرىدە نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان.

نەسىردىن رابغوزى نەسىردىن بۇرھانىدىن ئوغلى رابغوزى XIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا خارەزم ئەتراپىدىكى رابات ئوغۇزى دېگەن جايدا تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە قازاكالان بولغان. ئۇ 1309 ـ، 1310 ـ يىللىرى 72

بابتىن تۇزۇلگەن چوڭ ھەجملىك پروزا ئە-
سىرى «قىسسەئى رابغوزى»نى يېزىپ چىققان.
نەسىردىن رابغوزى «قىسسەئى رابغوزى» (بۇ
ئەسەر«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)
ناملىق ئەسەردە، ئاساسلىقى پەيغەمبەرلەرنىڭ
ئىش - پائالىيەتلىرىنى بايان قىلغان. بۇ
ئەسەرگە پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى كۆپلىگەن
ئەپسانە - رىۋايەتلەر، ئىسلام دىنى قىسسە-
لىرى ۋە بىر قىسىم مەسەل - چۆچەكلەر
كىرگۈزۈلگەن.

نۇراخۇن (1910 — 1979) پىچان ناھىيە-
سىنىڭ لۇكچۇن بازىرىدا تۇغۇلغان. ئۇ تۇرپان
مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭ ۋە تېكىستلىرىنى رەتلە-
گەن، شۇنداقلا تولۇقلاپ ئىجاد قىلغان. مۇشۇ
ئاساستا 1978 - يىلى ئۆزى سىستېمىلاشتۇرغان
مۇقاملارنى ئورۇندىاپ، ئۇنىڭلغۇ لېنتىسىغا ئال-
دۇرۇپ، بۇ قىممەتلىك بايلىقنى قۇتقۇزۇۋېلىش
ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

نۇرئالىم روزى (1921 —)قازاقىستانىڭ
ئالمۇتا ۋىلايىتى ئۇيغۇر رايونى كىچىك دېھقان
يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق لەتىپە -
چاقچاقلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ئۇنى كەڭ
تۇردە توپلاپ ۋە رەتلەپ، مەتبۇئاتتا ئېلان قىل-
غان. ئۇ تۇزگەن «مۇھەببەت ئەھلى» ناملىق
ئۇيغۇر لەتىپە - چاقچاقلار توپلىمى 1999 -
يىلى ئالمۇتادا نەشر قىلىنغان.

نۇردۇنمۇللا (1854 — 1931) قازاقىستان-
نىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر رايونىغا قاراشلىق شۇڭقار
يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ مەشرەپ، توي - تۆكۈن
ۋە باشقا مۇراسىم پائالىيەتلىرىنى باشقۇرىدىغان
خۇش چاقچاق، ھازىر جاۋاب، قوشاقچى ئادەم
بولغان. نۇردۇنمۇللا ئۆز يېزىسىدا يۈز بەرگەن
ئىش - ۋەقە ۋە مۇھىم شەخسلەرگە مۇناسىۋەت-
لىك نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان.

نۇرمۇھەممەت زامان (1939 —) قورغاس
ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ توپلىغان چۆچەكلەر
«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»نىڭ 5 - كىتابى
سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان. ئۇ يەنە ئۇيغۇر خەلق
چۆچەكلىرى، رىۋايەتلىرى ۋە مەسەللىرىگە ئا-
ساسەن، «دانىشمەن بالا»، «شاھزادە ۋە ئۇنىڭ
دوستى»، «تۆگە بىلەن ئات»، «لوقمان ھېكىم-
نىڭ نەسىھىتى»، «ئۆچكە پاجىئەسى»، «قارد-
غاينىڭ نەسىھىتى» قاتارلىق چۆچەك، مەسەل
ۋە كىنو سېناريىلىرىنى ئىجاد قىلغان.

نۇرمۇھەممەت غوجىئەخمەت (1921 —)
چىرا ناھىيە چىرا بازىرى ماخمال كوچىسىدا
قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كە-
چىكىدىن ئاتا - بوۋىسى ۋە مەھەللىسىدىكى
پېشقەدەملەردىن نۇرغۇنلىغان قوشاق، چۆچەك-
لەرنى ئاڭلاپ ئەستە ساقلاپ كەلگەن. «چىرا
خەلق قوشاقلىرى»، «چىرا خەلق چۆچەكلىرى»
ناملىق توپلاملارغا ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلە-
گەن قوشاق ۋە چۆچەكلەر كىرگۈزۈلگەن.

نۇرمۇھەممەت مەسمى (1927 —) قازا-
قىستانىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە ھۈنەرۋەن ئائە-
لىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئائىلە مۇھىتىنىڭ
تەسىرى بىلەن كىچىكىدىنلا مەشھۇر ناخشىچى
بولۇپ قالغان. نۇرمۇھەممەت مەسمى يەنە
داڭلىق چاقچاقچى بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى
توي - تۆكۈن، مەشرەپ - ئولتۇرۇشلاردا ئۇ-
نىڭ لەتىپە - چاقچاقلىرى ئۈزلۈكسىز ياڭراپ
تۇرماقتا.

نۇرھاجىم (1878 ــ 1964) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. نۇرھاجىم 30 ـ، 40 ـ يىللاردىكى قىران چاغلىرىدا مەددىاھلىق تالانتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ، زامانىسىدىكى داڭلىق ۋائىزلاردىن بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ نەرە تارتقاندەك ئوقۇغان مۇزىكىلىق «نەغمە»لىرى، ئاجايىپ مۇبالىغە ۋە جانلاندۇرۇش شەكلى كىشىلەرنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈرگەن. ئۇ سۆزلىگەندە نۇرغۇن كىشىلەر ھۆكۈرەپ يىغلىشىپ كەتكەن.

نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا ھاجىم (1946 ــ) يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدە تۇغۇلغان. ئۇ «كەلىمە ۋە دىمىنە»، «جامىئۇل ھېكايەت»، «يۈسۈپ زۇلەيخا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان.

نىزا قوشاق (1880 ــ 1950) غۇلجا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن ھەجۋىي قوشاق، لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئېيتىپ، خەلق ئارىسىدا «قوشاق» دەپ ئاتالغان.

نساخان (1902 ــ 1987) كۈچا ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا كۈچا خەلق ناخشىلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغاندا ئۈستا ناخشىچى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە 300 پارچىدىن ئارتۇق خەلق ناخشىسىنى ئۆگىنىۋالغان، شۇنداقلا ئۇنى ھەر خىل سورۇنلاردا ئېيتىپ، كىشىلەرنى كۈلدۈرمۇلاشتۇرغان. نساخان يەنە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى توپلاپ رەتلەش خىزمىتىگىمۇ زور تۆھپە قوشقان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن نەچچە يۈز قوشاق «كۈچا خەلق قوشاقلىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ۋە «مىراس» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

نىياز زۇلپىقار (1882 ــ 1965) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى مەھەللىسىدە نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قەلبىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ۋە تىلىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى «غۇلجا ناھىيە خەلق قوشاقلىرى» ناملىق توپلامدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان.

نىياز سوپا (1933 ــ) قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەھەرئىچى ئەزىز بازار مەھەللىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. نىياز سوپا «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ بارلىق ناخشىلىرىنى تولۇق ئورۇندىيالايدىغان بىردىنبىر پىشقەدەم سازەندە، ئۇ «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نى رەتلەش خىزمىتىدە ئالاھىدە رول ئوينىغان.

ھ

ھاپىز ئىدرىس (1952 ــ) چىرا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى ئاڭلىق توپلاشقا كىرىشىپ، 2000 كۈپ-لېنتىسىن ئارتۇق ناخشا ـ قوشاقنى توپلىغان. ئۇ ھازىر 100 دىن ئارتۇق خەلق ناخشا ئاھاڭ-لىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

ھاشىم ئاخۇن دەڭگى (1912 ــ 1994) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ پولو كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى داڭلىق قوشاقچى ۋە سازەندە بولۇپ، ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ دادىسى راۋاب چالسا داپ تەڭكەش قىلىپ بېرىش ئارقىلىق مۇنەۋۋەر سازەندە بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ

ئۆزىنىڭ ھازىر جاۋابلىقى بىلەن ئەل ئارىسىدا «ھازىر جاۋاب قوشاقچى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن، شېرىپ بوجاق ھەققىدىكى قوشاقلارنى بېيىتىپ ھازىرقى داستان شەكلىگە كەلتۈرگەن، چىرا ناھىيىسىنىڭ «ئۇچ توپلام»نى ئىشلەش خىزمىتى جەريانىدا «شېرىپ بوجاق» داستانىنى ۋە نۇرغۇن قوشاقلارنى ئېيتىپ بەرگەن.

ھاشىم ھاجىم داۋاز (1869 ــ 1952) قاراقاش ناھىيىسىنىڭ «تانايېپشى» يېزىسى (ھازىرقى قاراقاش بازىرى تانايېپشى ئاھالە كومىتېتى)دا مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى ھەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. مەيلى مۇقام ئېيتىشتا بولسۇن، مەيلى داۋازلىق ماھارىتى جەھەتتە بولسۇن، ئۇ تېزلا كۆزگە كۆرۈنگەن، كېيىنچە كۈچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا مۇقام ئېيتىپ، داۋازلىق قىلغان، 1934 ـ يىلى ھەج سەپىرىدىن قايتىشىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۈرىيە، ئىران، ئىراق، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق ئەللەردە داۋازلىق قىلىش بىلەن بىرگە خەلق ناخشا ـ مۇقاملىرىنى ئېيتىپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شۆھرىتىنى نامايان قىلغان.

ھاشىر ئىگەمقۇلى (1887 ــ 1989) غۇلجا ناھىيىسىنىڭ موللىتوختىيۇزى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ خەلق قوشاقلىرىنى ئاڭلاش ۋە ئېيتىشقا ھېرىسمەن بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا ئۆز بوۋىسى سادىر پالۋان ھەققىدىكى قوشاقلارنى ئېيتىشنى ئالاھىدە ياخشى كۆرگەن. خەلق قوشاقلىرىنى توپلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان ۋاقىتتا، ئۇ سادىر پالۋاننىڭ كۆپلىگەن قوشاقلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئېيتىپ بېرىپ، بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىنىشىغا ئالاھىدە كۈچ قوشقان.

ھاجى ئاخۇن قالۇنچى (1795 ــ 1865) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزى بىلگەنلىكى چالغۇلار ئارقىلىق، بولۇپمۇ قالۇن بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قىسىملىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەزىسى، نۇسخا ـ جۇلاسى، مەرغۇلى قاتارلىق تارماقلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ مۇكەممەل ئورۇندايتتى. ئۇ كېرىيىنىڭ ھەرقايسى يېزا ـ كەنتلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، يەنە قوشنا ناھىيە خەلقلىرىنىڭ ئەلنەغمە، مەشرەپ سورۇنلىرىغا تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ، قالۇن ئارقىلىق مۇقام ئورۇنداپ، يۇرت جامائەتچىلىكىنىڭ قىزغىن ئالقىش، ھمايىسىگە مۇيەسسەر بولغان داڭدار مۇقامچى ئىدى.

ھاجاخۇن ھاجىم (1895 ــ 1964) كۈچا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 16، 17 يېشىدا مەككىگە ھەج تاۋاپ ئۇچۇن بېرىپ، 18 يىل تۇرۇپ قالغان ۋە ئۇ يەردىكى تەسەۋۋۇپ ئەھلىدىن بولغان قەلەندەر ھاجىم دېگەن كىشىدىن ۋائىز ـ مەدداھلىقنى ئۆگەنگەن. كېيىن قەشقەرگە كېلىپ ئۇ يەردە مەدداھ ـ ۋائىزلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ھاجى ئەخمەت كۆلتېكىن (1942 ــ) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ماقال ـ تەمسىللەر ۋە ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتتىكى رولى» قاتارلىق ماقالىلىرى، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان.

ھاجى ئەلنەغمە (1885 ــ 1949) ئاقتۇ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «يۈسۈپ ـ ئەھ-

مەد»، «غېرىب - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە»، «ھۆرلىقا - ھەمراجان»، «سەئىد - ئەنسارە» قاتارلىق شۇ زاماندا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قىسسە، داستانلارنى يادقا ئېلىپ، خەلق ئارىسىدا «ھاجى ئەلنەغمە» نامى بىلەن تونۇلغان. ئۇ كلاسسىك داستانلارنى ۋە نۇرغۇنلىغان خەلق ناخشىلىرىنى دۇتار چېلىپ ئوقۇش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئۆزىمۇ نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتقان.

ھاملتون (1921 —) ئامېرىكىنىڭ كاساس شتاتىدا تۇغۇلغان. جامېس ھاملتون قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» قاتارلىق رىۋايەت - ھېكايىلەر ھەققىدىكى ماقالىلىرى ئەنە شۇنداق نەتىجىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ھەسەن تەمبۇر (1873 — 1946) غۇلجا شەھرىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن، شۇنداقلا ناخشا - تېكىستلىرى (قوشاقلار)نى رەتلىگەن ۋە يېڭى تېكىستلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىپ، خەلق ئارىسىغا تارقاتقان. ئۇنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مەزمۇندا ئىجاد قىلغان بىر قىسىم قوشاقلىرى ئۇزۇن مەزگىلگىچە غۇلجا خەلقى ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن.

ھەسەن كەكلىك XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇمۇلدا ياشاپ ئۆتكەن خەلق سەنئەتكارى. ھەسەن كەكلىك ۋاقتىدا ئوردىسىدا ئاكىسىغا ياردەملىشىپ قۇمۇل ناخشا - مۇزىكىلىرىنى يۇرۇشلەشتۇرۇشتە نۇرغۇن جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ بىر قىسىم ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقاتقانىكەن.

ھەمدۇل روزى (1891 —) توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، كىچىكىدىن تارتىپلا مۇقام ئۇستىلىرىنىڭ كەينىدە يۈرۈپ مۇقاملارنى ۋە باشقىلار ئېيتىپ بەرگەن قوشاقلارنى ئۆگەنگەن. شۇ ئاساستا يېڭى - يېڭى چۆچەك - قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن كۆپلىگەن چۆچەك - قوشاقلار قەلەمگە ئېلىنىپ ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلىگەن ئەسەرلەر توقسۇن ناھىيىسىنىڭ « ئۇچ توپلام»ى ئارقىلىق خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

ھەمدۇللاخۇن ئاكا XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇقامچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، قاراقاش بازىرىنىڭ تانايبېشى مەھەللىسىدە ئۆسۈپ - يېتىلگەن. ئۇنىڭ ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىرلىك سەنئەت تارىخىغا ئىگە بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى بىرىنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ، مۇزىكا - مۇقامچىلىق، داڕۋازلىق، جانبازلىق، داستانچىلىق (مەددا-لىق) قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ نوپۇزلۇق سەنئەتكارلىرىدىن بولۇپ كەلگەن. ھەمدۇللاخۇن ئۇستازى روزاخۇن داڕۋاز (كېرىيىلىك)نىڭ قىزى سۇپىيخان (بۇ ئايال دۇتار چېلىشتا داڭ چىقارغىنى ئۈچۈن، «سۇپىيخان دۇتارچى» دەپ ئاتالغان)غا ئۆيلىنىپ، قاراقاشتا مۇقام - نەغمىچىلىك، داڕۋازلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەريانداا ئون ئىككى مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ چېلىش، يەرلىك ناخشا - مۇزىكىلارنى پىششىق بىلىش-تەك ئالاھىدىلىكى بىلەن قاراقاشتىكى مۇقام-

چىلار ئىچىده ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن.ئۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم شەھەرلەردە مۇقام ئېيتىپ ۋە داڕۋازلىق ماھارىتى كۆرسەتىپ، ئۇيغۇر مۇقامچىلىقى ۋە داڕۋازلىقىنى نامايان قىلغان.

ھۇسىين تەمبۇر (1904 ــ 1938) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ «غېرىب ـ سەنەم»، «پەرھاد ـ شېرىن» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنىڭ بىر قىسىم تېكىستلىرىگە ئاھاڕ ئىشلىگەن. ئۇ يەنە «جۇنۇن ئىككىنچى»، «دېھقان ناخشىسى»، «مۇجىدى كەلدى»، «كىردىم يولۇڭغا» قاتارلىق ناخشىلار (جۇملىدىن ئۇنىڭ تېكىستلىرى بولغان قوشاقلار)نى ئىجاد قىلغان.

ھۇسىينخان (پەيزى) (1840 ــ ؟) قەشقەر شەھىرى خانئېرىقتا تۇغۇلغان. ئۇ ئىسلام دىنى ساھەسىدە مول بىلىمگە ئىگە زات بولۇپ، بىر مەزگىل ساقىيە مەدرىسىسىدە مۇدەررىس بولۇپ ئىشلىگەن. ھۇسىينخان پەيزى ئەبۇلھادى ھاكىمبەگنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتقاندا ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە تۇرپاندىن ئەۋەتىلگەن نۇرغۇن سازەندىلەرنى ئون ئىككى مۇقام بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ھېلىم ۋە سېلىم ئىسىملىك ئىككى ئوغلىنىمۇ مۇقامچى قىلىپ يېتىشتۇرگەن.

ھۇسىين ھوشۇر (1950 ــ) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لايسۇ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۆتكۈزۈلگەن كۆپ قېتىملىق سەنئەت كۆرىكىدە ئۇ ئورۇندىغان قەدىمىي ئۇسلۇب، قويۇق مىللىي پۇراق ۋە سەھرا ھەدىغا تولغان راۋاب قوشاقلىرى ئالاھىدە ماھارىتاشقا ئېرىشكەن ۋە تەقدىرلەنگەن. ئۇ 100 دىن كۆپرەك ئاھاڕ، 600 كۇپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرى، بىرنەچچە داستان ۋە ۋەقەلىك قوشاقلارغا ۋاڕىسلىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

ھېسام قۇربان (1930 ــ) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ داڭلىق خەلق چاقچاقچىسىدۇر. ئۇنىڭ ئاچچىق ھەجۋىي، چوڭقۇر يۇمۇر، ئۆتكۈر كۇلكىلىك چاقچاقلىرى مەملىكەتلىك مىزدىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، تارقىلىپ يۈرگەن لەتىپىلىرى توپلاپ ـ رەتلىنىپ، «ھېسام چاقچاقلىرى» نامىدا بىرنەچچە توپلام نەشر قىلىندى.

ھېسامدىن قوشاقچى (1886 ــ 1943) قازاقىستانىنىڭ ياركەنت شەھىرىدە خەلق سەنئەتكارى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا دادىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ناخشا ئېيتىش ۋە قوشاق توقۇشنى ئۆگىنىۋالغان. ھېسامدىننىڭ قوشاقلىرى قازاقىستاندا «لاشمان قوشاقلىرى» ياكى «1916 ـ يىل قوشاقلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان قوشاقلار ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ھېيت قوشاق (1917 ــ) يېڭىسار ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدىن باشلاپ ئاڭلىغان ـ كۆرگەن ئىشلار تۇغرىسىدا قىزىقچىلىق قىلىپ، قوشاق توقۇپ، جامائەتنى كۇلدۇرۇپ يۈرگەن. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «ھېيت قوشاق» دەپ ئاتىشىۋالغان. ھېيت قوشاقنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇ كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۆزىنىڭ گەپ ـ سۆزى ۋە مەقسىتىنى قوشاق ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

هېيت نەغمىچى (1906 ــ) كورلا شەھـ-
ـرىدە تۇغۇلغان. ئۇ يېقىنقى يىللاردا ئەدەبىيـات-
سەنئەت تەتقىقات ئورۇنلىرىغا 35 خىلدىـن ئـار-
تۇق سەنەم ئاھاڭلىرى، 400 كۇپلېتتىن ئارتۇق
خەلق قوشاقلىرىنى تەقدىم قىلغان.

ئو

ئوسمان قاسىم (1920 ــ 1994) قەشقـەر
شەھىرى بەشكېرەمدە تۇغۇلغان. ئۇ كۆپلىـگەن
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنى يادقا ئېلىپ بـۇگـۈنـگە
يەتكۈزۈشتە مۇھىم رول ئويناغان. ئۇ ئەفراسـ-
ياپ، قاراخان، سۇتۇق بۇغراخان، ئاپاق خوجىغا
ئالاقىدار كۆپلىگەن رىۋايەتلەرنى سۆزلەپ بـەر-
گەن. ئۇنىڭ سۆزلەپ بېرىشى بىلەن مەتبەئەگـە
ئېلىنغان «ئافرات خاقان ۋە توققۇز قىز» نـامـ-
لىق رىۋايەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ساھەسىدە
كەڭ تەسىر قوزغىغان. ئۇ ئېيتـىـپ بـەرگـەن
رىۋايەت چۆچەكلىرىنىڭ تارىخىي چىنلىقى يۇ-
قىرى بولۇپ، «يېپەك يۇرتىدىكى ئـەپـسـانـە ـ
رىۋايەتلەر»، «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى»، «ئۇيـ-
غۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» قـاتـارلـىـق
كىتابلاردا تونۇشتۇرۇلغان.

ئوسمان ئىسمايىل تارىم (1958 ــ) شايار
ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ئۇيـغـۇر خـەلـق
ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ژانىرلار»، «خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «ئـۇيـغـۇر
خەلق رىۋايەتلىرى» (2) قاتارلىق كـىـتـابـلـىـرى
نەشر قىلىنغان. ئۇ يەنە «جۇڭگودىكى ھەرقايسى
مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئەپسانىلىرى لۇغىتى»نى
يېزىشقا قاتناشقان. ئۇنىڭ باشقىلار بىلەن بىر-
لىشىپ يازغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبـيـا-
تى»، «ئۇيغۇر فامىلە تەتقىقاتى» قاتارلىق ئالتـە
كىتابى يورۇق كۆرگەن. ئوسمان ئىسمايىل تا-
رىم ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر 50
پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان.
بۇنىڭ ئىچىدىكى 18 پارچە ماقالە ئوتتۇرا ئـا-
سىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە رۇس ۋە قـازاق
تىللىرىدا ئېلان قىلىنغان.

ئولاتا (1855 ــ 1918) غۇلجا ناھىيـسـە-
سىنىڭ خونىخاي يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1882 ـ يىلى
ئۇلارنىڭ ئائىلىسى قازاقىستانىنىڭ ئۇيغۇر رايو-
نى (ئاۋات يېزىسى)غا كۆچۈپ چىققان. ئولاتا كـ-
چىكىدىنلا دادىسى توختىنىيازنىڭ تەسىرى بـە-
لەن ئۇستا قوشاقچى بولۇپ يېتىلگەن.

ئۇ

ئۇچقۇنجان ئۆمەر (1945 ــ) قـەشـقـەر
كوناشەھەر ناھىيىسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە
تۇغۇلغان. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق تارىخي قوشاقلـ-
رى»، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى»، «ئـۇيـغـۇر
خەلق قوشاقلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى تۇزگەن
ۋە نەشرگە تەييارلىغان.

ئۇزۇن مۇھەممەت (1884 ــ1983) لـوپ-
نۇر ناھىيىسىنىڭ دۆڭقوتان يېزىسىدا تـۇغـۇل-
غان. ئۇ داڭلىق قوشاقچى بولۇپ، نۇرغۇن قـو-
شاقلارنى ئىجاد قىلىپ خەلق ئارىسىغا تـارقـات-
قان. قوشاقچىلىق بىلەن ياشاپ ئۆتـكـەن ئـۇزۇن
مۇھەممەت توغرىسىدا لوپنۇر خەلقى ئـارىـسـىـدا
نۇرغۇن قىزىقارلىق ھېكايە ـ پاراڭلار تارقالغان.

ئۇستا رازى (1874 ــ 1949) كۇچا ناھـ-

يىسىنىڭ ئۇچئۆستەڭ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ قىزىقچىلىق جەھەتتىكى ئۆتكۈرلۈكى بىلەن تونۇلۇپ، «ئۇستا» دەپ ئاتالغان. ئۇستا رازىنىڭ بىر قىسىم چاقچاقلىرى «مىراس» ژۇرنىلىدا، «ئۇيغۇر كۈلكە چولپانلىرى» ناملىق كىتابنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئېلان قىلىنغان.

ئۇستا قۇربان XVIII — XIX ئەسىر ئاپتورى. قىدا ياشاپ ئۆتكەن. ئاغزاكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئۇ مارالبېشى ناھىيىسىدىن. ئۇنىڭ نامىدا ھازىرغىچە يادلىنىپ كەلگەن بەدىئىي چاقچاقلارنىڭ بەزىلىرى قوشاق ئارىلاش ئېيتىلىدۇ. ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ «چىگىچەم» ناملىق قوشىقىدا: «چىگىچەم كىمگە تېگەر، ئۇستا قۇۋاننىڭ نېمىسى بار، ئالتۇن - ئالتۇن قۇشلىرى بار، قۇشلارنىڭ قۇشلايلى، تاز باشىغا مۇشتلايلى، تاز بېشى قاپاق كەتسە، ئېشەك تېزىكى ئۇۋلايلى» دېگەن مىسرالار بار. بۇنىڭدىن ئۇستا قۇربانىنىڭ ئەينى دەۋردە داڭلىق ھەجۋىي قوشاقچى بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇستا قۇربان توغرىسىدىكى بىر نەچچە پارچە لەتىپە «ئۇيغۇر كۈلكە چولپانلىرى»نىڭ بىرىنچى سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئۆ

ئۆمەر بۇلبۇل (1916 —) ئاۋات ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىك ۋاقتىدىلا خەلق چۆچەكلىرى، خەلق قوشاقلىرىنى قىزىقىپ ئۆگەنگەن، كېيىنچە خەلق مەشرەپلىرىدە نەغمىچى، ئاممىۋى سورۇنلاردا چۆچەكچى، قوشاقچى بولۇپ تونۇلغان، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى ۋە «ئاقسۇ گېزىتى»دە بىرقانچە چۆچەكلەرنى رەتلەپ ئېلان قىلغان. «ئاقسۇ خەلق چۆچەكلىرى»، «ئاقسۇ خەلق قوشاقلىرى» نامىلىق توپلاملارغا ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلىگەن چۆچەك، قوشاقلار كىرگۈزۈلگەن.

ئۆمەر قارى (1935 —) قۇمۇل شەھرىنىڭ يۇقىرى ئاقىيەر مەھەللىسىدە نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بەختكە قارشى ئۇ قىرىق ئىچىدە كۆز كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان. چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۇ خەلق ناخشا - مۇقاملىرىنى ئۆگىنىپ، پىشقان ئەلنەغمىچىگە ئايلانغان. كېيىنكى كۈنلەردە ئۆمەر قارىنىڭ بېيىت - قوشاقلىرى، مۇقام ئاھاڭلىرى ئايالىنىڭ قەلبىدىن ئاستا - ئاستا ئورۇن ئالغان. ئۇلار بىر - بىرىگە ماسلىشىپ ئۆمەر قارى غىجەك بىلەن، ئايالى ماربخان داپ بىلەن «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ ھەر خىل ئاھاڭلىرىنى ئورۇندىغان.

ئۆكتەبىر جامالدىنوف (1930 —) قازاقىستانىڭ ئالمۇتا ۋىلايىتى ئۇيغۇر ناھىيىسى چوڭ ئاقسۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قوشاق ژانىرى ھەققىدە چوڭقۇر ئىزدىنىپ، بۇ ھەقتە بىر يۇرۇش ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان. قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق قوشاقلىرىنى توپلاپ، 1979 - يىلى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» نامىدا نەشر قىلدۇرغان.

ۋ

ۋاھىتجان غوپۇر (1951 ــ) قەشقەر مارالبېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «قەدىمكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرىنى ئىشلەش خىزمىتىگە تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

ۋاھىتجان ئوسمان (1963 ــ) كەلپىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «تېپىشماقلىق چۆچەكلەر»، «ئۇيغۇر بالىلار قوشاقلىرى» ناملىق كىتابلارنى نەشر قىلدۇرغان، ئۆزى رەتلىگەن 1000 كۇپلېتتەك قوشاق، «رۇستەم چاقماق» ناملىق بىر پارچە خەلق داستانى، 20 پارچىدەك چۆچەك ـ رىۋايەت ھەر قايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. «ئۇچ توپلام» خىزمىتىگە قاتنىشىپ، ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ 60 تىن ئارتۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، تەھرىرلەش ۋە نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى تاماملىغان، شۇنداقلا «جۇڭگو خەلق چۆچەكلىرى ــ شىنجاڭ تومى»نىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىكىنى ئۇستىگە ئالغان.

ئې

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن (1976 ــ) قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىدىكى تېبابەتچىلىك تەسىرى توغرىسىدا»، «كۆكتاتلارنىڭ پارىڭى چۆچىكىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بايانلار توغرىسىدا» دېگەندەك ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان. چوڭ ھەجىملىك «ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتىدا تېبابەتچىلىك تەسۋىرلىرى» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىققان.

ئېزىز ساۋۇت (1943 ــ) ئاقسۇ شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتى جەريانىدا خەلق ئامىسى ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ 908 كۇپلېت ھەر خىل مەزمۇندىكى خەلق قوشاقلىرى، 1295 پارچە ماقال ـ تەمسىل، ئىدىئوم، ئوخشىتىش قاتارلىق خەلقنىڭ قىممەتلىك تىل بايلىقىنى توپلىغان.

ئېلىئاخۇن كۆككۆز (1866 ــ 1970) غۇلجا شەھىرىدە مۇقامچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ھەم قوشاقچى، ھەم ناخشىچى ئىدى، XIX ئەسىردىكى ئىلى خەلقىنىڭ مەنچىك ھۆكۈمىتىگە قارشى قەھرىمانە كۈرەشلىرىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىپ، خەلق ئارىسىدا كەڭ تۈردە تارقاتقان. ئېلاخۇن كۆككۆز ئىجاد قىلغان بۇ قوشاق ۋە ناخشىلار بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى غۇلجا خەلقى ئىچىدە زوق ـ شوق بىلەن ئېيتىلىپ كېلىنمەكتە.

ئېلىئاخۇن ساتار (1850 ــ 1945) خوتەن شەھىرىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن خەلق سەنئەتكارى. ئۇ بىر تەرەپتىن خوتەن خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىمۇ نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئىجاد قىلغان بۇ ناخشىلار خوتەن خەلقىدە چىدە بۈگۈنگىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئىلى ئېزىز (1922 ــ) قەشقەر يېڭىشە-
هەر ناهىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كلاسسىك ئون ئىككى مۇقام ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭ ـ تېكىستلىرىنى توپلاش، رەتلەش، سەھنىلەشتۇرۇش جەھەتلەردە مۇشەققەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، بولۇپمۇ دولان مۇقاملىرى ۋە خەلق مەشرەپ، داستانلىرىنىڭ ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىش، تېكىستلىرى (قوشاقلار)نى رەتلەش جەھەتتە ئالاھىدە تۆھپە ياراتقان. ئۇ رەتلىگەن «ئەللەي»، «دولان قىزى» قاتارلىق ناخشا ـ قوشاقلار قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشىپ، مەملىكەتلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن.

ئىلى ئىبراھىم (1927 ــ) ئاقسۇ شەھرىگە قاراشلىق قاراتال يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ۋە زامانداشلىرىنىڭ بىۋاستە كۆچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن توقۇپ چىققان كۆپلىگەن قوشاقلارنى ئاممىنىڭ چوڭ ـ كىچىك كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا ئۆزىنىڭ تەبىئىي قىزىقچىلىقى ۋە يۇمۇرلۇق سۆز ـ هەرىكەتلىرى بىلەن ئېيتىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان. بۇ قوشاقلار «ئىلى ئىبراھىم قوشاقلىرى» دېگەن نام بىلەن خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان.

ئىلى ئىسمايىل (1937 ــ) قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەھەر ئىچى يېزىسى ئازنابازار مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى ئۇ توپلاپ رەتلىگەن «قۇمۇل نەزمىلىرى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلغان.

ئىلى يۇنۇس (1935 ــ) ئاراتۇرۇك ناھىيىسى نوم يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ «قۇمۇل مۇقاملىرى» ۋە مۇقاملارنى كېيىن ئېيتىلىدىغان خەلق ناخشىلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇندايدۇ. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن كۆپلىگەن قوشاقلار «ئاراتۇرۇك خەلق قوشاقلىرى» غا كىرگۈزۈلگەن.

ئى

ئىبراھىم تۇلەك (تىلەك) (1906 ــ) لوپ-نۇر ناهىيىسىدە تۇغۇلغان. ئاتىسى تۇلەك كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بويىچە داڭلىق قوشاقچى بولۇپ، تاكى 110 يېشىدا ۋاپات بولغانغا قەدەر، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىدا قوشاق ئېيتىش بىلەن شۇغۇللانغان هەم ئوغلى ئىبراھىمنىڭ تونۇلغان قوشاقچى بولۇپ چىقىشىغا ئاساس سېلىپ، نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى ئۆگەتكەن. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم تۇلەك ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ لوپنۇر قوشاقلىرىنى بۇگۈنكى دەۋرگە يەتكۈزۈپ بەرگەن.

ئىبراھىم سايىت (1924 ــ) كەلپىن ناهىيىسىنىڭ تومئېرىق يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ پېشقەدەم خىزمەتچىسى ئىسكەندەر هەققۇلى بىلەن چاقچاق ۋە لەتىپچىلىكتە بەسلىشىپ، ئۆزىنىڭ يۇمۇرلۇق، كۆچلۈك تەربىيىۋى ئەهمىيەتكە ئىگە چاقچاق ۋە لەتىپلىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا تونۇلغان.

ئىسكەندەر هەقۇلى (1918 ــ 1979) كەلپىن ناهىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ چاقچاق ـ لەتىپلىرى ئىخچام، راۋان، ئۆتكۈر، يۇمۇرلۇق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇ چاقچاق، لەتىپچىلىك ماهارىتىنى ئۆستۈرۈشتە خەلق

نىڭ لەتىپە، چۆچەك، ھېكايىلىرىدىن ئۇزۇق ئېلىپ تۇرغان.

ئىسلام سادىق (1943 ــ) كەلپىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ نەشرگە تەييارلىغان 1000 كۇپلېتتىن ئارتۇق قوشاق، بېيىت، 200 پارچە دىن ئارتۇق لەتىپە ـ چاقچاق، «مەلىكە گۈلرۇخ» قاتارلىق يەتتە پارچە خەلق داستانى ھەر قايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان.

ئىسمايىل باقى (1925 ــ) تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ كۆپلىگەن ماقال ـ تەمسىلنى توپلاپ «تۇرپان خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» ناملىق توپلام ئارقىلىق خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرگەن.

ئىسمايىل تۆمۈرى (1949 ــ) ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلغان، ئۇ كۆپلىگەن رىۋايەتلەر نى توپلاپ «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» قاتارلىق تەتقىقات ماقالىلىرى نى يازغان.

ئىسمايىل سەيپۇللايوف (1930 ــ) تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى يوقسۇل ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ كۆپلىگەن قوشاق، بېيىت، چۆچەك، رىۋايەتلەرنى ئاڭلاپ ئەستە قالدۇرغان ۋە شۇ ئاساستا ئىجادىي يوسۇندا قوشاق يېزىشنى ئۆگىنىپ، خېلى كۆپ قوشاق ئىجاد قىلغان، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە بىر مۇنچە يېڭى قوشاقلارنى يېزىپ چىققان. 1959 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى مۇھەممەت ناپىر بەلەن ئۇنىڭ قوشاقلىرىنى «يەككىلىك ۋە ئۆمۈلۈك ھەققىدە» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلغان. ئۇنىڭ كېيىنكى يىللاردا يازغان بىرمۇنچە قوشاقلىرى تۇرلۇك توپلاملاردىن ئورۇن ئالغان.

ئىسمايىل كاككۇك (1890 ــ 1966) غۇلجىدىكى خاك ئىشچىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىرىنى ماھىرلىق بىلەن قىزىق لەتىپىلەرگە ئايلاندۇرۇپ چىققان. ئۇ ناخشىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتقاچقا، خەلق تەرىپىدىن «كاككۇك» لەقىمى بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ خېلى كۆپلىگەن قوشاقلىرى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» قاتارلىق توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن.

ئىسمايىل مولا XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان. ئۇ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى توخۇلا يېزىسى يېڭىباغ كەنتىدىن بولۇپ، ياش ۋاقتىلىرىدىن باشلاپلا خەلق مۇقام مۇزىكىلىرىغا ئىشتىياق باغلاپ، ئۇلارنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. ئىسمايىل مولام مۇقام شاگىرتلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە تەربىيىسىدە ئىشان ئەندىك، توختى غوجىكام، ئىبراھىم ئاقى ۋە ئىسمايىل ئاقى قاتارلىقلار خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان

ئىشقىيار (1891 ــ 1981) قەشقەر پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبۇيى يېزىسىدا سوپۇنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ لەتىپىلىرى غۇلجا رايونىدا كەڭ تارقالغان. بىر قىسىم سابىرجان سادىق توپلاپ «ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى»نىڭ بىرىنچى توپلامى ئارقىلىق خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرگەن.

ئىمىرەمزى قۇربان (1927 ــ 1988) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسى ئايكۆل كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دولان مۇقاملىرى ۋە دولان مەشرەپلىرىنىڭ، شۇنداقلا مۇقام مەشرەپلەردىكى ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ بۈگۈنگىچە يېتىپ كېلىپ، خەلق ئىچىدە ئۇزۇلمەي

داۋاملىشىشى ئۈچۈن بىر كىشىلىك ھەسسە قوشقان.

ئىمىر ئەمەت (1943 ــ) ئاۋات ناھىيە-سىنىڭ غورۇچۆل يېزا ئايكۆل مەھەللىسىدە خەلق ئىچىدىكى مەشھۇر ئەلنەغمىچى ئائىلە-سىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىك چېغىدىن تارتىپ ئاتا كەسپى دولان مۇقامچىلىقىغا ئىش-تىياق باغلاپ، 18 ياشقا كىرگەندە چوڭ ـ كىچىك مەشرەپ ۋە ھەرخىل كاتتا مەرىكە ـ يىغىلىشلاردا مۇستەقىل نەغمە قىلالايدىغان، خەلق داستان، قوشاقلىرىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتالايدىغان، نۇرغۇن ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يادقا ئېيتىپ بېرەلەيدىغان دەرد-جىدە ماھارەت ئىگىلىگەن. ئۇ نۇرغۇن ئەلنەغمە خۇمارلىرىنى تەرىبىلەپ يېتىشتۇرۇپ، دولان مۇقامچىلىقىنىڭ ئۇزۇلمەي داۋاملىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

ئىمىر مۇھەممەت (1934 ــ) باي ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 50 ـ يىللاردىن باشلاپ، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى توپلاشقا كىرىشكەن بولۇپ، 1980 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆزى توپلاپ، رەتلىگەن ماقال ـ تەمسىللىرىنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»نىڭ 1 ـ، 2 ـ ، 3 ـ قىسىملىرىدا ۋە باشقا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان. «ئاقسۇ خەلق ماقال ـ تەمسىل-لىرى» توپلىمىغا، ئۇ توپلىغان 541 پارچە ماقال ـ تەمسىل كىرگۈزۈلگەن.

ئىمىر ھېزىم (1927 ــ 1987) كۇچا ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا خەلق ئارىسىدىكى ماقال ـ تەمسىل، قوشاق، چۆچەك، رىۋايەت-لەرنى زور قىزىقىش بىلەن ئۆگەنگەن ۋە شۇ-ئىر ـ قوشاق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى ئۇنىڭ شېئىر ـ قوشاقلىرىنى «ئۆچمەس تە-لەكلەر» ناملىق توپلام قىلىپ نەشر قىلغان.

ئىمىنجان ئاۋۇت (1940 ـ) پوسكام ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلە-رىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللىنىپ كۆپ-لىگەن خەلق قوشاقلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىل-لەرنى ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان.

ئىمىن موللام (1870 ــ 1945) ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئايكۆل يېزىسى ئايكۆل كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دولان خەلقى ئا-رىسىدا تارقىلىپ كەلگەن ئىمىن موللامنىڭ قىزىقارلىق ئويۇنلىرىدىن مەشھۇرراقى «خەت ئوقۇش ئويۇنى». ئۇنىڭ ھەر قېتىملىق ئويۇندا ئوقۇغان قوشىقى 100 كۇپلېتتىن ئېشىپ كەتكەن، ھەر قېتىملىق ئويۇندىكى قوشاقلىرى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەنگەن.

ئىمىنخان روزى (1845 ــ 1935) غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان، كىچىكىدىن ئاتىسى روزاخۇنۇنىڭ تەسىرىدە گەپچى، قوشاقچى بو-لۇپ يېتىلىپ، مىلىس (مەشرەپ، ئولتۇرۇش) ئويۇنلىرىدا ئۆز تالانتىنى كۆرسەتكەن. ئۇ 1881 ـ يىلىدىكى «كۆچ ـ كۆچ» ۋەقەسىدە يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈپ بارغان، 1932 ـ يىلى يازدىكى ئىككىنچى قېتىملىق «قاچ ـ قاچ» ۋەقەسىدە يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا، ئۇ بېشىدىن ئۆتكەنلىرى ئاساسىدا كۆپلىگەن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ خەلقە تەقدىم قىلغان.

ياسن ئابدۇراخمان (1957 ــ) ئاتۇش شەھىرىنىڭ سۇنتاغ يېزىسى قاراسۇ كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 2000 كۇپلېتقا يېقىن خەلق قوشاقلىرى، 300 پارچىغا يېقىن ماقال - تەمسىل، نەچچە ئون پارچە چۆچەك، 30 پارچە ئەتراپىدا ئۇيغۇر بالىلار ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنى توپلىغان، «ئاتۇش خەلق ماقال - تەمسىللىرى» ناملىق توپلامنى 300 گە يېقىن ماقال - تەمسىل بىلەن تەمىنلىگەن.

ياسن توقسۇن تەخمىنەن 1910 - يىللىرى توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، كېيىن چاقىلىق ناھىيىسىگە كۆچۈپ بارغان. ئۇ 60 يىل قوشاق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى چاقىلىق تارىخىدىكى رېئال ۋەقەلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن چاقىلىق تارىخىدىن ئۇچۇر بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەرگە مەنىۋى ئوزۇق ئاتا قىلغان. ئۇ تۇغان قوشاقلاردىن مۇھىملىرى «چاقىلىق تارىخىي ماتېرىياللىرى»(2) ئارقىلىق خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

ياسن زىلال (1961 ــ) كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھازىرغىچە «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرى ھەققىدە سوئال - جاۋابلار»، «ئەمىر گۆر ئوغلى» (ئەرشىدىن تاتىلىق بىلەن بىللە تەييارلىغان)، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (3 - ، 4 - توم)، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (16 - كىتاب)، «يېگانە جاھان بىلەن يېگانە دەۋران»، «مەلىكە نۇرجامال»، «شاھزادە دىلدار - مەلىكە مېھرىلىقا»، «سەنۇبەر بىلەن پەرىزات»، «شاھزادە قاسىم - مەلىكە گۈلچېھرى» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈپ، نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ 100 گە يېقىن ناھىيە توپلاملىرىنى كۆرۈپ بېكىتكەن. «جۇڭگو قوشاقلار توپلىمى. شىنجاڭ تومى»نىڭ ئىجرائىيە مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى ۋە ئۇنىڭغا 2 مىليون 800 مىڭ خەتلىك ئەسەرنى ئۆزى تەييارلاپ كىرگۈزگەن.

ياسن قادىر (1939 ــ) بۇگۇر ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى، جۇملىدىن خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى توپلاش بىلەن مەشغۇل بولغان، خەلق ئېغىز ئەدەبىيات توپلاملىرىنى ئىشلەش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغاندا، ئۇ ئۆزى توپلىغان ماقال - تەمسىللەرنى «ئاتۇش خەلق ماقال - تەمسىللىرى» ناملىق توپلامدا ھەم باشقا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان.

ياقۇپبەگ پوچى XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار تولۇق ئەمەس. خەلق ئارىسىدا ياقۇپبەگنىڭ لاپلىرى كەڭ تارقالغان بولۇپ، «پوچى» لەقىمى قوشۇلغان ۋە نامىشەرىپى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە مەشھۇر بولغان. ئۇنىڭ لەتىپە، چاقچاق، لاپلىرىنىڭ كۆپ قىسمى كېيىنچە ئۇنتۇلغان ياكى باشقىلارنىڭ لەتىپە - چاقچاقلىرىغا ئارىلىشىپ كەتكەن، بىر قىسىم لاپلىرى 1969 - يىلى ئالمۇتادا نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ھەجۋىيلىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

يەھيا ئەيىنىدىن (1921 ــ) ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1940 - يىللاردا ئاتۇش ئوقۇتقۇچىلار مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ ئۇزاق يىل ئاتۇش ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدە خىزمەت قىلغان. ئۇ ئۇزاق يىل ئاتۇش ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدە خىزمەت قىلغان. ئۇ ئۇزاق يىل ئاتۇش ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدە خىزمەت قىلغان.

ھېيىسىنىڭ باي يېزىسىدا تۇغۇلغان. بىراق ئۇ يېشىغا توشمايلا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان. ئۇ «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نى ئۆگەنگەن. «ياچىبەگ»، «ئىسلام بېگىم» قاتارلىق داستانلارنى، «زىننداۋدىكى توختىئاخۇن»، «ئالمىخان» قاتارلىق تارىخىي قوشاقلارنى ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرەمىمىز «نوروز»دا ئېيتىلىدىغان «نوروز قوشۇقى»نى، پەقەت يەھيا ئەينىدىنلا ئېسىدە بىرقەدەر تولۇق ساقلاپ دەۋرىمىزگىچە ئەكەلگەن.

يۇسۇپ خېلىل (1925 ــ) ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نېرىنكىر يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، قۇمۇل شەھىرى ئاستانە يېزىسىدا چوڭ بولغان. كىچىكىدىن باشلاپ ئەلنەغمىچىلىككە ئىشتىياق باغلاپ «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»نى پۈتۈن يۈرۈشلىرى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈۋالغان. ئۇ يەنە 30 دىن ئوشۇق شاگىرت تەربىيىلەپ، مىللىتىمىزنىڭ بۇ ئېسىل سەنئەت مىراسىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. يۇسۇپ خېلىل ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بىرقانچە قېتىملىق قۇمۇل مۇقاملىرىنى رەتلەش ئىشىغا قاتنىشىپ ياخشى رول ئوينىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەرخىل تېمىلاردىكى قۇمۇل ناخشا ـ قوشاق، بېيىتلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق توپلىنىشىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشقان.

يۇسۇپ قادىرخان (1910 ــ 1978) قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاتىسىدىن ۋائىزلىقنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرى، كوناشەھەر، ئوپال، تاشمىلىق قاتارلىق جايلاردا ئۇزۇن زامان ۋائىز ـ مەدداھلىق قىلغان، 1963 ـ يىللىرى بېيجىڭدىن كەلگەن تەتقىقاتچىلارغا 400 دىن ئارتۇق ھەر خىل قوشاق، غەزەل، بېيىت، ماقال ـ تەمسىل، 150 تىن ئارتۇق چۆچەكنى يادقا ئوقۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە «قەھرىمان قاتىل»، «گۆر ئوغلى»، «سۇلتانى جەم ـ جەم» قاتارلىق چوڭ ھەجىملىك داستانلارمۇ بار. ئۇ ئېيتىپ بەرگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى خەنزۇ، ئىنگلىز تىللىرىغىمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

يۇسۇپ ئىسھاق (1962 ــ) قۇمۇل شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ كورلا، لوپنۇر، قۇمۇل، ئاراتۇرۇك، مورى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى 36 ئۇنىڭالغۇ لېنتىسى ۋە 10 سىنئالغۇ لېنتىسىغا ئالغان. بۇ ئەسەرلەردىن «بۆز كۆرپەش ـ قارا كۆز ئايىم» داستانى ۋە 400 پارچە ماقال ـ تەمسىل، 700 كۇپلېت قوشاق، 10 نەچچە پارچە ئەپسانە ـ رىۋايەتنى ھەر قايسى توپلام ۋە ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (1) ناملىق كىتابنى نەشرگە تەييارلىغان، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ناھىيە (شەھەر) توپلاملىرىدىن 57 كىتابنىڭ تەھرىرلەپ بېكىتىش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. ئۇنىڭ ئۇيغۇر فولكلورى تەتقىقاتىغا ئائىت «ئۇيغۇرلارنىڭ يامغۇر تىلەش ئادىتى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش توغرىسىدا»، «قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆك مەشرەپى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى يورۇق كۆرگەن.

يەرلىك "ئۇچ توپلام"لارنى تۈزۈشكە ھەسسە قوشقان شەخسلەر

خوتەن ۋىلايىتى

خوتەن شەھرى

شەھەر ئىچىدىن: ئۆمەرجان مىرزا ئەخمەت، ماخمۇت ئىمىن، پاتەم ئابدۇرېشىت، ئەخمەتجان، مۇھەممەت ئابدۇللا نىياز، ھوشۇر ئەمەت، تۇرسۇنجان ئابدۇللا، ئابلا سايىت، مەتۇرسۇن، ئەستۇللا، ئىمامنىياز ئىسلام، خانىنىيازخان، ئوبۇل مەسۇم.

لاسكۇي بازىرىدىن: ئەخمەت رەجەپ.

گۈجانباغ يېزىسىدىن: رەيھانگۈل، مۇھەممەت ئابدۇللائاخۇن، ئىمىنئاخۇن، تۇرغۇنجان (تاجىك) ئابدۇخېلىل ئاخۇن.

ئىلچى يېزىسىدىن: خەبەرئاخۇن، مەتتۇرسۇنئاخۇن، ئەركىنئاخۇن، ھېيتئاخۇن، مەمتىمىنئاخۇن، ئىمىنىيازئاخۇن، سدىقئاخۇن، ئابدۇقادىرئاخۇن، غۇلامخان، تۇردى توختى.

خوتەن ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: مۇھەممەت ئۆمەر ئابدىن، ئەبەي، پاتىگۈل، نىيازئاخۇن، ئابىتئاخۇن، سالاخمەت، ئابدىن ياقۇپ، پاتىگۈل ئەخمەت، ئابدۇقادىر مۇھەممەت، لېتىپ رازىق، ئەمەتئاخۇن، توختى موللا، ئابدۇغېنى ھاشىم نىياز، راخمان قۇربان، مەتمىمن نۇرى، خېلىل جېلىل، مۇھەممەت يۇسۇپ، مەتمىمن نىياز، ئابدۇراخمان قۇربان، مەتروزى مەتشېرىپ، ئىمىننىياز ئىمام، ئابدۇقادىر ئەخمەت، ئادالەت بارات، ھاجىگۈل تۇردى، ئەلىشىر خۇپىدىن، ئادىل سەيدى، ئادالەت مۇھەممەت، ھۆرنىسان، ئابلا مۇھەممەت، ئوبۇلقاسىم توختى، ياسىن مۇھەممەت، ئۆمەر غوجى، مەتتۇرسۇن نەمتۇللا، نۇرنىساخان غازى.

قاشتېشى يېزىسىدىن: ئەخمەت توختىئاخۇن، تۇرسۇن توختىئاخۇن، مەتسەيدى تۇرسۇن، جۇمە توختى، ئېلىئاخۇن، ئاۋۇت ھەسەن، مۇھەممەت ئابدۇللا.

تەۋەككۈل يېزىسىدىن: مېھرىگۈل روزى، ئابلا ماخمۇت، مەتتوختى مامۇت.

سېغىزكۆل يېزىسىدىن: ئابلىكىمئاخۇن.

ئىسلامئاۋات يېزىسىدىن: ئوسمانىنىيازئاخۇن، ئوبۇل توختى.

لاڭىرۇ يېزىسىدىن: ئوبۇلقاسىم توختى، غوجالىم ئاخۇن، نۇرمۇھەممەت ئابدۇللا.

يېڭىئاۋات يېزىسىدىن: مۇھەممەت ئۆمەر، ئابدۇللاخان (ئاۋات كەنتىدىن)، ئەمەر ئەمەت، ئابدۇغېنى ئېلى.

تۇساللا يېزىسىدىن: مەتنۇرى كېرەم، مەتنىياز مىراۋلاجى، ئەمەتقارىم.

بۇزاق يېزىسىدىن: هاشىم مەتتوختى.

لايقا يېزىسىدىن: ئابلا مەتتوختى، ئېلى ئىمىن.

خانئېرىق يېزىسىدىن: ئادىل ئاتاۋۇللا،

قاراقاش ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: گۈلزارەم، ئۆمەرجان ئىسمايىل، تۇدانىيازخان، مەتمىن ھاشىم، خەلچەم، قەمبەرنىسا، ئامانگۈل، مۇھەممەت تۇردى، ئەسقەرجان، مەتمىنئاخۇن، خالىقئاخۇن، مۇتەللىپ غوجابلا، ئابلىكىم ئاكاشىدىن، مەتتۇرسۇن نىياز، ئىمىننىياز نەزەر، غوجابدۇللا مەتمىن، ھاپىز.

پۇرچاقچى يېزىسىدىن: سايىت ئىشەك (بۇدۇشوغ كەنتىدىن)، مەخسۇت پاسار، روزاخۇن (ياغاچچى كەنتىدىن).

سايباغ يېزىسىدىن: روزى نىياز (تاملىق كەنتىدىن)، مەتمىن قاسىم، سايىت ئاخۇن (قوتاز كەنتىدىن)، تۇرسۇنتوختى سىدىق (توخۇلا كەنتىدىن)، ئامانگۈل (توخۇلا كەنتىدىن)، ئېزىز يۇنۇس (تامئىغىل كەنتىدىن)، غوجابدۇللا مۇھەممەت (كامپا كەنتىدىن)، ياسىنئاخۇن (تاملىق كەنتىدىن)، قاسىمئاخۇن (تاملىق كەنتىدىن)، ئاينىساخان (تاملىق كەنتىدىن)، غوجابدۇللاخۇن (كامپا كەنتىدىن)، ئىمىنئاخۇن كاۋاپچى (ئۆۋرۈك كەنتىدىن)، توختى ئېلىپشا (تامئېغىل كەنتىدىن)، نۇرمۇھەممەت ئىمىن (ئۇلۇغئاتا كەنتىدىن)، ئالىمجان (ئۇلۇغئاتا كەنتىدىن)، روزاخۇن (تامئېغىل كەنتىدىن)، قاسىم ئاخۇن (تامئېغىل كەنتىدىن)، مۇھەممەت قوقاس (قوشلۇق كەنتىدىن)، روزى نىياز ئاخۇن (تاملىق كەنتىدىن)، مەمەتئېلىئاخۇن.

ئۇرچى يېزىسىدىن: ئەخمەت ئۆمەر (ئۇرچى كەنتىدىن)، تۇرسۇنىيازخان (ئۇرچى كەنتىدىن)، تۇردىمۇھەممەت جاپپار (ئاياغ ئۇرچى كەنتىدىن)، ھىممەت روزىباقى (ئاياغ ئۇرچى كەنتىدىن) ھېبىبۇللا روزىمەت (يالغۇز ـ ئو ـ غۇل كەنتىدىن)، رېھىم ئاخۇن (يالغۇزئوغۇل كەنتىدىن)، ئابدۇخېلىل ئاخۇن.

ماڭلاي يېزىسىدىن: نۇرمانگۇل، جاپپار پاسار (ئاختام كەنتىدىن)، ياسىن نەغمە، ماخمۇت مۇدىر، ئەخمەت تۇشۇك، ئابدۇرېشىت خەلپە (چىنىباغ كەنتىدىن)، ئابدۇرېشىت پاسار (ئاختام كەنتىدىن)، نۇرمان، ئابلاھەتجان.

زاۋا يېزىسىدىن: ئىمىر ئابدۇللا (شەيدان كەنتىدىن)، مۇھەممەت توخا، غوجاشىم ئاخۇن (قوقان كەنتىدىن)، ئۆمەرجان تۇرسۇن، قاسىم ئاخۇن (شاخلىق كەنتىدىن)، مەتمىن نۇرى، مۇھەممەتئاخۇن توخا (باشاقچى كەنتىدىن)، غاپپار جاپپار، غوجا سىيىتئاخۇن (قوقان كەنتىدىن)،قۇربانىيازئۇستا (ئۆتەك كەنتىدىن)، ساھىپجامالخان، ئابدۇراخمان (شەيدان كەنتىدىن).

توخۇلا يېزىسىدىن: مۇھەممەت پىلەك (بازار بويى كەنتىدىن)، زوردۇن ئاخۇن.

تۇۋەت يېزىسىدىن: مەتربھىمئاخۇن (چاقار كەنتىدىن)، قەمەرنىسا، توختىباقى تېزەك، زىمىننىسە.

كۇيا يېزىسىدىن: ئابلاجان، ياسىن ھاشىم (قارىلا كەنتىدىن)، ئالىم ماڭسۇر (مۇنچاق كەنتىدىن، باكىراخۇن (قايغۇلۇي كەنتىدىن)، ئابدۇللاجان، خۇدابەردىن ئاخۇن (پاختەكلى كەنتىدىن)، شىرمۇھەممەت (گۈلچى كەنتىدىن)، تاشتۆمۇر ئاخۇن (ھالۇ كەنتىدىن)، روزى ھېيتئاخۇن (قارلا كەنتىدىن)، تۇردى مۇھەممەتقارى (پاختەكلى كەنتىدىن)، ياسىنئاخۇن (گىروي كەنتىدىن)، جاپپار ئاخۇن، ئەخمەتتوختى ئاخۇن، ھېيت قۇربان، باقىقالئاخۇن،

ئابلا ئاخۇن، جۈمە ئاخۇن، ئابدۇخالىقئاخۇن، ئامانگۈلخان، تۇردىمەمەتئاخۇن، نۇرمۇھەممەت ئاخۇن.

يېڭىيەر يېزىسىدىن: مەسۇم ئاخۇن (جانان كەنتىدىن)، ئەخمەتجان، ئاسماخۇن (قۇمىيايلاق كەنتىدىن)، ئاببباس ئاخۇن (كۆيۈكئېغىل كەنتىدىن)، ئېزىز ئاخۇن، ئەخمەتجان، مەخمۇت ئاخۇن (قۇمىيايلاق كەنتىدىن).

قاراساي يېزىسىدىن: نۇرمۇھەممەت، ئېزىز يۈسۈپ، مۇھەممەتجان مەخپىز، مۇھەممەت ئابدۇللائايۇپ، پاتىمە ئابدىلىمت، غوجابدۇللا غوجى، ئەر ئېلى يىزدان، تۇردىمۇھەممەت قۇربان، ئابدىلىمت ئاتاللا، رابىيە بارات، ماخمۇت ماخسۇت، ئابلىكىم دامواللام (يېڭىئاۋات كەنتىدىن).

ياۋا يېزىسىدىن: ياسىن پاسار، تاجىگۈل، توختىئاخۇن، ئىمىن نىچاق (مىڭمو كەنتىدىن)، ئەسقەرجان، تۇرسۇننىياز تۆمۈر (قوشكۆۋرۈك كەنتىدىن)، پەرمانئاخۇن (ھالايلۇ كەنتىدىن)، ھىمىت شېرىپ، روزىمەمەت يا-قۇپ، توختى گۆش (دېھقانچىلىق مەيدانىدىن)، مەتتوختىئاخۇن (يىلاڭگۈلۈق كەنتىدىن).

قويچى يېزىسىدىن: مۇھەممەتئاخۇن (قازاق كەنتىدىن)، ھېيت لاس، تۇرانىيازخان.

گۇما ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: رابىيە ئاۋۇت، ئۇبۇلقاسىم، مەتشېرىپ ھاجىم، ئابلىز مۇسا، مەخسۇت ئاخۇنۇم، غالىپجان تۇرسۇن، مۇھەممەت كامال، ئابدۇرېشىت قادىر، ئىسمايىل يۈسۈپ، ئانا ھەسەن، ئابدۇقادىر ھوشۇر، ئابلىكىم قۇدرەت، ئابدۇرېشىت ھۈسەين، تۇنسا روزى، ئابلەت ئالىم، مەخمۇت ئىلھاجى، روشەنگۈل توختىمەت، ئابدۇرېشىت ھۈسەين، قاۋۇز قارىم، نۇرمۇھەممەت رازىق، ئابدىقىز توختىمەت، قاۋۇز ئىمىن، روزىمۇھەممەت روزىباقى، نۇرنىسا تۆمۇر، بۇۋىئامىنە ئېزىز، روشەنگۈل توختىمەت، تۇرسۇن توختى، سۇلتان مامۇتخان، يا-سىن پاسار، ھوشۇر پاسار، مۇھەممەت رۇسۇل، يۈسۈپ پاسار، مامۇت تۇردى، مۇھەممەت شاكىر، بۇھاشى ھەسەن، قۇدرەتنىسا ھاجىم، مەجىت سەتراچ، ئۆمەر ئوسمان، ھىزكېرىم توختى، ئانارخان ھەسەن، ساۋۇدىنئاخۇن توخۇچى، مىرەخمەت ھوشۇر، مەخمۇت ئېلى.

پىيالما يېزىسىدىن: ئەركىن ئابدۇراخمان، مەتسىيىت ھوشۇر، ئەركىن ئابدۇخالىق، ئابدۇخالىق مەتسالى.

كىلىياك يېزىسىدىن: ئەخمەتئاخۇن (قارىمان كەنتىدىن)، مەتسىيىت سىيىت، ئەبەيدۇللا ئوبۇل.

كۆكتېرەك يېزىسىدىن: ئابدۇرېشىت قادىر، ئابلىز ھامۇت، پاتىگۈل مەخسۇت، ئابلىكىم قادىر، ئابابەكرى قادىر، پازىلاخۇن ئۆپكە، يۈسۈپ ئاخۇن.

مۇجى يېزىسىدىن: تۇرسۇننىياز مەتسىيىت (لۇڭگا كەنتىدىن)، غوجاخمەت مۇھەممەت (يېڭىئاغ كەنتىدىن)، تۇرسۇننىياز مەمەتسىيىت (يېڭىئاغ كەنتىدىن).

كەڭقىر قىرغىز يېزىسىدىن: بۇۋىئامىنە ئېزىز، مەرلىقاخان (كەڭقىر كەنتىدىن)، تۆمۈرئاخۇن (كەڭقىر كەنتىدىن)، قادىر نوروز (ئۇلاچى كەنتىدىن).

سانجۇ يېزىسىدىن: ئارزىگۈل ئابدۇغېنى، ئابدۇللا توختى (باش ساۋا كەنتىدىن)، ئابدۇغېنى جېلىل، سىيىنسا ئابدۇغېنى، ھاپىز ھېممەت (ساي كەنتىدىن)، روزاخۇن راۋاي (ئاقتېكەن جاي كەنتىدىن)، توختى باقاۋۇل، ئابلا مۇھەممەت، ئابلىكىم مۇھەممەت (موغاللا كەن-

تىدىن)، مەتروسۇل تۇران (پوسكا كەنتىدىن)، مەخسۇت ھېيت (ساي كەنتىدىن)، باقىخان ھاجىم (ئاقتىكەن جاي كەنتىدىن)، غوجا ئەخمەت ئاخۇنۇم (ساي كەنتىدىن)، مەتتۇرسۇن غوجاخمەت، مىجىت ھېزىۋاقى، غۇلام قادىر، توختى مۇھەممەت ھوشۇر، مۇھەممەت ھوشۇر، توختى مۇھەممەت قادىر، تۇرسۇنمەھەممەت ئابدۇغوپۇر، ئابلىمىت مىجىت، مەتنىياز مەتىرېھىم.

موكويلا يېزىسىدىن: ھۇسۇن سايىم، مەمەتئاخۇن كايى، ئابدۇراخمان ئاخۇن (قاخشال كەنتىدىن)، قادىر ناسىر، ھېيت ھوشۇر.

چودا يېزىسىدىن: ئابلىمىت باھاۋۇدۇن، مەخمۇت ھېۋىللا، ئوسمان ھاشىم (چاۋاغ كەتىدىن)، تۇردىباقى ھاشىم (چاۋاغ كەنتىدىن).

دۇۋا بازىرىدىن: ئابلىكىم يۇسۇپ، ئېلى يۇسۇپ، يۇسۇپ بارات.

قارىتاغنز دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: كەچىك روزى، ھاپىزئاخۇن تەمبۇر.

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: ۋەلى قادىر، كىچىك روزى، مىجىت ھاپىز، ئۆمەر ھاپىز، داۋۇتئاخۇن.

زاۋگۇي يېزىسىدىن: مىراۋۇت ئەخمەت، ئابلىكىم مەتتۇردى، ھوشۇر سىيىت (يېڭىئۆستەك كەنتىدىن)، باقى مەتتۇردى، قاۋۇز نەغمە. سۇدىخان، مىرزا كېرىم، مەخسۇت (كونابازار كەنتىدىن).

قوشتاغ يېزىسىدىن: بېلىقىز ئابدۇللا، قاسىم غوجى، ئوسمان قۇربان (ئىسمىسلا كەتىدىن)، زىننەتخان (قاراسۇ كەنتىدىن)، توختى سەيپۇللا (سۆگەتلىك مەھەللىدىن)، نۇرى ئەخمەت (ئىسمىسلا كەنتىدىن)، بېلىقىز ئابلا، ئوسمان زىۋا، ئەمەتخان (تاغۇت كەنتىدىن)، ھېزىم نىياز (ئىسمىسلا كەنتىدىن)، سۇدىرخان (قاراسۇ كەنتىدىن).

باشلىقگەر يېزىسىدىن: ئابدۇقادىر، ئالىتۇنگۇل ئابدۇۋەلى.

پىشنا يېزىسىدىن: روزى موللام (ئۇقاشى كەنتىدىن).

نىشاندا يېزىسىدىن: رابىخان ئاۋۇت.

ناۋۇابات تاجىك يېزىسىدىن: ئابدۇقادىر توقسۇن، سانىيە ئەسمەك، جەننەت قاۋۇز. ئابدۇراخمان، مامۇت جاپپار. سەپەر مىرزا، تاشتۆمۇر تۇرسۇن، ئاخۇن، جاۋار، قۇربان مۇھەممەت ئەيسا، تۇرۇپ روزى.

لوپ ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: مۇختار سىراجى، جاپپار مۇھەممەت، ئوسمان بۇرھان، مەتتۇرسۇن خۇشتۇر، روزى توختى، مۇھەممەت روزى، تۇرسۇننىياز ئابدۇللا، دۆلەت قۇربان، يۇسۇپ توختام، سەببەت ئاخۇن، ئوبۇلخەيرى ئىمىن، مۇھەممەتتۇرسۇن مۇھەممەت، ئىمىنتوختى ھاپىز، خانىنياز ئابدۇغېنى، مەرىيەم مۇھەممەت، سادىر تۇردى، روزى توختىنياز، گۈلنار تۇردى، مەخسۇت توقسۇن، ئابدۇللا سىراجى، قۇربانىنيازخان ئىمىن، ئەلەمنياز ساۋۇر، ئىمىنياز ئايپال، قەمەر شەخان، دىلبەر تۇردى، مەتنياز ئەبەي، ئوبۇلقاسىم، ئابدۇللا ئىگەمبەردى، مەمتىمىن قاسىم، تۇرسۇننىياز ئابدۇكېرىم.

دول يېزىسىدىن: ئوسمان توختى، ئابلىز سىدىق. ئىمىر غازى، مەمتىمىنئاخۇن، ئاتاۋۇللا بارات، رەجەپ ئاخۇن، روزىمەمەتئاخۇن.

ئاچچىق رايونىدىن: مەتسەيدىئاخۇن، ئابدۇراخمان كېرىم.

ھاۋگىيا يېزىسىدىن: ئىمىنىنياز ئاخۇن، مەتتۇرسۇنئاخۇن، خانسايىپخان، ئابدۇغېنىئا-

خۇن، مەتتۇرسۇن توختىتۇمۇر، ئەخمەتنىياز ئاخۇن، ئىمىننىياز ھۇسەين، ئابدىللىم ئاخۇن، تاشتۇمۇر ھەمىت، تۇرغۇن قۇربانىياز، مەمتىمىن كېرەم، تۇرسۇننىياز مەتتۇرسۇن، قۇربانىياز تۇرسۇن، ئەمەر نىياز ئەخمەت، مۇھەممەت توختىنىياز، ئەمەر مەتروزى، سەمەت ئىمىن، تۇرسۇننىياز، توختىنىياز.

بەشتوغراق يېزىسىدىن: تورا مەخسۇت، ئېلى مەتتۇرسۇن، توختىقۇربان دۆلەت، ئالىم تۇنىياز، بۇۋئايشىخان، توختىنىساخان، ھاجى قۇربان ئاخۇن، تورسۇننىياز ئاخۇن، ئابدۇكېرىم ئاخۇن، رەجەپ ئاخۇن.

سامپۇل يېزىسىدىن: ئابدۇكېرىمئاخۇن، ئوبۇل ھەسەنئاخۇن، سادىرئاخۇن، سادۇللا پاشا، قەمەرئاخۇن، مەمەتنىيازئاخۇن.

بۇيا يېزىسىدىن: نۇرىئاخۇن، ئاۋۇتئاخۇن.

چارباغ يېزىسىدىن: دۆلەتئاخۇن، توختىمەمەت ئاخۇن.

چىرا ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: يالقۇن قادىر، تۇرغۇن زاكىر، مەخسۇت ئىمىن، توختىروزى قۇربان، مەتقۇربان ئىسمايىل، مۇھەممەتئىمىن توختى، تۇرسۇنتوختى سۇلايمان، ماخمۇت سىدىق، ئالىمجان رەجەپ، مەتتۇرسۇن ھەسەن، يۇسۇپ ھۇشۇر، ئانايەت يۇسۇپ، مەتروزى توختى، مەتتۇرسۇن مەتروزى، نۇرمۇھەممەت غوجىئەخمەت، ئامانگۇل ئېلى، ئابدۇراخمان روزى، توختىقۇربان ھاشىم (توزاقچى كەنتىدىن)، تاشتۇمۇر قاسىم (ھوجداكۆل كەنتىدىن)، مەرەمخان ماتاك، مەمترايىمئاخۇن، ئىمىنئاخۇن بۇگۇن (يار بويى كەنتىدىن)، ئەكرەم ئېزىز، مەتسابىر ئىبراھىم، مەمتىمىن قۇربان، جاپپار ئوسمان، مەتسابىر روزى، مەتتۇرسۇن مەتروزى، ئايجامالخان ئابدۇراخمان، مەتسىدىق قۇربانىنىياز، مەتسالى ئەخمەت، سۇي گۇاڭماك، ئابلىز ئابدۇللىم، ئېزىز روزى، ئابلەت مەتكېرىم، تۇرسۇنجان توختىسۇلايمان، ھۆرنىسا ئابدۇقادىر، مەتقۇربان ھوشۇر، تۇرانقىز ئابدۇراخمان، يۇسىن ھېيىت، ئۆمەرجان ئىلى، گۇلئايىمخان ئابدۇراخمان، دىلبەر مەتسىدىق، ئابدۇكېرىم سۇلايمان، مۇھەممەتجان ئىسمايىل، سالى غوجى، قادىر غوجا، ئېلى ئىبراھىم، ئابدۇراخمان رېھىم، ئايگۇل ئېلى، ئابدۇللا ئىبراھىم، توختىسەپەر يۇنۇس، مەتسىدىق مەترېھىم، ئابدۇراخمان رېھىم، تۇرسۇننىياز ئەخمەت، سالى مەخلىك، تۇرسۇنجان جاپپار، مەتسالى ئەخمەت، مەتسىدىق قۇربانىياز، ئابدۇقادىر توقسۇن، گۇلجامالخان، ياسىن ھېيىت، ئۆمەرجان ئېلى، جاپپار ئوسمان، سەيدەمەر مۇسا، سالامەت مەتقۇربان.

دامكو يېزىسىدىن: مەتروزى توختى، ئابدۇللا بارات، مەمتىمىن يۇسۇپ (چوقۇباش كەنتىدىن)، بارات توختى (شورخانا كەنتىدىن)، ياقۇپئاخۇن توشقان (پارچە كەنتىدىن)، ئەكرەمئاخۇن قۇش (پارچە كەنتىدىن)، سېلىمخان كۇچۇك (پارچە كەنتىدىن)، مەخلىكئاخۇن ئىشان (پارچە كەنتىدىن)، توختىسايىپخان مەخلىك، ئابدۇغېنى تاشتۇمۇر، ئابدۇرازاق مەتنۇرى، مەمتىمىن مەتروزى، ئابدۇغېنى قۇربانىنىياز.

چاقا يېزىسىدىن: مەتناسىر مەتنىياز (ھاشى كەنتىدىن)، ئابدۇقادىر خېلىل، بايىم قاۋۇل (ئوقۇ كەنتىدىن)، ئابدۇقادىر ھەسەن (تەتۇي كەنتىدىن)، بەردى قۇربان، مۇھەممەت ياقۇپئاخۇن.

ئۇلۇغساي يېزىسىدىن: تورۇپئاخۇن، روزىتوختى غوجىئەخمەت (ئاقچىخ كەنتىدىن)، ئابدۇراخمان ھاپىز (ئاقچىخ كەنتىدىن)، مەترې-

هىم مەتىمىن (ئاقچىخ كەنتىدىن)، تاھىرجان مەتسادىق (ئاقچىخ كەنتىدىن)، يۇسۇپ ئەخمەت (ئاقچىخ كەنتىدىن)، گۈلسەيدىخان رۇستەم (كۆكقىر كەنتىدىن)، مەتىمىن توختى (كۆك-قىر كەنتىدىن)، مەتتوختى روزى (كۆكقىر كەنتىدىن)، مەتتۇرسۇن ئىسمايىل (سېغىزلىق كەنتىدىن)، تورۇپئاخۇن پەللەك (سېغىزلىق كەنتىدىن)، مەرەمخان ھاشىم (بادىخان كەنتە-دىن)، مەتسەيدى كىرەم (بادىخان كەنتىدىن)، ئالىم سالى(يۇرۇققىر كەنتىدىن)، مەتتۇرسۇن تۆمۇر (يۇلۇك كەنتىدىن)، ئابدۇراخمان ھاپىز، ئىمىنىياز شەمشىمەمەت.

نۇرى يېرىسىدىن: مەتكېرىم مۇسا، ئابدۇ-كېرىم سايىت، توختىبارات سىدىق، بەگتۆمۇر رەجەپ، ئابدۇۋاقى تاشمەمەت.تۇردىخان توختە-نىياز (جاھارتا كەنتىدىن)، گۈلچىناخان ھې-كىم (جاھارتا كەنتىدىن)، تۇنساخان مەتنۇرى (جاھارتا كەنتىدىن)، مەتناسىر تاشتۆمۇر (جا-ھارتا كەنتىدىن)، ئىمىر ھەسەنئاخۇن (جاھارتا كەنتىدىن)، ھەسەنجان رېھىم (جاھارتا كەنتە-دىن)، مەتيۇسۇپ مەتنىياز (جاھارتا كەنتە-دىن)، مەتقازى ئەخمەت (رىزەك كەنتىدىن)، توختىنىيازخان (يۇقىرىقى ئاچما كەنتىدىن)، ئوسمان رازى (يۇقىرىقى ئاچما كەنتىدىن)، مەمتىمىن غازى (باغبېشى كەنتىدىن)، ئابدۇ-خېلىل توختىبارات (چۆچكۆلبېشى كەنتە-دىن)، ئىمىن توختى (سۇلھى كەنتىدىن)، مەت-تۇرسۇن ھېيت (قۇمباغ كەنتىدىن)، تۇرسۇن-خان (قۇمباغ كەنتىدىن)، ئىمىنىياز قاسىم (ئۇرۇقچىلىق مەيداندىن)، تۇرۇپ بارات (مې-ۋىلىك باغ ئورمىندىن)، غۇلام تۇرسۇن (تۆ-ۋەنكى ئاچما كەنتىدىن)، تۇردىئاخۇن جۇمباك (3 ـ ئەتراتتىن)، بۇخەلچىخان مامۇت، ئابدۇ-رېھىم مەتنۇرى، ئابدۇخۇر ئابدۇغېنى، بۇ-ۋەيشىخان ئابدۇۋەلى، مەتىمىن ھاشىم، سەيدى قۇربان، مۇھەممەت ئابدۇكېرىم، ئەخمەتجان مەتقۇربان، ئوبۇلھەسەن روزىمەھەممەت، سالا-مەتخان ياسىن، مەلىكىخان مەمتىمىن، مەترې-ھىم توختىنىياز، ئۇبۇلھەسەن نىياز، ئۇيۇپ تۇردى (تۆۋەنكى ئاچما كەنتىدىن)، روقىيەخان دايىم (چۆچكۆلبېشى كەنتىدىن)، ئابدۇرېھىم مەتنۇرى، روزىمۇھەممەت ئاخۇن قوتاز، مەتكې-رىم مۇسا، سەيدى قۇربان، ئابدۇۋاقى تاشمە-مەت، مەمەتشاھئاخۇن، غۇلام تۇرسۇن.

گۈلاخما يېرىسىدىن: ئابدۇقادىر مەتسە-دىق، مەتروزىئاخۇن كۇيەك (ئاقئىلەك كەنتە-دىن)، گۈلسەيدىخان (ياپىلاق كەنتىدىن)، مەت-سەيدىئاخۇن گاراك (ياپىلاق كەنتىدىن)، خۇدە-يىمبەردى ئاخۇن سۇنايچى (قوشئېغىل كەنتە-دىن)، ئابدۇللا تۇرسۇن، دولقۇن جاپپار، يۇنۇس سىدىق، ئابدۇقادىر مەتسىدىق، توختىيۇسۇپ سەيدى، زەنتۇنەم مەمتىمىن.

بوستان يېرىسىدىن: ئابدۇراخمان تۇردى (ئالمابوستان كەنتىدىن)، ھاشىم ئاخۇن دەڭگى (باش قاراسۇ كەنتىدىن)، چىمەنخان (باش قاراسۇ كەنتىدىن)، سائادەتخان مەتيۇسۇپ، سۇلايمان سەيدەخمەت، مەتنىياز سادىق، مەمە-تىمىن توختىمۇھەممەت، مەتسابىر ئاتاۋۇللا، تۇرسۇن مىرزەخمەت (نەزەرباغ كەنتىدىن)، توختىسەپەر يۇنۇس، مەمتىمىن ئابدۇراخمان، مەتسېلىم تۇرسۇن، مەتتۇرسۇن ئاخۇن، ئېلە-جان ئابدۇكېرىم، جۇمە مەمەتجان.

چىرا يېرىسىدىن: ئىسمايىلئاخۇن بودەك (چۆچكۆل كەنتىدىن)، مەرەمئاغىچا چىلان، رە-جەپئاخۇن خالۇاپ، گۈلچەرىخان جۇمە، مەتسە-يىت سەيدى، ھىدايەتئاخۇن ئېقىن، ئىمىن ھېيت (ئارش كەنتىدىن)، مەتتوختى قۇربان (توغرىتقىغل كەنتىدىن)، بۇساربخان ھاشىم

(جاي كەنتىدىن)، ئابدۇلمىئاخۇن تورغاي (تۆ-
ۋەنجاي كەنتىدىن)، مەتسايىمئاخۇن (تېرەكئې-
رىق كەنتىدىن)، مەتيۇسۇپئاخۇن شانا (ماخمال
كەنتىدىن)، مەتمىن نىزەممەت (ماخمال
كەنتىدىن)، مەتتۇرسۇنئاخۇن جۇۋا (توپائېرىق
كەنتىدىن)، تۇرسۇنخان قوشۇق (مازار كۆل
كەنتىدىن)، تۇرسۇنتوختى سۇلايمان، ئىلھام
مەتسايىم، ئۇبۇلھەسەن سىدىق، ئاتاۋۇللا ئابدۇ-
ۋەلى، مەتتۇرسۇن توقسۇن، تۇرسۇنجان ئىسما-
يىل، ئابدۇللا تۇرسۇن، دولقۇن جاپپار، يۇنۇس
سىدىق، ئابدۇقادىر مەتسىدىق، توختىيۇسۇپ
سەيدى، تۇرسۇنتوختى سۇلايمان، ئابدۇراخمان
مەتسالى، ئايگۈل ئېلى، مەمتىرايىم مەتشىرىپ،
ئابدۇللا رەجەپ.

كېرىيە ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابدۇقادىر مەتقۇربان، قا-
دىر تۇردى، ياسىن ھاشىم، مەتيۇسۇم قاسىم،
ئابدۇرېشات مۇساجان، قاسىم ئىدرىس، تۇر-
سۇننىياز ئەيسا، مەتتوختى ئىسمايىل، ئابدۇقا-
دىر تۇرسۇن، قادىر غوجەك، پاتىمخان، مەت-
سەيدى ئىمىن، ئەخمەت ئوبۇلقاسىم، خەيرۇل-
نىساخان، سۇلايمان موكا، مېھرىنسا ئابدۇقا-
دىر، ئەنۋەر جۇمە، ھەسەنجان مۇسا، تۇردى غە-
زەل، مەتتۇرسۇن سۇلايمان، ئابدۇرازاق ھەسەن،
ھەۋرىخان، يۇسۇپ ھوشۇر، مەتقاسىم مەمتېلى،
ئابدۇراخمان تۆمۇر، قۇۋانخان، رەجەپ ھاشىم،
مەتقۇربان تاغ، ئابدۇراخمان توختى، ئابلىمىت
نۇردۇن، يۇسۇپ بورا، مەختۇمخان، ئەيسا مۇ-
دۇن، سالامەتخان، نىيازخان خوندەك، مەتتۇر-
سۇن ھاشىم، ئايىمخان تۇران، قاسىم شا، يۇ-
سۇپ بارات، مەتقۇربان يۇسۇپ، ئەيسا تۇران،
ئېسامىدىن، تۇرا غوجا، مەخلەشخان، ئابدۇرې-
شىت قۇربان، دۆلەت نىياز، سۇلايمان، مەتسەي-

دى ھاشىم، ئابدۇراخمان مەمتىمىن، ئەھەت،
تۇرسۇن ئابدۇرېھىم، مەتتۇرسۇن ئەنجان، ئاب-
دۇۋاقى مەتقۇربان، ئابلىز تۇرسۇن، ئۆمەر،
مەتتۇرسۇن ئىمىن، ئابدۇراخمان ئابدۇللا، قارى
تۇردى، تۇرغۇن تۇردى، مەتقاسىم مەمتېلى،
ئابدۇۋەلى ئابدۇقادىر، ئەزىز ئەبەيدۇللا، سادىق
يۇنۇس، مەتسىدىق بارات، ئارزۇگۇل ئەيسا،
ئىبراھىم تۆمۇرچى، يۇسۇپ ئاخۇن مەيدە، مەت-
نىياز پالۋاش، ئەنۋەر غوجى، قارى بارات، روزى
موللا، مەتقاسىم مەتتۇرسۇن، ئۆمەرجان مەت-
تۇرسۇن، روزاخۇن يايلاق، روزى مۇسەنەپ،
مەدىلىيەخان، ئەكرەم مۇھەممەت، گۇلنىسا
مەتسەيدى، خەيرىنىساخان، مەمتىمىن نىياز،
ئۆمەر ھوشۇر، ئىسمايىل، يۇسۇپ ئىسمايىل،
رەجەپئاخۇن ساتراش، ئەبەي تەمبۇر، ئابدۇللا
زەگە، تۇردى ئەستە، مەمەتئەيسا قۇربان، ئەنۋەر
جۇمە، ئابلىز سۇپۇرگە، ئىمىنئاخۇن، مەمەت-
مىن ئوسمان، ئەبەي ئوشۇر، ئايىمخان، ئىمىن
يوچغاق، مەمتىمىن قاسىم، ئەزىز ئەبەيدۇللا،
قادىر پىكى، مەتنۇرى ئىسمايىل، ئابدۇخەۋەر
مەتسەيدى، قۇربانجان، مۇتەللىپ مەتقۇربان،
ئەمەت ئېلى، ئابدۇسەمەت ئابدۇقادىر، قۇربان
سەيدى، مەسۇم تۇردى، يۇسۇپئاخۇن سۇناي،
ئابدۇباقى مەتقۇربان، مەتروزى مەخلىك، مەت-
تۇرسۇن ئىبراھىم، پاتەمخان مەتروزى، ئايجا-
مال جاپپار، ئابدۇباقى مەتقۇربان، مەمەتتۇرسۇن
ئەنجان، داۋۇت قاشقا، ئىمىن تۇرسۇن، ئابدۇللا
تۇرسۇن.

لەڭگەر بېزىسىدىن: مەتتۇرسۇن ئىمىن،
ھاشىمئاخۇن، روزى تۆمۇر، ئوبۇلئاخۇن، ئەك-
رەم مۇھەممەت، مەتقاسىمئاخۇن، سۇلايمانئا-
خۇن، ئابدۇۋەلى سۇلايمان، گۇلجەمىلىخان،
مەتروزىئاخۇن، مەتروزى بارات،ئەمەت سەيچى،
ئىسمايىل تۇلكە، توختىئاخۇن، مەتتۇردى ئە-

مەت، يۈسۈپ ئىسمايىل.

مۇغاللا بازىرىدىن: مەتتۇرسۇنئاخۇن ھورى، مەتتۇرسۇنئاخۇن ھۇراپ، مەتتۇرسۇن ئىبراھىم، مەتتوختى ئىسمايىل، مەتسەيدى تۇردى، بەدى خەلچەم، مەكىلاشخان، ئىممىن روزى، ئابلا ئەھمەت، ئەھمەت ئابدۇراخمان.

ئارال يېزىسىدىن: مۇتەللىپ مەتتۇرسۇن، مەتقۇربانئاخۇن كالا، ئابدۇغېنى ئىممىت، قۇربانئاخۇن، مەتقۇربان مەتنىياز، ئەنۋەر.

ئويتوغراق يېزىسىدىن: ئابدۇللا تۇرسۇن، ئابلا تۇرسۇن (ئۆستەك كەنتى)، ئىممىن پوچقاق، پاتەمخان مەتروزى، مەتتۇرسۇن شاھ.

قارقى يېزىسىدىن: مەتتوختى ئۆمەر، سۇلايمان قەلەم قاش (بۇلبۇلئۆستەك كەنتى)، ئەزىز ئىممىن، (بۇلبۇلئۆستەك كەنتى)، سۇلايمان موكا، مەتمىمن قاسىم.

ئارش يېزىسىدىن: ئەيسا ئىممىن، ئابدۇرېشىت دەلەنشاھ، مەتسىدىق، قۇربان سەيدى، مەتتۇرسۇن ئىبراھىم، سادىق يۇنۇس، ئېزىز ئەبەيدىللا.

لايسۇ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن: زەينۇردىخان، يۈسۈپ ھوشۇر.

توغراغاز يېزىسىدىن: ئابدۇغېنى ئىبراھىم.

جاي يېزىسىدىن: مەتسىلىم مەتقاسىم.

قەشقەر ۋىلايىتى

قەشقەر شەھىرى

شەھەر ئىچىدىن: تۇردى ئابدۇكېرىم، ئابلەت مەمەتجان، مەمتىمىن ياسىن، يۈسۈپ يۇنۇس، تۇنسا ھەسەن، ئابلىمىت سابىر، ئاباباكىرى سەيدىن، ئوبۇلقاسىم ھاپىز، مۇھەممەت زۇنۇن، گۈلشەن مۇھەممەت، ئابدۇغېنى داۋۇت، سائادەت قۇتبىدىن، رابىيە ھەسەن، مەتيا ئىمىن، ئەمەت توختىھاجى، ئاباباكىرى سەيدىن، نۇرمانگۇل، سىيىت ئىلى، مامۇت ئىبراھىم، ئابدۇرېشىت موللاق، تۇرسۇن راخمان، داۋۇت ئىلى، ئەمەت روزى، ئەيسا تۇراق، پاتمە يامۇپ، ئەبەيدۇللا ھۈسەين، مەرەمنسا تۇردى، يۈسۈپ نايۇپ، تۇنسا ھەسەن، مەرەمنساخان، ۋاسلاخۇن، تۇرسۇن يۇنۇس، ئۆمەرجان روزى، دەرۋىش ئاتىخان، ھېنىپىخان ئەمەت، پاتەمخان، مەنەۋەر ئابلىز، ئابلىزاخۇن خەلپىتىم، موللاجىم.

نەزەرباغ يېزىسىدىن: مامۇت قادىر (1 ـ ئاھالە كومىتېتىدىن).

كوناشەھەر ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابدۇكېرىم سەلەي، روزى ئابدۇللا، قۇربان سۇلايمان، مۇھەممەتئىمىن ھېيىت، ئابدۇكېرىم ئەخمەت، ئىسمايىل ئىبراھىم، رازىيە قادىر، تۇرسۇن ئۆمەر، ئابدۇرېھىم رازى، يۈسۈپجان ئەزىزى، مەمتىمىن قادىر، داۋۇت ئايۇپ، باقى ئابدۇللا، رەمىتىللا مەخسۇم.

ئوپال يېزىسىدىن: مۇھەممەتجان ئابدۇرېھىم.

پاختەكلە يېزىسىدىن: ئانقىز يۈسۈپ، ئىسلام ئەمەت.

تاشمىلىق يېزىسىدىن: رېھىم پازىلى.

بۇلاقسۇ يېزىسىدىن: غوجى ئابدۇراخمان، مۇھەممەت ئابدۇراخمان (يېڭئېرىق كەنتىدىن).

ئوغۇساق يېزىسىدىن: مەمتىمىن قىزىق (قادىر).

يوپۇرغا ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: مۇھەممەت مامۇت، تۇرغۇن توختى، ئابلىمىت توختى، رەمىتىللا ھېيىت، ئوبۇل مەخمۇت، ئابلىكىم ئەخمەت، سايىت سا-

دىق، ناسىرجان تاشبايوف، ئىسلام ئىسمايىل، دولقۇن تۇرەك، ئابدۇقادىر ژارىس، ئېلى ئۇبۇل-قاسىم، قەييۇم نامان، تۇرغۇن ئەمەت، نۇرسە-مان ئابدۇقادىر، ئابدۇكېرىم سايىم، ھەسەن يا-غاچچى، ئاتىكەم تۇرسۇن، ئابدۇرېشىت ئابلا، ئامىنە ھوشۇر، سىدىق نۇر، مۇھەممەت رۇ-سۇلا، سادىر سابىر، گۈللەيلى تۇرەك، ئايشەم-گۈل ھۇسەين، پاشا خېنىم، ئوبۇل ئوبۇلقا-سىم، ئوبۇل مۇھەممەت.

سىيەك يېرىسىدىن: ساۋۇت توختى، تۇز-ساخان، زىلەيخان، ئابدۇقادىر تاش، ئايزىم رۇ-سۇل، تۇنسا سېلىم، ئامىنخان، زىرىپ، تۇخان مولله‌ك، بۇلبۇل مۇھەممەت، خانقىز قۇربان، ئابدۇرېشىت ئابدۇكېرىم، ئابباس ئەيسا، ياسىن ھەسەن، ئابلەت باۋۇدۇن، گۇياخان ئابلىز، تۇرسۇن ئەمەت، ئابلەت قاسىم، تۇر يۇنۇس، ھامۇت مۇھەممەت، تۇنسا مەمتىلى، ھامۇت ھېكىم، ئايزىمخان، تۇنىياز سوپى، مۇھەممەت ھاپىز، ئەكرەم پازىل، ئابدۇقادىر ئەمەت، ئاب-دۇراخمان ياسىن، مۇھەممەت ھېيىت (12 - كەنتتىن)، نۇخان، ھاجىنسا (3 - كەنتتىن)، خەلچىخان.

دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: ئابدۇرېشىت رۇسۇل.

يوپۇرغا يېرىسىدىن: ئېلى قاسىم، ئابلىز توختى، تۇرسۇن ھاپىز، ئايشەم داۋۇت، ئابدۇۋا-يىت ھامۇت.

يەكشەنبە بازار يېرىسىدىن: يۇسۇپجان ئابدۇۋايىت، مامۇت توختى، قېيۇم ئابدۇۋايىت، قادىر مەيدىن، ھوشۇر ئىبراھىم، تۇرسۇن ئابلا، ئاتىگۈل ئابدۇۋەلى، سۇلايمان ئېلى، ئاب-لىمىت ھەۋلا، مۇھەممەت قۇربان، راخمان سە-لەي، زەينەپگۈل، ھاۋاگۈل، نۇرناسىر، ماخمۇت مامۇت، تۇرسۇن نىياز، ھاۋاگۈل ئەمەت، قادىر ئابدۇۋايىت.

بايئاۋات يېرىسىدىن: ھەسەن يۇسۇپ، ئىسلام موللام، ياقۇپ مۇھەممەت (گۈلباغ كەن-تىدىن)، ھاشىم شەيخ (گۈلباغ كەنتىدىن).

ئاچچىق يېرىسىدىن: مەخمەت مۇھەممەت (12 - كەنتتىن)، مۇھەممەت تۇرسۇن، يۇسۇپ مەخسۇت، ئابدۇرېھىم ھامۇت، گۈلچەرىخان ھا-جى (5 - كەنتتىن)، داۋۇت ئاۋۇت، سەمەت ئىسلام، نامان سەلەي.

ئاخۇنلۇقۇم يېرىسىدىن: ئابدۇقادىر نۇ-رەك، ئوبۇلقاسىم سىيىت، ئابدۇقادىر باسىت، سادىن مۆمىن.

تېرىم يېرىسىدىن: ھۇسەنجان مەمتىلى، ئوبۇل خۇدابەردى، مەمەتئىمىن توختى، تۇرسۇن قادىر، جۇمە قادىر، غۇلام ئابلىز، سىدىق ھەم-دۇللا، ئابلىھەت مۇھەممەت، ئابدۇرېشىت سا-ساق،قۇۋان مەزىن، ئۆمەر نازىم، ئابدۇخالىق يۇسۇپ، ئاۋۇت داۋۇت، تۇخان سايىم.

ئەشمە يېرىسىدىن: ئەمەت ئىمىن، ئەركىن راخمان، سۇلايمان، نۇر روزى، تۇرسۇن قاسىم، ئابدۇكېرىم ھوشۇر، ساۋۇت تايلىپ، ئابدۇغو-پۇر نۇر، مىجىت مۇھەممەت، ھەسەن سايىم، ئايزىم ناسىر، روشەنگۈل ئىمىن، ئەيسا رىشت.

پەيزىۋات ناھىيىسى

ئابدۇغوپۇر سەئىدىن، سەلەي ئابدۇلا، ئابلىز تالىپ، بېلىقىز ئىبراھىم، تۇرسۇن نا-مەت، خالىق قادىر، خەلچەم راخمان، راخمانجان رۇسۇل، غوپۇر ھاشىم، ئوبۇلقاسىم مۇھەممەت، يۇسۇپ ئۆمەر، مامۇت قۇربان، ئەيسا قادىر، ئابلىمىت روزى، مەخمۇت داۋۇت، ئابلىكىم ھەسەن، نۇرمان كېرىم، روزىگۈل نىياز، ئەخەت ناسىر، رېشىت خېلىل، نۇرموللاق، مۇھەممەت مۆمىن، سۇلتان قادىر، ئاۋۇت ئەيۇپ، نىياز

روزی، سائەت سەدىق، تۇرسۇن موللاق، بىلـ-
قىز توختى، ئىنايەت ھۆسەيىن، ئابدۇكېرىم
ئەمەت، ھېلىم روزى، نۇرىمان ئەمەت، ئۇرايىم
ئەمەت، تۇنسا زايىت، روزى ئەخمەت، پاتـمـە،
ئابلىز مەمتىلى، ھۆرىگۈل، ئەلانۇر كېرىم،
چىمەنگۈل، ھېيت كېرىم، ئايـمـگـۈل، روزى
تۇرسۇن، ئوسمانجان، پاتىگۈل ھېببۇللا، پە-
رىدە مامۇت، مېھرىنسا ئۆمەر، تەلەيخان، ئاي-
شەم نۇر، پاتىگۈل مامۇت، ئەمەت تۇرسۇن، ھې-
لىم راخمان، سەيلىخان مۇھەممەت.

مارالبېشى ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابدۇۋەلى ھەسەن، ئاۋۇت سابىر، ھەسەن سايىت، ئەمەتجان قېيۇم، كې-
رىم ھېيت، ئەخەت داۋۇت، ئەيسا سايىم، نىياز قېيۇم، تۇرغۇن راخمان، ۋاھىتجان سابىر، ئاب-
لەت جۇمە، سەدىق ساۋۇت، روزى ئاۋۇت، ئابدۇ-
رېھىم يۇنۇس، ئىبراھىم سوپى، تۇردى رەھـىـم،
مۇھەممەت كېرىم، ئابلىمىت باتۇر، ئىمىرگـۇ-
سۇن قۇربان، ئەيسا سايىم، ھوشۇر ھېلىم.

سېرتقىبۇيا بازىرىدىن: ئەمەتجان غوجەك

دۆلەتباغ يېزىسىدىن: ئابدۇرېھىم ئاخۇن (11 ـ كەنتتىن)، تۇرسۇن ھېزىم.

ئاقساقمارال يېزىسىدىن: تۇردى رەھـىـم، ئوسمان رېشىت.

ئاناركۆل يېزىسىدىن: موللا مەخسۇت.

چوڭقۇرچاق يېزىسىدىن: ئانارخان ئىسلام (6 ـ كەنتتىن)، ئابدۇرېھـىـم ئوبۇل (6 ـ كەنتتىن)، بەكرى ئوسمان، كامىلجان (27 ـ كەنتتىن).

شامال يېزىسىدىن: مامۇت زۇنۇن (7 ـ كەنتتىن).

چارباغ يېزىسىدىن: مۇھەممەت ئىمىن (6 ـ كەنتتىن)

يەكەن ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ساۋۇت ئاۋۇت، ئابدۇرې-
شىت مامۇت، ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت، تۇردى
ئىسمايىل، ئابدۇللا يۇسۇپ، ئوبۇل ئىسمايىل،
يۇسۇپجاب بارات، ئادىل مەخمۇت، تۇرسۇن قا-
دىر، مۇھەممەت قۇربان، ئابلىمىت ئابدۇللا،
قەمىردىن كېرىم، قەمبەرنسا سىيىت، ھېيت
تۇرەك، تۇرسۇن قۇربان، نۇرمۇھەممەت تۇر-
سۇن، ئەنۋەر مۇھەممەتنىياز، مۇھەممەت مۇسا،
دولقۇن مەخمۇت، ئاۋۇت نىياز، مۇھـەـمـەت
تۇرسۇن، سەمەت قاسىم، ئابدۇراخمان ھاجى،
نۇرمۇھەممەت خۇدابەردى، بۇنسا ئېزىم، زۇلـەي
سەيپۇللا، تۇخان ھېيت، ئابلىز باقى، سادىق
مۇھەممەت، نەمەتجان توختى،ئابدۇرېشىت نە-
مەت، مۇھەممەت ھاپىز، تۇردىخان ئابلىز،
ئەخمەتخان توختى، مۇھەممەت كېرىم، يۇسۇپ
قادىر تۇنىياز، تۇخان تۇردى، ئايۇپ قادىر،
ھېببۇللا مۇھەممەت، توختى سايىت، ئابلا-
توختى قۇربان، ئۆمەر سايىت، ھېكىم ئايۇپ،
ئابدۇسەمەت خېلىل، قۇربان ئېزىز، سالامـەت
مۇسا، تۇرسۇنجان تۇرۇپ، ئابلىمىت غوپۇر، پا-
تىگۈل ماڭسۇر، ئاينۇر ئەمەت، ئايگۈل سەمـەت،
بۇخېلىچ توختى، مېھرىگۈل تۇنىياز، ئېلى ئاب-
دۇللا، رەيھانگۈل ئابدۇكېرىم، ئايشەمگۈل سەي-
پىدىن، گۈلنار كېرىم، رەيھانگۈل مۇھەممەت،
ئابلىمىت ئابدۇقادىر، مۇھەممەت بارات، ھو-
شۇر موللامەت، لەيلىگۈل، ئوسمان ئابدۇكې-
رىم، تۇرسۇنگۈل ئوبۇل، بۇزۇرا تۇرسۇن، ئەمەت
نىياز، نۇرىمانگۈل، ئابدۇراخمان تۇرسۇن، ئاي-
شەمگۈل ئۆمەر، بۇراجى ئابدۇراخمان، ئايشەم-
گۈل مۇسا، تۇرسۇننىياز سەمەت، مۇتەللىپ
مۇھەممەت، غۇنجەم سايىت، قۇربان ئېزىز، يا-
سىن ئوسمان، ئابدۇللا ياسىن، مېھرىگۈل كې-
رىم، تۇرسۇن يۇسۇپ، رەمتۇللا ھېببۇللا.

ياقائېرىق يېڭىسىدىن: قۇدرەت تۇردى، تۇرسۇن داۋۇت، ئوسمان رازى.

دامسى يېڭىسىدىن: تۇنسا ھىدا (قىزىلقىر 2 ـ كەنتىدىن)، قاۋۇز ئابدۇكېرىم (ئىچىلىتى كەنتىدىن).

كاچۇك يېڭىسىدىن: داۋۇت ئاۋۇت، ئىممىنجان ساۋۇت، توختى ھېيبۇللا (چىمدۇ كەنتىدىن)، سەمەر ئۆمەر (ھېيتگاھ كەنتىدىن)، يۇسۇپ قادىر تۇنىياز، نۇردۇن ھەسەن، ئۆمەر ئىلىنىياز.

قوشئېرىق يېڭىسىدىن: تۇنسا ئەخمەت (نۇرباغ كەنتىدىن)، تۇخان ھېيت (ھەسەلباغ كەنتىدىن)، ئەخمەتجان توختى، مۇھەممەت ئىمىن، تۇردىخان ئابلىز (دۆلەتباغ كەنتىدىن)، مۇھەممەتجان ھاپىز، مۇھەممەت كېرىم، ئابدۇرېشىت ئەمەت.

قاراسۇ يېڭىسىدىن: ئەنۋەر مۇھەممەتنىياز، ئابدۇراخمان ئىدرىس، ئامان ھېيت، چولپان مۇھەممەت.

تاغارچى يېڭىسىدىن: ھەسەن ھۈسەين، تۇرسۇن ئوسمان (ئۈزە مەكتەپ)، ھېيت ئوسمان (قوشئۆستەك مەكتەپ) سەمەت ھوشۇر، تۇرسۇن ھېيت، مەسۇمخان ئابلەت، پاتىگۈل ئابلىز، نۇرگۈل ھۆسىين، سەمەت سۇلايمان، مەلىكە قادىر، تۇرغۇن ئابدۇللا، نۇرئەلا تۇردى، ئىلى سادىق.

ئىشقۇل يېڭىسىدىن: ئابلىز باقى، ئاماڭگۈل قادىر، سادىق مۇھەممەت، مەمتىمىن خالىق، تۇرسۇننىياز ھۈسەين، تۇرسۇنخان سىدىق، نۇرنىسا سايىم (10 ـ كەنتىدىن)، ئىلىجان توختى (كۆكچى مەكتەپ)، مۇختەر قادىر (كۆكچى مەكتەپ)، تۇرا ماموت (تۇگمەنبېشى مەكتەپ)، پاشاگۈل جاۋار (قاراقۇم مەكتەپ)، سەمەت قۇربان (قاراقۇم مەكتەپ)، تۇرسۇن قادىر (قاراقۇم مەكتەپ).

دۆڭباغ يېڭىسىدىن: ئەخەت زىرىپ (2 ـ كەنتىدىن)، تۇرسۇن ئىلى، ئابلىمىت مەخمۇت.

مىشا يېڭىسىدىن: شەرىخان غوجەك (يېڭاچچىلا كەنتىدىن)، ھىممەت رەھىم، تۇرسۇنگۈل سادىق (قەمبەر مەكتەپ)، مۇھەممەت باقى، توختى بارات (14 ـ كەنت)، سەمەر ئىمىن (قەمبەر مەكتەپ)، روشەنگۈل (قەمبەر مەكتەپ) مەپسى ئەخمەت (قەمبەر مەكتەپ)، ئايمىنىسا مۇھەممەت (قەمبەر مەكتەپ)، ھۆرىگۈل (قولغان مەكتەپ)، نۇرمۇھەممەت ئابدۇللا (قولغان مەكتەپ)، ئوبۇلقاسىم (قولغان مەكتەپ)، قادىر مۇھەممەت (قولغان مەكتەپ)، پاتىگۈل ئوسمان (قولغان مەكتەپ)، تۇرانسا مۇھەممەت (قولغان مەكتەپ)، شاھزادە سىيىت (قولغان مەكتەپ)، ئامىنە مۇھەممەت (قولغان مەكتەپ)، ھېبىبۇللا ئىلى (14 ـ كەنتىدىن)، ئىلھام نەمتۇللا، پاتىگۈل سايىت، ئادالەت تۇرسۇن، تۇبۇ ئابدۇراخمان، ئايگۈل ئابدۇراخمان، دىلشات ئەلى، سالامەت سابىق، ئىلھام نەمتۇللا، ئامانگۈل يالقۇپ، ئوبۇلقاسىم ئابدۇكېرىم (شامالباغ مەكتەپ) قېيۇم ھەبىبۇللا، ئابباس سايىت، تۇردى ئوسمان، گۈلباھار ھاجى (قايساقچى مەكتەپ)، سىدىق سادىق (شامالباغ مەكتەپ)، مەختۇمنىسا ھوشۇر، ئەنۋەر.

ئارسلانباغ يېڭىسىدىن: ئايگۈل سايىم، مۇھەممەت روزى، خەيرىگۈل ئابدۇكېرىم (5 ـ كەنتىدىن)، ئەلاخان توختى، ئابلىمىت ئابدۇرازىق، يۇسۇپ ناسىر توختىنسا تۇرسۇن، رەيھانگۈل، كەرىمۇللا ھېبىبۇللا، قۇربان ئۆمەر، تۇرسۇن مۇھەممەت، ئامانگۈل مۇھەممەت، مەريەم ئىمىن.

پەكچى يېڭىسىدىن: مۇھەممەت تۇرسۇن،

مەخمۇت مەتنىياز.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدىن: داۋۇت ھامۇت (نۇقەت مەكتەپ)، ئېزىز مۇھەممەت (نۇقەت مەكتەپ).

ئارال يېزىسىدىن: غۇنچەم توختى، ئايگۈل ئاببباس، ئاسگۈل ئابلىز.

ئازادباغ يېزىسىدىن: سادىق مۇھەممەت، پاتەم تۇرۇپ، مۇھەممەت سىيىت، تۇرسۇن ئېلى.

باغئاۋات يېزىسىدىن: مەمتىلى ئېزىز، خەيرىنسا مۇھەممەت، بۇئاتسى مەمتاۋلا، نۇردىمان مۇھەممەت، ھۆرىنسا قۇربان.

پوسكام ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ھېيت روزى، ئىمىنجان ئاۋۇت، ئۆمەر سايىت، ھۇسىين ئەمەت، ھۇسىين روزى، مەمەتجان دۆلەت، ئابلىز تۇرغۇن، مۇھەممەت ھوشۇر، مەختۇمخان مۇھەممەت، تۇرانە تاھىر.

ئاقتام يېزىسىدىن: قۇدرەت تۇرپ (ھازاتام كەنتىدىن)، قۇدرەت تۇردى (ھازاتام كەنتىدىن)، ياسىن ئېلى (2 ـ كەنتىتىن)، توختى يۇسۇپ ئىمىن (1 ـ كەنتىتىن).

نېپىت بازىرىدىن: رەھمەت سۇلايمان، توختى تۇرسۇن ئىبراھىم.

پوسكام يېزىسىدىن: نۇرئۆمەر (6 ـ كەنتىتىن)، سىدىق ئېلى (9 ـ كەنتىتىن).

ئايكۆل يېزىسىدىن: ھۇسىين تىللا (ئۇشتۇرما كەنتىدىن)، گۆھەر شاھ (تالىقچى كەنتىدىن)، داۋۇت ئىبراھىم (5 ـ كەنتىتىن)، مۇھەممەت ئىمىن (سەيدان كەنتىدىن)، ئابدۇقادىر ھوشۇر (ئۇشتۇرما كەنتىدىن)، ھاۋاز ئىمىن.

دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: ھېزىم قاسىم (گۈلئېرىق كەنتىدىن)، تۇخان توختى (4 ـ كەنتىتىن).

تۇغچى يېزىسىدىن: قادىر روزى (خاكدى كەنتىدىن)، مۇھەممەت مۇساق، توختى يۇسۇپ ھوشۇر (ئوقۇتام كەنتىدىن).

يىما يېزىسىدىن: ئۆمەر سايىت (قۇمۇشئېرىق كەنتىدىن)، مەرەمخان ھەسەن (سېرىقبۇي كەنتىدىن)، ھۇسىين ئەخەت (قۇمۇشئېرىق كەنتىدىن)، رېھىم كېرىم (گۈلباغ كەنتىدىن)، ئابدۇللا ئېلى (قۇمۇشئېرىق كەنتىدىن)، مەرەمخان ھەسەن (سېرىقبۇي كەنتىدىن)، ئابدۇرېشىت تۇردى (14 ـ كەنتىتىن)، راخمان سىيىت (13 ـ كەنتىتىن).

كۆيباغ بازىرىدىن: تۇرسۇن ھېيىت (رۇسۇلئېرىق كەنتىدىن)، تاش مەمەت (قەمبە كەنتىدىن)، توختىسۇن ئىبراھىم (دۆڭمەھەللىدىن)، ئابدۇرېھىم كېرىم (جىگدەجاي كەنتىدىن).

بۇيىلۇق تاجىك يېزىسىدىن: خېلىچىخان مەمتىلى (تۇغچى كەنتىدىن)، ئابدۇرېھىم ئېلى (تۇغچى كەنتىدىن)، تۇرۇپ سايىم (بۇيىلۇق كەنتىدىن)، نۇرەخمەت نۇرەك (تۇغچى كەنتىدىن)، مەتنىياز ئېلى (تۇغچى كەنتىدىن)، ئابلىز قاۋۇز (بۇيىلۇق كەنتىدىن)، تۇرۇپ كىچىك (تۇغچى كەنتىدىن)، مەتنىياز ۋەلى (تۇغچى كەنتىدىن)، مىجىت ھېكىم (يېڭىباغ كەنتىدىن).

سەيلى يېزىسىدىن: يۇنۇس مۇسا (قوزىمال كەنتىدىن)، تۇرغۇن مەتنىياز (تالباغ كەنتىدىن)، بارات ئىمىن (تالباغ كەنتىدىن)، ئابدۇللا قۇربانىنىياز (يېڭىباغ كەنتىدىن).

ئىككىسۇ يېزىسىدىن: ھاشىم سىيىت (توپچاركەنتىدىن)، نۇرەك چاۋا (تېتى كەنتىدىن)، ئىسلام ئەخمەت (خېتى كەنتىدىن)، ئابلا

سۇلايمان (توپچار كەنتىدىن)، مەمەت بارات (ياڭ-يىلاق كەنتىدىن)، ھاشىم روزى (باياۋاغ كەنتىدىن)، سلىم كىرەم (جايتوغراق كەنتىدىن)، مۇسا ھاشىم (سىيەك كەنتىدىن)، سىيىت سەيپۇللا (تېتى كەنتىدىن)، سادىر قادىر (چاقا كەنتىدىن)، تۇرۇپ توختى (توپچار كەنتىدىن)

قاغلىق ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: مۇھەممەتئىمىن ھوشۇر، سىدىق تۇردى، ھەمرانسا ئابدۇرېھىم، مىجىت نىزامىدىن، پاتەمخان، ھاجىگۈل، كېرىم نىياز، ئاتاۋۇللا سەيدى، ھۆسىين ئېزىز، مىجىت نىزامىدىن، ئىساق تۇردى، تۇردى قاقىز، ھامىدىن زايىت، مۇھەممەت ھېزىم، قەلبىنۇر، تۇرنسا ساۋېر، ھەمدۇللا قۇربان، مەخمۇت توختى، قۇربان ئېلى، تۇرسۇن ھوشۇر، كىرىملا تۇردى، مۇھەممەتخان، ئابدۇرېشىت توختى، نۇرئەخمەت تۇرسۇن، مۇھەممەت توختى، ئارزىگۈل تۇرا، ئابلىمىت سىيىت، مۇھەممەت ھەسەن، ئوبۇل ھېكىم، تۇرسۇن ھوشۇر، مۇھەممەت ساۋۇت، ئايۇپ ساۋۇت، ئاتاۋۇللا سەيدى، مۇھەممەت ئېزىز، تۇراق رازىق، مەمتىمىن ھۇسىين، مۇھەممەت بەختى.

غوجائېرىق ېيېرىسىدىن: مەمتىمىن ھۇسىين، سەمەت روزى، ياسىن ئەمەت، قۇربان ئابلىز، بۇسارە مەتنىياز، مەخمۇت ئەخمەت، ئىسلام تۇردۇش.

چېپان ېيېرىسىدىن: مۇھەممەت قۇربان، روزىمەت ئەخەت، ئابدۇغوپۇر ئۆمەر، زەيدىن پولات (تۆۋەنكى ئورەك)، مامۇت راشىت، تۇرددىمەت مەتربېھىم، ئوسمان ھىلادىن، تۇرا روزى، كېرىم نىياز، مەتقۇربان توختى، ئىمام غوجەخىمەت، توختىمەت توختى، ھەمدۇللا رازىق، بارات ئابدۇراخمان، ئابدۇللا قۇربان.

بارىن ېيېرىسىدىن: تۇرماڭسۇر، ئاباباكىرى ئايۇپ، مەتتوختى قۇربانىنىياز، ئابدۇقادىر مۇھەممەت، ساجىدە راشىم، غازەك ھاپىز.

تېتىر ېيېرىسىدىن: روزى زىيا، ئەبەيدۇللا سايىت، ئابدۇرەھىمەت ئەبەيدۇللا، قۇددۇش بارات، كامىل سايىت.

يىلقىچى ېيېرىسىدىن: تۇرۇپ تالىپ، تۇرۇپ ئەيسا، ئابلىز ئىبراھىم، قەمبەرنىسا ئىساق، نۇرمۇھەممەت قۇربان.

جاڭگىلىئەسكى ېيېرىسىدىن: قۇربانىنىياز سىدىق، ئىمىن يۇنۇس، ياسىن موسا (توغراق چاقا)، ئابباس ئەخمەت (گەمە)، تۇرامەت تۇردى، سادىق قۇربان (4 ـ كەنتتىن)، مۇھەممەت ھېزىم.

شاخاپ ېيېرىسىدىن: ساۋۇت سىيىت، مەمتىمىن تۇنىياز (1 ـ كەنتتىن).

چارباغ ېيېرىسىدىن: تۇرۇپ قادىر، ھۇسەيىن ھەسەن، ئاۋۇت ساۋۇت.

تۆگىچى ېيېرىسىدىن: ئابلىز مۇسا، مامۇت قاسىم، تۇردى قاۋۇز، ئاۋۇت ئايۇپ.

ئۇششارباش بازىرىدىن: ئېلى مۇسا، قۇربان ئېلى.

چاسامېچىت ېيېرىسىدىن: ھاشىم دۆلەت، مامۇت داۋۇت، ئوسمان يۇسۇپ، تۇردى دايىم، ھېپىز روزى، قەلبىنۇر.

سايباغ ېيېرىسىدىن: توختىمەت سۇلايمان.

بەشئېرىق ېيېرىسىدىن: ھېبىل ئۆمەر.

باغۋەنچىلىك مەيدانىدىن: ھاۋاز توختى.

ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى 3 ـ دىۋىزىيىسى: ئابدۇلئەزىز مۇھەممەت، ئابلاجان ئايۇپ، مەمتىمىن يۇسۇپ، چىك پىك، سادىر قادىر، قادىر ئاقسۇپى، روزى ئېزىز (مارالبېشى 53 ـ تۈەن 16 ـ لىيەن)، زىبىرگۈل قادىر (مارالبېشى 53 ـ تۈەن تەشۋىقات

بۆلۈمى)، مۆمىن يولداش (50 ـ تۈەن شاقۇر-
دىن)، تۇرغۇن تۇراق (10 ـ تۈەن مىللىي ئوت-
تۇرا مەكتەپ)، تۇرسۇن ئوسمان (50 ـ تۈەن-
دىن)، نۇرمۇھەممەت تۇرسۇن (50 ـ تۈەن
مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ)، ئەخەت ئابلا (51 ـ
تۈەن 4 ـ لىيەن مەكتەپ)، ئابلىمىت ئوسمان
(مارالبېشى تۈمشۇق 51 ـ تۈەن 10 ـ لىيەن
باشلانغۇچ مەكتەپ)، ياسىن مۇھەممەت (مارال-
بېشى تۈمشۇق مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ)،
داۋۇت تۇردى (مارالبېشى تۈمشۇق 51 ـ تۈەن
قىزىلدۆڭ مەكتەپتىن)، تۇرسۇن ئابدۇرېھىم،
تۇراق مۇھەممەت (52 ـ تۈەن 4 ـ بەندىن)،
تۇرسۇنىياز توختى (مارالبېشى 53 ـ تۈەن
ساقچىخانىدىن)، ئەركىن ھوشۇر (52 ـ تۈەن
1 ـ لىيەن مەكتەپ)، سەمەت سىلىم (49 ـ
تۈەن 13 ـ لىيەندىن)، غېنى بارات (مارالبېشى
تۈمشۇق مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ)، ۋەلى ئاب-
لىز (مارالبېشى تۈمشۇق مىللى ئوتتۇرا مەك-
تەپ)، يۈسۈپ ئېلى ئۆمەر (مارالبېشى تۈمشۇق
مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ)، زىلەيخان ئوسمان
(مارالبېشى تۈمشۇق مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ)،
سەمى قادىر (مارالبېشى تۈمشۇق مىللىي ئوت-
تۇرا مەكتەپ)، داۋۇت ھوشۇر(49 ـ تۈەن 9 ـ
لىيەندىن)، توختىگۇل (49 ـ تۈەن 9 ـ لىيەن-
دىن)، تۇرسۇنگۇل(49 ـ تۈەن 9 ـ لىيەندىن)،
پاتىگۇل 49 ـ تۈەن 9 ـ لىيەندىن)، ئابباس
ئابدۇرېھىم (49 ـ تۈەن مىللىي ئوتتۇرا
مەكتەپتىن)، ھۆرنىسا ئىسمايىل (49 ـ تۈەن
9 ـ لىيەندىن)، زورەم غوجا (49 ـ تۈەن 5 ـ
لىيەندىن)، ئابدۇكېرىم تۇرسۇن (49 ـ تۈەن
5 ـ لىيەندىن)، ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن (49 ـ
تۈەن 5 ـ لىيەندىن)، قۇۋانخان (49 ـ تۈەن
3 ـ لىيەندىن).

قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى

ئاتۇش شەھرى

شەھەر ئىچىدىن: نەسرۇللا ئېلى، نەسرۇللا ئابلەت، مامۇت خۇدابەردى، سەلەي قاسىم، رازىق مۇھەممەت، ئابلىكىم زوردۇن، مىرەخمەت سىيىت، ياسىن ئابدۇراخمان، ئابلىز نىياز، ئابلەت سالىم، ياسىن قادىر، مىرئەزەم، ئابدۇرېشىت مۇھەممەت، مۇتىللا ئىبرا-ھىم، نىزامىدىن ئابلىز، ئابدۇراخمان قاسىم، نۇرگۇل ئېلى، كۇرەشچان ئۆمەر، تۇرغۇن قارى، مىرەخمەت سەيدىھاجى، ئىبراھىم ئاكا، تۇرسۇن قادىر، ئابدۇشۈكۈر قاۋۇل، جامال، ئابلەق مۇسلىم، ھاجىنساخان مۇسا، تەلئەت قادىرى، قۇربان ناسىر، قۇدرەت ئاخۇن.

مەشھەت كەنتىدىن: ئابدۇشۈكۈر تۇردى، تۇرسۇن، ئابلىمىت تۇردى.

تىجەن كەنتىدىن: سائەتخان، تۇرسۇنباي، ياسىن ئاخۇن، زوردۇنباي.

سۇنتاغ يېزىسىدىن: ئايىمخان (تۆكۈل كەنتى)، ھاشىخان (تۆكۈل كەنتى)، قاسىمقارى، قاسىمئاخۇن، ئەمەت غوجا، زىباگۇل (تۆكۈل كەنتى)، ھۈسەن مۇھەممەت.

ئازغان كەنتىدىن: ھوشۇر ئاخۇن.

ۋاقۋاق كەنتىدىن: شېرىپ ھاجى.

قاراجۇل كەنتىدىن: ئاخۇن توختى.

كاتتايلاق يېزىسىدىن: تۇردى ياقۇپ، ئايگۇل (چوخچىل كەنتىدىن)، سەلىمە باۋۇدۇن (ئاپىلىق كەنتىدىن)، نۇسرەت ئەمەت، قۇنى باققال (چۇشۇرگە كەنتىدىن)، قۇربان ئاخۇن.

تۆگۈرمىتى يېزىسىدىن: سىدىق ئاخۇن.

تەختىيۇن يېزىسىدىن: توخسۇن ئاخۇن.

ئۇستۇنئاتۇش يېزىسىدىن: قۇتبىدىن قۇربان (قايراق كەنتىدىن).

ئازاق يېزىسىدىن: ئېزىز، توختىخان.

ئاقسۇ شەھىرى

شەھەر ئىچىدىن: تۇرسۇنجان توختىنىياز، ئەخمەت ۋاھىدى، تۇنىياز مەتنىياز، ئىمىر مۇھەممەت، لېتىپ رازاق، ئابدۇرازاق مۇھەممەتنىياز، ئۆمەر بۇلبۇل، مۇتەللىپ ئىسكەندەر، ئېزىز قۇربان، رەيھانگۇل ھامۇت، چولپانخان كېرىم، شازادىخان، چاۋار يۇسۇپ، ئابدۇرېشىت مۇھەممەت، ئەمەت نۇر، ئابدۇرېشىت مۇھەممەت، ئىمىنئاخۇن، تۇرغۇن ئىبراھىم، ئەمەتئاخۇن، ياسىن سىدىق، پاتەم نىياز، ئوسمان مۇھەممەت، توختىخان مەتنىياز، ئابلىكىم غوپۇر، مۇھەممەت ئىبراھىم، ئايىنىيازخان، مۇھەممەتقارىم، راخمان كېرىم، ئەمەت كېرىم، ئابدۇرېشىت ئابلا، تەۋەككۈل تۇردى، تۆمۇر مۇھەممەت، مامۇتئاخۇن، تۇردىئاخۇن، مىجىت ساۋۇت، ئوسمان سىدىق، مۇھەممەت قۇربان، مۇھەممەت قاسىم، ئابلەت ھەمدۇللا، روزى ھوشۇر، روزىقارىم، ئەيسا ئۆمەر، دۇدۇنخان تۇردى، ئايشەم قاسىم، ئايخان مەرۋپ، ئايتىللاخان ئوسمان، ئىمانەم مەتنىياز، نىياز ئېلى، ئايتۇرسۇن سىدىق، تۇخان مۆمىن، تۇنساخان ئەمەت، ساۋۇت سايىت، لېتىپ رازاق، خالىدە مۇھەممەت، ئەيسا كېرىم، مەخمۇتجان يەھيا، ھۆرەم داۋۇت، مۇھەممەتجان ئەيسا، ئايىنساخان، داۋۇت ھامۇت، توختىنىياز گايىت، مۇتەللىپ سامساق، تۇرسۇن مۇنىياز، ئىمىر مۇھەممەت، تۇرسۇنجان توختىنىياز، تۇرسۇن ئېلى، ئەركىن تۇرسۇن، مېھرىگۇل روزى، چاۋار يۇسۇپ، تاھىر قاسىم، خەلچەم زايىت.

ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن: ئەخمەتجان قاسىم، ئارزۇگۇل بەكرى، روزىگۇل بەكرى، ئابابەكرى شېرىپ، تۇراخان مەتنۇر (يۇقىرىقى كۆكباش كەنتىدىن)، تۇنساخان مامۇت (يۇقىرىقى كۆكباش كەنتىدىن)، تۇردى توختى (تۆۋەندىكى چوغتال كەنتىدىن)، تۇجاخان داۋۇت (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، خەيرىنساخان ئاقموللا (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، ئاينىيازخان ئەمەت (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، باھارگۇل ئابدۇرېھىم (تۆۋەندىكى چوغتال كەنتىدىن)، سېلىمخان مەتنىياز (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، شاۋانىخان توختى (3 ـ كەنتىن)، تۇرنىساخان قۇربان (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، تەۋەككۇل ئۆمەر (يۇقىرىقى چوغتال كەنتىدىن)، رابىيە (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، تەۋەككۇل قۇربان (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، قۇربانىنىياز مەمتاۋلا (قۇمقىشلاق كەنتىدىن)، ساربخان ئىسمايىل (يۇقىرىقى چوغتال كەنتىدىن)، ئاينۇر ئۆمەر (يۇقىرىقى چوغتال كەنتىدىن)، دۇدۇنخان ئەمەت (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، ئوسمان بارات (ئۈستۈنكى چوغتال كەنتىدىن)، ئوسمان تەۋەككۇل (تۆۋەنكى چوغتال كەنتىدىن)، ئاببباس توختى (قۇمقىشلاق كەنتىدىن).

ئېگەرچى يېزىسىدىن: ھېيتقارىم، قۇربان ھاپىز (بۇلۇڭكۆۋرۈك كەنتىدىن)، روشەنگۇل ئېزىز، تۇردى يۇسۇپ (ئېگەرچى كەنتىدىن)، ئابدۇشۇكۇر غوپۇر (يېڭىباغ كەنتىدىن)، ئابلەمىت ئىبراھىم، مەخسۇت ئاخۇن، توختى دائىم (بۇلۇڭكۆۋرۈك كەنتىدىن)، ياسىن ھەسەن (يۇقىرىقى كۆكباش كەنتىدىن)، ئايشەم جۇمە (ئېگەرچى كەنتىدىن)، تۇرنىسا توختىنىياز (يۇلقۇنلۇق كەنتىدىن)، نۇردۇن مەمتىمىن (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، تۇرغۇن توختى (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، تۆمۇرخان (كۆكباش كەنتىدىن)، موللىخان (باغچى كەنتىدىن)، جۇمە قادىر (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)،

دىن)، ماموت مەخسوت (يېڭىباغ كەنتىدىن)، هوشۇر مەتنياز، (يۇلغۇنلۇق كەنتىدىن)، مۇ-ھەممەت سىدىق، خېلىل نياز (دۆڭمەھەللە كەنتىدىن)، ئابدۇرازاق مۇھەممەتنياز، ھاۋاخان ھەسەن (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، قەلەم-خان ساۋۇت (يۇلغۇنلۇق كەنتىدىن)، ھېيت ئۆمەر (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، تۇردى قۇربان (تۆۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، نۇس-رەتخان (گۇلباغ كەنتىدىن)، ئابلىمىت ئىبرا-ھىم، غۇنچەم مۇھەممەت، تۇرغۇن سادىر (تۆ-ۋەنكى كۆكباش كەنتىدىن)، مەپىزخان زۇبدۇن (يۇلغۇنلۇق كەنتىدىن)، توختىخان (ئېگەرچى كەنتىدىن)، روشەنگۇل ئېزىز، ھۇسەن مۇسا (يېڭىباغ كەنتىدىن)، مەخسۇت ھىدايەت (سەي-لەنگەر كەنتىدىن)، دائىم ئىبراھىم (بۇلۇڭ-كۆۋرۇك كەنتىدىن).

بەشتۇگمەن يېزىسىدىن: ھاۋاخان، غۇنچەم مۇھەممەت، ھۆرەم، ئابدۇرېھىم مەمتىلى (غول-مەھەللە كەنتىدىن)، روزى قازى (غولمەھەللە كەنتىدىن)، دانىش يۇنۇس (ئارالەنگەر كەنتى-دىن)، مەتنۇر مەتنياز (كۆكباش كەنتىدىن)، راخمان ئىبراھىم (تۆۋەنكى خەلپەئېرىقى كەن-تىدىن)، راخمان داۋۇت (جىگدەقونان كەنتى-دىن)، غوجامنياز شەمشەت.

توقاي يېزىسىدىن: توختىخان مەتنياز (توپاققاشتى كەنتىدىن)، ئەمەت مەمتاۋلا (كۆككۇل كەنتىدىن)، ئىرادىخان سىدىق (قارا-دۆڭ كەنتىدىن)، تۇنياز ھاشىم (توپاققاشتى كەنتىدىن)، موللا روزى (توپاققاشتى كەنتى-دىن)، راخمانشا (توپاققاشتى كەنتىدىن)، توخ-تى نۇردۇن، (توپاققاشتى كەنتىدىن)، زىلەيخان روزى (توپاققاشتى كەنتىدىن)، قاسىم ھاپىز (توپاققاشتى كەنتىدىن)، مەتنياز روزى (ناغ-رىخانا كەنتىدىن)، خېلىل ھېۋىللا (ناغرىخانا كەنتىدىن).

قاراتال بازىرىدىن: موللاتوختى ئېلى، مەتنياز ئىمامنياز، ئالىم سايىت، ئىمىن ئېزىز (سان كەنتىدىن)، راشىدىن مەتنياز (ئارادوسقول كەنتىدىن)، ئابلىم ئابلىز، ئىمىن زايىت (قەدىمىي ئايماق كەنتىدىن)، موللەك رېھىم (قەدىمىي ئايمان كەنتىدىن)، موللاتوختى ئېلى، جۇمە ئاقنياز.

قۇمباش يېزىسىدىن: مۇھەممەت قادىر، ئالىم سىيىت (توپاقئارال كەنتىدىن)، ئاۋۇت سىيىت، ئالماس بارات (ئايباغ كەنتىدىن)، ئە-مىن رېھىم (يۇقىرىقى يۇچى كەنتىدىن)، نۇر-مەھەممەت مۆمىن (باغۇەن كەنتىدىن)، ئىمىد-نياز تاتلىق (سولقاي كەنتىدىن، ئاقنياز نە-ياز (قوشئېرىق كەنتىدىن)، ئەخمەت توختى (سولقاي كەنتىدىن)، ھېيت مۇنياز (ئايباغ كەنتىدىن)، تۇرسۇن مەتنۇرى (توپاقئارال كەن-تىدىن)، ئەركىن ئوسمان، نۇرمۇھەممەت نياز (تاغارچى كەنتىدىن)، رېھىم ساۋۇت (تاغارچى كەنتىدىن)، غوجى شەمشى (پەلەيچى كەنتە-دىن)، ئايۇپ قۇربان (باشباغ كەنتىدىن)، تۇراخۇن ئۆمەر (يۇقىرىقى يۇتچى كەنتىدىن)، تۇراخۇن ئەمەت (باشباغ كەنتىدىن)، جانىخان روزى (تاغارچى كەنتىدىن)، روزى ئەلا (ئاقئې-رىق كەنتىدىن)، ئەمەتنياز مەمتىز، ھەسەن ئىسلام، ئاۋۇت سىيىت، مۇھەممەت قادىر، خەيرىنساخان (يۇقىرىقى يۇتچى كەنتىدىن).

ئايكۆل يېزىسىدىن: راشىدىن ھاشىم (كېمىچىلەر كەنتىدىن)، تۇراخۇن، مۇكەررەم تۇراق، مۆمىن شادى (تۆۋەنمەھەللە كەنتىدىن)، توختى نياز، تۇرغۇن ئابلا (پايناپ كەنتىدىن)، قەمبەرنىساخان (لەنگەر كەنتىدىن)، ماموت ھاۋاز (تۆۋەنمەھەللە كەنتىدىن)، خەيرىنسا تۇرسۇن (ئۇستۇنكى تىگىن كەنتىدىن).

توپلۇق يېزىسىدىن: روشەنگۈل ئىمىن، ئەمەت ساۋۇت، تۇرسۇن باۋۇدۇن، ئوسمان چاۋار (يۇقىرى كالكال كەنتىدىن)، موللىقۇربان هوشۇر (مۇرقەدەم كەنتىدىن)، ساۋۇت داۋۇت (توپلۇق كەنتىدىن)، تۇرنىساقىز ساۋۇت، ئەمەنىياز سامساق (توپلۇق كەنتىدىن)، ياسىن سىدىق (شور كەنتىدىن)، ئەمەت ساۋۇت.

ئونسۇ ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابدۇخالىق قادىر، غەيرەت كېرەم، ئابدۇرېھىم ھامۇدۇن، جېلىل خېلىل، مىجىت مۇھەممەت، ئۆمەر ھامىدى، ئابدۇراخمان مامۇت دىيار، غالىپجان ئوسمان، مامۇت يۇسۇپ، توختىنىياز ۋايىس، شەۋكەت ئوسمان، رەبىيەت ئوسمان، راخمان ھېيىت، مۇھەممەت ئېزىز، غوجاخۇن ھەيدەر، مامۇت ئىسلام، خالىدە ئوسمان، تۇراقىز ئېلى، ئەنۋەر مەتسەيدى، تۇرسۇنگۇل ئەمەت، تاۋار ئاخۇن، باۋۇدۇن تاۋار، توختەم كېرەم، مەۋلۇدە ئابدۇراخمان، ئابلا ھوشۇر، تۇرغۇن سادىق، مامۇت مۇھەممەت، مەخسۇت ئۆمەر، غوجىئابدۇل ئايۇپ، ئابدۇرۇسۇل ئابدۇرېھىم، پەتتار ئىمىن، غوپۇر ئوليارۇف.

ئارال يېزىسىدىن: مۇھەممەت مۆمىن (پىياچى كەنتىدىن)، تالىپ ئىدرىس (تۆۋەنكىمە كەنتىدىن)، زىلەيخان سۇپەك (ئۆستەڭبوي كەنتىدىن)، تۇردى نەمەت (شاختۇر كەنتىدىن)، مۇھەممەت ئەمەت (پىياچى كەنتىدىن)، بوساق ئاكا، توختىخان ھېيىت (تۇربەت كەنتىدىن)، تۇردىخان داۋۇت (تۇربەت كەنتىدىن)، ياسىن ئىبراھىم (ژىرما كەنتىدىن)، موللاۋۇت ئامۇت (تۇربەت كەنتىدىن)، مۇھەممەت مۇنىياز، ئوغۇلخان مۇھەممەت (پىياچى كەنتىدىن)، نىيازخان ھىلەك (پىياچى كەنتىدىن)، ئابلا ھوشۇر (ئاقخانىقا كەنتىدىن)، نۇرنىسا موللىتوختى (باغچى كەنتىدىن)، ياسىن (تۆۋەنكىمە كەنتىدىن)، ئاۋۇت ساۋۇت (قاشبوي كەنتىدىن)، تۇردى روزى، ئانارخان توختى، ئايىنىسا ھوشۇر، گۆھەرنىسا ئابدۇكېرىم (قاشبوي كەنتىدىن)، مەتەمخان سەيدى، رۇستەم ئەمەت، خەيرىنىسا ساۋۇت، توختى موللامەت، رەيھانگۇل، ئەركىن مامۇت، مەريەم ئەمەت، ئابلىز ھامۇت، تۇراگۇل ئىمىن، ئىلياس ھېيىت، ھوشۇر ھاشىم (ئاقخانىغا كەنتىدىن)، مۇۋاخان مۇنىياز، ئابدۇرۇسۇل ئەمەت، سىدىق يۇسۇپ، تۇنساخان بوساق (تۇربەت كەنتىدىن)، جەننەتخان مامۇت (قاشبوي كەنتىدىن)، توقاشخان راشىدىن (قاشبوي كەنتىدىن)، خەيرىنىسا تۆمۇر، قۇربان تۇردى، مەمەتئاۋلا ئەرشىدىن، سۇلايمان ئابلا، سىدىق ھۇسەيىن، توختىنىياز كېرىم.

گۇلئاۋات يېزىسىدىن: غوجەك ئاكا، قۇربان موللا (بوستان كەنتىدىن)، مۇگا ئاخۇن، ئىمىر ئوسمان (گۇلئېرىق كەنتىدىن)، گۇلشەربخان چۇگار (مەھەلئېرىق كەنتىدىن)، ئەسقەر ئىمىر (چاچلىق كەنتىدىن)، روزەك ئىمامنىياز (گۇلئاۋات كەنتىدىن)، ئارزۇگۇل تۇرەك (مىلئېرىق كەنتىدىن)، مەتنىياز مۆمىن (گۇلئېرىق كەنتىدىن)، ئاينىياز ئايۇپ (مەھەلئېرىق كەنتىدىن)، سەيدۇللا سادىق (چاچلىق كەنتىدىن)، چولپانخان ئابلىزىم (چاچلىق كەنتىدىن)، ئايگۇل دايىم (چاچلىق كەنتىدىن)، ئابدۇۋەلى (مىلئېرىق كەنتىدىن)، ھاجىخان باھادۇن (گۇلئېرىق كەنتىدىن)، ئەمىدۇللا ئېزىز (گۇلئاۋات كەنتىدىن)، ھوشۇر توختى (گۇلئاۋات كەنتىدىن)، تۇرغۇن سادىق (چاچلىق كەنتىدىن)، چىگتۆمۇر سۇلايمان (باغچا كەنتىدىن)، مەسۇم مۇھەممەت (باغچا كەنتىدىن)، مامۇت ئەخمەت (باغچا كەنتىدىن)، ئەلەمنۇر-

خانغوجامنىيازخان (سېغىزلىق كەنتىدىن)، توختى داۋۇت (تىگىن كەنتىدىن)، كېرىم روزى (مىلىئېرىق كەنتىدىن)، گۆھەرنىسا ئاۋۇت (مەھەلىئېرىق كەنتىدىن)، ئەمەت ئالىم (چاچ-لىق كەنتىدىن)، داۋۇتجان ئىراھ (يېڭىئېرىق كەنتىدىن)، ئابدۇۋەلى، ھوشۇر تۇقى، مامۇت ئەمەت، سەيدىللا سادىق، ئابلىتىپ ئەرشىدىن (گۈلئاۋات كەنتىدىن)، ئۆمەر ئوسمان، ئىمىر ھەلمىدىن، بۇۋىھەجەر، رەيھانگۈل مەتنىياز، نۇرنىسا موللىتوختى، جىنەستىخان، ئەخمەت ئىسلام، پاتەمخان ئىسكەندەر، قۇربان ئايۇپ (مىلىكئېرىق كەنتىدىن)، بۇۋىھەجەر مەمتەۋلا، رەيھانگۈل ئوسمان.

قىزىل يېزىسىدىن: توختىياز تۇنىياز (ئوقتېرەك كەنتىدىن)، ئابلىتىپ رېھىم (چەكىت كەنتىدىن)، بەخلىق ئەمەت (چىكىت كەنتىدىن).

چاغراق يېزىسىدىن: قۇدرەت (يەكئېرىق كەنتىدىن).

جام يېزىسىدىن: يۇسۇپ ئېلى (لەنگەر كەنتىدىن)، ئەيسا مامۇت (ئارالباغ كەنتىدىن)، ئابابەكرى غوجا.

تۇمشۇق يېزىسىدىن: ھامۇتكام.

ئاۋات ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابلەت ياقۇپ، ئابلەت تاجى، مۇھەممەت ئوسمان، تۇرسۇن تۇردى، داۋۇت مامۇت، ئابدۇرېھىم روزى، باھارگۈل ئىمىر، ئىسلام ھاپىز، بەكرى ئايۇپ، ئېلى داۋۇت، ھۆرىخان مامۇت، مەرەمنىساخان تۇردى، ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا، ئابدۇقادىر مۇسا، ئابدۇللا ھېۋۇللا، ئازادەم، ئەمەت ئالىم، مەمەت تاجى، داۋۇت ئەيسا، ھەمدۇللا راشىدىن، تاۋار ھاپىز، ئاۋۇت مەتنىياز، ھۆرىخان مەتنىياز، زورىخان، رابىيە ئەكرەم، مىرنىسا، باتۇر زاكىر، ئابلەت تاجى، تۇرسۇن تۇردى، ئابدۇن زوردۇن، تۇرسۇن تاۋار، زۇلپىيە ئابدۇراخمان، ئابدۇراخمان موللائىبراھىم، مەمتاۋلا راۋاپ، ئابدۇۋايىت دولان، توختى سوپى، سەمەت مەتنىياز، مۆمنجان ئەمەر، ئالتۇنخان ھەمدەم بەگھاجى، غوجەك ئەسئەت، ئابدۇقادىر مۇسا، ياقۇپ ئىدرىس، مۆمىن ھەمەر.

باغتوغراق يېزىسىدىن: ئەمەت مويدىن، ھەمراخان ئوسمان.

ئايباغ يېزىسىدىن: ئابلا نۇر، ئابلا ئوسمان، تۇرغۇن مىجىت، زورەم ئىمىر، ئابلا ئەمەت، ئاخنىياز ئاقيول، توختىنىياز ئىمىر، مەرەمنىسا قادىر، ئاقنىياز باتۇر، ئابدۇكېرىم ئابلا، ئەمەت ساۋۇت، ئابدۇكېرىم سالى، مەسۇم باسىت، نۇسرەت ئىسمايىل، ياسىن بەكرى، تۇرسۇن ئاۋۇت، ئامىنەم ئالىم، تۇراخان ئابدىكېرىم، ئابلا ئەمەت، ئاخنىياز نىياز، تۇنىسا رېشىت، ئەمەت ئالما، ئابلا سۇلايمان، قۇربان شەمشى، بارات ئوسمان، تۇراخان ئىمامنىياز، ئوسمان مۇسا، تۇرغۇن مىجىت، ئابدۇللا باھاۋۇدۇن.

بەشئېرىق يېزىسىدىن: ئابلا ھېببۇللا (3 ـ كەنتىن)، مۇھەممەت تاجى (3 ـ كەنتىن)، روزى سايىت، ئابدۇل ھېببۇللا، ھەسەن ئوسمان، ھۆرەم توختىنىياز (تۇمۇرۇق كەنتىدىن)، گايىت تۇردى، سايىم سامساق، مۇھەممەت ئەيسا، ئاۋۇت مەتنىياز، ئەخمەت توختىنىياز، ئىمامنىياز تۇرسۇن، ئايگۈل مۇھەممەت، زورىخان، ئەھەت ئابدۇرۇسۇل، مۇھەممەت ساۋۇش، مۇھەممەت ئەيسا، تۇنىياز روزى، ھامۇت مامۇت، ھوشۇرخان ئابدۇنىياز، ئابدۇرۇسۇل داۋۇت، توختى سوپى.

تامتوغراق يېزىسىدىن: ئىسلام ھاپىز،

قاسىم مامۇت، توختى ئەلى، ئارزۇگۇل ئابلەت، هامۇت موللاۋۇت، قادىر ساۋۇت، توختى سالى.

غورۇچۆل يېزىسىدىن: ئىلى داۋۇت، تۇنۇساخان نىياز، ئەمەت ئايۇپ، بارات ئوسمان، ئوسمان جىلال، ئىسمايىل تالىپ، ھېلىمخان، گۈلشەن نىياز، ئايشەم، ئاۋۇت مۇسا، غۇنچەم ئابدۇرۇسۇل، سەمەت سوپى، قۇربان تۇرسۇن، زورەم مۇھەممەت، گۆھەر مەسۇم، ئىمىر ئىبراھىم، هامۇت مۇھەممەت، توختى ساۋۇت، ئىمىرەمزى قۇربان، بارات ئەيسا، ئاقنىياز مەخسۇت، ياقۇپ ئىدرىس، ياسىن مۆمىن، ئىمىن سىدىق، توختىنىياز شادى، نۇردۇن هاشىم، ئاۋۇت مەتنىياز، شاۋانەم ئابدۇراخمان، سامساق نىياز، ئاقسوپى قۇربان.

يېڭىئېرىق يېزىسىدىن: تۇراخان ئىمىر (11 ـ كەنتتىن)، مامۇتخان، ئابلا ئىمىن، مۇھەممەت ئالىم، قاسىم مەمتاۋلا، جىلىك تۇردى، مارەك موللا، ئەخمەت سايىم، توخسۇن مەخسۇت، ساۋۇر تاجى.

دولان يېزىسىدىن: هەمدۇللا، ئابدۇرۇسۇل ئەمەت، ئەھەت سەمەت، رۇسۇل ئەمەت، بارات ئىمىن.

ئۇچتۇرپان ناهىيىسى

بازار ئىچىدىن: مويىدىن سادىق، تۇرسۇن مامۇت، ئابدۇرۇسۇل داۋۇت، خالىق توختى، سەمەت سادىق، راشىدىن خېلىل، ئىبراھىم قۇربان، تۇرسۇن بارات، نۇردۇن يۇنۇس، ئىمام مۇھەممەت، سەمەت ئىسمايىل، زۇنۇنگۇل ئابدۇرېھىم، مەخمۇت هىدايەت، ئابدۇرۇسۇل رۇزى، هېنىپەم ئابدۇراخمان، جامال قۇربان، ئۆمەر نىياز، ئابدۇراخمان ئارىپ، مەتىمىن غوجامنىياز، ئابلىز هېساممدىن، زۇنۇنگۇل ئابدۇرېھىم، يۇسۇپ هامۇت، ئاۋۇت توختى، موللا ئەمەت، مامۇت مەمتىلى، ئابدۇراخمان ئارىپ، تۇرسۇن ئابدۇۋايىت.

يېڭىئاۋات يېزىسىدىن: هاشىم قاسىم (يېڭى مەھەللە كەنت 4 ـ مەھەللە)، توختى مامۇت (ياقىئېرىق كەنتىدىن)، ئابدۇقېيۇم ئوسمان (ياقىئېرىق كەنتىدىن).

ئاقتوقاي يېزىسىدىن: ئابدۇخېلىل ساۋۇت (تۆۋەنكى دۆڭچىخ كەنت 1 ـ مەھەللە)، ئابلەمەت سىدىق (يالغۇزئۆرۈك كەنت 2 ـ مەھەللە)، ئابلەت سىدىق (9 ـ كەنت)، ئابدۇرېھىم روزى (يالغۇزئۆرۈك 5 ـ مەھەللە).

يارىكۆۋرۈك يېزىسىدىن: داۋۇت قاسىم (7 ـ كەنتتىن)، هاجىرەم مۇھەممەت (يۇقىرى قاراغوجا كەنتىدىن)، موللىتوختى ئىمىن (ياكۆۋرۈك كەنت 6 ـ مەھەللە)، تۇخان يۇسۇپ (توققۇزاق كەنت 2 ـ مەھەللە)، ئابدۇللا مۇسا (ياۋاغ كەنت توققۇزاق مەھەللە)، داۋۇت قاسىم (توققۇزاق كەنت 2 ـ مەھەللە)، ئايىمخان ئەمەت (توققۇزاق كەنت)، مۇھەممەت ئەخمەت (7 ـ كەنت).

ئاچاتاغ يېزىسىدىن: ئاۋۇت هاپىز (توقسۇن ياقوتان كەنتىدىن)، زورەم نۇر (توقسۇن ياقوتان كەنتىدىن)، خەلچەم نىياز (9 ـ كەنت)، ئەينىخان لوقمان (توقسۇن ياقوتان كەنت 5 ـ مەھەللە)، ئابلا مەمتاۋلا (6 ـ كەنت 3 ـ مەھەللە).

ئوتبېشى يېزىسىدىن: ئانارگۈل تىلىۋالدى (12 ـ كەنت)، ئابدۇۋايىت تايىر (11 ـ كەنتتىن)، روزى ياقۇپ (9 ـ كەنتتىن)، رېھىم تىلىۋالدى (ياقوتان كەنتىدىن)، ئابدۇكېرىم سادىق (ئالاساي كەنتى 6 ـ مەھەللە)، نۇر باشى (توسما كەنت 4 ـ مەھەللە).

ئاقيار يېزىسىدىن: غوجامنىياز هەسەن (12 ـ كەنتتىن)، موللائىمىن هاپىز (يۇقىرىقى كۆچۈرمە كەنت 6 ـ مەھەللە)، ئابدۇرۇسۇل

توختى (تۆۋەنكى خۇاڭدى 2 ـ مەھەللە)، ياسىن ھېيت (تاغارچى كەنت 2 ـ مەھەللە)، ھېزىم ۋەزىر (13 ـ كەنت)، ئىبراھىم مۆمىن (غول-لۇق كەنت 1 ـ مەھەللە)، ھاۋاخان خۇدابەردى (غوللۇق كەنت 6 ـ مەھەللە)، مولا توختى (غوللۇق كەنت 1 ـ مەھەللە)، ياسىن داۋۇت (تىمىن كەنتىدىن)، ئابدۇۋەلى سابىر (12 ـ كەنت)، مۇھەممەت سېيىت (تىمىن كەنت 6 ـ مەھەللە)، روزى تۇردى (مازار كەنت 1 ـ مە-ھەللە)، تۇراق داۋۇت (كۆچۇرمە كەنت 1 ـ مە-ھەللە)، قاسىم مۆمىن (غوللۇق كەنت).

يامانسۇ قىرغىز يېزىسىدىن: مەرەمخان مۇھەممەت (يامانسۇ كەنتى 3 ـ مەھەللە)، قۇر-بان سىدىق (يۇلتۇزبۇلاق كەنتى)، تىلەك سادىق (تۆۋەنكى يامانسۇ كەنتى)، مولا ئەمەت (تۆۋەن-كى يامانسۇ كەنتى)، يۇسۇپ ئايۇپ (قاراسۇ كەنتى 4 ـ مەھەللە)، مەرەمخان مۇھەممەت (تۆۋەنكى يامانسۇ كەنتى 3 ـ مەھەللە)، مولا-مەت مۇھەممەت (5 ـ كەنتتىن).

ئىمامىلىرىم يېزىسىدىن: ئوبۇل توختى (قوغان كەنت 6 ـ مەھەللە)، تۇرسۇن ئاۋۇت (يۇقىرىقى قاغىتۇر كەنت 4 ـ مەھەللە)، مەۋلانجان موللىنىياز (قوغان كەنت 6 ـ مە-ھەللە)، ئاۋۇت سىدىق (يۇقىرىقى قاغىتۇر 4 ـ مەھەللە)، مۇھەممەتنىياز (يۇقىرىقى قاغىتۇر كەنت)، جۇمە تۇرسۇن (تراكتور پونكىتىدىن)، ئىززاق سۇلتان (4 ـ كەنت).

كەلپىن ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: مۇسا ئەيسا، ئابدۇراخمان ئەشەت، يولداش ھوشۇر، ساۋۇت ئاللابەردى، مەمتىمىن ياسىن، ئابدۇقادىر سابىر، جېلىل ئىدرىس، دايىم تۇردى، كامىل ھىممەت، ئابدۇ-رېھىم سادىق، جېلىل مەسۇم، سادىق سېيىت، مەرەمنىساخان توختى، ئابلىز رېھىم، ئۆمەر توختى، مەسۇم موللا، مامۇت ئەمەت، ئابدۇرې-ھىم يۇنۇس، ئەھەت مىرزا، مۇھەممەت تۇردى، ئابلەت تۇردى، ئابدۇۋەلى راخمان، ئىبراھىم تاھىر، كامىل ھىممەت، ئابلىمىت نايىپ، ئە-مەتجان مامۇت، ئابدۇقادىر ئوسمان، تىلۋالدى توختى، ئابدۇراخمان ئامان، ئەھەت مىرزا، ئا-سىگۈل مامۇت، ئىمىرھۇسەن قاراجىم، ئاب-دۇللا تالىپ، ئابدۇساتتار ھامىدىن، خۇدابەردى سېلىم، ئىسلام ئاخۇن، پازىل مۇھەممەت، ئاب-دۇللا يۇنۇس، ئابلا ھىممەت، ئىبراھىم مۇھەم-مەت، ئابلىمىت ياقۇپ، ئابدۇرازاق ھامۇت، سا-ربخان پەتەش، ئەمەت زايىت، ئەخمەت نۇرى، سالى ئىبراھىم، ئىبراھىم سايىت، خېلىل مەسۇم، مۇھەممەت موللا، ئەيسا قۇربان، ئەمەت نۇرى، ئەمەت زايىت (بازار كەنتى 1 ـ مەھەل-لە)، ئەمەر كامىل، ئەمەت ئوسمان (بازار كەنتى 2 ـ مەھەللە)، ئامۇدۇن (بازار كەنتى)، ئىمىن-قارى (بازار كەنتى 2 ـ مەھەللە).

ئاچال يېزىسىدىن: روزى ھاپىز (قۇملۇق كەنتى)، ئابدۇجېلىل ئىدرىس (قۇملۇق كەن-تى)، ھەسەن ياقۇپ (قۇملۇق كەنتى 2 ـ مە-ھەللە)، ھەمراخان سىدىق (قۇملۇق كەنتى 5 ـ مەھەللە)، قادىر ئىمىن (قۇملۇق كەنتى 4 ـ مەھەللە)، قادىر ئەمەت (قۇملۇق كەنتى 3 ـ مەھەللە)، ئەمەر يۇنۇس (قۇملۇق كەنتى 3 ـ مەھەللە)، مۇھەممەت مەسۇم (قۇملۇق كەنتى 1 ـ مەھەللە)، بۇۋىسارەم مۇھەممەت (كۆل كەنتى 1 ـ مەھەللە)، توختى تىلۋالدى (كۆل كەنتى)، رەقىپ ئەيسا (تۇرا كەنتى 1 ـ مەھەل-لە)، تۇردى يۇنۇس (تۇرا كەنتى 1 ـ مەھەللە)، توختى باقىش (تۇرا كەنتى)، سايىم يۇنۇس (تۇرا كەنتى 1 ـ مەھەللە)، قادىر خۇدابەردى (قالما كانتى 1 ـ مەھەللە)، ئىسلام توختى

(قالما كەنتى 3 ـ مەھەللە)، ئەھەت ئابدۇرۇ-
شىت (گەزلىك كەنتى 3 ـ مەھەللە)، ئەمەت
ئابدۇرىشىت (گەزلىك كەنتى 3 ـ مەھەللە)،
ئابدۇرىھەم تۇردى (گەزلىك كەنتى)، توختى با-
قىش (دۆڭبلىك كەنتى 3 ـ مەھەللە)، رەيھاز-
گۇل ئوسمان، ئوسمان سايىم، ئىبراھىم توخ-
تى، ئەخمەت يۇسۇپ، ھىلاخۇن يۇنۇس.

گەزلىك يېڭىسىدىن: توختى ئەيسا (قۇم-
لۇق كەنتى مەھەللە)، توختاشقان خەلىپەت
(قۇملۇق كەنتى)، ئەمبەر نايوپ (قۇملۇق كەنتى
2 ـ مەھەللە)، ئىسمايىل ئاللاق (قۇملۇق كەن-
تى 3 ـ مەھەللە)، روزى ھەسەن (قۇملۇق كەن-
تى 6 ـ مەھەللە)، قاسىم مامۇر (قۇملۇق كەن-
تى 1 ـ مەھەللە) ئوسمان قۇربان (گەزلىك
كەنتى 4 ـ مەھەللە)، ئەمەت ئابدۇللا (گەزلىك
كەنتى)، ئامۇت مامۇت (گەزلىك كەنتى)، تاھىر
ناسىر (گەزلىك كەنتى)، ئىبراھىم تاھىر (پا-
سون كەنتى 5 ـ مەھەللە)، ئابدۇرىشىت (پاسون
كەنتى)، ئەركىن خېلىل (پاسون كەنتى)، ئىمان
خوجا (پاسون كەنتى 3 ـ مەھەللە)، خۇدۇ قولى
ھەققۇلى (قالما كەنتى 4 ـ مەھەللە)، توختى
شەمشى (قالما كەنتى)، ئابلەت تۇردى (قالما
كەنتى)، قايىم تۇردى (باغلىق كەنتى 9 ـ مە-
ھەللە)، ئابدۇقادىر ھوشۇر (باغلىق كەنتى)، با-
ۋۇدۇن دۆلەت (تۆۋەن قاشئېرىق كەنتى 5 ـ
مەھەللە)، مىجىت بوجاك (ئۇستۇن قاشئېرىق
كەنتى)، تۇردىئاخۇن (ئۇستۇن قاشئېرىق كەن-
تى)، ياقۇپئاخۇن.

يۇرچى يېڭىسىدىن: ساۋۇت ناسىر (ئارايـ-
ماق كەنتى 4 ـ مەھەللە)، خەلچىخان (ئارايمان
كەنتى)، سايىت ئەلگەك (ئارايمان كەنتى)،
تۇرسۇن تالىپ (ئارايماق كەنتى)، ھامىدىنئا-
خۇن سادىق (ئارايماق كەنتى)، سالماق ئىگەم
(يۇرچى كەنتى 3 ـ مەھەللە)، غوپۇر تاھىر
(يۇرچى كەنتى 3 ـ مەھەللە)، ئابلەت مۇھەممەت
(يۇرچى كەنتى 4 ـ مەھەللە)، تىلىۋالدى سايىت
(يۇرچى كەنتى 6 ـ مەھەللە)، توختى مولـلەك
(يۇرچى يېزا 2 ـ مەھەللە)، ئوسمان مەمـتاۋلا
(يۇرچى كەنتى 3 ـ مەھەللە)، نىساخان موسا
(تۆۋەن قۇمئېرىق كەنتى 3 ـ مەھەللە)، گۈلئا-
يىمخان مامۇت (تۆۋەن قۇمئېرىق كەنتى 2 ـ
مەھەللە)، گۈلنىساخان ئەمەت (تۆۋەن قۇمئې-
رىق كەنتى)، تۇردىخان موسا (تۆۋەن قۇمئېرىق
كەنتى 2 ـ مەھەللە)، تاھىر ئەيسا (تۆۋەن قۇ-
مئېرىق كەنتى 7 ـ مەھەللە)، زاكىر ئاخۇن
(ئۇستۇن قۇمئېرىق كەنتى 8 ـ مەھەللە)، نە-
زەر يۇزبېگى (ئۇستۇن قۇمئېرىق كەنتى)، ئەم-
ەتجان قۇربان (ئۇستۇن قۇمئېرىق كەنتى
6 ـ مەھەللە)، ئاينىساخان مامۇت (تەرەكئاۋات
كەنتى)، ھاپىز توختى، ئەركىن مامۇت.

كۇچا ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: نۇر تۇردى، ئوسمان ھە-
سەن، غوپۇر راخمان، ئەخمەت تۆمۇر، قۇربان
ياسىن، مەنسۇر راخمان، تۇنىياز ئىمىن، ئاسـ-
يەم قۇربان، زۇلپىيە نۇر، رەيھانگۇل مەمـتـ-
مىن، ئەبەيدۇللا مەخمۇت، قۇربان ئابلەت، مەن-
سۇر راخمان، جېلىل خېلىل، ئارزۇگۇل قادىر،
رىزۋانگۇل، سائادەتگۇل داۋۇت، غالىپ ئوس-
مان، رەيھانگۇل ئابلا، نىياز مەخمۇت، نۇرمـاز-
گۇل ياسىن، خۇدابەردى، بۇ خەلچەم تۇردى،
نىجات نىياز، ھەنىپەم توختى، دىلبەر ھىمىت،
غوپۇر راخمان، راخمان كېرىم، پاتىگۇل قادىر،
رەيھانگۇل توختى، قۇربان ياسىن، تۇنسا ئە-
مەت، تۇرسۇنئاي ھەسەن، ئامانگۇل قادىر، رەي-
ھانگۇل ئېزىز، تۇراخۇن روزى، ئامانگۇل كې-
رىم، ئەنۋەر ئېزىز، ساۋۇت داۋۇت، جىمىلەم
روزى، ئالىمجان، توختى ھاپىز، ئىمىر رازى،

رىزۋانگۇل سىدىق، بۇھەجەر ئىسمايىل، گۈل-جامال، غوپۇر قاسىم، شۇكۇر ھامۇت، ئامىنەم توختى، زۇلپىيە ئابلا، مۇتەللىپ رازى، تۇر-سۇنئاي سەمەت، ئابدۇۋۇلى مەتمىن، ئەنۋەر تۆمۇر، قۇربان قاسىم، مىھرىگۇل، سىيىتنىسا ئابلەت، ئارزىگۇل مۇھەممەت، ئۆمەر ئىبرا-ھىم، گۈلمىرە، تۇنساخان ھاشىم، راخمان سا-لى، نۇرمۇھەممەت باقى، زۇمرەت ئابلا، بۇخەل-چەم ھىمىت، مەتمىن ئىسمايىل، سەمەت ئەمەت، مۇكەررەم، خەيرىنسا تۇرغۇن، رەيھانگۇل كىبىر، ئاينۇر قاسىم، زوراخان سابىت، رابىيە مىجىت، راخمان كېرىم، ھېبىبۇللا روزى، نۇرنسا ھاشىم، بېلىقنۇر مۇھەممەت، بايىز ئەخمەت، خەيرىگۇل بايىز، راخمان ئەخمەت، ئا-يىمنىسا راخمان، جۇمەخۇن (705 ـ ئەتىرەت-تىن)، بەختىگۇل جۇمە، ئىلاخۇن ئۇستام، رەي-ھانگۇل ئىلى، نىياز كېرىم، تۇرسۇن نىياز، ئىمىر تۆمۇر، ئامانگۇل ئىمىر، ئانارگۈل كې-رىم، مۇھەممەت قارى، رەيھانگۇل مۇھەممەت، زىياۋۇدۇن نۇر، ئابدۇخالىق قۇربان، زورەم تۆ-مۇر، ئالىم راخمان، تۇراخۇن زىياۋۇدۇن، ئۇ-مەر ياسىن، دىلبەر ھىمىت، مۇھەممەتقارى، ئوسمان ئۆمەر، ياسىنجان، قۇربان ياسىن، ھەمراھ نىياز، ئوسمان ھوشۇر، ئاسىگۇل تۇراپ، مۇكەررەم ئەمەت، تۇردى توختى، ھې-كىم قادىر، روزى مۇھەممەت، مۇھەممەت كې-رىم، ئەھەت جارۇپ، ھېكىم قادىر، ھۇسەن قويچى، ئەخمەت، تۇنىياز ئىمىن، مۇھەممەت روزى، يۇسۇپ روزى، رىزۋانگۇل جامال، ئە-مىن ھەققۇل، غوپۇر مۇھەممەت، نىياز مۇھەم-مەت، ئىزىز قېيۇم، دىلەيسىخان سىدىق، رۇ-قىيە ياسىن، غوپۇر مۇھەممەت، ئاتىكەم غوپۇر، ئەكبەر، تۇرغۇن ھاپىز، ساجىدەم تۇرسۇن، رەيھانگۇل ھىمىت، ئاسگۇل ياسىن، ھۆرى-يەت، گۈلنىسا نىياز، تۇردىقارى، ئەخمەت تۇر-دى، تۆمۇر ئاخۇن، پاتەم قايۇم، ئاپپاقخان، ئەخمەت باخشى، مۇھەممەت ئاخۇن، ئايتىللا-خان، نىساخان، تۇنىياز داۋۇت، نۇرنسا، ھو-شۇر روزى، تۇرسۇنئاي توختى، ئىلىجان كې-رىم، ئەيسا ئابىت، نەمەت سىدىق، سەمەت مەھمۇد، ئىمىن مىپسىلىم، نىياز توختى، ما-مۇت ئاخۇن، ئەنۋەر قادىر، ماھىرە نۇر، تۇر-سۇنگۇل قادىر، تۇرنسا ئەمەت، ئايشەم قۇر-بان، توختى مەسەل، بۇمەريەم ئىزىز، ئاتىكەن، پاتىگۇل ئەمەت، ئەركىن مۇھەممەت، ھەسەن ھۇسەن، تۇرسۇنئاي، ھېكىم ئىمىن، غوپۇر راخمان، ھامۇتۇم، ھۇسەن قۇلىپچى، مەخمۇت مۇھەممەت، ئىبراھىم، مەخمۇتقارى.

ياقا يېزىسىدىن: ئەيسا ئابىت، ئابلەت قې-يۇم، نىياز سەيپى، ھېكىم مۆمىن، قۇدرەت قۇربان، ئابلەت ئىسھاق، ياسىن ئەرشى، جامال شېرىپ، ئوسمان ئىبراھىم، قۇربان ئابدۇللا، نىياز ئەرشى، ئابدۇغېنى، ھەمراخان، قارى مەخمۇت، توختىقارى، نىياز تۇردى، ئابدۇرېھىم غوپۇر (قاراڭغۇ دادۇيدىن)، ئۆمەر ئابدۇل (ياقا يېزىسىدىن)، نىياز ئابدۇللا (ياقا دادۇيدىن)، ئابدۇغېنى يۇسۇپ (ياقا دادۇيدىن).

ئۇچا يېزىسىدىن: سىدىق سادىق، مۇھەم-مەتېھىم ئىلى، مۇھەممەت كېرىم، مەتېھىم ئىلى، راخمان مىجىت (پىلاك كەنتىدىن)، ئابلا سەيپى، ياسىن نەمىي، ئاباز تورپاق، مۇھەممەت كېرىم ئىلى.

ئۇزۇن يېزىسىدىن: ئۆمەر ئابلا، ئابدۇرې-ھىم تۇراپ، باست داگىل (ياقا سېغىنسۆگەت كەنتىدىن)، زىياۋۇدۇن باھاۋۇدۇن، خەلچەم توختى، ھېبىبۇللا راخمان، خەلچەم ياسىن، مۆتىخان تۇراپ، مۇھەممەت ئىزىز، رازى رو-زى، توختى تۆمۇر، مۇھەممەت نىياز، ئىزىز

هۇسەن، كېرىم مۇھەممەت، توختى ھاشىم، ئىمىن ساۋۇت، ئىمىن روزى، ئابلەت داۋۇت، گۆھەرەم ئابلا.

يېڭىشەھەر يېزىسىدىكى: مۇھەممەت دانيا، بېلىقچى مۇھەممەت، خېلىل ئىبراھىم، تۇنىياز ئىمىن، ئېزىز سەيپى، تاھىر ئېزىز، قۇربان ياسىن، ھەسەن ئەمەت، مەنسۇر راخمان، ئۆمەر ئىسمايىل، ئەركىن ھاشىم، رەيھانگۈل مەمەتمىن، ئالىم راخمان، تۇنىياز ئىمىن، ئامىنەم مىجىت، ئىمىن ھېزىم، داگىل قۇربان.

بېيىشباغ يېزىسىدىكى: مىجىت ئەيسا، مەخمۇت ئايۇپ، تۇرغۇن گايىت، قۇربان يا-سىن، توختى داگىت، ئوسمان تۇردى، توختى ئوسمان، خەينىسەم ئېلى، رەيھانگۈل ئابىت، زەيتۇنەم ئىمىن.

چىمەن يېزىسىدىكى: قادىر ۋاھاپ، نىياز موللاۋۇت، ئۆمەر قۇربان، ئايگۈل تۇراپ، قۇربان ياسىن، ئۆمەر قۇددۇس، ئەخمەت مەھەم، قېيـ-يۇم ئابدۇللا.

خانىقاتام يېزىسىدىكى: ھاشىم مۇھەممەت، ئابلىز مۇھەممەت، تۇنىياز ئىمىن، ئىمىن مۆ-مىن (سايئېرىق كەنتىدىكى)، بىلال (سايئېرىق كەنتىدىكى)، نىياز تەيسىدىن، ئالىم ئەخمەت، ئۆمەر ئىمىن.

ئالاقاغا يېزىسىدىكى: خېلىل تۇردى، روزى سىدىق (قوناس كەنتىدىكى)، گۆھەرگۈل باست، خېلىل ئىبراھىم، تۇنىياز ئىمىن، مۇھەممەت ھەسەن، زورەم تۆمۇر، گۆھەر باست، سەمەتقا-رى (قوناست بىرىنچى كەنت)، ئايگۈل، رىزۋان-گۈل ھوشۇر، ئايشەم، راخمان ئىبراھىم، خەيـ-رىگۈل ئىمىن، قادىر ئالقۇت، ئىمانەم، ھىمىت غوپۇر، توختى ئىبراھىم، باھار ھەمدۇل، مۇ-نىرە ئىلياس، ئېزىز نىياز، توخلەم، كېرىم مۇھەممەت، زىبىدىخان، تۇرسۇن ماموت، ئېزىز غوپۇر، ھەسەن ھۇسەن، ھەمراخان مىجىت، مۇھەممەت ئېزىز، ئامىنەم مىجىت، ھەمدۇل مىجىت، خېلىل تۇردى، ئابلا ھاجى.

كونىشەھەر يېزىسىدىكى: ھوشۇر قادىر.

ئاغىي يېزىسىدىكى: ئېزىز قاسىم، ئىبرا-ھىم ھىمىت، سابىت زاھىد، تۇنساخان، نۇرنـ-سا راخمان، موللا باقى، شىر قاسىم، بارات تو-قا، پاتەم مىجىت.

سوخۇ يېزىسىدىكى: ئاشىق ھاشىم.

تارىم يېزىسىدىكى: ئېزىز قۇربان.

ئۇچئۆستەڭ يېزىسىدىكى: قاسىم ئابلا (ئارا مەھەللە كەنتىدىكى)، جامال راشى (ئارا مەھەللە كەنتىدىكى)، نۇرنىسا ھاشىم، ئەبەيدۇللا مەھمۇت، مۆمىن باقى، رېھىممۇللا رازى، قا-سىم ئابلا (ئارا مەھەللىدىكى) ئىدرىس ھېلەك (قولساق مەيدانىدىكى).

ئىشخىلا يېزىسىدىكى: ساۋۇت سابىت، بارات ئىسمايىل، سايىم ئېلى، ساۋۇت زاھىر، مەخـ-مۇت سىيىت، ئېلى مەخمۇت، ئىمانەم تىيىپ، يۇسۇپ نىياز (ئارا مەھەللە كەنتىدىكى)، مامۇت ئابىت.

توقسۇ ناھىيىسى

بازار ئىچىدىكى: مۇھەممەت ئەيسا، ھاۋاخان قاۋۇل، ئىسلام نۇرى، مىجىت سىيىت، راشـ-دىن سايىت، ئەخمەت ئىسمايىل، ياسىن ئابىت، بارات غوپۇر، ھاشىم قاسىم، ياسىن يۇسۇپ، نۇرنىسا ئوسمان، نامان ناسىر، تۇردەم ئىسلام، نۇردۇن ئىسلام، توختى تۇردى، توختى سابىر، ئوسمان مۆمىن.

ئۆگەن يېزىسىدىكى: ئايۇپ ھاپىز.

شەنبە بازار يېزىسىدىكى: قۇربان ھەسەن (چوڭتوغراق كەنتى 4 ـ گۇرۇپپا).

بازار يېزىسىدىكى: مۇھەممەت بېلىقچى

(سۆگەتقوتان كەنتى).

ئۇچقات يېزىسىدىن: موسا ئەمەت (بازار كەنتى)، ئۆمەر ئەخمەت (بازار كەنتى).

پەيشەنبە بازار يېزىسىدىن: ئەلا سالى (ئارا مەھەللە كەنت 1 ـ گۇرۇپپا)، ئېزىز ئابلا (دۇخۇجاك مەكتىپى)، سەمەت رېھىم، ئەركىن ھىممەت، گۆھەرەم جارۇپ، ئېزىز ئوسمان (مومتوغراق 2 ـ گۇرۇپپا)، مۇھەممەت بارات (مومتوغراق مەكتىپى)، ھېپىزەم كېرىم (ئارا مەھەللە 1 ـ گۇرۇپپا)، ھېنىپەم تاش (ئالتە قېچىچى كەنتى)، قاھار ساتتار (ئارا مەھەللە 2 ـ گۇرۇپپا)، ئىسمايىلقارى (پوتەي كەنتى)، خەلچەم ئەخمەت (تۆپىدۆڭ كەنتى)، ئابدۇرېشىت، ئەنۋەر جارۇپ.

ئىچكېرىق يېزىسىدىن: سۇلايمان ئىسمايىل (ئۇزۇن كوچا 2 ـ گۇرۇپپا)، رېھىم مەجىت (ئاقيار كەنتى)، ئىسمايىل زەيدىن.

يۇلتۇز باغ يېزىسىدىن: ئىمىن باۋۇدۇن (ئاقئۆستەڭ كەنتى)، ھەمراخان قاسىم (ئاقئۆستەڭ كەنتى)، ياسىن قادىر (ئۇجمە ئېرىق كەنتى).

تاشئېرىق يېزىسىدىن: تۇراپ زاھىر (بوستان كەنتى)، جەمىلەم ئابباس، تۇراپ ئايۇپ (بوستان كەنتى)، ھېپىزەم ياسىن، روزى قايۇم (بوستان كەنتى)، تۇراخان ئېلى (بوستان كەنتى)، توختى تۇردى (بوستان ئۇرۇقچىلىق مەيدانى)، ئايىم كېرىم (تامتوغراق مەكتىپى) دىلەيسەم گايىت.

شايار ناھىيسى

بازار ئىچىدىن: ئېزىز قەيىۇم، ساۋۇت سوپى، خەيرىنسا شەمشى، ئەخمەت مۇھەممەت، ئۆمەرجان كېرىم، ۋاھاپ قادىر، ياسىن، سەمەت ئىمىن، ئايشەم ھەسەن، تەلئەتجان مۇھەممەت، تاشئىمىن ھاجىم، ئۆمەر ساتتار، مۇھەممەت تالىپ، غوپۇر ساتتار، ئەمەر سېيىت، ساقى كىبىر، سالى روزى، ئاققىزخان، مەنناپ ھاشىم، ئەيسا ئەشتىن، غوپۇر روزى، روزى ئىبراھىم، ئەسقەر، ئەمەت روزى، ئىمىن نۇرى، ئۆمەر سامساق، ئامىنەم ئەخمەت.

يېڭىمەھەللە يېزىسىدىن: سامساق ئوسمان (ياڭئېرىق)، سايىت سوپى (3 ـ مەھەللە)، ئەمىر شېرىپ، راخمان قادىر، تۇردى توختى، غوپۇر ئابدۇللا (6 ـ مەھەللە)، قادىر سەتە (ياڭئېرىق) ھامۇت ھوشۇر (3 ـ مەھەللە)، ئەنۋەر گايىت، ئىسمايىل قاسىم (4 ـ مەھەللە)، داۋۇت نۇرى (يانتاق شەھەر)، ھېلىم كېرىم، ئېلى سامساق (يانتاق شەھەر) تېيىپ ئەمىر، پاتىگۇل، جەننەتخان، ئاۋۇت نۇرى (يانتاق شەھەر)، قۇربان ھوشۇر، ئىسمايىل ئاببباس، ئېلى شايدىن، سامساق ئوسمان (ياڭئېرىق 5 ـ كەنتى)، ھامۇت قۇربان)، ناسىر سودىگەر (ئاچىدۆڭ)، ساۋۇت مۇھەممەت (ئاچىدۆڭ)، توختى موللام (ئاچىدۆڭ)، ھىممەت زاھىر (ئاچىدۆڭ)، ئىمىن نىياز، ياسىن ناسىر (ئاچىدۆڭ)، ئابلىز زايىت، راخمان قادىر (5 ـ مەھەللە)، راخمان رازى.

تويبولدى يېزىسىدىن: ئىمىر زاھىر (تېرەك كەنتى)، يۇسۇپئاخۇن (غالىبىيەت كەنتى)، ئەھەت مۇھەممەت، لوقمان ئىمىرەمزە (ئىگەچى مەھەللە)، ئىسمايىل ئىبراش (تاللىقبۇلۇڭ مەھەللە)، ھەمراخان (پەيزىۋات مەھەللە)، تۇنىياز ھاشىم (تاللىقبۇلۇڭ مەھەللە)، ئەركىن ھىممەت (قۇمئېرىق كەنتى 2 ـ ئەترەت)، ئەركىن ھىممەت (قۇمئېرىق مەھەللە)، گۇلنىسا تايىپ (كۆك بويۇن مەھەللە)، ئەخمەت ئىمىن (قاراقۇم)، تۇرنىسا ئەمەر (يېڭىچمەن 3 ـ دۇي)، روزى نىياز (كونىچمەن

مەھەللە)، ئىمىرزاھىر (تېرەك مەھەللە)، پاتەم (كۆكبويۇن مەھەللە)، ئېزىز ئابدىلىم (كۆكبويۇن مەھەللە)، گۈلنىسا تايىپ (كۆكبويۇن مەھەللە)، مۇھەممەت نىياز (ئېگەچى مەھەللە)، مۇھەممەت ئايۇپ (ئىگەچى مەھەللە)، راخمان ئوسمان (يېڭىباغ مەھەللە)، ئەخمەت مۇھەممەت، نەمەت روزى نايىپ ھاشىم (سېغىزلىق مەھەللە)، يۈسۈپ ئاخۇن (غالىبىيەت كەنتى)، رەخمىتۇللا ياقۇپ (سېغىزلىق كەنتى)، مەسۇم ۋاھاپ (ئورمان مەھەللىدىن)، توختى بارات (تېرەك مەھەللە)، توختى پەيزۇللا (تېرەك مەھەللە)، روزى نىياز (كونا چىمەن مەھەللە)، ئەخمەت مۆمىن (پەيزىۋات مەھەللە)، راخمان ئوسمان (يېڭىباغ مەھەللە)، ئەمەت ئابدۇرېھىم (پەيزىۋات مەھەللە)، سەمەت ئەيسا (يېڭىباغ مەھەللە).

گۈلباغ يېزىسىدىن: موللاھاشىم مەمتىلى (7 ـ كەنت)، سوپى نۇر (بوز مەھەللە)، نايۇپ ئاخۇن (ئاقئېرىق كەنتى)، ھاشىم مەمتىل، گاھاپ ئىمام (ئاقئېرىق مەھەللە)، ئايتىللاخان (بوز مەھەللە)، ئەھەت ئەخمەت (سۆگەت مەھەللە).

قايلۇر يېزىسىدىن: زىننەت ئايۇپ، ئەخمەت ياقۇپ (1 ـ مەھەللە)، زەينەپ روزى.

مازارغوجام يېزىسىدىن: ھەمراخان.

باينىغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى

بۈگۈر ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: مويدىن سايىت، ئابلىمىت مۇھەممەت ئاقيولى، ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن، يۈسۈپجان مۇھەممەت، قەيسەر ئەمەت، توختى نۇر، كېرىم روزى، ئابدۇللا ئېلى، ئابدۇرېھىم رېھىم، غالىپ تۇرسۇن، ئەسقەر ياسىن، ئوسمان روزى، ئوسمان باتۇرقارى، ياسىن سەمەت، ئىسمايىل تالىپ، يۈسۈپ تۇردى، مۇھەممەت سىدىق، ئەمەت نەزەر، ياقۇپھاجى، ئۆمەر راشىدىن، تۇرسۇن سايىت، ئۆمەرجان راخمان، قادىر ئاۋۇت، مەزىن قادىر.

يېڭىسار يېزىسىدىن: غوجا ئابدۇللا باھاۋۇدۇن (بوستان كەنتى)، قادىر ئاۋۇت (باغتوغراق كەنتى).

ئەشمە يېزىسىدىن: تۇنساخان كېرىم (1 ـ كەنت).

چېدىر يېزىسىدىن: مەزىن قادىر (چىگلىك كەنت)، توختى ئىبراھىم (مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتىن).

تارلاق يېزىسىدىن: موللا روزى (ئاقبۇلاق كەنتى)، ئەمەت نەزەر (قۇمدۆڭ كەنتى).

دادولان يېزىسىدىن: ناسىر موللەك، جۈمە مامۇت (دېھقانلار كەنتى)، ھاشىم ئىمىن، (دېھقانلار كەنتى)، رىزىۋانگۇل نۇرۇل (لامپا كەنتى)، ئەمەت قادىر (دېھقانلار كەنتى)، ھاشىم ياسىن (يېڭى ھويلا كەنتى)، كېرىم توختى (دېھقانلار كەنتى)، تۇراخان ئابدۇللا (يېڭى ھويلا كەنتى)، ئوسمان ئىسمايىل.

ئاق ساراي يېزىسىدىن: گايىت ئابدۇللا، مامۇت ئەمەت (ئاقچوقا كەنتى)، تۇرسۇن سايىت، نىياز داۋۇت.

سوخۇ يېزىسىدىن: نىياز سېتىۋالدى، ئەمىن توقا (2 ـ كەنت)، مەجىت سامساق (چارۋىچىلىق فېرما)، مەستىرىخان (6 ـ كەنت)، تۇردىخان ئېلى، رابىيە ياسىن، پاتەم نايۇپ، ئەخمەت ئىبراھىم (كۆكچىول كەنتى)، ئىبرا-ھىم روزى (1 ـ كەنت).

چۇمپاق يېزىسىدىن: ھاپىز ئىسلام (دىنار مەھەللە كەنتى)، تۇرسۇن ئانايەت (قازانبولاق كەنتى)، ئابدۇللا ئېلى، نىياز نۇر (4 ـ

كەنت)، نىياز نۇر (نوچوقا كەنتى).

قاراباغ يېزىسىدىن: ھامۇدۇنقارى (قوشـ
تۇگمەن كەنتى)، قۇربان يۈسۈپ (ئۇششاق تېـ
رەك كەنتى)، رازىخان قۇربان (ئۇششاق تېرەك كەنتى)، مويدىن قادىر (قارادۆڭ كەنتى)، تۇردى يۈسۈپ (باغجىگدە كەنتى)، ئىقلىمجان خودەك (ئۇرۇقچىلىق مەيدانى)، بۇۋى توختى (قاراباغ كەنتى)، مامۇت سايىم (باغجىگدە كەنتى).

لوپنۇر ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: قۇربان باقىر، ئىبراھىم تۇردى، ھوشۇر ياقۇپ، جاپپار سوپى، توختى جامال، قادىر كېرىم، ناسىر شادەي، مۇھەممەت ئىمىن، جىلىل ئەختەم، ئىلياس ئىلى، ئابدۇـ
رېھىم غوپۇر، مۇھەممەت توختى، تىلىۋالدى، شېرىپ مۇسا، ھوشۇر ئەمەت، مەخمۇت ياقۇپ، تۇردى سەمەت، بېغىم نىياز، ھارۇن نىياز، مۇھەممەت خىلىل، تۇردى تالىق، ئىسلام نـ
ياز، ھاجى سوپى، مۇھەممەت ئوسمان، تۇردى ئەمەت، ئىسمايىل ئىسلام، لازىمئاخۇن، خو ـ جەخمەت سوپى، تۇرسۇن توختى، ئىمىنجان، ھىيتئاخۇن، پەرھات مۇھەممەت، ياسىن قو ـ شاق، ساتتار مۇھەممەت، روزى داۋۇت، مويدىن سايىت، تۇراخان، سوپى ساۋۇر، روزى ئىسما ـ يىل، مۇھەممەت نىياز.

تارىم يېزىسىدىن: ئوسمان يۈسۈپ (بەختى كەنتى)، ئوسمان يۈسۈپ (بەخت كەنتى)، ئاي ـ شەم ئەبەي (بەخت كەنتى)، ئەبەيقارى (بەخت كەنتى)، ئاروپ مىراپ (بەخت كەنتى)، مۇھەم ـ مەت تۇردى تاش (بەخت كەنتى)، ھەمراخان (بەخت كەنتى)، ھوسەن توختى (باشمەھەللە كەنتى)، ئوسمان تۇردى (باشمەھەللە كەنتى)، كېرەم مەمەت (باشمەھەللە كەنتى)، مۇھەممەت روزى (قۇربانكۆل كەنتى)، ئەمەت باقى (قۇر ـ بانكۆل كەنتى)، قۇربان قاسىم، (قۇربانكۆل كەنتى)، مۇھەممەت تۇردى (بوستان كەتتى)، مۇھەممەت توختى (بوستان كەنتى)، مۇھەممەت كۇچا (بوستان كەنتى)، ئەيسا مۇسا (چوڭكۆل كەنتى)، مۇھەممەت نىياز (چوڭكۆل كەنتى)، مۇھەممەت تاھىر (چوڭكۆل كەنتى)، قۇربان قاسىم (7 ـ دادۇي)، قېيۇم ئىمىن (7 ـ دادۇي، سۇلايمان ھەيدەر (تارىم كەنتى)، ھاجى سوپى (تارىم كەنتى).

دۆڭقوتان يېزىسىدىن: ئۆمەر ئوسمان، قۇربان ئىسمايىل، سوپى سادىق، ياسىن ئا ـ سىم، ئىلى مۇھەممەت، ئىسمايىل ئىسلام، تۇردى ئۆمەر، روزى سالى، ئۇزۇن مۇھەممەت، يۇنۇس قوشاق، بۇۋخان (مىرسالى كەنتى).

شىكىلىك يېزىسىدىن: چولپانخان قاسىم (داشى كەنتى)، ئابدۇرېھىم باقى (توڭچېكە كەنتى)، ناسىر شادەي (داشى كەنتى)، ھېيىت ئەخمەت (توڭچېكە كەنتى)، ھاشىم سوپى (داشى كەنتى)، ئەمەت ياغ (توڭچېكەكەنتى)، مۇسا سا ـ دىق (توڭچېكە كەنتى)، ئىبراھىم تىلەك.

قارچۇغا يېزىسىدىن: تۇردى قاسىم، راخمان ئەمەت، قاسىم تۇردى نۇرلوپ، قاسىم نۇر.

تىكەنلىك رايونىدىن: بېغىم نىياز (يېڭـ
سۇ كەنتىدىن).

چاقلىق ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابدۇرېشىت راخمان، يۇ ـ سۇپ ھوسەن، ئابدۇۋەلى روزى، ياسىن زەيدىن، ئابدۇرېشىت غوجا، غوجاۋلا ئىمىن، سايىت تۇردى، مۇھەممەت روزى، سۇلايمان ئابدۇرې ـ ھىم، ياقۇپ سايىت، ھۆرنىسا يۈسۈپ، ياسىن قاسىم، ئابدۇكېرىم قادىر، ياسىن سادىق، ئا ـ يىمخان باقى، تۇردى ھەسەن، مۇھەممەت بەخ ـ تى، ھۆرنىساخان يۈسۈپ، يۈسۈپ مەتنىياز

داپچی، ئالىم ئەمەت، سەيداخۇن، ئوسمان ھاشىم، ئالى موللا، توختاخۇن بۆزچى، قاسىم نەمتۇللا، غوجابدۇللا ئىمىن، ئىمىن بارات، نەيياز سۇلتان، مۇھەممەت ئەيسا، ئىبراھىم تۇردى، توقى تۇردى، بەدەك موسا، ھوشۇر ئىسلام، ئابلاجان قۇتلۇقمەن، ئىمىن نياز، ئۆمەر تۆمۇر، ئىبراھىم سەيپۇللا، جانانخان رۇستەم، ھېكىم ئېلى، ئابدۇغېنى مۇھەممەت، تۆمۇرجان سىدىق، دورەم بەگ، قۇربان شاڭيو، ئابدۇكېرىم تۆمۇر (يورغا).

ۋاقتىدا يېتىپ كېلىش: تۆمۇر مەمتىلى، مۆمىن ئەمەت، ئىمىن بارات، يۇسۇپ كۆنچى (يېڭئۆستەك مەھەللە)، زەينەپخان ئېزىز (يېڭئۆستەك مەھەللە)، تۇردى ئاخۇن، ئوسمان ياۋاش، ئابدۇغېنى چاققان، رازىيەم مەمتىمىن، ئەيسا قارىم.

ئۇتتام يېتىپ كېلىش: توختاخۇن دەكچەك (تۇرپان مەھەللە)، ياسىن سادىق (قوشئېرىق مەھەللە)، قاسىم تۇردى (تۇرپان مەھەللە)، ھاشىم قاسىم (خوجا مەھەللە)، ئوسمان ئەيسا.

تىكەنلىك يېتىپ كېلىش: سەيداخۇن (تۇغ مەھەللە)، ئايىمخان ئاۋۇت (تۇغ مەھەللە)، قاسىم كەلدى (شاپتۇللۇق مەھەللە)، تۇردى بۆزچى (تۇغ مەھەللە)، ئوبۇلقاسىم يۇسۇپ (سايباغ مەھەللە)، ئابدۇكېرىم ئاللا قۇلى، ئىبراھىم سەيدۇللا

چەرچەن ناھىيىسى

تۇرسۇن بەكرى، قادىر ياقۇپ، مەمتىمىن سەئىدى، تۇرسۇن ئەبەي، مەرەمنىساخان قۇربان، ياسىن يۇسۇپ، ئالىم بارات، ياسىن قۇربان، ئابدۇرېھىم رازاق، تۇردى ئۆتەك، بارات ئۇستا، تۇرسۇن مۇسا (ئاتچاندىن)، قۇربان رozى پاكىزە، تۇرسۇننىيازخان، داۋۇت ئابلا، ئېلى مەردان، سەيدى ئەخمەت، باۋۇدۇن سوخى، روزى كاناي، مۇھەممەت ھەسەنباي.

تۇرپان ۋىلايىتى

تۇرپان شەھىرى

شەھەر ئىچىدىن: ئابلا ئابدۇرېھىم، ئىبراھىم ھەمدۇللا، سىراجدىن ھەسەن، ئابلا ئىمىن، ئىسمايىل باقى، مۇھەممەت نىياز، سالاھىدىن، ئابلا ھىممەت، رىشىت توختى، مۇتەللىپ قاسىم، گۆھەرخان، ياسىن مەخمۇت، شەمشى شېرىپ، ئابلىمىت ھوشۇر، غوپۇر ئەۋرا، ئىسمايىل تۆمۇر، ھەببۇللا ئاكا، ھىدايى ئاخۇن، ئاۋۇت ئاكا، ئابدۇللا ئىمىن، ئىبراھىم ھەمدۇل، ئابلىز روزىمەت، ئابدۇرېشىت ئىبراھىم، ياقۇپجان ئۆمەر، قېيىم ھىدايى، غوجابدۇل جامال، ئەنۋەر مۇتەللىپ، نۇرا خان كىكىل، ئابدۇۋەلى غوپۇر.

يار يېتىرسىدىن: نەبى ئىمىن، ئابدىللىم، ئۆمەر مىجىت، ساتتار ئاخۇن (جاي مەھەللە)، مارجانگۇل ھېببۇللا، زىت مىجىت، ئابدۇكېرىم يۇسۇپ، مەلىكخان ئۆمەر (يارغۇل مەھەللە)، ئۆمەر مىجىت، گۆھەر مۇختەر (تاغ تۆۋى مەھەللە)، خېلىل سەپەر (بەش يۇلتۇز 8 ـ كەنت)، ئابلەھەت تۇرسۇن، ھىدايىاخۇن، مەلىكخان ئۆمەر، (يارغۇل مەھەللە)، توختىخان ناجىت (قىزىلتۆمۇر مەھەللە)، لىتىپ موسا (بەش يۇلتۇز 8 ـ كەنتى).

ئۇزۇمچىلىك يېتىرسىدىن: ئىسمايىل ئىبراھىم، نىسىر مونۇپ (سۇ بېشى مەھەللە)، پەرھات مۇھەممەت، ئەمەت ھوشۇر، كېرىم گايىت (بوستان 2 ـ مەھەللە)، رابىخان (7 ـ ئازاد مەھەللە) ئابلىز ئابدۇل، غېنى ئابلىمىت.

ئايدىڭكۆل يېتىرسىدىن: غوپۇر ئەۋرا.

ئاستانا يېڭىسىدىن: ئابلىز ياقۇپ، ھىدايى سابىت (غوجام ئالدى مەھەللە)، رىشت ھوشۇر (غوجام ئالدى مەھەللە).

چاتقال يېڭىسىدىن: غوجى مۇھەممەت، سىدىق بەكرى (4 ـ مەھەللە).

سىڭگىم يېڭىسىدىن: لېتىپ مۇقىيىت، ئابلىتىپ مۇقىت، ساتتار ئېلى، جەبنەم بەردى (ئۇلۇغ كۆل مەھەللە)، بارات سېخى (چاتقال مەھەللە)

قاراغوجا يېڭىسىدىن: ئابلەت قېيۇم، ئۆمەر لېتىپ، تۇردى روزى (بۇلۇڭ مەھەللە).

توقسۇن ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ئابلا قاسىم، تۇرسۇن رۇسۇل، خەلچەم سىدىق، ئەخمەت خېۋىر، ئەخمەت راخمان، مۇھەممەت خېۋىر، باھاي غوجابدۇل، ئەرشىدىن نىياز، ئاقىل تۇردى، ئابلىكىم لېتىپ، باھايىدىن سېپۇل، رابىگۇل جالال، ھەببۇللا ھەمدۇل، ھۆمىدەگۇل باھاي، سېتىرگۇل، مەرغۇپ شېرىپ، روزەم مۇھەممەت، قاسىم توختى، سەيدۇللا تاھىر، ھەمدۇل روزى، رازاق مايىت، ئابلىمىت كېۋىر، ئەنىيەمەڭنىڭ، سەمى، نىياز ھەمدۇل، ياقۇپ ئىسھاق، رابىخان غوپۇر، تۇردەم، ئابدۇراخمان ئابدۇرېھىم، گۇلسۇمئاي، ئەرشىدىن نىياز، باھاي غوجابدۇل، باۋۇدۇن ھوشۇر، مىنھاجىدىن ئەبەيدۇللا، ئالىم قادىر.

يىلانلىق يېڭىسىدىن: زەۋەرخان قۇربان (ئىسمايىل ھاجى كارىزىدىن)، رەيھانگۇل خالىق، زەينەپخان (قۇمكارىز مەھەللە)، جالالىدىن قېيۇم (قۇمباغ كارىزىدىن)، ساۋۇت ماجىت (ساۋۇت كارىزىدىن)، شازادىگۇل ساۋۇت، ھىمىت ماجىت (غوجىمەت ھاجى كارىزىدىن)، ئىمىنجان ھىمىت، ئەركىن ئابلا (كېۋىر كارىزى)، خالىزات ئەركىن، تۆمۇر مەتتوختى (جىدى كارىزى)، تۆمۇر باست (ئىبراھىم ھاجى كارىزى)، مەزورەمخان ھاپىز (لوۋىن كارىزى)، جامايىل نەمتۇل (ئىسمايىل ھاجى كارىزى)، ئەنۋەر جامال، مۇنەۋۋەر خالىدىن، تۇردى بارات (كېۋىر دوفا كارىزى)، ھەنىپىخان تۇردى، ھەسەن ماجىت (ئەنىش مەھەللە)، زۇلپىيە ھۇسەن، ئەزىزخان ئىبراھىم (يوكۇڭ كارىزى)، ھەزىمگۇل سەمەت، سەمەت ئەمەت (غوجىمەت ھاجى كارىزى)، بۇمەريەم خالىدىن. ئابدۇراخمان ئىبراھىم (ئىبراھىم ھاجى كارىزى)، ئوغۇلخان (بورجاي مەھەللە)، ئەخمەت ئېزىز (كېۋىردوغا مەھەللە)، پەخىردىن ئەخمەت، پاتەمخان (ساۋۇت كارىزى)، ھاكىم ئەھەت، ئىسمايىل ئاكا (سېلىم كارىزى)، ئەرشى دوگام (غوجىمەت ھاجى كارىزى)، گۇلسارا ئەرشى، روزى مۇھەممەت (كېۋىردوغا كارىزى)، پەيزۇللا روزى، ئەنىتۇل بارات (لوۋىن كارىزى)، ئاسىيە ئەنەيتۇل، كېرىم بارات (بۆرجاي مەھەللە)، خالىق ئەنەس (قۇم كارىز)، غوپۇر قېيۇم (ئىسمايىل ھاجى كارىزى)، بارات غوپۇر، ئەنۋەر جامايىدىل، شەمشى رايىدىن (ئەنشى مەھەللە)، مۇكەررەم شەمشى، سەمى ئوسمان (ئىسمايىل ھاجى كارىزى)، ھەمدۇللا سەمى.

توتەي يېڭىسىدىن: ھوشۇر شامال، قارسۇتوختاش (شاڭيو مەھەللە)، گۆھەرخان (زاۋۇت مەھەللە)، ئالىم روزى (بۇلاقبېشى كەنتى)، مەڭساگۇل ئالىم (بۇلاقبېشى كەنتى)، ھەجەرخان بارات (زاۋۇت مەھەللە)، ھۇسەن بارات (بۇلاقبېشى كەنتى)، پەرىدىگۇل ھۇسەن، قەمبەرخان نىياز، (بۇلاقبېشى كەنتى)، تۇردى ئاخۇن (قاراسۇ مەھەللە)، پاتەمخان نىياز (بۇلاقبېشى كەنتى)، توختىخان نىزام (يېڭى مەھەل

له)، سېتىرگۈل تۇرسۇن (يېڭى مەھەللە)، نو-
رەمخان راخمان (نەخول مەھەللە)، ئۆمەر رۇسۇل
(نەخۇل مەھەللە)، مەمۇدىخان (ئويمانخىزا مە-
ھەللە)، ئابدۇرۇسۇل روزى (نەخولسەدىن باي
كارىزى)، روزىخان (بۇلاقبېشى مەھەللە)، تاش-
تۆمۇر قۇربان (بۇلاقبېشى مەھەللە)، پاتىگۈل
تاشتۆمۇر، رابىخان (بۇلاقبېشى مەھەللە)، ھو-
شۇر ئابلا (بۇلاقبېشى مەھەللە)، پاتىگۈل ھو-
شۇر، ئامىنىخان ئابدۇل (بۇلاقبېشى مەھەللە)،
قۇربان جاگۇت (قارسۇ مەھەللە)، كوراخان (يې-
ڭى مەھەللە)، ئىسرائىل قادىر، سەيدىن مۇتەل-
لىپ، (نەخۇل سەيدىن كارىزى)، مەڭلىك بارات
(بۇلاقبېشى مەھەللە).

خېدۇك يېزىسىدىن: سۇلايمان ئەۋۇل
(چەكمەن كارىزىدىن)، مەڭساگۇل سۇلايمان
(چەكمەن كارىزىدىن)، ھەمدۇل روزى (قاربۇلاق
شېرىپ ھاجى كارىزىدىن)، گۇلشەمخان (بەش
بايلار كارىزى)، ئەنيامەڭنەك، ماھىرەگۇل سە-
مى، نايىپ ھاشىم (كاۋا كارىزى)، راخمان (سەي
كارىزى)، ئەمىردىن راخمان، ئابلەت قاسىم
(ئاخۇن كارىزى)، ئابلىز ئابلەت، زىياخان (بەش
بايلار كارىزى)، مۇھەممەت خېۋىر، تۇرسۇن
ئابدۇرېھىم (ئاخۇن كارىزى)، ئاينۇرگۇل تۇر-
سۇن، زۇلپىيە تۇرسۇن، راخمان (باي كارد-
زى)، توختى (قۇربان كارىزى)، ئارزۇگۇل
توختى، غوجىدۇل غوجى (قاربۇلاق جام مەھەل-
لە)، رايىدىن مەسۇم (چولاق كارىزى)، ئىززەت
رايىدىن، شاھادەت نىزام (شەرقي ساي كارد-
زى)، خاسىيەت روسۇل، ئىمىن ھەسەن، ئايگۇل
ئىمىن، رېۋىدۇل ئابلىمىت (ئاخۇن كارىزى)،
خالىمەك رېۋىدۇل، مەڭنەك نايىپ (ساي كارد-
زى)، ئارزۇگۇل مەڭنەك، نەۋۇل جۇيجاك
(چەكمەن كارىزى)، ئىبراھىم سەپەر (ئويما كا-
رىزى)، سېتىۋالدى رەخمىتۇل (ساي كىچىك).

بوستان يېزىسىدىن: توختى مۇتەللىپ
(شوركارىز مەھەللە)، ھېنىپىخان مەسۇم (ئىمو
كارىزىدىن)، ئابدۇرېھىم مەيىن، مايمىخان ئۇ-
سېيت (بۆرىبۇلاق مەھەللە)، ئايمىخان ھېيىتى
(توختىمەت كارىزى)، ساۋادەت ئابدۇرېھىم (بۆ-
رىبۇلاق مەھەللە)، ھېيىتى قۇربان (ئۇرۇقچىلىق
مەيدان)، تۇرسۇنخان مۇھەممەت (بۆرىبۇلاق
مەھەللە)، ئانارخان قادىر (بۆرىبۇلاق مەھەللە)،
ئەسپىراخان ئەزىزۇاقى (پاشالىق مەھەللە)،
زايىت ھېيىتى (جىگدە مەھەللە)، خاتەم مۇھەم-
مەت (تىيىپ ھاجى كارىزى)، باھاي ھازىر
(شوركارىز مەھەللە)، ھەجەرخان مېيىن (بۆرد-
بۇلاق مەھەللە)، نەزىراخان نېجىم (يېڭى كا-
رىز)، قادىر ئۇمىيىت (بۆرىبۇلاق مەھەللە)،
رازىخان توختاش (بۆرىبۇلاق مەھەللە)، ئابىدد-
گۇل چاڭسەن (شوركارىزى)، رايىم سېلىم (لە-
مو شور كارىزى).

پېچان ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: شېرىپ نەمەت، ئىبراھىم
كامىل، ئەخمەت ھۇسىيىن، ئەۋەيىت ئۇستا،
ئابدۇرازاق مامۇت، تەۋەككۇل لېتىپ، ھەمدۇللا
مەڭنەك، سۇلايمان نىياز، ساۋادەت ھاسان (سۇ-
بېشى مەھەللە)، سۇلايمان مامۇت، ھوشۇر نە-
ياز، توختىخان يۇسۇپ (سۇبېشى مەھەللە)،
زۆھرەخان، سەيدىخان توختى (تېتىر مەھەللە)،
ئىسمايىل موزدۇز (سۇبېشى مەھەللە)، سەيدد-
خان توختى (تېتىر مەھەللە)، يۇسۇپجان ھو-
شۇرى، ئاببەكرى ئەمەت، ئېلىنىياز ئىسمايىل
(تۇرپانلىق ئارىسى مەھەللە)، ھېمىدىخان ئە-
مىن (چوڭ كۆۋرۈك مەھەللە)، ئابدۇقادىر ھەم-
دۇل، ئىسمايىل ئۆتۇكچى (سۇبېشى مەھەللە)،
ئابلىمىت سۇلايمان، مەستۇرىخان (ھوڭدىن)،
نىيازخان بۇۋى (يېڭىيەردىن)، ھوشۇر شاڭجاڭ

مىراب (ھوڭدىن).

لۇكچۇن بازىرىدىن: مەتنىياز كاكچا (تۆ-ۋەن مەھەللىدىن)، تۇرنىيازخان سەيپۇل (يە-ڭىشەھەردىن)، قەمبەرنىيازخان (چىنار باغ-دىن)، خەلچىخان ئاپئاق (ئۆلەك قوۋۇقتىن)، ھەببىخان لىتىپ (تۇيۇق يالڭىخىيدىن)، پاتەم-خان قېيىق (تۇيۇق يېڭى مەھەللە)، ئاۋۇت رو-زىمەت (تۆۋەن مەھەللە)، بۇرەۋخان (چىنار باغ-دىن)، پاتىمە مامۇت (سوققا چۆرىدىن)، تاجە-خان ئىبراھىم (ئۆرلەك قوۋۇقتىن)، مامۇت غوجابدۇل (تۇيۇق يانخىردىن)، ئايشىمخان ئە-مىن (تۇيۇق سۇبېشىدىن)، تىللاخان ھىمەت (تۇيۇق يانقىردىن)، قەمبەرخان تۇرسۇن (چىنار باغدىن)، مەتنىياز ئۇستا كاكچى (چىنار باغ-دىن)، ئىسمايىل ئاچى.

لەمجىن يېزىسىدىن: مەئىن بوتۇك (خاز-دۆك بۇلۇك مەھەللە)، زەينەپخان مەخمۇت (خاندۆك بۇلۇك مەھەللە)، موسا ئىسمايىل (تۇر كارىزىدىن)، ئۆمەر سەيدۇل (تۇر كارىز-دىن)، ئەيسىخان (ئۆرتەك باقىدىن)، ئەخمەت ئەنسەردىن (ئۆرتەك باقىدى)، سامساق ساۋۇت (خاندۇ شادىن)، جۇنەيىت شەيخ (غوجامئالدە-دىن)، ئىبراھىم ئىمىن (قۇم مەھەللە)، بېلە-قىزخان تۇرسۇن (دۆڭكۆۋرۇك مەھەللە)، تۇر-سۇنخان تۇرسۇن، غوجابدۇل قايىت (چۇۋانقىر-دىن)، نۇر ئەۋزاخان قۇربان (چۇۋانقىردىن)، گەرنىيازخان ھوشۇر (چۇۋانقىردىن)، سانىخان ئانا (خاندۆڭدىن)، ئىمىن ئاخۇن (ئۆرتەك باق-قىدىن).

دىغار يېزىسىدىن: سەيپۇل ئۇلتاجى (ئۇ-زۇن كۆلدىن)، نوھ سېيىتنىياز (كارىقىزكۆلى مەكتەپتىن) ئايىپ ئاكا (ئۇزۇن كۆلدىن)، ئې-زىم پاختەك (كارىز كۆلدىن)، ئايىمخان (ئۇزۇن كۆل)، تۇنىيازخان مۇھەممەت (ئۇزۇن كۆل-دىن)، ئايىمخان (ھاجى كارىزدىن)، ئەخمەتنە-ياز ئابدۇل (ھاجى كارىزدىن)، ئاسىيە نايىت (ئۇزن كۆلدىن).

چىقتىم يېزىسىدىن: روزى سۇنجاك (2 ـ مەھەللە)، مەستۇرىخان (چوڭ كارىزدىن)، پا-تىگۇل ئىمىن (چوڭ كارىزدىن)، يۇسۇپ روزە-مەت (چوڭ كارىزدىن)، موسا ئىسمايىل (تەزە كىچىك كارىزدىن)، سۇلايمان قۇربان (ھاسان كارىزدىن).

پىچان يېزىسىدىن: روزىخان (ياردۆڭ مە-ھەللە)، زەينەپخان ئىسمايىل (شۆكە مەھەللە)، تۇرسۇنخان ھېۋۇل (دوشلەنگەردىن)، سىراجە-دىن تەمبۇرچى (چوققىتامدىن)، تۆمۇر ئەخەت (يېڭىيەر مەھەللە)، جالال ھازىم (شۆگە مەك-تەپتىن).

دالانكارىز يېزىسىدىن: رومۇلخان (بەشتام كارىز مەھەللە)، ئىسمايىل سۇۋاڭ (يوغانقىز-دىن)، ھاۋاخان ئوسمان.

قۇمۇل ۋىلايىتى

قۇمۇل شەھىرى

شەھەر ئىچىدىن: سەيدۇل نۇرشا، ئەسئەت مۇختار، خەلچەم مامۇت، ھىمىت ھاشىم، يۇ-نۇس نىياز، ئامىنە مۇھەممەت، ناسىر ئاقسۇپا، ھەسەن سالى، سالى تۆمۇر، ئابدۇللا ئەھمىدى، قادىر ئىسمايىل، روشەن سەيدۇللا، تۆمۇرنىياز بوۋا، ئابدۇرېھىم راخمان، ئەمەت ھوشۇر، يۇ-سۇپ ئىمام، ئېلى ئىسمايىل، ئەقبەگ تۆمۇر، نامان قارى، ئايخان ۋايىت، سەدۇل ھەمدۇل، توختى تۇردى، ناسىر ئابلىز، روزى سوپى، سا-بىرخان سېيىت، گۇەن جۇباۋ (شىبە)، مەخمۇت مۇھەممەت، ھاشىم ھاپىز، توختى سېيىت، ئايشەم ئەخمەت، قېيۇمجان غوپۇر، ئابدۇللا،

ئابدۇكېرىم رېھىم، ئابلاجان، قادىر سالى، تۇرسۇنخان ئابدۇللا، ئىبادەتخان ئوسمان، نەمەتتۇللا رەھمىتۇللا، ئەمەت ئىسمايىل، ھىممەت سوپى.

شەھەر ئەتراپى يېزىسىدىن: ئاخۇنبەگ، ئابدۇرېھىم توختى (چاھارباغ كەنتى)، قادىر ئاخۇن (مەگەش كەنتى)، كىچىك ئايلا (4 ـ كەنت)، چولپانخان (جۇلۇڭسۇ كەنتى)، ئىسمايىل ياقۇپ (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ھىممەت غوجابدۇللا (ئوردىاقوق كەنتى)، سايىمخان قۇشناچ (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، سەددىدىن ئەلھەمھاجى ئوغلى ئابدۇۋاھىت ئەلھەمھاجى (غوجامخى كەنتى)، سارىخان ئىسمايىل (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئايتۇرك خېنىم (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ھىممەت بوسۇق، ئابدۇۋاھىتقارى، ھاجىرخان سەمەت (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئايىمخېنىم (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئابدۇرېھىم شاكىر ھاجى (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، مەكلىك ئۇستام (ئايلىق مازار مەھەللە)، مەريەمخان غوجامنىياز (غوجامخى كەنتى)، مەريەمخان تۇران (جىگدە قۇدۇق كەنتى)، ئابدۇللا سۇلايمان (ئايلىقمازار كەنتى)، ئابدۇللا زاكىرھاجى (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئابدۇرېھىم قادىر (4 ـ دادۇيدىن)، ئىسمايىل غوجامنىياز (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئىسمايىل ئىبراھىم (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئىسھاق يەھيا (ئايلىقمازار كەنتى)، يەھيا ئەلەمى (مەگەش كەنتى)، نەمەت بوسۇق (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، خالىق ئىبراھىم (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، باست رەمنىياز (جىگدىقۇدۇق كەنتى)، ئۆمەر قارى (ئايلىقمازار كەنتى)، سەئىدەم ئىلى، خېلىچىخان (جىگدىقۇدۇق كەنتى).

راھەتباغ يېزىسىدىن: زاھىت پالۋان (قاراتال كەنتى)، سەيدۇللا ئاخۇن (قاراتال كەنتى)، ئافبەك تۆمۇر، گالى ئاخۇن (قاراتال كەنتى)، ئابلا بۇۋەم (شامالچاھار باغ كەنتى)، ئابلىز قۇربان، ئىلىيار تۆمۇر (قاراتال كەنتى)، ئىمىن قاسىم (قارىتال كەنتى)، بەكرى تاجى (نۆۋەتتۇر كەنتى)، ئابدۇرېھىم راخمان، پەزۇل سىدىق (قارىتال كەنتى)، تۆمۇرئاخۇن (قاراتال كەنتى)، ئوسمان تۆمۇر (قاراتال كەنتى)، گۇلسۇم قاسىم (9 ـ كەنت).

قورايي يېزىسىدىن: يۇمىلاق جۇگان، خامۇشخان، بۇۋىخان روزى، ناسىر قادىر، شاۋانىخان، رايىلخان نىياز.

تۆمۇرتى يېزىسىدىن: پاتىمخان سەدى، مۆنۇرخان، ئەلا ھىممەت، قىياس نۇردۇن (سايىنۇر كەنتى)، ئابلىز ئىمىن، سۇپا رېھىم، باقى ھادى، قاسىم نىياز، توختاشخان رېھىم.

بوغاز يېزىسىدىن: ھەسەن سالى، يۇنۇس تۇغان، تۇرسۇن ھاپىز (2 ـ كەنت)، نىياز كەچىك (2 ـ كەنت)، نىياز ھاپىز (2 ـ كەنت)، پەزۇل سىدىق (2 ـ كەنت)، نىياز ئىبراھىم (2 ـ كەنت)، باھارگۇل ئەمەت (2 ـ كەنت).

شەھەر ئەتراپى يېزىسىدىن: ئۆمەر قارى (يۇقىرى ئاقىيەر كەنتى)، رابىخان ئەيسا، ئابدۇرېھىم ھاجى (قاراسۇ كەنتى)، تاھىر مەخسۇم (قاراسۇ كەنتى)، مارىخان (يۇقىرى ئاقىيەر كەنتى).

قارا دۆۋە يېزىسىدىن: گايىت موللا (يالمان مەھەللە)، گىكىل داۋۇت (لاپچۇق كەنتى)، ھەزىرخان ئىسمايىل (لاپچۇق كەنتى)، ھاپىز موللا (سايانغۇ مەھەللە)، قېيۇم يۇنۇس (لاپچۇق كەنتى)، دوما رابىخان، دوما يۇسۇپ (سايانغۇ مەھەللە)، ياقۇپ رۇزى (كۆچەتلىك مەھەللە)، نىياز باست، ئەمەت شاكىر (لاپچۇق كەنتى)، رەيھانگۇل خىزىر، سۇلايمان ئاتاۋۇللا (تۇگمەنبويى كەنتى)، زىۋىيدىغان ئايلا (لاپچۇق كەنتى)، رابىخان تەككا) (سايانغۇ مەھەللە).

ئاستانە يېزىسىدىن: ئابدىرا بوتاك، ھېلىم شەيخ، يۇسۇپ غازى، يۇسۇپ خېلىل، ئەمەت ھامىدىن، خوجامنىياز لەنجاك (3 ـ كەنتى)، روزى سوپى.

ئېدىر يېزىسىدىن: مەريەمخان يارى (شۆيـ ـتى كەنتى)، كېرىم يۇنۇس (شۆيتى كەنتى)، ئاقمول يەھيا.

پالۋانتۇر يېزىسىدىن: رەناخان، يارى تۆـ لەندى، سالىقارى ئاخۇنۇم، چولپانخان ئەمەت (يۇقىرى مەھەللە)، ھېلىم بانۇ (سىڭغۇ كەنـ ـتى)، ئابلىتىپ ئاخۇن، توختاشخان ئىمىن، نىياز باقى (شىڭخۇ كەنتى)، تۇرسۇن ئىمام (كاڭگۇك كەنتى)، تاھىر مەخسۇم.

غەربىي تاغ يېزىسىدىن: ئابلا ناسىر، مايـ ـسىخان (قالغايتى كەنتى).

تارانچى كان رايونىدىن: گۇلمۇھەممەت قارى (2 ـ كاندىن).

تاشقۇلۇق يېزىسىدىن: قارلىغاچخان (خوـ تۇنتام كەنتى)، مېھرىبانخان (خوتۇنتام كەنـ ـتى)، ئابدۇل غوجى، نىياز سوپى (خوتۇنتام كەنتى).

ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: ئوغۇنـ ـيازخان ماما باغداش چارۋىچىلىق فېرمىسى)، نىياز شېرىپ (باغداش چارۋىچىلىق فېرمىسـ ـدىن)، موسا ناسىر (تاشار كەنتى)، ئايۇپ چاڭـ جاك، ھېلىم بوۋا (باغراش چارۋىچىلىق فېرـ مىسىدىن)، ياقۇپ داۋۇت (باغداش چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن)، نامانقارى (باغداش چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن)، ئويۇپ يەھيا.

راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: بىلالىدىن ياچى، قاسىم ئاخۇن.

دۇۋەچىن دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: مۇـ ھەممەت ھوشۇر (جىگدە ئەترىتى).

ئالتۇزاق دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: ئەسەيـ ـدۇللا ئىمام.

ئاراتۇرۇك ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: غۇنچەم مەمەتنىياز، ئوسـ ـمان روزى، نۇرمۇھەممەت مۇھەممەت، ئانارگۇل ئادىل، ھۇسەيىن سالى، ئىمىننىياز يۇنۇس، پولات يۇسۇپ، بەكرى توقسۇن، نىياز ئىبرا ـھىم، ئابلىز ئۆمەرھاجى، ئىسكەندەر ياقۇپ، مۇتەللىپ جارۇللا، سالى ئاسىپ، ئەمەت ئابـ ـدى، بەكرى ئىسمايىل، ھەببەم بەكرى، گۇل ـجەننەت گايىت، رابىيەم سۇلتان، ياقۇپ سالى، رابىخان غوجابدۇل، تۆلەك سوپا، گۇلشەدەم ئىسمايىل، توقسۇن ئېلى، ئەبەيدۇللا ھاشىم، خەلچىخان ھاپىز، ئەتنىياز ھەسەن، مەمۇنەم قۇربان، ھەمدۇللا ئىسمايىل، جېلىل سوپى، يۇنۇس بەرەم، ھەپىيەم سوپى، ئەمەت يۇسۇپ، شەرۇللا موللام، سەيدۇللا يۇنۇس، غوجابدۇللا ئىمىن، ئوسمان نۇرى، بەكرى ئىسمايىل، نـ ـياز ئىبراھىم، سالى ئاسىپ، ئەمەت ئابدى، ھاپىز گاسىل، ئايشەم ھاشىر، ھەجەرخان نۇر، مۇھەممەت يۇسۇپ، سەدۇل يۇنۇس، ئابدۇرېھىم غوجامنىياز، ھەمدۇل ئىسمايىل، يۇسۇپ سالى، ئىمىن ئېلى، يۇنۇس ئەمەت، يۇسۇپ ھاجى، ئا ـيۇپ يەھيا، خېلىل سوپى، شاكىر توختى، ئا ـمىنخان تۇرپان، پازىل ئەتنىياز، ئەبەيدۇللا ھاشىم، رابىخان غوجابدۇل، زۇمرەتخان ھا ـشىر، مۇھەممەت راجى، گۇۋەرىخان ئېلىم، ئې ـلى يۇنۇس، ئىبراھىم سادىق، بەكرى شادى، ئېزىز ئالى، مۇھەممەت يۇنۇس.

توخولۇ يېزىسىدىن: يۇسۇپ روزاك، ئېلە ـيار ئابدى، گۇۋەرىخان غوجى، رىزۋانىخان قۇربان، يەھيا ئىمىن، ئىبراھىم سەمەت، گۇل ـنارىخان ياقۇپ، ھەزەك غوجامنىياز (بۇلاق بې ـشى كەنتى)، سەدەن ئېلى، ئىبادەتخان ئەينە ـ

مدىن، بەكرى توقسۇن، تۇرغان تۇرسۇن (بۇلاق بېشى كەنتى)، شانىيازگالى، ئېزىز ئالى (قىرساي كەنتى)، ئىمىن موللام، بۇۋىخان قاسىم (بۇلاق بېشى كەنتى)، سالى باقىنىياز، ئويۇپ تۇر (قىرساي كەنتى)، رابىيەم سۇلتان، سەدى بوۋا (بۇلاق بېشى كەنتى)، ياقۇپ ئالى (قىرساي كەنتى)، تۇرخان ھادى (قىرساي كەنتى)، مېھراي مۇھەممەت، ئالتاي يارى (بېدىلىك كەنتى)، ياقۇپ ماموت (قىرساي كەنتى)، ئىسھاق ھىممەت، قاسىم ياقۇپ، (بىدىلىك كەنتى)، سەمەت توقسۇن، ھېنىسخان گالى، ئۇيۇپ گالى (بۇلاقبېشى كەنتى)، تۇرغۇن (بۇلاقبېشى كەنتى)، تاھىر ئابدى، ياقۇپ ماموت، ئىمىن موللام، يۇسۇپ روزاك، زىرىگۇل ئالى، ئېلىياز ئابدى، توقسۇن سادىق، ئىبراھىم سەمەت، گالەش سوۋۇر، سەمەت توقسۇن، ھەزەك غوجام-نىياز، مەريەم تاھىر، مىلىك موما، ئىسھاق ھىممەت.

تۇزكۆل يېزىسىدىن: قادىر تۆلەش، توقسۇن توختىنىياز، ئىمىننىياز يۇنۇس، ئوسمان توختى، ھېلىمخان گايىت، شاكىر توختى، مىنارخان ئىمىن، ئايۇپ كامول (1 ـ كەنت)، يۇنۇس ئىمىن، يۇنۇس كۆسۆ، ئىمىن ئېلى (1 ـ فېرمىدىن).

باي يېزىسىدىن: يەھيا ئەينىدىن، ئوغنىيازخان شاكىر، زۇمرەتخان ھاشىر، غوجابدۇل غوجامنىياز، ياقۇپ غوجى، خېلىچىخان سالى، ھاشىر باست، نىيازخان سايىم، تۇرخان غوجى، ئادىل قادىر، ھۇسەين سالى، زاكىر ئادىل، تەكەخان ئىمىن، ئابلەت تۇرغان، ھەجەرخان يۇسۇپ، باتۇر ياقۇپ، رەيھانگۇل غوجى، ئىسمايىل توختى، ئېلى قادىر، مودەنگۇل ھاشىر، تۇرغان ماموت، ئويۇپ كالى، باست مەزىن، تۇرخان غوجى، شان ئەينىدىن، ئابلەت تورغان، زۇمرەتخان ھاشىر، نىيازخان سايىم، ئەبادەتخان ئەينىدىن، روزىۋانىخان قۇربان، باست مەزىن، زاكىر ئادىل، باتۇر ياقۇپ، مودەنگۇل ھاشىم.

ئاداق يېزىسىدىن: ئىسمايىل ئىبراھىم، شاھمۇھەممەت ئىمىن، مەزىخان زاكىر، مېرىقىنسا ئابدۇرېھىم، يۇنۇس ئەمەت، ھەسەن يۇنۇس، زىكرىيا يەھيا، تالىپ قاسىم، ھاشىمجان زوگا، شامەمەت ئىمىن، رىۋاخان توقا، ھەسەلخان زاكىر، باست ئەمەت.

نوم يېزىسىدىن: ياقۇپ غوجى، جىنەستەخان خاكىر، خەلچەم شاھ، بۇ سۇلتانخان مۇسا، ھەسمىتۇللا نۇر، ئاتىكمخان نىياز، ھاپىز ھۇسىين، سەدۇللا ئىسمايىل، گۇلسۇمخان ئىسمايىل، مۇھەممەت يۇنۇس، زورىخان توقا، ئېلى يۇنۇس، روزى قۇربان، بوۋەرىخان يارۇل، ئانارخان قاسىم، سوپا توقسۇن، پازىل يارۇللا، سەدۇل سايىم، زىۋەرخان ھاپىز، زىۋەرخان ئايۇپ، تۇرسۇنخان موما، قۇربان باقى، ئىلى گۇل، راجى غوجامنىياز، توقا باقىنىياز، بەكرى شادى، ئىبراھىم سادىق، مۇھەممەت راجى، گاسىل شاكىر، ئاۋا قۇربان، سەدۇللا ئىسمايىل، يۇسۇلاق سۇلتان، غۇنچىخان ناسىر، تايىر غوجابدۇللا، روزىخان ئېلىنىياز، توختاشخان غوجامنىياز، زىلارخان، دىنارخان موما، زورەم غوجامنىياز، ئارزىگۇل يۇسۇپ، شەرىخان نىياز، تاھىر غوجابدۇللا، دىلنارخان تۇرسۇن (1 ـ كەنت)، ھاپىز ھىدايى (يېڭى مەھەللە كەنتى)، سوپى توقسۇن (1 ـ كەنت)، گۇلسۇمخان ئىسمايىل، ئاتىكمخان نىياز (يېڭى مەھەللە كەتى)، پەرىدەم ئەتنىياز (1 ـ كەنت)، راخمان تۇرسۇن (قىرساي كەنتى)، ھەممۇتۇللا نۇر، ئېزىز ئالى سادۇل، غۇنچىخان ناسىر، بۇۋەردخان يارۇل، قۇربان باقى، ياقۇپ غوجى، روزى

قۇربان، زوربخان توقا، زىلارخان، توقا باقنـ-
ياز، توختاشقان غوجامنىياز، ئاۋا قۇربان، ئـ-
پارگۇل قۇربان، شەربخان نىياز، گۇلدەستىخان
قادىر، ئامانگۇل ئىلى، سەدۇل ساىيم.

نىرىنكىسى قازاق يېزىسىدىن: قادىر تا-
لىپ، مىرۇللا ئادىل، ئىسمايىل ئىمام، نۇرخان
سالى، داۋۇت ئىدرىس.

ئۇرۇمچى شەھرى

ئۇرۇمچى تىيانشان رايونىدىن: نەجمىدىن
سىدىق، توختى ئوبۇلقاسىم، بۇخەلچەم ئەمەت،
ياڭلەنپۇ، مەخمۇت مۇھەممەت، غوپۇر راخمان،
روزا سىيىت، شېرىپ خۇشتار، تۇراپ دايىم،
قېيۇم رېھىم، ياسىن يۇسۇپ، ئابدۇقادىر، قا-
سىم جامال، ئابىجانقارى، باھاۋۇددۇنقارى ھا-
جىم، سەلەيئاخۇن خەلپەت، ھاپىز مۇللا، قا-
دىرقارى، قادىر جامال، باقى تۇردى، ئابلىكىم،
ئالىم، ئاسەدۇللا دامۇللا شەيخزاد، غوپۇر ئۆ-
مەر، غوپۇرجانقارىم، مەھكەم پازىل قادىر،
ئوسمان قاسىم، ئابدۇرېشىت ئىسلام، زەينەپخان
قاسىم، ھاشىم ھېلىم، زەينەپ ھاشىم، ياسىن
دامۇللا ھاجى، ئابدۇرېھىم بارى، ئابدۇرېشىت،
توخان، شاقاسىم مۇللا، باقى تۇردى، ئابدۇقې-
يۇم، جاپپار تالىپ، ئابدۇرېشىت خېلىل، ھا-
شىم ئاخۇن، زەينەپ ھاشىم، ياسىنقارى، روزى
ياسىن، مۇھەممەت سىدىق، پازىل قادىر، بە-
دىردىن ئاخۇن، ئوسمان ئاخۇن، نىمشېھىت،
تۇرسۇن قۇربان، ھاشىم ئاخۇن، دەناخان، ئاي-
نۇرە يۇسۇپ، تۇخان، نۇردۇن ئاخۇن، ئابلىز
غوپۇر، گۇلجامال مۇھەممەت، مويدىن مەسۇم
غېنى، ئىمىن قاسىم، تۇرسۇن ئىلى، يۇسۇپجان
تاھىر، ھېيتەم ھىلال، قۇربان ئاخۇن، ئەنۇەر
خالىق، روزاخۇن ئىمىنئاخۇن، سۇلتانەم ئۆ-
مەر، ئابدۇقېيۇمئاخۇن، زۇنۇن تۆمۇر، ئابلىز
پەتتار، ياقۇپجان، گۇلمىرە داۋۇت، كەنجاخۇن،
ھەمدۇل ھاۋۇل، ھەببە سەمەت، يۇسۇپ روزى،
تۇرسۇنئاي، مۇھەممەت رېھىم، تۇرسۇن روزى،
ھەببۇل رېقىپ، ئامىنە مۇھەممەت، توختىخان
زايىت، ئابلىمىت ئابدۇكېرىم، سائادەت، ئاب-
دۇشۇكۇر ھەسەن، شاراپەتخان، ئايشەم تۇر-
سۇن، قادىر ھەسەن، تۇرسۇن ساۋۇت، ئاب-
دۇراخمان ئابىت، ھەببە ئىبراھىم، تۇردى
سامساق، توختى قۇربان، ئوسمان ئىسمايىل،
ئىسرائىل، ساربخان، ماخمۇتجان ئىسلام، ئە-
مىنئاخۇن، تۇراخان ھاجى مەخمۇت، جاپپار
ئەمەت، ئەيسا ئىلى، ئەرشىدىن تاتلىق، مەمەت-
نۇر موللاموسا، ئامىنە مۇھەممەت، ئىبادەتخان
ئەبەيدۇللا، زەيتۇنە مۇتەللىپ، ھاشىخان، رو-
زىخان ئەخمەت، ئەمەت شاسىيت، سادىر ئا-
خۇن، سۇلتانەم بارى، ئوبۇلقاسىم قۇربان،
سىيىتنىسا نىياز، گۇلجەملخان، نۇرۇنگۇل،
توختىخان زايىت، ئىسمايىل ئاخۇن، مەخمۇت
ئالىم، رەھمەخان، پەردە ئىمىن، مەرەمنىسا
ناسىر، بايىرى روزى، ئوغۇلخان سېلىم، زورا-
خان، زۆھرە قۇربان، ھىسامىدىن ھوشۇر، مۇ-
ھەممەت رېھىم، تۇرسۇنئاي ئەخمەت، زەيتۇنخان
ئېزىز، سەيدىخان، خەيرىنسا رېھىم، ئەنۋەر قا-
دىر، ئاسىمخان ماموت، قادىر ھەسەن، غوپۇر
ھاجىم، ھوشۇر تۇردى، تۇرسۇن توختى،
راخمانقارى، مەمتىمىن بارى، ئاسىمخان ما-
مۇت، ھاشىخان، ھەپزەم، ئابدۇراخمان، مول-
لەك توختى، توختىخان زايىت، غوپۇر ھاجىم،
باقى ھاجىم، ھەسەن ساۋۇت، تاجىنسا يۇسۇپ،
ئابىخانقارىم، ئەيسا ئىلى، مىرزىئەخمەت ئا-
خۇن، تۇرۇنئاي، مۇھەممەت موللاموسا، ھەسەن
تىلىۋالدى، ھاشىخان، ئابدۇرېھىمقارى، ھەمرا-
خان ھاجىم.

ئۇرۇمچى سايباغ رايونىدىن: كامىل تۇرسۇن، ئۆمەر راشىدىن، دىلبەر ئىبراھىم، زۇنۇن رېھىم، غوپۇر ئۆمەر، سۇلتانەم بارى، زەينەپ مەخمۇت، يۈسۈپ ئىسھاق، ئىبراھىم ھېيىت، ئابدۇرۇسۇل راخمان، توختى ئوبۇلقاسىم، خېۋىر تۆمۇر، باقى تۇردى، داۋۇت تىلىۋالدى، ياسىن ئىبراھىم (دۇتار)، نەجمىدىن سىدىق، ئوسمان قادىر، بېلىقنىز ئابدۇرېھىم، نىياز كېرىم، تاجىنساخان مۇھەممەت، جۇمۇخۇن، سېيىت ئاخۇن، تۇخان، تۇرانخان ھاجى، نىياز بىشىر، تۇردىخان خېلىل، رەشىدەم غېنى، غوجامنىياز، سوپاخۇن سوۋۇت، شەمشىدىن ئابدۇخالىق، يەھيا سادىق، لېتىپ ھەمدۇل، سوۋۇر ئاخۇن، رازىخان، مىرزاخۇن ئەكرەم، مۇھەممەت نۇرموللاموسا، ئابدۇلھەي ئابدۇلھەق، ئادالەت ھادى، شۇكۇر يالقىن، مېھرىگۇل زۇنۇن، مەمتىمىن نوروز، ھەسەن، ساۋۇر بەكرى، سادىل ئاخۇن، ئوسمان ھەسەن، ئابلىز نازىرى، ئەنۋەر سايىت، رەخمجان ھامۇت، تاھىر خالىق، نىزامىدىن ھۆسېيىن، تۇرسۇن ئېلى، گۈلباھار ھامۇت، نىيازخان سىدىق، نىزامىدىن رېھىم، مەرەمنىسا مويدۇن، تۇراخان مويدۇن، شازادىخان ئانا، بۇخەلچەم ئابلىز، شېرىپ مۇسا.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى

غۇلجا شەھىرى

شەھەر ئىچىدىن: تۇرسۇن ياسىن، ئابلىمىت مۇھەممەت، مىجىت ئوسمان، كامال ئالىم، خۇرشىدە موللارېھىم، ئابدۇساتتار مۇھەممەت، مەريەم مۇھەممەت، ھۇسەنجان ئۆمەر، تۇرسۇن لېتىپ، ئابدۇساتتار ناسىرى، مىرەخمەت مىرئەغزەم، جۇماخۇن، قاسىم، تۇرسۇن يۈسۈپ، ئابدۇرېھىم قۇربان، ماھىبەدەر ئىبرا-ھىم، ھېزىم ئاخۇن، تۇرسۇن ئىمىن، ئابلاخان كېپى، مۇھەممەت تۇرسۇن، ياسىن ھاشىم، تۇرسۇن زېردىن، ئاۋۇتھاجى، مۇتەللىپ ئەمەت، يولۋاس مۇھەممەت، شاماخۇن، توختاخۇن، ئاقموللا، مىرشادى مەخسۇم، دوس نۇرۇم، سالام، ئابدۇكېرىم ئوسمان، مۇھەممەتجان ھېيتقارى، رىسالەت، يۈسۈپ خاتىپ، ئابلىز ھوشۇر، مۇھەممەتجان كامال، يارمۇھەممەت مەخسۇم، يا-قۇپجان، ئابلىمىت باھار، مۇھەممەت ئىسرا-ھىل، ھېسام، شېرىۋاخۇن، ئابدۇلا مۇھەم-مەت، مىجىت ئىبراھىم، زەيدىن، توختى موللام، ئابلىمىت ئىبراھىم، مەسۇم باسىت، روزاخۇن، زېرىپ لوقمان، تېيىپجان ھادى، مە-لىكە ئەخمەت، جالال ئابدۇراخمان، يۈسۈپجان ئىسمايىل، خەمىت پالتابايېۋ، مەۋلانجان ئې-لى، ئوراز بەگ مەخمۇت، ئەلى ئەكبەر ئەلى ئەسپەر، توختى ناۋاي، نىياز نۇرى، خوجەخمەت يۈسۈپ، يار ئېلى، قىرىلمە، غېنى، دىلشات پا-زىل، بارات كېرىم، كېرىمئاخۇن، ئەركىن، سەيدالىم تۇرسۇن، ئىسمايىل جېلىل، ئوسمان سېلىم، ساھىبجامال، ھېببۇللا رېھىم، نۇر-مۇھەممەت قارى.

خەنبىك يېزىسىدىن: ھاۋاخان، ئابدۇمۇ-لۇك كامال (2 ـ مەھەللە)، ساربخان، مەستۇ-رەخان، زوربخان، ئادىل ئاخۇن مۆمىن (4 ـ دادي 2 ـ دۇي)، دوس نۇرۇم، ھېيت ھوشۇر.

قورغاندىن: چوك ئەخمەت.

تاشكۆۋرۈك يېزىسىدىن: مەخمۇتجان سا-بىت، مىجىت مۇھەممەت.

قارادۆڭ يېزىسىدىن: تۇنسا زۇنۇن، جۇما-خۇن زىياۋۇدۇن، تۇرسۇن يۈسۈپ، مۇھەممەت تۇرسۇن.

سايبويى مەھەللە ئىش باشقارمىسىدىن:

سۇلايمان تۇردى، مىجىت ئىبراھىم.

باياندای يېڭىسىدىن: نىزامىدىن روزى، زەينىدىن.

پىلىچى خاڭدىن: بوشانباي.

كېپەكيۇزى يېڭىسىدىن: ئابدۇرۇسۇل.

غۇلجا ناھىيىسى

بازار ئىچىدىن: ھاكىم تاھىر، توختاش بەكرى، ئېرشات سەيدۇللام، ئابدۇلېتىپ ئابلىز، مۇھەممەتجان راشىدىن، تۇرسۇن قاسىم، ئوسمان سېلىم، ئازات ئابدۇللا، مۇھەممەتجان ئىبراھىم، تېيىپجان ھادى، ئوسمان يۇسۇپ، ئابدۇكېرىم غازى، مۇھەممەتجان ئەيسا، تۇرسۇنئاي مەمۇر، قۇربانجان قۇتبىدىن، خەلچەم سىدىق، مەتتىمىن شىپە، خالمۇرات بارات، ئىسمايىل غازى، ئەبزەل ئېلى، ھاسان مولا، تاشمۇھەممەت ئاۋاكرى.

تۇرپانيۇزى يېڭىسىدىن: ئابدۇرېھىم ئىمىرەمزى (يۇقىرى تۇرپانيۇزى كەنتى)، تۇرسۇن مىجىت (يۇقىرى تۇرپانيۇزى كەنتى).

ئونيار يېڭىسىدىن: ئىسمايىل ئىسرائىل (ھىدىلىيۇزى كەنت 4 ـ گۇرۇپپا).

جېلىلىيۇزى بازىرىدىن: مەرىيەم قادىر (بەشكۆۋرۈك كەنتى).

دولان دېھقانچىلىق مەيدانىدىن: سىدىق خېلىل (3 ـ ئەترەت)، ئابلەت ئابلىكىم (دولان كەنتى ئوتتۇرا مەكتەپ)، زەرىپ مەخسۇت (3 ـ ئەترەت).

دۆڭمازار بازىرىدىن: ھاسان موللا (توقاي كەنت 1 ـ گۇرۇپپا).

قاش يېڭىسىدىن: ئەخمەت مۇھاپىزەت (قاراباغ كەنتى)، تۇردى ھاشىر (تۇردىيۇزى كەنتى)، ئابدۇقېيىم ئىسمايىل.

ئۇچئون يېڭىسىدىن: ئابدۇرېشىت مىجىت (ئورمان پونكىتى). ئۆمەر مەرۇپ (ئالتە ئۆي كەنت 6 ـ گۇرۇپپا).

خۇدىيار يۇزى يېڭىسىدىن: مەخمۇت ھوشۇر (ئورمان كەنتى).

سامىيۇزى يېڭىسىدىن: ئابلىتىپ ئابلىمىت (يېڭىئاۋات كەنتى)، ئابدۇقېيۇم ئىسمايىل، (سامىيۇزى كەنتى).

مازار يېڭىسىدىن: ئاۋۇت ئىسمايىل (ئارا مەھەللە كەنتى)، غوجەخمەت مەخمۇت.

يېڭىتام يېڭىسىدىن: روزاخۇن خېلىل (ئاقتام كەنت باشلانغۇچ مەكتەپ).

يېڭىتام يېڭىسىدىن: روزاخۇن خېلىل (ئاقتام باشلانغۇچ مەكتەپ).

داداموتو يېڭىسىدىن: مەرىيەمنىساخان ساۋۇت (تۆۋەنكى ئاقتۆپە كەنتى)، داۋۇتجان ئىمىن (تۆۋەنكى ئاقتۆپە كەنتى)، يۇسۇپجان توقتاسۇن (تۆۋەنكى ئاقتۆپە كەنتى)، سەيدە رېھىم سەيدە ئەكرەم (تۆۋەنكى ئاقتۆپە كەنتى)، قۇربانجان ئابدۇللا (تۆۋەنكى ئاقتۆپە كەنتى).

(ئىسىملىكلەر ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە بېرىلدى)

ئابدۇراخمان ئىمىن، ئابدۇرەئۇپ پولات، ئابدۇبەسىر شۈكرى، ئابدۇرېھىم راخمان، ئابدۇرېھىم زۇنۇن، ئابدۇرېھىمجان يۈسۈپ ئۈمىدى، ئابدۇرېشىت ئوسمان، ئابدۇرېشىت ئىبرايىم، ئابدۇرېشىت جېلىل قارلۇق، ئابدۇرېشىت ساۋۇت، ئابدۇساتتار ناسىرى، ئابدۇساتتار ھامىدىن، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت، ئابدۇقادىر نۇر، ئابدۇقېيىۇم تۇردى، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا رېشىت، ئابدۇللا مۇھەممەت، ئابدۇلئەزىز ئىسمايىل، ئابدۇلھەمىد سەمەت، ئابدۇمىجىت ئۆمەر، ئابدۇلھەمىت مۇھەممەت بەختىيار، ئابدۇلئەھەت ئاببباس، ئابدۇۋەلى كېرىم، ئابدۇخېلىل روزى، ئابدۇخېلىل ئابدۇخېۋىر، ئابلاجان مۇھەممەت، ئابدۇھەي ئابدۇلھەق، ئابلەت ئاۋام، ئابلەت مەتنىياز، ئابلىز ھەسەن، ئابلىكىم زۇنۇن، ئابلىكىم ئابدۇللا، ئابلىكىم زوردۇن، ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن، ئابلىمىت ئۆمەر، ئادىل ئابدۇللا، ئابلىمىت يۇنۇس، ئاسىمە نىياز، ئارزۇگۈل تۇرسۇنتوختى، ئارسلان ئابدۇللا، ئالىمجان ھاشىر، ئالىيە ئابدۇكېرىم، ئامانگۈل مەسۇم، ئامىنە مۇھەممەتتۇردى، ئايشەم ئەخمەت، ئايگۈل ئەمەت، ئايگۈل مۇھەممەت، ئاينۇرە دولات

ئەبەيدۇللا تۇردى، ئەبەي ئابدۇللا، ئەخمەتجان مۇھەممىدى، ئەخمەتجان مەتروزى، ئەخمەت ناسىر، ئەخمەت ھىممەت، ئەخمەت مۆمىن تارىمى، ئەخمەتجان قۇربان، ئەسقەر ھۇسەين، ئەسقەر ئابدۇرېشىت، ئەكبەر قادىر، ئەنۋەر مۇھەممەتسەيدى.

بەختىيار ئابلىمىت، بەختىيار ئالاۋۇدۇن، بەگمەت يۈسۈپ، بۇزۇرھە ئەيسا، بۇلبۇلجان ئەكرەم.

پازىل قادىر، پەتتارجان مۇھەممىدى، پەرىدە ھامۇت.

تاھىرجان مۇھەممەت، تاھىر قاسىم، مۇھەممەت بارات تەشنائى، تەلئەت ناسىرى، توختاخۇن ناسىرى، توختى ئابىخان، توختى ھاجى تىللا، تۇرسۇن لېتىپ، تۇرسۇنمۇھەممەت ساۋۇت، تۇرسۇنجان مەتتۇرسۇن، تۇرسۇن قۇربان كەلپىن، تۇرسۇن ھۇسەيىن، تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، تۇرسۇننىسا توختىباقى، تۇراپ دايىم، تۇردى قۇربان، تۇرغان شاۋۇدۇن، تۇرغۇن ئوبۇلقاسىم، تۇنىياز مەتنىياز، تېيىپجان ئېلىلىيوف.

جالالىدىن جارۇللا، جالالىدىن پەخرىدىن، جۇڭ جىنۇېن، جېلىل مۇھەممەت.

خالىق ساقى، خانقىز روزى، خانىدا ئا-
كىدا، خەيرىگۈل ئابدۇقەيۇم، خەيرىنىسا سە-
يىت، خوچ ياۋمۇ، خۇرشىدە جۇمەخۇن.

دەريا ھەسەن، دەۋرانى، دولقۇنجان سە-
دىق، دىلبەر ئابدۇقادىر، دىلمىرە ئۆمەر، دىنيار
ماخمۇت.

راخمان رۇسۇل، رەپقەت رېھىم، رەخمجان
بارات، رەيھان قادىر، رەيھان.

زەينەپ نىياز، زورىگۈل بەكرى، زۇلپىقار
ئەلى مۇھەممەت، زۇمرەت غاپپار، زىرەك.

ساتتار توختى، سادىن سادىرى، سانىيە
قەمەر، ساھىبجامال مەتسىيىت، سالى خۇدابەر-
دى، ساۋ ۋېنشىن، سەدۇللا تاھىرى، سەمەت
ئەسراتۇرا، سۇپىيە ئىشان، سىدىق بارات، سە-
دىقجان ئىبراھىم، سىيىت ئىلى.

شەرىپدىن ئۆمەر، شېرىپ مۇسا، شې-
رىنئاي پەتقۇللا، شېرىن قۇربان، شىن شي.

غالىپ بارات ئەرك، غالىپجان ئوسمان،
غالىپ غوجائابدۇللا، غەيۇر ئابدۇقادىر، غوپۇر
ھوشۇرنىيازى.

قاھار ھامۇت، قاۋسىلقان قامىجان، قاۋۇل
ساۋۇر، قەلبىنۇر مۇھەممەت، قەمبەرنىسا مۇ-
ھەممەتھاجى، قېيۇم مىجىت، قۇربانجان ياقۇپ،
قۇربان ھاشىم.

كامىل رېھىم، كوروگلى، كۇرەشچان ئۆ-
مەر، كېرىم نىياز.

گۈلباھار نۇردۇن، گۈلجامال مەمتىمىن،
گۈلسۇمئاي داۋۇت، گۈلشەن قادرى، گۈلشەن
نىياز، گۈلمىرە ئىمامھەسەن.

لىيۇ فاجۇن، لى يۇك

مامبەت تۇردى، مەتتوختى ئەخمەت، مەت-
توختى ئىسمايىل، مەتتۇرسۇن مەتروزى، مەر-
يەم قۇربان، مەريەم مۇھەممەت، مەريەم توختى،
مەرپۇ رىشات، مەمتىلى دانى، مەمتىلى سايىت،
مەھمۇت نىزامى، مۇختار مەخسۇت، مۇستاپا
مۇھەممەت، مۇكەررەم سابىت، مۇنىرە ئابدۇۋە-
لى، مۇھەممەت ئەيسا، مۇھەممەت باغراش، مۇ-
ھەممەتجان ئىسمايىل، مۇھەممەت شاۋۇدۇن،
مۇھەممەت پولات، مۇھەممەت رېھىم ساباھ،
مۇھەممەت تۇرسۇن، مۇھەممەتئىمىن نوروز،
مۇھەممەت قازى ئەيسا، مۇھەممەتتۇرسۇن ئې-
لى، مۇھەممەت روزى يارقىن، مۇھەممەت ئە-
مىن ياسىن، مۇھەممەت ئىمىن ئوبۇلقاسىم،
مۇھەممەت ئىمىن، مۇھەممەت ئىمىن تۇردى،
مۇھەممەتجان ئابدۇرېھىم، مۇتەللىپ پالتاخۇن،
مېھراي مەمتىلى، مىجىت ئوسمان، مىرەخمەت
سېيىت.

نەجمىدىن سىدىق، نۇردۇن مۇسا، نۇرنىسا
باقى، نىزام ئىسمايىل نيۇ رۇجى.

ھەببۇللا ئابدۇقادىر، ھەببۇللا ئىلى،
ھەسەن توختى، ھەسەنجان ئابلىز، ھەسەن ما-
مۇت، ھەنىپە ئايدىن، ھۇسەيىن كېرىم، ھو-
شۇر ئابدۇللا.

ئوسمان قاۋۇل، ئوسمان مۇسا.

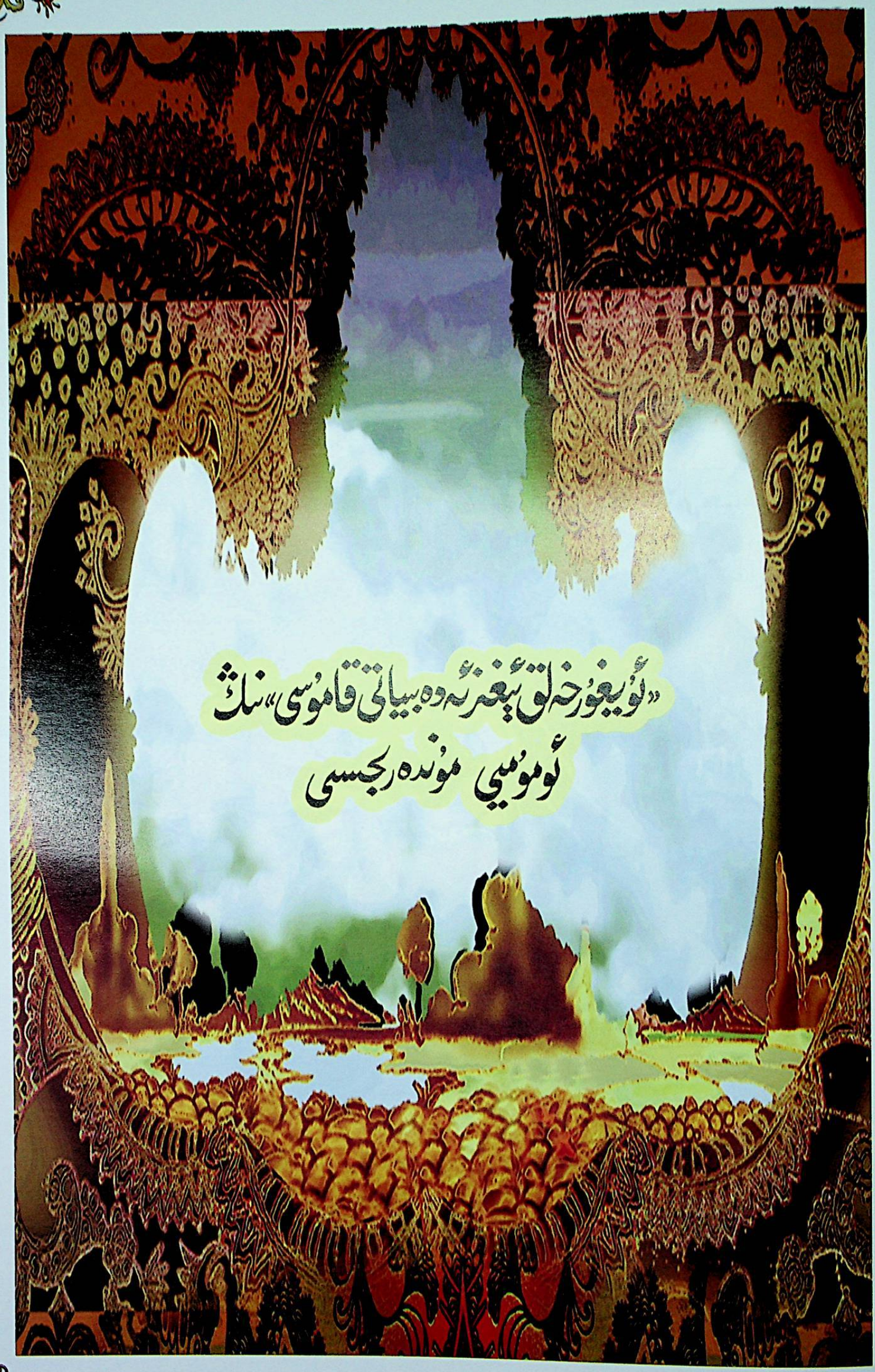
ئۆمەرجان نۇرى، ئۆمەر سايىم، ئۆمەر ھا-
مىدى.

ئىزىزجان ھەسەن، ئىسابىللا خورۇات،
ئىلى ۋايىت.

ئىبراھىم مۇتىئى، ئىسلامجان ئابدۇكې-
رىم، ئىسمايىل مەخلىك، ئىسمەت قاسىم،
ئىقبال تۇرسۇن، ئىمىن ئاباباس، ئىمىنجان
ئەخمىدى، ئىمىن تۇرسۇن.

يارى ئەبەيدۇللا، ياسىن مەخسۇت، يولۋاس
راشىدىن، يۇنۇس سەمەت، يۇنۇس يولداش، يۇەن
جىگاك.

ئېلى ياقۇپ سىزغان

«ئويغۇرخەلق يېغىرنەدەبىياتى قامۇسى» نىڭ
ئومۇمىي مۇندەرىجىسى

ئەسقەر تۇردى سىزغان

ئومۇمىي مۇندەرىجە

1 - توم ئەپسانە - رىۋايەتلەر

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى، تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئىلاھلار ۋە ئىلاھىي قەھرىمانلار توغرىسىدا .. III
دۇنيانىڭ يارىتىلىشى.....1
«ئاسمان پادىشاھى».....3
ئەسما 4
ئىككى يارالتقۇچى كۈچ.....5
ئاناخىتا 6
كەيۇمەرس 7
يەر نېمىشقا تەۋرەيدۇ.....8
ئۇماي ئىلاھى.....9
ئاي بىلەن كۈن 10
شېرىن قىز.....12
مەلىكىنىڭ ئاي بولۇشى.....13
چولپان يۇلتۇز.....15
نېمە ئۈچۈن قار - يامغۇر ياغىدۇ..... 17
بۇلۇت قىز 18
ئادەم ئاتىنىڭ پانىي دۇنياغا پالانغانلىقى....19
ئادەمىي ئات..... 21
توپان بالاسى.....22
ئىككىنچى ئادەم نۇھ.....23
نۇھنىڭ ئوغلى سام.....24
نۇھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھام.....24
نۇھنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ياپەس.....25
ئەفراسىياپ.....26
چىن ۋە ماچىن..... 27
ئەفرات ۋە توققۇز قىز.....28
سۇلايمان پادىشاھنىڭ پەرزەنت كۆرۈشى ...32
توپ ئاتار خوجام.....34
بۆكۈخان 37
ئالانقۇا 39
جەمشىت 40
توتېم - ئەجداد، ئۇرۇق ، قەبىلە، مىللەت
توغرىسىدا 41
تۈركىلەر 43
ئەرگىنە قۇن 45
كۆك ياللىق بۆرە.....46
ئۇيغۇرلار 48
«كۆچ» 55
قارا قوشۇن.....56
سىيانپىي 57
تۈركمەن 58
قىپچاق 60
چىگىل 61
ئۆزبېك 61
تۇبۇت.....62
جۇداخ 63
دولانلار 64
يانلار 67
تارانچى 68
تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە
يەر - جايلار توغرىسىدا.....69
باتۇر تەڭرىقۇت.....71

سیاۋۇش 73
كەيخسىرەۋ 76
بەھمان ۋە دارا 79
شىراق 81
تۇماريس 83
قاراخان 86
قارا بۇغراخان 87
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان 88
نۇرئالاۋنۇرخاننىڭ سەئىد ئىبلى ئارسلان-
خانغا ھامىلدار بولۇشى 99
ھەزرىتى سەئىد ئىبلى ئارسلانخان 101
ئىسكەندەر 104
ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۇزى 107
پادىشاھ زۇھاك 109
ئەپلاتون ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم 112
لوقمان ھېكىم 115
ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا 129
مەھمۇد قەشقەرى 130
بۇۋىرابىيە 139
فارابى 140
ئەمىر نەۋائى 141
شامەشرەپ 142
مەلىكە ئامانىسا خېنىم 144
ئابدۇرېشىتخان 146
قارا تەقىيلىكلەر ۋە ئاق تەقىيلىكلەر 148
ئىپارخان 150
بەدۆلەتنىڭ چۇشى 152
سادىر پالۋان 154
مىڭ ئات 156
تەكلىماكان 157
قۇم باسقان شەھەر 159
ئۇدۇن 161
خوتەن ئاق سېپىل شەھىرى 164
ئارۇخاتىنىڭ پادىشاھقا قىلغان
نەسىھەتلىرى 165
ئۇدۇن خانىنىڭ شۇەنزاڭنى كۆتۈۋېلىشى .. 166
فاشىەننىڭ ئۇدۇندا بۇددا مۇراسى-
مىنى كۆرگەنلىكى 168
چوقتىرېشىت ۋە نوقتىرېشىت 169
تۆت ئىمام 171
چىرا 178
ئويتوغراق 182
مەشرەپ دەرۋازىسى 184
چەرچەن 185
ۋاڭ - ۋاڭ شەھىرى 188
ئالمانچۇق دۆڭ 190
خانئۆي 194
مەنگەن كەنتى 196
بۇددا مۇنارى 197
ئۇچمىراۋان بۇت سۇۋۇقى 198
ئەنقاز شەھىرى 200
قالۇق ۋە قاتار قىشلاق 201
قاقۇللا 202
توققۇزاق 203
مۇق يولى 204
تىۋنز 205
چۆلتۇمەن 206
تۇغ كەنتى 207
غېجەك 208
بەشكېرەم 209
ئىشق يولى 212
ھېيتگاھ 214
ئىشتاچى 215
ئاتۇش 216
جايپاچچىم 218
شورۇق 220
تۇز كېيىك 221
شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن مەلىكە ئەنگىز 225
پەيزاۋات 230
«لاتمىنات» بۇتىنىڭ چېقىلىشى 233
قىرىق قىز دالىسى 238
ئاقسۇ 239

لىكەك 241
كۆتەكسارای 242
تىلسىملىق قەلئە..... 245
قىزىل مىڭئۆي..... 246
ئاقشەھەر..... 248
«جىگدە يېغىلىقى»..... 252
كەلپىن 253
تۇرپان 254
ئىدىقۇت 255
تۇيۇق 257
غايىب شەھەر..... 259
جۇۋازچى مەھەللىسى..... 260
پىچان 263
توقسۇن 264
ئۇرۇمچى 266
ئانا قوۋۇق..... 268
ئۇلانباي 272
كوشات شەھىرى..... 276
مىزان شەھىرى..... 278
ئەزان دۆڭ..... 279
مازار ـ قەبرىلەر توغرىسىدا 283
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى..... 285
جەمەتلا غوجام مازىرى..... 288
سەرۋازلىرىم مازىرى..... 289
قۇمات پاششىم مازىرى..... 290
قىلىچ بۇغرام مازىرى..... 291
بۇۋىمەريەم خېنىم مازىرى..... 292
بۇۋىرابىيە مازىرى..... 293
ئىمام ئاسىم قەبرىگاھى..... 294
ئىمامىلىرىم 296
كۆك گۇمبەز..... 298
قۇربان ئاتام مازىرى..... 300
قىرمىش ئاتام مازىرى..... 301
يەتتە قىز قەبرىسى..... 302
سەئىدىخان غوجام مازىرى..... 305
ئەمچەك غوجام مازىرى..... 306
تاغۇتاش، ئۆڭكۇر، دەريا ـ ئۆستەڭ، كۆل ـ بۇلاقلار توغرىسىدا 307
بۇغدا تېغى 309
ئىدىقۇت تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى..... 316
تەڭگە تاغ 318
ئالتۇنتاغ 319
تۇزتاغ 321
چەشتاغ..... 322
قۇمالتاغ 323
مۆلجەرتاغ..... 327
تاغدىن نېمە ئۈچۈن ئەكس سادا چىقىدۇ... 328
چىم ـ چىم ئوغۇل..... 329
ئەسھەبۇلكەھب 331
داراتاغ ئۆڭكۇرى..... 333
نوزۇگۇم ئۆڭكۇرى..... 337
تەلەمەت..... 338
دەريانى توسقان چوڭ تاش 339
زەرەپشان..... 340
تەلۈنچۈك دەرياسى..... 341
قارايۇز..... 342
پەرھاد ئۆستىكى..... 343
زەمىن..... 344
ئاق ئۆستەڭ..... 345
كارىز 346
ئايدىڭكۆل 348
مارجان بۇلاق 349
نوروز بۇلاق..... 350
ئۇستىخان بۇلاق..... 351
ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدا..... 353
ئىت بىلەن ئادەمنىڭ دوست بولۇشى..... 355
ئىت بىلەن مۇشۇكنىڭ ئۆچمەنلىكى..... 357
مۇشۇكنىڭ دۇمبىسى نېمىشقا يەرگە تەگمەيدۇ..... 360
مۇشۇك ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە قانداق ماكان ـ لىشىپ قالغان..... 361
مۇشۇك نېمىشقا يۇزىنى يۇيمىدۇ..... 362

داۋغان قانداق پەيدا بولغان.....363
كالا بىلەن ئادەم.....365
كالىنىڭ سېسىق سۇ ئىچىشى.....367
كالا بىلەن غاز.....368
ئات نېمىشقا ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدۇ.....369
ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى نېمىشقا دىگىگە-
سىپ تۇرىدۇ.....369
تۆگىنىڭ بوينى نېمىشقا ئەگمەچ.....370
يولۋاسنىڭ تېرىسى نېمىشقا تاغىل.....372
بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل.....373
توغراق بىلەن قاغا نېمە ئۈچۈن ئۇزۇن
ئۆمۈر كۆرىدۇ..... 374
كەپتەر بىلەن قاغا..... 376
قاغا بىلەن بۇركۇت 377
قاغا نېمە ئۈچۈن قارا 378
لاچىن بىلەن ئادەمنىڭ كۈچ
سىنىشى 379
شەپەرەڭ نېمە ئۈچۈن كېچىسىلا سىرتقا
چىقىدۇ 381
پاختەك قانداق پەيدا بولغان.....383
ھۆپۈپ..... 385
شاتۇتى قانداق پەيدا بولغان.....387
دەمدەرنىڭ ئۇلۇغلىنىشى.....389
كەپتەرنىڭ كۆزى نېمىشقا قىزىل.....390
جۈغۈلداق قانداق پەيدا بولغان.....391
سۇلايمان ئەلەيھىسسالام بىلەن چۈغۈندەك.392
توخۇ سۇ ئىچسە نېمە ئۈچۈن ئاسمانغا
قارايدۇ 394
خوراز بىلەن توز.....395
يىلاننىڭ نېمە ئۈچۈن پۇتى يوق...396
كېلە قانداق پەيدا بولغان.....397
پاتمىچۇقنىڭ قولتۇقى نېمە ئۈچۈن
قىزىل 399
چۈجن قانداق پەيدا بولغان.....400
پادىشاھ بىلەن چۈمۈلە..... 401
بۇغداي دېنى نېمىشقا سوقمچاق..... 402
قوغۇن - تاۋۇز قانداق تارقالغان..... 403
قوغۇن دېگەن نام قانداق كېلىپ چىققان.. 405
مېۋىلەرنىڭ خىسلىتى.....407
ئەنجۇرنىڭ ئاتۇشتا ئۆستۈرۈلۈشى.....408
جۈجەم، پادىچى يىگىت ۋە دېۋە.....411
بادامنىڭ خاسىيىتى.....414
ئۈزۈمنىڭ تارقىلىشى.....416
«سامساق» دېگەن نامنىڭ كېلىپ
چىقىشى 419
بېھىنىڭ نېمىشقا سۇيى يوق.....420
چامغۇر 421
چاكاندىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى 423
قوقاق ۋە يۇمغاقسۇت.....424
يۇلغۇننىڭ غولى نېمە ئۈچۈن قىزىل.....425
لەلى ئوت.....426
بېدە نېمە ئۈچۈن ھەر يىلى كۆكلەپ
چىقىدۇ 427
توققۇز ئەجدىھا تال.....428
مەدەنىيەت ھادىسىلىرى، ھۈنەر - سەنئەت
ۋە باشقىلار توغرىسىدا.....431
ئون ئىككى مۈچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى..433
توي مەرىكىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى.....437
بۆشۈك، جىنازا، قەبرە قاتۇرۇشنىڭ بارلىققا
كېلىشى 438
ئۆلۈم مەرىكىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى 441
قىرىق تال چاچ قويۇشنىڭ كېلىپ
چىقىشى 442
گۈلەم ۋە گىلەم 444
بادامدوپپا كىيىشنىڭ كېلىپ چىقىشى...445
ئېگەرنىڭ بارلىققا كېلىشى 446
ناغرىنىڭ پەيدا بولۇشى 447
چىمەنگۈل ۋە چىمەن دوپپا.....448
ئەفراسىياپ ۋە راۋاب.....449
تەمبۇر، بەرباب ۋە ئۇدنىڭ كەشپ

قىلىنىشى.....450
ساتار قانداق ياسالغان.....451
نەي قانداق پەيدا بولغان.....454
ئۆمۈر تەقسىماتى.....456
ئىنسانلارنىڭ رىزقى نېمىشقا كېمەيتىـ
ـۋېتىلگەن.....457
مۇغاللار نېمىشقا چۆچۈرە يېمەيدۇ.....458
خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋە قارا قاشلىق...459
ئادەملەر تۇز ئىشلىتىشنى قانداق
بىلگەن.....461
«بىرنى بىر دېگۈلۈك».....462
هاراق قانداق پەيدا بولغان.....463
ئەھمىيەتسىز ماهارەت.....465
ئايتېكىن بىلەن كۇنتېكىن.....466

2 ـ توم چۆچەكلەر

سېھرىي چۆچەكلەر ـــ I III
چىن تۆمۈر باتۇر.....1
مەستان كەمپىر.....10
ئىسكەندەر بىلەن هۆرلىقا.....23
بۇلبۇلگويا.....34
ئالتۇن كوكۇلىلىق بالا.....44
كومۇلەك پالۋان.....51
قىلىچ ئۆمەر.....57
مىڭكۇ باتۇر.....76
تۇرمەك چاققان.....109
كەنجى باتۇر.....118
قەھرىمانلىك قىسسىسى.....128
ئىرادىلىك ئاتا ـ بالا.....193
شاهزادە تۇغلۇق.....203
بۆرە قىز.....222
كېيىك خانىش.....230
لەئەلشاه بىلەن ئىپارگۇل.....243
مەرۋان بىلەن تەرسا.....254
شەمشىنۇر.....266
ئاق بېكەش بىلەن بوز يىگىت.....284
ئادىل پادىشاه.....305
ئاق بوز ئايغىر.....315
ياغاچ ئات.....336
ئالتۇن كەش.....351
يېرىل تېشىم، يېرىل.....367
سەمەندەر.....375
هېكمەتلىك ساندۇق.....382
گۆهەر تۇغدىغان توخۇ.....385
ئۇشتىگەرنىڭ چارىسى.....392
تىرىك ـ تىرىك، كىم ئويغاق.....397
ئۇر، توقماق.....402
سېخىي بىلەن بېخىل.....406
خاسىيەتلىك تاش.....413
ئۇستانگۇر تۆمۇرچى.....418
زۇلخۇمار.....422
چۆچۈرە بالا.....430
ئەڭگۈشتەر.....435
بەختى غايىب.....450
مەلىكە نۇرجامال.....455
بېلىقچى شامىدۇن.....476
سەنگۇسۇلا تاش.....484
قىلىچ باتۇر.....491
خاسىيەتلىك رەسىم.....493
ئامەتلىك شاهزادە.....496

3- توم چۆچەكلەر

سېھرىي چۆچەكلەر — II III
مەلىكە ئايتىللا بىلەن شاھزادە رەۋەيدۇللا.....1
خاسىيەتلىك ئالما.....22
سىرلىق چۈش.....39
شاھزادە بىلەن ئالۋاستى.....49
خىسلەتلىك گۈل.....52
بېلىقچىنىڭ قىزى.....55
بېلىقچى يىگىت، ئالتۇنبېلىق ۋە ئاچ كۆز
پادىشاھ 58
مىس باش 64
«جەبرائىل» ھەققىدە قىسسە.....72
قەمەر بىلەن سەمەر.....83
ئەجدىھا يىگىت 104
مەلىكە مارال ھېكايىسى 110
دىيانەتسىز ئۇستاز 131
بېلىقچى بوۋاي بىلەن سۇ پەرىسى 138
ئورىۋاي 143
ئىناق دوستلار.....155
دۇئا ئالغان كەنجى ئوغۇل 166
ھۇنەرنىڭ خاسىيىتى 176
پەرى قىز بىلەن تازنىڭ ھېكايىسى.....184
موزدۇز بىلەن شاگىرت 195
قانخور مەلىكە.....198
ياخشىلىق يەردە قالماس.....217
قېرىماس ياشلىق 230
ئاھپەلەك 237
ئادەم بىلەن شەيتان 245
پادىشاھ بىلەن يۇھا 249
سېھىرلەنگەن شەھەر 255
قىزىلگۈل 271
تايغان بىلەن بۇركۇت.....298
كۇھىقاپ پادىشاھىنىڭ قىزى 303
كەشمىر سۇلتانىنىڭ قىزى.....316
شاھزادىنىڭ خۇلاسىسى 332
گۈلچى تازنىڭ مەلىكىگە ئۆيلىنىشى 343
شاھزادە بىلەن مايمۇن مەلىكە.....349
بىلمەس تاز 377
شاھزادە بەھرام.....391
بەھرام ۋە ھەپتە مەنزەر 399
سىرلىق چىراغ 438
ئەزەمخان ۋە ئايتولۇن.....455
ياۋۇز پادىشاھ بىلەن دانا ۋەزىر.....467
ئىگەمبەردى 472
ئۆلمەي تۇرۇپ جەننەتنى كۆرۈش 475
قۇندۇز بىلەن يۇلتۇز.....480
ئېيىق سۇلتان 491
خۇرشىد مەرگەن..... 494

4- توم چۆچەكلەر

سېھرىي چۆچەكلەر — III III
باتۇر قىز 1
كەمەك ھەييار بىلەن مۇختەر ھەييار.....6
تادان بىلەن گول 13
شاھزادە بىلەن ئالتۇنبېلىقنىڭ دوستلۇقى 22
شاھزادە نەۋجاھان 29
ئارزۇگۈل 43
قانخور شاھنىڭ ھالاكىتى.....60
ئىلىم - ھېكمەتنىڭ خاسىيىتى.....63

بەڭۈشى بىناري.....69
مېھرى بىلەن ۋاپا 81
پادىچى بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى.....97
دۇنيا قورقۇتقان باتۇر.....103
زېرەك 106
ئەينەك تاغ.....116
خىزىر نىياز.....127
قۇدرەتنىڭ كەچۈرمىشلىرى.....138
شەيتاننىڭ ئالدىغان تاز.....147
مېھرى نىقاب.....150
مەنشۇرە بانۇ.....164
تۇردىقاربي بىلەن پادىشاھ 175
خوجا سېلىم.....183
ئادەمىي شەيتان.....191
ئەل قىلغانىنى قىل، بالام 193
ھەسەنەم ۋە گۈلپەرى.....197
بىر شاھزادىنىڭ مۇھەببەت كەچۈرمىشى.209
ھاياتلىق سۇيى.....224
غايىب شەھەر.....231
ئېيىق ئىسلان.....233
قىسمەت 238
يەتتە كېنىزەك 242
ھېكمەتلىك سۆز.....245
يانتاقچى بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى 255
كېسەلنىڭ سىرى.....259
ئۇسكەك پادىشاھ.....263
ئەتىرگۈل پەرى 268
بۆزچى يىگىتنىڭ باتۇر ئاتلىپ
قېلىشى 270
سودىگەرنىڭ ئوغلى.....273
ۋاپادار قۇش 283
چوكان 285
تۇرمۇش چۆچەكلىرى 289
ياماقچى بىلەن پادىشاھ.....291
سېھىرلىك ئالما 297
ئاق كۆڭۈل دېھقان.....300
ئات باقار.....302
ھۇۋەي باتۇر.....304
قاينا، چۆگۈن.....308
خاسىيەتلىك دورا.....311
ۋىجدانلىق ئايال.....325
نەيرەڭۋاز 333
تەۋەككۈل ئوغرى بىلەن شاھزادە 344
نىيىتى يامانىنىڭ قازىنى تۆشۈك. 352
ھۇرۇنىنىڭ بايلىققا ئېرىشىشى.....354
بەخت قۇشى.....357
تۆت ساندۇق.....359
ھۇرۇن.....360
يامان ئوغرى..... 362
يېرىم پۇرچاق.....369
ئۇچ دوست.....372
ئەقىللىق كەنجى قىز.....374
ۋاپادار ئەر - خوتۇن.....377
شەيتانىنىڭ تىجارىتى.....386
پادىشاھنىڭ سالىمى.....388
ئىشچان قىز.....389
ئېرىڭ بولغان پېرىڭ بولۇر.....395
ئالىيېشىل تۇخۇم.....399
كىشىنىڭ ھەققى.....403
گىلەمچى يىگىت.....406
پادىشاھنىڭ ئەندىشىسى 411
قارا نىيەت ئايال.....412
قازىنىڭ تەدبىرى.....413
ئەر ئاسمىنىڭ سوۋغىتى.....414
مەككار خوتۇننىڭ ئاقىۋىتى.....416
كۆڭلەك.....423
ۋاپاسىز ئوغۇللار.....424
ھەركىم قىلسا ئۆزىگە.....431
ھۇنەر.....433
دېھقان ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى 437

ئاكا ـ ئۇكا.....439
سىلىقلىقىدىن ئىللىقلىقى ياخشى.....443
ئادىل ھەم دادىل ۋەزىر.....446
ھەسرەت.....448
نىيىتى يامان ئەجىلىدىن بۇرۇن ئۆلەر.....452
تۇغقانلىق رىشتى.....453
تۆت تال بۇغداي.....457
ئۇچ شەرت.....458
تاش قازى.....460
ئالتۇن قول.....462
بەختىنى تاپقان بالىلار.....464
ئىسمىدىكى ھېكمەتلەر.....467
مېيىپ بالا.....469
بايىزەك.....470
ئانا ـ بالا.....472
غەم دېگەن شۇنداق بولسا.....474
يالتايغاق بوۋاي.....477
كۆڭۈل.....479
ئاچچىق ساۋاق.....481
پادىشاھ بىلەن باققال.....483
سەۋەبىنى تېپىپتۇ..... 485
ئامەت ۋە ئاپەت.....487
ئىبرەت.....491

5ـ توم چۆچەكلەر

چىچەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەر..... Ⅲ
ئۇجمە سايىسى.....1
ئەپچىلەم.....8
ئۇچ مىڭ تىللالىق ئۇچ سۆز.....11
ئەقىللىق بالا 14
دانىشمەن قىز.....19
ئەقىل سىناش.....22
تەدبىرلىك قىز.....25
ئاياز بوۋاي 28
پاراسەتلىك قىز 33
قەلەندەرنىڭ پادىشاھ بولۇشى.....38
زېرەك بىلەن زېرەككەك.....40
پەملىك رەسسام.....44
دانىشمەن دېۋانە ۋە ئادىل پادىشاھ.....46
ئۇچ ۋەسىيەت.....50
ئانار..... 52
ئالتۇنچى بوۋاي.....53
چېچەن كىلىن.....55
ئۇچ ئالتۇن قورچاق.....57
باي بىلەن مەسۇم تاز.....58
دانىشمەن ئانا 61
چېچەن تاز 65
ئىككى ئوغرى.....71
ئەقىللىق قىز.....75
كۆڭۈلدىكىدەك كېلىن.....78
تەدبىرلىك باغۋەن.....80
ياغاچچى بىلەن بويۋاقچى.....82
ئورنىنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشەر.....85
ئەقىللىق كېلىن.....91
ئەقىللىق دېھقان 94
چاققان ئوغرىنىڭ ۋەزىر بولۇشى.....95
ئەقلىڭ ــ بايلىقىڭ.....102
قازى بىلەن مەھەممەت رازى.....105
ئارغىماق ماجىراسى.....116
پادىشاھ ھوشيار.....120
مىراس.....124
ئىككى بايىنى ئەپلىگەن مالاي.....129
ھېكايە خۇمار پادىشاھ.....132

قازىنىڭ قىزى 139
باي بىلەن چاكار 143
پادىشاھنىڭ كەنجى قىزى 145
بېگىمنىڭ تايغىنى 147
توغرا ھۆكۈم 149
گومۇش شاھزادە بىلەن چېچەن قىز 153
باغۋەن بوۋاي 155
باربكاللا 156
ئەركەكمۇ، ئۇرغاچمۇ 158
مەلىكە بەرنا 159
دانىشمەن ۋەزىر 162
ئەقىللىق ئادەم 164
دانا پادىشاھ 167
پەم 170
مۇشۇكلەرنىڭ قىساسى 171
تەدبىرلىك ئالىم 174
ھەجۋىي چۆچەكلەر 183
شېتىلە بىلەن پېتىلە 185
ئۇچ يالغاندا قىرىق يالغان 188
ئۇچ ئەخمەق 194
يەتتە لىڭگىلتاق بىلەن بىر شىڭگىلتاق .. 197
ئۆرگىلىۋاي بىلەن چۆرگىلىۋاي 207
ئامەتلىك بايۋەچچە 215
بىر تىللانىڭ ئاقىۋىتى 223
پادىشاھ بىلەن قىزىقچى 232
گەپ بەرمەس بىلەن نەپ بەرمەس 234
مۇنۇكباي 237
كاج بىلەن جاھىل 240
بەڭگىنىڭ خىيالى 242
نادان بىلەن تادان 245
بەش گاس 246
تېۋىپنىڭ ئوغلى 249
تەلۋە كۆيئوغۇل 252
كۆسەي قاشلىق ۋاپادار 257
نەغەمجان 262
ئىسىت، ھۈنىرىم 267
ئىككى گىرى 269
كاج خوتۇننىڭ ئۆلۈمى 272
گول چامغۇۋاي 273
قوغۇنچىنىڭ باھاسى 276
مەمتىكام يالغان بىلەن ئەمتىكام دىك - دىك 277
بۇقا موزايلاپتۇ 280
ساقى كاج 282
پادىشاھنىڭ خانىشنى خورازغا نىكاھ
قىلدۇرۇشى 290
پادىشاھنىڭ ساز ئاڭلىشى 292
مازاقخور مازاقتا ئۆلەر 294
گول قىز 296
بىلىمەن 298
ئەينەك 300
مىس قازان 304
پادىشاھنىڭ كۇننى ئۇزارتىشى 307
ناداندىن تادان چىقار 309
ئىككى باي 311
سالام ئېيىت 313
ئۆز بېشىغا كەلمىگۈچە 315
يامان خوتۇندىن بەزگەك جىن قاچار 317
توخۇنى يولدا چىللىتارمەن 319
ئىككى ئالدامچى 321
ئىككى ھۇرۇننىڭ ئۆلۈمى 324
ئېشەكنى ئۇرۇپ خوتۇننى قورقۇتۇش 326
قارا مۇقچىنىڭ پىيىزى 328
بېخىل 330
داستىخان مەيدانىدىكى ماجرا 331
كېكىردەك لەشكىرى بىلەن تائام لەشكىرى
ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ 338
ئاچ كۆزلۈكنىڭ ئاقىۋىتى 341
تېپىشماقلىق چۆچەكلەر 343
بۇ قىز قايسى سۆزى بىلەن ئاتا - بالىغا
يارىدى 345

بۇ قىز كىمگە تەئەللۇق.....347
شۇنداقمۇ جاۋاب بولامدۇ.....350
قىزنى كىمگە بەرسە مۇڭاپىق.....351
قىزنىڭ چارىسى.....355
مالچىنىڭ ئەقلى.....356
پادىشاھ ۋە شاھماتچى.....359
مىڭ تەڭگە پۇل.....361
قەيەردە مېڭىش توغرا 363
قىز ئوغۇلنىڭ نېمىسى بولىدۇ.....364
مۇغەمبەر تۇلكە.....366
ئوتۇنچى يىگىتنىڭ جاۋابى.....368
ئۇچ تۆگە.....370
ئوغرى بىلەن قاراقچى.....372
گۆھەرنى قانداق قىلىش كېرەك.....375
تۇردى ماقۇلنىڭ قىزلىرى.....380
ئۇ قانداق قۇتۇلۇپ قالدى.....383
ھاكىم يىتكەن ئېشەكنى قانداق تاپتى....384
موللام ئوغرىنى قانداق تاپتى.....385
دانىشمەن نېمە دېدى.....386
بەش نان.....387
تېپىشماقلىق چۆچەكلەرنىڭ جاۋابلىرى..388
ھايۋانلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر.....391
بۆرە، تۇلكە ھەم بۆدۇنە.....393
باتۇر ئۆچكە.....401
تۇلكىنىڭ شاپائىتى.....405
تاۋۇس ئەللەيىن.....410
قورقماق 414
بۆرىنىڭ ئۆلۈمى.....419
قۇتلۇق بىلەن قارلىغاچ.....423
قازان تۇۋۇى.....427
ئۇلاي بىلەن قاغا.....429
تېكە، قوچقار ۋە بۇقا.....432
ئۇچ دوست.....434
كەكلىكلەر 436
شاھ بىلەن شاتۇتى.....438
تۇلكىنىڭ ئۆلۈمى.....442
بۆرە، تۇلكە ۋە ئېشەك.....445
بېلىقئالغۇچ.....447
بالا بىلەن تۇلكە.....449
كىرپە بىلەن توشقان.....450
تۇلكە بىلەن توشقان.....452
ئېشەك، قوچقار ۋە خوراز.....454
چاشقان قىز.....460
ھېيلىگەر توشقان.....462
ئادەم قالتىسمۇ، ھايۋانمۇ.....464
ھېيلىگەر تۇلكە.....467
تۇلكىنىڭ يولۋاسنى بابلىشى.....468
قوينى قايسىسى يېدى.....470
مۇشۇك پادىشاھ.....473
تۆت دوست 475
موماي بىلەن بۆرە 477
يولۋاسنىڭ مۇشۇكنى ئۇستاز تۇتۇشى....480
خورازنىڭ ئەقلى.....483

6- توم لەتىپە - چاقچاقلار

لەتىپلەر ..... Ⅲ
خەلق لەتىپلىرى 1
نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى 28
موللا زەيدىن لەتىپلىرى 145
سەلەي چاققان لەتىپلىرى 161
موللا مەتيار خەلپىتىم لەتىپلىرى 186
شېرىن دورغا لەتىپلىرى 190
روزى قارىم لەتىپلىرى 200

ئۇستا رازى لەتىپلىرى 205
قاسىم قىزىق لەتىپلىرى 209
ئىشقىيار لەتىپلىرى 233
ئىسكەندەر ھەققۇلى لەتىپلىرى 262
چاقچاقلار 277

7 - توم ماقال - تەمسىلەر، مەسەللەر

ماقال - تەمسىلەر..... III
ئەل - يۇرت توغرىسىدا.....1
سىنىپ، تەبىقە ۋە دوست - دۇشمەن
توغرىسىدا.....12
سىياسەت ۋە قانۇن 27
ئىجتىمائىي كەيپىيات توغرىسىدا.....32
ھايات ھېكمەتلىرى.....35
ھەقىقەت ۋە قانۇنىيەت توغرىسىدا.....36
ئوي - خىيال، تەپەككۇر توغرىسىدا 50
تۇرمۇش ئەمەلىيىتى توغرىسىدا 55
بىلىم توغرىسىدا 60
ھەق - ناھەق توغرىسىدا.....70
مۇھەببەت - نەپرەت توغرىسىدا 79
گۈزەللىك ۋە سەتلىك توغرىسىدا.....82
ئارزۇ - ئىستەك توغرىسىدا.....84
ئەخلاق - پەزىلەت توغرىسىدا..... 86
ئەقىل - پاراسەت توغرىسىدا.....92
غەيرەت - جاسارەت توغرىسىدا.....97
ئۆگىنىش توغرىسىدا 100
ۋاقىت، ھايات توغرىسىدا.....102
باتۇرلۇق، قورقۇنچاقلىق توغرىسىدا 105
كەمتەرلىك، ئەخمەقلىق،
مەنمەنچىلىك توغرىسىدا.....110
ياخشىلىق، يامانلىق توغرىسىدا.....113
راستچىللىق، يالغانچىلىق
توغرىسىدا 120
ئاچ كۆزلۈك، بېخىللىق، سېخىيلىق
توغرىسىدا 123
مەردلىك، نامەردلىك توغرىسىدا 129
ئېھتىياتچانلىق، ئالدىراڭغۇلۇق
توغرىسىدا.....131
ئاقىللىق، نادانلىق توغرىسىدا 134
ئەيىب - نۇقسانلار توغرىسىدا 142
ئۆملۈك - ئىناقلىق توغرىسىدا.....151
شەخس ۋە ئۆز ئارا مۇناسىۋەت
توغرىسىدا.....161
ئىش - ئەمگەك توغرىسىدا.....174
گەپ - سۆز، تىل توغرىسىدا.....187
پەند - نەسىھەت توغرىسىدا.....200
ئىشچانلىق، ھۇرۇنلۇق توغرىسىدا.....216
ئاتا - ئانا ۋە ئائىلە ئەخلاقى توغرىسىدا.220
كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالـ
ـغۇ جاي، يۇرۇش - تۇرۇش توغرىسىدا...236
مۇھەببەت، نىكاھ توغرىسىدا 243
بالىلار تەربىيىسى توغرىسىدا 262
سالامەتلىك، تازىلىق توغرىسىدا.....270
بەخت - تەلەي توغرىسىدا.....278
ئۇرۇق - تۇغقان، قوشنىدارچىلىق
توغرىسىدا 280
مېھمان ۋە مېھماندارچىلىق
توغرىسىدا 283
يۇرۇش ۋە يولداشلىق توغرىسىدا.....288
غەم - قايغۇ توغرىسىدا 289
تۇي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، بالا -
قازا توغرىسىدا 291
بايلىق، نامراتلىق توغرىسىدا.....292

پەسىل توغرىسىدا 295
ئاسمان جىسىملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسە-
لىرى توغرىسىدا 299
دېھقانچىلىق توغرىسىدا 301
ئورمانچىلىق توغرىسىدا 310
چارۋىچىلىق توغرىسىدا 312
بېلىقچىلىق توغرىسىدا 318
باغۋەنچىلىك توغرىسىدا 319
ھۈنەرۋەنچىلىك توغرىسىدا 322
قاتناش ۋە توشۇمچىلىق توغرىسىدا 328
سودا - سېتىق، ئېلىم - بېرىم
توغرىسىدا 330
ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئاتىلار
سۆزى 337
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى ماقال -
تەمسىلىەر 339
مەسەللەر 359
تۈلكىنىڭ تەقسىماتى 361
چاشقانلارنىڭ مەجلىسى 362
ئېيىق بىلەن دېھقان 364
قۇدۇق ئىچىدىكى پاقا 365
توشقاننىڭ ماختىنىشى 366
ئەقىللىق پاقا 367
پالتا سېپى 369
تادان تۈلكە 370
پاقا بىلەن چايان 371
شاتۇتى بىلەن بۇلبۇل 372
تۆمۈرنىڭ جاۋابى 374
بۇغا 375
ئىنساپسىز ئېشەك 376
شىر بىلەن تۈرنا 378
ئەقىللىق توشقان 380
پاقا بىلەن چاشقان 382
سۈلەيسۈننىڭ پادىشاھ بولۇشى 385
ئىمىن يالغانچى 387
خوراز بىلەن تۈلكە 388
ئوتۇنچى بىلەن ئېيىق 389
قىزغانچۇق كالا 391
ھۈرۈن بالا 393
بوي يەتمىگەن ئۈزۈم ئاچچىق 394
خوراز بىلەن بۆرە 395
ئىككى ئۆچكە 396
بېخىل باي 397
تۆگە بىلەن ئۆچكە 398
تۈلكە بىلەن ئېشەك 399
ئەقىللىق بورسۇق 400
تۈلكە بىلەن شىر 401
تەمەخور مۇشۇك 402
ماختانچاق پاقا 404
تۆگە بىلەن ئېشەك 406
پادىشاھ بىلەن شاھزادە 408
كەپتەر بىلەن چۈمۈلە 409
قاغا بىلەن تۈلكە 410
ئاچ كۆز ئىت 411
قۇشقاچنىڭ قويغا شىكار قىلىشى 412
ئەخمەق ئۇۋچى 413
شىر بىلەن چاشقان 414
يىڭنا ئۇچ بىلەن چۈمۈلە 415
سەۋەب قىلساڭ سېۋەتتە سۇ توختايدۇ 416
قۇشنىڭ ئارزۇسى 417
كۈن ۋە ھەسەن - ھۈسەن 418
تۈلكە بىلەن يولۋاس 419
پىل بىلەن خوراز 420
توشقان بىلەن ئۆردەك 421
تۈلكىنىڭ ئەتىسى 422
ئات بىلەن يولۋاس 423
كىرپە بىلەن توشقان 424
ئۇچ تۈلكە 425
تۈلكىنىڭ تاپقان دورىسى 427
تەمەخور بۆرە 428

ئۆكۈز بىلەن پاقا.....429
بۆرە بىلەن ئۆچكە.....430
تۈلكە بىلەن تۈرنا.....432
ھۈرۈن ئېشەك.....433
ئاچ بۆرە.....434
ھۈرۈن ئىت.....435
شورپا قىلامدۇق، كاۋاپمۇ 436
تۈلكىنىڭ قۇيرۇقى.....437
بۆرە بىلەن قاپاق.....438
تۈلكىنىڭ قۇيرۇقىنى جازالىشى.....440
مۇشۇك بىلەن چاشقان.....441
ئات بىلەن ئىت 442
تاپقان پۇلۇمنى ئۇچكە بۆلىمەن 443
خام خىيال.....444
قايسى ئۆينىڭ ئىگىسى رەھىمدىل.....445
ئۇچ ھۈرۈن.....446
تەقدىرگە تەن بەرگىن.....447
تىلىمغا باغلىسىلا.....448
مەغرۇر پىل.....449
مۇشۇك بىلەن تۈمۈچۈق.....451
ھايۋانلارنىڭ دەتالاشلىرى.....452
توخۇ، سۆسەر ھەم چاشقان.....453
كالا بىلەن ئۆچكە.....454
ئاچ كۆز.....455
شەرتلىك دوستلار.....456
شەپەرەڭ بىلەن ئۆكۈز.....457
بۆلۈنگەننى بۆرە يەر.....458
تۈلكە بىلەن تۈرنىنىڭ مېھماندارچىلىقى..460
چۈمۈلە بىلەن كىرپە.....462
ئۆزۈڭگە ئىشەنچ قىلالىسىڭ.....463
تۈلكە بىلەن چۈجە.....465
توشقان ئوۋلاش.....466

8- توم داستانلار

قەھرىمانلىق داستانلىرى..... III
ئوغۇزنامە.....1
بىكەچ ئارسلان تېكىن.....16
ئەمىر گۆر ئوغلى.....28
يۈسۈپ - ئەھمەد.....157
چىن تۆمۈر باتۇر.....265
تارىخىي داستانلار.....281
ياچىبەگ.....283
ئۆمەر باتۇر.....287
ئىسلام بېگىم.....289
ئابدۇراھمان غوجا.....292
مايىمخان.....307
نۇزۇگۇم.....324
سېيىت نوچى.....333
تۆمۈر خەلىپە ھەققىدە.....350
غوجىنىياز ھاجى.....356
تۇرمۇش- مەئىشەت داستانلىرى.....361
شىناخشا بەگكە لەنەت.....363
شاھ ئادىلخان 369
شەكەرىستان.....413
سۇلتانخان ۋە شاھياقۇپ.....424

9- توم داستانلار

ئىشق - مۇھەببەت داستانلىرى..... III
پەرھاد - شېرىن 1
لەيلى - مەجنۇن..... 61
يۈسۈپ - زۇلەيخا..... 98
غېرىب - سەنەم..... 191
تاھىر - زۆھرە..... 243
ھۆرلىقا - ھەمراجان..... 263
قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان..... 286
سەنۇبەر..... 308
شاھزادە نىزامىدىن ۋە مەلىكە رەنا..... 342
بوز يېگىت..... 387
قىزىلگۈل..... 431
بوزكۆرپەش ۋە قاراساچ ئايىم 440
كاككۇك بىلەن زەينەپ 458

10- توم قوشاقلار

تارىخىي قوشاقلار..... III
سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدىكى قوشاقلار....1
سادىر پالۋان قوشاقلىرى.....2
ئابدۇقادىر دامۇللا ھەققىدە 18
گۈلەمخان قوشىقى 21
زىنداندىكى توختاخۇن.....23
شېرىپ بوجاق 26
خاق قوشىقى 32
لاشمانلىق قوشاقلىرى.....41
كۆچ - كۆچ قوشىقى 51
ساري جاز قوشىقى 55
ئۆتمۈشتىكى زۇلۇملار 56
شىكىشكىشا ھەققىدە 64
نوم ھەققىدە قوشاق.....66
بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە.....68
ئەمگەك قوشاقلىرى.....71
ئورما ناخشىسى 73
خامان قوشىقى.....75
ئۆستەك ناخشىسى.....77
كارىزچىلار قوشىقى.....78
كېۋەز چاغلاش قوشىقى.....79
قوغۇن ھەققىدە 80
پادىچى قوشاقلىرى 81
دوداشاق قوشاقلىرى 84
كانچىلار قوشىقى.....85
ھارۋىكەش قوشاقلىرى.....87
ئوۋچى قوشاقلىرى.....98
چاقچىلار قوشىقى 101
مۇھەببەت قوشاقلىرى 105
چاغلاش، سىناش قوشاقلىرى 107
زوق، مەدھىيە قوشاقلىرى.....131
سېغىنىش - ئىنتىزارلىق قوشاقلىرى 161
مۇھەببەت ئىزھارلىرى 209
جۇدالىق - ھىجران قوشاقلىرى 354
ئاغرىنىش - نەپرەتلىنىش قوشاقلىرى 404

11- توم قوشاقلار، خەلق ئويۇنلىرى، مەشرەپ ئويۇنلىرى، تېپىشماقلار، لاپلار

قوشاقلار III
تۇرمۇش قوشاقلىرى V
ئاتا - ئانا، قېرىنداش ھەققىدە..... 1
غېرىب - مۇساپىرلىق ھەققىدە..... 7
ياشلىق ۋە قېرىلىق ھەققىدە 15
يالغۇزلۇق ھەققىدە 17
ئۆگەي ئانا ھەققىدە 18
بويتاقلار قوشىقى 19
تۇل خوتۇنلار قوشىقى 22
ئۆلۈم ھەققىدە..... 24
خوتۇن ھەققىدە..... 25
قېينانا ھەققىدە 26
ئويۇن - چاقچاق ھەققىدە 27
بەختگى - قىمارۋاز ھەققىدە 30
پەندىيات..... 36
پاناھ بېرىڭ، خۇدايىم 37
نەسىھەت 43
يېتىملار قوشىقى 45
قەمبەرنىسا..... 53
ئانام قۇنىخان..... 56
داغى پەرزەنت 59
نوروز قوشىقى..... 62
رامزان قوشىقى 64
بارات قوشىقى 68
قار بېيىتى..... 69
پېرە قوشىقى 73
كۆڭ مەشرەپى ۋە كۆڭ بېيىتى 74
يۇز ئاچقۇ بېيىتى 79
پوتا بېيىتلىرى 89
قىيقاس بېيىتلىرى 108
چۇن - چۇن سالاۋات 114
بالىلار قوشاقلىرى 119
دىكىر - دىكىر توشقان..... 121
گۇرس..... 121
ئەنى، مەنى..... 121
ئۆمۇر- لۆمۇر بۇلاقى..... 122
يامغۇر ياغلاق 122
مېنىڭ ئاپام ئاپئاق 122
چىتگىل لەيلى 123
ئەيسا ئاكام..... 123
كۇن چىق 124
بىر باستىم، ئىككى باستىم 124
تاققا - تۇققا (1)..... 124
تاققا - تۇققا (2)..... 125
چولپاق 125
تېقىرچاق 126
قاغىلار قاق 126
بەش پۇلۇمنى بەر، ئاداش..... 126
خوپ بولۇڭ 126
ھە دېگەنگە ھە بېرەي..... 127
جاقا - جۇمبۇرچاق 127
ئاسمانغا تاش ئاتتىم..... 127
ئاداش - ئاداش بولايلى..... 127
بىر بالاڭنى بەرسەڭچۇ..... 128
ئېھ - ئېھ، مەن ئاغرىق..... 128
ئاخۇنزادە ئاپئاق..... 128
مەن قۇشناچىم بىلەن 128
مەن موللام بىلەن..... 128
چۆچۇرەڭ قاينايدۇ 129
لىڭگىر تايتاق..... 129
قۇربان قۇرت..... 129
ئىمام ئاخۇنۇم، نەگە بارىلا..... 129

كىگىزچى بىلەن شاگىرت.....130
كەتتى - كەتتى، خاۋازا.....130
مىياۋ - مىياۋ مۇشۇكۇم.....130
داد، پادىشاھىم، داد.....130
ھەر ھەپتىدە يەتتە كۈن.....130
قوتۇر - قوتۇر، شۇم قوتۇر.....131
جالدۇرجاقىم، جالدۇرجاق.....131
مالدىكى مەكرولار.....131
قاتار - قاتار تۆگىلەر.....131
ۋاسسارى.....132
ۋاتىر - ۋات.....132
ئۆھۆ - ئۆھۆ بوۋىسى.....133
تۈتكۈر تۈك.....133
ئاق تەلەكچە.....133
يىغلىماق، قىز.....133
مەن پاختەك.....133
ئاتاق نەگە كەتتى.....134
ئوينىمايمەن.....134
قاپاق.....134
بولدى - بولدى.....134
بەخسەم - بەخسەم.....134
ئالتە غاز.....135
قۇشۇم بار.....135
جىن بوپتۇ.....135
ئەتىلىككە ھېيت.....135
تۆگە - تۆگىلەك.....136
بېشىدىكى نېمىدۇر.....136
ئاپتاپ چىق.....136
ئاق مەخمەل پايپاق.....136
ساناق ساناش.....137
مەمەجان.....137
قارا قاش خېنىم.....137
قارلىغاچ.....138
ئاق تەلەكچە، كۆك تەلەكچە.....138
خان بوۋا.....138
ئانام ئايدەك.....139
ماي.....139
مەن كەلدىم.....139
دۇگا - دۇگا قۇشقاچ.....139
بۇرۇك - بۇرۇك باقى.....139
چامغۇر يۇلۇش.....140
ئەمبەل - چەيدو.....140
تاي مونچاق.....140
بالا ئاشلاش.....140
ئەللەي قوشاقلىرى.....141
ئەبجەش قوشاقلار.....145
بېيتلەر.....179
خەلق ئويۇنلىرى.....221
ئات بەيگىسى.....223
«ئات ئۇستىدە ماھارەت كۆرسىتىش»
ئويۇنى.....223
«ئات يورغىلىتىش» ئويۇنى.....225
«ئات توقۇش» ئويۇنى.....225
«ئات ئوقۇرى» ئويۇنى.....226
«ئاداش - ئاداش» ئويۇنى.....228
«ئارغامچا تارتىشىش» ئويۇنى.....229
«ئاق سۆڭەك» ئويۇنى.....230
«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك» ئويۇنى.....231
«ئاق تاش، كۆك تاش» ئويۇنى.....232
«ئانار باغدا» ئويۇنى.....233
«ئەللەي بالام» ئويۇنى.....234
«بۇقا سوقۇشتۇرۇش» ئويۇنى.....237
«بارات كەلدى» ئويۇنى.....238
«بالا بەزلەش» ئويۇنى.....239
«ئالتە - ئالتە، ئوتتۇز ئالتە» ئويۇنى.....241
«پاتما قوزۇق» ئويۇنى.....242
«بېشىغا قۇم خالتا قويۇپ يۈگۈرۈش»
ئويۇنى.....242
«پەن تارتىش» ئويۇنى.....243
«تاققا - تۇققا» ئويۇنى.....244

«پوتا» ئويۇنى.....245
«تاشتەرمەك» (بەش تاش)ئويۇنى.....247
«تاماق ئېتىش» ئويۇنى.....248
«تامپاس» ئويۇنى.....250
«پېرە» ئويۇنى.....251
«توپ» ئويۇنى (1) 253
«توپ» ئويۇنى (2).....254
«تەپكۈچ» ئويۇنى.....255
«توپۇق» ئويۇنى 257
«توقسان قولۇم» ئويۇنى 257
«توققۇز قاتار» ئويۇنى.....258
«توخۇ سوقۇشتۇرۇش» ئويۇنى 259
«تۇماق ئۇرۇش» ئويۇنى.....260
«تۆگى ـ تۆگىلەك» ئويۇنى.....260
«چاچ كېسىش» ئويۇنى.....261
«چاچ ئۆرۈش» ئويۇنى.....262
«تۇپەك» ئويۇنى 262
تارتما تارتىشماق.....264
«ساقا» ئويۇنى.....264
«چاقپەلەك» (سارغايدى) ئويۇنى 265
«چامغۇر يۇلۇش» ئويۇنى (1) 267
«چامغۇر يۇلۇش» ئويۇنى (2) 268
«چوق» ئويۇنى.....269
«چەۋگەن» ئويۇنى 270
«چوماق توپ» (ياپوز) ئويۇنى.....271
«چىمچاچاق» ئويۇنى.....273
«چېلىشىش» ئويۇنى 274
«يەر ئۇستى» ماھارىتى.....276
«دار ئۇستى» ماھارىتى.....278
«سۆڭەك سۇندۇرۇش» ئويۇنى 278
«دارۋازلىق» ئويۇنى.....279
«رامزان ئېيتىش» ئويۇنى.....281
«دوككاك ـ دوك» ئويۇنى.....282
«دۇمدۇم» ئويۇنى.....283
«زادەن بوتىلاق» ئويۇنى 284
«سالغا ئېتىش» ئويۇنى.....285
«شەيتان» ئويۇنى.....286
«شىلدىركوپ» ئويۇنى.....286
«غۇررەك» ئويۇنى.....287
«غىغاق» ئويۇنى.....288
«قاچ ـ قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى.....290
«قارا ـ قارا قۇشلارىم» ئويۇنى.....291
«قارىغۇ چاشقان» ئويۇنى 292
«قارلىق» ئويۇنى 293
«قونچاق» ئويۇنى.....293
«قوزا ھەيدەش» ئويۇنى 294
«قوشماق ئاداش» ئويۇنى.....295
«قوچقار سوقۇشتۇرۇش» ئويۇنى 296
«قوچقارچىلاپ ئېلىشىش» ئويۇنى 297
«قول تارتىشىش» ئويۇنى.....298
«كالتەك» ئويۇنى.....298
«كۆز بېقىشىش» ئويۇنى.....300
«مۇڭگۇز ـ مۇڭگۇز» ئويۇنى 301
«كەكلىك سوقۇشتۇرۇش» ئويۇنى 304
«كىم ئوسۇردى» ئويۇنى 304
«گىرده يېيىش» ئويۇنى.....305
«گۈل تۇتتۇق» ئويۇنى 306
«لام ـ جىم» ئويۇنى 307
«گىمەك» ئويۇنى.....308
«مەن ئاغرىق» ئويۇنى 308
«مۆكۈشمەك» ئويۇنى 309
«مېھماندارچىلىق» ئويۇنى 310
«ئۆپكە بىلەن ئۇرۇش» ئويۇنى 311
ئوغلاق تارتىشىش 311
«ھاشىم ياتىلاق، قاسىم تاپىلاق» ئويۇنى..313
«ھاشىماخۇن قارا قاش» ئويۇنى.....315
«ھە دېگەنگە ھە بېرەي» ئويۇنى.....317
«ئوردىكام» ئويۇنى 318
«ئوشۇق» ئويۇنى 320
«ئوقيا» ئويۇنى.....321
«ئوينىمايمەن...» ئويۇنى.....324
«ياغلىق تاشلاش» ئويۇنى 325

«ۋاللەي» ئويۇنى 325
«ئۇچتى - ئۇچتى» ئويۇنى..... 327
«ياڭاق» ئويۇنى(1)..... 328
«ياڭاق» ئويۇنى (2)..... 329
«يامغۇر ياغدى، قار ياغدى» ئويۇنى 329
«يېتىلدۇرۇش» ئويۇنى 330
«يىڭنەم يىتتى» ئويۇنى..... 331
«ئىت تالاشتۇرۇش» ئويۇنى..... 332
«ئېشەك توپ» ئويۇنى..... 334
«ئىلەڭگۇچ» ئويۇنى..... 334
مەشرەپ ئويۇنلىرى 337
«ئوتتۇز ئوغۇل» مەشرەپى 339
«جۇۋاز» ئويۇنى..... 342
«بوۋا» ئويۇنى..... 343
«تۆگە» ئويۇنى..... 344
«غاز» ئويۇنى 344
«ئوردا ئېچىلدى» ئويۇنى..... 345
«ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» ئويۇنى... 346
«تامغا سۇرەت تارتىش» ئويۇنى..... 346
«يۇلتۇز كۆرسىتىش» ئويۇنى 346
«ئىشتىراپ قويۇش» ئويۇنى 347
«ناۋات سېتىش» ئويۇنى..... 347
«توشقان تەپتى» ئويۇنى 347
«داستىن تەڭگە سۇزۇش» ئويۇنى 348
«پالتا - كۆتەك» ئويۇنى..... 348
«كۆك مەشرەپى» ئويۇنى 348
«قېيىت مەشرەپى»دىكى ئويۇنلار 351
تېپىشماقلار 355
ھېسابلىق تېپىشماقلار..... 368
لاپلار 399
ئۆردەك ئېتىش..... 401
ئىككى لاپچى 402
ناۋات ۋە چاقماق قەنت 404
ناخشىچى 404
كېرەم لاپچى بىلەن ئاسىم لاپچى 405
قوغۇن 405
ياشلىقنى ئەسلەش 406
گۈمپا 407
تەڭنە ۋە ھاڭگا تېرەك 408
ئورما 409
ئەقىللىق كالا 410
ئاسمانغا چىقىش 411
توغرا مۆلچەرلەش 412
يوغان ئېغىز..... 412
ئىسسىق ۋە سوغۇق 413
پوچى ئالۋاستى 413
ئوخشىغان ئاپتاپپەرەس..... 414
لاپچىنى جايلىغان باپچى 415
گىلەمگە ياماق سېلىش 416
خورازنىڭ كارامىتى..... 417
بۇياق يەر تۆۋىنى ئىكەن 418
كۆك ئات 419
تورپاقتەك خوراز..... 420
توختىماس سائەت 421
چۈشىدە تېپىۋالغان پۇل 422
بەشئاتارنىڭ ئوقى..... 422
زەمبىرەك ئوقىنى تۇتۇۋېلىپ 423
ئۆيدىن چىقماي ئوۋ قىلىش 424
قىرغاۋۇلنىڭ كۆپلۈكىدىن 425
ئايروپىلان بېدە ئاستىدا 425
باتۇرلۇق 425
بەسلىشىش 426
بىر مىشكاپ ئوق 427
نەيگە قونغان بۇلبۇل 428
نوچىلىق 428
ئايروپىلاندا 430
تېز سۇرئەتلىك پىكاپ 432
ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا 433
جىن بىلەن ئېلىشىش 434
ئۆستەڭدە ماي ئاقتى 439
كاۋا بىلەن قازان 439

12- توم ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى، تۆھپىكارلار قىسمى

بىرىنچى باب ئىقتىسادىي ئادەتلەر ..... Ⅶ
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى 1
ئوۋچىلىق 1
ئوۋ قوشلىرىنى كۆندۈرۈش ئۇسۇلى 3
ئوۋچىلىقتا ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپلار ..5
بېلىقچىلىق 6
چارۋىچىلىق 7
دېھقانچىلىق 10
تېرىم ۋە يىغىم ئادەتلىرى 12
خامان ناخشىسى 13
كۆكتاتچىلىق 14
باغۋەنچىلىك 15
ئۈزۈمچىلىك 17
ھوك قوغۇنى 18
قوغۇننىڭ شىپالىق رولى.....20
چۇنچە 21
تۇگمەن 22
سوقا 24
ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار 26
كارىز 27
ئەر قانىتى ـــ ئات 28
قاتناش - تىرانسپورت ئادەتلىرى 30
چار بازار 32
ئائىلە باقمىچىلىقى 33
ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق
ساقلاش.....34
بېدىك 36
ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى.....38
كىيىم - كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى 38
باش كىيىم 41
تەلپەك 43
ئاياغ كىيىم 45
پوتا باغلاش ۋە چۇمبەل تارتىش 48
ئەرلەرنىڭ تۇرقى 49
قەدىمكى سەنئەت كىيىم - كېچەكلىرى 50
ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى...52
ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى 52
ئۆي تامىقى 55
مېھمان تامىقى 56
ھېيت - ئايەم يېمەكلىكلىرى 57
تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش 58
پەرھىزلىك تاماقلار 59
نان 60
سامسا 64
پەرمۇدە 65
پولۇ 65
كاۋاپ 67
ئۆپكە - ھېسىپ 69
دۇمبىجىگەر 70
چەينەك شورپىسى.....71
لەڭمەن 71
مانتا 73
شويلا 74
شوۋنگۇرۇچ 75
ئۇگرە 75
چۆچۈرە 76
كۆك چۆچۈرىسى 76
جۇۋاۋا 77
چۆپ 77
ھالۋا 78
قورداق 79
ياپما 79
پوشكال 80
تۇخۇم پوشكىلى 80
قىيىقچە 80
قۇيماق 81
پۆرە 81
تۇرمەل 82
سامبۇسا 82
ھۇممەلچاي 82

زاك..... 83
كۆجه 83
سقماق 84
ساڭزا 85
تالقان 86
چۈله 87
مۇرابا 88
ئىچىملىك ۋە چېكىملىك 89
تاماق سايمانلىرى 90
قازانيۇغۇچ 91
چاي خۇمار ئۇيغۇرلار 92
ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىششى ئادەتلىرى ... 94
ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى 94
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ
ئۇلگىلىرى 96
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش
ۋە كاھىش 99
مېھرابچە نەقىشلەر 101
مۇنار 102
مورا ئوچاق 104
چېدىر ئۆي 105
كېمىر ئۆي 106
كاڭ 107
ئابدە تىكلەش 107
ئۇيغۇرلارنىڭ هۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى .. 110
بۆشۈك 110
خوتەن قاشتېشى 112
ئەتلەس 114
خوتەن گىلىمى 116
يېڭىسار پىچىقى 118
خوتەن قەغەزى 120
ئىلمىچىلىك 121
چاق ۋە چاق ئېگىرىش 122
كەندىر توقۇمىچىلىقى..... 123
پۇل ۋە پۇلچىلىق 124
توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق 125
سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش 126
پىلىچىلىك 128
جۇۋىچىلىق 129
تۇماقچىلىق 130
كۆنچىلىك 132
توقۇمىچىلىق 133
مەشرەپچىلىك..... 134
دوپپىچىلىق 135
كىگىز چىلىك 136
تارىشا گۈڭگۈرت 138
شامچىلىق 139
سوپۇنچىلىق 140
قاسساپلىق..... 141
ساتىراشلىق 142
موزدۇزلۇق 144
تۇلۇم..... 145
چورۇق..... 147
هەيكەلتىراشلىق 148
سىرچىلىق 149
ياغاچ قىرمىچىلىق 150
باققاللىق 151
تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق 152
مىسكەرلىك 153
تاقىچىلىق 155
قۇيمىچىلىق 156
سەررا چىلىق 157
كۈلالچىلىق 158
زەرگەرلىك 159
ساندۇقچىلىق 160
تۆمۇرچىلىك 162
رىسالىچىلىك 163
دۇغاپ ۋە جۇلاپ 163
قەندالەتچىلىك 165
قىيامى كاللەك (زىماتاك)..... 166
سەكسەنخالتا 169
چالغۇ ئەسۋابلار..... 170
سەندەل 181
تونۇر..... 181
جۇۋازچىلىق 183
مېۋە قۇرۇتۇش 184
رەڭچىلىك 186
سەررا پلىق 188
هاممام..... 189
ئىككىنچى باب ئىجتىمائىي ئادەتلەر 191
ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە، كىشىلىك مۇنا-
سىۋىتى ئادەتلىرى 193

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى.....193
ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى 196
يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى 198
قوشنىدارچىلىق 199
ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق 200
مېھماندوستلۇق 201
داستىخان ئۈستىدە 202
ئىسسىم قويۇش 204
چوڭلارنى ھۆرمەتلەش 207
بوۋاقلارنى بېقىش 209
سالاملىشىش ئادەتلىرى 210
ئاپتوۋا - چىلاپچا 213
لەقەم 214
تامغا 215
مەھكىمە شەرئى ..... 216.
خەير - ساخاۋەت 217
ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار.....217
بالا تەشنالىقى 219
مىراسخورلۇق 220
ئۇيغۇرلارنىڭ توي- تۆكۈن ۋە ئۆلۈم-يېتىم ئادەتلىرى.....222
بۆشۈك توي 222
سۈننەت توي 222
قىز - يىگىت تويى 224
توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى ..228
جۈۋان تويى ۋە جۈۋانچە كۆڭلەك 229
بالىغا ئات قويۇش 231
ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر...231
ھازا قوشاقلىرى 235
ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت- بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى.....237
نوروز بايرىمى 237
نوروز بايرىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى.....240
ھېيت 245
قارلىق ئويۇنى 247
مايسا بايرىمى 247
ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى 249
مەشرەپ ئويۇنلىرى 252
قېيت مەشرەپى 253
كۆك مەشرەپى 256
ئۇرۇق سىلىش مۇراسىمى 259
ئۇچىنچى باب مەنۇي ئادەتلەر 261
ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى 263
شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى 263
گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار 265
قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار 267
كەپتەر بېقىش 269
سۇمبۇل چاچلىق قىزلار 271
ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى 272
تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى.....275
سىمۇوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى.....276
ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى 280
يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى.....280
ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى.....282
تاق سان.....284
مۇقەددەس سان — «توققۇز».....285
خاسىيەتلىك سان — «يەتتە» ۋە «قىرىق».287
تەبىئەت قاراشلىرى.....288
ئۇيغۇرلاردا «قۇش باخشى».....289
ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم- ئىرەم).291
تۇپراققا بولغان ئېتىقاد.....294
سۇنى ئۇلۇغلاش.....295
ئوتنى ئۇلۇغلاش.....296
دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش.....297
تۇزنى ئۇلۇغلاش.....298
نانىنى ئۇلۇغلاش.....300
تۇمارغا ئەقىدە.....300
«ئوك» ۋە «سول» 301
«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش.....302
جۇمە.....304
تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلار 304
ھەر قايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر...306
«ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش 307
مەۋلۇت ئوقۇش 309
بارات كېچىسى 309
تۇنەك كېچىسى 311
غوسۇل.....311
ئىددەت 312
چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش 312
سېھرىي ئادەتلەر 313
پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى 315

تۆتىنچى باب تىل سەنئىتى، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار.....317
ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى.....319
ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى —
«ئون ئىككى مۇقام».....319
دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى.....322
ھېيتگاھدىكى ساما ئۇسسۇلى.....323
ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر.....325
ئىرسالنامە.....326
مەددادھالىق.....328
چاقچاق.....329
خەتتاتلىق.....332
ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى...334
پۇتبول.....334
دارۋازلىق.....335
چېلىشىش.....337
ئوغلاق تارتىشىش.....338
جانبازلىق، چەۋەندازلىق.....340
«ئوردىكام» ئويۇنى.....341
«قاچ ـ قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى.....342
سارغايدى (چاقچاق).....344
«ياشاق» ئويۇنى.....345
«قوشماق ئاداش» ۋە «توپۇق» ئويۇنى.....346
«توپ» ئويۇنى.....347
تاشتەرمەك.....348
«ۋاللەي» ئويۇنى.....349
«قارا ـ قارا قۇشلارىم» ئويۇنى.....351
«ئاق تېرەك، كۆك تېرەك» ئويۇنى.....352
تەپكۈچ.....353
قوچقار سوقۇشتۇرۇش.....354
توخۇ سوقۇشتۇرۇش.....354
قوشۇمچە.....356
ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى.....356
ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى.....363
ھەر قايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا.....369
ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۆھپىكارلىرى.....373
«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» نىڭ ئومۇمىي مۇندەرىجىسى.....465

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىملىرى

باش كىيىملەر

پۆپۈكلۈك بادامدوپپا

قەشقەر تولىمدوپپىسى

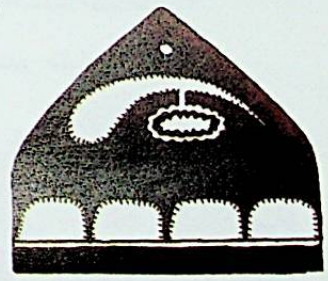

بادامدوپپا

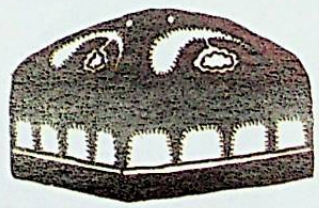

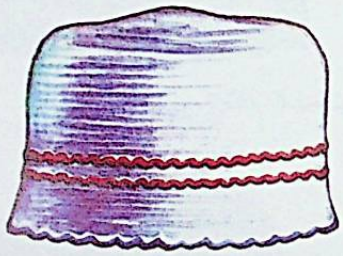

گىلەم تاجدوپپا

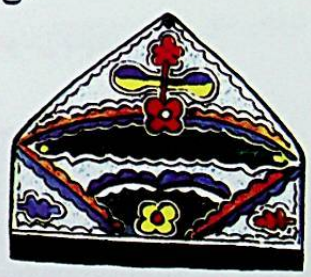

ئاق بادامدوپپا

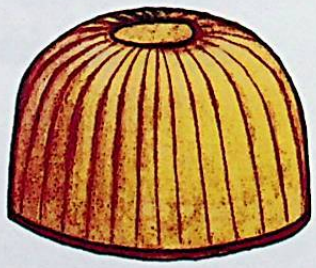

شاپاقدوپپا

قەشقەر ـ خوتەن چىمەندوپپىسى

پوسمدوپپا

چىمەندوپپا

سەللە دوپپىسى

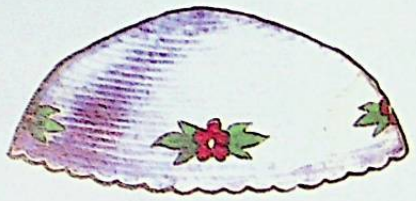
ئىلى مەخمەل سداامدوپپسى

خوتەن زدر دوپپسى

ئىلى سداامدوپپسى

قەشقەر شاپاقدوپپسى

خوتەن شاپاقدوپپسى

قۇمۇل ـ تۇرپان گۇللۇك دوپپسى

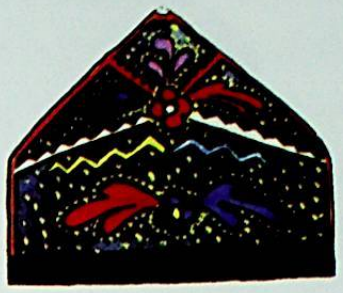
گۇللۇك مانچېستېر دوپپا

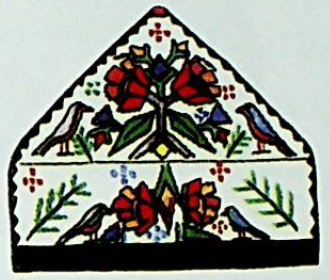
قەشقەر ـ خوتەن ئەرلەر چىمەندوپپسى

قەشقەر چىمەندوپپسى

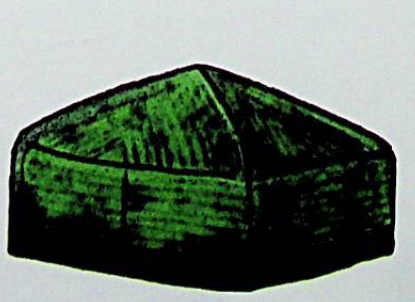

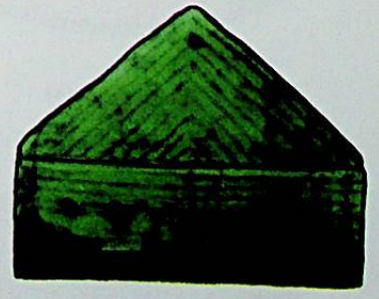
قەشقەر گىلەمدوپپسى

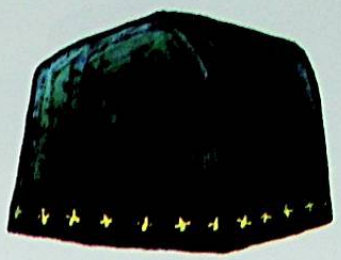

ئەترگۇللۇك گىلەمدوپپا

ئىلى مانچېستېر دوپپسى

سدام قاداقدوپپا

بەگلەر دوپپىسى

قەشقەر گۈللۈك دوپپىسى

قەشقەر ئاياللار سدامدوپپىسى

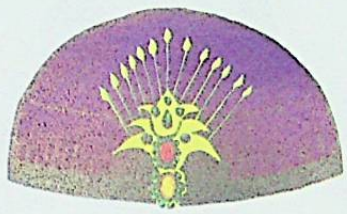
ئالتۇن قاداقدوپپا

قەشقەر گۈللۈك دوپپىسى

قەشقەر ـ خوتەن مەرۋايىتدوپپىسى

ئالتۇن تاج نەقىش دوپپا

ئىلى مەنپۇ دوپپىسى

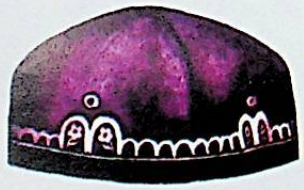
قەشقەر زەر دوپپىسى

قەشقەر ئاق سەدەپدوپپىسى

قاپاقدوپپا

قەشقەر ئاق جىيەك گۈلدوپپىسى

مەرۋايىتدوپپا

تۇرپان يىپەك توقۇلما دوپپا

قەشقەر مەنپۇ دوپپىسى

قەشقەر مەنپۇ دوپپىسى

قۇمۇل ـ تۇرپان گۈللۈك دوپپىسى

كەمچەت تۇماق

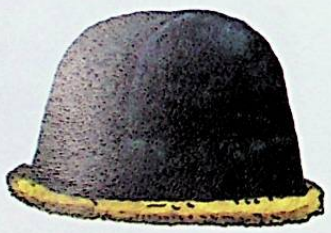
قەشقەر خانزادە تۇمىقى

كۆلا تۇماق

كۆرپە تۇماق

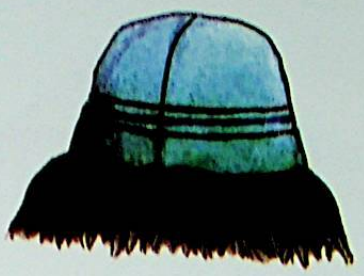
سەرپۇش تۇماق (مۇغەمبەر ياكى سەللە تۇماق)

تۇلكە تۇماق

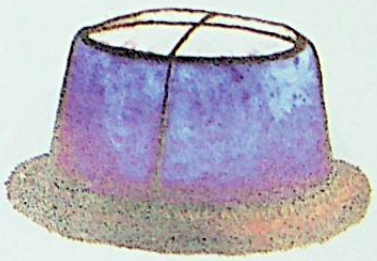
ئاتۇش دېھقان تۇمىقى

ئاتۇش تاغ تۇمىقى

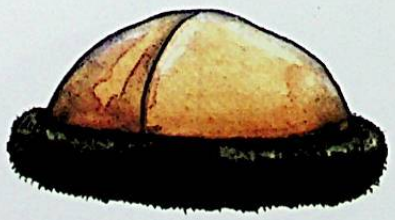
خوتەن تەلپىكى

لاتا تۇماق

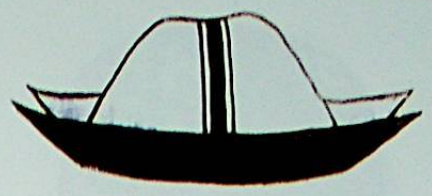
قۇلاقچا

جىپا تۇماق

قاما تۇماق

دېھقان قالپىقى

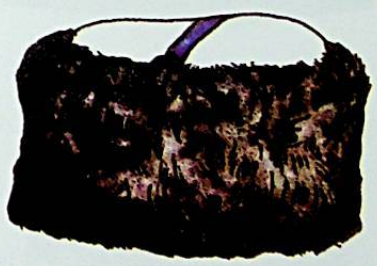
ئىلى دېھقان قالپىقى

ئاق جىيەكلىك ئىلى دېھقان قالپىقى

تۇماق

يېڭسار تۇمىقى

يېڭسار يېگىت تۇمىقى

قەشقەر ئاياللار تۇمىقى

ئۇست كىيىملەر

چەكمەن چاپان

ئاق يەكتەك دېھقان كىيىمى

نىمچە

جۇيازا كىيگەن چوكان

شەھەر سودىگەرلىرىنىڭ كىيىمى

پەشمەت چاپان

باي دېهقان كىيىمى

بەقەسەم پەشمەتلىك دېهقان ئايالى

قەشقەر ياش يىگىتلەر كىيىمى

بەقەسەم چاپان

مەلىكىلەر كىيىمى

قەشقەر يېزا قىزلىرى كىيىمى

قىزلار تاۋار جۈيازا كىيىمى

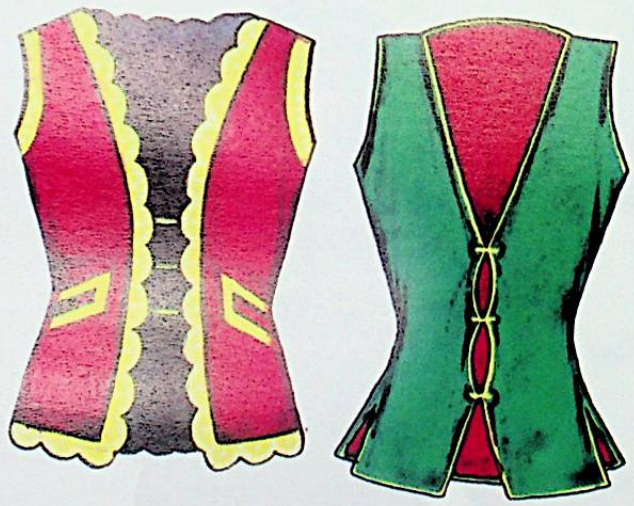
گۈل چەككەن جۈيازا

جۇيازا كىيگەن چوكان

جىلتكە

قەشقەر قىزلىرى كىيىمى

قەشقەر كىمخاپ ئاياللار كىيىمى

زەرباب چاپان

توي كىيىمى

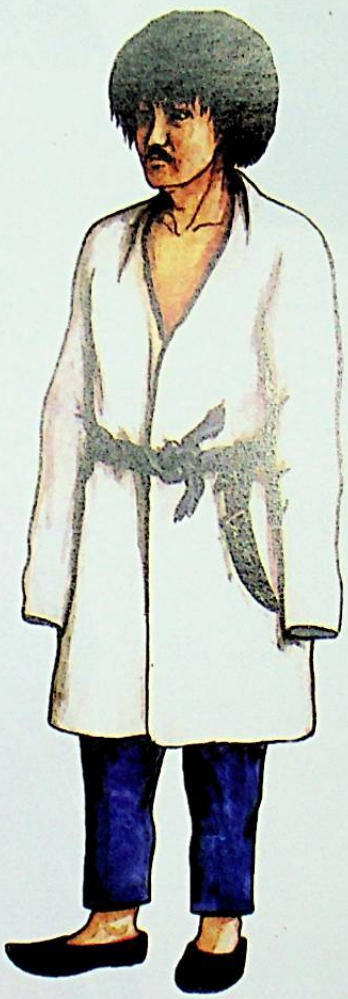
قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا

تۆلكه جۇڭا

ئىلى دېھقان كىيىمى

خوتەن دېھقان كىيىمى

يېڭسار ئەرلەر كىيىمى

ئىلى دېھقان كىيىمى

شەھەر ئۇششاق كەسپدارلىرىنىڭ كىيىمى

ئىلى ئايالىرى كىيىمى

قەشقەر خان ئەتلەس كۆڭلىكى

مومايلارنىڭ كىيىمى

نىيە ئايالىرى كىيىمى

قارا ئەتلەس كۆڭلەك كىيگەن يېزا ئايالى

ئىلى دېھقان قىزلىرىنىڭ كىيىمى

ئىلى دېھقان قىزلىرىنىڭ كىيىمى

شاه كيىمى

ۋەزىر كيىمى

قەشقەر ئاياللىرىنىڭ زەر كەمخاپ كيىمى

بەگ كيىمى

ئاياغ كىيىملەر

دېھقان ئۆتۈكى

ئەرلەر گۈللۈك ئۆتۈكى

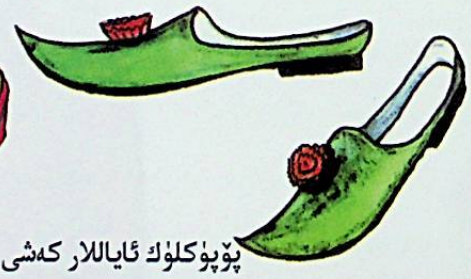
ئىلى ئۆتۈكى

يېڭسار ئۆتۈكى

ئاياللار گۈللۈك ئۆتۈكى

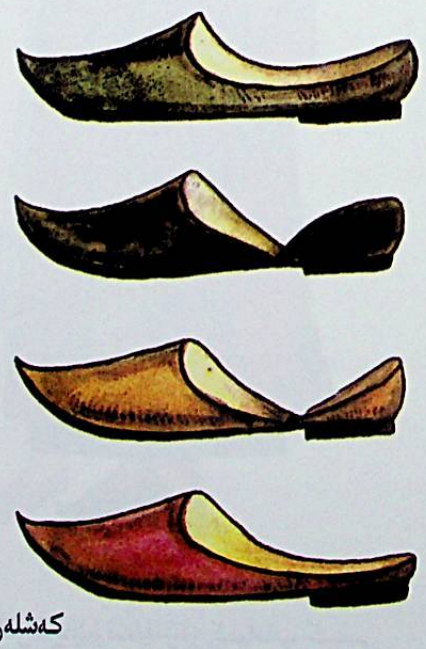
پۆپۈكلۈك ئاياللار كەشى

ئاياللار ئايغى

مەسە

كەشلەر

زىننەت بۇيۇملىرى

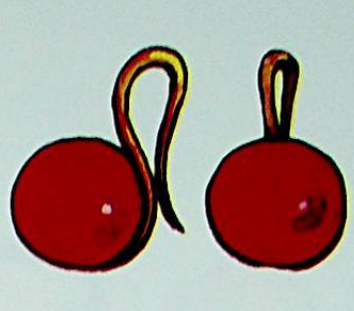

جالا

ئالتۇن قاداق دوپپا

ئالتۇن تاج

بالىلارنىڭ مۇنچاق ھالقىسى

مارجان قاشتاشلىق ئالتۇن ھالقا

شىمالىي شىنجاڭ ئاياللىرىنىڭ ھالقىسى

قوش كۆزلۈك ئالتۇن ھالقا

ئۈزۈم پەيپەيزە

پەيپەيزە

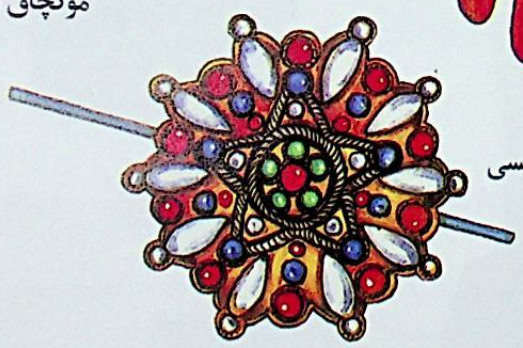

مۇنچاق ھالقا

قەشقەر زىرىسى

قىزلار مۇنچاق ھالقىسى

بادام ئاسما

تۇرنگۈچ

مارجانلار

بادام ئاسما مۇنچاق

تۇمار

قاش كۆزلۈك ئۈزۈك

ئەرلەر ئۈزۈكى

قاش كۆزلۈك ئۈزۈك

ئالتۇن ئۈزۈك

ئىلى ئاياللارنىڭ قاش ئالتۇن ئۈزۈكى

مەرۋايىت كۆزلۈك ئۈزۈك

قاش قويۇلغان قوڭغۇراقلىق بىلەزۈك

قوڭغۇراقلىق بىلەزۈك

كۆمۈش بىلەزۈك

ئالتۇن بىلەزۈك

(بۇ رەسىملەر ئىسلامجان قاسىمنىڭ«ئۇيغۇر مىللىي كىيىملىرى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى)

باش مۇھەررىر: ئابدۇراخمان ئەبەي

مەسئۇل مۇھەررلەر: ئەخمەت ئىمىن، ياقۇپ مۇھەممەتروزى

مۇھەررلەر (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئازات ئالماس، ئەخمەت پاسار، ئەزىزى، پاتىگۇل مىجىت، قادىر ئارسلان، مەخسۇم ئېلاخۇن، مۇنارجان توختاخۇن، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت، ئوبۇل ئىسلام

مەسئۇل كوررېكتورلار: ئاسىيە ئەخمەت، رىشىت ھاجى ۋاھىدى، ئايگۇل سابىت
كوررېكتورلار: (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابلىز ئابباس، ئابلىز ئەمەت، قېيۇم مۇھەممەت، ماھنۇر كەنجى، ھەببۇللا ئېلى، ۋەلى زەيدىن، ياسىن زايىدوف

تېخنىداكتور: مۇھەممەتئېلى لېتىپ

گۇزەل سەنئەت مۇھەررىرى : مۇراددىل ئابىد

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى

(12 - تۇم)

نەشر قىلغۇچىلار: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى مىللەتلەر نەشرىياتى
پوچتا نومۇرى: 830001 100013
نەشرىياتلارنىڭ ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ قورۇ
بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
تارقاتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
نەشرى: 2005 ـ يىل 9 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم
بېسىلىشى: 2005 ـ يىل 9 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم
ئۆلچىمى: 1092 x 787 مىللىمېتىر 8 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 64.5 قىستۇرما ۋاراقى : 6
سانى: 2000 ــ 0001
كىتاب نومۇرى: 5 ــ 09487 ــ 228 ــ7 ISBN
باھاسى: 4800.00 يۈەن (جەمئىي 12 تۇم)

图书在版编目（CIP）数据

维吾尔民间文学大典．12／《维吾尔民间文学大典》编委会编．—乌鲁木齐：新疆人民出版社；北京：民族出版社，2005．8
ISBN7—228—09487—5

Ⅰ．维．．．Ⅱ．维．．．Ⅲ．维吾尔族—民间文学—作品综合集—中国—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ．Ⅰ277

中国版本图书馆CIP数据核字（2005）第096797号

维吾尔民间文学大典（第十二卷）

主　　编：阿不都热合满．艾白
责任编辑：艾合买提．伊明，牙库甫．买买提肉孜，
编　　辑：阿扎提．阿里玛斯，艾合买提．帕萨尔，艾则孜，帕提古丽．米吉提，卡得尔．阿尔斯兰，麦合苏木．伊拉洪，穆纳尔江．托合塔洪，买买提吐尔迪．米扎．艾合买提，吾布力．伊斯拉木
责任校对：阿斯亚．艾合买提，热西提阿吉．瓦依迪，阿依古丽．沙比提
校　　对：阿布列孜．阿巴斯，艾比布拉．艾力，克由木．买买提，瓦力．再丁，玛依努尔．坎吉，牙生．扎依提夫
技术编辑：买买提艾力．里提甫
美术编辑：木拉丁．阿比提

出　　版：新疆人民出版社　　民族出版社
社　　址：乌鲁木齐市解放南路348号　　邮编：830001
　　北京市和平里北街14号　　邮编：100032
印　　刷：新疆新华印刷厂
发　　行：各地新华书店
版　　次：2005年9月第1版　　2005年9月第1次印刷
开　　本：787×1092　毫米　　1/8
印　　张：64．5　　插页：6
印　　数：0001-2000册
书　　号：ISBN7—228—09487—5
定　　价：4800．00元（共12卷）

ISBN 7-228-09487-5
9 787228 094875 >